

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Т О М ІІ.

XI – XIII ВІК.

ВИДАННЄ ДРУГЕ, РОЗШИРЕНЕ.

У ЛЬВОВІ, 1905.

НА КЛАДОМ АВТОРА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Сей другий том Історії України-Руси складається з двох частин. Перша (глави I—III) подає історію розкладу й упадку Київської держави, аж до повного ослаблення державного життя в Київщині в середині XIII в. Друга частина містить спеціальні огляди українських земель за XI—XIII віки, їх місцевої історії й життя (глави IV—VI), та історію чорноморських степів, що стоїть в різних, досить тісних зв'язках з історією України (гл. VII). Історія Галицько-Волинської держави XIII—XIV в., що була політичною й культурною спадкоємницею Київської й протягнула самостійне державне життя українсько-руських земель ще на столітє по упадку Києва, та огляд життя східної України за столітє, від середини XIII до середини XIV в., входять до третього тому, так само і загальні огляди суспільно-політичного устрою та культурного життя й побуту українських земель з часів самостійного державного життя.

В порівнянні з першим виданням, що вийшло з кінцем 1899 р., друге видання цього тому має деякі відмінні і з формального боку, і що до свого змісту. Для більшої одноцілності переніс я до цього тому огляди західних українських земель, що в першому виданні містилися в томі третьім; окрім того, як взагалі в сім другим виданням, перенесені під текст всі поменші нотки, в першому виданні подані по тексті. Окрім загальної ревізії тексту, розширено його введенням подробиць, характеристичних для сучасних відносин і життя. Для перегляду додано при кінці реєстр київських князів. Додано новішу літературу й згадано важніші результати її. Їх виправді не багато — історія Київської держави мало студіюється останніми часами; те що я від себе міг нового принести до сеї книги, теж переважно належить до другорядних деталей.

Прошу вважати на друкарські похибки, вказані при кінці книги.

У Львові, март 1905 р.

І.

Я р о с л а в.

В попередній частині сеї праці я оглянув процес утворення давньої Руської, Київської держави. Часи Володимира Святиого, чи Великого, були кульмінаційною точкою цього процесу будови, завершенням, так би сказати — його механічної еволюції, його зросту. Процес, який в протинність цьому механічному процесу можна б назвати хемічним — що все вводив в склад і житє київських провінцій вироблені еволюцією Київської держави норми і явища політичні, еусильні, правні, культурні — сеї внутрішній процес протягом дальших століть розвивав ся ще спльнійше, ще інтензивнійше. Сей час, особливо XI—XII в., то час найбільшого розвою київського князівсько-дружинного устрою в поодиноких землях, час найбільше інтензивного політичного життя, час розцвіту староруської культури, штуки, письменства, виниканого Київом. Але сам державний організм, очевидно, слабнув і упадав: слабла його внутрішня звязкість, його житєва енергія й екстензивна сила. Розпочинаєть ся процес розкладу сеї державної будови, такий же повільний, як і процес будови, з такими ж періодами ослаблення, коли сеї розкладовий процес задержував ся або наче й переривав ся. З такими періодами застою та перервами потягнув ся він майже цілі два століття.

Два головні моменти зазначають ся в сїм процесі. Перший — се відокремленне поодиноких земель давньої Руської держави та ослабленне звязків між ними. Другий — ослабленне самого її політичного центра — Києва. В сих напрямках агонія давньої Руської держави закінчила ся вповні вже в середній XIII в., але завдяки сформованню в українсько-руських землях нового політичного центра, що притягнув до себе західну частину її земель

(Галицько-волинська держава), державне жите на Україні протягло ся ще століте довше.

Застої чи перерви в сїм розкладовім процесі робили ся наслідком більш або менш щасливих змагань поодиноких членів київської княжої династії до відновлення давньої державної системи, залежності давніх провінцій від Київа. Сі змагання протягом більш як столітя від смерти Володимира затримують або звільняють сей процес розкладу й упадку Київської держави. Але вернути її назад, до відносин часів Володимира не удавало ся — як взагалі не вдають ся такі змагання обернути назад колесо історичної еволюції¹⁾.

На початку сього періода стоїть власне така особа — кн. Ярослав, що потрапив майже в цілости відновити державу свого батька й удержати її в своїх руках протягом досить довгого часу. Але й його князювання, коли дивити ся на нього в звязку цілого процесу, було тільки періодом реакції, перерви, застою в тім процесі розкладу. Нагадуючи дуже близько часи Володимира, князювання Ярослава було вже ослабленою копією їх. Се був проблеск енергії, сильний, визначний тому, що ще сам процес розкладу був у початках — але з тим усім часи Ярослава входили вже в часи розкладу й упадку старої Київської держави.

Як то часто бувало з такими славними будівничими держав і „збирачами земель“, Володимир цілий вік попрацювавши коло відбудовання і зміцнення розсипаної руської державної храмини, нічого не зробив, щоб забезпечити її від нової розсіпки по своїй смерті. Династичний звязок, положений ним в основу державної системи, хоч вносив певну органічну одність в сю систему, далеко не забезпечав її політичної одноцільності. В сїм мав нагоду переконатись і сам Володимир. — Наші джерела переховали нам два факти: син Володимира, Святополк туровський в спілці з тестем Болеславом в. кн. польським готував повстанне на батька, але Володимир завчасу довідав ся, увязняв сина і тримав його потім коло себе. Другий син, Ярослав новгородський вийшов із послухности батьвови, перестав платити річну дань до Київа та почав статати війська для боротьби з батьком. Володимир вмер серед приготовань до походу на неслухняного сина — „Богъ не дасть

¹⁾ Літературу історії Київської держави XI—XII вв. див. в примітці 1.

дьяволу радости“), каже літописець¹⁾), а обидва сї Володимировичі, очевидно — найбільш енергічні й амбітні між братами, слідом виступили кандидатами на ролю свого батька — збирачами батьківських земель і претендентами на київський стіл. Не задовольнившись підручним становищем при батьку, ще менш могли вони помиритись із другорядною ролюю при котріхсь із своїх братів, і так виникає кривава усобиця в Володимирській династії зараз же по його смерті.

Хороба захопила Володимира серед плянів походу на Ярославла. Він був іще не старий, але хороба скрутила його, видно, сильно, так що він покликав собі до Києва одного з молодших синів — Бориса з Ростова. Джерела наші просто згадують, що перед смертю Володимира Борис був у Києві, але маючи свою власну волость, Борис, очевидно, з'явивсь у Києві не випадково, а на поклик батька. Се покликання можна б розуміти на двое: або Володимир навмисно покликав собі до помочи одного з молодших синів, щоб з тим не ввязати справи наступства на київськїм столї, або — зразивши ся до старших синів, задумав дати київський стіл власне сьому молодшому і прикликав його, щоб передати йому Київ по собі. Остатнє здасть ся більш правдоподібним в огляду на те, що Бориса уважали в Києві кандидатом на батьківський стіл, та мабуть і сам він так дивив ся на себе. Але в такім разі Володимир дуже зле приготував ірүпт своєму спадкоємцю, та й взагалі лишив справу київського стола в як найнепевнійшому стані.

Володимир вмер 15 липня 1015 р., очевидно — зовсім несподівано не тільки для себе самого, а й для свого двора. Його правдоподібний вибранець і наступник Борис як раз висланий був з Києва на Печенїгів, що як доносили, прийшли в пограничні, переяславські землі; вислав його туди батько. В Києві натомість перебував Святиополь, притриманий батьком. Таким чином в момент смерті Володимира в руках Бориса було київське військо — „дружина і вої“, як рахує Нестор — разом 8000, а сам Київ в руках Святиопола. Ситуація, як бачимо, була дуже непевна.

Події по смерті Володимира описані в двох агіографічних утворах: Несторовім „Чтению о житии и погублении блаженную страстотерпцю Бориса и Глѣба“ і анонімнім „Сказанию страстотерпцю святыю мученику Бориса и Глѣба“ (автором його зви-

¹⁾ Іпат. с. 90.

чайно уважають мніха Якова¹⁾; з останнім безиречно стоїть в звязку оповідання Початкової літописи — переважно думають, що літописець використав се анонімне Сказаніє, хоч сі відносини лишають ся все ще не вповні ясними²⁾. Обидва утвори написані дуже шабльоново, особливо Несторове; обидва мають на меті змалювати Бориса і Гліба ідеалами християнської покори і незлобности, відповідно загальному, канонізованому погляду на них. В 2-ій половині XI в., серед боротьби князів, а спеціально молодших — „ізгоїв“ із старшими, суспільність ідеалізувала Святополкових братів, як приклад для пізнійших княжих генерацій; еґоїстично ставши по стороні слокою, себ то по стороні старших князів, *beatorum possidentium* (хоч молодші переважно мали правду по своїй стороні), суспільність поставила політичним ідеалом повору молодших князів старшим і втіленням її зробила Бориса і Гліба. З сею тенденцією змалювали їх історію і Нестор і т. зв. Яков, і замість живих осіб дали нам манекини. Не кажучи вже за зовсім мертву, видуману фігуру Гліба, поступованне Бориса вишло теж ненатуральним, не живим, і навіть не надто християнським; він від разу предчуває (не знати з чого) смерть від Святополка і в якійсь фаталістичній безрадности жде її, тішучи ся перспективою мучеництва. На наше щастє, аґіограф сам не видержує свого малюнка, і подекуди вступають з нього подробиці живих подій і людей; я спинюсь тому на сих оповіданнях трохи більше.

Одн варіант оповідання вносить непевність в двірську ситуацію в момент смерти Володимира. Смерть Володимира на разі загалі; т. зв. Яков каже, що се вчинив Святополк, літописець — що вчинили се двірські круги з огляду власне на Святополка, що тоді як раз був у Києві. Авторитет обох звісток

¹⁾ Видані Срезневским 1860 р. н. т. Сказанія о св. Борисѣ и Глібѣ, з кодекса XIV в. Несторове Чтеніє з кодекса XII в. видав Бодяньскій в Чтеніях Московських 1859 т. I, і особно, „Сказаніє“ т. зв. Якова тамже 1870 т. I, нове виданіє тамже 1879, II. Літературу авторства мніха Якова дав. в I т. Історіі с. 549.

²⁾ Порівнянне літописного оповідання з Сказанієм зробив свого часу Біларскій: Загнѣчаніє о языкѣ Сказанія о св. Борисѣ и Глібѣ сравнительно съ языкомъ літописи (Записки акад. наук. 1862). Проф. Голубовскій вказав недавно на залежність літописного оповідання від старої служби Борису і Глібу, чи її джерела — відмінного від Сказанія — його статя Служба св. мученикамъ Борису и Глібу въ Иваничской минѣ (Чтенія кійвські т. XIV). Саму службу, з минѣ с. Іванич (на Волини) XVI в. видав д. Бугославскій *ibid.*

майже однаковий при теперішнім стані наших відомостей¹⁾, але літописна версія має більш фактичної правдоподібності за собою: Святтополк, що в ролі політичного арештанта перебував у Київщині, не міг бути таким паном ситуації на Володимировім дворі, щоб у момент смерті батька розпоряджатися на ній. А літописна версія означає, що двір Володимира був противним Святтополку; чи як раз був по стороні Бориса — не знати, але це дуже правдоподібно, коли київська дружина уважала Бориса кандидатом на київський стіл. Дуже правдоподібно, що його взагалі уважали батьківським вибранцем.

Але потайти смерть Володимира — щоб випадати час для Бориса, можна було дуже не довго. Вість зараз рознесла ся, Володимира тоді вивезли до церкви, а Святтополк зараз оголосив себе київським князем. З київських міст він мав якісь спеціальні впливи у Вишгороді; досить правдоподібний здогад, що батько міг його там посадити, випустивши з в'язниці. Вишгородські бояри, чи „боярці“, як згорда прозивас їх київський літописець, заявили Святтополку свою повну відданість, і серед них він вбрав потім убійників Бориса. Потайки порозуміваючи ся з Вишгородцями, Святтополк явно кантував собі Київ, роздаючи їм дарунки — з батьківської скарбниці, „отча богатства“, „овѣмъ корьзана, а друтиж кунами, и роздая множество“²⁾. Але Києве поводиш ся з резервою, з огляду на те, що військо було з Борисом: „яко братья ихъ быша с Борисомъ“; очевидно — Бориса уважали претендентом. Так на нього дивилось і військо: по літописи, батькова дружина, довідавши ся про смерть Володимира, заохочувала Бориса йти на Київ: „се дружина у тебе отня и вон; поиди, сяди в Киевѣ на столѣ отнѣ“.

Вість про смерть Володимира наспіла до Бориса, коли він вертав ся з походу: Печенігів він не знайшов³⁾. Святтополк слідом

¹⁾ Навіть прийнявши, що в літописі увійшли відомости Сказання, можемо припустити в літописнім варіанті свідому поправку. В усіх редакціях літописи маємо сей варіант.

²⁾ Ми маємо про се дві згадки. Одна в Сказанні і в літописі, в оповіданню перед убійством Бориса. Друга є в літописі тільки, перед походом Ярославом вона більш деталічна, але ампліфікує слова Сказання: Святтополк же окаяннымъ нача княжити в Киевѣ (с. 60), що повторюють ся в обох разях; очевидно, се тільки дублет снільної звістки Сказання і літописі про кантуванє Києва.

³⁾ Нестор каже, що воли завернули ся, почувши про похід Бориса (с. 12), але фраза дуже риторична і тому не конче певна.

дав йому знати про своє князівство, заявляв охоту бути в згоді з Борисом і причинити щось до його волости. „Лестно, а не истину глаголаше“, поясняє Сказання; але се не знати: плян убийства міг у Святиполка бути, але не конче, і його могли викликати доперва дальші події, а з початку міг він і щиро бажати компромісу¹⁾.

Борис, вертаючи ся, став з військом коло Черевслава на р. Альті, день їзди від Київа. Се стоянне на Альті, що потягло ся кілька днів²⁾, в такій грізній ситуації, під Київом, муїло, розумість ся, дуже занепокоїти Святиполка. Коли супроти оголошення князем Святиполка та пропозицій зроблених ним Борису, сей анї не спїшив ся до Святиполка до Київа, анї їхав до дому — до Ростова, а стояв з військом під Київом, то се може мати тільки одно значінне — що він не хотїв капітулювати перед Святиполком, і се досить тяжко погодити з тим смиренним настроєм, який надають Борису агіографічні писання. Автор Сказання, що попробував психологічно умотивувати поведженне Бориса, стрїв ся з сею труднощию і досить сильно заплутав ся в своїй психології: Борис не хоче йти до Київа, боачись, що може підпасти намовам і повстати на Святиполка; військо полишило його, коли він не згодивсь йти на Святиполка, і він лишив ся сам із отроками — чекати убийць від Святиполка³⁾. Найбільш просто і натуральне об'явлення було б, — що Борис, маючи військо в руках, не хотїв мирити ся з князівством Святиполка, як з довершеним фактом, але й не відважив ся йти просто на Київ. Тим часом військо, чи то зневіривши ся в здібностях свого проводиря, чи то скаптоване Святиполком, полишило Бориса, і коли він зістав ся з самим своїм двором, Святиполк наслав убийць на сього небезпечного претендента, і вони покінчили з ним. Се убийство Бориса стало ся на десятий день по смерті Володимира.

Покінчивши з Борисом, Святиполк теж саме зробив з Глібом князем муромським і Святославом князем деревельким. Гліба вбито під Смоленськом, Святослава по дорозі в Угорщину, десь

1) У Нестора Святиполк ще за життя Володимира задумує убити Бориса, але се, розумість ся, звичайне перетемненне фарб.

2) Володимир вмер 15 липня, Бориса вбито 24; вість про смерть Володимира дістав він вже вертаючи ся з походу і на Альту міг прибути вже 17—18. Дати смерті Бориса і Гліба подані згідно у Нестора і т. зв. Якова (17, 20, 52, 58) і сходять ся з днями тижнів, поданими в них; правдоподібно, вони оперті на церковних записках і не мають в собі нічого певного. 3) Вид. Срезневского с. 45.

коло Карпатів¹⁾. Літопись надає Святополку плян перебити всіх братів: яко ізбью всю братью мою и приму власть Рускую единь²⁾. Але чи був у нього дійсно такий турецький плян, цього з певністю сказати не можна. Подібно як вище пояснили ми смерть Бориса його претензіями на київський стіл (а що найменше — можна говорити начевно про підозріння Святополка про такі претензії), можна й смерть Гліба та Святослава пояснити спеціальними причинами. Гліб був рідний брат Бориса — від одної матери, було їх тільки два, він отже був найблизшим месником за смерть брата; що він робив у Смоленську, де його вбито, не знати (пояснення, які дають нам джерела, лічачи не парті)³⁾, але може щось і робив таке, що могло Святополка привести до убийства. Убито Гліба вже згодом — шість тижнів по смерті Бориса. Що до Святослава, то він був сусідом Святополка в його давнім Туровським князівстві, міг мати від тоді спеціальні рахунки з ним, а тепер був сусідом київської волости Святополка, і Святополку міг заваджати сей близький сусід так само, як завадив Олег його стрію Ярополку. Хто то з рештою знає, що могла значити й ся втікачка Святослава до угорського короля. В усім разі се в останнє Деревська земля була прилучена до Києва, більше її не відділено в особний уділ: очевидно, се було занадто невигідно для Києва.

Хоч ми не маємо права признати Святополкові того турецького пляну, який надає йому літопись — порізати всіх бра-

¹⁾ Про традицію місцеву (з під Гребенова, на верхівях Опора, де має тепер бути ур. Святословіє, потік Святославчик і могила „якогось Святослава“) див. в книжечці К. Устїановича Три цікаві загадки, Чернівці 1902, с. 72 і далі. ²⁾ Іпат. с. 98.

³⁾ Тут є дві версії. По т. зв. Якову і літописи Святополк поклявся Гліба до Києва, що, коляв, батько хорий, і Гліб поїхав з Мурома Волгою, потім на Смоленськ — до Києва (жарирут не дуже натуральний!), і тут під Смоленськом його вбили. По Нестору Гліб був при батьку, але довідавши ся про замісли Святополка на Бориса, втік „на полуощиннах страны, сущю иному тако брату святому“ (с. 11), але Святополк послав наздогоні убійників і ті „вслѣдовавши въ кораблещи борзых, гнаша по святець Глѣбѣ дни многы“ (с. 17), а здогонивши, вбили 5 вересня. Сл ріжниця показує, що властиво про обставини Глібової смерті в 2-ій пол. XI в. нічого не знали крім того, що вбили його кого Смоленська, і то 5 вересня. А си дата — шість тижнів по смерті Бориса, не згоджується з обома об'явленнями: задовго се і для дороги з Мурома перед вістю про смерть Володиміра, і для втікачки з Києва. Що ж робив Гліб той час, і для чого опинивсь він у Смоленську, на се можна відповідати тільки ріжними здогадами — нпр. про його пляни мести за брата, боротьби з Святополком, і т. п.

тів, щоб опанувати всю Руську землю, за те нема причин заперечити цього останнього: охоти злучити в своїй руках всі батьківські волости та відбудувати Руську державу, що розділилася тепер знову на кілька самостійних князівств. Се значило тільки повторити роботу батька — Володимира; ся ідея висіла в повітрі, і кожний енергічний син свого батька мусів її мати. Святополк по смерті Батька опанував разом з Київом мабуть і цілу Сіверщину (Чернігів і Переяслав), вернув собі Туровську волость (коли вона була відобрана у нього), по смерті Святослава здобув Деревську землю, після Бориса і Гліба — східні волости Оки й Водги. Може бути, що прилучив він іще якісь волости, котрі кілька років пізнійше бачимо без князів: так безперечно вже 1018 р. була без князя і певно належала до Києва Володимирська волость (Волинь і західні краї); не відомо коли прилучено до Києва Смоленськ (може в звязку з убиством Гліба?). В усіх разі в руках Святополка була вже добра половина батьківських земель, і сей успіх, розуміть ся, мусів тільки заохотити його до дальшого „збирання“ земель. І се треба сказати, що невважаючи на занадто вже прості способи цього збирання, як би Святополку удало ся довести свій плян до кінця, суспільність би певно помирила ся з ним і забула б сі способи, як забувала нерозумніші і ранійше, а перейнявши батьківську політику протестування церкви, знайшов би Святополк собі місце між иньшими „христолобцями“. Але пляни його не справили ся, щасливий противник перейняв ролю христолобця, канонізацією Бориса і Гліба запечатав політичні злочини Святополка, і цьому останньому на долю зісталась назва „окаянного“ (проклятого), Каїна, та перекази, що його гнала скрізь манія переслідування і що з мотили його йде тяжкий сморід „до сихъ дний“, — „се же Богъ показа на показаніе княземъ рускимъ, да аще сице же створять, се слышавше, ту же казнь примуть“¹⁾.

Противником Святополка виступив Ярослав. Смерть Володимира застала його серед приготовань до війни з батьком: він спровадив собі варязьке військо і, очевидно, не сподівав ся, що хвороба батька буде останньою. Розуміть ся, сама вже вість про смерть Володимира повинна була розбудити в сім властолюбнім князю охоту до батьківського стола. Але слідом за нею приходили вісти про смерть Бориса, Гліба, Святослава, і вони могли тільки

¹⁾ Іпат. с. 102.

ше більше роздражнювати в Ярославі охоту побороти ся з неперебірчивим „збирачом“).

Та вісти про смерть Володимира і смерть братів застали Ярослава серед досить крутих обставин: саме тоді Новгородці зробили були повстання та побили щось трохи Ярославових Варягів, і Ярослав задав кроваву баню „нарочитим мужам“ сього повстання. Тим часом тепер треба було готовити сили до боротьби з Святиполком, і сей конфлікт був дуже не на місці. Ярослав постарався помиритись в новгородською громадою, і се йому дійсно удало ся: Новгородці піддержали Ярослава в його боротьбі з братом дуже енергічно. Які тут були мотиви, трудно вгадати; могли се бути надії на богату заплату з київської здобичі і контрибуцій, або обіцянка уступок в місцевій, новгородській управі, чи ще щось иньше. Досить, що Новгородці не тільки взяли участь в сім поході Ярослава на Святиполка, але й пізнійше, коли Святиполк в Болеславом вигнали Ярослава з Києва, Новгород не тільки зібрав нове військо, але й наложив на себе контрибуцію, аби найняти Варягів¹⁾.

1) По Сказанню Ярослав довідав ся, від сестри Предслави, заразом про смерть батька і про убитє Бориса: „отець ти умерь, а Святиполкъ ти сѣдять в Києвѣ, убивъ Бориса, а на Глѣба послають“ (с. 60), а по деяких версіях літописи — і про смерть обох братів: „отець ти умерь, а братья ти забисна“ (1 Новг. с. 82). Останнє — тільки недокладна, зовсім неможлива парафраза Сказання (його варіант задержав ся в північній редакції й деяких полудневих — Хлебнік. і Погод.); але й оповіданнє Сказання зовсім неправдоподібне: при живих зносинах Києва з „верхніми“ землями не можна припустити, щоб до Ярослава дійшла разом вість про смерть батька і брата, розділену десятма днями, а тим більше — і про висланнє убійників на Глѣба. Очевидно, оповіданнє стратило вже хронологічну перспективу подій, і його деталів в сім не можна брати дуже серіозно.

2) Давнійші новгородські літописи в звязку з сими заслугами Новгородців для Ярослава ставлять наданнє Новгородцям „правди і устава“ — правового кодексу „Руської Правди“ (2-а редакція 1-ої Новгор., Софійська і пізнійші копіяції — Воскресенська, Тверська, Ніконівська — то під 1018, то під 1019, то 1020 р.). Се розумієть ся, пізнійша комбінація. Але натомість виставлено здогад, що Новгородці дійсно дістали тоде якусь конституційну хартію (див. нпр. Костомарова Сѣвернорусскія народоправства I гл. IV). Справді, ми маємо вже в XII в. традицію про якусь новгородську конституційну хартію (без імени князя, розумію Лавр. с. 343 = Іпат. с. 383: „здавна суть евобожени Новгородци прадѣды князь наших“), а пізнійше Новгородці покликували ся на Ярославоі грамоти (нпр. 1 Новг. с. 229—230, 236). Але ще Соловйов у своїй дисертації Обь отношеніяхъ Новгорода къ вел. князьямъ, 1846, довів, що

Ярослав вибрав ся на Святиполка не скорше як на весну 1016 р. Ішов з новгородським військом і варязьким полком¹⁾. Святиполк ужив до помочи Печенізьку орду (се перший звістний нам факт такого уживання турецьких орд). Війська стрінули ся на Дніпрі під Любечом і довго стояли нерішучо (по літописи — аж три місяці!²⁾), аж почали ся приморозки, і вода почала замерзати. Нарешті Ярослав відважив ся перейти за Дніпро на ворога: переказ, захований в Сказанії і в літописи оповідає, що Новгородці були роздраженні глузуваннями ворогів, що прозивали їх теслями, а Новгородський переказ додає, що Ярослав жав шпіонів в Святиполковім таборі й ті під той час дали йому знати, що прийшов добрий час для нападу. Напад удав ся. Позиція Святиполка була невигідна. Печенізька орда була відрізана від його війська, і завзята, кривава битва закінчилась побідою Ярослава.

Сказаніє каже, що Святиполк по Любецькій битві подав ся до свого тестя і союзника — Болеслава польського, а Ярослав просто „сїде в Києвѣ на столѣ огни“. Але в одній з версій Найдавнішньої літописи³⁾ Святиполк тікає насамперед до Печенігів, і в літописних компіляціях ми дійсно маємо під найближчим роком (1018 р.) звістку, що Печеніги приходили під Київ, уже за пановання в нім Ярослава, але цілоденна битва закінчилась побідою Ярослава⁴⁾. Хоч ся цілоденна подробиця дуже при-

головні моменти новгородської конституції виробились аж пізнійше, не на основі якоїсь Ярославової хартії. Навіть річна данина до Києва, по словам літописи, давала ся з Новгорода і далі, до смерті Ярослава (Іпат. с. 13), так що ми не можемо вказати нічого, що могло б бути предметом Ярославової хартії, актом спеціальної вдячності його Новгородцям.

1) Сказаніє і літописи північної й полудневої редакції (і пізнійші компіляції) рахують Варягів 1.000, а новгородського війська 40.000, натомість Новгородська (2 ред.) тільки три тисячі Новгородців, разом 4.000 (с. 83, теж у збірнику Амврамки с. 40). Звістка Новгор. м. правдоподібно, поправляє число, що здалось за-великим, і дійсно за велике, але знов і 4.000 для такого далекого й небезпечного походу трохи за мало.

2) При тодішніх способах війни в тім нема нічого неможливого. Поправка Татішева на 3 тижні не авторитетна.

3) В 1-ій Новгородській.

4) Соф. с. 132, Воскр. I с. 325, Нікои. I с. 75. Архангелогородський літописець дає ще більш підозрілу подробицю: „Сѣтное и до сего дни словеть“ (від сеї битви) — се очевидно Сітомль, де потопили ся Печеніги під час битви 1036 р., але ся подробиця може бути і припущою, бо по інших компіляціях її нема. У всякім разі ся звістка мусить бути прийята cum grano salis. Що до 1 Новг., то в другій редакції

гадує битву 1034 р., але відкинути сю звістку з легким серцем не можна, і вона в звязку із згадкою про втікачу Святиполка до Печенігів насуває гадку, що Святиполк наперед спробував ще побороти ся з Ярославом за помочию Печенігів, і аж по сій новій невдачі подав ся до Болеслава. Є деякі натяки також і на те, що Ярославу в Київом не пішло так дуже гладко¹⁾. В усякім разі Київ, певно, мусів оплатити контрибуцією богату заплату, котрою віддачив Ярослав Новгородцям (по новгородській літописи сільські воєнки дістали від нього по гривні — півфунта срібла, а старші — старости, і міська міліція — по 20 грив.).

Опанувавши Київ, Ярослав очевидно надіяв ся удержатись при нїм, бо зараз зайняв ся його реставрацією після пожежі. На місці церкви св. Софії, що згоріла при його вході, розпочав він будову нової²⁾. Протів Святиполкового союзника Болеслава, до которого удав ся Святиполк, Ярослав увійшов в союз з німецьким цісарем: змовивши ся з цісарем, чи на його заклик, ходив він 1017 р. походом на Болеслава (десь при кінці літа чи на початку осені); але особливої енергії в тїм не показав: похід скінчив ся на тїм, що Ярослав узяв тільки якесь польське місто³⁾. Слідом одначе Болеслав уложив згоду з цісарем (жовтень 1017 р.) і звернув ся проти Ярослава. Ми бачили, що він ще за життя Володимира розпочав був війну з Русією; тепер піддержуючи свого зятя, він надіявсь, очевидно, на територіальні здобутки для себе. Літом 1018 р. він рушив разом з Святиполком на Русь; окрім польського війська Болеслав з Святиполком мали при собі наємні

маємо контамінацію: з початку бачимо коротеньку записку, де Святиполк біжить, згідно з ширшою версією літописи, „въ Ляхи“, потім ширше оповідання — з 1 редакції Новгородської л., де Святиполк тікає „въ Печенѣгы“ (Новг. с. 83—4).

¹⁾ Щерше — що літописна записка дає датує вхід Ярослава до Київа 1017 р., отже се мало стати ся на весну 1017 р., значить, як здатись на докладність сього датования — кілька місяців по лубецькій битві. Друге — при сїм вході стала ся в Київі велика пожежа, що поширила богате церков (Іпат. с. 100, Лавр. с. 138, пор. Тітмара VIII, 16), і се моглоб вказувати на неконче спокійний характер переходу Київа під власть Ярослава, хоч можна б припустити й просто припадковий огонь.

²⁾ 1 Нов. 89.

³⁾ Thietmari VII. 48, текст неясний: *nilque ibi* (у Болеслава: *ad urbem possesam proficisse*. В 1 Новг. під 1017 р.: „Ярославъ иде къ Берестію“. Сю звістку трудно прикласти до війни Ярослава в Святиполком 1018 р., скорше належить звязати з сею згадкою Тітмара з того б вийшло, що Ярослав напав на забузькі землі Болеслава.

ватаги Німців (300 мужа) і Угрів (500), а Святиполк знову вив до помочи Печенівську орду: вона мала, видно, напасти на Київщину з полудня, тим часом як польське військо йшло від Волини (Тітмар рахує сю Печенівську орду на 1000 мужа, але се виглядає трохи за мало)¹⁾.

Ярослав, очевидно, сподівав ся сього походу і стрів його недалеко руської границі, над Бугом під м. Волинем; по словам Сказання окрім військ з полудневих своїх волостей він мав Новгородців і варявський полк. Знову ворожі війська стоять по обох боках ріки й докучають одно одному глузуваннями — тільки сей раз в переказі провокують Болеславових воєків Ярославу люде, і битва, що стала ся тут, під Волинем (22/VII), була дуже нещаслива для Ярослава²⁾: прихильне для нього Сказання оповідає, що він мусів тікати куди видко і тільки з чотирма воєками прибіг у Новгород, та хотів звідти тікати за море. Але сучасник Тітмар нічого не згадує за таку крайню ситуацію, навпаки — у нього Ярослав слідом веде далі боротьбу з Святиполком: нім союзне військо опанувало Київ, Ярослав уже розпочав наново війну і здобув якесь Святиполкове місто. Коли згадка Сказання не просте легендарне побільшення, то може вказувати тільки на оден короткий момент — безпосередно по волинській війні.

В кожнім разі задержати успіхів союзників Ярослав не здолав. Міста, що лежали на дорозі союзників, себ то волинські та деревські, без дальшої боротьби піддавали ся Святиполку. Тільки в Києві була мабуть залога Ярослава, і його пробовано боронити. З порушення Святиполка Київ непокоїли частими нападами Печеніг; знову він сильно погорів; вкінці супроти головного війська союзників боронитись не міг і піддав ся. 14/VIII Святиполк в Болеславом увійшли до міста, де їх стріли в великою парадю (Тітмар каже спеціально за парадну стрічу митрополита). В руки побід-

¹⁾ Про джерела й літературу кампанії 1018 р. див. прим. 2.

²⁾ „Був у Ярослава Корянець (пістун) і воєвода Будий, почав він глузувати з Болеслава, кажучи: от ми скипкою проткнемо твоє грубе череве — бо Болеслав був великий і тяжкий, ледво міг на коні сидіти. І Болеслав сказав своїй дружині: як вам від тих глузувань не прикро, то я і сам піду на погибель, і сівши на коня, поїхав у річку, а за ним його військо. Ярослав же не встиг урядити війська, і побив Болеслав Ярослава“. Замітний сей паралелізм в описаннях про битву під Любечом і під Волинем: в обох одні одних зачіпають, і хто зачіпає, той побитий. Сей паралелізм, дуже звичайний в поетичнім обробленю подій, вказує на устну, народну, чя поетичну традицію, як джерело обох оповідань, і їх тісну звязь між собою.

нищам попала велика здобич; родина Ярослава теж попала в неволю; натомість Святтополкову жінку він вислав завчасу, очевидно — як заставницю, в свої дальші волости. До Ярослава (в сій справі б то) вислано посольства, вислано також від Святтополка і Болеслава посольство в Німечину й Візантію. Помічні війська Святтополк слідом відіслав, „тішучи ся, що тубильці вертались і показували себе вірними йому“.

Болеслав по короткім побуті теж забрав ся до дому, щедро обдарований зятем, з великою здобичею і великим числом руських невідільників. Важніше було, що Святтополк відступив йому західне руське пограниччя — в якій великості, літопис не каже, обмежуючи ся загальним і дуже неозначеним терміном Червенських городів („грады Червѣньскыя зая собѣ“). Судячи по пізнійшим походам Ярослава (на Бересть, — „къ Берестью“), виходить, що Болеслав забрав Забуже — землі на лівім боці Буга; забрав мабуть і теперішню Галичину. Вже десь на початку падоліста Болеслав мусів бути дома, і побут його в Києві ледви трівав більше як місяць¹⁾.

Але тріумф Святтополка був дуже короткий. По словам Сказання, Новгородці дали Ярославу спроможність найняти нові ватаги Варягів, зібравши у себе контрибуцію, і ще тієїж зими — 1018/9 р. Ярослав з великим військом рушив на Святтополка. Се захопило Святтополка, видно, нецриготованим; принаймні Сказання не пам'ятає якоїсь визначної битви: „придѣ Ярославъ на Святтополка и побѣди и, и бѣже Святтополкъ въ Печенѣгы“. Київщина знову перейшла в руки Ярослава. Згодом Святтополк з'явивсь знову з печенівськими ордами — десь не скорше, судячи по хронології

¹⁾ Що побут Болеслава в Києві був короткий, видно з того, що Тітмар не записав поворот Болеслава (VII. 48), а умер 1 грудня 1018 р. Галь натомість каже, що Болеслав пробув у Київщині 10 місяців; Карлович догадувався, що се перенесено на старшого Болеслава з походу 1069 р. Подібним способом уважав він за перенесену з походу 1069 і подробицю Сказання, що Святтополк казав побивати Ляхів, і се примусило Болеслава уїйти з Київщини. Але се трохи трудніше перенести, бо оповідання Сказання може (кажу: може — з огляду на зв'язані з сею памятою непевності) бути дуже близьке своїм часом до походу 1069 р. З огляду на слова Тітмара, що Болеслав hilaris rediit з руського походу, не може бути мови про те, щоб він мусів тікати; але нічого знов неможливого нема і в тім, що розквартиривалих на Русь Поляків десь побили, чи при Болеславі чи без нього, і се потім народня память зложила на Святтополка: „безумный же Святтополкъ рече: елико Ляховъ по городомъ, побивайте“.

Сказання, як на весну 1019 р.; він ішов зі східних сторін, від Сули. Ярослав стрів його з великим військом над Альтою — „покрыша поле Летское (альтєське) обои от множества вой“. Стала ся тяжка битва — мали бити ся, від сьвіту зачавши, цілий день, трома наворотами, і вкінці побідив Ярослав, „Святополкъ же давъ плещи побѣже“. Він утік на захід, на Бересте, невідомо куди, і після того зійшов зі сцени. Кінець його невідомий: на нього, мовляв, напала манія переслідування, він перебіг Лядську землю, звідти прибіг в пустиню „межу Чахы и Ляхы“ і тут „испроверже животь свой злыи“ (с. 64), зіставивши по собі вщє згаданий знак — тяжкий сморід, що йшов з його могилки, на страх всім політичним убійникам.

Взагалі боротьба Ярослава з Святополком зробила сильне вражіння на сучасників і була предметом різних поетичних і легендарних оброблень. В духовних сферах, завдяки канонізації Бориса і Гліба, ся боротьба придбала побожний характер і прикрашена подробицями релігійної легенди: Ярослав виступає мстником за братів і кличе до Бога на Альті, аби пімстив ся над Святополком як над Каїном, положив на нього „трясеніє“ і Бог услухує його; в битві на Альті „мнози вѣрнии видяху ангели помагающа Ярославу“; Святополка по альтєській битві покарав гнів божий різними чудесними способами¹⁾. З другого боку війна Ярослава і Святополка прикрашена була різними епічними подробицями в дружинних кругах; ми бачили вже по часті єї оповідання, звязані з головними битвами й походами Ярослава і переховані в Сказанню, в пареміях служби Борису і Глібу, в літописи київській і новгородській: він посилав до свого приятеля в Святополковім таборі спитати, що йому робити, бо меду зварено мало, а дружини багато, а той відповідає, що коли меду мало, а дружини багато, то треба в вечері дати, і Ярослав порозумів, що йому треба в вечері напасти на Святополка, і в ночі перевіз ся за Дніпро, і т. и.; про відносини Ярослава до Новгородців; про жарти, якими дражнили себе вороги перед битвами; про воєнні шутки Ярослава. Деякі з сих оповідань мають новгородський кольорит, деякі могли зложитись і в Києві після побіди Ярослава. Опись битви на Альті має виразні сліди поетичного оброблення: „Пшан против себе і вкрили поле Летське множеством войска. Був п'яток тоді, сходило сонце, і на ту хвилю наслів Святополкъ з Печенігами. І зійшли ся оба войска, і стала ся сїча лиха, якої ще

¹⁾ Служба Борису і Глібу (іваницька). Сказание, літописи.

не було на Русі. За руки хапали ся й рубали ся, і кров текла долинами. Три рази сходили ся і смерк запав серед битви. І був великий грім і гук, дощ великий і блиск блискавиць, і як блискала блискавиця — блискала зброя в їх руках¹⁾.

В польській хроніці т. зв. Таля (з початку XII в.) похід Болеслава також прикрашений епічними й анекдотичними подробицями, нпр.: непорадний Ярослав не притотував ся зовсім до війни, вість про неї він дістав, коли ловив рибу, і зараз пустив ся тікати; Болеслав воює з причини особистої образи, що за нього Ярослав не віддав сестри; віздячи в Київ, він ударає мечем в Золоті ворота (котрих тоді ще не було), і т. и. Остання подробиця — рубання Золотих воріт, спільна оповіданням про походи на Київ двох Болеславів — Хороброго і Сміливого, 1069 р., як поетична подробиця повторяєть ся в різних легендах (нпр. в легенді про Боняка²⁾, в легендах про Царгород і т. и.) і має дуже малу реальну вартість, неважаючи на свою популярність³⁾. Та дарма, образ Болеслава, що січе мечем золоті київські ворота й вивозить потім з Київа нечисленні скарби до Польщі, лишив ся улюбленим образом польської історії, аж до нинішніх

¹⁾ „Пондоша противу себѣ и покрыша поле Летьское обои от множества вой, Бѣже пятокъ тогда, въсходящю солищу, и прислѣ о то чинѣ Святлолкѣ е Печевѣги, и състунша ся обои, и бысть сѣча зла, ака же не бывала в Руси, за руки емлюще сѣчаху ся, и поудолнешь кровь течаше, и състунша ся трижды, и омеркоша бьюще ся. *И бысть громъ великъ, и тугень, и дождь великъ, и молньямъ блистання. Егда же облыстаху молния, бльщаху ся оружия в рукахъ ихъ“. Цитую з іваноцької служби Борису і Глібу (с. 32—3) — в літописи нежа кінця (від зіздки), в Сказанню ще менше. Кінцеві фрази в описі служби одначе мають деякі подібности з описею Листвинської битви (бура, блиск зброї при блискавиці — див. назше). Проф. Голубовскій (ор. с.) думає, що тут опис Листвинської битви запозичила з служби Борису і Глібу, але се не певно, могло бути противно, а може бути й випадкова подібність, наслідком того, що ці деталі були іосі commonез дружинної поезії.

²⁾ Іпат. с. 299.

³⁾ Дуже можливо, що початок сій легенді дало існування в польській скарбі меча з щербиною, описаного в Великопольській хроніці — *Mon. Pol. hist.* II с. 483—4 (півніше віп зник: меч петербурського Ермітажа, що має бути, як здогадують ся, пізнішим польським коронаційним мечем, з XIV в., щербини не має — див. *Sadowski Miecz koronacyjny polski Szczerbecem zwany, Rozprawy wydz. hist. XXX, Kopera Dzieje skarbcia koronnego*, 1904). Паралелі з легендарної літератури до переказів про удар мечем див. у Цайберга *Wurf und Hieb als Rechtsymbole in der Sage* (Germania, 1868 с. 408 і далі): він зводить се до символіки власности, граничних знаків.

часів, як провозвістник пізнійшої окупації Русі Польщею (походи на Київ обох Болеславів дійсно потім послужили історичними мотивами в акті прилучення Києва до Польщі 1569 р.).

Нарешті, завдяки участі варязьких полків у сій війні, маємо вже й чисто поетичну репродукцію сієї війни — в скандинавській саві про Еймунда¹⁾. Сага перехована в кодексі з кінця XIV в. але по складу своему значно давнійша, описує героїські вчинки ярла Еймунда, що мав бути вождем Варягів, нанятих Ярославом для війни з Святиполком в числі 600 мужа; Ярослав має три кампанії з Святиполком і бере гору все завдяки Еймундови, його радам і премудрим штукам (досить наївним, своєю дорогою), а в останній війні Еймунд крадькома, ріжними штуками забиває Святиполка (Еймунд з товаришами роблять засідку в лісі й штучно нагнають шнурами одно дерево, на се місце потім приходять Святиполк з військом і стає табором на ніч; в ночі Варяги прив'язали його шатро до того нагнутого дерева, потім на даний знак підрубали шнури, що тримали дерево, воно випростувавши ся, здерло шатро, і Еймунд в тій хвили напав на Святиполка й убив його). При тім одначе сага, здасть ся, мішає війни Ярослава з Святиполком з війною його з Брячиславом полоцьким, а самого Святиполка з Брячиславом і Болеславом (тому він зветь ся в ній Буріслейфом, князем Кенугарда)²⁾. Зовсім легендарна навіть в більших подробицях, сага дає нам одначе цікавий і вірний образ відносин тих варязьких кондотерів до їх руських патронів: їх торги за платню, використання кожної тяжкої хвили, щоб поліпшити умови найму, й бажання руського князя позбутися ся цих прибрих і захланих наемників.

Знищивши Святиполка, Ярослав став володарем більшої частини батьківської держави. До нього належала ціла полуднева і

¹⁾ Сага видана в *Antiquités russes* т. II; переклад з примітками де порівняно її оповідання з оповіданнями старших джерел, подав я в своїй *Війнах* с. 109 і далі.

²⁾ Вестберг, в спеціальній екскурсі (Коментарій на записку Ибрагима ибн-Якуба) вказав, що Кенугард північних саг означає не Київ а якусь північну, близьку до Новгороду землю. Се могло стати ся наслідком того помішання з війною з Брячиславом, хоч сага взагалі залюбки оперує північними географічними термінами (так розбитий Буріслейдо тікає в Біармію, і т. и.). Прикладати цілу сагу до війни з Брячиславом не можна, бо са війна зовсім не була ані довга, ані завята, як видно з джерел (див. выше).

частина, українсько-руська, разом з Туровом і Пиньськом, але з винятком західньої окраїни, загарбаної Болеславом, та східньої тмутороканської волості, де сидів його брат Мстислав. За те належали до Ярослава ще волзькі волости — Ростов і Суздаль, на півночі — його власний Новгород, а може ще й Смоленськ (невідомо коли прилучений до київського комплексу земель). До збирання решти земель Київської держави, що були ще в руках інших братів, Ярослав не видно, аби забрався зараз; здається, головню інтересувала його забрана Поляками окраїна, бо він кількома наворотами, коли мав вільні руки, забрався її вернути¹⁾. Але йому в тім перебивали конфлікти з свояками.

Перший такий конфлікт по літописи стався між Ярославом і його братаничем Брячиславом вн. полоцьким (сином Ізяслава, що вмер 1001 р.). Під 1021 р. літописи оповідають, що Брячислав напав на Новгород і забравши багато невільників і здобичи, подав ся назад до Полоцька. Але Ярослав наспів з Києва, незвичайно швидко (за сім день!), нагнав Брячислава в дорозі і відібрав забране. Сю коротку звістку доповнює записка одної з пізніших компіляцій, що Ярослав по тім помирився з Брячиславом, відступивши йому Усвяч і Витебськ. Правдоподібно, се були міста полоцькі ж таки, відібрані від Полоцька Новгородцями або останніми часами або ще давніше. Вернувши їх, Ярослав помирився вповні з Брячиславом, і той був його вірним союзником до кінця. Дійсно, про нього більш нічого потім не чути²⁾.

¹⁾ Під 1022: Приде Ярославъ къ Берестью. Під 1030: Ярославъ взя Бельгъ. Під 1031: Ярославъ и Мстиславъ заняста градъ Червеньскыа опять.

²⁾ Іпат. с. 101, і Новг. с. 89, Нікон. I с. 77. Уважаючи на те, що Брячислав не використав для своєї пімсти далеко більше царучних обставин підчас боротьби Ярослава з Святиполком, я уважав би найбільш правдоподібною, що Ярослав саме перед сям нападом Брячислава відібрав ті волости від нього. Що се були волости полоцькі, за сям промовляє їх дальша доля й географічне положення (такими уважав їх Барсов Географія² с. 273, Довнар-Запольський Ист. Кривич. и Дрегович. земель с. 47); але Погодін думає, що перед тям були вони смоленськими містами — Исл. IV. 309, і сей погляд прийняв Данилевич ор. с. с. 18.

Боротьба Ярослава з Брячиславом здається ся, відбила ся в певній мірі в оповіданню Еймундової саги про війни Ярослава з братом Вартилавом. Цікава б була подробиця, що війна мала початись тям, що Ярослав вигнавав від Вартилава „сусідніх з його краєм сел і міст“ З другого боку грандіозні розміри її, вказували б борше на війну з Мстиславом, хоч Варяги виступали в ній по стороні Ярослава Героєм виступав Еймунд,

Важніший конфлікт вийшов у Ярослава з Мстиславом тмутороканським. Мав він иньший характер. Коли Брячислав дошукав ся, по всякій імовірности, відібраних полоцьких волостей, Мстислав, очевидно, поваживував тієї позиції, яку собі здобув на Русі Ярослава. Се був князь відважний, воевничий, лицар-воєак, що пригадував свого діда — Святиослава, не як Ярослав. Літопись переходила на його портрет і характеристику — честь, що випадала мало кому з наших князів. Характеристика — перейнята може з якої пісні про Мстислава, очевидно була зладжена в дружинних кругах, що переходили вдячну пам'ять про Мстислава, як про свого героя: „він був кріпкий тілом, з лица червоний, з великими очима; був хоробрий в боях, ласкавий, і дуже любив дружину, а майна не жалував, не забороняв нікому їсти й пити“¹⁾. Далека Тмуторокань, відрізана від решти Русі печенізькими ордами, окружена чужими, переважно малокультурними і воевничими народами, була дуже відповідною ареною для такого воевничого лицаря. Під 1022 р. літопись оповідає епізод з його тмутороканських подвигів: Мстислав пішов походом на Касогів (кубанських Черкесів); коли війська зійшли ся, касозький „князь“ Редедя запропонував Мстиславу заступити загальну битву своїм посидком — боротьбою: хто подоліє, той забере майно і землю свого противника. Мстислав прийняв сю пропозицію, і хоч Редедя був „великъ и сидень“, Мстислав ударив ним о землю в посидку і зарівав його перед касозькими полками, а на пам'ять сього поставив церкву в Тмуторокани. Розуміється, сей „подвиг“ Мстислава лише оден з багатьох аналогічних, що створили його славу; літопись переказала його тому, що ся подія була оспівана славним Бояном в його піснях (як про се виразно говорить автор Слова о полку Ігоревім²⁾).

Такому князю трудно було зістати ся пасивним свідком заходів Ярослава коло збирання земель, і він простягнув і собі руку по батьківську спадщину. 1023/4 р., коли Ярослав пробував у своїх новгородських волостях, де були розрухи з причини

що перед тим перейшов від Ярослава (бо він по смерті Святиполка вже не потребував Варагів) до Варялава, предвиджуючи війну між ними. Бйгунд штучно взяв у неволю жінку Ярослава, і се змусило його до згоди; по угоді Ярослав дістав Голмгард (Новгород), Брячислав дістав Кенугард, а Бйгунд Полоцьк, з обовязком пильнувати всієї Русі — Гардаріку!

¹⁾ Іпат. с. 105.

²⁾ „Піснь поше Старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже заріва Редедю предъ ильми касозьскими, красному Роману Святъславличю“ (I).

яврожаю, Мстислав рушив на Київ з своїми полками і помічними ватагами Хозарів і Касогів. Але Київ зістав ся вірним Ярославу: Мстислава „не приймає Кияне“. Він не став його підбивати силою і задовольнив ся тим, що підбив собі задніпрянські землі й осів ся в Чернигові. На другий рік (1024) прибув з Новгороду Ярослав, знову з своїми звичайними помічниками в тяжких обставинах — з ватагою Варягів під проводом ватажка Гакона. Мстислав стрінув його з військом, де головну масу становили Сіверяне. Війська зішли ся під Листвином, коло Чернигова¹⁾. Мстислав, пустивши в бій своїх Сіверян і зберігши під кінець дружину, завдяки сій штуці переміг Ярославове військо. Ярослав мусів тікати разом з Гаконом, як каже літописне оповідання — аж у Новгород, очевидно — щоб зібрати нове військо для боротьби.

Оповідання про Листвинську битву було теж предметом якоїсь пісні, зладженої, безперечно, в дружинних кругах або бодай з дружинного становища; звідти поетичні подробиці літописного оповідання, завдяки її ж, певно, задержалась відомість про сю битву. Літописець переказує з неї характеристичну анакдоту, на доказ незвичайної любови свого героя Мстислава до дружини: Мстислав поставив в центрі свого війська сіверянські полки, і на них упав головний натиск Ярославових Варягів: „и трудна ся Варязи сѣкуще Сѣверь, и по семь наступи Мстиславъ с дружиною своею и нача сѣчи Варязи“. Коли по побіді Мстислав оглядав рано боєвище, побачив, що головню полягли його Сіверяне і Ярославові Варязи, й утішений сказав: як не тішитись! тут лежить Сіверянин, а тут Варяг, а власна дружина ціла! Са подробиця, така дика при нашій ідеї держави і така симпатична тогочасній дружині, незвичайно виразно характеризує князя-дружинника, для котрого вся вага, всі шанси й інтереси полягають в дружині²⁾.

¹⁾ Тепер Вел. Листвиш на півн. схід від Чернигова на правім притоку Снови — на спеціальній мапі зветь ся ся річка Брюковим потоком.

²⁾ Сліди поетичного оброблення цього епізоду заховали ся найбільше в образі вічної битви під час бурі — подібній до опису Альтської битви, але більш мальовничій: серед шквель воїни не бачуть себе і орієнтують ся тільки відблиском блискавиць на мечах ворога (до що упустили в наших редакціях Найданн. літописець, заховало ся в пізніших копіях, як Воскр. I с. 329): „И бывшии ноци бысть тма, и громове, и мольния, и дождь, и рече Мстиславъ дружинѣ своей: поидемъ на нѣ! то ны есть користь. И бысть сѣча зла и страшна; яко посвѣтяци молни, тако свѣтяще ся

Після своєї битви, полудневі, українсько-руські волости перейшли фактично в руки Мстислава; однак сей авантюрист мав стільки розваги, що вибрав компроміс замість дальшої боротьби з Ярославом для оборони здобутого. Він лишився в Чернігові й послав Ярославу пропозицію — поділити батьківські землі Дніпром: правий бік, з Кієвом, Мстислав відступав Ярославу як старшому брату, а собі брав лівобічні волости. Ярослав однак не хотів здавати ся на ласку брата, правдоподібно — не уважаючи певним набути з такої ласки. Він, що правда, вислав після цього до Кієва своїх намісників, але сам збирав далі війська в Новгороді. Аж по році (1026) прийшов він з великим військом до Кієва, накувати з Мстиславом як рівний з рівним. Коло Городка під Кієвом (на лівім боці Дніпра — звичайно нейтральне місце для князівських дипломатичних з'їздів і переговорів) брати з'їхали ся й уложили угоду на тім, що проступав був Мстислав: лівобічну Україну взяв собі Мстислав, правобічну Ярослав; чи поділили і північні землі, не знати, але нема ніяких слідів, щоб Мстислав і звідти взяв собі пайку. Компроміс сей дійсно завів згоду між Ярославом і Мстиславом: „начаста жити мирно и въ братолюбьи, и преста усобица и мязежь; и бысть тишина велика в земли Руской“¹⁾.

На сїм союзі двох головних володарів східньої Європи остала ся її політична система в дальших десяти літах, аж до смерти Мстислава. Відносно їх, дійсно, уложили ся о стільки щиро по сій угоді, що вони собі обоюдно помагали в сферах інтересів того чи другого. В пізнійшій збірнику під 1029 р. маємо звістку, котрій не можна нічого закинути що до правдоподібности, що Ярослав того року ходив походом на Ясів (Осетинів) „и взять ихъ“²⁾. Сей похід міг мати значінне тільки для Мстислава,

---

оружія, елико же мльнїя освѣтяше, толко мечи видяку, и тако другъ друга убываше, и бѣ гроза велика, и сѣча ала и силна“ (пор. т. I, Історії с. 573). Як слід поетичного рикования звучить ся фраза Мстислава:

и рече: кто сему не рад?
се лежить Сѣверянинъ, а се Варягъ...

Поетичним обробленням тхнуть також сї подробиці: „бѣ Акуць (Гакон) сѣ лѣпъ (гарний, поправка Ламбіна, Ж. М. Н. И. 1858, V, замість літописного „слѣпъ“, загально прийнята), и луда у него златомъ истъкана (золототкана — брокатова одіж).. и Акуць ту отбѣже луды златое“. Потім сей епітет: Якуш слѣпий иже отбѣже златы луды“ — приростає до цього і повторяєть ся при нагоді в Патерику (с. 111).

¹⁾ Пат. с. 105. ²⁾ Никон. I. с. 79.

і Ярослав, очевидно, ходив на Кавказ, помагаючи Мстиславу. З другого боку Мстислав помагав Ярославу в його головній пляні — вернути собі західні землі, забрані Польяками.

Як я вже згадував, сі забрані Польяками західні землі від початку не давали спокою Ярославу. Побігнвши справу з Брячиславом, 1022 р., ще за життя Болеслава Хороброго, Ярослав вибрав ся був походом на Польщу („прише къ Берестью“), але не відомо, чи осягнув ти які результати. Боротьба з Мстиславом потім відвернула його увагу. Тим часом обставини в Польщі змінили ся: Болеслав умер (1025), передавши свій стіл синові Мешку, але між синами його розпочала ся боротьба, зовсім як на Русі по смерті Володимира. Один з Болеславичів — Отон (а може й ще котрі) перебував якийсь час на Русі, шукаючи, мабуть, тут помочи¹⁾. На Мешка з усіх боків підняли ся вороги, і в кінці він упав в сій боротьбі († 1034). Все се улекшило Ярославу його пляні привернення західніх земель. По всякій імовірности він виступав по стороні Мешкових братів, що з другого боку мали за собою Німеччину; пригадаймо, що вже раз Ярослав був союзником німецького цесаря проти Польщі. З рештою зістаєть ся невідомим, до якої міри Ярослав брав участь в самих польських справах, по заходами коло прилучення утрачених земель, але слова нашої літописи (одногокого джерела в сій справі), що 1031 р. Ярослав з братом повоювали „Лядьскую землю“, натякають, що його походи не обмежали ся самими спірними землями²⁾.

1030 р. Ярослав ходив походом сам, злегка і на сей раз відобрав частину утраченого: „узьяв Белз“, каже літопис. На другий рік (1031) Ярослав вибрав ся новим походом, вже разом із Мстиславом, з великим військом („собраста вои мнози“); на сей раз не тільки удалось вернути втрати („заяста грады Червеньскыи опять“), але при тій нагоді брати ще, як сказано, „повоювали“ Польщу і забрали багато здобичи та невільників, і потім

¹⁾ Monumenta Germ. hist. Scr. X. 264 (nop. 269): Misico... fratrem suum Ottonem. quoniam regis (Коярада) partibus faverat, in Ruzziani provinciam populit. Сю звістку Вінона декотрі хотіли прикласти до Словацьчини, але се гадка безпідставна; див. про се у Левницького Mieszko II с. 186—191 і Malecki Rozgląd w dziejach i polityce pierwotnej Polski — Przewodnik naukowy i lit. 1875 т. II с. 975).

²⁾ Про сі русько-польські відносини окріж загальних праць Лишнеченка і Вальцера ще А. Lewicki Mieszko II, Rozprawy wyd. histor.-fil., V, S. Kętrzyński Kazimierz Odnowiciel (ib. т. XXXVIII), про останню чор. мою рецензію в Записках Н. т. ім. III. т. 47.

тим поділили ся, отже й Мстислав мав користь з цього походу¹⁾.

Чи вернено при тім все, що належало до Руської держави за Володимира? Літопис не дає ніяких матеріалів для розв'язання цього питання; теоретично беручи, можна з певною правдоподібністю припускати, що на польсько-руським пограниччю Ярослав відібрав всі батьківські землі, а може навіть і причинив до що: обставини дуже тому сприяли, а Ярослав, як бачимо, дуже велику увагу звертав на західне пограниччя. Після того великого походу бачимо кілька років пізніше, вже по смерті Мстислава, ряд нових походів, що своєю систематичністю виказують існування у Ярослава якоїсь загальнішої мети: під 1038 р. маємо похід Ярослава на Ятвягів²⁾; під 1040 р. похід на Литву; 1040—1041 р. похід в Польщу: сей був зроблений може на прохання нового в. кн. Казимира, але се не переміняє загального вражіння від цієї системи походів на захід. Очевидно, вони стояли в зв'язку з реставрацією західної границі Руської держави і мали на меті зміцнене або й розширенне її в порівнянню з давнішим.

З смертю Мешка Польща прийшла була до повного упадку: настала загальна анархія, реакція проти нових форм державного життя, проти християнства. Тільки десь коло 1049 р. прибуває назад до Польщі син Мешка Казимир (т. зв. Відновитель) і опираючись з одного боку на поміч Німеччини, а другого — на поміч Ярослава, починає реставрацію польської держави. Зі сторони Німеччини і Руси се, розуміється ся, було важною політичною помилкою, що вони помагали відбудовувати Польську державу; в інтересах Руської держави був повний упадок цього суперника. Але Польща була тоді така слаба супроти Руси, що знов ся політика Ярослава не може нас дуже й дивувати: треба було великої уваги, щоб не злегковажити такого підупалого сусіда.

Коли саме Казимир звернув ся до Ярослава і уложив союз з ним, ми не знаємо. Очевидно тільки, що було се десь на самім

¹⁾ Іпат. с. 105.

²⁾ Найдавні літопис дає тільки году звістку, компіляції подають, що похід був зимою й не мав успіху: „и не можаху ихъ вяти“: Соф. с. 137, Воскр. I с. 331, Нікон. I с. 81 й ин. Натомість деякі кодекси Іпат. (Хлеби. і Поход.) приписують при всіх походах — 1038, 1040 і 1041 р. „побѣда“ (с. 108); ся приписка, розуміється ся, не має ніякої ваги, але не можна бути певним і що до того додатку Софійської й подібних.

початку його князювання в Польщі. Ярослав видав за Казимира свою сестру, Добронігу-Марію, як зветь ся вона в польських джерелах, а згодом висватав сестру Казимира за свого сина Ізяслава¹⁾. „За віно“ свої сестри дістав Ярослав від Казимира невілляників, виведених чверть віка перед тим Болеславом з Русі, числом вісім сот. Очевидно, вигоди, які Ярослав мав здобути від цього союзу для себе, ним не обмежались, але більше нічого літонець не каже. Само собою розумієть ся, що zarazом Ярослав дістав згоду швагра на свої дотеперішні здобутки на західніх границях. З свого боку він поміг своєму швагрови в його боротьбі з опозицією; головним її опричником було Мазовше, де на чолі повстання стояв якийсь Мойслав, чи Маслав, і в нашій літописі знаємо про два походи Ярослава на Мазовше²⁾. Перший раз, по літописі 1041 р., ходив він туди човнами, очевидно — Бугом, з неві-

¹⁾ Про шлюб Казимира літопис говорить під 1043 р., але без докладнішого означення: згадавши про події 1043—6 р., вона додає: „в сии же времена выдасть Ярославъ сестру свою за Казимира...“ Так само загальну звістку маємо у німецького хроніста т. зв. *Annalista Saxo* (писав в 2-ій пол. XII в., але старанно використовував ранішні джерела, і звістки його дуже авторитетні — *Wattenbach II* с. 256); під 1039 р. він каже: *His temporibus Kazimer, filius Misesconis ducis Polanorum, reversus in patriam, a Polonis libenter suscipitur, duxitque uxorem regis Rusciae filiam procreavitque duos filios Vladizlaum et Bolizlaum* (*Monum. G. hist. Scrp. VI* p. 683). Д. Бальпер, приймаючи датою уродин Болеслава 1039 р., датує шлюб Казимира 1038—9 рр., але дата уродин невідома добре і тільки викомбінується ся (*Genealogia Piastów* p. 89—90, 94). Імени князів руські джерела не подають; Добронігою (*Dobronoga*, пор. мужеське імя *Мидлонгъ*) зве жінку Казимира дуже авторитетна краківська записка про її смерть — під 1087 р. (*Monum. Pol. hist. II* p. 796), Марією — сфальшований пам'ятний лист (*ib. I* p. 359), автор котрого, як думають, мав добрі відомости про королівську родину; пізніші джерела часто називають Добронігою (або Доброгнівою) Марією, а Длугош (р. 277) навіть поясняє, що Марією вона звала ся давніше, а перейшовши на латинство, дістала імя Доброгніви. В дійсності руські князівки, як і князі, мали подвійні імена. Про імена всі князівки див. зібраний матеріал у Вальцера *op. c. s.* 88. Про шлюб Ізяслава з сестрою Казимира — *Соф. с. 138*, *Воскр. I. 331*, *Нікон. I. 83*, *Материк с. 151*; імени її не знаємо, ані року шлюбу.

²⁾ Компіляції — *Соф.*, *Воскр.*, *Нікон.*, *Твер.* рахують навіть три походи на Мазовше: 1046 р. (зам. 1047) у них Ярослав іде на Мазовше в третє, але се, здаєть ся, тільки неорозуміння: оповідаючи про посвячення Казимира з Ярославом (під 1043 р.), вони кажуть, що Ярослав ходив двічі на Мазовше на Мойслава, і се може означати похід 1041 і 1047 р., але котрийсь з компіляторів порахував похід 1047 р. ще особно, й вийшло три.

домим результатом¹⁾; чи сей похід зроблений був в інтересах Казимира, не можемо сказати на певно, але се досить правдоподібно з огляду, що другий раз Ярослав уже безперечно в інтересах Казимира знову ходив на Мазовше. Сей другий похід мав на меті знищити мазовецьке повстанє і досяг свого: Ярослав „побѣди я, и князя ихъ уби Моислава, и покори я Казимеру“²⁾. Сим Ярослав дуже сильно поміг Казимирови в відбудованню Польщі і тим, розумієть ся, зробив тим лиху прислугу своїй державі на північє.

Другою ареною для Ярославових полків були північні землі. Про тутешні походи ми маємо теж тільки короткі, і мабуть — далеко не повні згадки, але ясно, що вони мали на меті розширення політичного впливу Руської держави на фінські народи та збільшення підвласної і обложеної данею території.

Під 1030 р., одного року з відібранєм Белза, Ярослав ходив на Чудь (полуднево-західніх Фінів, на балтійським побережю на захід від Чудського озера, мнакше Пейпус). Він переміг їх і збудував місто Юрів³⁾ півнішій Дерпт, Дорпат, недавно урядово знову названий Юриєвим). Се перший звістний початок розширення новгородського політичного впливу за Чудське озеро. В инші походи сам Ярослав безпосередно не ходив: під 1032 р. маємо похід війська під проводом Улеба „изъ Новагорода на Желѣзныя врата“ — тут розумієть ся похід на „заволоцьких“ Фінів, в басейні Північної Двини; похід був нещасливий. Під 1042 р. записаний аналогічний похід Володимира Ярославича, що сидів тоді в Новгороді, на „Ямь“, що мешкала тоді, як виводять з инших звісток і фактів, в полудневім Заволочу між Ладозьким озером і Північною Двиною⁴⁾.

Полуднева границя менше вимагала уваги за Ярослава, ніж за його батька. Вже самі інтензивні походи Ярослава на захід дають розуміти, що на полудні було більше спокою. Дійсно, Печеніги трохи притихли, бодай судячи по тому, що ми про них чуємо (не забуваймо, що наші звістки про їх напади досить припадкові).

Під час боротьби Ярослава з Святиполком вони виступають в ролі союзників Святиполка: в сій ролі беруть вони участь в лю-

¹⁾ Іпат. с. 108. ²⁾ Іпат. с. 109. ³⁾ Іпат. с. 105.

⁴⁾ Соф. с. 136—7, Воскр. I. 330, Іпат. с. 108; про терен сих походів див. Барсова¹ с. 47—8, 57—8, 62—3, де подана й инша література; літописні Зеліні ворота він зв'язує з місцевістю сього іменя на р. Сосолі, коло с. Водчі.

бецькій битві, непокоять Київщину під час походу Сьвятополка на Київ 1018 р. і разом з ним ідуть на Ярослава на другий рік (битва на Альті); може в звязку з тимже стояв напад Печенігів, записаний (що правда — тільки в Ніконівськiм збірнику) під 1020 р. Від тоді якихось нападів Печенігів на власну руку аж до року 1036 не чуємо.

Се можливо. Печенізька орда в ті часи була вже безперечно ослаблена. Не минула для неї дурно „безпереступна“ боротьба її з Руссю в кінці X і на початку XI в., але головню, що натиск зі сходу — орди Узів-Торків і з-заду її Кипчаків-Половців все дужчав, і в середині XI в. орда Торків, а за нею слідом Половцька прорвала ся з чорноморські стени, витиснувши печенізьку орду. Останньою конвульзією Печенізької орди в наших стенах був напад її на Київ 1036 р.¹⁾ Печеніги прийшли тоді великою масою, „без числа“, правдоподібно — се була ціла Печенізька орда, що мандруючи зза Дніпра, з доньско-дніпровських країв, під натиском Торків, упала на Київщину.

Орда обложила Київ. Ярослав тоді був в Новгороді; він вібрав тут полки, забрав варязькі ватаги і з ними пройшов у Київ. Під Києвом, на рівнім полі, де потім стала київська катедрa св. Софії і виросла нова частина міста, дав Ярослав Печенігам рішучу битву; завзята, цілоденна битва закінчилась повною побі-

¹⁾ Що до сього року є різниця між зівнічною і полудневою версією нашої літописи. В Лавр. смерть Мстислава і печенізька війна стоять під 1036 р., в Іпат. під 1034 р.; в повгородській сих записок нема зовсім. Дата 1036 р. здасть ся менш певнішою, а то ось чому. Насамперед в Лавр., у всіх кодексах, перед сям роком є два порожні роки, означені роками, в Іпатській їх нема; далеко легше прийняти, що в Іпат. помилкою написано по 6541, 6542, замість 6544, ніж в Лаврентієвській — противну похибку і свідоме вставлення двох порожніх років. Далі, у Скїліці під 1036 р. оповідають ся, що Печеніги тричі напали на візантійські землі, і се досить правдоподібно можна звязати з тим же печенізьким рухом, результатом котрого був і похід їх на Київ; ще важіше, що Скїліца під тїх же роком говорить: умерли руські кнзї Носи-Флорос кнз Ігрос-Флорос, і почав правити Зикс-Флорос (Седр. II. 514—5). Ся звістка, як бачимо, має помилки (відомости Скїліци про руську династію взагалі дуже баламутні), але тут для нас важно одно — се смерть того „Носислава“. Очевидно, що се Мстислав, його смерть під 1036 р. вивонї згоджуєть ся з датою Лавр., і се промовляє теж за сєю датою для нападу Печенігів. Як г'являсь у Скїліци смерть Ярослава, трудно вгадати; дуже можливо, що властиво звістка казала лише, що умер Мстислав, а його землі забрав Ярослав.

дою Ярослава; Печеніги пустили ся тікати кудл видно; багато їх потонуло в сусідній річечці Сітомлю¹⁾.

„Так вони погнули, а решта їх розбігла ся аж до нинішнього часа“, закінчує своє оповідання літопись. Се значить тільки, що від того часу Печеніги зникли в арені київської політики і більше не нападали на Русь. В дійсности, як низше побачимо, головні маси їх, задержавшись якийсь час на нижнім Дунаю, рушили потім за Дунай на Візантійські землі, а чорноморські степи зайняли Торки, а слідом — Половці.

Серед сих подій зверхньої, заграничної політики переходили важні перемини у внутрішній політичній системі Русь.

Ми полишили тут Ярослава, коли він, розбитий Мстиславом, муєів піти з ним на компроміс — відступити йому всі землі на схід від Дніпра. Не знати, о скільки помирился він з ролюю володаря хоч більшої частини, але все таки тільки частини батьківської держави; знаємо тільки, що з Мстиславом і Брячиславом він жив у згоді, більш нічого. Але доля сприяла розширенню Ярославових володінь. 1033 р. вмер одинокий, здасть ся (більш не знаємо), син Мстислава Остап (Еустафій), а скоро (1036 р.) пішов за ним і сам Мстислав. Несподівано в руках Ярослава злучила ся ціла українсько-руська територія.

Може бути, що сей несподіваний успіх відживив в Ярославі ідею одности земель Руської держави: тогож самого року, як умер Мстислав, Ярослав відібрав Псковську волость у свого брата Судислава останнього з своїх живих братів²⁾; самого Судислава посадив він до в'язниці, де він зіставав ся до Ярославової смерти, яких двадцять літ. Але цікаво, що одиноку волость, яка зісталась пова його руками — Полоцьку Ярослав не відібрав ані у Брячислава, ані по смерти його († 1044), коли на полоцькім столі засів Брячиславич Всеслав, звістний чудодій, „стоже роди мати оть влѣхвованія“³⁾. Не знати, чи вважали Ярослава на сім пункті якісь почутя, чи які перешкоди, чи попросту смерть захопила його скорше, ніж він знайшов відповідну хвилю для прилучення сеї останньої незалежної від нього волости.

¹⁾ Іпат. с. 106.

²⁾ Приймаючи, що в Смоленську не було вже Станислава.

³⁾ Іпат. с. 109.

Таким чином від 1036 р. ціла Руська держава, з виїмком Полоцької волости, була під власттю Ярослава. Виїмок був о стільки незначним, що літописець справді мав певне право з'їнорувати його: він каже, що Ярослав по смерті Мстислава „бысть единовластєць Руской земли“¹⁾).

Подібно як і його батько, Ярослав роздавав поодинокі волости з своєї держави своїм синам, в міру того як вони підросли. Це було зовсім природно, мало свої вигоди, як я виказував вище, і власне на початках Ярославового князювання в Києві стався факт, що міг тільки піднести в очах його і інших потребу сеї політики. Факт, правда, переданий нам дуже коротко, так що можемо властиво тільки відгадувати його значіння: під 1019 р. читаємо, що Ярослав нагнівав ся на новгородського посадника Константина, послав його на заслання до Ростова, а три роки пізніше звелів його забити в Муромі²⁾. Константин був син Добрині, опіцуна і свояка Володимира, що в своїм часі правив Новгородом в його імені: в ролі новгородського посадника Константин, розуміється ся, мав правити в Новгороді й далі по переході Ярослава до Києва. Коли як раз по тому Ярослав вчинив таку тяжку кару над таким першорядним репрезентантом дружинної аристократії (такі факти у нас взагалі незвичайно рідкі), то причина мусіла бути політична і дуже важна; трудно знайти иньше об'ясненнє окрім того, що Константин, зіставши ся по переході Ярослава до Києва правителем Новгорода, показав змагання до самостійнійшої ролі, до самостійного володіння — як то удавалось, певно, не раз давнішими часами таким правителям, і за то був так незвичайно скараний. А власне проти подібних змагань служило роздаваннє волостей членам своєї родини — синам.

Ярослав мав сім звістних нам синів. Найстарший — Ілля побіжно тільки згадується в каталогу новгородських князів: Ярослав посадив його в Новгороді, перейшовши до Києва, очевидно — ще малого, під опікою згаданого Константина, але він скоро вмер³⁾. Другий син — Володимир родив ся 1020 р.⁴⁾:

¹⁾ Іпат. с. 105.

²⁾ Соф. с. 134, Воскр. І. с. 328, Нікон. І. с. 77; датується ся сей факт тут 1019 або 1020 р., але каталог новгородських князів (1 Новг. с. 68), що в своїх звістках часом буває зовсім незалежним від літопися, говорить так, як би Константина заслано пізніше.

³⁾ 1 Новг. с. 66.

⁴⁾ Іпат. с. 102.

1036 року, коли йому отже було шіснадцять літ, послав його батько князем у Новгород. Третій — Ізяслав родився 1024 р.; йому не знати коли, можна догадуватись — теж скорше ніж мав він двадцять літ, батько дав в управу Турово-пинську волость; як бачимо, повторяється практика Володимирових часів, коли теж Новгород і Туров-Пинськ фігурують як волости старших князів. 1052 р. Володимир умер, полишивши сина Ростислава; його волость передав Ярослав Ізяславу, зіставивши її далі в його руках і попередню Турово-Пинську волость¹⁾. Четвертий Ярославич — Святослав (род. 1027 р.) мав від батька в управі Волинь. П'ятий — Всеволод зіставався при батьку до смерти його: літопись поясняє, що батько його любив найбільше, тому й держав при собі. Інші сини, певно, були ще за молоді, тому мабуть нічого не знаємо про їх волости. Старші сини, заступаючи батька в своїй волості під час спокою і на війні, виручали його часом і в загальніших потребах. Володимир, бачимо, ходить і в новгородські походи, і бере провід в кампанії против Візантії (1043).

Взагалі як в сфері заграничної політики, так і у внутрішніх відносинах князювання Ярослава становить продовження князювання Володимира, відновлене після певної перерви більшої або меншої — як для поодиноких земель. Подібно як за Володимира, зверхня політика має більш консервативний характер, її мета — влучити і задержати в цілості землі Руської держави; головню тільки на півночі, між слабими і податливими фінівськими народами розширилися неустанно далі її границі. Особлива увага звернена була на західню границю, де сформувалася інша сильна словянська держава, з сильним апетитом на сусідні землі Руської держави; тут, як я згадував, Ярослав по всякій імовірності задержав або може й розширив старі границі; натомість

¹⁾ Це все — що Ізяслав дістав був Туров і заховав його й далі, виникає з звістки, що в момент смерті батька він мав Туров (Іпат. с. 114). В кодексах верей судальської й новгородської імя Турова пропущено, і в збірниках (Соф., Воскр.) доповнено: „в Новгороді“. Це доповнене само по собі не киче авторитетно, але що Ізяслав дійсно дістав Новгород по смерті Володимира, ще за життя батька, виникає з записки Остромирного євангелія 1056—7 р.: „Ізяславу князю... тогда прѣддръжаду обѣ власти: и отцы своего Ярослава и брата своего Владимира“ (Средневскій Древніе памятники рус. шесма). Це означення для Новгорода — „волость Володимира“ промовляє за теж, що по смерті Володимира Новгородська волость безпосередню перейшла до Ізяслава, не вертаючи ся під управу Ярослава.

закарпатські землі за Ярослава ледво вже чи належали до Руської держави.

Відносно Руси до степових орд і за Ярослава більше пасивні: Русь, бодай в наших звістках, відбиває лише напади Печенігів, коли вони заходять за лінію укріплень (в околиці Києва), і зістаєть ся пасивним свідком вищипання Печенігів з чорноморських степів новою ордою. Походи Мстислава і Ярослава на Кавказ робили ся в інтересах Тмутароканської волости, для зміцнення її становища: вона тепер була вже руським островом, відтятим турецьким морем від решти Руської держави. Якисьох заходів для привернення назад чорноморських степових просторів не чуємо — їх, видно, виступили ся зовсім.

З ослаблення Печенігів на Русі скористали лише, щоб посунути сю оборонну лінію на полудень: Ярослав, винівши велику силу невільників з походу на Польщу, поділив їх із Мстиславом і свою найку уклав для колонізації Поросі: „посади своя по Росі, и суть и до сего дни“¹⁾. Заразом Поросі заставлено рядом кріпостей (під 1032 р. про Ярослава сказано: „поча ставити городи по Росі“). Отже воєнна границя з Стугни, фортифікованої за Володимиром, перенесена на Рось (всі звісткі нам „городи“ по Росі стояли на її лівім боці); велика територія між Стугною і Росію була прилучена до обійх, оборонних земель. Із збудованих Ярославом міст можемо на певно вказати на Юрів на Росі — названий очевидно по християнському імені Ярослава, як і Юрів в чужеській землі. По аналогії можна б здогадувати ся, що щось подібне міг зробити і Мстислав у себе, бо полуднева границя Сіверщини вимагала зміцнення не менше від Київщини.

Переїдемо до заграничної політики. Про русько-польські відносини говорив я вище. В певнім звязку з ними стояли зносини з Німеччиною. Ми бачили вже, що ще під час своєї боротьби з Сьвятополком Ярослав уложив був против Болеслава союз з імп. Генрихом. Потім у 30-х рр. в своїй боротьбі з Мешком Ярослав знову виступав поруч Німців, дуже можливо — що й за порозумінням з ними. По третє бачимо його в спільній політиці з Німеччиною, коли вони разом підтримують Казимира.

На жаль, наші звістки про зносини Ярослава з Німеччиною зовсім випадкові і бідні, хоч дозволяють догадувати ся, що зносини єї були досить живі. Так маємо звістку (пізнійшу, але авто-

¹⁾ Іпат. с. 105; як показують кінцеві слова, се писалось перед новим спустінем Поросі, що стало ся в 90-х рр. XI в.

ритетну) про руських посів у Генриха III при кінці 1040 р. (30/XI)¹⁾. Хроніка Лямберта оповідає, що 1043 р. знову було у Генриха III посольство від „руського короля“, з пляном оженити Генриха з донькою того руського короля, але з сього пляну нічого не вишло (Генрих вибрав уже собі иньшу жінку), і вони з жалем (*tristes*) мусіли вертати, обдаровані замість принесених дарунків²⁾. Але не встигли оженити самого Генриха, руська династія навязала десь в середині чи в другій половині XI в. цілий ряд иньших шлюбних звязків з Німеччиною — про се ми маємо принагідні звістки, без докладніших пояснень. Так Сьвятослав Ярославич мав бути оженений із сестрою єпископа трірського Бурхарта³⁾. Котрийсь иньший з руських князів — гех Ruzogum, мав доньку саксонського маркграфа Отона з Орляндунда, і вона по смерті чоловіка вернула ся в Німеччину, виїшла тут за сина баварського герцога Отона з Нордгайма — Конона, а свою доньку від сього руського князя видала за „одного з тірінгських вельмож Гунтрама“⁴⁾. Третій — знов не звістний нам на імя гех Ruziae мав бути оженений з Одою, донькою Леопольда графа штадського; вона теж пережила свого чоловіка поховала його гроші, а сама з сином Warteslau вернула ся в Саксонію, й тут виїшла знову за муж; сей Вартеслав вернув ся потім на Русь і правив батьківськими землями, побравши назад заховані гроші⁵⁾. Хто були сі анонімні князі, оженені з Німками, не можна сказати на певно, і всякі здогади будуть тут зайві —

¹⁾ Т. зв. Саксонського аналіста — *Mon. Germ. h. Scr. VI* p. 684; про авторитетність його звістки див. вище с. 23.

²⁾ *Monum. Germ. hist. Script. V* p. 153; з яких джерел черпан відомости для сих часів Лямберт (писав він в останній чверті століття), вістає ся невьяснення (див. *Wattenbach II*⁶ с. 104); крім лього *Annales Altahenses* — *XX*, 198.

³⁾ Лямберт *l. c.* p. 153.

⁴⁾ *Annalista Saxo* p. 693 і 737.

⁵⁾ Ся звістка іде з джерела менше певного, з хроніки Альберта Штадського, XIII в. (*Monumenta Germ. h. Scr. XVI* p. 319), в своїх генеалогічних звістках часто баламутного (див. *Wattenbach II*⁶ 440); але самого факту відкинути не можна. З сего звісткою звязують иньшу — в генеалогії Вельфів XII в. (*Monum. G. h. Scr. XIII* p. 734, порівняти *Historia Welforum* в *XXI* p. 460) — про доньку графа Куна, тестя Рудольфа Вельфа, видану за руського короля (*regi Ruzogum*), уважаючи се перекрученням поданої в тексті звістки про Оду — див. розвідку Вайца *Über eine alte Genealogie der Welfen* — *Abhandl. der Berliner Akademie*, 1882.

могли се бути молодші Ярославичі¹⁾ із старших не можна думати тільки про Всеволода, бо його вдову бачимо в Києві й пізнійше. Недавно опубліковані „молитви Тертруди“ з мініятурами XI в. дають досить правдоподібну, хоч і не вповні певну вказівку, що Ізяслав був ожениний з якоюсь німецькою княжною, Тертрудою на імя²⁾. У всякім разі зістають ся досить певні звістки про три шлюбні звязки руських князів з другої половини XI в. з німецькими династіями.

Дуже живі зносини бачимо за часів Ярослава між Руссю і скандинавськими країнами. Варязькі дружини невідмінно виступають у всіх важнійших походах Ярослава, почавши від його бунту проти батька до походу на Візантію 1043 р. Незалежно від служби, удавали ся на Русь скандинавські династи в прикрих хвилях — нпр. оновідаєть ся про Оляфа св., норвежського короля, що він перебував у Ярослава, коли його вигнали з Норвегії, й т. и. Взатаді в скандинавських сагах маємо багато звісток про подорожі та побут Скандинавів на Русь з тих часів. Безперечно, під свіжкою пам'ятю сього варязького натовпу за Ярослава сформувава ся і варязька теорія початку Русь.

В звязку з сими живими зносинами стоять і скандинавські звістки про шлюбні звязки з руською династією. Так Ярослав мав за жінку Інгігерду, доньку шведського короля Оляфа; звичайно припускають, що се була Ярославова жінка Ірина, що се було її друге, християнське імя (Ірина — Інгігерда, імена однаково починають ся³⁾). Славний авантюрист Гаральд Сьмільвий

¹⁾ Такий здогад виставив ще Карамзін I. 20; він догадував ся, що Вартеслав може означати Бориса Вячеславича (імя батька, мовляв, помішано з іменем сина). Але ці звістки про шлюби можна прикладати не тільки до Ярославичів, але й до старших Ярославових унуків, нпр. можна думати про Ростислава Володимировича, про Ролана або Гліба Сьвятославича і т. и.

²⁾ Див. про се мою статю: Київські мініятури при Трійській исалтирі в Записках наук. тов. ім. Ш. т. XLIX; з молитов виходило б, в такім разі, що Ізяслав потім розвів ся з сею Тертрудою. Інші думають, що мова тут про польську принцесу, сестру Казимира. Тексти й мініятури видані 1901 р. в Тріпі н. т. Der Psalter Erzbischofs Egberts von Trier (Festschrift der Ges. für nützliche Forschungen zu Trier). Про неї ще статі Бобринського в Записках нип. археол. общ. т. XII, Абрагама в Kwart. hist. 1902.

³⁾ Про Ярославову жінку Інгігерду каже Еймундова сага і гльоса Адама Бременського (старші рукописи її маємо вже з XIII в.) — Monument. G. hist. Ser. VII p. 319 (Ingrad, Ingrid); в найважійшій кодексі Адама — віденській, сього нема. Ярославову жінку Ірину згадує

(Hardraade), норвежський принц, що потім був і норвежським королем, оженив ся з донькою Ярослава, котру скандинавські джерела звать Єлисаветою. Сага про нього оповідає, що коли Гаральд посватав її, Ярослав не відмовив, але сказав, що такий принц без держави і без великих грошей, як він, перше мусить чимсь прославити ся, аби шлюб сей не здавав ся нерівним, і Гаральд пустив ся в світ, добувати слави, і потім дійсно Ярослав видав за нього доньку¹⁾.

Ларіон у своїм Слові (котрого часу ближше не знаємо, особливо коли мати на увазі, що воно могло бути сказане ним і перед посвяченням на митрополита). Під 1050 р. записана в літописі смерть „Ярославлеї княгині“, в місяці лютім — значить в 1051 р., але на їм воля не названа. Окрім того є новгородська традиція, але пізнійша, XV в., про Ярославову жінку Анну, поховану в новгородській катедрі св. Софії — ців. і Софійську і 3 Новгородську під 1439 р.; літописна записка при тім називає її матірлю Володимира Ярославича, що родив ся, як сказано, 1020 р. Воля могла бути першою жінкою Ярослава, але цікаво, що Еймуцдова сага говорить про Інгігерду в історії боротьби Ярослава з Буріслейфом і Вратлавом, значить у 1017—8 рр. Сушити голову над розв'язанням сього питання одначе не оплатить ся, бо все се відомости неевні, окрім імені Ірини і смерги Ярославової княгині 1051 р. (може сїєїж Ірини. Про скандинавських династій на Русі див. нпр. Antiquités russes I. 345, 459, II. 19.

¹⁾ Впорядчик сїї саги, — котру маємо в рукописах XIV в., каже, що під час тих подорожей Гаральд зложив пісню про Єлисавету з 16 строф. з однаковим закінченням; він сам наводить з іх шість:

Корабель наш обминув Сицилію; ми були гарно убрані, як належить ся; швидкий корабель, з високою кормою, сунув си скорим бігом, несучи на собі вояків; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Стали ми до бою з Трададами; їх було більше; була то справді завзята й страшна битва; мене молодого відтягнули від їх молодого короля, забитого (мною) в бою; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Шіснадцятєро нас, жінко, вичерпали воду з корабля в чотирох передїлках серед сильної бурі; тяжко наложений корабель облявали хвилі; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Я вїю вісім штук: вїю складати вірші, добре їзжу конем, вправний в плаваню, вивчив ся совгаться на скі, цотраплю кидати спис і веслувати; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Нїяка жінка або дівчина не заперечить того, як ми одного дня рано з'явили ся в однім західнім місті — там ми намахали ся мечем, валили зброєю, полишивши докази того, що сьмо вчинили; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Аби покінчити з західньою Європою, перейдемо ті епоро-
дичні звістки, які маємо ми про зносини Руської держави й її
династії з иньшими західніми країнами сього часу.

Ярослава донька Анна була за мужем за французьким
королем Генрихом. Сей факт, що він так далеко шукав собі
жінки, звичайно поясняють прирчим досвідом, який дізнав його
батько від палецьких кар, оженивши ся з сволчкою. Але Русь
тоді стояла в таких тісних зносинах з заходом, що можна обійти
ся без такого спеціяльного пояснення. Анна була другою жінкою
Генриха; шлюб з нею став ся 1049 чи 1050 р. Переживши
чоловіка († 1060), Анна яклись час жила в монастирі, потім
вийшла за муж знову за графа де-Крені, а по смерті його вернула
ся знову до сина — короля Філіпа. Як за життя Генриха, так
і по його смерті брала деяку участь в справах, і її підписи
стрічаємо на документах разом з підписами Генриха та Філіпа;
на однім з документів маємо мабуть її власноручну підпис —
кириллицею (Ана рѣнна — очевидно regina). Останній документ з її
підписом маємо з 1075 р., і потім нема про неї ніяких згадок¹⁾.

Я родив ся там, де Упландці намагають лука; тепер я правлю
серед скал воляцькі кораблі, ненависті грецькосіяж; від коли пустили ся
ми в єввіт, в ріжших місцях розбивали ми човном хвилі; але руська дів-
чина в золотій гривні мною помітує.

Antiquités russes II. 56; третю строфу уважають підроблепою.

Тут треба ще згадати звістку Адама (*Monumenta Germ. h. Scr.*
VII. 324), що коли 1016 р. Киут Великий опанував Англію, сини заби-
того ним Едмунда — Едмунд і Едвард вислані були до Швеції, а звідти
на Русь. В дійсности ми знаємо, що вони перебували на Угорщині, але
нема нічого можливого, при тісних зносинах скандинавських країв з Русією,
що побували вона й на Русі. Гільсатарі Адама додають, що сестра Кіута
була за руським князем (*ib.* 325), але ся звістка мабуть хибна.

¹⁾ Особа сеї руської королеви досить звертала на себе увагу; ще
1825 р. виїшла спеціяльна розвідка Лобанова-Ростовського *Récueil des*
pièces historiques sur la reine Anne ou Agnès (так вона підписана
на акті 1060 р.) *épouse d' Henri I.* Новітшими часами тек не переста-
вали появляти ся статі й замітки, особливо під впливом нової альянсе
franco-russe, але переважно досить побіжні — нпр. в К. Старині 1884,
VII (замітка до портрета); С. Сыромятниковъ Русская княжна на фран-
цузскомъ престолѣ Новое время 1893, і нова замітка тамже в 1900;
в Историческому Вѣстнику 1894, I -- статя Тіаїрізева „Французская
королева Анна Ярославна“; в Вѣстнику иностранныхъ литературъ 1894,
II — „Дочь Ярослава Мудраго, Французская королева“; *Caix de Saint-*
Aymour — Anne de Russie (*Revue Hebdomadaire*, потім у збірнику
Mélanges pour servir à l'histoire des pays qui forment aujourd'hui
le dép. de l' Oise, 1895); *Henri Bateau — La princesse Anne* (*Nouvelle*

Угорські джерела кажуть, що батько короля Андрія, свояк св. Стефана, Володислав Лисий мав жінку з Русі (*uxorem de Ruthenia dicitur accepisse*), і його сини Андрій і Левента, втікаючи з Угорщини в часі смерті Стефана († 1038), якийсь час перебували на Русі: з початку удали ся до Чехів, потім до свого свояка польського в князя Мечислава, звідти на Волинь (*ad regem Lodomeriae*), та той їх не прийняв, і вони були пішли „до Куманів“ (!), але дізнавши тут лиха, подали ся „на Русь“ (*ad Rusciam*), і тут перебували, доки угорська старшина не покликала Андрія на королівство (1046 р.). Чи під час свого нобуту на Русі, чи вже ставши королем, — Андрій теж оженив ся з донькою „руського князя“, ближше невідомого¹⁾.

Для русько-візантійських відносин маємо також тільки уривкові відомості, з котрих годі довідатись щось докладніше.

Від часів Володимирового шлюбу не маємо ніякої звістки чи натяку, щоб добрі, союзні відносини між обома державами мали порватись чи пощувати ся за його життя; теж було і по смерті Володимира; візантійські хроністи, оповідаючи про похід 1043 р., досить виразно говорять, що за Володимира і пізніше до сього походу не було розмиря з Руссю²⁾. Руські купці далі перебували в Царгороді більшими ватагами, як згадує Скіліца, руські полки далі постійно служили в візантійськїм війську, фігу-

Revue т. 75); A. Thomas *Essais de philologie française*, Paris 1898 — статя про ту кириличну підпись Анни (автор читає її як Ана реїна; Вороніковъ Анна Ярославна королева Франції, 1901 (драма, з історичним вступом).

¹⁾ Так вгідно оповідають угорські компіляції XIV—XV в. — перебіки старої угорської хроніки, що не заховала ся в первісній формі — *Chronicon Budense* (ed. Podhradczky р. 90, 102, 107), *Marci Chronica* (ed. Toldy с. 47, 49, 50), Туроц — вид. Швандтнера гл. 39 і 42. Сикол Кева (XIII в.) знає тільки, що Андрій і Левента удавали ся на Русь, але не були прийняті а *duce Lodomerie* з огляду на їх ворога — угорського короля Петра; а про їх матір і т. я. нічого не знає (с. 113—114, ed. Endlicher). Про відносини сих джерел див. *Marczali Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden* с. 39 і далі. *Kaindl Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen*, VII—XI (*Archiv für öster. Geschichte* т. 85 і 88). Імени Андреївої жінки ані її батька сї джерела не подають. *Bonfinius Regum ungaricarum decades* (1581) р. 199 зве її Агмундою, а з легкої руки Прая (*Dissertationes historico-criticae* р. 130) пішло, що вона була донька Ярослава й на Русі звала ся Анастасія — Карамзін II с. 19, Соловйов I с. 208, і ще новіше — ипр. у Грота *Мадьяры и Славяне въ прошломъ* (1893) с. 16.

²⁾ Особливо Пселъ с. 144, пор. Скіліца с. 551 (як нижше).

руючи в різних кампаніях, а крім того Візантія користалась при нагоді із спеціальної помочі руських князів. Скіліца оповідає, що в війні Візантії з кримськими Хозарами 1016 р., коли знищено єї останки Хозарської держави, Грекам помагав „брат Володимира *Σφρύγος*“¹⁾ Судячи по докладній даті (початок 1016 р.), се було вже по смерті Володимира; чи був то дійсно якийсь Володимирів свояк, не знати (певно, що не брат, але звістки Скіліци про руську династію взагалі недокладні). Саме ім'я цього Володимирового брата досить близько нагадує Сьвятополка, і в тім нема нічого неможливого, що він міг тоді дійсно помагати Візантії (се ж було ще перед початком його боротьби з Ярославом). Цотім ми маємо у Тітмарі звістку про якесь посольство з Київа до Візантії в осени 1018 р. Тітмар се оповідає про Болеслава, що він з Київа „послав до суєдньої Греції послів, обіцюючи імператору все добре, коли він схоче бути йому приятелем, а пі — то буде йому сильним ворогом“²⁾; але правдоподібно, се було посольство не так Болеслава як Сьвятополка, може виникане якимись, нам незвітними зносинами з Візантиско Ярослава. Далі в 20-х роках (1023—4) маємо звістку у тотож Скіліци про якотсь руського ватажка, котрого він зве: „*Χρυσόχειρ* (Золоторукий), свояк небіжчика Володимира“. Сей ватажок з 800 мужа прийшов був до Царгорода, ніби хотіли вступити в візантійську службу, але коли імператор казав йому наперед розборитись, він не схотів і поплив далі; побив візантійську сторожу в Дарданелях, що не давала йому вийти на берег, і дістав ся до Лемна, але тут візантійські генерали підступом вирізали його полк³⁾.

Єї уривкові звістки у всякім разі цікаві, бо показують, як живі були зносини між Руссцо й Візантиско в першій половині XI в. Серед сих відносин наступив конфлікт 1043 р. Причини його не зовсім ясні. Ми маємо про єю війну оповідання трох сучасників: Пселя, Аталіотис і Скіліци; вони згадують і про мотиви єї війни, але від тих згадок єї мотиви не стають нам ясніми. Псель каже, що Русянів, давніх ворогів Греків, здержував тільки страх перед імп. Василем, і по його смерті (1025) вони задумали відновити свої напади на Візантію, але його наступники показались досить сильними і для них страшними, аж нездарно правління імп. Михаїла Нафлагонянина захотило їх до війни; ніж вони одначе вібрали ся до війни, на престолі заїв уже Константин Мономах, і вони лише, аби не пропали ті приготування, розпочали з ним

¹⁾ Cedreni II, 464. ²⁾ VIII, 16. ³⁾ Cedreni II, 478-9.

війну. Розумієть ся, се тільки нездалі міршовання. Важніше оповідання Скіліца, що причиною була якась бійка в Царгороді з руськими купцями, де одного купця забито. Се само по собі дуже правдоподібна річ і могла бути безпосереднім поводом війни, але судячи по великим заходам до походу і по неохоті Ярослава до згоди, тяжко припустити, що похід мав на меті тільки сатисфакцію за убитого купця. Найправдоподібнішим здаєть ся мні, що Ярослав хотів сильно настрашити Візантію і вимогти особливі привилеї для руської торгівлі, подібно як ми бачили се в 1-ій половині X в.¹⁾.

Зібрані були руські полки і прибрані варязькі. Скіліца, очевидно побільшуючи, рахує всього руського війська аж на 100 тис. ; правдоподібніше число знаходимо у Аталіоти — 400 човнів, значить коло 20 тисяч мужа. Безперечно в усякім разі, що похід був сильний. Головний провід Ярослав віддав сину Володиміру, а властиву управу мав Вишата, оден з визначніших кйївських бояр. Військо посаджено на кораблі, і руська фльота рушила просто на Царгород. Руське джерело каже, що ініціаторами такого сміливого руху на самий Царгород були Варяги, тим часом як Русь радила Володиміру вийти на берег блізше, коло Дунаю, значить — пустошити придунайські землі.

Як то бувало звичайно з руськими походами, і сей вибрав ся зовсім несподівано та захопив Візантію неприготованою. По тайки прокравли ся руські кораблі в царгородську протоку й стали в сусідстві Царгорода, а імператор не мав під рукою ніякої фльоти. Він посилав до Русь, взиваючи їх до згоди й обіцяючи сатисфакцію, але Русини не хотіли згоди й зажадали на глум неможливої контрибуції: в однім джерелі — по 1000 статерів на човно, в другому ще по більше — по 3 літри (фунти) золота на вояка. Імператор мусів ладити ся до війни; зібравши що міг кораблів, він виїхав сам з ескадрою і стрів руську фльоту недалеко Боспорської протоки; та стояла спокійно в порті, чекаючи нападу. Щоб зачепити її, імператор вислав кілька трієр з „штучним огнем“. Сей огонь наробив такої шкоди руським кораблям, що вони після сього не відважили ся стати до бою з грецькою ескадрою, подали ся назад, але дуже нещасливо — спіткала їх буря, дуже багато кораблів пропало, а тим часом над берег насыпало сухопутне грецьке військо і звідси почало нищити Русь. Скіліца

¹⁾ Про наші джерела що до сеї війни й деякі суперечности їх дав. прим. 3.

каже, що нарахували 15 тис. трупів на побережжю. Після сеї невдачі Русь помандрувала до дому морем і суходолом, бо кораблів вістало ся за мало в порівнянні з військом. За кораблями наздогін пішла грецька ескадра з 24 кораблів; вона напала на руську флоту, але та перемогла і грецьку ескадру знищено зовсім; після сього руські кораблі з Володимиром вернули ся, видно, до дому щасливо. Натомість гірка доля спіткала сухопутне військо. Руська літопись рахує його на 6000; проводу взяв Вишата: літопись каже, що ніхто з бояр не хотів узяти проводу над ними, видно — становнице їх було дуже небезпечне, тоді пішов Вишата, не хотючи лишити його без проводу: „аще живъ буду, то с ними, аще ли погибну — с дружиною“. Дійсно, се військо перестрів недалеко Варни намістник подунайської області Катакальон Вест і роспудив їх. Богато невольників (по Скілиці 800), разом з Вишатою відіслано до Царгорода, і багато з них осліплено по тодішній візантійській моді.

Так закінчив ся сей останній руський похід на Царгород. По словам літописи, русько-візантійські відносини упорядкувались три роки після походу — „миру бывшу“, але на жаль про умови й обставини сеї згоди не знаємо нічого окрім того, що руських невольників пущено на Русь. Кілька років пізнійше (не пізнійше 1052 р.) єї відносини зміцнені були шлюбом: за Всеволода Ярославича висватано візантійську царівну¹⁾. Мустила то бути якась дівчина з родини Константина Мономаха, і по його імені старший її син названий був Мономахом, але ближших подробиць про неї ніяких не маємо.

У внутрішній політиці, як бачили ми, політична система Руської держави далі операла ся на династичній основі, тепер відєвжєній, бо на місце родини Володимировичів по всіх землях, окрім Полоцька, посаджено синів Ярослава. Дружинна верства, де сильні домішки чужі, варязькі, значно ще неутралізували льокальні елементи, далі розтекала ся по цілій Руській державі, вазжучи її єввідомістю своєї одности. Як далі, київське право і законодавство впливало на право і практику цілого простору держави, відмінюючи місцеве звичайове право, а змагання коло дальшого розширення нової релігії та візантійської культури змі-

¹⁾ Іпат. 113.

цняли заложені Володимиром культурні звязки. Взагалі „единовластество“ Ярослава, що в одних землях зайняло в сумі коло двадцяти літ, а в інших ще далеко більше, було дальшим, дуже сильним поступом в еволюції внутрішніх звязків, внутрішньої одності земель Руської держави, заложеної Володимиром. Воно і не принесло, не додало до них нічого нового, розвивало тільки попереднє, служило, як я вже сказав, дальшим продовженням Володимирового князювання, а положення наше тепер є стільки ліпше, що в Ярославових часів знаємо ми про внутрішню політику правительства далеко більше й певніше, як з Володимирових.

Про законодавчу діяльність Володимира, ми, пригадаймо, маємо властиво тільки оповідання про утавлення і знесення кари смерті за убійства, та певну церковну устану. З Ярославом справа стоїть инакше; маємо не лише кілька зовсім певних його законів і розпоряджень, але ще його особа займає спеціальне, виїмкове місце в традиції нашого давнього законодавства, покриваючи собою давніші і пізніші стадії його розвою. Руський правний кодекс „Правда руська“ від дуже давнього часу — напевно від XIII в., без ріжниць давніших і новіших частин уважаєть ся „уставом“, або „судом“ Ярослава (Судь Ярославль Володимирица“, як надписаний він у кодексі Коржчої XIII в.), і в традиції звизуєть ся з переходом Ярослава з Новгороду до Києва: відсплавучи новгородське військо до дому, Ярослав передав їм „Правду“, поручаючи їм тримати ся сих законів: „по сей грамотѣ ходите, яко списахъ вамъ, такоже держите“¹⁾. Се розумієть ся, зьокальна новгородська традиція, але погляд на Руську Правду як на закони Ярослава ледви чи можна уважати спеціально новгородським. Тут до певної міри мусіло видінути становище Ярослава як патріарха нової княжої динасії і останнього „единовластця“ Руської держави, подібно як практика „за великого князи Витовта“ була протягом віків виходною точкою для реформації всяких відносин в. кн. Литовського. Але окрім того мусимо прийняти, що Ярослав таки дійсно зазначив себе в сфері нормування державних відносин і звичайового права чимсь особливим. Воно й зрозуміло, бо Ярослав має уже до роботи з більше утавленими державними відносинами ніж його батько.

Не запускаючи ся в річеву аналізу (на се буде місце далі²⁾), а зазначу тільки, що всі редакції Руської Правди, які маємо,

¹⁾ І Новг. с. 84 (другої редакції, старша редакція Новгородської літописи ще не має цього епізоду). ²⁾ В т. III гл. IV.

не були офіційними кодифікаціями, а приватними, більше або менше повними збірками правових норм. Найстарша редакція (перші 17 параграфів коротшої Руської Правди, по загально прийнятому поділу) може належати не пізніше як першій половині Ярославового правління: право, в ній скодифіковане, може бути навіть старше від Ярослава. Друга редакція, чи так звана Руська Правда Ярославичів, зладжена десь в перших роках по смерті Ярослава, містить право часів Ярослава, з деякими змінами його синів — місцями зазначеними, місцями, бути може, не зазначеними. Ми таким чином не маємо кодексу, де б було представлено в чистім виді право Ярослава, завсіди одначе, на підставі сих двох редакцій можна виробити собі певне понятє про право часів Ярослава (головно право карне). Тяжко тільки вказати, що внесено було в се право законодавством чи практикою Ярослава. Ми майже не маємо вказівок в сїм напрямі, знаємо властиво тільки про заведенне ним карн смертн, знесеної його синами¹⁾. Маємо ще „урок Ярославль“ вирникам: таксу, що нормує натуралії, які має право побирати судовий урядник-вирник, і час, протягом котрого він може вимагати вижвлення від місцевої людности²⁾. В декотрих кодексах іменем Ярослава надписуєть ся й нинша, спеціальна такса: поплат осмиеникам (міській поліції) при мощенню мостів у Новгороді; дійсно, в тім нема нічого неможливого, що й ся такса належить Ярославу³⁾. Правдоподібно і більше аналогічних такс мусіло вже істнувати за часів Ярослава, а маж вони на меті, очевидно, оборону громади від надужить княжої дружини, — факт дуже характерний.

Крім сих вповні автентичних документів Ярославової закондатної діяльності маємо ще оден дуже інтересний, але вже зовсім непевний, кажу про т. зв. Церковну уставу Ярослава. Вона має предметом церковний суд, головно в справах моральности і супружних відносинах вірних взагалі; відома вона тільки в пізніх рукописах (найстарша XV в.) і нема про неї ранійших згадок. Що в теперішнім виді вона не може належати до часів Ярослава, в тім не може бути найменшою непевности; чи була вона простим фальсифікатом, чи опираєть ся на якісь традиції про Яро-

¹⁾ Карамз. кодекс § 76, пор. § 2. ²⁾ Академ. кодекс § 42.

³⁾ Калачева Предвар. свідбія² с. 129, тут згадано два кодекси з XIV і XV в., що мають імя Ярослава в титулі сеї такси. В науці приналежність її Ярославу досить прийнята, хоч більш гіпотетично, як категорично, див. нпр. Хрестоматию В.-Буданова I³ с. 81, Барсова Географія² с. 193, і т. и.

славову уставу, чи нарешті мала в основі дійсно якусь Ярославову хартію, пізнійше розширену і змодифіковану, се все ще питання нев'ячені, бо й сама устава далі ближше не аналізована.

В розвитку християнства і зв'язаної з ним візантійської християнської культури наша літопись констатує великий поступ за часів Ярослава, завдяки його заходам; а писала ся вона тоді, коли пам'ять про князюванне Ярослава була ще свіжа на Русі. „За Ярослава віра християнська почала плодитись і ширити ся“, каже літопись¹⁾, і зазначає два моменти, що вплинули на її дальній розвиток. Один — се початок монашого життя: „почали множити ся черноризці, і почали істнувати монастирі“. То був і в Візантії час особливого розвитку монашества, коли воно в очах суспільности являлось, щоб так сказати, нормальною формою християнського життя, тим часом як світське жите уважалось тільки нездарною імітацією правдивого християнського життя. Тож розповсюдження й на Русі монашества, на тодішній погляд, мало бути невідмінною умовою доброго розвитку християнства. По словам літописи, Ярослав мав особливе замилованне до монахів („взлхиха бѣ любяче черноризци“), і за його часів почали засновувати ся монастирі; се potwierджує й Іларіон в своїм образі християнського життя на Русі („монастырєве на горахъ еша“), і Нестор (в Житті Теодосія), але докладніших відомостей про ці монастирі не маємо, окрім монастирів св. Георгія і св. Ірини, поставлених в Києві, в сусідстві митрополії, в честь християнських патронів Ярослава і його жінки. Монастирі ці одначе не мали важного значіння. За те на останні роки Ярослава припадають початки (тоді ще не показні) славного пізнійше київського Печерського монастиря.

Другий момент, зазначений літописею, се заходи Ярослава коло розповсюдження книжної освіти і книжности. По її словам, Ярослав „книгамъ прилежа“, читав книжки днями й ночами, і заходив ся коло помноження книжок: він зберав „писців“, по теперішньому — літератів, і поручав їм перекладати книги з грецького на славянське і попросту списувати (Русь багато черпала з готового запасу полуднево-славянських перекладів). Велику, по тодішньому, бібліотеку спорядив Ярослав при збудованій ним Софійській катедрі („многы книги списавъ положи въ церкви св. Софьи“). Поруч з тим Ярослав міг далі вести заходи Володимиром коло розповсюдження книжної освіти. Досить авторитетна звістка літописних компіляцій²⁾ оповідає під 1030 р., що Ярослав, при-

¹⁾ Іпат. с. 106. ²⁾ 1 Соф. с. 136, Нікол. I. с. 79, Твер. с. 146.

їхавши в Новгород, зібрав з поміж дітей старост і священників триста душ і звелів їх учити „книгам“; лишаючи на боці подану тут цифру зібраних дітей, що до самого факту ледви чи можуть бути яві непевности. Розуміть ся, подібні заходи мусіли мати місце й по інших краях. Літописець високо цінить сї заходи Ярослава коло книжности й освіти. Він порівнює діяльність його з діяльністю батька і Володимирю признає заслугу початків — християнізації Руси, а довершення її — Ярославу: „як то буває, що оден з'оре землю, другі засіють, а інші пожнуть і їдять богаті овочі, так і тут: батько Ярослава з'орав і зробив землю м'яккою — просвітивши хрестом, а Ярослав, Володимирів син засіяв книжними словами серця вірних, а ми пожинаємо, користаючи з книжної науки“¹⁾.

Далі будовано церкви, заходили ся коло помноження духовних. Літопис підносить, що Ярослав „ставив церкви по містах і різних місцевостях (по градомъ и по мѣстомъ), приділяв священників і забезпечав їх із своїх доходів (дая имѣния своего урокъ), поручав їм поучати людей (в християнстві) та частійше відправляти службу; і множились священники, і число християн“. З другого боку маємо маленьку подробицю репресій проти репрезентантів старої релігії — волхвів, правда — в звязку з замішаннями, що повстали через них, в Суздальській волости (1024): волхви вказували на певних старих людей, що мовляв „держать гобино“ (урожай), і сабивали тих людей; Ярослав, довідавши ся про се, приїхав до Суздаля й казав арештувати тих волхвів, позасялав або покарав смертю, а людей мав поучувати, що неврожай або хоробу посилає Бог за гріхи людські, а люде того насилати не можуть“²⁾.

Число катедр мабуть було помножено; з певности можемо вказати тільки на одну — в новозбудованім чи відновленім Юрєві на Поросю. Я вже згадував про здогад, що клівська митрополія була заснована теж за Ярослава, але сей здогад не має під собою ґрунту³⁾. Інтересним фактом в історії сїєї митрополії натомість було поставлення з волі Ярослава митрополитом Русина Іларіона собором єпископів у Кліві⁴⁾. Се сталося 1051 р., коли політичні відносини з Візантисю були вже полагождені; але поставлення довершено, очевидно, без порозуміння з патріархатом. Звичайно в сїм факті бачуть змагання до незалежности руської церкви; щось певне сказати в сій справі не можна, бо маємо тільки голу

¹⁾ Пат. с. 107. ²⁾ Пат. с. 103. ³⁾ Див. т. I с. 461. ⁴⁾ Пат. 109.

звістку, про відносини патріархату до цієї справи не знаємо, а головню — що до нового поставлення митрополита, по Іларіоні, Ярослав не дожив, і ми не можемо судити, чи се він зробив як виімок, чи хотів зробити з того практику на пізнійше. Взагалі в давній Русі не бачимо якогось такого загальнішого змагання: боротьби за автономію церкви не видно, але заперечити цієї тенденції у Ярослава також не маємо права, хоч зовсім можливі й інші об'яснення цього факту: нпр. що Ярослав хотів мати руських митрополитів, а не Греків, і своїм радикальним кроком хотів зробити пресію на патріархат, або що йому важна була як раз особа Іларіона, його надвального сьвященника і незвичайно освіченого чоловіка, що цілою головою стоїть вище взагалі над рівнем давнього руського письменства. Головню ж, що занадто мало знаємо про обставини цього факту.

З християнством далі йшов в парі вплив візантійської культури. Вище згадувало ся про заходи Ярослава коло розповсюдження освіти; тепер ще згадати треба про візантійську штуку.

Ярослав, видно, любив будувати. Скоро лише опанував Київ, забрав ся до будови нової церкви св. Софії, на місце тієї, що згоріла попереднього року¹⁾. Та різні політичні клопоти відвернули його увагу від цієї справи на довший час, і вже по заспокоєнню Руської держави розпочав він на ширину міру свої грандіозні, як на той час, і розкішні будови в Києві. Для того занято було під місто великий простір поля, де була битва з печенігами 1036 р. Тут Ярослав поставив „Золоті ворота“ з церквою Благовіщення над брамою, патрональні монастирі св. Георгія і св. Ірини, і головню — нову, катедральну церкву св. Софії; очевидно, він ішов тут за прикладом головної окраси Царгорода юстиніанової св. Софії, хоч плян і стиль київської зовсім инакший від царгородської св. Софії. Се мав, очевидно, бути взірць краси і розкоші грецької штуки, призначений на те, аби піддержати славу Києва як соперника Царгорода (*aemula sceptri Constantino-politani*, як називав його архієпископ бременський Адам). Київська Софія справді зісталась розкішною пам'яткою тодішньої грецької штуки, одною з найбільш важних в сім роді. Церкву в середині багато декоровано мозаїкою, „иконами многоцвѣтными, и златомъ, и сребромъ, и сосуды церковными“. В Новгороді Ярослав теж поставив нову катедру св. Софії, на місце давнішої, що також

¹⁾ і Новг. с. 89.

згоріла, не так роскішно як в Києві, але славно в історії Новгороду як його паладіум.

Як про одну з подробиць візантійських культурних впливів я згадував про монету Володимира. Золотої монети після нього на Русі вже не звісно, срібну маємо з іменем Георгія (Ярослава) і ще з кількома суверенними написами: одні читають на деяких Святополка, а на других Георгія-Ярослава, інші відчитують Петра і Дмитрія, інші признають неясними. Монети звичайно признавані Святополковими, дуже подібні до Володимирових — мають портрет князя на троні, з другого боку туж геральдичну фігуру, але змодифіковану; напис відчитують (але з великими натяганнями) „Стополкъ на столѣ, а се сго серебро“. Монети Юрія-Ярослава, ті що на певно йому належать, визначають ся делікатною роботою і мають образ св. Георгія з грецькою надписю: *Γεωργιος*), з другою боку — геральдичний знак з надписю — Ярославле сьребро, і на рамі: *αμνυ* (се т. зв. III тип Ярославових монет)¹⁾.

Отсе й було б все важніше, що ми знаємо з часів Ярослава. Для князювання, що тягло ся без малого 40 років (рахуючи від смерті Володимира), що було останнім „єдиновладством“ на Русі і поклало справді важні сліди в життю східно-словянських земель, се, безперечно, не багато. Сама фігура Ярослава виступає досить слабо; індивідуальних примет його в нашої традиції ми не маємо майже зовсім. Очевидно, в його особі, в характері не було примет визначних, незвичайних, що могло б зворушити фантазію сучасників. відбитися в пам'яті суспільности і викликати перекази, легенди, анекдоти, як то було з Володимиром. Воно й зрозуміло, що влучний, обережний політик, любитель книжного почитання і монашого життя — Ярослав і не мав чим зацікавити суспільність, хоч був далого більш позитивною фігурою, як його брат —

¹⁾ Се класифікація Толстого. Два інші типи по сій класифікації виступають — перший одинока монета з Ніжинського скарбу, на котрій дійсно скорше можна прочитати *Πετρος*, ніж *Γεωργ* = Георгій), як читають інші; другий — п'ять монет Ніжинського скарбу, кількох ріжких типів (на деяких із них д. Петров читає Дмитрія, але з неясними натяганнями як Толстой Георгія). Рисунки цих двох типів подібні до Святополкових: змодифікований геральдичний знак і фігура князя. Контроверсій що до імен дав. в рефераті проф. Петрова О монетах вел. князя Изяслава Ярославича (за такі уважає проф. Петров монети, на котрих читає імя Дмитрія) — в Трудах IX археол. съѣзда т. I (там вказана й інша література).

авантурник Мстислав, оспіваний Бояном. Хоч маємо перекази й пісні, зв'язані з ріжними епізодами Ярославового князювання (в боротьбі його з Святуполком, потім з Мстиславом), але в них його фігура стоїть на боці, майже незачеплена легендою, і не визначається ніяким виразним характером. Книжна, духовна традиція (Іларіон, Нестор, літопись, т. зв. Яков) має для нього велике поважання, як для опікуна церкви, „христоробивого князя“, прихильника монашества й освіти, величає його заслуги на сїм полі, хвалить його християнські чесноти (мужь правденъ и тихъ, ходяй въ заповѣдѣхъ божиихъ“, як характеризує його Нестор), але й тут ми не бачимо живого чоловіка, живих прикмет.

Умер Ярослав, правдоподібно, 20 лютого 1054 р.¹⁾, старим вже чоловіком. Літопись каже навіть, що він умер на 76-м

¹⁾ Дата смерті Ярослава має непевності. Всі версії найдавнішої літописи — північна і полуднева і 1 Новг. смерть його мають під 1054 р.: „в суботу 1 [недѣля — Іпат. код. і 1 Новг.] поста св. Феодора“ (Хл. і Пог. не мають „св. Феодора“). Та тут на сам перед повстає питання, чи се записано під 1054 р. тому, що се діялось при самім кінці 1053 і зв'язано з подіями 1054 р., як се бачимо в північній версії (Іяслав у Київі, прихід Половців на Русь); чи се діялось дійсно при кінці мартовського 1054 р., отже в січневім 1055 р., і тому, як бачимо в полудн. версії і в Новг., прихід Іяслава до Київа уже стоїть під 1055 р. Але в січневім 1055 році та перша субота посту припадає на 4/III, значить не була при кінці, а на початку року, й відділення смерті Ярослава від прихода Іяслава стає абсурдом (бо звістка розпочинається не хоробою — се б ще увійшло, а смертю Ярослава: „престави ся князь руский Іяславъ“). Значить відділення Іяславового приходу від смерті Ярослава під 1055 рік було вже нездалою поправкою початкового датування, коли смерть Ярослава й прихід Іяслава стояли під тим самим роком. Північна версія, де маємо ці події під одним роком, промовляла б за те, що се був наш 1054 р. (кінець 1053 мартового і початок 1054), і се як раз потверджує дописка полудневої версії, де до вище поданого означення в усіх її кодексах, а також і в компіляціях Воскр., Никон. додано ще: „мѣсяца февраля въ 20“. 1054 р. субота першого тижня посту, присвячена св. Федору Тіроку, була 19 лютого; сю малу ріжницю можна б погодити припустивши, що Ярослав умер в суботи на неділю, і означення: „в суботу февраля 20“ стало ся наслідком сполучення двох ріжних означень. Наші літописи не мають звичаю викомбінувати дати з календарів, і дата 20/II, правдоподібно, не північна комбінація, а сучасна записка.

Як бачимо, ріжні комбінації приводять нас таки до 1054 р. (Про се ще спеціальна стаття пок. Куніка: Ивѣстны ли намъ годъ и день смерти в. кн. Ярослава Владимірова?, Слб., 1896 — автор одначе уважає справою неясною, чи був то рік 1054 чи 1055).

році¹⁾. Смерть не застала його несподівано, як Володимира, і він мав час розпорядити своєю державою. Двох старших синів його вже не було на світі. З живих він найбільше любив Всеволода, але по пережитих розрухах по смерті Володимира не відважився йому передати Київ; літопись, ще раз, з нагоди смерті Всеволода, згадуючи про особливі симпатії до нього Ярослава, кладе в уста Ярослава бажання, щоб Всеволоду прийшлося бути князем в Києві, але законною дорогою („с правдою“), не насильством²⁾. Київ передав Ярослав найстаршому з живих синів — Ізяславу, що вже перед тим мав Новгород і Турово-пинську волость, і заховав їх на далі³⁾. Разом з Київом Ізяслав дістав і Деревську землю: вперше тепер вона увійшла в одну волость з полянською Київщиною і вже ніколи не відділялась. Подібно сталося і з Псковом, що становить від Ярославового поділу одну волость з Новгородом і, певно, разом з ним відданий був Ізяславу. Другий син Ярослава, Святослав, що сидів перед тим на Волни, дістав Чернігів з більшою частию Сіверщини і ще, певно, землі Радимичів і Вятчів, що від тепер становлять одну волость з Сіверщиною, та Тмутороканську волость. Полудневу частину Сіверщини натомість відділено: як окрему волость, з столицею в Переяславі, дістав її улюблений син Ярослава Всеволод. З двох молодших синів Ігор дістав Волинь, Вячеслав Смоленськ. Як поділено інші землі, не каже Найдавніша літопись; але зовсім правдоподібно звістку дає пізніша новгородська літопись⁴⁾; вона

¹⁾ З числа літ Ярослава, поданих літописю, виходило б, що він уродився в 979 р. Літопись зве його сином Рогніди, але не був він старшим, бо перед ним був Ізяслав; се б відсувало, як бачимо, поход Володимира на Полоцьк і шлюб з Рогнідою аж на 976—7 рр. По літописі воно виглядало б мов би за рано; хоч з другого боку, літописний рахунок Ярославових літ може й певніший від хронологічної перспективи Найд. літописи в оповіданні про події 970-х рр. На іншому місці літопись дає інакший рахунок: каже, що Ярослав засів у Києві (1017 року) маючи 28-ий рік; але в Сказанні се читається так: „бѣ же тогда Ярославъ Новгородѣ лѣтъ 28“, що значило б, що він у Новгороді просидів перед тим 27 літ, себ то був там від 990 р., і се зовсім правдоподібно.

²⁾ Іпат. с. 151.

³⁾ Про Новгород маємо сучасну звістку в записці новгородського Остромирового євангелія (див. вище); що до Турова, то його бачимо потім в руках Ізяславової родини, в ролі „кнївської волости“ (Іпат. с. 222), і се, разом з аргументом а silentio промовляє за тим, що Туров належав Ізяславу і по смерті Ярослава.

⁴⁾ Друга редакція 1 Новгородської літописи с. 66, пор. там же с. 438, Твер. с. 15, Аврамки с. 313.

каже, що Святослав дістав окрім вичислених земель ще Муромську волость, а Всеволод „Ростов, Сувдаль, Білоозеро, Поволже“. Дійсно ці землі бачимо в руках потомків Святослава і Всеволода. Всеволод, діставши тільки незначну тоді Переяславську волость на полудні, мусів відповідно до далеко значніших уділів старших братів дістати значні додатки де инде.

Окрім того літописи не згадують ще про уділ потомства Володимира, бувшого новгородського князя. Одинокий звістний нам син Володимира Ростислав був в момент смерти Ярослава вже мабути не малий і дід не міг би його лишити без уділу. Ростиславові сини дістали пізнійше „Червеньські городи“ — Галичину, і се по всякій правдоподібности, був уділ Ростислава¹⁾.

Поховали Ярослава в новій Софійській катедрі — найславнійшій пам'ятці, яку він лишив по собі. Мармуряний саркофаг знайдений в фундаментах катедри, що тепер зветь ся гробом Ярослава, може дійсно бути його гробом; але окрім Ярослава багато й інших князів ховано там, і ніяких спеціальних вказівок на Ярослава він не дає. Се досить високий, в похилку накриввою гріб, в білого мармору, орнаментований нивько різбленими фігурами на мотиви давньої християнської штуки (хрести риби, виноградні лози).

---

¹⁾ Про се і про долю волинської волости (сі справи повязані між собою) див. більше в моїй Історії Київщини с. 63—4.

II.

Розклад Київської держави в XI—XII в.

По смерті Ярослава землі Київської держави (порахувавши сюди і Полоцьк) зісталися поділені на сім паїв. Три більші і майже рівнорядні з собою, тільки не компактні володіння — трох старших Ярославичів: Київ з Туровом і Новгород із Псковом — Ізяслава; Чернігів з Муромом і Тмуторокань — Святослава; Переяслав і Ростов з Білоозером — Всеволода. Чотири менші: двох молодших Ярославичів — Волзь і Смоленськ; Ростислава — правдош. Галичина і Всеславів — Полоцьк. З того п'ять володарів були рідні брати, інші два — їх близькі свояки. Окрім того могли подекуди заховати ся тубільні князі з поза династії Володимирів, як се знаємо на певно про Вятичів, що там такі були.

Літописець кладе в уста Ярослава на смертельнім ложі таку інструкцію синам: старший син Ізяслав має заступити місце батька в політичній системі Руської держави; інші Ярославичі мають слухати його як би батька, а він з свого боку має піклуватися про справедливість в відносинах князів: „аще кто хоцеть обидити своего брата, но ты (Ізяслав) помогай его обидять“, брати мають жити „в любви“, задовольнитись своєю пайкою: „не пристунати предъла братня, ни согонити“, і батько для ліпшого переконання пригадує їм, що вони ж прецінь брати від одного батька і одної матері (не як Володимировичі). Се поучення дуже відповідає політичним ідеалам сучасної суспільності, отже могло бути вложено в уста Ярослава кождим сучасним книжником; але з другого боку не можна в ній вказати нічого, щоб противилось становищу чи бажанням Ярослава. І Ярослав і сучасна суспільність однаково не могли вказати князям до устанвлення згідних відносин иньшого

мотиву окрім родинних звязків, після того як династичний звязок положено в основу державної системи. Державна ідея була занадто слаба, і коли в тій самій науці Ярослава знаходимо ми згадку про потребу згоди між князями з огляду на долю держави, то й тут вихідною точкою служать особисті інтереси самих князів: „коли ви будете жити в любови, Бог буде в вас і дасть вам побіду над ворогами, і жити мете в згоді; а як будете жити ненавистно, в суперечках, то й самі загинете, і затратите землю ваших батьків і дідів, що вони здобули великою працею“¹⁾.

Живіша солідарність інтересів князів кінчила ся тамже, де кінчали ся родинні звязки. Тому наука й відкликуєть ся до сих родинних звязків. Але вони не вічні. Вже Ярославове поучення говорить тільки про братів і поминає дальшого свояка — полоцького князя, поминає братанича Володимира. Але щож буде, коли взагалі місто „синів одного батька і матери“ заступлять брати стричні, далі брати в других і третіх? Політична наука Ярослава чи літописця мовчить про се, вона безрадна. Правда, жите висуне нові мотиви: ідею княжого рода, династії; на місце „братів від одного батька і матери“ виступлять „внуки одного діда“; вирине ідея „отчини“ цілого княжого рода, на котру він має виключне право і в своїх інтересах мусить пильнувати його цілости. Але ці звязки будуть ще слабші, розумієть ся, ніж братство від одного батька і матери руських князів.

Та поки ще „отчина“, здобута „великим трудом дідів і батьків“, стане спільною, ідеальною власністю цілого роду, вона довго ще буде предметом змагань поодиноких князів до „єдиновластства“, до сполучення її цілої в одних руках. На очах історії, за сьвіжої памяти династії, двічі вже мало се місце, що розділені землі Київської держави злучали ся в руках одного князя. Сей прецедент надавав охоту все до нових проб, і вони робили ся, й осягали певні результати, тільки все з довшими перервами і все в менш повній формі здійснювали ся ці проби єдиновластства. Володимир зібрав землі Київської держави протягом семи літ від смерти свого батька і володів ними протягом тридцяти пяти літ. У Ярослава минуло двадцять два роки від смерти батька, поки він став „єдиновластцем“, але Полоцьк і далі зівстав ся по за землями Ярослава, і він його до смерти не встиг прилучити до своїх володінь, над котрими в цілости княжував єдинадцять літ. Двадцять чотири роки по смерти Ярослава його син Всеволод „перевя всю власть Рускую“²⁾, але

1) Іпат. с. 113. 2) Іпат. с. 143.

крім Полоцька йому неналежали Волинь і Туров, Муром і Тму-таракань, а його панування над сею сполученою державою, над зібраними землями було дуже непевне, хистке, хоч і протягнуло ся п'ятнадцять літ. Його син Мономах не міг задержати вже в своїх руках великої Чернігівської волости, а хоч здобув Туров, Минск і Волинь (але без Галичини), то останній важний здобуток — прилучення Волини стало ся тільки сім літ перед його смертю, двадцять п'ять літ від смерти його батька. Мономахович Мстислав був останнім на сім полі, здобувши на короткий час Полоцьк і Курськ; але він не володів і половиною земель держави Св. Володимира, та й князував над ними лише кілька років.

Отже тенденція збирання в одно земель Руської держави, концентрична енергія давала себе знати — робила виразно ще більш як столітє від смерти Володимира, але виразно ж таки ослаблювала ся і сходила до зера. Інтересно було б вказати ті перешкоди, що ослабляли сю енергію, приглушала її.

Перша, елементарна причина — розмноження княжої династії. З родини Святослава зацілів тільки один Володимир, з Володимирової пішло вже дві династії: Ярослава й Ізяслава, з Ярославової лишило ся аж п'ять! Розумієть ся, турецький спосіб, практикований Святтополком, по часті й Володимиром (розумію убийство Ярополка), міг би зарадити сьому розноженню, але міняли ся погляди й вимоги суспільности. Після прокльонів на голову Каїна-Святтополка і канонізації його братів протягом цілих віків між князями Володимирової династії не знаходило ся охочого повторити Святтополкову різню¹⁾. Правда, траплялось і далі не одному князю наложити головою в боротьбі, але в бою; трапляло ся, що князів втоняли, брали в неволю, держали в'язнями, але не різали їх як баранів, і в результаті вже при кінці XI в. можна нарахувати кілька десятків князів з династії Володимира В., і число їх росте далі неустанно.

Се була чисто зверхня, фізична перешкода, але була й більше глибока, внутрішня — у впливі самих земель, у відносинах їх до князів. Столітє перед тим земля могла спокійно дивитись на те як їх князя з клівської династії ріже иньший князь з тієї ж династії, або навпаки. Зв'язки земель з Клівською державою були зовсім механічні, поверховні. Земля жила тоді „своїм життям“, і його не

¹⁾ Подібний експеримент, ще більш рішучий, зробив над своїми своїми тільки Олег рязанський в 1218 р., скликавши і зарізавши разом своїх свояків і багато їх бояр.

відбирали сі переміни в династії; землі ще мали попри неї своїх питомених князів, або що найменше — свою повну автономію. Але столітє минуло не дурно, звязки зміцнилися тай поглибилися; зубці державної машини князівсько-дружинного режіму все глибше й глибше заходили у внутрішній склад земель. Землям все труднійше було лишати ся пасивним свідком державних перемін — вони брали вже їх за живе. Але втягнені ближше в систему державних відносин, вони попробували не тільки приладити ся до них, але й приладити їх відповідно до своїх інтересів. І сі змагання земель, чи властиво тих земських верств, що тримали в своїх руках провід в землі, стрічалися із змаганнями самих князів. Князі, в міру того, як династія розросталась, як уділи дробились, як княжі скарби пустіли, в своїх безконечних „котожах“ все менше могли опиратись на самій своїй дружині або спроваджених за моря ватагах Варягів; ті дружини ставали все менші, а контовних варязьких ватаг приходилось і вовсім зрєкти ся. Князі мусіли шукати опори в самій своїй землі, запобігати їй симпатій, щоб втягнути в круг своїх інтересів, і для того готові були приладити ся до вимог, до бажань самої землі, чи там її впливових, міродайних сфер і елементів.

І от сі змагання землі, стрічаючись з княжими, приходять до компромісу земської автономії з новою династією, з князівсько-дружинним устроєм — компромісу, що довго, а часом і на все лишав ся не сформулованим, але не вважаючи на те відчував ся обома сторонами й впливав на їх обопільні відносини. Князівсько-дружинний устрій локалізуєть ся, з династії Володимира В. витворюєть ся ряд місцевих, „земських“ династий, що тримають ся в своїх землях не силою і страхом київського кулака, а звязані певними внутрішніми звязками, симпатіями в свою землю, операють ся на місцеві елементи, а ті уважають сю династію за свою питоменну і готові стати в її обороні. Історія полоцьких князів, історія відокремлення Турово-пинської землі від Києва дають дуже релієфні приклади таких внутрішніх звязків князя і землі; але в менш визначних проявах ота солідарність дає себе відчувати майже в кожній землі, і ся солідарність князя і землі, опір земель мусіли в дуже сильній мірі неутралізувати і неутралізували дійсно змагання князів-спадкоємців київської концентраційної політики, до єдиновластства.

Але ся участь земель в княжих відносинах — то тільки один з проявів розбудженої в сі часи активності землі. Серед розкладу руської державної системи, серед неустанної боротьби князів, в міру

того як вони, слабнучи, пробували опертись на силах самої землі, втягнути її в свої політичні справи, земля (властиво все говорю за певні провідні елементи її громади) не тільки починає брати активну участь в заграничній політиці, але й здобуває собі більш або менш впливову роль в своїй політичній управі. Не скрізь се було однаково, в залежності від спеціальних обставин історичного процесу в кожній з них; в одних громада і її орган — віче при- берали більший вплив, в других менший. Деякі землі, як Новгород, Псков стають в дійсності попросту республіками, в інших громадський елемент проявляє себе досить слабо — як у Черни- гівщині, Галичині; в інших, як в Києві, він грає дуже важну роль, хоч перша роль належить князівсько-дружинному елементу. Але загалом вважши два століття по смерті Ярослава характеризують ся сильним, загальним розвитком цього громадського — вічевого еле- менту, і головню в сих двох явищах: в проявах і повільнім за- виранню концентраційної енергії серед боротьби з змаганнями земель, та в розвитку земського (вічевого) елементу і його комбіна- ціях з князівсько-дружинним — полягає головний зміст політичної історії земель Київської держави, котру ми будемо тепер слідити аж до повного пережиття й упадку Києва.

„Ми же на преднес возвратим ся“, кажучи словами літо- писця — на часи по смерті Ярослава.

Кілька років пройшло тихо. Старші Ярославичі жили „в лю- бови“, — та серед сеї любови розширяли свої землі на некористь інших сваяків.

Я говорив вище про тенденцію концентрації та її вплив на княжу політику протягом цілого ряду поколінь. Вона дала себе знати і в перших роках по смерті Ярослава, але в формі дещо відмінній.

Старший Ярославич Ізяслав, очевидно, не мав відповідної енергії й здібностей, щоб узяти на себе ініціативу збирання земель. Загалом він не потрапив зайняти становища зверхника своїх братів, „в отця мѣсто“, яке призначив йому батько. Літописець, дуже симпатично описуючи смерть Ізяслава, так характеризує його: „він був гарний в себе, великий на зріст, незлобного характеру, нена- видів кривду, любив правду, підступу в нім не було, ані хитрости, він був простий умом і не платив за зло злом“¹⁾. Відкинувши

¹⁾ Іпат. с. 142.

компліменти його християнському характеру, написані під впливом нещастя, які спіткали Ізяслава перед смертю, і дуже побіглишені, ми справді можемо признати, що він був „прост умом“. Одначе його менші брати, спеціально — найбільш енергічний між ними Святослав, не відважили ся теж відразу, поки не задокументував він виразно своєї безрадности, виступити проти нього. В результаті бачимо: укладаєть ся спілка трох старших Ярославичів, близьких сусідів (Київ — Чернігів — Переяслав), і заразом найсильніших з поміж князів. Ізяслав полагоджує всякі важніші справи разом з братами Святославом і Всеволодом, спільно, — навіть там, де справа дотичала ся його самого. Маємо кілька таких спільних учинків: разом брати видають нові закони, разом переводять брата Ігоря з Володимиря до Смоленська, увільняють увязненого стрія Судислава, ходять походом на Торків¹⁾. Особливо характеристичне увільнення Судислава: він, очевидно, сидів у в'язненню в Києві і міг претендувати хіба на Псков — волость Ізяслава, отже Ізяслав у сій справі міг зарядити все на власну руку; натомісь бачимо, як каже літописець: „Ізяслав і Святослав і Всеволод висадили свого стрія в поруба“ — разом і спільно, і літописець нічим не натикає на якесь бодай першенство Ізяслава в сій і иньших справах.

Спільна діяльність трох братів серед иньших державних справ була звернена передовсім на розширення своїх земель. 1057 р. вмер Вячеслав Ярославич, князь смоленський, лишивши малого сина Бориса. Старші Ярославичі перевели на його місце, очевидно — сивошці, його старшого брата Ігоря, а Волинь, очевидно, взяли собі²⁾. Чи поділили її на разі, не знати; пізніше бачимо її в руках Ізяслава; може бути, що він дістав її цілу ще 1057 р.

Слідом умер і Ігорь, полишивши двох синів. Ярославичі поділили його Смоленську волость між собою, не зіставивши нічого для малих братаничів³⁾.

¹⁾ Руська Правда, Академ. кодекс § 18, Іпат. л. с. 114.

²⁾ Іпат. с. 114. Про се ширше в моїй Історії Київщини с. 63—4. Я опираю ся головню на тім, що Ігор був старший від Вячеслава (літописець називає його перед Вячеславом під 1054 і 1055 р.), значить Волинь уважала ся ліпшим столом (як і пізніше бачимо: старший Мстиславич сідає на Волинь, менший у Смоленську). Отже Ігоря переведено до Смоленська не в його интересах (на се натикає й літописний текст: наъ Володимиря введеше), а се Ярославичі могли зробити хіба на власну користь.

³⁾ Іпат. с. 115. Про поділ Смоленської волости по смерті Ігоря говорить Твер. с. 153 і Кромер (с. 54 вид. 1584 р.), покликуючи ся на *Annales Russorum*; Соф. 139 і Воскр. I. 333 мають теж сю звістку, але на місці — під 1054 р.

Дальший здобуток зроблено, здасть ся, чи не коштом брата-нича Ростислава. Я вище висловив здогад, що він, правдоподібно, мав Червенські городи. 1064 р. він втік до Тмуторокани, не знати звідки¹⁾, і вигнав звідси Ліба, Сьвятославого сина. Чого він втік, літопись не каже та, очевидно — не з добра подав ся він до Тмуторокани, і сам собою насуває ся здогад, чи не втіли його стрій з його волости? Червенські городи пізнійше разом з Волинею належали Ізяславу. Що до Ростислава, то Сьвятослав вигнав був його з Тмуторокани, але Ростислав вернув ся потім назад, почав енергічно воювати з сусідами, сим занепокоїв Греків, і намістник Херсонеса на пиру отруїв його; літопись при тій нагоді з великою емпатією говорить про сього предка галицької династії: „був Ростислав муж добрий на рать, зростом гарний і красний лицем, ласкавий до убогих“²⁾.

В усякім разі, як би там саме не було з Ростиславом, а Волинь з Червенськими городами і Смоленськ уже перейшли до старших Ярославичів. За ними прийшов Полоцьк. 1065 р. розпочав війну з Ізяславом полоцький Всеслав; він напав на Ісков, потім захопив і пограбив Новгород (1066). Ізяслав з братами разом пішли на нього з великими силами, взяли Минск, витяли та слустошили. На р. Немпі стрів їх Всеслав; битва була кривава: „бысть сѣча зла, падоша мнозѣ“, коротенько записує літопись. Прегарний поетичний образ присвячує її Слово о полку Ігоревім, даючи паралелю жнива і битви:

На Немізѣ снопы стелють головами, волотять цѣны харалужины (ста-
На тоді животь кладуть, вбють душу отъ тѣла. (левими).

Немізѣ кровави брезн не бологомъ (благон) бяхуть посѣяни — посѣяни
[костьми рускыхъ сыновѣ³⁾

Всеслава побито, він утік. Після того розпочали ся переговори; сторони стояли против себе, на берегах Дніпра під Смоленськом. Ізяслав з братами запросили Всеслава до себе, цідувавши хрест, що не зроблять йому нічого злого. Він переїхав човном до них, але коли входив за Ізяславом до шатра, певний присяги, його вхопили. Було се в червні 1067 р. Разом з двома синами, що мусли бути з Всеславом, Ізяслав відвів Всеслава до Києва і всадив у в'язницю, а Полоцька волость стала новим здобутком Ярославичів⁴⁾.

¹⁾ Твер. с. 154 і Нікон. І с. 92 кажуть, що втік із Новгорода, та се може бути здогад з того, що з ним тікав Вишата, син новгородського посадника Остромира. Вината ж міг бути боярином Володимира і по за Новгородом. ²⁾ Іпат. с. 117. ³⁾ Розд. XI.

⁴⁾ Іпат. с. 115, 117—8, 1 Новг. с. 94, 96—7, 2 Ісков с. 8, Твер. с. 154.

Судячи по всьому, сі свої здобутки брати поділили так, що Волинь з Галичиною і Полоцьк дістав Іяслав, Новгород за то він відступив Святославу, а Смоленськ узяв Всеволод. Принаймні такий подія зємоль бачимо в часі по повороті Іяслава з першого вигнання і ніщо не боронить припустити, що так воно було і перед вигнаннем¹⁾.

Тепер коли позбирано було все, що йно було в чийх иньших руках, трем братам Ярославичам приходила черга пораховати ся вже між собою. Воно, певно, через се саме вже прийшло б з часом до боротьби між ними, але стала ся ще несподівана подія, що виразно показала, як слабо сидить в Київі Іяслав, і подражнила тим ще більше апетит його енергічного брата Святослава. Початок тому прийшов із степу.

Я вже згадував, що в середині XI в. Печенігів витиснула з Чорноморських степів нова орда — Узи, звані в наших літописях загальним іменем Торків (Турків). Орда се була, очевидно, не велика і не сильна, вона була властиво авангардом далеко численнішої й воевничої орди Кіпчаків, званої в наших джерелах Половцями, а в західніх — Куманами. Половці ішли по пятах Торків, під їх натиском Торкеська орда рухала ся на захід, а за нею слідом розпросторювалась Половецька. Печеніги були витиснені за Дніпра в 30-х рр., а вже в 50-х рр. Половці були на Дніпрі: під 1055 р. читаємо, що половецький хан Бдуш чи Болуш приходив на границі Переяславського князівства і тут Всеволод „створи миръ“ з ним, себ то обдарував його, і хан забрав ся назад²⁾.

Від Торків Русь не мала клопотів, чи властиво кажучи — ми не маємо звісток, щоб вони переходили лінію руських граничних фортифікацій. Одинока звістка — під тим же 1055 р., що тоді Всеволод зимою побив Турків під Воїном³⁾, на пограничу свого князівства: мабуть пробували пограбити пограничні землі. У всякім разі видко, що то для Руся не були страшні сусіди. Ім, як то звичайно буває при сих рухах орд, з одного боку приходилось бороти ся з Печенігами, з другого, ще тяжше — з Половцями. Помилкою руських князів було, що замість аби стати по стороні слабшої орди — Торків і за їх помочию ослабити сильнішу По-

¹⁾ Про Полоцьк див. Іпат. с. 122, Новгород — 1 Новг. 103, Смоленськ — Лавр. с. 238. Що Волинь належала, і то довгий час, Іяславу, видно зі слів Святполка (Іпат. с. 176) про Галичину: „яко се есть волость отца моего и брата“: Галичиною мій Іяслав володіти хіба лише з Волинню разом.

²⁾ Іпат. с. 114. ³⁾ Іпат. с. 114.

ловецьку орду, вони глянули дуже короткозоро, і користаючи з трудної ситуації й слабости Торків, ударили й собі на них. 1060 р. три старші Ярославичі, разом із Всеславом, з великим військом, позабравши мабуть і земельні сили („вои бесчислены“), рушили і сухоходом („на конихъ“) і ріками („в лодьяхъ“) в нечуванім числі на Торків. Це був перший, на памяти історії, адресивний виступ Русь проти степової орди, та тільки, як бачимо, зовсім схиблений. Літопись каже, що Торки навіть не відважилися стати проти руських сил: „убоявьшеся пробѣгоша и до сего дни“: одні загинули від морозу, інші від голоду, інші від пошести, „и такъ Богъ избави крестьяны отъ поганыхъ“¹⁾. В дійсности Торки, як перед тям Печеніги, пішли за Дунай, а слідом почали спустошити забалканські землі; та сильна негідь захопила їх тут і дуже знищила їх орду. Частина їх після того піддала ся Візантії й була оселена в Македонії, частина вернула ся назад в Чорноморські степи²⁾.

Як оповідає сучасник Михайл Аталіота, частина тих Торків звернула ся до руского князя і була розселена по руських містах³⁾. Дійсно, вже в 80-х рр. стрічаємо ми Торків у Київщині й Черкаславщині. Очевидно, по тих нещастях вони дійсно піддали ся пограничним руським князям, і ті ужили їх — дець може прикінці 1060-х і на початках 1070-х рр., для колонізації пограниччя в степом, як воячників здатних до боротьби з їх ворогами Половцями. Окрім Київщини й Черкаславщини подібну турецьку колонізацію знаємо в Чернягівщині, і в полудневій Галичині, хоч і не знаємо, коли її тут почато. Окрім того частина Торків, як і Печенігів, лишилася далі в чорноморських степах, під половецькою зверхністю.

¹⁾ Іпат. с. 115.

²⁾ Michael Attaliota — Corpus scriptorum h. Byz. p. 83—87. Про надвірку Торків будемо говорити ще пізше — в гл. VIII.

³⁾ Καὶ τοῦτοις (останки Узів, що заціпили від хвороби і голоду) ἐξήλθον τῶν τῶν Μυρμιδόων ἀρουῶν προσρῆται καὶ παρ' αὐτοῦ διασπαρήθη ταῖς ἀγορᾶς αὐτῶν πᾶσι — р. 87. Гомерову назву Мірмідонли приложено тут до Русь наслідком локалізації Ахілевої легенди на нашій Чорноморю. Окрім Аталіоти про оселення на Русь Торків говорить ще Татищев II с. 116: що руські князі захопили їх багато в яволю під час походу 1060 р. і розселили на Русь, але не зняли, чи він то де пацитар, чи сам викомбінував. Про черкаславських Торків — Іпат. с. 143 (1080 р.), про київських — Лавр. с. 240 (події 1087 р.), про Галичину — Іпат. с. 174 (колонізація 1090-х рр.), про Чернягівщину с. 343.

На місцє знищених Торків розпросторились на цілім просторі чорноморських степів Половці, орда численна, дика і дуже воєнничя. Руси дуже скоро довело ся переконатись, як не розсудно перемінити вона сусідство Торків на Половців. Вже рік по поході на Торків половецька орда напала на Переяславське князівство. Всеволод вийшов на неї, але його побито, а землю пограблено (в лютім 1062 р.)¹⁾. Літом 1068 р. Половці знову напали на Переяславщину²⁾. Навчений гірким досвідом, Всеволод вже не пішов сам, а закликав братів; ті не відмовили. На Альті війська Ярославичів стали до бою з Половцями і знову їх побито, а Половці ровкинули ся по обох боках Дніпра, грабуючи безборонні землі³⁾.

Се стало ся причиною повстання в Києві, першої описаної в наших джерелах української революції; тож варто се докладнійше розказати, бодай скільки каже літопис.

Після нещасливої битви на Альті „київські люде“ (правдоподібно — з того київського війська, що ходило на Альту) прибігши до Києва скликали на торговищу віче і постановили знову йти на Половців, що тим часом „розсіяли ся по землі — очевидно Київській. Вони послали по князя, просячи, щоб дав коней і зброї їм — знову йти на Половців. Ізяслав відмовив, чому — не сказано, але можемо здогадувати ся про якісь вже перед тим напружені відносини в землі, бо як побачимо зараз — чимало Киян сиділо увязнених в княжій „порубі“, й Ізяслава міг настрашити сей народній рух. Коли віче довідалось про відмову князя, його обурення звернуло ся на київського тисяцького Коснячка, як на головного воєводу⁴⁾. Народ з віча рушив „на гору“, прийшли на Коснячків двір, але його самого там не було. Не заставши Коснячка, половина пішла розбивати княжу в'язницю, виводяти „свою дружину“, иньші пішли на княжий двір і тут почали сварити ся з князем, що сидів з боярами „на сінях“, в галерії свого двора і переворав ся з людьми через вікно. Бояре, побачивши народне роз'ярєння, передчували революцію й радили князю забити Всеслава, як небезпечного, можливого кандидата на київського князя.

¹⁾ Іпат. с. 115.

²⁾ Так дагуєть ся подія у всіх літописах окрім Кенігберськ. і Академ. кодексів суздальської ред., де стоїть 1067 і 1068 замість 1068 і 1069 р.

³⁾ Іпат. с. 118, 120.

⁴⁾ Літопись його зве воєводом (се ширше означєння, що обіймає й тисяцьких), але він був безперечно київський тисяцький, пор. записку в Рус. Правді Акад. § 18, де він стоїть на першій місці між боярами.

Правдоподібно, імя Всеслава вже пробомкувало в устах народа. Але Ізяслав не згодивсь на такий страшний учинок; та й взагалі він виявляє повну безрадість серед цього руху. Нарід дійсно з криком кинув ся визволити Всеслава. Ізяслав побачивши се, признав свою справу програною і разом з братом Всеволодом, що з ним разом з над Альти втік до Київ, та з боярами кинув ся тікати. Визволеного Всеслава нарід з тріумфом привів на княжий двір і оголосив своїм князем, а самий двір пограблено і забрано багато гроша і запасів: „бецисленое множество злата и сребра, а кунами и скорою (вар.: бѣлью)“. Се стало ся 15 вересня, другого дня по святі воздвиження хреста, і літописець цілу пригоду толкує як божу кару на Ізяслава, що він образив хрест, зловивши Всеслава проти своєї присяги на хресті.

Таке було се перше нам відоме повстання. Нарід, знеохочений безрадістю й пильними прикметами свого князя, заступив його иньшою особою — звістним своєю оборотністю Всеславом, сим вождюм, про котрого стільки оповідали чуд, і нарешті оспівало Слово о полку Ігоревім (XI): „князь Всеслав судив людий, князем порядкував городї, а сам в ночи вовком уганяв: з Київ,а перед півкнями добігав до Тмуторокани, вовком перебігав дорогу великому Хорсу (сонцю). Йому дзвонили рано у святої Софїї в Полоцьку, а він вже в Київї чув дзвін. Та хоч яка віща була душа в його тілі, часто тернів він біду. Йому давно віщій Боян сказав мудру приспівку:

„Як хитру ни горазду
ни птицю горазду
суда Божїа не минути“...

Сім місяців просидів на київському столї народній вибранець. На жаль, нічого про його діяльність не знаємо, хоч як було-б цікаво! Про Половців літопись каже, що їх знищив Святослав недалеко Чернигова, під Сновськом (на устї Снови до Десни), і падолиста, і тим мабуть закінчили ся їх спустошення.

Тим часом Ізяслав, стративши Київ, не поспробував його вернути своїми силами, а подав ся за помічю до свого шваґра — сина його тїтки і братанича його жінки (через подвійне посвоячення) Болеслава Сміливого, в. князя польського. Болеслав охоче взяв ся до сеї справи. Догадують сл звичайно, що він надїяв ся при тім здобути сусідні руські землі, як і Болеслав Хоробрий, і що Ізяслав навіть міг йому децю обіцяти; се можливо. На весну (1069 р.) Болеслав рушив разом з Ізяславом і з польським військом. Всеслав з київським військом вийшов проти нього на границю Подлянської

землі, під Білгород, що був ключем до Київа від заходу¹⁾. Але у полоцького характерника, що несподівано для самого себе опинився на київському столі, не було охоти бороти ся за сей стіл: несподівано, в ночі втік він з табору зпід Білгорода й удав ся до своєї вітчизни — Полоцька, „дітнув ся зброєю золотого київського стода і вовком о півночи скокнув з під Білгорода, оповитий синєю млою“, як каже про нього Слово о полку Ігоревім (XI).

Коли рано Кияне довідали ся, що їх князь утік, вони страшили дух. Вернули ся назад до Київа, але тут на вічу постановили не піддаватись Ізяславу, а закликати на княжий стіл котрого в братів його. Вони послали до Святослава і Всеволода посланців; літопись так порекає їх заяву: „ми зле вчинили, що вигнали свого князя, а тепер він веде на нас Польщу; ідїть до нас, на свою батьківщину („а пойдїта в градъ отца своего“); як не скочете, то нічого нам не лишаєть ся, як запалити своє місто й іти в Грецьку землю“. Сї слова не могли нічого означати як тільки заклик котрого з них на князівство²⁾. Кияне лишали їм до волї відовдати ся, котрий охочий, хоч Святослав, прославлений недавньою побідю, може був для них більше пожаданий. Але ні він, ні тиж менше — Всеволод не мали охоти чи відваги так відразу, без приготування виступити проти Ізяслава, коли він із помічним польським військом стояв майже перед воротами Київа. Брати відповіли Киянам, що вони зажадають від Ізяслава, аби він не нищив Київа польським військом, і загрозять йому в противнім разі оружною обороною: коли хоче повести справу спокійно, то нехай іде в Київ без війська, тільки з малою дружиною. Кияне заспокоїли ся такою відповідю, і брати дійсно зажадали від Ізяслава, щоб він не вводив Поляків у Київ. „Всеслав утік, — перекає літописець їх слова Ізяславу, — тож не веди Ляхів у Київ: противитись тобі нема кому; а як хочеш мстити ся і нищити місто, то знай, що нам шкода нашої батьківщини“.

Ізяслав з огляду на сю загрозу дійсно задержав головне польське військо і пішов у Київ тільки з малим відділом Поляків і з Болеславом. Але пімсти своїй він не здержав: наперед вислав у Київ свого старшого сина Мстислава, і той звів з Киянами рахунки за повстання: сімдесят мужа став він, інших покарав

¹⁾ У Длугоша (I с. 338) Всеслав виступає „з немалим військом Русинів, Печенігів і Варягів“, але се пригадує подробиці війни Святослава і Болеслава Хороброго з Ярославом і звідти, мабуть, узятє.

²⁾ Так зрозумів се вже редактор Ніконовської літоп. (I с. 96), парфразувавши сї слова: „поидите... и княжита“.

осліпленням; при тім, як каже літопись, багато потерпіло й неповинних. Пригноблені Кияне мовчки прийняли се переступлення князем умови; коли Ізяслав наблизив ся до Києва, люде вийшли йому на зустріч „с поклоном“, й князівство його вернуло ся¹⁾. Чи не потерпіли Кияни ще чого, окрім Мстиславової екзекуції, не знати. В Новгородській літописи при звістці про поворот Ізяслава маємо записку: „и погоре Подоліе“²⁾; се, правдоподібно, Поділе київське, і пожежа ся, дуже можливо, стала ся при повороті Ізяслава. Щоб запобігти подібним повстанням на будучність, Ізяслав перевів київське торговище з Подола на гору, щоб мати під оком народні зборища. (Шотім, у XII в. ми бачимо торговище знову в долині, а слідом по нім на горі мабуть лишив ся т. зв. Габни торг).

Тим закінчила ся перша революція. Цікаво нам перевірити, яку пам'ять лишила вона по собі в київській громаді. Близько сто літ пізніше, коли в Києві бояли ся революції на користь увязненого тоді кн. Ігоря Ольговича, оден з Кням пригадав, „як за Ізяслава Ярославича лихі люди („злини они“) увільнили Всеслава з вязниці й поставили князем, і через те було багато лиха нашому місту“³⁾. Як бачимо, громада вирікла ся свого діла: пам'ять починених Ізяславом репресій заступила все пильше, і те, що чинила ціла громада, стало вчинком „лихих людей“. Але свідки сього повстання не забули Ізяславу його віроломної пімсти.

Болеслав з своїми Поляками якийсь час зіставсь у Ізяслава в Києві. Ізяслав, каже літопись, розкватерував їх по своїй землі, „раслуца на покормь“. Як довго вони пробули, не знати, але закінчивсь їх побут досить сумно: їх почали по тиху різати. Се мусіло вкінці прискорити вихід Болеслава до дому. Чи поживив ся він з сього походу на Русь, не знати. В оповіданню пізнішого Длугоша, Болеслав, вертаючи ся з Русь, бере по довгій облозі Перемишль, але в сім оповіданню звязані до купи польські походи на Русь 1069 і 1074 р., і властиво не знати, до котрої війни жала-б належати ся облога Перемишля, — навіть скорше до другої, як до першої⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 121—2. ²⁾ і Новг. с. 103. ³⁾ Іпат. с. 246.

⁴⁾ Длугош каже, що вони брали участь у поході Ізяслава на Полоцьк, на Всеслава (I с. 340); можливо, що се просто адегад Длугоша; літопись говорить про похід на Всеслава вже по виході Болеслава з Київщини (с. 123).

У Длугоша властиво одно оповідання про війну Болеслава на Русь, розбите тільки угорським походом і другим вигнанням Ізяслава. Воно по-

По своїм повороті Ізяслав відібрав назад Полоцьк у Всеслава й посадив там сина. Відносно Ізяслава до братів те їх недавнє посередництво в інтересах бунтівників-Київ не поспувало, бодай про око. 1072 р. брати з великою парадом перенесли мощі патронів згоди і братолюбія Бориса і Гліба в нову, збудовану Ізяславом церкву: мощі Бориса, в деревляній труні, князі перенесли на власних плечах, мощі Гліба, що лежали в камянім гробі, тягли шнуром на традиційних санях (хоч се було в маю)¹). Після того князі обідали всі в купі, разом із своїми боярами, „с любовью великою“²). Одно слово — становище Ізяслава здавало ся зовсім певне, і в відносинах братів панувала іділія, але тим часом готували ся річч зовсім не іділічні.

Як я вже казав, повстаннє Київ виказало виразно, як слабо сидить на київській столі Ізяслав. Репресії його в Києві по повороті не могли зміцнити його становища, тільки хіба ще більше знеохотили до нього. Печерська записка (під 1074 р.) оповідає,

чимнасть ся походом на Всеслава (під 1070 р., с. 337) і закінчуєть ся походом на Всеволода під 1074 р. Що перемиська кампанія і волинська війна від початку були звязані між собою, показує початок оповідання про волинську війну (с. 346 — похід з Перемишля); натомість звязок перемиської кампанії з походом на Всеслава досить механічний, і може належати самому редактору (с. 341). Можливо, що в історії сеї перемисько-волинської війни лежить якась, може не конче докладне і, очевидно, сильно розмальоване, але всеж позитивне джерело. Кінель її — похід на Київ (під 1074 р.) зовсім риторичний і не містить в собі ніяких натяків на щось реальне. Похід на Київ під 1075 — се по просту дублет першого походу. Отже з цілого оповідання про „семилітню“ (с. 357) кампанію на Русь треба числити ся тільки з тією перемисько-волинською війною, але в історії другого, не першого вигнання Ізяслава. Др. Семкович в своїй аналізі Длугоша висловив гадку, що в сім оповіданню Длугош тільки доповнив деталлями з своєї фантазії оповідання Великопольської хроніки (Богухвала), а се останнє додамо, знов не що иньше має риторична ампліфікація Галл (Mon. Pol. hist. II р. 486—7). Але так рішучо звести до зєра всі подробиці Длугоша я б не відважив ся ще.

Крім того в польських джерелах звертають на себе увагу легендарні подробиці в'їзду Болеслава Семилітнього в Київ, по часті перенесені на нього з Болеслава Хороброго, по часті самостійні, але не певніші від тих. В оповіданню найстаршого джерела, Мартіана Галла, вони складають ся з двох символічних знаків побіди: удару мечем в ворота і osculum pacis даніи Болеславом Ізяславу (Monum. Pol. h. I. с. 409). Аналіз польських джерел що до цього походу див. у Ливниченка с. 109 і далі, Karłowicz op. с. 17 і далі, Semkowicz op. с. с. 128—131.

¹) Про традиційне уживаннє саяок при похороні див. т. I с. 239.

²) Іпат. с. 127—8, Сказанія о Борисѣ и Глібѣ с. 33—4, 75—6.

що навіть Антоній Печерський мав якусь причину до опозиції проти Ізяслава: Ізяслав, вернувшись у Київ, гнівав ся на нього „за Всеслава“, і Святослав потайки забрав Антонія собі до Чернигова¹⁾. До Чернигова могло переноситись і більше незадоволених на Ізяслава та збільшити апетити чернигівського князя до київського стола. 1069 року, під грозою польського війська Святослав не відважив ся прийняти пропонуваного йому київського стола; тепер міг він задалегідь приготуватись до нападу і опанування його.

До того прилучились і деякі спеціальні причини. Можемо догадувати ся принаймні про одну. Ізяслав був вигнав Всеслава, але сей відібрав собі Полоцьк назад. Тим самим пропала рівновага княжих паів: Ізяслав лишив ся і без Полоцька і без Новгороду, що відступив був Святославу, беручи собі Полоцьк. Правдоподібно, в звязку з сим він входить вкінці в зносини з Всеславом; Святослав і Всеволод, що не піддержали Ізяслава в боротьбі з Всеславом за Полоцьк тепер дуже були занепокоєні сими Ізяслава зносинами з Всеславом. Можливо дійсно, що Ізяслав, не можучи переболіти утрати Новгороду, хотів використати поміч полоцького волхва проти Святослава, аби відібрати вод нього назад замінений на Полоцьк Новгород. З рештою супроти недавнього союзу Святослава і Всеволода йому теж треба було союзника; „ніщо не гине на світі“, і недавня спільна демонстрація Святослава й Всеволода против Ізяслава мусіли лишити певні рефлекси в його голові. Досить, що зносини Ізяслава з Всеславом вкінці стали ся поводом до війни. По словам літописи, Святослав змовив у Всеволода, що Ізяслав змовляє ся з Всеславом на них обох, і тим прихилив Всеволода до спільної війни з Ізяславом²⁾.

З рештою ближній повід не має тут особлившої ваги. Конфлікт висів у повітрі. Повторяю: після того як спілка трох Ярославичів позаберала все, що йно було на Русь в інших руках, трудно було, аби кождий задовольив ся тим, що дістав, і щоб не почали вони тягнути оден від одного. Вигнання Ізяслава тіснійше злучило Святослава з Всеволодом. Ізяслав злучив ся з Всеславом. Перший повід який трапив ся міг привести до конфлікту.

Літонись взагалі висуває як головного ініціатора Святослава. Се досить правдоподібно, хоч на представлення Всеволода в зовсім пасивній ролі, в дальшій епізоді мусіло вплинути і змагання літописця до реабілітації сього князя, взагалі дуже симпатичного автору літописи.

¹⁾ Іпат. с. 136. ²⁾ Іпат. с. 128.

В марті 1073 р. Святослав в Всеволодом рушили на Ізяслава. Той не відважився стати проти них. Своє хитке становище в Києві він мабуть сам знав добре; тож забрав що міг забрати і з родиною виїхав з Києва. Святослава проголошено князем на Берестовськім дворі під Київом. Як би можна було покласти ся на докладність стилізації сучасника Нестора (в Житті Теодосія), то виходило-б, що опановавши Київ, Святослав з Всеволодом ще потім ходили походом на Ізяслава, аби витиснути його „от всек области“, і аж тоді Ізяслав забрав ся знайомою дорогою — до Болеслава¹⁾.

Спільники поділили ся волостями Ізяслава: Київщину взяв собі Святослав, Всеволод — Волинь і Туровську волость, за те відступив Святославу Поволже; по за тим землі обох братів зістались без переїми²⁾. Таким чином Святослав мав Київщину, Чернігівщину з Муромом, Новгород із Ісковом, Поволже, Тмуторокань; Всеволод — окрім незначної тоді Переяславщини, ще Волинь, Смоленськ і Туров. В Полоцьку зіставав ся Всеслав. Святослав був рішуче сильнішим від Всеволода і зайняв становище впливово, аверхне над всею політичною системою Руської держави, що пригадувало більше становище його батька, ніж становище його попередника Ізяслава; се видно нпр. з того, як говорить про нього в своїй автобіографії Всеволодів син Мономах: „послав мене, каже він, Святослав на Чехів“³⁾.

Зробивши такий сильний крок по дорозі до єдиновласти й усунувши одного брата, Святослав ледво щоб мав охоту заспокоїти ся на тім. Та поки що мав він небезпечного противника в особі Ізяслава, а нім з ним упорав ся, смерть заспокоїла його, — завдатко скоро, аби міг показати свої пляни.

¹⁾ Іпат. с. 128, Життя с. 25.

²⁾ Що Володимир і Туров належали Всеволоду, видно з Науки Мономаха — Лавр. с. 238. Звідти вже виходить, що Поволже (Ростов) належало Всеволоду перед другим вигнанням Ізяслава, а з літописного оповідання під 1071 р. — що воно належало колись в тих часах Святославу (Іпат. с. 123). Найбільше правдоподібно буде припустити, що Всеволод був відступив Поволже за Волинь і потім взяв його назад, коли Волинь передав Олегу Святославичу, де ми його бачимо по смерті батька (Лавр. с. 238). Переяслав вістав ся за Всеволодом (ibid); про Чернігів не згадується, але він не міг, судячи з сього поділу земель, належати Всеволоду; зрештою кнакше про нього певно згадав би Мономах. Татішев вправді каже, що Святослав дав Чернігів Всеволоду, а в Переяславі посадив сина Гліба (II с. 127), але се очевидно тільки хибна комбінація, хоч її й прийняв дехто з учених (нпр. Соловйов, Погодія). ³⁾ Лавр. с. 238.

Болеслав і сей раз не відмовив Ізиславу своєї участі. Правда, літопись наша промовчує се: вона каже тільки про остаточний результат зносин Ізислава з Болеславом: Ляхово, взявши від Ізислава гроші, каже вона „показана сму путь отъ себе“¹⁾. Та промовчанею доповняє автобіографія Мономаха: він згадує, як його Святослав із Всеволодом носилати на польське пограниччє, в Берестє, „на головяѣ, иде блху погляи“ — отже була якась війна і Поляки поналили пограничні осади, а потім Мономах знову ходив до Сутск, на границю „мира творить с Ляхы“²⁾. З того видно, що Болеслав був розпочав якусь воєнну акцію на пограниччю, але потім завів угоду з Святославом і Всеволодом. У пізнійшого Длугоша ми знаходимо, правда дуже прикрашене і розширене різними додатками, оповідання про війну Болеслава: він мав взяти по довгій облозі Черемишль, потім Волянъ і Володимир³⁾. Такі успіхи одначе за них признати трудно, Володимир на певно зівстав ся за Всеволодом, що найбільше — може Болеслав здобув Черемишль, хоч і то не на довго, бо за Всеволода він уже знову належав до Русь⁴⁾. Висланий потім батьком і стрієм до Сутск на переговори з Болеславом Мономах правдоподібно тоді-ж привів до згоди, і слідом бачимо Болеслава в союзі з Святославом: Болеслав, що тоді розпочав війну з Чехами, звертаєть ся по поміч до Святослава, і той виврядив Мономаха і свого сина Олега з військом, що заходили „за Глогову до Чеського ліса“ (Лавр. 238).

Згода Болеслава з Святославом мусіла стати ся не пізнійше кінця 1074 р., бо вже при кінці 1074 Ізислав, стративши надію на Болеслава, подав ся до Німеччини. Помиривши ся з Святославом і Всеволодом, Болеслав Ізиславу „показав путь від себе“, як каже літопись, хоч забрав був у нього гроші, обіцяючи поміч: на забраннє грошей потім скаржив ся Ізислав пані. Ізислав надіяв ся знайти поміч і опіку у імперетара і удавши ся до посередництва саксонського марґрафа Дедо, з ним в січні 1075 р. прибув на двір молодого цісаря Генриха IV в Майнц. Передавши йому дорогі

¹⁾ Іпат. с. 129. ²⁾ Лавр. с. 238. ³⁾ Іпат. с. 341—9.

⁴⁾ Про руську кампанію Болеслава див. Małeckі Rozkład w dziejach i polityce pierw. Polski, Przewodnik nauk. i liter. 1875, Барсов² с. 278—9, Дилинченко с. 114 і далі, Сенкович op. c. 128—30, Андрияшев с. 108—9, Іванов с. 116—9, ще A Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla с. 20. Головно тут справа обертаєть ся коло того, що в оповіданню Длугоша можна признати певних і що прикрашено, а се само по собі й не може бути рішене певно, тому й бачимо значне вагання в поглядах.

подарунки — „безцінні багатства в золотій і срібній посуді й дорогоцінних одежах“, як оповідає сучасник Лямберт, Ізяслав просив у нього помочи на Святийослава. Генрих взяв ся до посередництва і вислав до Святийослава в посольстві його шваг्रा трірського преповіта Бурхарта; він наче б то загрозив Святийославу, що коли не верне добровільно братови його стола, то буде мати війну з Німеччиною¹⁾, тай то ще тільки той Бурхарт прохав імператора, аби не брав ся до Святийослава ще острійше. Так оповідає Лямберт, але сам додає, що Генрих досить мав на голові своїх домашніх справ, аби мати охоту брати на себе ще якісь чужі клопоти. Літопись наша нічого не знає не тільки про таке гостре, а й взагалі про яке небудь заступництво Генриха за Ізяслава. Вона вправді вгадує про послів від Генриха до Святийослава, але при тім каже тільки, що Святийослав хвалив ся перед послами своїми багатствами, але дістав колючу замітку, що багатство само по собі не багато значить, військо дорожше від багатства: потраплять і не таке ще здобути²⁾. Анекдотка ся характеристична для відносин київських дружинних бругів (з них очевидно вона вийшла) до Святийослава: київська дружина, видно, була не дуже задоволена з Святийослава, коли звістну анекдотку про Володимира обернула на нього. Але Німцям Святийослав заїмпонував: тойже Лямберт каже, що Бурхарт привіз від Святийослава Генрихови стільки золота і срібла і дорогих одєж (чи тканин), що ніхто не памятав, аби коли в Німеччину привезено було стільки³⁾. Очевидно, тодішня Русь мала чим заїмпонувати бідній ще тоді і малокультурній Німеччині — багатством, розкішю, комфортом, своєю вирафінованою грецько-орієнтальними впливами штукою.

Посли Генриха від Святийослава вернули ся десь в жовтні 1075 р. Але Ізяслав їх не ждав. Ще весною він вислав свого сина до папи, а що папа Григорій VII був рішучим ворогом імператора, то коли бачимо, що Ізяслав не ждучи повороту Генрихового посольства від Святийослава і заповідженого Генрихом

¹⁾ arma Teutonici regni propediem experturum.

²⁾ „Се ни въ чтоже есть, се бо лежать мертво, сего суть кметье дуче, мужи бо ся доищють и болше сего“ — Лавр. с. 192 (в Іпат. се місце попсоване).

³⁾ Лямберт у Monum. G. hist. Scr. V p. 219, 230. Трохи пізнійший Сіґберт з Жамьялю незалежно від Лямберта оповідає про Ізяслава під 1073 р.; він не згадує нічого про посольство до Святийослава, каже тільки, що Ізяслав просив помочи у Генриха, але надаремно, бо Генрих був зайнятий своїми справами — Monum. G. h. Scr. VI p. 274 і тамже с. 275 прим. 66.

оружного заступництва, удав ся до папи, то се показує, що він далеко ліпше зрозумів ситуацію, ніж той Лямбертів Бурхарт, і переконав ся, що йому зовсім нема чого сподіватись від Генриха. В квітні 1075 р. прибув до Григорія VII котрийсь з синів Ізяслава і, як каже папа, заявив, що він за згодою батька хоче дістати „Руське королівство“, *regnum Ruscorum*, в лен від св. Петра. Не знати, чого в дійсности хотів Ізяслав від папи — чи помочи, чи впливу на Болеслава, але то певно, що ніяких позитивних результатів він не досягнув. Маємо з цього епізоду дві булі папи, датовані 17 і 20 квітня 1075 р.¹⁾ Перша адресована до „короля Русів Дмитрія“, як він зветь ся взагалі в своїй західньо-європейській одісеї. Папа каже, що згодив ся на прохання його сина, обіцяє йому в потребі поміч, жичить йому щасливого королівання до віку та повідомляє, що вислав до нього послів для переговорів²⁾. Ціла була робить вражіння або непорозуміння або свідомого викручування: ані натяку на вигнання Ізяслава, а згадане в ній посольство, здасть ся, призначалось не для політичних, а для церковних справ. Друга була адресована до Болеслава, говорить про церковні справи Польщі, а при кінці папа згадує за Ізяслава і просить, аби Болеслав звернув йому забрані гроші.

Не знати, куди вже звернувся Ізяслав, нічого не доставши й від папи. Ще півтора року прийшло ся йому помандрувати по Європі, поки смерть Святослава не змінила обставин на його користь.

З короткого князювання Святослава в Києві ми дуже мало що знаємо поза справами, звязаними з вигнанням Ізяслава. Окрім згаданого вже посольства Бурхарта ми маємо згадку ще про одно посольство Генриха на Русь десь у тих часах, в якій справі — не знати³⁾. Крім того є ще звістка в Татищевській компіляції

¹⁾ Видані в *Historica Russiae monumenta* I ч. 1 і 2.

²⁾ З посольством Ізяслава до папи пробували недавно звязати мініатюри Трійської псалтири, де Христос коронує Ізяславового сина Ярополка і його жінку коронами: бачили в ній натяк на субісію папі, зложену при тім посольстві. Та се дуже гіпотетичний і непевний здогад (чи був в тім посольстві саме Ярополк, не знаємо). Дяк. про се цитовану вище на с. 31 літературу сих мініатюр.

³⁾ Bruno De bello Saxonico — *Mon. G. hist. Scr.* V p. 333, доповнення у *Annalista Saxo* ib. VI p. 969; виходить, що послом на Русь був брат магдебурського архієпископа граф Фридрих, а він в посольстві 1075 р. не згадуєть ся, отже се иньше, друге посольство.

про зносини Святослава з Візантією, але вартість її досить сумнівна¹⁾.

У внутрішніх відносинах Святослав мав передо всім до роботи в тою опозицією, яку він стрів у Києві. Хоч для більшості успішності він, правдоподібно, був князь пожаданий, але були елементи йому противні. Вище ми зазначили слід незадоволення на Святослава в кругах дружини. Найпростішою причиною могло бути тут звичайне в таких разях незадоволення київської дружини на чернігівських бояр, приведених Святославом, що перебували у неї впливові становища на княжій дворі та в управі держави. Далі, Нестор виказує иньшу опозицію — в імя християнської моралі. Печерський ігумен Теодосій, чоловік невичайного авторитету в духовних сферах, виразно виступив проти насильства Святослава і Всеволода, що вони вигнали Ізяслава. Він не хотів прибути на обід до нового князя, називаючи се трапезою Саввели. і після того неустанно нападав на Святослава то письменно („епистолия цнша“) то усно. Роздражнений одною з сих „епистолій“ Святослав хотів був навіть заслати Теодосія, але се не настрашило його. Одначе монахи і бояре умовили Теодосія залишити сі докори: Теодосій, „бачучи, що нічого не міг ними осягнути“, перемінив тон і почав уже „молити Святослава“ — вернути князівство Ізяславу. Святослав пускав сі мольби поуз ухо, але постарав ся ласкою вплинути на Теодосія; він часто бував в його

¹⁾ Татищевъ II с. 131. Тут оповідаєть ся, що цїсар Михаїл, з огляду на повстання в Болгарїї й Криму (в Корсуни), просив помочи у Святослава на сих бунтівників, і Святослав послав сина Гліба й Мономаха на Корсунь, вибрав ся й сам, але вмєр, і похід задержано. В літописі нашій дійсно є звістка про якесь повстання в Корсуни (Інат. с. 117, під 1066 р.) Болгари теж дійсно повстали за Михаїла. Проф. Васілевскій, що дуже детально й дотепно боронить автентичности сеї звістки в своїх Русско-византійских отрывках, Ж. М. Н. II. 1875, XII, вказує (с. 293), ще на аналогічну в літописною звістку в Essai de chronographie Byzantine I, 28, Муралята, догадуючись, що вона могла бути взята з паперів Одеріко але се вістать ся непевним. Д. Васілевскій звязує з сїм гіпотетичним епіводом два листи цїс. Михаїла, без дати й адреси, опубліковані в кореспонденції Пселя Сатюю (Σάβας, Μεταίωική βιβλιοθήκη V р. 385—992). Сата думав, що вони були писані до Роберта льомбардського, Васілевскій догадуєть ся, що вони були писані до Всеволода і що цїсар, сватаючи в однім з сих листів доньку сього незвісного адресата за свого брата, сїм шлюбом хотів здобути поміч від Руси. Все се, як бачимо, дуже гіпотетичне. Лишаєть ся при самій гіпотезі Васілевського досить дивним, чому цїсар не звернув ся в аналогічними плянами до самого Святослава, що по Татищеву так жваво відозвав ся на византійський заклик.

монастирі, показував всяку честь самому Теодосію, і обсягнув своє о стільки, що Теодосій дозволив поминати Святослава на екстенії, хоч і після імені Ізяслава. Випраючи, Теодосій навіть поручив свій монастир опіці Святослава, а біограф Теодосія — Нестор зве Святослава „благим“ і „благобірним“ (резервуючи одначе для Ізяслава титул христолобця)¹⁾.

Взагалі зверхня побожність, інтерес до книжності, до церков мусіли помирити духовенство з Святославом. Він обдарував нову печерську церкву і заснував у Києві монастир свого імені — св. Симеона (се була мода, кождий князь ставив патрональний монастир свого імені: Ярослав збудовав монастир св. Георгія, Ізяслав — св. Дмитра, Всеволод — св. Михайла, Святополк — другий св. Михайла, і т. и.)²⁾. Памяткою Святославового книголюбія лишився переписаний для нього в 1073 р. дяком Іоаном збірник: „Съборъ отъ многъ оцъ тълкованія о неразумныхъ словесехъ“ (т. зв. Святославів Збірник 1073 р.), се велика збірка різних статей, переложена з грецького для болгарського царя Симеона: в передмові перекладчик приложив до Святослава компліменти, адресовані в оригіналі Симеону — його любожудрію і книголюбію, „ижиже и своя клѣти испълнь, вѣчную си память створи“³⁾. Є й другий збірник, що носить тепер імя Святославового збірника 1076 р., списаний також якимсь Іваном — може тим самим, і вибраний ним „изъ многъ книгъ князь(их)“, як сказано в закінченню; може бути, що мова тут про Святославову бібліотеку.

Серед цього всего передчасно захопила Святослава смерть. Він довший час мучився від якихось болячок на шії (літопись зивас се „желвь“ — жовни). При кінці 1076 р. казав він їх собі розтяти, але нещасливо: 27 грудня він умер від сеї операції, маючи тільки 49 рік. Поховано його не в Києві (се цілavo!), а в чернігівській катедрі св. Спаса, будованій Мстиславом.

Скоро довідав ся про се Всеволод, поспішивсь у Київ; 1 січня 1077 р. відбула ся церемонія проголошення його на князівстві. У Чернігові він посадив сина свого Мокошаха, а Волинь віддав сину Святослава Олегу, взявши при тім мабуть назад собі По-

¹⁾ Житє Теодосія л. 25—7, Іпат. с. 131—2.

²⁾ Житє л. 26 об., пор. Патерик с. 113, 119, Іпат. с. 250.

³⁾ В однім збірнику Білозерського Кирилового монастиря, ідентичнім своїм складом із збірником Святослава, передмова читається: „великийъ въ црехъ Симеонъ, желаниемъ абло вжелал...“ і т. д. (див. Шевырєвъ. — Повѣдка въ Кирило-Бѣлозерскій монастырь II (1850) с. 70).

волже¹⁾. Але він похоронився тим усім передчасно: старій хазяїн київського стола вертав ся назад.

Ізяслав ще раз знайшов поміч у Болеслава. Не знати, що вплинуло на сю перемену політики Болеслава; може Болеслав понікши ся попереднього разу, надіяв ся, що тепер, по смерті Святослава, піде справа гладше; тай союз і умова, що вязала його скінчили ся з смертю Святослава. Але сам Болеслав в похід не пішов, вислав тільки військо своє з Ізяславом, на весну (1077 р.)²⁾ Всеволод пішов Ізяславу на зустріч з військом на Волинь, але бити ся не відважив ся сей обережний і вирахований князь. І без того він мав уже а заду інших ворогів — безземельних братаничів: саме поки він сам марширував на Волинь, Чернігів захопив Борис Вячеславич, правда — не на довго, на вісім днів, мусів слідом тікати, — але подібні епізоди мусіли у Всеволода відібрати всяку охоту до боротьби з Ізяславом. Він волів заняти „прихильно виходяче“ становище супроти брата. Між ними стала ся угода, разом вернулись вони до Києва, й Ізяслав знову сів на київськїм столі — у третє, 15 липня 1077 р.

Тепер прийшов час дітям Святослава покаяти ся за батьківську неправду, за вигнання Ізяслава. У них тепер забрано все, вістали ся тільки далекі, не важні по годішньому волости — відтята степами Тмуторокаць та глуха ще Муромщина. Волинь у Олега Святославича відібрали. З Глібом Святославичом неясно; здасте ся, виснали його з Новгорода, де він сидів, і він наложив головою у Чуди; у всякім разі Новгород відібрано у родини Святослава³⁾.

¹⁾ Лавр. с. 239.

²⁾ Болеслав іде сам тільки у Длугоша (I, с. 355), але то дублет першого походу.

³⁾ Про Волинь — Лавр. с. 239, що до Новгорода, то в каталогу новгородських князів при 1 Новгор. л. (с. 66, пор. с. 439) виразно сказано, що Гліб залгивув на вигнання. З автобіографії Мономаха виходить, що Святосполк сидів у Новгороді вже зимою 1077/8 р. (Лавр. с. 239), тим часом як Гліба вбито 30 мая — по Новгородській літоп. 1079 р., по Іпат. і Лавр. 1078. Що иньше говорить Патерик (с. 128): тут свв. Никита дає знати Ізяславу про смерть Гліба і каже послати доперва на його місце Святосполка. Я думаю одначе, що ся звістка Патерика, взагалі дуже недокладного в своїх історичних відомостях і датах, не може бути противставлена звісткам вище наведених джерел. Ще иньше ваги мають слова Длугоша (I с. 356), що Святосполка посаджено в Новгороді по смерті Гліба — се, мабуть, тільки здогад автора. Інші волости вістали ся без перемены. В Іпатській л. (с. 140), правда, читасмо, що в Смоленську посаджено Ярополка Ізяславича, але се похибка через пропущення слів — пор. Лавр. с. 193 і 239.

Правда, Ізяслав з цього не поживив ся: він тільки взяв собі назад свої давні волости — Київ, Волинь, Туров, Новгород. Скористав з цього, як і взагалі з усіх сих перемін Всеволод. Помиривши ся з покривдженим Ізяславом, він забрав найліпшу батьківщину у дітей свого спільника Святослава, з котрим разом вони скривдили Ізяслава: Чернігів зістав ся в його руках, а коли вигнаний в Володимира Олег прийшов сюди, то мав тільки приємність пообідати у Мономаха в своїй батьківщині: „я запросив його до себе разом з батьком на обід, на Красний двір, оповідає Мономах, і подарував батькови 300 гривен золота“).

Але Олег не довго зістав ся в Чернігові; енергійний молодик зовсім не мав охоти лишати ся бездомним князем. Скоро після Мономахового обіду втік він з Чернігова (10/IV 1078) і подав ся до Тмутароканя, де сидів його старший брат Роман. Се в останній чверти XI в. було головне пристановище для всяких покривджених старшинами Ярославичами князів. А зібралось їх чимало — Святославичі, з котрих виступають тут Роман і Олег, Вячеславич Борис, кілька років пізійше — Ігоревич Давид і Володар, син Ростислава Володимирича. Сироти, котрих батьківщини загарили старші Ярославичі підчас їх малолітства, нічого їм не лишивши, виростали один по одному і йшли упоминати ся за своє добро.

Ми згадували вже, що Борис Вячеславич попереднього року був опанував Чернігів під час волинського походу Всеволода. Тепер він став союзником Олега. Доля звязала їх інтереси до купи: батьківщина Олега — Чернігів і батьківщина Бориса — Смоленськ обидві були в руках Всеволода. Вони взяли до помочи Половців і пішли на Всеволода, на Чернігів. Битва сталась на р. Сожиці¹⁾. Військо Всеволода розбито, багато воєнків і значнійших бояр побито. Всеволод відступив в Черяєслав, де до нього наспів син Володимир Мономах, і звідти удав ся до Ізяслава — просити помочи. Ізяслав не відмовив; хоч претензії Олега і Бориса його не дотикались, але за ними могли виступити иньші претенденти, з претензіями на Ізяславові волости. Становище братів на сій точці, як володарів захоплених земель, було однакове. Всеволод з Мономахом й Ізяслав з сином Ярополком, що сидів при ньому в Внигороді, пішли на Чернігів.

Після битви на Сожиці Черніговщина, видно, перейшла на

¹⁾ Лавр. 239.

²⁾ Так більш менш у всіх кодексах літопися, але такої ріки нежа Карамзін (II прим. 135) догадував ся, чи се не Оржиця, і сей здогад зовгоряєть ся за браком ліпшого досі, але він не дуже правдоподібний.

сторону Олега. Чернігів тримався його: очевидно, симпатія місцевої суспільності була по стороні їх „отчича“. Коли Всеволод з Ізяславом приступили, Чернігівці не піддалися, хоч Олега й Бориса в Чернігові не було. Союзники почали облогу. Мономаху удалось взяти й попалити „окольний град“, але люде повтікали в замок („днешний“, себто внутрішній город) і боронилися далі. Тим часом Олег з Борисом ішли вже ратувати їх. Всеволод з Ізяславом пішли проти них. На „Нежатиній піві“, якімсь урочищу коло Чернігова, над Десною, ближше невідстим, сталася сильна битва, 3 жовтня 1078 р. Борис загинув на початку, за ним вбито Ізяслава, що стояв тоді в кінцим військом, сам піший: хтось несподівано заїхавши вдарив його списом ззаду. Його сторона одначе була ся далі, і військо Олега вкінці робито зовсім. Сам він ледви втік з малими останками до Тмутороканя¹⁾.

Так поглузувала доля над Ізяславом: з його пієсти над кривдником Святославом поживився Всеволод, а коли син Святослава прийшов упоминатись батьківщини, довелося наложити головою в обороні того неправедно здобутого Всеволодом добра — тому-ж Ізяславу.

Його привезли човном під Київ. „Весь Київ“ виїшов йому на зустріч. Труп положено на санки й відвезено до церкви Десятинної Богородиці: тут поховано його в мармурянім гробі. Неправедне вигнання й ся смерть в обороні брата здобули Ізяславу симпатії сучасників, бодай богатьох з них, і заступили в пам'яті його давні гріхи. Забуто не тільки його давні екзекуції й нагінки, але й те, що правда була по стороні Бориса й Олега, а не по стороні їх стрійів. В таких разях моментальне безпосереднє вражіння у маси звичайно бере гору над усім, і ми можемо повірити літописцям, що над Ізяславом голосив не тільки син Ярополк, але й „ділляй Київ“ (плага ся по немь весь городъ Киевъ). Літописець підносить доброту й простоту небіжчика, особливий натиск кладе на те, що він наложив головою за свого брата Всеволода, пробачивши йому, що він перед тим разом із Святославом вигоняв його з Києва. Оповідуючи, як Всеволод удав ся до нього по нещасливій битві на Сожиці, літописець вкладає йому в уста такі повні благодарної ревінації слова: „не тужи брате! чи не бачиш, скільки я лиха мав? перше вигнали мене, і моє майно пограбили; потім — не робив я нічого злого, а ви мене, брати мої, чи не вигнали, чи не блудив я по чужих землях, позбавлений свого майна? а тепер

¹⁾ Ізг. с. 140—1.

брате, не тужім! як будемо мати часть в Руській землі, то оба з тобою, як відберуть — то також обом! аложу за тебе голову!...“ Розкалений літописець навіть прирівнює Ізяслава до мучеників, що пролили свою кров з любови до Бога, як він з любови до брата. Його відносини до Киян також здають ся йому дуже великодушними — ті його вигнали, дім його пограбили, а він їм то пробачив і не віддав злом за зло. При тім він одначе уважає потрібним виступити проти закиду, що Ізяслав постинав бунтівників 1068 р.: „аще ли кто дѣеть: Киянѣ побѣклѣ, которѣи же высадили Всеслава не поруба“, та складає вину за се на Ізяславового сина. Видко таки не всі Кияни були такі тонкослези, як ті, що плакали тепер над гробом Ізяслава, — нявні пригадували йому і тепер його підступну німсту на їх співгорожанах.

Настав тепер час Всеволоду зібрати на останок овочі з чвертьвікової своєї політики: і з збирання руських волостей у трійку, і з вигнання Ізяслава з Київа у двійку, і з своєї вирахованої уступки, коли він відступив Київ Ізяславу. Належачи до трійки, здобув він собі Смоленськ. Від епізоду з вигнанням Ізяслава лишив ся йому Чевнигів. Тепер, заховавши свою попередню пайку руських земель, він долучив до них ще Київ. Інші волости Ізяслава зіставив він його синам. Новгород і далі зістав ся Святлополку, старшому сину Ізяслава. Меньшому Ізяславичу Ярополку, що був при батьку перед його смертю, Всеволод дав Волинь і Турово-пинське князівство. Сам Всеволод мав тепер Київ, Чернигів, Переяслав — все ядро Руської держави, і ще Смоленськ і Поволже, разом більша половина Ярославової спадщини.

Та все п'ятнадцятьлітнє князюваннє Всеволода в Київі пішло на те лише, аби охоронити зібрані землі, відбити ся від позбавлених земель князів, так званих в історії князів-ізгоїв. Се термін історичний. Церковний устав з іменем кн. Всеволода Мстиславича — що жив в першій половині XII в. (самий устав одначе має сліди пізнійшої перерібки), вчисляє категорії ізгоїв — людей поминених на сьвітнім пірі, що не зайняли становища в суспільности або стратили його: попових снів, що не вивчили ся, пущених на волю рабів, збанкротованих купців, і князь прикладає сей термін і до княжих відносин, та причислює до ізгоїв ще князів сиріт: „а се и четвертое изгойство и къ себѣ приложимъ — аще князь осиротѣеть“. В сім княжім ізгойстві пробували бачити правний інститут —

явище родового права¹). В дійсности не було тут ніякого права, а тільки практика надужить: волости сиріт-князів забирали ся старшими свояками, що потім, коли єї сироти виростили, не мали ніякої охоти звертати спадкоємцям — „отчичам“ тих волостей, тим більше що така сирітська волость тим часом переіменила иноді вже кількох хазлів, була проміняна, відібрана і т. п., отже прийшло ся б переводити великі короводи, інтересовані князі, *beati possidentes*, того не хотіли — і князю-ізгою приходилось силоміць здобувати собі батьківські чи взагалі якісь волости.

Таких ізгойських родин за Всеволода, після того як Борис Вячеславич наложив головою, було на Русі три: три Святославичі — Роман, Олег, Давид і Ярослав (ще малий); два Ігоровичі — Давид з невідомим на імя братом, і три Ростиславичі — Рюрик, Володар і Василько. Всеволод і Ярополк Ізяславич оба мали по ізгойській волости — оден Чернігів, другий Волинь, тому були природними союзниками. Головно боротьбу в ізгоями веде Всеволод, чи властиво його син — енергічний, зручний, нестомний Мономах, що від довшого часу заступав і виручав батька: Всеволод хоч був ще не старий (як він сідав на київський стіл, було йому тільки 48 літ), але взагалі не визначав ся енергією. Ізгой головно оперують половецькою помічю; при тім вони мали прихильників в деяких землях. Всеволод з Мономахом то пробують приборкати ізгойів оружно, то придобити їх якоюсь уступкою, і так серед сих неустаних війн, умов та всяких короводів проходить ціле князівство Всеволода, без яких небудь виразних результатів. В тім і головний зміст сих п'ятнадцяти років його пановання в Києві.

Після останньої неудачі Олега (1078 р.) боротьбу з Всеволодом поновив старший Святославич Роман, вибравши ся походом з половецькою ордою на Переяславщину (1079). Але Всеволод, перестрівши його, встиг перетягнути Шоловців на свій бік, так що воєні вбили Романа й вернулись²). Олега ж, очевидно під впливом Всеволода, ухопили тмутороканські Ховари, передали Грекам, і там його увязнили — очевидно також на бажання Всеволода,

¹) Теорія ся розвинена була Соловйовим в *Ист. Россіи* I. с. 283; новіша критика її у Сергєєвича *Юридическія Древности* II с. 332—3; ширше про се говорю в III томі главі III.

²) Як я вже згадував (в I т. с. 573), у звістці літописця є відгомін якоїсь пісні, що прокидаєть ся в сих словах: „и суть кости его и досегѣ тано лежаче, сына Святослава и внука Ярослава“. Пригадаймо, що по словам автора *Слова о полку Ігореві* сього Романа оспівав Боян; може й тут ми маємо останки сеї Боянвої пісні.

що стояв в тісних зв'язках з царгородським двором. В с'ім візантійськ'ім в'язненні сей небезпечний для Всеволода претендент пробув чотири роки (між иньшим два роки він перебував на острові Родосі, де бачив і оповідає про се руський подорожник до Єрусалима ігумен Данило¹⁾). Ізгойське гніздо — Тмуторокань зістало ся без хазяїна, і Всеволод послав туди свого посадника. Але вакувало воно не довго. 1081 р. прибігли туди Давид Ігорович з Володарем Ростиславичом, звідки й як — не знати. По аналогії з пізнійшими заходами Ростиславичів можна догадуватись, що й тепер була якась боротьба, що Давид і Володар попробували відібрати від Ярополка Волинь — цілу, чи може яку частину, але се їм не удалось, і вони муєїли тікати й удались до Тмутороканя. Вони вигнали звідси Всеволодового посадника і осіли ся в Тмутороканю, але теж не надовго: 1083 р. вернуєсь із заслання Олег, і Давид з Володарем зістались знову без нічого.

Давид одначе занадто скоро доп'ік Всеволоду та змусив його до уступки. Він напав на Олеше, важну київську торговельну стацію на нижнім Дніпрі, поарентовав купців, „Гречинців“ або „Греків“, і позабрав їх майно. Се робило таку шкоду київській торгівлі, що Всеволод постановив якось заспокоїти Давида: він дав йому волость на границі Волини й Київщини, „вдасть ему Дорого-

¹⁾ „Въ томъ бо острові (Родосі) былъ Олегъ князь рускый 2 лѣта и 2 зимы“, вид. Норова с. 7; про сей Паломник див. далі, т. III¹ с. 464 і 659. Правдоподобно з с'ім побутом Олега в Греції треба зв'язати недавно здобутий — коли не факт, то близьку до нього правдоподобність — про шлюб Олега з Грекинею. Шломберже в своїй *Sigillographie byzantine* (1884) видав печатку з написом: $\kappa\epsilon\ \beta\theta$ ($\chi\acute{\iota}\rho\eta\ \beta\theta\theta\epsilon\alpha\iota$) $\tau\eta\ \sigma\eta\ \delta\omicron\upsilon\lambda\eta\ \theta\epsilon\sigma\tau\alpha\sigma\omicron\upsilon\ \alpha\rho\chi\omicron\upsilon\tau\eta\sigma\eta\ \rho\omega\sigma\iota\alpha\varsigma\ \tau\eta\ \mu\omicron\upsilon\zeta\alpha\lambda\omega\tau\eta\sigma\eta$, з археологічного погляду зачисляючи її до XI—XII в. Д. Лопарьов (в замітці: *Византийская печать съ именемъ русской княгини, Визант. Временникъ 1894, I*) висловив дуже правдоподобний здогад, що ся „Теофано з рода Муцалонів, руська княгиня“, була жінка Олега (з Любецького синодика; дійсно, виходить, що Олег мав жінку Теофанію — Зотов в IX т. *Літописи археогр. ком.* с. 24 і 34). Можна висловити здогад, що сей шлюб з візантійською патриціянкою й дав можливість Олегу вдерти ся з візантійської неволі назад на Русь, бо певно, що Всеволод, скільки ставало його впливів, запобігав тому.

Іньшу ще гадку до сеї справи висловив недавно проф. Кулаковский (Груды XI археолог. свѣда т. II с. 133): приймаючи, що ся Теофано була жінкою Олега, він думає, що Ρωσία печатки — се східня частина Таврії. До сього толковання терміна Ρωσία я ще верну ся (в гл. VII), а тепер зауважу тільки: дуже гіпотетичний сам по собі, здогад сей в приложеню до кримських волостей Олега не правдоподобний зовсім: що за волость в самій східній часті Таврії, без Тмутороканя? Чи Олегова жінка не могла називати ся „руською княгинею“ й без того?

бужь". Пізнійше ся так звана Погорина стала суперечною територією між Київським і Волинським князівством; кому вона належала — Всеволоду чи Ярополку, на певно не знати, але по всякій правдоподібности не Всеволоду, а Ярополку¹⁾. Та хоч би належала вона навіть Всеволоду, то Давид, як претендент на Волинь, по своїм батьку, був дуже ненаручним і немилим сусідом Ярополку. Але як раз тоді, здасть ся, прийшло ся Ярополку понести иньшу страту — се вже напевно, що вона дотикала його власних земель. Стало ся се так: того самого року два брати Ростиславичі, сини Ростислава Володимировича, мабуть Рюрик і Василько, що жили в Володимирі (чи волею, чи неволею — в полоні, — не знати), втікли звідси, скориставши з подорожі Ярополка у Київ на великдень; потім зібравши ватаги, теж не знати які і де, вони напали на Володимир і вигнали звідти Ярополка. Всеволод оборонив його: він кілька разів послав Мономаха, і то вкінці вигнав Ростиславичів, та привернув Володимира Ярополку²⁾. Але вкінці, щоб заспокоїти Ростиславичів, Всеволод віддав їм Галичину, що перед

¹⁾ Судячи по тому, що говорить ся про Погорину 1097 р. — Іпат. с. 172.

²⁾ Іпат. с. 144. Мономах в своїй автобіографії згадує про два чи три походи в поміч Ярополку: „и пакы по Изяславичихъ за Микулннхъ (Соловійов П. 307 поправляе на „Ростиславичихъ“, і се правдоподібно и не постигохомъ ихъ; и на ту весну къ Ярополку совокушлятсѧ на Броды“. Далі: на ту зиму идохомъ къ Ярополку совокушлятсѧ на Броды и любовь велику створихомъ“ (Лавр. с. 239). Сі походи обіймають рік часу, се ясно видно з тексту; дата їх може бути виколбінована: очевидно останній похід не може бути иньшим, як той, про котрий оповідає літопись під 1084, а тил самим і перший похід на Броды належить не до боротьби (припустім) Ростиславичів з Ярополком, що закінчила ся втікачкою їх 1081 р., а до сеї новійшої, що привела до надання їм Галичини.

Найбільш правдоподібний порядок подій був би ось який: з початком 1084 р. (може десь постом — великдень був ранній, 31 марта) Ярополк вибрав ся до Києва і ще перед великднем миг довідати ся, що Ростиславичі втікли з Володимира з ворожими замірами. Всеволод зараз вислав Мономаха — довгати Ростиславичів, але догнати їх не удало ся (у Мономаха се діеть ся десь на початку весни). Після того — чи з тої нагілки безпосередно чи по повороті до Києва наново — Мономах пішов помагати Ярополку против Ростиславичів і влучивши ся з ним коло Бродів, мабуть Ростиславичів відгнав. Аж потім мабуть опанували Ростиславичі Володимир, і Мономаха знову виславо до помочи Ярополку; він знову влучив ся з ним коло Бродів, вигнав Ростиславичів, але при тім зажадав від Ярополка наділення Ростиславичів і встиг прийти до порозуміння в сій справі („любовь велику створихомъ“, як він каже).

тим, разом з Волинею належала до Ярополка. Се було початком відокремлення Галицького князівства, тому над сим фактом треба застановити ся трохи.

Вище вже я згадував, що ще батько Ростиславичів мабуť якийсь час мав Галичину. На сю гадку наводять факти, що Ростиславичі тримають ся разом з Давидом Ігоревичом — претендентом на Волинь, крутять ся все коло Ярополка, дістають нарешті Галичину, і на тім заспокоюють ся, так що й на Любецькім з'їзді сі волости потверджено їм. При загальній тенденції князів — здобути свої отчини (сей принцип отчин був основою й любецьких постанов) — стає дуже правдоподібним, що Галичина була отчиною для Ростиславичів, і тому вони її як раз доби-вали ся.

Вкінці вони її дістали. В любецьких постановах, як вони передані в літописи, говорить ся впрямно, що Ростиславичі дістали сі галицькі волости (з них названо Перемишль і Тереховль) від Всеволода¹⁾. В 1087 р., як видно з оповідання про смерть Ярополка, Рюрик Ростиславич вже сидів у Перемишлі, та й у Звенигороді, мабуť, був котрийсь з його братів²⁾. Значить Галичину віддано Ростиславичам перед 1087 р. Найвідповіднішим для сього моментом була війна Ярополка з Ростиславичами 1084 р. Правда, можна припустити, що Ростиславичі були дістали Галичину від Всеволода ще перед тим, але що потім, завівши війну з Ярополком, попали були в неволю, землі стратили, і в 1084 р. на ново їх дістали; але на се нема ніяких натяків в наших джерелах. Тому певніше буде прийняти р. 1084 датою першого надання, тим більше, що як раз після сього поспевали ся відно-сини Ярополка до Всеволода³⁾. У всякім разі роки 1079—87 —

¹⁾ Іпат. с. 167. Досить розповсюднений погляд, що Ростиславичі самі відібрали Перемишль у Поляків (Соловйов II. 307, Барсов² с. 279, Ал. Левицький *Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla* с. 24—5 й ин.), але про се нема звістки віде. Длугом, на котрого покликують ся, загально говорить тільки, що Русь підбита Болеславом, увільнила ся від Поляків, а Василько Ростиславич взяв і попав в кілька польських міст (I. 382 і 402). Перша згадка, розуміть ся, не має ніякої історичної вартости, а похід Василька взято, очевидно, з літописи (Іпат. с. 150). Натомість літопись, оповідаючи про Любецький з'їзд (Іпат. с. 167), впрямно каже, що Перемишль Ростиславичі дістали від Всеволода.

²⁾ Іпат. с. 144—5.

³⁾ 1084 р. приймають для надання Галичини Ростиславичам й новітні історики Волини — Андрияшев с. 111, Иванов с. 121. Соловйов

се той час, коли Галичина відокремила ся від Волини в руках Ростиславичів.

Мономах пише в свої автобіографії, що війну 1084 р. він закінчив повним порозумінням з Ярополком. Передача Галичини мусіла статись отже за згодою Ярополка. Але він не міг переболіти сеї утрати, і гнів його обернувся на ініціатора сеї уступки — Всеволода. Становище Ярополка, обсаженого тепер з двох боків ворогами дійсно було не веселе: з одного боку Ростиславичі, з другого претендент на Волинь Давид Ігорович. Але тим менше можна було йому сварити ся з Всеволодом. Літопись каже, що його підбивали на Всеволода лихі дорадники; дорадники, дійсно, були не мудрі, але й сам Ярополк, котрого літопись¹⁾ виварді дуже похваляє за християнські чесноти („кротокъ, смиренъ, братолюбивъ и нищелибець, десятину дая отъ всіхъ скотъ своихъ святѣй Богородици, и отъ жита на вся дѣта“, але видно не може похвалити за розвагу²⁾), міг би зміркувати, що сидячи в ізгойській волюсті, він мусить до кінця триматись із Всеволодом. Всеволоду міг він завинуту хиба тільки те, що той, задовольючи ізгоїв його коштом, не спшив ся задовольати тих, що претендували на його власну Чернигівщину. Всеволод дійсно мусів мати тоді сеї плян: задовольнивши иньших ізгоїв чужим коштом, ослабити головних своїх ворогів-Святославичів і позбавити їх сил для боротьби.

Ярополк почав збирати ся до війни з Всеволодом. Але Всеволод довідав ся про се завчасу, і перше ніж Ярополк вибрав ся на ту війну, Мономах вже маршював до Володимира. Ярополк втік у Польщу, полишивши родину і боар в Луцьку: мабуть до Володимирців він не мав довіря. Але й Лучане піддали ся Мономаху, і він повабиврав Ярополкову родину, бодр і скарб у Київ, а в Володимирі посадив Давида³⁾. Тим він дуже перекладав клопоти з Ярополком на голову Давида. Одначе не знати чи Давид дістав при тім цілу Волинь, може бути, що Всеволод лишив дещо і для себе, судячи з того, що слідом бачимо Мономаха на Волини.

Ярополку удало ся ще поправити свою справу і поучити Всеволода, аби його не легковажив. 1087 р. він прийшов із Польщі

вказував на 1085 р. (II с. 301); але далеко правдоподібніше, що війна 1085 р. була вже результатом того, що Всеволод виміг від Ярополка Галичину для Ростиславичів. ¹⁾ Іпат. 145.

²⁾ Його потім навіть уважали сьвятим, див. Філарета Русские святые XI. с. 306. ³⁾ Іпат. с. 144.

з помічними військами. Його стрів Мономах. Не знати, чи заімпонував Ярополк приведенням польським військом, чи підобрив ся до Всеволода, тільки Мономах вернув йому Волинь. Але Ярополк захотів відібрати й від Ростиславичів Галичину. Перебувши трохи в Володимирі, він пішов на Звенигород галицький, очевидно — походом. На дорозі одначе його підступом убив ляхийсь Нерядець, „отъ дьяволя наученья і отъ злыхъ человекъ“. Нерядець втік до Рюрика Ростиславича у Перемишль; правдоподібно, він коли не був ним посланий, то робив для нього, усуваючи небезпечного ворога. Пізнійше Давид виразно казав, що то Ростиславичі забили Ярополка¹⁾. Всеволод ходив з сього powodu сам походом до Перемишля в тім же році. Правдоподібно, новодом виставлено було те підворінне на Рюрика що до убийства Ярополка, але в дійсности Всеволод, мабуть, мав на меті устатити політичні відносини по тій переміні, яку робила смерть Ярополка в ситуації. Літописец нічого не каже, що при тім стало ся з Волинєю, але судячи з пізнійших вказівок, Всеволод поділив Ярополкову спадщину: головну пайку, з володимирським столом, дістав Давид; Берестейську волость Всеволод придав Святтополку, брату Ярополка, в додаток до Турово-Пинської волости, а собі взяв за комісію Погорину — де перед тим сидів Давид. Я вивожу се з того, що потім як Святтополк був уже в Києві, Давид страхав його Васильком: як що Василько забере собі Волинь, то відбере й від Святтополка Бересте і Погорину²⁾; видно, що то були землі свіжо забрані від Волинської волости³⁾. А що Давид дістав Волинь з Володимиром від Всеволода, про се виразно говорить ся в любецьких поставах⁴⁾.

Але Погорина не була, мабуть, одиноким заробком Всеволода при тій історії. Святтополк, діставши Туров, слідом перейшов туди

¹⁾ Іпат. с. 168. Один з визначних російських учених середини ХІХ столітя Тюрін налісав спеціальну статью: Смерть Ярополка Ізяславича (Современникъ т. ХVІ відд. II), де складав вину убийства Ярополка на Давида. Йому відповідав, складаючи на Рюрика, Соловйов — II. 308—9. Дійсно, на Давида нема ніяких доказів.

²⁾ Іпат. с. 172.

³⁾ Можна б додати ще звістку Татіщева (II с. 219), що Ярослав Святтополкович хотів відібрати Погорину від Мономаха: вона може мати значінне, бо сам Татішев не думав, що Дорогобужську волость (Погорину) взято від Ярополка (ib. с. 137).

⁴⁾ Іпат. с. 167. Татішев (II. 139) таки й каже, що Давид дістав Володимир по смерті Ярополка, але не знати, чи се він де вчитав, чи виможбінував (комбінація, в кождім разі, зовсім справедлива).

з Новгороду (1088). Шанійше Новгородці дорікали йому, що він їх кинув („ты вси шельз отъ насъ“)¹⁾, але коли зважити, що як раз по виході Свѣтополка Всеволод посадив у Новгороді свого внука, Мономахового старшого сина Мстислава²⁾, то воно стає більш правдоподібним, що Свѣтополк відступив Новгород Всеволоду в обмін на Туров, бо инакше хто зна чи й дістав би він Туров по смерті Ярополка; Туров же йому був потрібний, аби звідси ближше пильнувати київського стола, що по Всеволоду мав йому прийти. Чи сям чи так, а Всеволод при сих перемінах заробив, як бачимо, добре. Тепер поза його руками зіставались тільки: Туров, Волинь з Галичиною, Полоцьк і крайки Свѣтославового уділу — Муром і Тмуторокань.

Ціла ігройська політика отже на разі удалась Всеволоду. Коштом Ярополка задоволити він дві ігройські родини, заробивши при тім чимало і для себе, а тимчасом родина Свѣтославичів, зіставши ся сама з своїми претенсіями, затихла по нещасливім кінці Романа і заслання Олега, та мовчки виглядала дінших обставин в своїм Тмуторокані та Муромі.

Се було дуже наручно Всеволоду, бо він і без того мав чим журити ся. На Волини, як бачили ми, мав він клопоти з Ярополком. На півночі непокоїв його Всеслав: він по смерті Свѣтослава зачинав ся з Новгородом, потім попалив Смоленськ (1078), і Мономах двічі ходив на його землі³⁾. На полудню, почавши від походів ігвоїв Бориса й Олега (1078 р.) та Романа (1079), де брали участь половецькі ватаги, майже без перерви чинили напади Половці — вже на власну руку. Літопись дуже мало говорить про них (властиво є тільки одна згадка — під 1092 р., хоч за те й характеристична: „рать велика баше отъ Половецъ отвсюду“). Але Мономах в своїй автобіографії подав інтересні відомости в сій справі, і вони відкривають перед нами всю тяготу сеї половецької „рати“. І так довідуємо ся звідти, що десь 1078—9 р. Половці повеювали „Стародубъ весь“. Десь 1084 р. вони взяли Горошин (в Переяславщині). 1085 р. вісімтисячна половецька орда несподівано напала на Мономаха коло Прилуки (тамже). Потім чуємо їх напади в околиці Свѣтославля, Торчеська, Юрева, знову битву коло Красного — все в Київщині. Потім знову коло Варяна — в Переяславщині⁴⁾. Коли зважимо, що Мономах, хоч і був головним героєм сії боротьби з Полов-

¹⁾ Іпат. с. 182. ²⁾ Іпат. с. 182, і Новг. с. 67. ³⁾ Лавр. с. 239.

⁴⁾ Див. в примітках до кн. 1.

цями¹⁾, все таки він не брав участі в усіх битвах з німцями, ані не мав на гадці записати всі половецькі напади, то зміркуємо, кільки то їх могло бути в дійсности.

З бруга заграничної політики для часів Всеволода знаємо не багато. З рештою з західно-європейськими землями Всеволод до безпосередньої стичности мав уже менше нагоди, від юли західні українсько-руські землі відокремили ся від Києва; тому й про конфлікти сих західніх земель з Угорщиною й Польщею тут не говоримо. На доновненне сказаного вище про звязки з Німеччиною в середині і другій половині XI в. згадаємо тут лише про нещасливу доньку Всеволода Евпраксію. Вона вийшла замуж за маркграфа саксонського, а коли повдовіла, оженив ся з нею, 1089 р., імператор Генрих IV; але вони жили зле, німецькі хроністи оповідають страхи, як Генрих зневажав жінку, й вона нарешті (1094 р.) втікла від нього до маркгр. Матильди тосканської, а за її посередництвом удала ся до панш. Справу її з чоловіком розсуджувано потім на синоді в Констанції, потім в Нйченці (1095 р.); Генриха осуджено за його супружкі неправди й виклято, а Евпраксія по тім вернула ся на Русь. Шістнадцять (1106 р.) вона постригла ся в Києві й незабаром померла (в 1109 р.)²⁾. Шлюб сей зрештою, незалежно навіть від свого нещасливого характеру, не міг мати для Руси особливого політичного значіння уже тому, що Генрих і Німеччина тоді були заняті своїми домашніми справами³⁾.

Тісні звязки існували далі з Візантисю. Ми знаємо, що Всеволод сам був ожениний з візантійською царівною, і неважаючи на зміни династій на візантійським столі він піддержував далі ці звязки: найліпший доказ на се — заслання Олега до Царгорода

¹⁾ Вона одначе не перешкадала йому в потребі й собі уживати половецької помочи, нпр. в поході на Всеслава.

²⁾ Про неї Вервольд Monum. Germ. hist. Scr. V. 457—8 462, Еккергард ib. VI. 720. Annalista Saxo ibid. 721, Donizo Vita Matildis XII. 394, Annales Stadenses XVI. 316—7 і 326, Inat. л. 186 і 188. Див. про сей шлюб ще Giesebrecht Geschichte der deutschen Kaiserzeit III^a с. 627—8, 650—662.

³⁾ В компіляції Татищева (II. 136) оповідасть ся під 1082 р., що Генрих просив Всеволода помочи йому на угорського короля Гейзу, і Всеволод пішов походом, але завернув ся „від гір“, виславши всеводу Чухрику — ширити Гейзу з царем. Се оповідання має багато підозрілих анахронізмів (нпр. — Гейза всер ще 1077 р.) та недорічностей і належить до сумнівних ще більше, ніж вище подана звістка про корсунські справи.

1079 р. Бачимо потім, що й його син Мономах вістаєть ся в тісних зносинах з Візантією, але в рештою не маємо більше фактів до сих відносин¹⁾.

Далі піддержували ся зносини з скандинавським краєм. Свого Мономаха Всеволод оженив з донькою нещасливого англійського короля Гаральда, що по Гастингській битві разом із братами утікла в Данію й там перебувала, доки не вийшла за муж на Русь. Свого старшого сина Мстислава Мономах оженив з донькою шведського короля Інґа Стейнкельса Христиною, але не знати чи сей шлюб уложений був ще за життя Всеволода (Мстислав родив ся 1076 р.)²⁾.

У зверхній політиці, в воєнних справах виручав Всеволода Мономах, скажучи з Смоленська в Переяслав і з Переяслава під Броди; у внутрішній управі Всеволод мусів радити собі иньшими способами, і тут літопись, хоч як для нього прихильна, не замовчує нарікань. „Він волів, каже вона, молодиків, з ними радивсь, а ті водили ся своїми особистими інтересами, рили під иньшими боярами і не пильнували справедливости в управі; тивуни почали грабити, здирати людей грошевыми карами, а князь про се не знав“. „Земля збідніла від неустанних війн і урядницьких здирств“, скаржать ся на иньшій місці літописи самі Кияне³⁾. Літописець поясняє ці непорядки Всеволодовими клопотами від івоїв, його хоробливістю й старістю, хоч Всеволод не був дуже старий: він умер маючи 63 роки. Правдоподібно, що тут причина була в характері і в замилованнях князя. Упускаючи суд і управу, виручаючи себе сином в походах, Всеволод за те був дуже зручним, вирахованим політиком, як то ми могли оцінити в вище поданім огляді. При тім в усім він дуже уважав на вигоди й погляди суспільности і вславив ся своїм вірцевим житєм. „Сей благовірний князь Всеволод, каже літописець, змалку любив правду, був ласкавий для убогих, віддавав честь єпископам і євьященникам, а особливо любив монахів і задовольяв їх потреби; він і сам цурав ся пиянства і похоти, — тому й батько його любив“⁴⁾. Був

¹⁾ Про здогад, що Михайл Дука сватав свого брата за Всеволодову доньку, говорив я вище — с. 66.

²⁾ Про ці шлюби 1 Нов. с. 122, Saxo Grammaticus (XII в.) — Monum. Germ. hist. Scr. XXIX с. 67, Genealogia Ingeburgis reginae (кінець XII в.) ib. с. 165, датська Knytlingasaga (XIII в.) ib. с. 292, Heimskringla с. 345, Morkinskinna с. 356 (історії норвезьких королів, з XIII віка).

³⁾ Іпат. с. 151. 153. ⁴⁾ Іпат. с. 151.

він справді великим прихильником церкви і духовенства, фундував кілька монастирів — знаємо напр. його монастирі св. Михайла (Видуницький) і другий — св. Андрія фундований для його доньки Янки (Анни), що в ній постриглась¹⁾. Мономах підносить його незвичайні знання: „отець мой, дома ебди, пружбанае 5 языкъ, — в томъ бо честь есть отъ инѣхъ земель“. Сей факт оцінюють звичайно як доказ особливой освіти, але се знання могло мати й чисто практичне значіння — в досвіт розвинених заграничних дипломатичних зносинах.

Умер Всеволод 1093 р., 13 квітня, в присутности своїх синів Володимира Мономаха і Ростислава. Його поховано в Софійській катедрі, коло гробу батька: літопись каже, що Ярослав заповів йому, аби казав себе поховати коло нього. „бо він любив його більше від його братів²⁾“.

Мономах був паном ситуації в Києві в момент смерти батька: міг відразу сісти на кїївськїм столі і зайняти місце Всеволода в політичній системі Руської держави. Але обережний і врахований, як і його батько, він не відважив ся на такий сміливий і ризикований крок. Літопись добре відгадала його мотиви, вложивши в уста йому такі гадки³⁾: „як я сяду на столі моего батька, то прийдець ся мені воюватись з Свѣтополком, бо то перед тѣмъ був стѣл його⁴⁾ батька“.

Якихось принципів переходу кїївського стола, окрім досить неозначеного принципу отчинности, жите й історія не виробила тоді, як не виробила й пізнійше; все рішало шанси й конкуренція. Мономах мусїв знати, що Свѣтополк не пустить кїївського стола: він може й з Новгорода до Турова перейшов, аби бути поблизу. Розпочнати ж боротьбу з Свѣтополком, маючи за спиною Свѣтославичів, з їх претенсіями на Чернігів, і тяжку грозу половцьких нападів, — було б дійсно дуже небезпечно. Тож Мономах післав до Свѣтополка, закликаючи його на кїївський стіл, а сам пішов у Чернігів. Переяслав дістав менший його брат Ростислав; як поділил Всеволодовичі иньші батьківські волости, не знати зовсім, та й не важно, бо слідом воли однаково злучили ся в руках Мономаха. Новгород віддано Давиду Свѣтославичу.

¹⁾ Іпат. с. 144—5.   ²⁾ Іпат. с. 151—2.   ³⁾ Іпат. с. 152.

⁴⁾ В полудневій редакції хибло: моего.

старшому з Святославичів, які жили ще; тим, очевидно, хотіли пригдушити справу чернігівської волості¹⁾.

Святополк не загаявсь і в провідну неділю 24 квітня вже прибув до Києва. Літонись, хоч прихильна Всеволодовій династії, зазначає одначе, що Князе прийняли Святополка „з радістю“²⁾. Значилоб се, що династія Всеволода і спеціально старий Всеволодович Мономах ще не мали тоді особливих симпатій у Києві; воно й не диво, коли правління Всеволода полишило такі невисокі згадки у людей своїми судами й тивунами. Але і з Святополка не мали люди потіхи: він лишив по собі лиху славу. Патерик, передаючи, очевидно, усну традицію, пише, що за часи Святополка було багато кривд людям, він нищив без вини визначних людей („домы сильных“) і багато заграбив майна³⁾, та ілюструє се історією з соляними спекуляціями Святополка, про котрі згадаю нижче. Взагалі він у наших джерелах виступає чоловіком користолюбним, несправедливим, а заразом нездарним: правда, по часті се залежить і від самих джерел, більш прихильних його сучаснику — Мономаху; так, нездарним політиком Святополк в дійсности зовсім не був, се побачимо виразно самі.

Князювання Святополка розпочало ся дуже сумно: він вступив на київський стіл в часи сильного половецького натиску. Ми бачили вище (з автобіографії Мономаха), що при кінці 80-х рр. Половці сильно непокоїли Київщину. Перед самою смертю Всеволода була в Переяславщині „рать велика отъ Половецъ отскоду“. В перші роки Святополкового пановання на київському столі сей натиск твівав далі й приводить полудневу Київщину до повного спустошення, до утрати колонізаційних здобутків сновійніших десятиліть — від часів упадку Печензької орди. Аналогічне діяло ся, правдоподібно, і на лівім боці Дніпра, в Переяславщині. Повторяли ся тяжкі часи Володимира, тієї „рати без переступа“, смутні часи, коля, кажучи словами Слова о полку Игореві, „рідко гукали по Руській землі орачі, але часто кракали вороня, ділячи собі трупи, та вели свою бесіду галки, вбираючись летіти на по-

¹⁾ 1 Новг. с. 66: тут сказано, що Мстислав сидів у Новгороді 5 літ, а по ній (значить 1093 р.) сів Давид і пробув два роки — до 1095. Перед тим він, мабуть, сидів у Муромі.

²⁾ Іпат. с. 152.

³⁾ Патерик с. 152; ся звістка (як також і про голод на Русі) є й у Стрийковського (I. 167), але цікаво, що він се бере „z kroniki ruskiej“, разом з іншими звістками.

живу¹⁾). Патерик дійсно згадує про „сильний голод і велику загальну нужду в Руській землі“, „смерть наддежанціє глада ради бывающаго на вси люди“²⁾; се по часті могло стати ся через сарану (про неї говорить літописець під 1094 і 1095 р. — „доядоша всяку траву и многа жита“³⁾), але ще більше мабуть таки через ті неустанні напади Половців і вічну тривогу.

Ся хижа, навісна степова хмара сперсоніфікувала ся на довгі чася у руської людности в особі одного з тогочасних половецьких ватажків — хана Боняка. Він дав ся в знаки сучасникам сильно. Літописець його титулує: „бозобожный, шолудивый, хыщникъ“⁴⁾. В історії волинської війни Василя він представлений ворожбитом, відупом: він по вовчому, і вовки йому відповідають⁵⁾. В XII в. чуємо легенду, як Боняк рубав шаблею кийвські Золоті ворота (зовсім як польські джерела оповідають про Болеслава)⁶⁾. В пізніших народніх переказах, відомих нам від XVII в., „шолудивий Буняка“ перейшов уже в зовсім мітичну, нелюдську, надприродну істоту: демона смерти, шкелета покритого шкірею, з смердячими потрохами; до сєї фігури привязані були різні мандрівні казлові перекази — про убивання ним слуг, які підглянуть, що він не живий чоловік, а такий шкелет, про уратовання одного з тих слуг, що потім убиває самого того демона, і т. п. — перекази, що не мають ніякого звязку з історією Боняка, окрім самої фігури шолудивого хыщника, перетвореного народною творчістю на сю казлову істоту⁷⁾.

По великій рати в Переяславщині 1092 р., на весну 1093 р. Половці вибрали ся новим походом. Прочувши про смерть Всеволода, вони прислали до Святянополка послів „о мирѣ“, сєб то жадаючи окупу за епокій. Святянополк увязнив послів. Половці почали нищити Київщину і обложили м. Торческ — осаду руських Торків. Святянополк почав вибиратись у похід. „Розважні боири“ „мужи смысленѣи“, як їх зве літописець, очевидно бодро кий-

¹⁾ Розд. VI. ²⁾ Вид. Яковлева с. 152—3.

³⁾ Погодін — Хронологическій указатель древней рус. исторіи (Уч. Записки пет. акад. VII. 2 с. 79) уважав другу звістку дублетом.

⁴⁾ Іпат. с. 102. ⁵⁾ Іпат. с. 177—8. ⁶⁾ Іпат. с. 209.

⁷⁾ Див. розвідку Драгоманова Шолудивий Буняка въ украинскихъ народныхъ сказаніяхъ, К. Старина 1887, VIII і X; передруковано в збірнику його праць, в I т. Збірника фільологічної секції П. Товариства ім. Шевченка. Найдавнішу версію сєї новійшої версії Боилкової легенди маємо з XVII в. — у Юсефовича Kronika m. Lwowa, с. 266—7, пере-

ські, перестерегали його, щоб він не поривався на Половців з малим військом: Святиполк мав 800 мужа дружини та й уважав, що цього на Половців вистане, і його піддержували „нерозсудні“ (несмысленѣи) дорадники, але розважні казали, що здасться би на той похід і 8000, тільки нема чим їх удержувати: земля збідніла від війни і непорядків управи. Вкінці вони радяли удати ся по поміч до Мономаха, і Святиполк їх послухав — післав до Мономаха, просити помочи. Мономах прибув дійсно з військом своїм і з братом Ростиславом. В фамилійнім монастирі Всеволодовичів — Видубицькім князі вішли ся, але зачали від своїх княжих рахунків, „взяста межн собою роспрѣ которы“. „Розважні бояре“ стали їх напаминати: Половці нищать руську землю, а ви сварите ся; потім порозумісте ся між собою, а тепер кінчіть справу з Половцями — чи миром, чи війною“. Вкінці по довгих короводах і суперечках князі уложили межн собою союз, присягли згоду — „цілували хрест“, і тоді донерва перейшла до половецької справи. Мономах не радив іти на Половців, думав, що лінше окупити ся; правдоподібно — орда була занадто численна. Але перемогла Святиполкова гадка, що стояв за походом, і веі рушили під Трипіле, над усте Стугни.

Тут одначе знову виникла ріжниця в поглядах — чи йти за Стугну, чи ні. Князі скликали дружину й зачали радити ся. Мономах знову радив годити ся з Половцями, заразом страхаючи їх військом, і його підтримували „розважні бояре“. Але загал Киян був у воєнничім настрою, і їх гадка перейшла на сій воєнній раді: рішено не миритись, а битись — іти за Стугну. Але коли прийшло до битви, зараз за Стугною, коло Трипіля, між двома лініями оборонних валів, що сходили ся тут, київські „людьє“ не оправдали свого воєнничого запалу — вони не витримали натиску Половців, що ударили на них, і побігли. Святиполк з своєю дружиною тримав ся, але не міг сам удержати ся, й мусів тікати за ними. Половці ударили тоді на Володимира й по „лютей битві“ змусили й його до утечі.

Настала безладна втікачка, особливо на броду через Стугну. Ростислав, бредучи з Мономахом, почав тонути. Мономах став його ратувати, але ледво не втонув сам, а брата не виратував, він згинув. Київський Патерик оповідає монастирський переказ, що ся смерть спиткала Ростислава за його нелюдський учинок: він кавав утопити печерського монаха, прозорливця Григорія, що напророкував Ростиславови сю смерть і тим нагнавав його). В Слові о полку Ігоревім є поетична апострофа до сеї трагічної

смерті молодого Всеволодовича, що звучить як принагідна ремінісценція з старшої пісні: „молодому князю Ростиславу зачинив Дніпро свої темні береги; плаче мати Ростиславова по молодім князю Ростиславу: посмутніли цвіги від жалю, й дерево з туги до землі похилилось¹⁾“

Мономах по сій пригоді побіг до свого Чернигова; Святополк, втікши до Трипілля, звідти в ночі дістав ся до Київa. Земля лишилася безборонною, і Половці почали пустошити самі околиці Київa, заходячи навіть за Київ, між Київ і Вишгород. Святополк попробував знову виступити проти них, але на Желанки (під Київом) його знову розбито, і маса Руся побито, більш як в попередній битві. Торчеськ Половці тимчасом держали в облозі і відбивали всі атаки обложених. Забрало там запасів, а довести нових не удавалось. Війні Половці забрали і воду, і Торки по завязтій обороні мусіли піддатись. Місто спалено, а людей Половці забрали в неволю. Тим закінчила ся кампанія. З великою здобичею пішли Половці на свої кочовища, ведучи масу невольників. „Змучені холодом, стомлені голодом і жаждою, ехукали в біди на лиці, почорнілі, йшли вони незнайомими краями, серед диких народів, голі й босі, з ногами поколеними на терні, і з слізами говорили між собою: „я з того міста“, „я з того села“, так розпитувались і з слізами оповідали про свою родину, підводячи очі до Вишнього, що знає всі тайни“...²⁾. Святополк, не чуючи можності дальшої боротьби, оженив ся з донькою Тугорхана, „половецького князя“, щоб піддобрити ся до Половців, і дав окуп, щоб не воювали більше (се називаєть ся в наших літописях: „створи мир“). Окупивсь і Мономах³⁾.

Ця катастрофа осмілила Олега Святославича. Він зрозумів, що настав його час. Взявши Половців до помочи, він прийшов на другий рік (1094) з Тмутороканя під Чернягів. Мономах засів у місті, Олег спустошив передмістя і почав добувати „острог“. Вісім днів шли бійки, нарешті Мономах стратив надію відбитись, а як він сам поясняє: „пожалував християнських душ, сіл, що горіли, та монастирі, та сказав: нехай погані не хвалять ся“. і розпочав переговори з Олегом. Він віддав йому Чернягів, а сам ретировав ся з останками дружини в Переяслав. Се було в день

¹⁾ Розд. XIII.   ²⁾ Іпат. с. 157.

³⁾ Іпат. с. 157, Лавр. с. 240 (до цього тексту поправка Арцибашева I, 2 нр. 236: замість „на Сузь“ — „на Стугиць“).

св. Бориса (24 липня; мала Мономахова дружина, яких сто мужа, з родинами мусіла перебирати ся серед половецької орди, „і облизувались на нас як вовки“, пише Мономах, — але щасливо пройшла у Переяслав¹⁾). Свої почути до Половців Мономахова дружина й сам Мономах виказали за те, коли прибули на весну до Переяслава половецькі старшини Ітлар і Кітан „на мирь“, себ то — брати окуп. Дружина Мономаха задумала їх порізати; Мономах з початку противив ся, — бо він їм присягнув, але потім згодив ся. Він закликав їх до себе, там їх замкнули в покою і постріляли з даху безборонних, як шурів. Потім Мономах і Святиполк наглим нападом заскочили їх табор за Голтвою і пограбили. Кликати з собою й Олега Святославича, але він не пішов і не згодивсь убити сина того Ітлара, що був у нього.

Сю відмову Олега князі прийняли як провокацію: мовляв Олег тримає з Половцями — „зане ся бльше приложилъ к Половцемъ“, як мотивує Мономах в своїй автобіографії. Відносини вірвано, „бысть межн ими ненависть“²⁾). Ізяслав Мономахович зайняв Муром, вигнавши Олегового посадника. Давид Святославич під тойже час, розсваривши ся з Новгородцями, вибрав ся звідти й захопив Мономахів Смоленськ³⁾). Олега Святиполк і Мономах вівали на якийсь небувалий конгрес до Київа: „приходь до Київа умовити ся в присутности епископів, ігуменів, бояр наших батьків і громади („горожань“) про Руську землю, щоб оборонити її від поганих“.

Дійсна ціль була иньша. Знаємо обвинувачення на Олега, що він хоче тримати з Половцями, і загальне незадоволення на його союз з Половцями (літопись висловляє його кілька разів досить сильно, а відгомін сеї традиції маємо ще і в Слові о полку Ігоревім, що його зве „Гореславичом“ замість Святославича, та винуватить у всіх тодішніх усобицях⁴⁾). Зовсім ясно, що Мономаху з Святиполком треба було на тім конгресі не наради, а чого иньшого. під пресією загальної опінії вони хотіли або примусити Олега, щоб розірвав союз з Половцями і таким чином позбути ся небезпечного половецького союзника у себе з заду під час завзятої боротьби з Половцями з фронту, а zarazом і ослабити самого Олега (се все

¹⁾ Іпат. с. 157—8, Лавр. 240.

²⁾ Іпат. л. с. 158—9, Лавр. с. 240.

³⁾ Іпат. с. 160, І Новг. с. 67.

⁴⁾ „Той бо Олегъ мечемъ крамоу коваше и стрѣлы по землѣ сѣяше...
Тогда при Ольгѣ Гореславичи сѣяшеть ся и растяшеть усобицами, въ княжихъ крамолахъ вѣди челоукомъ съкратити ся“ (VI).

Але Олег не хотів здавати ся на ласку своїх і рішив ще попробувати щастя. Він пішов був на Смоленськ; Смоленяне не прийняли його, але до нього пристали „вої“ звідти. З ними здох був він собі назад Муром (Ізяслав Мономахович при тім наложив головою в битві) і задумав до сього прилучити й поволзькі волости Мономаха. Йому удалось опанувати Суздаль і Ростов, але наспів з військом Мстислав з Новгорода, знищив Олега під Суздалем (на р. Колачці), зайняв назад не тільки Поволжье, але й Муромську волость і Олегу порадив не тікати, а звернути ся з покорою до „братії“, щоб не виключали його з Руської землі¹⁾.

Та коли становище Олега було прикре, то з другого боку й Святлополк з Мономахом відчували некучу потребу полагодити нарешті відносини на Руси, з Святославичами значить, щоб можна було звернути сили проти Половців. Сі часи були справжньою ортією степових нападів і спустошень. Після купленого окупажи спокою 1094 р. Половці прийшли другого року знов у Київщину²⁾. Вони обложили Юрїв, столицю Чороса, стояли коло нього ціле літо, як позаторік коло Торчеська, і ледво не взяли його. Святлополк був окупив ся їм, але вони не забрали ся й після того з Київщини. Тоді Юрївці, вибравши час, покинули місто й втікли до Київа. Святлополк звелїв їм поставити замок коло Витечева, і тут оселив Юрївців з їх єпископом, „Засаковців“ (людей з околиці Сакова — на лівім березі Дніпра) і з иньших пограничних міст³⁾. Епізод характеристичний, він показує, що неустанні напади Половців знищили пограниччє, і люде довше не могли тут витримати. Чоросе, відбудоване Ярославом, пропало знову для української колонізації й житя. Подібне мусіло діятись і на лівім боці.

Знищивши пограниччє, Половці узяли ся до Київа й Переяслава. Поки Святлополк з Мономахом били ся з Олегом під Стародубом, Боняк напав на Київ, попустошив околицю й спалив княжий двір на Берестовім. Иньший половецький старшина — Куря попустошив околиці Переяслава й спалив Усте (мабуть треба розуміти тут усте Трубежа). За ним слідом прийшов Святлополків тєсть Тугорхан, і ввався вже до облоги Переяслава. Він простояв тут три тижні, коли наспів Мономах з Святлополком, що по

¹⁾ Іпат. с. 164—7.

²⁾ Не знати, чи се стало ся перед убійством ханів в Переяславі, чи по нїм.

³⁾ Іпат. с. 159—60.

стародубській кампанії уганяли за Боянком за Рось, аж над Бог¹⁾. Тугор-хана взяли з двох боків — від Заруба й від Черяслава, і побили, сам він наложив головою. Та коли князі виручали Черяслав, Бояк вернув ся до Київа і 20 червня²⁾ ледви не прохопив ся до міста; попалив передмістя, монастирі (між иньшим пограбив Печерський монастир), спалив двір Всеволода коло Видобич і безварно втік³⁾.

Довше аїставати ся в такій ситуації було неможливо. Коли Мономах з бідн уступав з Чернигова 1094 р., він міг мати ще замір при першій нагоді відібрати його собі назад, але тепер мусів бачити зовсім ясно, що треба йому рішучо вирішити ся отини Святославичів і щиро помирити ся з ними. Та Мономаху при тім конче хотіло ся, щоб його уступка не виглядала вимушеною, а вільною, щоб Олег явив ся перед ним в ролі прохача; сам зрозумій, чи жоні випадас першому звернути ся до тебе („послати к тобі“), чи тобі до мене“, писав він до Олега перед суздальською кампанією⁴⁾, і все жадав, аби Олег з'явивсь на загальний з'їзд, щоб аж там покінчити справу. Чи се була річ Мономахової амбіції — що він хотів надати характер ласки своїй уступці, чи йому хотіло ся зобов'язати Олега і тим вимогти, аби він розірвав свій союз з Подовцями, — не знати. Але знов і Олег ніяким свѣтом не хотів здавати ся на ласку Мономаха. Аж нарешті програвавши суздальську кампанію, стративши все, він вже не мав енергії вертати ся знову до Тмутороканя та розпочинати боротьбу на ново, і піддав ся вимозі, що йому неустанно повторяли протягом двох років і Мономах, і Святополк, і Мстислав — згодив ся покоритись і прибути на з'їзд⁵⁾.

З Давидом Святославичем Мономах порозумів ся наперед. „Ми з твоїм братом умовлялись, але без тебе не можна умовитись“.

¹⁾ Я думаю, що до свого Боникового походу належить звістка Мономаха (Лавр. с. 241), уміщена зараз по облозі Стародуба, і Мономах під Черяслав (на Тугорхана) прийшов десь з Київщини.

²⁾ В літописел битва з Тугорханом датована 19 „липи“, а напад Боянка „въ 20 тогоже мѣсяца, въ день пятокъ, въ часъ і днѣ“. Але витягця була 20-го червня, а не липня, і тут треба читати: липи, а се тж бѣльше, що инакше Тугорхан стояв би під Черяславом сія тижнів, трохм за довго.

³⁾ Пат. с. 161—2. ⁴⁾ Лавр. с. 245.

⁵⁾ „Да [с]же начнеши каяти ся Богу, и мѣх добро сердце створиши, пошлѣвъ соль свой или ископа, и грамоту напиши е правдою, ... то и власть кижнешь е доброжь, и наю сердце обратити к собѣ, и зъвише будеть яко преже, лѣшь ти ворожити, ни мѣстьшик“, писав Мономах Олегу по смерти свого сина Всеволода, Лавр. с. 245.

писав Мономах до Олега в осени 1096 р. Я думаю, що се наступило в осени 1096 р., при переводі Давида з Новгороду: думаю, що йому тоді вже Мономах віддав Чернігів. Олегу по суздальській кампанії, коли він з'обов'язався покоритись „братії“, правдоподібно, зараз таки вернули Муром. Остаточні нові відносини, нова політична ситуація мала бути санкціонована на загальному князів з'їзді, що відбув ся в осени 1097 р. — в останніх днях жовтня чи в перших листопада, в Любчу — правдоподібно, урочищу сього імені під Київом¹⁾.

З князів прибули окрім Святослава Мономах, Давид і Олег Святославичі, Давид Ігорович і Василько Ростиславич. Метою з'їзда, по словам літописного оповідання, було „строєньє мира“ — забезпечення згоди, а мотиви й ухвали князів воно стилізує так: „пощо губимо Руську землю, маючи між собою ворожнечу? тим часом Половці пустошать нашу землю і тішать ся, що внутрішні війни між нами тривають до тепер. Будьмо однодушні від тепер і пидьнуймо Руської землі! Кождий нехай має свою отчину: Святослав — Ізяславів Київ, Володимир — Всеволодове, Давид, Олег і Ярослав (Святославичі) — Святославове, а решта ті волости, які хто дістав від Всеволода: Давид (Ігорович) Володимир, Володар Ростиславич Черемисль, Василько — Теревовль“. На тім цілювали хрест, ухваливши: від тепер колиб хто розпочав війну, то на того будемо всі ми і честний хрест“²⁾.

В сій ухвалі можна б впріжжити кілька особливих моментів — постанов ріжного значіння, принципіальніших і спеціальніших. Так, сею ухвалою прийнято принцип отчинності — кождий князь має мати ті землі, які належали його батькові. Се дуже важна постанова, великого принципіального значіння. Бо хоч вона говорить спеціально про дані волости, але мала значінне прецедента і на дальше (розуміється — коли інтересовані князі знаходили на поперек сього прецедента иньшу доказову силу — політичну, оружну). Вона була фіналом концентраційної політики в її теорії, рішучим ударом тенденціям збирання земель, виявленим по смерті Ярослава: загарбані землі тепер мали бути віддані спадщикам (де ще вони лишили ся). Але вповні сей принцип отчинності пере-

¹⁾ Звичайно розуміють тут звістий Любеч на Дніпрі, вище устя Припяти; але з огляду, що всі тодішні князі з'їзди відбували ся під Київом на пів-невтральній лівобічній території, або на острові, досить правдоподібно, що й сей з'їзд був на лівій боці Дніпра під Київом, де є озеро Підлюбське (рукоп. матеріали зібр. Бороздиним — див. Барсов² с. 143).

²⁾ Іпат. с. 167.

ведений не був: Новгород, хоч належав до Святиполкової отчини, зіставсь у Мономаха, і ся справа вирінула потім, по кількох літах.

Другий момент — санкціонування теперішнього стану володіння і устанвлення союзу для оборони спокою. Це було відновленне заповіди Ярослава старшому сину: як би хто кого скривдив, помагати покривдженому; тільки тепер сей обов'язок кладеть ся на весь союз князів.

Третє — союз проти Половців, для заховання цілости Руської землі. Ним касували ся всіякі союзи з Половцями, отже й союз з ними Олега.

Цікаво, що се все діеть ся на родинній основі: зібрани ся князі тільки Ярославового потомства, про молодцьку лінійку нема й згадки, певно її й не кликав ніхто. Се родинна, а не державна одність, фамілійний союз, тим самим дуже нелевий що до своєї тріткості.

Та ухвали єї були повалені навіть скорше, ніж зможна було думати.

Введена в літопись повість описує Любецький з'їзд дуже іділічно, як акт братької любови. Та здасть ся автор нерозсудлив сей образ для контрасту з дальшими подіями. В кождім разі щироости на сій з'їзді, певно, було не більше як на теперішніх дипломатичних конгресах і з'їздах, і в Любецького з'їзда зараз розглянувшись події зовсім не іділічні, що відсеунали на кілька літ плани союзу проти Половців і оборони Руської землі.

В останній роки в основі політичної ситуації лежав тісний союз двох найсильніших князів — Мономаха й Святиполка. Святиполк зористав з сього союзу для спільної боротьби проти Половців, а сам енергічно помагав Мономаху не тільки на Половців, але і в його боротьбі з Святославичами, здасть ся без усякої винагороди за се — принаймні не знаємо про неї нічого. Цевний псмак від такого безкористного внаслідкування Святиполк міг уже перед тим мати. В любецьких постановах він міг почувати себе ще більше покривдженням: його отчина Новгород зісталає у Мономаха, а ся отчина Святиполка інтересовала, — се видно з того, що він кілька літ пізнійше хотів навіть дати Волзь в заміну за Новгород. При тім відносини Святиполка з Мономахом не були щирі взагалі, і на сій ґрунті зараз виросла інтрига.

Бояре Давида Ігоровича зараз по з'їзді звернули увагу своєю князя, що Василько звязав ся з Мономахом і укладають собі союз проти нього — Давида, й против Святиполка. Своєстереження єї зробили вражіння на Давида; він переказав їх Святиполку й радив

увязнити Василька, що також і як вони по з'їзді задержав ся трохи в Києві. Давид пригадав Свѣтополку смерть його брата Ярополка, що його мовляв забили Ростиславичі, й страхав Свѣтополка, що Василько, опанувавши Волинь, забере від Свѣтополка й волынські волости — Погоринну та Бересте, й Турово-пинське князівство, а Мономах хоче взяти Київ. Свѣтополк під впливом сих оповідань вагав ся, не знаючи, чи Давид щиро його остерігає, чи хоче його в своїх інтересах підняти на Василька; вкінці остереження й намови Давида зробили своє, й Свѣтополк рішив ся затримати Василька. З початку хотів він його зазвати до себе на іменини, що були за кілька днів, але Василько сказав, що не може вістати ся, боїть ся, що в його волости іде війна без нього. Давид представив таку неуречність молодого свояка як новий доказ його ворожих замислів, і се зміцнило рішення Свѣтополка. Василька постановлено вхопити, і Свѣтополк послав нового післанця, кличучи Василька, коли не може лишити ся до іменин, аби приїхав бодай посидіти в трійку з Давидом.

Василько, що стояв з своїм обозом коло Дніпрового перелазу, під Видубицьким монастирем, поїхав на се запрошення на Свѣтополків двір. В дорозі Василька стрів його отрок і остерігав, аби не їхав, бо хочуть його вхопити, але Василько не повірив тому: „як того вхопити? оноді підували хрест, що як котрий на котрого повстане, то хрест буде на того і ми всі!“, і таке подумавши, перехрестив ся, здав ся на волю Божу і з невеликим числом дружини поїхав таки до Свѣтополка. Той вийшов йому на зустріч, завів до „гридниці, й ще раз просив його лишити ся на іменини, але Василько казав так, що не може, бо вже післав в дорогу свої „товари“ (обов). Свѣтополк просив принаймні лишити ся посидіти (завтракати) і пішов зарядити, а Василько лишив ся сам з Давидом, — говорив до нього, але „не б'є в Давид'ї гласа ни послушанья“, не міг ані слухати, ані говорити, „б'є бо ужасє ся и лєсть им'ѣя вь сердцѣ“. Посидівши трохи Давид вийшов і собі, ніби по Свѣтополка, і тоді Василька вхопили і наложивши подвійні кайдани замкнули на ніч. Свѣтополк одначе все ще бив ся з гадками, як йому поступити з Васильком, і другого дня скликав бояр своїх і віче, Княи, радити ся, що йому робити. Віче прийняло одначе сю справу досить холодно, очевидно — не хочачи входити в княжі котерії. Коли Свѣтополк переповів йому остереження Давида, „бояре и людєє“ сказали: „щож, мусиш княже стерегти своєї голови; коли Давид каже правду, треба Василька покарати; коли ж Давид сказав неправду — він відповідає перед Богом“. Отже віче все таки признавало за Свѣтополком право взяти ся до репресій

на Святотолка. Ігуменн кийських монастирів, прочувши про се, почали просити Святотолка, аби пустив Василька, — той відповів, що се все Давид робить. Давид же, довідавши ся про се й боячи ся, що Святотолк вікніці таки пустить Василька, почав намовляти, аби казав його осліпшити — се був звичайний візантійський способ обчислений на те, аби зробити небезпечного противника нездатним до дальшої діяльності. Святотолк перечив си й хотів пустити Василька, але Давид переконав його, і Святотолк віддав йому Василька.

Тойж ночі його вивезли в окопах на возі з Кієва до поблизького Звенигорода. Тут його завели до маленького покою, де вже сидів якийсь Торчин, Святотолків пастух, і гострив ніж. Побачивши се, Василько зрозумів, що його хочуть осліпшити „и возопи къ Богу плачемъ великомъ и стонаньемъ великомъ“. Тим часом конюхи Святотолка й Давида простелили долі ковер і хотіли простерти на нім Василька, але той сильно боров ся, так що мусяли поклпатки до помочи інших, і вікніці повалили Василька і придумали йому груди дошкию, знятою з печі. Василько одначе боров ся далі, так що двох конюхів, сидючи на тій дошці, не могли утримати його, отже ваяли другу дошку з печі, положили на груди й два інші слуги сіли на дошку; при тім так придумали йому плече, що кости в грудях затріщали. Тільки тоді той Торчин міг увяти ся до своєї ганебної операції. Вдарив в око ножем, але не трапив і втяв лице, доперва потім всадив ніж в око, вплиняв око, потім всадив в друге і виїняв друге око. Василько зомлів і лежав як мертвий. Його піднесли на коврі, положили на віз і повезли до Володиміра. Рано стали з ним на торгівниці в Звіскдені на обід, зняли з нього залиту кровию сорочку й дали понаді випрати. Понаді випрала, убрала його в чисту сорочку й сівши коло нього оплакувала його як мертвого. Василько, що лежав як мертвий цілий той час, очунив і спитав, де він. Непроеин мити. і коли напив ся, „встудила душа“ в нього — прийшов до свідомости й полапавши мокру сорочку сказав: „що що зняли з мене? нехай би в сій сорочці прийняв я смерть і став перед Богом у кровавій сорочці!“ Потім повезли його спінно до Володиміра, по падолистовій груді й завезли на шестий день до Володиміра. Там всадили до одного двора й оточили сільною сторожею¹⁾.

Так оповідає сю ганебну подію заведена в літопись повість про волянську війну, написана прихильником Мономаха, якимже

¹⁾ Іпат. с. 169—171.

Василем; він оповідає се, очевидно зі слів самого Василька, з котрим бачив ся під час того володимирського в'язнення, і як бачимо — представляє сей епізод особливо ворожо для Давида. Для політичної ситуації передовсім важна його згадка про той союз Василька з Мономахом. Автор називає се „лживими словесами“ Давидових бояр, нав'язних їм сатаною; але се „лживість“ закинена мабуть представленим цього союзу як агресивного, зверненого против Святوپолка і Давида, а не самому факту зближення Мономаха до Василька. Інших виразних звісток про союз Мономаха з Васильком не маємо, але є натяки, що потверджують сю звістку¹⁾. Дійсно, коли вже під час Любецького з'їзду зарисували ся ближші відносини між Давидом Ігоровичом і Святуполком, Мономаху натурально було зблизити ся до Василька; тільки плянів на Київ при тім у його не могло бути: не до нової боротьби з Святуполком було тоді Мономаху. Але відносини Мономаха до Святуполка, були, видно, не добрі. О скільки щиро увірив у пляни Василька сам Давид, не знати. Він міг зовсім щиро бояти ся Ростиславичів та старати ся розжалити на них і Святуполка. Можна думати й так, що він умисно збаламутив Святуполка на Василька, аби захопити собі його волость, але се була б занадто сьмілива гіпотеза — навіть неприхильний Давиду Василь того не каже, а представляє його самого настрашеним доводами його бояр.

Вість про осліплення й ув'язнення Василька та про сей союз Святуполка і Давида проти Мономаха (осліпленого Василька тепер не було що рахувати) разом зміняла політичну ситуацію й особливо мусіла вразити Мономаха. Він зістав ся нагло без союзників, перед новим ворогом, тим часом як що йно були полагоджені, і то з дебільшого, не так дуже певно, його відносини до інших ворогів — Святославичів. Мономаху прийшло ся братись на штуки. Але послухаймо як оповідає про сі події його прихильник.

Володимир, каже він, — прочувши про осліплення Василька, страшно загорював і ронякав ся, кажучи, що того не бувало ще на Русі. Він зараз закликав Святославичів, аби йшли під Київ „поправити се зло“. Святославичі теж загорювали й зібраним

¹⁾ Найбільш явразно натякає на союз Мономаха з Васильком той факт, що Давид, діставши звістку, піби на нього їдуть походом Мономах із Святуполком, звернув ся до Василька (що був тоді у нього в арешті), просячи, аби післяв до Мономаха, щоб той вернув ся (Іпат. с. 173). Друге — що Мономах не пристає до князів, коли вони по Велицькій з'їзді задумували йти на Ростиславичів (Лавр. 232—3).

війська, зараз пішли до Мономаха під Київ. Зібравши ся під Городком (на лівім боці Дніпра, під Київом), вони вислали послів до Святوپолка, винювачи його в осліпленню, а слідом збирались іти й на Київ. Святуполк хотів уже був тікати з Києва, але справу взяла в свої руки київська громада, (вислала до Мономаха удову кн. Всеволода й митрополита, умоваючи не воюватись на радість Половцям, і Мономах послухав. Князі постановили, що всьому винен Давид і поручили Святуполку його уварати, і на тім справа закінчила ся¹⁾). Все се оповіджено дуже гарно і жалісно, князі показують великий патріотизм і моральне почуте, їх похід на Святуполка — рух божиосереднього почуття їх, на чолі їх Мономах — ідеальний патріот, що всіми комендує. Тільки все се зовсім ровминаєть ся з дійсним характером і розвитком подій.

В дійсности Мономах тоді ще зовсім не був патріархом Руської землі, як двадцять літ пізнійше, й супроти звернення проти нього союза Святуполка й Давида мусів себе носувати досить немило. Йому не було на разі иншого виходу, як перетягнути на свій бік Святославичів. І йому се до певної міри удалось: на весну 1098 р.²⁾ він разом із ними міг уже продемонструвати перед Святуполком похід на Київ. Але сей свіжо зліплений союз не був ані тривкий, ані щирий, і демонстративний похід під Київ мав результат зовсім несподіваний: Святославичі війшли в союз із Святуполком, і князі переговори закінчили ся тим, що Святуполку, під легкою покривкою кари Давиду за осліпленне Василька (хоч осліпив його Святуполк, у себе, своїми людьми), поручало ся відібрати собі Волинську волость від Давида. Інакше сказати, Мономах, не знайшовши певної опори в Святославичах, задовольнив ся тим, що звернене на нього вістре відвернув на Давида, віддавши його на жертву Святуполку, і тим знищив їх союз, що був обернений против нього. Поділено воно було добре: Волинь була теж отчиною для Святуполка і предметом його апетитів. Але взяти тою ціною Святуполка під свій вплив Мономаху все таки не удалось: оперуючи ся на союзі з Святославичами, Святуполк зайняв собі зовсім самостійну й дуже впливову позицію в політтиці, як побачимо слідом.

Давид тим часом, діставши в руки Василька, попробував був забрати його волость, але наскочив на Володаря, і той примусив

¹⁾ Іпат. с. 171—3.

²⁾ Так виходить з того, що сей похід стоить в річних записках вже під мартовським 1098 р.

Давида залишити сі пляни і випустити Василька (при кінці марта 1098). Не вдоволивши ся тим, Ростиславичі помстили ся над Давидом, попаливши його пограничні землі. Потім приступили під Володимир і післали до володимирської громади, ждаючи, аби видали тих бояр, що намовили Давида на Василька. Володимирці вдарили в дзвони, скликали віче й зажадали від князя, аби видав тих бояр. Давид, передчуваючи біду, вислав ще сих бояр з міста, перед тим, але громада вкінці вимогла, що їх видав — инакше грозила ся, що піддасть ся Ростиславичам. Бояр віддано Ростиславичам і ті повісили їх і розстріляли стрілами¹⁾.

Тим часом Святтополк зміцнив себе помочию Святославичів, забезпечив собі багатими дарунками неутралітет Поляків, до котрих звертав ся по поміч Давид Ігоревич, і доперва на початку 1099 р. розпочав свою кампанію на Давида. Давида обложено в Володимирі; він чекав помочи, що обіцяли йому польські князі, але ті, перекуплені Святтополком, помочи не прислали, хоч вняли гроші й від Давида. Вкінці по семи тижнях облоги Давид скапітулював: піддав Святтополку місто під умовою, аби випустив його з Володимира, і втік у Польщу. Але забравши Давидову Волинь, Святтополк не міг устояти перед покусом прилучити до неї й Галичину, „бо то була волость його батька і брата“ (Ярополка), як стидіває його мотиви повість. Без довгих короводів пішов він її забрати, хоч перед тим присяг Ростиславичам, що воює тільки з Давидом. Та Ростиславичі того не настрашились і стрінувши його з військом на границі своєї землі, „на Рожні полі“ (на володілі Серета і Буга) розбили його сильно. Василь в своїй повісті оповідає, що сліпий Василько виїхав з хрестом перед військо, пригадуючи Святтополку його присягу, і се зробило вражінне на військо: „багато побожних людей бачило високо вгорі хрест над Васильковими вояками“. Цю сій неудачі Святтополк передав дальшу кампанію своїм синам і сину Давида Святославича Миколі, що був з ним з помічним військом, а сам вернув ся до Києва. Святтополчичі звернули ся по поміч до Угрів проти Ростиславичів і дістали дійсно. Сам король з старшиною й великим військом прибув у поміч і приступив під Перемишль, де замкнув ся Володар. Давид, що по своїм погромі став союзником Ростиславичів, привів в поміч половецьку орду під проводом Боняка. Під Перемишлем на Вягрі стала ся битва, де Половці страшно знищили Угрів, завабивши їх малим відділом до погоні й потім обнявши всіми своїми силами: „збили Угрів у мяч, як

¹⁾ Іпат. с. 175.

сокіх збиває галок". Угри кинули ся тікати, й маса їх потопило ся в Вятрі і Сяні. Повість, що рахує угорське військо на неможливе число 100 тис., каже, що пропало їх 40 тис. Се розуміється неправда, але великі утрати їх не підлягають сумніву: „така біда стала ся, що нема такого й у книгах, і оновісти не годен“: як кажуть угорські хроніки¹⁾.

Се осмідило й Давида Ігоровича, і він почав здобувати собі навад Волинь. Йому удало ся здобути Володимир, де в облозі загинув старший Святтополкович Мстислав, і кампанія, що ще протягла ся після того кілька місяців і мала ріжні переміни, закінчила ся (десь воно вересня 1099 р.) тим, що Волинь зістала ся в руках Давида²⁾.

Не здужавши здобути від Давида Волинь оружю, Святтополк звернув ся до князів, щоб вони відібрали йому Волинь у Давида. І се йому удалось, бо Святтополк, як сказано, заняв собі дуже вигідне становище в політиці: з Святославичами він був у союзі (спеціально з Давидом), а Мономах його бояв ся. На з'їзді Святтополка з Святославичами й Мономахом у Ветичах (Уветичах), під Київом (насувроги Вишгорода, за Дніпром), в серпні 1100 р., прийшло до порозуміння між ними: Давида за кару ухвалено вивести з Володимира і передати Волинь Святтополку. Давида Ігоровича вівано на з'їзд, чи на суд; поводом, видно, були скарги Давида на Святтополка, що він хотів його вигнати, але справу повернено другим кінцем, против самого Давида. Давид сьміло

¹⁾ Угорська хроніка з XIV в. (т. зв. Мальована або Маркова Хроніка) представляє неудачу Угрів карою за немилосердість їх короля: коли він вступив в Руську землю, зійка Руського князя nomine Lanca, кинувшись до ніг короля, благала с'їзано, аби він не disperderet gentem illam; але король відіпхнув її. Очевидно — се тільки легендарна ампліфікація.

Битва під Перемишлем датується в нашій літописі 1099 роком: в угорських записках (Hist. Hung. fontes III с. 209) вона стоїть під 1100 р., але тут очевидно певніша наша хронологія.

²⁾ Ширшу аналізу звісток і подій зв'язаних з Волинею і Галичиною в сих роках дав я в розвідці: Вольпекій вопрось (1097—1102). друкований в Київській Старині 1891, IV і V і особіно (Київ, 1891). Головні джерелом для них служать все таки повість Васяля, заведена в літописі під 1097 р. і написана, судячи по деяким згадкам, між 1112 і 1124 рр. Написана в часах популярности і першества Мономаха, вона сьвідомо чи не сьвідомо й на події кінця XI в. дивить ся через сі низійші окуляри, самих же фактів не можна підозрівати, бо писав се чоловік добре обізнаний з ними. Крім того про участь Угрів дають ширші й виовні автентичні відомості низійші угорські хроніки — Marci Chronicon 83—4. Туроу гл. 60. Натомісь польські джерела не дають нічого цінного для сього епізода. Інат. с. 180, Лавр. с. 232—3.

прибув, але стрів ся з такою холодною однодушністю зібраних князів, що, як каже літопись, не став нічого їй говорити. „Прийшов до них Давид Ігорович і сказав: „чого съте мене прикликали? от я, кому від мене кривда?“ А Володимир на те відповів: „ти сам присилав до нас, казав: „хочу прийти до вас, братя поскаржити ся на свою кривду“, отже прийшов еси їй сидиж з братисєю своєю на однім коврї, то чому не сваржиш ся, від кого маєш кривду“; і не сказав на се Давид нічого. Тодї уся братія всїла на коней — Святюполк із своєю дружиною, Давид і Олег з своєю дружиною, кождий осїбно, а Давид Ігорович сидїв осїбно і не припускали його до себе, а радили ся собі з осїбно про Давида. Вкінці князі видали над Давидом такий присуд і оголосили йому через своїх відпоручників тут же на з'їзді: за те, що ти кинув ніж між нами, чого не бувало в Руській землі (історія Святюполка, очевидно, уважалась чимсь дуже архаїчним!), позбавляємо тебе володимирського стола, але анї увязнимо тебе, анї зробимо иньшої шкоди, а даємо тобі волость Божський і Острог, крім того Святюполк від себе дає тобі Дубен (з Волинської волости самогож Давида!) і Черторийськ (з Турово-пінської), а Мономах 200 гривен і Святюславичі других 200 гривен грошима. Давид не відважив ся спротивитись сїй конспірації їй піддав ся присуду. Йому потім Святюполк дав Дорогобужську волость, його колишнє володїння, правдоподїбно — замість тих розкиданих волостей, що признано йому на Ветичькїм з'їзді, і він там і скінчив своє бурливе жите.

Окрім сього присуду князі видали ще иньше рїшення, ще більш дивне. Після того як провинник Святюполк засудив свого співпровинника Давида і за кару забрав собі його волость, він же з иньшими князями постановив відібрати волость і у покривдженодо — Василька, розумїть ся — з тим, що їй вона мала бути передана тому Святюполку, що його ослїпив! Такий рїшинець на користь несправедливого Святюполка видавав ідеальний Мономах і признаваний півнїйше святим Святюславич Давид. Рїч зрозумїла, що перед такими оборонцями правди їй моральности Давид Ігорович мїг уважати безпотрїбним відмикати губу.

„Тодї послали, оповїдає про се своїм епічним стилем літопись, послів до Володаря їй Василька, кажучи: візьми (Володарю) свого брата Василька до себе, і нехай буде вам оден Черемисль; схочете — живїть собі з нїм, не схочете — пусти (Володарю) Василька сюди, будемо його тут годувати; а холопів і смердів наших (себто Святюполкових і Давида Святюславича, забраних у війні з Ростюславичами) видайте!“

Ростиславичі показали більш енергії як Давид: вони рішучо відкинули сю нахабну пропозицію¹⁾. Тоді Святтополк із Святославичами постановили йти на них походом і відібрати у них волости. Воно можливо, що та пропозиція ветицького з'їзду була й зроблена для заціпки, для провокації, щоб потім мати причину відібрати від Ростиславичів Галичину і доповнити Святтополкови „волость його батька і брата“, котру він не міг здобути сам. Але цьому спротивився рішучо Мономах, як він описує в своїй автобіографії (вона й написана з поводу цього розкира, як оправдання свого життя й політики, не тільки для його дітей, але й для суспільности). Пригадаймо поголоски й натяки про союз Мономаха з Васильком, зважмо, що всяке дальнє зміцнення Святтополка було для Мономаха небезпечно, і ми зрозуміємо, що він не міг поступити инакше. Його відмова сплинула союзників: може їх очам представила ся знову перспектива союзу Ростиславичів і Мономаха; у всякім разі вони після цього дали спокій Ростиславичам, і Василько лишивсь на далі в Теревові²⁾.

По цих пертурбаціях політична система Руської держави виглядала так: Київщина, Волинь (з виїмком Подгорни) і Туров-Пинськ в руках Святтополка. На Волини сидів його син Ярослав³⁾, Київщина і Туров-Пинськ в безпосередній управі самого Святтополка. Берестя він віддав, здасть ся, сину Ярополка Ярославу, але той забунтував і стратив волость⁴⁾.

Друга велика держава — Мономаха: Переяслав, Смоленськ, Новгород і Половже (про Тмуторокань вже не чуємо по тих половецьких бурях з кінця XI в.). В Новгороді сидів старший Мономахович Мстислав; инші Мономахові сини, здасть ся, пізнійше вже розсажені по волостях. Землі Мономаха були значно більші й сильніші від Святтополкових. Після того як він позбув ся боротьби з Святославичами, становище його було міцне, і він був властиво першою силою, але Святтополк оспирав ся на союзі з Святославичами, стояв у тіснім союзі також з Угорщиною і Польщею⁵⁾ і грав на

¹⁾ Іпат. с. 180—1.   ²⁾ Іпат. с. 180, Лавр. с. 232—3.   ³⁾ Іпат. с. 179.   ⁴⁾ Іпат. с. 181.

⁵⁾ Святтополк видав 1102 р. доньку Обиславу за нового в князі Болеслава Кривоустого; про се Іпат. 182 і Герборд — Monum. Pol. hist. II. 74, але останній в дальшій оповіданню позичав Ігислава з Володарем, тому з його оповідань не можна робити висновків про шлюб із Обиславою, як то робить д. Вальцер с. 121. Крім того здогадується ся, що й син Святтополка Ярослав був ожениий з сестрою Болеслава, але се тільки здогад: же одна донька Володислава Германа була видана в Русь, каже Галь (Monum. hist. Pol. I. 429), здогади про Ярослава — у Ливиченка Вольми.

Руси першу роль в останніх роках XI і перших роках XII в. Мономах переняв у нього першенство аж півнійше — взявши в свої руки боротьбу з Половцями.

Святославичі поділили батьківщину так, що Давид сів у Чернігові¹⁾, Олег в Новгороді Сіверському, йому ж належало Посеме²⁾: Ярославу зісталась Муромська волость (тоді центром її стає Рязань³⁾. Визначної ролі в політиці вони не мали, виступаючи в ролі помічників — в початку Святополка, потім Мономаха, коли він став шефом руської політики. Це особливо дивно для Олега, такого енергійного; мабуть попередні тривоги й зусилля приборкали вже його. Давид же взагалі був невизнасною фігурою, як і менший брат Ярослав. Шанійше поучення за те виставляло Давида вірцем християнських чеснот, миролюбности й стійности в слові⁴⁾.

Давид Ігорович зовсім зійшов зі сцени по ухвалі Ветичького з'їзду. Ся княжа галузь від тепер сходить ні нащо; син Давида Всеволод, чи Всеволодко, як його зве літопись, дістав Горден волинський, маленьку волость на нижній Горини.

Ростиславичі теж не брали ролі в загальній політиці, заняті своїми домашніми справами: вони далі вели завзяту боротьбу з Поляками, про котру чуємо ще з 90-х рр. (1092), і Володар навіть попав ся був раз в неволю Полякам⁵⁾, — та заходивсь коло зміцнення своїх границь чужоплеменною колонізацією. Від коли вмер Рюрик Ростиславич (1092), Володар сидів в Череминілі, Василью в Теребовлі.

Полоччина й далі жила своїм особним життям. По Мономахових спустошеннях 80-х рр. старий Всеслав дав спокій „Ярославним внукам“ і сидів тихо. По його смерті (1101) сини його (а було їх аж сім)⁶⁾ поділили батьківщину й розпочали між собою війну, в котрій брали участь і Ярославичі (1104). Сей розділ і замишання приготували пізнішу окупацію їх земель Мономаховою династією (правда — не довгу).

отношения 56 і Вальцера Genealogia 124. У всякім разі тісний союз у Святополка з Болославом був, як видно з звісток про помічні руські полки в польських війнах і пізнішу поміч від Поляків Ярославу — див. у Галі с. 452—3, 455, 467 (рр. 1107—1109).

¹⁾ Іпат. с. 179. ²⁾ Іпат. с. 268. Поділ Чернігівського князівства на Чернігівське і Новгород Сіверське виступає в наших джерелах властиво пізнійше, за синів Давида і Олега, але свій початок він веде, очевидно, від 1097 р. ³⁾ В перше чуємо про нього тут під 1102 р. (Іпат. с. 185).

⁴⁾ Слово на перенесеніє мощей Бориса и Глѣва (Памятн. древней письменности ХСVIII) с. 16. ⁵⁾ Про се дав. в гл. VII. ⁶⁾ Про число його синів (рахують або шість або сім) див. у Данилевича с. 71.

Така політична система тривала до смерти Святтополка. Він хотів зробити в ній ще одну перемену. Його, видно, дуже інтересував Новгород, і він бажав навіть виміняти його у Мономаха на Волинь. Мономаху мінати не хотілось, але він не відважався і відмовити Святтополку, тож викрутився Новгородцями: він вівзав сина Мстислава й новгородських відпоручників у Київ. і тут Новгородці заявили рішучо, що не приймуть до себе Святтополкового сина (Ярослава). Сцена єя о стільки характеристична для Мономахової дипломатії й складного становища Святтополка, перед котрим викручувався Мономах, що її варто навести: Новгородці з Мстиславом і з Володимировими послани стали перед Святтополком, і послі Мономаха сказали: „от Володимир прислав свого сина, а от і Новгородці прийшли, щоб узяти твого сина, а Мстислав нехай іде у Володимир“. Тоді Новгородці сказали: „нас прислано з заявою: ми не хочемо ані Святтополка ані його сина; коли має твій син дві голови, нехай іде; ми Мстислава дістали ще від Всеволода й вигодували його собі на князя, а ти нас покинув“. Святтополк всякими способами умовляв їх, але нічого не вдіяв, і відступив від свого пляну¹⁾. Розуміється, як би Мономах не мав нічого проти обміну, то не турбувавсь би тим, чи Ярослав має ще одну голову в запасі, чи ні, і не спроваджував би їх до Києва з сею заявою.

Постанови княжих з'їздів в Городку, по осліпленню Василька, і потім у Ветичах скасували побожні заміри Любецького з'їзду. Постанови про забезпечення спокою, про оборону покривджених потоптали слідом зовсім безпardonно самі їх автори. Постанову про отчини потоптано теж — князі забрали отчину у Давида, хотіли забрати і у Ростиславичів, та тільки ті не дались. Замість аби „сobleдуати“ Руську землю від Половців, вони знову залізли з головою у внутрішні війни. Але половецька справа занадто була пекучою, щоб її можна було заспати. В новісти Василья мотив — уважати на Половців виходить все на верх, де йно заходить мова про княжі відносини: він владаєть ся в уста князів на Любецькім з'їзді, як доказ потреби солідарности князів: ним мотивує Мономах потребу спільної акції князів против напастників, що нарушили спокій осліпленнем Василька; ним стримують Князе Мономаха й його союзників від походу на Святтополка: „просимо тебе, княже, й братів твоїх — не рубіть Руської

¹⁾ Пат. с. 181—2 (1102 р.).

землі! як почнете війну між собою, погані будуть тишити ся тим і знищать землю нашу, що її зібрани до купи ваші діди й батьки, великим трудом і відвагою, борючи ся за землю Руську — а ви хочете Руську землю погубити“¹⁾). І скоро відносини трохи усталились — після Ветницького з'їзду, половецька справа стала на днешній порядку.

Головно її шильнував і положив в основу руської політики на ціле десятиліття Мономах. Тут передовсім входили в гру його власні інтереси, як переяславського князя: Переяславська волость терпіла від Половців більш ніж яка иньша земля. Але міг бути й вплив публичної опінії: Мономах взагалі дуже уважав на суспільність, на її погляди й опінію, а суспільність дуже симпатизувала боротьбі з степом. Треба тільки поглянути на непохвальні замітки про князів, що наводили Половців на Русь, й ентузіастичні оповідання про походи на Половців, щоб переконатись в сій; літописці та поети, що оспівували сі походи, дають, безперечно, відгомін поглядів суспільности: всі популярні у пограничній, київської людности князі були завзяті вороги степу...

Вже 1101 р. з'їздили ся князі — Святтополк, Мономах і Святославичі під Київом (на Золотчі), здасть ся — власне в половецькій справі, може укладаючи плян якоїсь спільної боротьби: суджу з того, що як раз сюди прибули послы від усіх половецьких старшин для переговорів. Князі призначили місцем для переговорів Саків (трохи низше по Дніпру), і тут уложено угоду й обміняно закладів²⁾). Але саківська умова не упорядковала, видко, русько-половецьких відносин, і по році такой виникнув плян походу в степи, на половецькі кочовища. Спеціальних мотивів літопись не подає, не каже, чи Половці самі переступили угоду, чи руські князі уважали її непевною й хотіли відстрашити Половців на далі; але низше ми побачимо натяк на те, що половецькі напади не переривались і по ній. На початку 1103 р. в сій справі з'їздили ся Святтополк і Мономах з своєю дружиною під Київом (на Долобську); похід був вже рішений в принципі, ріжнились що до часу: дружина Святтополка уважала весну невідповідним часом з огляду на сільські тоботи: „знищимо смердів і переб'ємо їм рільні роботи“, Мономах доводив, що нема що уважати на се, коли селяне — „смерди“ незабезпечені взагалі від Половців. „Дивно минаї, дружино, переказує літопись його аргументацію, що ви про коней до оранки думаєте, а того чому

¹⁾ Іпат. с. 167, 171, 172. ²⁾ Іпат. с. 181.

не поміркуєте, як почне смерд брати, а Половець прийде, ударить смерда стрілою, візьме його коня, потім піде до оселі його, візьме жінку й дітей і забере все майно його — то коня того жалусте, а самого його чого не жалусте". І не могла нічого на те відповісти дружина Святослава, а Святослав сказав: а вже, брата, готов, і встав з ради". Сі аргументи дружини й Мономаха інтересні, бо показують — перше, що в сих походах на Половців окрім дружини брали участь і земельні полки з міщан і селян, друге — що половецькі напади йшли далі своєю дорогою, хоч в літописах не записано в сих роках половецьких нападів, — може тому, що занадто вже привичайлись до них.

І так пляч Мономаха прийнято; похід ухвалено зараз: закликали інших князів. Давид Святославич і кілька дрібніших князів взяли участь, Олег викловив ся (може — не хотів ще розривати з Половцями). Війська рушили в марті, Дніпром у півз, від Хортиці рушили на схід степом, і пройшовши чотири дні, десь в басейні Самари стрінули й погромили половецьке військо. Богато половецької старшини полягло, а взятого в неволю старшину Бельхузя Мономах казав забити — за те, що Половці не держались присяги й напали на Русь¹⁾. Русини захопили половецькі вчовища, забрали багато товару й невідьмаків. Ще важніше було, що в степу при тім виведено ватаги Печенігів і Торків, що були підвласними Половцям, а тепер переходили під руську протекцію та призначались до колонізації й оборони полудневого пограниччя²⁾. Святослав ужив сі виведені з степу ватаги для нового сколоніювання Порося і заходив ся коло його укріплення городами. В серпні тогож року відновив він Юрїв, знищений Половцями тому вісім років³⁾. Правдоподібно, теж робив ся й за Дніпром, в Переяславщині.

За похід 1103 р. Половці німетили ся цілком рядом нападів. Літопись, розумієть ся, згадує не всі (декотрі напр. знаємо з приписок до автобіографії Мономаха). Під 1105—1107 р. записано, що Боняк напав на околиці Заруба, на правім березі Дніпра.

¹⁾ „То вѣдъ яли вы рота! многожды бо ходивше ротѣ, воспасе Рускую землю“. Сі слова, яким здаєть ся, показують ясно, що саківська умова 1101 р. була переступлена Русю, а не Половцями, янакше Мономах, певно, не закинув би Половцям, що вони не додержують роти. Підсудячи політику руських князів що до Половців, і тут припускає злочинне роти руськими князями (Історія Східнової землі с. 93 і 102).

²⁾ Іпат. с. 183—5. ³⁾ Іпат. с. 185.

погромив ново осаджених Торків і Печенігів, що мабуть хотіли його відігнати (1105). У Мономаха згадують ся два напади Боняка, обидва мабуть на Київщину; за ним уганяли, але догнати не могли. Меньш удав ся набіг Половцям в околиці Зарічська (на Погорині): за ними гнались аж до Дунаю, догнали й перебили, а здобич відібрали (1106). На другий рік терпіла Черяславщина: Боняк спустошив околиці Черяслава (май), потім, в серпні, він же прийшов з великим військом, з иньшими ханами, під Лубен, але Мономах постягав князів (між ними був й Олег), і Половців сильно побито. Після того були переговори з Половцями; Мономах і Олег посвоячились з половецькими родами ханів Асеня і Гіргеня, висватавши доньок у двох одноіменних ханів — Аел для своїх синів — Юрія Мономаховича і Святослава Ольговича.

Але се не перепинило на дальше половецьких нападів. З автобіографії Мономаха знаємо про два такі напади (в р. 1108—9) — один якогось Уруби (?), другий Боняка коло Лубна¹⁾. В літописі є звістки про два пізнійші половецькі напади на Черяславщину — 1110 р. Князі приходили до переконання, що треба сильно трусувати Половецькою землею, аби зробити кінець з сими безконечними нападами. 1109 р. Мономах вислав військо в степи, і воно пройшло аж до „Дона“, як його називає літописець, в дійсності до Донця²⁾, й знищило половецькі кочовища — „1000 веж вая“. По сім поході, що мав, здасть ся, характер воєнної розвідки, вибрались і самі князі походом, але вернули ся з дороги, і на ново вибрались на другий рік (1111) в лютім, в напрямі тієї розвідки — на полудневий схід, над Донець. Вийшли ще по снігу і йшли цілий місяць. Збірним місцем була р. Голтва, де чекали решту свого війська. Безборонні городи в басейні Донця впали в їх руки: люде в Шаруканя стріли руських князів з честю, винесли їм рибу і вино і поклонили ся руським князям. Що то були за люде, літописне оповідання не поясняє, але очевидно не Половці, бо князі не зробили місту ніякого лиха; друге місто — Сугрів вони спалили. Не знайшовши тут Половців, стали вже вертати, коли появило ся Половецьке військо — з початку меньше, розбите руськими князями по „кріпкій брані“, за ним нове, значно більше — „многое множество“ „як великі ліси

¹⁾ Лавр. с. 241, обидва походи були перед спільним походом 1110 р. під Воія (в тексті в вошу, треба: к Воюу — пер. л. Лавр. с. 273).

²⁾ Аналіза оповідання про похід 1111 р. привела Барсова (Географія² с. 303—4) до дійсно внової правдоподібного вивода, що в сих походах початку XII в. треба під „Донем“ літописей розуміти Донець.

і тьмами тьми". Єй друга рішуча битва мала місце 27 марта на р. Салниці чи Сольниці, правім притоку Дніпра, коло теп. (Завьянська¹⁾) і закінчили ся рішучою перемогою Русів, що забрала при тім масу невільників, коней і худоби, і востім військом щасливо вернулось назад²⁾.

Сім походів закінчив ся сей одинокий в історії давньої Русі епізод активної, агресивної боротьби Русів із степовими ордами, епізод незвичайно популярний, не тільки для свого часу, але у пізніших поколіннях, — він виставляв ся для них героїчним періодом в життю Русів. Рідко коли подібна князів в такій мірі відповідала бажанням суцільності. Треба тільки глянути на ентузіастичні описи походів 1103 і 1111 р.! Сі походи випереджають небесні знамення, гадку про похід вкладає ангел, ангел веде військо, ангели б'ють Половців; люди бачили, як злетіло половецькі голови, статі не знати ким (битва на Салниці); слава про похід 1111 р. іде „в далекі краї, до Греків, Угрів, Ляхів і Чехів, аж нарешті пройшла її до Риму"³⁾. Руські поети освячували сей похід в піснях, і уривки їх приналежно доховали ся й до нас.

Душею цього героїчного періоду був Мономах: він виступав в літописних записках головним ініціатором і провідником цих походів, його наставляв ангел, його освячує перехований уривок пізньої пісні:

„Мономах знищив Половців, загнав хана Отрока в край Обезів (Грузія), за залізні ворота (Кавказькі гори), а Сирчан вистав ся на Дону, відшпикив ся рибою (був у крайній біді). Тоді Володимир Мономах пив Дін золотим медомом і забрав усю землю їх, загнавши клятих Агарян. По смерті Володимира послав Сирчан музика („гудця“) Оря, що оден тільки й лишив ся у нього, в край Обезів і переказав через нього (Отрокови): „Володимир умер, верни ся, брате, в свою землю“. Він велів переказати Отрокови ті слова, засьпівати йому половецьких пісень, а як ще не схоче — дати йому понохати зїли овшан. Отрок не схотів вертати ся, ані послухати ся, але як дав Орь йому зїле. — понохав і заплакав, кажучи: „Ліпше в своїй землі кістками лягти.

¹⁾ Див. про неї у Аристова О землі Половецкой с. 221.

²⁾ Іпат. с. 191—3. Початок цього оповідання — про наряду князів перед походом, аргументи дружини Святослава проти походу і опозицію Мономаха — повторяє сказане про похід 1103 р. Це стоїть, очевидно, в зв'язку з тим, що тут кінчила ся одна з редакцій Найдавшійшої літописи.

³⁾ Іпат. с. 196.

ніж у чужій землі славному бути". І він вернувся у свою землю а від нього родився Кончак (герой половецьких нападів 2-ої пол. XII в.), що ходячи пішки й носячи казан на плечах, зникці Посула¹⁾.

Ся то боротьба з Половцями дала Мономаху славу „доброї страдальця за Рускую землю“, ту незвычайну популярність, ще кілька років по тих походах здобула йому кийвський стіл і ту виключну авреолу, котрою оповита його фігура в старім письменстві і котра задержала ся на сїм вирахованім політику і зручнім ковалю своєї фортуни до наших часів. Вона, ся боротьба дала йому й першу ролю в політиці ще перед смертю Святосполка. Вище ми бачили, що перед сею половецькою політикою Мономах займав другорядне становище, ізольований попри союзі Святосполка з Святославичами. Тепер, вавши боротьбу з Половцями в свої руки, він як головний репрезентант дуже популярної і в тодішніх обставинах жизненої справи, як талановитий вожд і знавець половецьких відносин, заняв ролю провідника, ментора інших князів. Хоч в літописних оповіданнях перше місце дасть ся Святосполку, як кийвському князю, але дійсним вождем, героєм, душею всіх тих походів виступає Мономах.

Треба признати, що ся боротьба була не тільки популярна, але дійсно мала свої добрі результати. На ліпшу політику не ставало руських володарів і політиків, і ся агресивна боротьба з головною степовою ордою та перетягання до себе, для оборони й колонізації границь дрібніших орд — Печенігів, Торків, ворожих головній, Половецькій орді, була ще ліпшою політикою в порівнянні з иншими, які практиковали ся. Се видно з дальших фактів. Бачимо, що по сій десятилітній боротьбі Половці таки притихли, і тільки безконечні війни руських князів, що втягали й Половців в ролі помічників, осмілили їх та приготували нову половецьку бурю в останній чверті XII в. Ціле ж півстоліття Половці дуже слабо дають себе знати: вони являють ся в ролі наслідків руських князів, або часом пробують використати для нападів важні політичні перемиї на Русі: так прийшли вони 1113 р., на лівобічне пограниччє, прочувши про смерть Святосполка, але втікли зараз; подібне повторилось по смерті Мономаха. 1125²⁾. Коли може (і навіть правдоподібно) було й більше таких

¹⁾ Іпат. с. 480. Історія про те, що хан Отрок втік на Кавказ, потверджує ся грузинськими звітками — Сборникъ матеріаловъ для описанія Кавказа XXII. 35; в них він зветь ся Атраком син Шаргана — Шарукана. ²⁾ Іпат. с. 198, 208, Лавр. с. 241.

нападів, то очевидно, не були вони важні, коли не згадують ся в наших джерелах. Тільки 1130 р. київському князю Мстиславу прийшлося витримати ясуєсь більшу енергічну боротьбу з Половцями — маже про неї лише пізнійшу згадку в літописі і досить не ясну, але й вона закінчилась перемогою його¹⁾. Нічого подібного до страшних спустошень 1068 або 1093 р. не чуємо. Кочовища половецькі, видно, відсунулися від руських границь: в поході 1120 р. за „Дін“ (може теж Донець) Ярополк так і не знайшов половецької орди, по словам літописця²⁾, а Мстислав мав загнати її, як гіпербоїчно висловляється трохи пізнійша згадка, „за Дін, за Волгу і Яїк“³⁾. Ослабленне Половецької орди привело до повстання против неї ріжних підвластних орд; 1116 р. останки печенізьких і торських орд задали битву Половцям, але не здужавши перемогти, піддалися Русі⁴⁾. Подібні переходи ворожих Половцям орд до Русі давали їй дуже цінний матеріал для колонізації й оборони полудневих границь.

Боротьбою з Половцями вичерпуєть ся політичний зміст тих кільканадцяти літ, що відділяють закінченне волинської справи від смерті її головного актора Святополка. У відносинах князів був спокій. Заграничні відносини (як нпр. участь Святополка в польських справах, або загранична політика Ростиславичів, про котру мовимо) не грали особливої ролі⁵⁾. Вся увага була скуплена на Половцях.

16 квітня 1113 р. Святополк умер десь за Вишгородом⁶⁾. княгиня його роздавала милостиню велику на прочуд, бояре й дру-

¹⁾ Іпат. с. 207. ²⁾ Лавр. с. 277, пор. похід під 1116 Іпат. л. (с. 205), що теж обійшлося без якогось поважного конфлікту з ордою.

³⁾ Іпат. с. 218. ⁴⁾ Іпат. с. 204.

⁵⁾ Згадати треба, що у Татіщєва під 1095 р. (II. 156) знову є корсунська історія: з причини пограблєних Корсунянами руських кораблів Святополк і Володимир, не діставши сатисфакції від Візантії, вистали військо на Корсунь; проводив ним Мономах і побідив Корсунян. Ця звістка тїм більш підозріла, що в звісній легенді про Мономахові рефалії ми маємо історію про похід Мономаха на Кару (див. т. I с. 450), і Татіщєв міг звідти викомбінувати свою історію.

⁶⁾ В суздальській редакції 1114 р., але згода полудневої редакції і Новгородської літописі рішає справу за 1113 роком. В історії Татіщєва, почавши від Святополка, маємо ряд характеристик князів, переважно київських. Характеристики ці були б дуже інтересні, бо мають звістки й прикмети, котрих ми не знаходимо в інших джерелах тільки вони дуже

жина поплакали, але у нижніх верств смерть Святополка викликала пімсту над його агентами й протестованцями: Князе пограбили дома вищих урядників — тисяцького київського Путяти і соцьких, погромили Жидів. До пояснення цього першого в нашій історії жидівського погрому може служити оповідання Патерника в житті св. Прохора. Тут оповідає ся, що волинська війна перервала була привіз солі з Галичини, сіль подорожчала за для браку, дійшла ціни „двох головажень на куну“, і соліяники в спілці з Святополком використовували сю дорожнечу; коли ж печерський монах Прохор почав роздавати народу сіль дурно (Патерник оповідає се так, що він чудом здобував її з попілу і роздавав), Святополк заграбив у нього сіль, бажаючи тим догодити купцям і собі заробити, і се викликало велике невдоволення¹⁾. В сім оповіданню переховала ся, правдоподібно, пам'ять про грошеві спекуляції Святополка в спілці з купцями, між тими спекулянтами були мабуть в першій лінії Жиди, і се по смерті князя могло й викликати погром його клієнтів. Так мабуть се треба толкувати²⁾.

Смерть Святополка поставила питання про київський стіл. Ми бачили вище, що любецькі постанови признали кождій княжій лінії її „отчину“, але нічого не сказали (принаймні в тій редакції, в якій ми їх маємо) про порядок дальшої передачі тих отчин — в спадщині. Зрештою й самі ці постанови, як ми бачили, були в значній мірі уневажнені дальшими подіями. Загалом беручи ми бачимо, що отчини, санкціоновані ухвалою Любецького з'їзду, стають дідачними волостями тих княжих ліній, у котрих

непевні: подекуди князі характеризують ся прикметами й чеснотами з становища XVIII в., до котрого належав Татіщев чи якийсь автор сих характеристик: Мстислав Мономахович похваляється за те, що за нього податки хоч були великі, але всім рівні й тому не викликали незадоволення (II. 243), Михайлко Юривич — що не любив суперечок про віру, уважаючи релігійні непорозуміння результатом неосвічености й амбіції духовенства (III. 220); сюди ж належать численні звістки сих характеристик про опіку освіті й школам — звістки дуже непевні своєю однорідністю (правдоподібно — теж тенденційною). Тому я не вважаю можливим користати з сих характеристик.

¹⁾ Патерник с. 144—5.

²⁾ Про відносини Святополка й Мономаха до Жидів див. спеціальну (більш многословну одначе як варту) розвідку покійного Малишевського: Евреи въ Южной Руси и Киевѣ въ X—XII в. 1878 (видб. з Трудів Київ. дух. акад.). Про опіку Жидам Святополка говорить і Татіщев у своїй характеристиці (II. 211).

та ухвала лишпла єї волостп. Відповідно до того Київ мав би бути дідичною волостю лїнії Ізяслава, і ніщо не вказує на те, аби Київу було введєд тут признанє якєсь вїймковє становищє¹). Значить, по Свѣтополку київським князем мав стати його син Ярослав. Дїйсно, воно так мабуть і мало бути: се потверджуєть ся пізнїйшими відносинами Ярослава до Мономаха. Коли ж би прийняти, що Київ мав становити вїймок з отчинного порядку і він мав переходити по черзі з лїнії в лїнію (хоч на таку постанову ніщо не вказує), по Свѣтополку мав би настати старший князь з лїнії Свѣтослава чернигівський Давид. Але сталося ані сѣк, ані так, а инакше.

Вищі, впливовїйші верстви київської суспїлности, настрашенї народнїми розрухами, що грозили впасти ї на боир і взагалї на богатих та сильних, постановили для привернення спокою як найсворше закликати на київський стїл Мономаха. Правдоподїбно, при тїм вони числили на популярнїсть сього князя, здобуту недавньою боротьбою з Половцями (київські люде особливо на цункті сєї боротьби були вражливї) і на його енергїю та полїтичну зручнїсть, котрих не можна помїтити ані у Ярослава Свѣтополковича ані у Давида; Ярослав при тїм же, здаєть ся, був і непопулярним у людеї, судячи бодаї по тому, що його власнї волинські боирї під час вїйни з Мономахом перейшли на сторону останнього²). Ситуація для покликання Мономаха була о стїльки вигїдна, що в Київї не було ніякого князя, і ніщо не вязало людности в виравах її бажань. На вічу другого дня по смерти Свѣтополка узмалєно просити Мономаха на стїл і вислано послїв до Черєяслава з запросинами: „пойди, княже, на столъ отєнь п дѣдєнь“. Коли єї слова дїйсно належать київському посольству, а не пізнїйшому оповїданню лїтописця, то віче тими словами очевидно хотїло покрити свїй вибїр покривкою отчинности — мовляв і для Мономаха Київ „отчина і дїдина“. Що ініціатива вибору ї посольства виходила від київської аристократїї, під значним впливом розрухів, се видно

¹) Як взяти любєцькі постанови в стилїзації лїтописєм, то вони виразно вказують, що Київ не був вїймок. Инакше чому отчиню Ізяславичїв не признати було тоді Турова, а Київ віддїлити, як волость, що під принцип отчинности не підпадає. Розумїєть ся, можна припускати, що зміст любєцьких постанов в лїтописєм віддано не докладно, але лїчого докладнїйшого ми в сїй справї не маємо, і ніякої вказівки на вїймковє становищє Київа таки їде нема.

²) Київським духовним кругам мїг він бути неприємним спеціально як мешаючий син Свѣтополка.

й із самих слів літописи, де посли страхають Мономаха розрухам а категорично заявляєть ся в оповіданнях про чудеса Бори і Гліба¹⁾: „по смерти Сьвятополка став ся великий розрух, буь і великі замішання в народі („многу жатежю бывшию и краждоу въ людехъ и молвѣ немалѣ“); тоді зібрались усі люде, а голову „болшии и нарочитии мужи, і з участію всіх людей упрошад Володижира, щоб він прийшов і приборкав народній бунт. І він прийшов, утихомирив бунт та розрух народній і перейняв князівство Руської землі“.

Але Мономах, завсіди дуже обережний і уважний що до вимог зверхньої легальности, не спішив ся так приймати пропозиції київської громади, не маючи права на київський стіл, — хоч певно бажав його, бо розумів добре його вагу. На першу пропозицію „він дуже затужив і не пішов, в жалю по браті (Сьвятополку)“, як каже літопись, хоч і не відмовив виразно. Тим часом розрухи ставали все більш небезпечними для „нарочитих“ людей. Вони прохали Мономаха прибути й страхали, що як не прийде, станеть ся в Київі „много зло“, почнуть далі грабовати вже не Жидів, а й княжий двір („ятровъ твою“ — жінку Сьвятополка), боар і навіть монастирі, і Мономах буде відповідати перед Богом за розграблені монастирі. Монастирям, правдоподібно, народні розрухи особливо страшні ще не були, й вони притягнені сюди для більшого ефекту. Мономах дійсно прийняв, що небезпечности монастирів встане, аби оправдати його узурпацію в княжих поглядах, які не дуже признавали права народнього вибору, і він поспішивсь у Київ. Прибув він туди на пятій день смерти Сьвятополка 16 квітня. Його стрінули з великою парадю — „митрополит Никифор з єпископами й усіми Князми, і всі люде були раді, і бунт перестав“²⁾.

Се був важний момент в еволюції подітичної системи Київської держави. Старшу лінію Ярославичів відтиснено від київського стола і вона зійшла зовсім на другий плян; київський стіл займає сильніша вже й без того і значно здібніша лінія Всеволода. Завдяки тому концентрація земель Руської держави коло свого старого центра — Київа могла досягнути ще кількя успіхів — останній проблєск в агонії сеї концентрації.

Сьвятополк в момент своєї смерти мав в своїй непосредній управі Київщину і Турово-пінську волость. На Волини сидів його син Ярослав. Мономах, покликаний на київський стіл, перейняв не

¹⁾ Вид. Срезневского с. 86. ²⁾ Іпат. с. 198.

тільки Київщину, але й Турово-пинську князівство¹⁾, очевидно — яко „київську волость“²⁾. І без того він був найсильнішим князем на Русі, а тепер, з сими двома новими волостями, Мономах зайняв уже вишкочково сильне становище, дорівнюючи великості володіннь свого батька. Свого противника, Святволоковича Ярослава, що мав оправдану причину бути незадоволеним як би й не за київський стіл, то за свою пільну батьківщину — Туров, Мономах зашахував рядом союзів: оженив свого сина Романа з донькою Володаря Ростиславича й увійшов з ним в тісний союз; знов же доньку свою Отафію видав Мономах за иншого Ярославового сусіда — князя горіденського Всеволода, сина Давида Ігоревича. З другого боку Мономах опираєть ся на союз із Святославичами, що звязують ся його пильними помічниками (з них Олег умер скоро — 1115, а Давид жив до 1123 р.). Опираючи ся на свої власні сили і на сі союзи, Мономах потрапив не тільки забезпечити ся від противників, але й збагатити ся новими значними територіальними здобутками.

Гліб Всеславич кн. мнеський, не знати — з яких причин, завів ся з Мономахом: попустошив Турово-пинську волость. Мономах спорядив на нього великий похід 1116 р., і Гліб покорив ся, „обіцяв у всім слухати ся“; Мономах лишив йому його волость. Але видно в чімсь Гліб знову зачепив Мономаха (може — скориставши з пізнішої волинської кампанії), і на сей раз Мономах не подарував свого: відібрав у нього волость, самого забрав до Кієва, й тут Гліб тогож року (1119) вмер³⁾.

Ярослав Святволокович сидів з початку тихо, правдоподібно — надіючи ся бодай по смерті Мономаха вернути собі батьківщину. Але 1117 в. Мономах перевів до себе з Новгороду старшого сина — Мстислава і віддав йому Білгород. Памір був ясній: здобувши Київ, Мономах хотів його задержати за своєю лінією, як її отчину, і по смерті передати своему старшому сину Мстиславу; инакше тольувати сього не можна: для простої помочи мів собі Мономах узяти котрого не молодших синів, а не Мстислава. Ярослав, видно, був тим дуже ображений і чимсь дав знати своє незадоволення. В Никонівським збірнику⁴⁾ є звістка, що він став поневіряти зянку, влучку Мономаха (доньку Мстислава), не видно одначе, щоб Мстислав у сю справу мішав ся. Мономах в автобіографії просто каже, що ходив на Ярослава, „не торщаче злюбь

¹⁾ Се видно з оповідання під 1116 р. — Іпат. с. 203.

²⁾ Пор. Іпат. с. 222. ³⁾ Іпат. с. 203 і 205. ⁴⁾ І с. 150.

его“, ближше того не пояснюючи. Як би там не було, хронологія виразно показує, що єї непорозуміння почались по переході Мстислава у Київщину і тим дає знати дійсну, глибоку причину конфлікту¹⁾. Мономах пішов походом на Ярослава, разом з Ростиславичами й деякими иньшими князями, і обложив його в Володимирі. По двомісячній облозі Ярослав покоривсь: „ударив чолом перед стрием своїм Володимиром, а той наказав йому про все (або, як каже суздальська літопись: насварив його добре) та велів приходити на кожний заклик“²⁾.

Але згода простояла недовго. На другий день Ярослав відслав свою жінку до батька її, Мстислава. Се було повним розривом, треба було сподіватись нової війни, і одна звістка каже, що Володимир зараз почав збирати ся до походу. Ярослав подав ся за помочю до свого свояка угорського короля (се була б важна діверазія проти Мономахових союзників — Ростиславичів, аби знову не ударили на Волинь. Але з Угорщини Ярослав не дістав, видно, на разі нічого і удав ся звідти в Польщу, до другого свояка. Тим часом Мономах вислав військо на Волинь; Ярославові бояри відступили від свого князя, Волинь піддала ся Мономаху. Він посадив тут свого сина Романа, швагра Володаря, правдоподібно — аби зробити для Ростиславичів можливо менше неприємним се прилучення Волини до Київщини. Роман одначе скоро вмер і Мономах посадив иньшого сина — Андрія³⁾.

Ярослав попробував вернути Волинь за помочю Поляків, але сей його похід не мав успіху і скінчив ся на невдачій облозі Червна. Правдоподібно, в звязку з тим стоїть діверазія Мономаха

¹⁾ У Длугоша I с. 515—6 причиною війни виставлено страх Мономаха перед претензіями Ярослава на Київ, але оповідання Длугоша про єї події занадто багато має вигадок, щоб добачати й у єї поясненню якась певне джерело. ²⁾ Іпат. с. 204, Лавр. с. 277.

³⁾ Хронологія сих років Іпатської літ. дуже поплутана (тому й увязнення Гліба мнеського повторено двічі під р. 1117 і 1119, але рік 1119 має за собою те, що тут звязані арешт і смерть). Через се поплутання виходить, що Мономах скорше послав свого сина на Волинь, а потім уже втік Ярослав. Такий порядок подій і приймає Андріяшев (ор. с. с. 117), але тут попросту переставлені звістки — в Лаврентієвській (с. 277) бачимо їх дійсний порядок. Ще докладніші, самостійні від неї звістки про волинські події Воскресенського й ин. збірників (Воскр. I с. 24, Никон. I с. 150, Твер. с. 191): „Ярославъ Святѣополковичъ отсла отъ себе жену свою дщерь Мѣстиславлю, внуку Володимирю; Володимиръ же слышавъ се и совокупи вон пойде вань, и выбѣжа Ярославъ Святѣополковичъ изъ Володимеря во Угры, и бояре єго отступима отъ него; Володимиръ же посла въ Володимеръ сына своего Романа“.

на Поляків: він наслав на них Цоловиць¹⁾. Не зразившись тим. Ярослав зібрав далеко більше сили і в 1123 р. вчинив новий похід. Крім Поляків він на сей раз привів помічні війська Угорів і Чехів, а Ростиславичі пішли прилученні Волини до Київна теж злучилися з Ярославом на Мономаха і особисто пішли в похід: се, як побачимо, стає принципом політики галицьких князів цілий XII вік — у великих способах не давати злучити ся Волини з Київщиною, бо зміцненне волинського князя могло б на ново викликати в нім апетити на Галичину, на кодичній аннеке Волини, як то було під час волинської кампанії Святослава. Угорський король Стефан також сам особисто пішов у похід, „бажаючи піметити ся за нещасте свого батька, як кажуть угорські джерела, себто за нещасливу битву під Пережишжем — хоч там він був ся з Володарем, а тепер з ним ішов разом на Мономаха, що в війні 1099 р. не брав ніякої участі — але в такі деталі українських відносин не входили угорські люде.

Сей великий похід законив Мономаха, здасть ся, несподівано. Він вяслав Мстислава на Волинь наперед з невеликим військом. Яго мав під рукою, а сам заходив ся зібрати більші сили. Але доля й тут помогла йому. Коли Ярослав із своїми військами обложив Володимир, під час сеї облоги його убито підступом. Київська діточка оповідає се так, що се було в неділю й Ярослав з двома лише товаришами їхав під містом і посьмівався з володимирських горожан і з князя Андрія Мономаховича, що видко були на стінах міста й приглядали ся сій його прогульці, казав: „се гброд мій, як не відчините його й не вийдете з поклоном, то побачите, що завтра приступлю й здобуду город“. Тим часом два якісь Ляхи, не знати звідки взявши ся, — може вислані з Володимира, зробили на нього засідку, лігли над „узвозом“, що проводив до міста. Коли Ярослав потім, їдучи від міста до свого табору, в'їхав до того узвозу, вони ударили його списом і смертельно зранили — той же вечи він умер. Угорський король хотів далі вести облогу Володимира на власну руку, але угорська старшина спротивила ся рішучо. і король мусів залишити свій план. Таким чином зібрані Ярославом сили розсипали ся. „Володимир же прослави Бога о таковомъ чудеси Божии и о помощи его“ кінчить се оповіданне київська

¹⁾ Назад на Польшу стоить в Іпат. л. від 1120 р. похід Ярослава від 1121, але в сій часті Іпат. л., як я що йно згадував, велика плутанина, і дуже можливо, що події мусять бути й тут переставлені; воно дуже ймовірно, що диверсія на Польшу як раз перешкодила походу Ярослава.

літописць. Він міг дійсно потішити ся: позбув ся претендента й на Волинь, і на Київ, та міг спокійно передати київський стіл синові¹⁾.

Але цікавий сей дуже несправедливий, можна-б сказати неморальний, як би він не був таким наївним, погляд київського літописця на сю боротьбу Мономаха з Ярославом. Розуміть ся, ми не можемо входити в родинні справи Ярослава, але незалежно від них наше співчутє мусить бути по стороні єього князя, котрому відібрали з початку київський стіл і Туров, а тепер і Волинь. Літописець же стоїть по стороні Мономаха та бачить особливий прояв божої ласки до Мономаха в сїм підступнім убийстві, довершеним убийниками висланими мабуть з Мономахового табору. Бог помагає Мономаху, бо „Мономах був „смирений і покладав свою надію на Бога, а Ярослав бувши молодим поводив ся гордо в відносинах до свого стрія і свого тестя Мстислава, і не покладав надію на Бога, а на великі сили“. В сїм осуді відбила ся з одного боку — вже нам звістна дезидерата суспільности, аби молодші князі скрізь абсолютно уступались старшим, з другого — бачимо сю зручність Мономаха в каптованню суспільної опинії для себе й для своїх учинків. О, він добре знав своїх людей!

Перейдім до иньших справ.

Про відносини до степу за більш менш двадцять пять літ від тієї великої боротьби з Половцями я вже казав: степ не непо-

¹⁾ Крім нашої літописи (Лат. с. 205—6) про останній похід Ярослава цїнні відомости дають угорські хроніки — Хроніка Марка с. 89—90, Туроц гл. 63. Тільки що до подробиць смерти Ярослава вони розминають ся з літописцю: в них Ярослава раняєть у битві, і він з того умирає. Першнство мусимо віддати нашій літописи, як старшому й ближшому джерелу; правда, в Никонівській компіляції (I с. 152) тут є теж відміна: Ярослава забивають не два Ляхи, а горожане володимирські, але теж не в битві, а підступом, крадькома. Натомість оповідання Длугоша і компіляції Татіщева, високо цїнені нпр. Лявниченком Взаим. отношенія с. 144, мають дуже малу цїну. Відомости Длугоша (I с. 526—7, де вони відходять від нашої літописи, по часті оперті на Туроцу (се вже запримітив Семкович ор. с. с. 162), по часті на похибді (у нього облога Київа замість Володимира), ампліфікованій ріжкими подробицями вже на власну руку Длугошом. Подробиця його оповідання, що Мономах кликав Ярослава до Київа, а той не пішов (с. 516—7), введена з літописи. По за тим лишаєть ся ще подробиця, що всього війська у Ярослава було 7000 — вона перейшла й до Татіщева, правдоподібно, за посередництвом Стрийковського (I с. 187), мабуть звістного Татіщеву (див. Сенигова Историко-критическія изслѣдованія (с. 184); але вартість її досєть сумнівна. Також сумнівні й иньші ампліфікації Татіщева (II с. 226—7).

коїв Русь нічим особляиво. Мономах одначе не забував піддержувати добрі відносини з половецькими династіями: свого сину Андрію він висватав внучку Тугорхана¹⁾.

Досить інтересна участь Мономаха в візантійських справах. Зносини й звязки руської династії з візантійським двором, неважаючи на те, що Русь була тепер в значній мірі вже відтиснена від моря, не переривалися ще. Так Володар Ростиславич видав доньку за візантійського царевича, сина імператора Олексія Комнена, як звичайно думають — молодшого, Ісаака на ім'я, ще малого тоді²⁾. Мономахова донька Мариця була замужем за Львом Діогеном, візантійським претендентом³⁾ і сей шлюб дав повод до конфлікту з Візантією: 1116 р. сей Лев покробував собі здобути Болгарію і кілька подунайських міст піддалося йому, але під час цього походу його вбито. Мономах покробував задержати собі ті подунайські городи по його смерті: вислав сюди свого воєводу Івана Войтшипча, розуміється з військом і посажав своїх посадників по тих містах, потім вислав ще військо під проводом сина Вячеслава, але задержати сих міст йому таки не удалося⁴⁾. Сей епізод інте-

¹⁾ Іпат. с. 205.

²⁾ Іпат. с. 185, про сей шлюб, властиво — про жениха, писали: А. Куняк Основаніє Трапезунтской імперіи (Ученія Записки Ак. по I и III отд. т. II с. 71, 5, 721, 788, Гротъ Изъ исторіи Угріи и славянства с. 180. Через помилку, очевидно — помішавши з сям шлюбом, Караян записав (генеалогічна таблиця VII), що за сином Олексія була донька Всеслава; ся звістка без перевірки була повторена у Погодіна і Лопарьова — Греки в Русь, під роком.

³⁾ Сей шлюб ~~мав~~ в собі досі багато нев'ясненого. Лев Діогенович, син імператора Романа Діогена (скиненого 1071 р.), звістний у візантійських джерелах, загинув ще 1088 р.; проф. Васильевскій току виставив здогад, що був ще якийсь Лев, від першої жінки Діогена, болгарської царівни, не звістний в візантійських джерелах, і він оженив ся з донькою (чи як Васильевскій думає — сестрою) Володиміра (Ж. М. Н. II. 1873, XII). Тою обставиною, що сей Лев по матері належав би до болгарської династії, д. Васильевскій поясняє дуже дотечно, що він як раз пробував здобути собі Подунавє, й Мономах хотів сі подунайські городи задержати для його сина. Що до гадки Васильевского, ціля то не донька, а сестра Всеволода була за Львом, то він був змушений до сеї гіпотези, аби виправдати тим свій здогад, що про сей шлюб іде мова в листах Михайла Дуси, котрі він прикладає до Всеволода (див. вище с. 324). Для того ж пришло ся йому Васильку Леоновича і Васильку Маричича, Мономахового внука, забитих в битві 1136 р., прийняти за дві особи, хоч се, очевидно, таж сама особа.

⁴⁾ Іпат. с. 204, 214 (пор. Лавр. 288). З візантійських джерел про сі заходи Мономаха задержати подунайські городи Анна Комнена, головне джерело для сих часів, нічого не каже. Очевидно вони особливої уваги в візантійських кругах на себе не звернули.

ресний тим, що дав повод привязати до Мономаха звістку вже нахлєтенду про висланне з Царгорода реталій на Русь, котра в своїй початковій основі, як я вже згадував, по всякій правдоподібності звязувала ся з св. Володимиром¹⁾. Найдавніші завязки Мономахової лєтенди маємо в фрагменті Слова о погибелі Руської землі (правдоподібно з 2-ої пол. XIII в.): тут імн. Мануїл посилає Мономаху дарунки, „аби він не відібрав у нього Царгорода; Мануїл в дійсности був імператором в рр. 1143—1180, отже лєтенда робить грубий анахронїзм. Іншнн знову оповідає, що Мономах здобув ті ісеїтїї підчас походу на Кафу (знову сильний анахронїзм!)²⁾.

Хоч конфлікт з Мономахом в дійсности зовсїм не викликав у Візантії такого страху, як то представляє лєтенда, але можливо, що він був причиною нових звязків з родиною Мономаха, навязаних новим цїсарем Іоаном Комненом (1118—1143). Так знаємо, що 1122 р. внучку Мономаха, Мстиславову доньку, висватано за котрогось з імператорської родни³⁾. І пізнійше, по смерті Мономаха, Мстислав задержує близькі відносини з царгородським двором, як показує заслання полоцьких князїв до Візантії. Але якоїсь білши активної участі Русн в візантійських справах не бачимо. Навіть руські полки в візантійській службі зникають: від середини XI в., особливо від Олексія Комнена місце русько-варязьких воєнкїв у візантійській службі заступають західні, головнн англійські⁴⁾.

Як ми вже знаємо, Мономах був оженений з англійською королівною — данською вихованкою, його снн Мстислав — з шведської королівною Христиною (умерла 1112 р. і потім Мстислав оженив ся знову — з новгородською патриціянкою, донькою Дмитра Завидича)⁵⁾. Своїх доньок з подружа з Христиною Мстислав віддав теж „за море“ — Малфрїд за норвежського короля Сїгурда (правнука Гаральда, Ярославого вятя), Інтеборгу — за данського принца герцога голландського Кнута. (Як бачимо доньки сї дістали й імена скандинавські, хоч по при них мабуть малп й инші, як був тоді звичай на такі подвійні іменнн)⁶⁾. Малфрїд, повдовівши, потім

¹⁾ Див. т. I с. 449—451.

²⁾ Літературу сих лєгєнд див. в I т. прим. 59.

³⁾ Іпат. с. 206.

⁴⁾ Васильевскій Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополь, Ж. М. Н. П. 1875, III. ⁵⁾ Новг. с. 122.

⁶⁾ Не виключено, що скандинавські джерела називають сих князєв скандинавськими іменнями, під якими вони були лише звістні на своїй новійшій вітчизні, а на Русь мали инакші, але нема нічого неможливого і в тім, що вони з малєнькости мали ті імена.

вийвила вдруте за брата сього Кнута данського короля Еріка. Т. зв. *Knytlingasaga* — історія данських королів (деєє з XIII в.), оперта на давніших поетичних джерелах, описує сватання Кнута до Метиславни через свого посла, що ріжкими похвалами Кнutowим чеснотам надробляв вартість свого жениха в очах такого славного володаря як Метислав. З сього шлюбу родив ся славний данський король Вальдемар, правдоподібно — названий так на честь свого діда Володимиря Мономаха¹⁾.

Угорщина з кінцем XI в. приходить в близні зносин з Руссю та бере, як ми бачили, діяльну участь в галицько-волинських справах. В парі з тим ішли шлюбні звязки. 1104 р. Святослава видав доньку Предславу за угорського королевича²⁾. 1119 року Мономахову доньку Евфемію (Офимью, Еуфимью) висватав сам король Кольман, старий вже тоді й від кількох років удовець; може бути зробив се під впливом смерти старшого сина від свого першого шлюбу, аби винагородити собі сю страту. Але новий шлюб не вийшов на добре: незадовго Кольман закинув своїй жінці невірність³⁾ й відіслав її назад до батька. Вона родила потім сина Бориса; Кольман уважав його неправним, і він потім став голосним в історії Угорщини претендентом на угорську корону⁴⁾. Си родина історія не видно, аби викликала яку інтервенцію зі сторони Мономаха, як не видно й того, аби Борис мав на Русь якесь поперте в своїх претенсіях на Угорщину. Але досить правдоподібна гадка, що угорський король Гейва пізнійше оженив ся в Метиславовій родині, аби забезпечити ся від Бориса з сього боку. Головним опікуном Бориса пізнійше став візантійський імператор Мануїл, що й видав за нього якусь царівну з своєї родини⁵⁾.

В границях самої Руської держави Мономах здобув собі незвичайно сильне й авторитетне становище. До нього самого (чи — до його

¹⁾ Війки з *Knytlingasaga* в *Monumenta Germ. hist.*, Ser. XXIX с. 292—3. Дев. також урядову генеалогію данських королів — *Wilhelmi Genealogia Ingeburgis reginae*, споряджену при кінці XII в. з наказу данського двора на доказ слави й значіння їх династії, де відносить ся між иньшим і її спорідненню з руською династією — *ib.* 165. Пор. також коротшу редакцію історії Оляфа Трігнасона *ib.* 369, історії норвезьких королів — *Heimskringla* (XIII в.), *Morkiaskinna*, *Fogreskinna* — *ib.* 345, 356, 365. ²⁾ *Ипат.* с. 185.

³⁾ *in adulterio deprehensam recessam*, як кажуть угорські хроніки.

⁴⁾ *Ипат.* 197, *Marci Chronicon* р. 86, Туроц гл. 61.

⁵⁾ Про Бориса новітні праці — Васілевского *Изъ исторіи Византіи въ XII в.* в 1 т. *Славянское Собрание* (екскурсе на с. 265) і Грота *Изъ исторіи Угріи и славянства*.

родини) належало перед смертю добрих три четверті частини земель Руської держави (не належало тільки Чернігівське князівство з Рязанським, та Полоцьке, тепер сильно обкросне). По сих землях сиділи його сини й внуки¹⁾, і він їх умів тримати в порядку: про якісь непокорні синів як за Володимира Вед. не чуємо. Але й від інших князів Мономах вимагав послуху: „по всему послушати“, „приходити, когда ты позову“²⁾, і ми бачимо дійсно, що Святославичі брали участь у Володимирових походах на Минск, на Волинь. Ми бачили, як Новгородці питались у Святослава, чи його син має в запасі другу голову, коли хоче йти до них князем против їх волі, але Мономах при нагоді не пардонував і Новгороду, і справа у нього була коротка: 1118 р., загибавши ся на новгородську громаду за своєволю, він визвав новгородських бояр у Київ і головних проводирів поарештував, між ними й соцького Ставра³⁾.

У внутрішній політиці Мономаха найбільш інтересний факт се його закон, заведений до Руської Правди. Завдячуючи київський стіл економічним розрухам, він звернув на сю справу увагу на початку свого князювання. В Руській Правді ширшої редакції читаємо: Мономах по Святославу скликав свою дружину на Берестовім, між ними тисяцьких — київського, білгородського й переяславського, був відпоручник і Олега Святославича, і тут постановили закон, що при дуже високих процентах капітал не має звертатись. Про третинний (чотиромісячний) процент ухвалено: коли хто позичає гроші на третинний процент, то як кредитор візьме відсотки два рази, може взяти назад свій капітал; коли-ж хто візьме три рази відсоток (за третю третину), то не може жадати капіталу⁴⁾. Сей закон доповняв давнішу постанову, що відсотки, прийняті при коротких позичках („за мало дни“), не можуть рахувати ся, коли позичка протягнеть ся на довший час, і замість них обчислюють ся третні проценти⁵⁾; тепер обмежував ся й рахунок

1) В Новгороді сидів найстарший Мстислав, а як його переведено в Білгород — син Мстислава Всеволод, поки що — як намістник свого батька (1 Новг. 120). В Смоленську сидів другий з ряду син Мономаха Святослав; коли Мономах перейшов у Київ, він посадив його в Переяславі, а в Смоленську сидів, мабуть, Мономахович Ярополк. Святослав: умер 1114 р. (Іпат. с. 199), і на його місце сів Ярополк (див. під 1116 р., на се-ж вказують його походи на Половців); хто сів у Смоленську — не знати, здасть ся чи не Вячеслав. На Волини ми бачили Романа, а потім Андрія.

2) Іпат. с. 203, 204. 3) Новг. с. 122. 4) Карамз. код. § 66.

5) Карамз. код. § 48.

ва третні проценти. Обидва закони мали на меті залобітти обрахування відсотків на більші речниці по скалі, прийнятій при малих позичках, — незвичайно високої, очевидно більше як 30% при третинних позичках. Друга постанова уставляла нормальний річний процент — 10 кун від гривни (хто бере річно 10 кун на гривну, має право на самий капітал); звичайно, рахуючи 50 кун на гривну, дістають 20-процентний нормальний відсоток, але монетна система давньої Руси досі не вяснена докладно.

Отже єї закони звернені проти надужиття капіталістів. Припускають, що Мономаху належать також закони про банкрутів¹⁾ і про закупів (людей, що відробляли гроші працею)²⁾. Се має свою правдоподібність, бо єї закони наступають по законі про проценти в великій масі кодексів і мають з ним певні внутрішні звязки: вони нормують претенсії до банкрутів і огранічують відповідальність закупів перед їх кредиторами, взагалі беруть їх в оборону від несправедливих претенсій кредитора — „господина“³⁾.

В сих законах проявляє ся таж — коли не печальність про інтереси суспільности, то уважливість на її бажання й нарікання, що взагалі характеризує Мономаха в його поглядах на адміністрацію, як він їх подав у своїй Науці дітям: не позволяйте „сильниж“ нищити людей, самі розсудіть справу вдовиці; своєю заслугою він уважає таж, що „не позволил сильним скривдити ані худого смерда, ані вбогї удовиці“. „Переїздячи по своїх землях, радить він, не позволяйте своїм служащим (отрокам) кривдити ні своїх ні чужих. ні в селах, ані на полях, аби вас не кляли; де пристанете — нагоїть і нагодуйте бідного, особливож уважайте на купців, звідли б не прийшли вони, малий чи великий, чи в посольстві: як не можете дати дарунку, дайте їсти й пити, бо вони потім розносять про чоловіка добру чи ляху славу по всіх землях. Навідайте хорого, проводіть мерци, не минайте чоловіка, не привитавшиє, не сказавши йому доброго слова⁴⁾. Є в сих науках і певна гуманність, особливо нпр. в забороні убивати „хоч невинного, хоч винного, ані самому убивати, ані казати убити, — хоч тут і входить під увагу тільки „християньска“ душа⁵⁾. Але ще більше тут єї уважливості, котрою кантував суспільність Мономах. Особливо ласкавий був він

¹⁾ Карамз. код. § 68—9. ²⁾ Ibid. § 70—3.

³⁾ Є ще звістка — в історії Татищева (II, с. 212—3), що Мономах вигнав Жидів із Руси з оглиду на нарікання на них Киїл. Але єя звістка належить до категорії тих загадкових звісток сього історика, про котрі не можна з певністю сказати, чи він їх вичитав, чи виколібнував, чи просто вигдав. ⁴⁾ Лавр. с. 236—7. ⁵⁾ Лавр. с. 236.

для духовенства. Історик волинської війни Василь особливо підносить, як Мономах був „любязнивъ к митрополитомъ, і къ епископомъ, начеже чернорізецький чинъ любви“; не осуждав навіть кого бачив п'яним, або „в коємъ зазорѣ“¹⁾.

Може бути одначе, що при тім всім певна вирахованність відчувала ся суспільністю в сих чеснотах, судячи по тому, що неважаючи на всю популярність Мономаха, всю його побожність, всі компліменти його чеснотам, св'ятим Мономаха не уважали, як уважали нпр. його сина Мстислава²⁾.

Мономах визначав ся незвичайною діяльністю; він ставив себе в тім взірцем для своїх синів, і міг се зробити. Він, як каже, не здавав ся на слуг, але старав ся сам все робити або всього бодай нильнувати — на війні чи в спокою, від домашнього господарства до церковної служби. Він рахував, що зробив за життя 83 більших подорожей — а що то воєни значили при тодішніх дорогах! Дійсно, він шибав ся вічно, з Смоленська в Переяслав, а звідти в Ростов, або що. В особливу заслугу собі він покладав, що нильнував відносяи з Половцями; в своїй автобіографії, він рахував 19 умов, уложених з ними!

Популярність Мономаха дійсно була дуже велика. Він зіставсь ідеалом князя — енергічного, запопадливого, для громади доброго; його політична вирахованність, гарбанне чужих земель громаду не інтересувало. Оповідючи про його смерть, літописи називають його „благочинним, христолобивим, великим, чудним, св'ятим і добрим“, „він освітив Руську землю, пускаючи промінне як сонце“, „слава про нього пройшла по всіх краях, особливож був він страшний для поганих“ (Половців); „весь нарід (в Київі) плакав по ньому, як діти за батьком або матірю“³⁾.

Умер Мономах 19 мая 1125 р., на 73 році життя⁴⁾.

Київський стіл призначив він від давна, як ми бачили, своєму старшому сину Мстиславу. Другий претендент — Ярослав Св'ятополкович загинув від руки убийць; останній з Св'ятославичів Ярослав так хистко сидів на своїм чернігівськїм столі, що хоч би й уважав себе правним спадчиком київського стола, не мав спромоги

¹⁾ Іпат. с. 173.

²⁾ Про оцінку діяльності Мономаха в історичній літературі див. згадану мою статтю: *Волинський вопрсь* с. 36—7.

³⁾ Іпат. с. 208, Лавр. с. 279—80.

⁴⁾ В Київській літописі під 1126 р., але в Суздальській і Новгородській — під 1125.

обізуватись. Без всяких перешкод Мстислав засів у Києві — другого дня по смерті батька „посадили його“ Князе на батьківським столі¹⁾.

Семілітнє правління Мстислава становить вповні продовження батьківського. Хоч сам Мстислав разом із своїми синами дістав тільки меншу половину батьківщини, але він умів дійсно зайняти роль „в отця жбєто“ в відносинах до своїх братів і інших князів: вони, як за Мономаха, беруть участь в його походах, і за непослух він карає й забирає волости, як практикував то Мономах. Він потрапив далі тримати престиж київського князя на тій високості, на яку поставив його батько, і розширити володіння своєї родини новими здобутками. Потрапив він, видно, підтримати батьківську славу й у єдності: літописці, називаючи Мономаха великим, прикладають сю назву й до Мстислава. Київський літописець з великою симпатією говорить за підтржану ним традицію боротьби з Половцями²⁾, а в Новгороді Мстислав мав незвичайну популярність. Суздальська літопись каже про нього, що він „княжив с кротостию“³⁾, і тут правдоподібно мали ся на увазі його добрі відносини до народу, до громади, бо в княжих відносинах особливою кротостию Мстислав не визначав ся.

В політичній системі Руської держави тим часом робили ся важкі переміни. Ся система виглядала так: перша фігура — Мстислав. В його руках Київ, Новгород, де після того як Мстислав став київським князем, „посадили Новгородці на столі Всеволода“, старшого сина Мстислава, і Смоленськ, де сидів потім третій син Мстислава Ростислав. Але треба додати, що новгородський стіл як раз тепер втрачав своє значіння для князів: там розвиваєть ся все більше значіння віча на некористь княжої власті. Чотирь інших Мономаховичів засідали на чотирох інших столах: найстарший по Мстиславу і його наступник — Ярополк в Черенславі, Вячеслав у Турові, Андрій на Волини, Юрій на Поволжю (Ро-

¹⁾ Іпат. с. 208, і Новг. с. 123.

²⁾ „Се бо Мстиславъ великийъ наследилъ отца своего погь Володимера Мономаха великого: Володимеръ самъ собою погьстол на Дону и злого погьта утеръ за землю Рускую, а Мстиславъ мужилъ своихъ погьста, захпалъ Половци за Дону и за Волгу, за Янцъ, и тако избавилъ Боги Рускую землю отъ поганыхъ“. Іпат. с. 217—8. ³⁾ Лавр. с. 280.

стов і Суздаль). За Мстислава єя родина тримаєть ся солідарно і становить основну силу в політичній системі.

Ів Святославичів по смерті Олега й Давида лишив ся ще Ярослав, що давнійше сльдів у Муромі. По смерті Давида він сів у Чернігові, але його незадовго вигнав звідти Олегів син Всеволод (1127). Талановита лінія Олега здобуває собі крок за кроком чільне місце в сій лінії, щоб потім сягнути й по гегемонію на цілій Русі, перейняту лінією Всеволода. Пови що се тільки в початках, і Мстислав супроти сеї нової сили міг зайняти таку чи иньшу позицію — до волі.

Нова сила вступила й у другій династії — в родині Ростиславичів. 1124 р., одного й тогож самого року вмерли обидва Ростиславичі — Василько й по нїм Володар. Кождий з них лишив двох синів, Володар — Ростислава і Володимира, Василько — Григорія (може скорше Юрія?) й Івана. Між Володаревичами розпочала ся боротьба, котрої історію дуже мало знаємо, але результат вкінці був той, що землі Ростиславичів злучили ся в руках здібного й оборотного Володимирка, і на західнім краю Руської держави сформувало ся сильне й впливове князівство.

Інші династії не мали політичного значіння. Полоцьке князівство, позбавлене Мнеського уділу, поділене між кількома князями, не мало ніякого впливу на руську політику; князі могли заявляти себе тільки в ролі підрядних помічників сильнійших князів, або втягати їх у свої суперечки. Дві инші княжі династії — Давида Ігоревича й Ізяслава Ярославича стратили всяке значіння; перша репрезентувала ся незначним князем городенським Всеволодком, друга — синами Ярослава Святославича, також дрібними князями. Один з них — Юрій здобуває сій лінії донева пізнійше трохи важнійше, хоч все другорядне значіння.

Мстислав був посвоячений із Всеволодом Ольговичом — був його тестем, але в боротьбі його з стрієм став по стороні Ярослава — по стороні правого, й обіцяв йому поміч. Всеволод звернув ся по Половців, але ті настрашили ся і втікли. Тоді він почав впливати на бояр Мстислава й синати дарунками, щоб відклонити його від Ярослава. Григорій, ігумен монастиря св. Андрія (фамілійного монастиря Всеволодичів), особа дуже поважана і близька до книжкої родини, особливо впливав у сїм напрямі на Мстислава. Він скликав собор євщященників (бо митрополита в Київі тоді не було), і той увільнив Мстислава від даної Ярославу присяги — аби тільки не розливала ся християнська кров. Се міг бути голос

київської суспільності взагалі, не тільки підкуплених бояр, бо першегнана нової боротьби з Ольговичами, з участю Половців, не могла її тишити. Мстислав піддався цьому впливу, але, як каже літописець, до смерті жалував, що переступив дану Ярославу присягу¹⁾. Всеволод Ольгович лишився в Чернігові, відтиснувши на другий план не тільки Ярослава, але й синів Давида. Ярослав вернувся до своєї Муромської волости: його лінія після цього зовсім відокремляється від інших ліній Святославичів, як спеціальна мурома-рязанська династія; Давидовичі по смерті Всеволода здобувають собі назад чернігівський стіл, але слідом сходять зі сцени, і чернігівські землі опановує родина Олега. При тій боротьбі Ярослава з Всеволодом заробив Мстислав щось і для себе — захопив пограничні з Переделавициною чернігівські землі, т. зв. Посеме, і воно зісталося за ним. Тут посаджено другого сина Мстислава — Ізяслава²⁾.

В боротьбі галицьких Володаревичів Мстислав теж брав участь, але про неї, як і про цілу боротьбу знаємо дуже мало. Одиноке наше джерело — Діакош³⁾ оповідає, що Володаревичі посварилися при поділі батьківських земель. Сторону Володимирка взяв Мстислав і Васильковичі. Це вказувало б, незалежно від захляного характеру Володимирка (звістного нам з його пізнішої діяльності), що правда була по стороні Ростислава, бо Мстислав взагалі показується досить справедливим чоловіком в сих князівських відносинах. Судячи по тому, що Володимирко сидів у Звенигороді, Ростислав мусів бути старшим братом, тому й дістав Перемишль; тут отже були б аналогічні обставини з боротьбою Святославичів, де теж Мстислав узяв сторону старшого свояка против аспірацій молодшого. Володимирко підтримував угорський король. Але його помічне військо не поспіло, а Ростислава піддержали його союзники, і Володимирко пустився на переговори. У Щирці був княжий з'їзд для помирення сторін, та з нього нічого не вийшло; про дальню боротьбу знаємо дуже не багато, але в результаті, здається, Ростислав таки задержав свою волю⁴⁾. І тут, як у справі Святославичів, бачимо, що Мстислав хоч і піддержує старших і правих — однак доєить слабо і мало енергично.

¹⁾ Іпат. с. 209—210, Лавр. с. 281—2.

²⁾ Це могло б вказувати гадку, що Мстислав узяв Посеме як відступне від Всеволода, але за поміч зліг би він дістати його й від Ярослава, тому я б його мотиву йому не підсунув.

³⁾ Іпат. с. 536. ⁴⁾ Див. про се в гл. VII.

Інакше показав себе Мстислав у відносинах до полоцьких князів. Не знати, чим вони взагалі, а особливо полоцький князь Давид Всеславич, нагнівали його. Найправдоподібніше, що вони не могли забути втрати Мінського уділу й пробовали його собі вернути. 1127 р. Мстислав двигнув всі сили „на Кривичів“ — братів, і снів, і сторонніх князів, „чотирьма пути“. Коли кілька менших міст мусіли піддатись, Полочане теж рішили покорити ся: вони вигнали свого князя Давида, очевидно — спеціально неприємного Мстиславу, разом з синами, і просили Мстислава на його місце дозволити княжити його брату Рогволоду. Мстислав пристав на се, і вернув Всеславичам їх землі, з’обов’язавши їх присягою, що будуть йому послужні. Але згода потривала не довго. Рогволод, видно, вмер слідом по тому; до Полоцька вернув ся Давид, і полоцькі князі показали ся непослушними Мстиславу: вони не прийшли до нього в поміч під час його боротьби з Половцями, коли він клякав їх „въ Рускую землю“, не змогли „но паче молваху Бонякови шелудивому во здорově“ (фраза неясна, вона може означати або що сї князі „бажали добра Половцям“, або — се був би дальший переклад, але далеко правдоподібнійший зміст: що вони чинили непорядки — може напади на Мстиславові землі, Бонякови на користь¹⁾). Мстислав сього їм неподарував. Упоравши ся з Половцями, він вислав на полоцьких князів військо, арештував п’ятьох князів — трох синів Всеслава (Давида, Ростислава й Святослава) й двох синів Всеславича Рогволода, з жонами й дітьми, „за те, що вони не додержали присяги“ і вислав на заслання до Царгороду. Полоцьку землю взяв Мстислав собі й посадив тут свого другого сина Ізяслава, що перед тим сидів на Цосемю. Се стало ся 1130 р. і було останнім (та й то нетривимим) здобутком кнївської концентраційної політики²⁾.

Про боротьбу Мстислава з Половцями, що мала бути досить тяжка, але закінчила ся повною перевагою Мстислава³⁾, я вже згадував — ближших звісток про неї не маємо. На західній границі Мстислав мав війну з Литвою. Перед тим чуємо за війни з Ятвягами, коли на Волини сидів Ярослав Святіполкович (1112 р.): суздальська редакція згадує два походи його, і каже, що останній похід мав успіх. Мстислав ходив з великими силами

¹⁾ „Молвити“ значить також „чинити заколот“, „бунтувати ся“.

²⁾ Іпат. с. 211—2, 217—8, Лавр. с. 283—4. В роках є тут знову рижівця (на оден рік) між Кнївською й Суздальською літописю, але хронологія Суздальської в сих роках сходить ся з 1 Новгородського, а Кнївська сьпішить ся на оден рік. ³⁾ Іпат. с. 217.

й поцуетовив литовську землю, але Литва, розбігши ся підчас нападу, німестила ся, побивши задні полки Мстислава — військо Князя¹⁾.

Тим вичерпуєть ся семилітнє князюваннє Мстислава. Він умер 1132 р., 15 квітня, передавши київське князівство й свою родину в опіку брата Ярополка. Київська громада вволила волю покійного, скільки можна судити — дуже популярного князя: вислала послів до Ярополка, що сидів тоді в Переяславі „людьє бо Княже послаша по нь“. Ярополк поспішав ся до Києва й два дні по смерті брата, без усяких перешкод був оголошений князем²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 212, Лавр. с. 286.

²⁾ Київська літопись дає докладну дату: „апреля въ 15, празником недѣль въ пятокъ“, а приїзд Ярополка — в неділю 17, і ці дати вказують на 1132 р., тим часом як у Київській літ. вони стоять під 1133 р.; в Суздальській і в Новгородській — 14 квітня 1132 р.

III.

Упадок Київа.

Князюванням Мстислава закінчується перша стадія в процесі розкладу Київської держави, — та стадія, коли традиція одноцільності і концентраційні змагання ще борються з сими розкладом, і то часом з успіхом. Ми бачили цілий ряд князів, як Ярослав, Всеволод, Мономах, Мстислав (одно слово — лінія Всеволода), що завдяки щасливим для них обставинам і ще більше — своїй зручності і політичним здібностям, всякими правдами й неправдами вміли дуже близько зблизити ся до становища давніх єдиновластців: їм удавалось зібрати більш менш значні частини комплексу земель Руської держави в своїх руках і своє першинство між князями проявляти в дуже конкретних формах, бути головами „в отця місто“ для цілої системи земель своєї держави. Мстислав був останній в сім ряді; ми бачили, що він потрапив і дещо позбирати за своє недовге князівство і ролю старшого для всієї Руської держави видержувати. Але се було в останнє. Правда, в довгій, більш ніж віковій процесі розкладу Київської держави ми стрінемо ще князів сильних, з широким політичним впливом, але їх вплив уже не був такий загальний, загально признаний, як авторитет давніх київських єдиновластців, а головню — київська традиція вже порвана: ті сильні й впливові князі не були вже київські. За періодом боротьби київської концентрації з розкладом наступив період повного ослаблення й упадку Київа як політичного центра, і ті нові сили й впливи витворюють ся вже на иньшій ґрунті, концентрують ся коло иньших центрів.

Київ, переставши бути реальним політичним центром, не став відразу на одній рівені з иньшими політичними осередками Руської політичної системи. Він був найслабнішим, найбогатшим

містом, містом, з котрим навіть в приближенню не могли рівнятися інші. При тім кнївська історична традиція все ще жила. Кнївський князь, хоч мало що був або й зовсім не був сильнїйший від інших князїв, уважав ся ще першим між ними, рїог інтересів, і декотрі кнївські князї дійсно вмїли себе поставити на становище патріархів Руської землі — бодай з моральною, коли не фактичною перевагою. Се моральне першєнство Кнїва було причиною, що Кнївська земля не могла піти дорогою інших, не могла відокремитись і стати осїбним, замкненим політичним тілом під володїнєм якоїсь певної династїї. Лїнїя Метислава хотїла стати такою кнївською династїєю, й кнївська громада, кнївська земщина теж бажала сього, хочачи зробити Кнївщину таким відокремленим і замкненим політичним тілом, як стали вже декотрі інші землі. Але сього не дозволяли інші князї династїї, не хочачи того морального першєнства відступити Метиславичам. З початку завязуєть ся на сїй точцї боротьба між Метиславичами й іншими Мономаховичами, потїм сюди мїшають ся, скориставши з сього родїлу Мономаховичїв, ще Святославичї. Союз землі й династїї, Князи і Метиславичї, показуєть ся безсильним супроти сих безконечних претенсїй, що оперують ся на союзах князїв і половецьких ордах. Кнївський стїл як пилка перескакує з руки на руки рїзних претендентїв. Серед неустанних вїйн, особливо терплять Кнївська земля. Кїлька разїв без милосердя обдерто й самий Кнїв. І боротьба затихає й перестає тільки тодї, як Кнїв і Кнївщина зовсім тратять всяке значїнє: Кнїв кїлька разїв страшно зруйновано, Кнївщина спустошена й подїлена. Одним словом — сторони напроцєсувавши ся, кидають процес, коли кончи зїди самий предмет його.

Першї сорок лїт від смерти Метислава боротьба йде з незвичайною силою й завзятєм, особливо загострюючи ся в самїй серединї XII в. (1146—1162). Сили й загал були ще свїжі: Метиславичї, молодшї Мономаховичї (лїнїя Юрія) і двї старшї лїнїї Святославичїв — Давидовичї й Ольговичї порушували в сїй боротьбї небо й землю, бо й було для чого — Кнїв ще був дійсно центром не тільки цілої України, а й цілої Східньої Европи, сильним і багатим, — не було ще ніякої конкуренції йому. Але вже при кінцї третьої чвертї сього столїтя виступає новодї новий політичний осередок — на Поводжу, в Ростовсько-суздальській волостї, в руках Юрисвичїв, з своїм нововидвинутим центром — Володимиром на Клєзї. Юрисвичї вже помітують Кнївом і змага-

ючи ся до зміцнення свого політичного впливу, пильнують тільки можливо нищити й ослабляти Київ і Київщину в інтересах вивитного ними нового політичного осередка. З кінцем XII в. виступає новий центр — в Галицько-володимирськїм князівстві, сполученїм в руках старших Мстиславичів, і старша лїнія Мстислава після того теж виходить з боротьби за Київ та пильнує тільки, щоб Київ не став небезпечним, не став сильним в руках якого небудь енергічного князя. За Київ борють ся далі тільки *minores gentes* в повнім значіню того слова — розмножені й ослаблені Святославичі та різні молодші й бічні лїнії Мономаховичів. Нарешті татарський напад в середині XIII в. приносить з собою повну криву князівсько-дружинного устрою на середнім Подніпровю.

Так виглядає в найзагальніших рисах сей процес; границями посередніх стадій в сїм процесі політичного ослаблення й упадку Києва можна з певним приближеннем поставити перше (1169) і друге (1203) зруйнування Києва, а фіналом саму середину XIII віка.

В парі з політичними причинами, зазначеними тут, інші впливи иньших причин — колонізаційних і економічних, котрі тут тільки зазначую, лишаючи ближші уваги в сих справах до иньшого місця. Кількома наворотами страшно пустошить ся вся близна до степів територія, той передетеповий пояс Подніпровя, що був осідком його економічного й культурного значіння. Та підстава, що надала виключне значінє середньому Подніпровю — посередництво в торгівлі з візантійським і орієнтальним сьвітом, усувала ся звідси, підтята рухом турецьких орд, а по части й нерозсудною політикою самих київських князів. Економічне, господарське жите теж слабло під шкідливим впливом неустанних війн, в котрих безрадно заплутала ся київська політика, та сусідства степу, що як упир ссав кров сих країв протягом трох століт. Колонізаційні й господарські, торговельні й взагалі економічні сили відливають на захід і північ в парі з формованнем там нових політичних центрів. Східня торгівля розвиваєть ся окольною дорогою на середнім Поволжю. Західню й полудневу торгівлю беруть у свої руки міста Волини й Галичини, а Подніпровє упадає.

Паралельно з упадком політичного значіння Києва й київських князів розвивалось далі відокремленє поодиноких земель. Їх центри підіймали ся й притягали до себе сили політичні, економічні, культурні, що давнійше майже нероздільно концентрували ся в Києві. Дружинна верства, ся „Русь“ давнійших чужоземних

записок, що служила живою зв'язкою Київ з провінціями його, розбивається на групи дружин провінціоніальних, що тратять з часом все більше зв'язь між собою та все глибоше врастають в місцеві відносини, в місцеву людність. Репрезентанти місцевості і штуки, репрезентанти великих капіталів і широких купецьких підприємств перестають тягнути ся до Києва, як колись, а ростівають ся також і по тих більших провінціоніальних центрах, що з часом стають все сильнішими конкурентами Києва на тих різних полях. Поруч нових політичних центрів повстають подекуди й нові центри життя культурного, церковного, економічного. Ця децентралізація життя як з одного боку позбавляла його інтензивності, вираженості, яку досягало воно при концентрації в одному пункті, так з другого боку притягала до нього ширші простори, ширші сфери людності, проводила ті форми князівсько-дружинного устрою, суспільно-економічних відносин, релігії й культури в її ширші сфери, заціплюючи в них той, як я його назвав хемічний фермент, створений в реторті суспільного й культурного життя Київської держави.

Процес розкладу не обмежав ся розділом держави на особні землі, а переходив свої далші стадії в середині вже поодиноких земель. В XI в. можна сказати — в головнім земля відповідала князівству; князь здебільшого репрезентував собою цілу землю (а часом і кілька земель). В XII в. кожда земля, з нечисленними винятками, перетворюється в цілу політичну систему, з цілою групою князівств, з княжими лініями старшими і молодшими, з більшими і меншими політичними центрами, з ріжними системами княжих відносин, одним словом — земля, як мікрокосмос, повторяє в собі образ політичної системи земель Руської держави. (Винятками що до цього дальшого процесу розкладу були тільки Галичина і Ростовсько-суздальське князівство, що лишалися си одностайними, неродільними політичними цілостями — та й то тільки до якогось часу, завдяки принадовим обставинам і заходам своїх єдиновластців, та ще Новгород, що фактично перетворив ся в республіку в номінальною княжою властю і виломив ся з князівсько-дружинного режиму). Розуміється ся, сей внутрішній розклад земель впливав ще сильніше на їх відокремленнє. Витворювало ся таке скомпліковане життя й відносини в середині кожної землі, що вона все більше починає жити „своїм життям“, й інтереси та діяльність князів, дружини, громади її все менше виходять за границі своєї землі, а се, очевидно, ослабляло зв'язки — не тільки даної землі з иншими, а й її власних частей між собою. Те що колись було

визовні реальною державною звязкою, переходило на свідомість певної спільної політичної традиції, спільного права, спільної релігії, спільної культури. Розвій цього партикуляризму тільки в часті стримували впливи більших державних центрів: старого Києва і молодших: Володимира (на Клязмі) і Галича; дучили часом поодинокі землі політичними звязками, але не могли спинити розвою цього процесу: він розвивався далі, коли переривалися й ослаблялися концентраційні впливи там, куди вони сягали, і ріс неустанно там, куди вони не доходили. Життя, розбившись на атоми, йшло в глибину провінцій, в спід суспільности, замикаючи все в узній, тіснішій просторони, але заразом дрібніло, блідло й вироджувалося — тому, що серед сеї децентралізації й партикуляризму не могли вже відтворитися відповідно сильні, могутні центри, які могли б запліднювати далі новими запасами енергії, новими поступами ідей і сил сеї процес розсівання, розтікання добутку політичної й культурної еволюції Київської держави.

На разі ми полишимо на боці явища культурного й економічного життя й передовеїм прослідимо в головніших моментах процес політичного ослаблення й упадку Києва й Київщини, аж до фіналу, — щоб потім переглянути політичне й культурне життя поодиноких українсько-руських земель та звернути ся до нової державної організації на Україні — Галицько-волинської держави.

Ми бачили, що Мономах, здобувши Київ (по смерті Святицолка), задумав зробити його отчиною свого рода, його виїмковим володінням. Без всяких перешкод передав він Київ по собі сину Мстиславу, поминувши иньші княжі лінії, а Мстислав — своєму брату, старшому по нїм, Ярополку. Обидва операли ся на співчуття землі, себто — її вищих, впливових верств, що бажали мати князів все в Мономаховій династії, „з Володимиря племені“, — та на свої сили, чи сили своєї родини взагалі, що значно перевищали сили всяких иньших претендентів. Дійсно, претенденти мовчки перетерпіли се. Але скоро в самій родині Мономаха справа київського стола викликала непорозуміння, і се дало можливість і Святославичам — з початку Ольговичам, а потім і Давидовичам, заявити свої претензії на Київ, що його Мономаховичі хотіли зіставити тільки для себе. Иньші лінії Київом не інтересували ся. Ростиславичі пильнували своєї Галичини; иньші лінії не мали ніякого значіння, а Всеславичі колоцькі й Святославичі туровські тільки завдяки сим уособностям Мономаховичів і встигли вернути собі свої батьківщини.

Непорозуміння вийшли з питання — хто в лінії Мономаха має дістати Київ по Ярополку?

Ми бачили, що в двох перших поколіннях Ярославичів Київ переходив не від батька до сина, а в порядку родного старшинства: від старшого брата до меньшого, і від меньшого брата до сина старшого брата. Мономах сей порядок перервав і передав Київ синові. Таким чином було скомбіновано старшинство родичне з порядком простиж (від батька до сина). Скільки саме тут вплинули любецькі постанови і народні емоції до Мономахової лінії, не можемо докладно сказати. Але бачимо, що досить подібну комбінацію обох принципів дідичення задумали повести далі старші Мономаховичі, а здається що такий плян мав і сам Мономах: Київ переходить від Мстислава до брата його Ярополка, але по Ярополку має вернути до Мстиславового сина, з тим очевидно, щоб вістатись на далі за Мстиславичами, бо Ярополк синів не мав.

Ярополк, сівши в Києві, передав Переяслав старшому Мстиславовому сину Всеволоду, поминувши своїх братів. Се мало означати, що Всеволод буде наслідником київського стола по Ярополку; так се зрозуміли зараз Мономаховичі, а тільки з тим міг і Всеволод міняти новгородський стіл на переяславський. При тім, по словам літописця (Суздальської), Ярополк чинив в тім волю Мономаха: він „дав Переяслав Всеволоду, як приєхнув був, уможвлюючи з своїм братом Мстиславом відповідно до волі батька, бо він (Мономах) дав їм (Ярополку) із Мстиславом Переяслав разом“¹⁾. Себ то, Мономах, віддаючи Ярополку Переяслав, з'обов'язав передати його по переході в Київ Мстиславовим сином, інакше сказавши — бажав, аби Київ по Ярополку вернувся у родину Мстислава, і меньші Мономаховичі не мали нічого до київської отчини. Нема причин підозрівати сю звістку літописця: Ярополку чи Мстиславичам нічого б не помогло вдумувати якісь апокрифічні розпорядження Мономаха, бо князі були люде розважні і знали, що добрий дружинний полк буде ліпшим документом, ніж великі умови й тестаменти. Тому коли покликувались вони на розпорядження Мономаха, воно мусіло бути звістне.

Цікаве воно се Мономахове розпорядження — своїми результатами головню, й небезітересно б знати його мотиви. Можливо, що Мономаха привела до нього нездарність Вячеслава, найстаршого по Ярополку Мономаховича, котрому інакше мусів би дістатись Київ: він міг би сю отчину тільки занаяснити, випустити з рук

¹⁾ Лавр. с. 286.

роду. Ще можливійше, що своїм тестаментом Мономах хотів обминуть можливість непорозуміння за київську спадщину між молодшими стріями і старшими братаничами. Взагалі се була неясна точка в тодішніх таї усяких родинних рахунках — відносини старшинства між старшими братаничами і молодшими стріями. Пізнійше у боярських потомків (вже в Москві) виробив ся принцип, що братанич має рівні права з безпосередно молодшим братом свого батька і більші від усіх молодших стрій¹⁾, себ то в нашім випадку Всеволод Мстиславич був рівний Ярополку і мав прерогативу перед Вячеславом. Сей принцип, що теж комбінує рахунок старшинства і простої лінії, зовсім конвенціональний розуміється, і виробивсь пізнійше; я тільки вказую як ілюстрацію сеї неясности, що привела пізнійше до нового конвенціонального компромісу. Дуже можливим здається мені, що Мономах своїм розпорядженням хотів як раз запобігти непорозумінням і боротьбі на сій точці, своїм тестаментом вказавши дальший порядок і виключивши від Києва всіх молодших братів Ярополка. Але результат вийшов як раз противний: молодші Мономаховичі як найенергічнійше за-протестували, аби братаничі мали їх виключати. Немало тут зашкодив і податливий, нерішучий характер Ярополка, що хотів усім догодити, а власне сим привів відносини до повного розстрою —

„и раздѣра ся вся земля Русьская“²⁾.

Ярополк взяв ся до виконання свого зобов'язання, скоро лише сів у Києві. Він покликав Мстиславича Всеволода сісти в Переяславі, і той поїхав туди, на велике незадоволення Новгородців, що дуже не любили такого помітування новгородським столом і були навіть зобов'язали Всеволода присягою, що буде у них князем аж до смерті³⁾. Новгород на разі лишив ся в його номінальній власті. Тим часом молодші Мономаховичі Юрій і Андрій, довідавши ся, що Ярополк передав Переяслав Всеволоду, зрозуміли, як і належало, що сим рішається справа київського стола: „се брат наш Ярополк хоче по своїй смерті передати Київ своєму братану Всеволоду“, як переказує їх гадки літопись⁴⁾, і постановили протестувати. Їх старший брат Вячеслав, що мав властиво виступити наслідником Києва, — цілком нездарний, сидів мовчки в своїм Турові, і на нього не було що числити. Тому Юрій з Андрієм постановляють робити на власну руку й власними силами; вони

¹⁾ Див. про се у Погодіна Исследования IV с. 387 і далі.

²⁾ 1 Новг. с. 127. ³⁾ 1 Новг. с. 126. ⁴⁾ 1 Новг. с. 126.

обіцяли і присягнули собі помагати один одному, а на випадок смерті — хто переживе, має допомогти дітям покійного брата оброну батьківщину¹⁾.

Всеволод ледви встиг прийти до Переяслава, як впаав на нього несподівано Юрій з полком і вигнав звідти. Київська літопись переказує, може анекдотичну подробицю, що Всеволод не пробув у Переяславі й пів дня: рано прибув, а перед обідом вже його Юрій виголонив. Мусів вертати ся до Новгороду, а там його з початку не хотіли навіть і приймати²⁾.

Але Ярополк не хотів дозволити Юрью такого насильства. Він встиг якось умовити його³⁾, і Юрій, пробувши в Переяславі вісім днів, виїшов звідти, а Ярополк віддав Переяслав другому Мстиславичу Ізяславу. При тім згадують ся якісь умови й присяги між Юрієм і Ярополком, між Ярополком і Ізяславом, але нічого навіть правдоподібного про зміст їх я не змію сказати.

Та й Ізяславу не довго прийшлося посидіти в Переяславі: і Ярополк ще тогож самого року епдоміць („с нужею“) вивів його звідси, а на його місце посадив Вячеслава. Суздальська літопись каже, що Ярополк зробив се за порадою братії, з причини полоцьких подій; Ізяслав, переходячи в Переяслав, полишив у Полоцьку брата Святополка, але Полочане вигнали його й посадили одного з внуків Всеслава — Василька; отже, мовляв, треба було присутности Ізяслава в Полоччині⁴⁾. Та така печальність Ярополка за полоцьку волость Мстиславичів не дуже правдоподібна⁵⁾. Скорше, Вячеслав зажадав собі Переяслава, як старший, і то мабуть не сам, а намовлений меньшими братами, що все таки боялись бути виключеними; Київська літопись каже навіть, що Ізяслава „вигнав“ Вячеслав із Переяслава⁶⁾. Туров віддали Ізяславу, в придачу до Миньска, що ще лишивсь у Ізяслава з Полоцьких волостей; крім того Ярополк поручив князям новгородському й смо-

¹⁾ Про се згадує Київська літопись вже по смерті Андрія (с. 335), тому каже тільки за обіцянки Юрія, але з обов'язання, певно, було обосторонне.

²⁾ Пат. с. 212, Лавр. 286, і Новг. 126.

³⁾ Никоївська (I. 157) каже, що Ярополк наслав на нього „сиду многу“, але Київська і Суздальська літописи дають зрозуміти, що справа була погоджена переговорами.

⁴⁾ Лавр. с. 286.

⁵⁾ Я крім того маю те підозріння, що тут у Суздальській літописі щось пропущено. Київська зовсім мовчить про сей епізод і згадує тільки пізніше (с. 213). В Никоївській порожній фразі (I. 157).

⁶⁾ Пат. с. 212.

ленському дати Ізяславу ще від себе подарунки, „дани Печерськые и отъ Смолинська дань“, і на тім помирилися.

Але Вячеслав, не з власної охоти, як я підозріваю, пішовши до Переяслава, не довго витримав тут — вже на другий рік надумав іти з Переяслава: пішов звідти, вернув ся знову, але потім таки кинув Переяслав і вернувся назад — до Турова. Тоді Юрій умовив Ярополка (десь весною 1134 р.) віддати йому Переяслав, а він знов мав віддати свої поволянські волости Ізяславу. Віддав одначе Ізяславу тільки частину їх. Ізяслав стратив терпеливість від крутість своїх стрійв, розсварив ся й постановив битися. Утворивсь союз — Мстиславичів — Всеволода новгородського й Ізяслава передовсім, та Ольговичів. Ольговичі ставили собі близшою метою відібрати Посемя, забране у них за Мстислава, Ізяслав — здобути собі Ростовсько-суздальську волость; на тім опирав ся їх союз. Війна вела ся на півночі й на полудні: Новгородці в інтересах Ізяслава двічі ходили на Суздальську волость, Ольговичі воювали з Ярополком і Юриєм на Подніпровку, з участію Половців, починивши великі спустошення на лівобічній побережжю. Нарешті се закінчилось угодою — десь на початку 1135 р.¹⁾ Переяслав віддано найменшому Мономаховичу — Андрію; в його руках він тратив своє значінне кандидатури на київський стіл. Водинь (волость Андрія) передано Ізяславу, Юрій вернувся назад на своє Поволже. Ольговичі жадали прихвернення волостей (Посемя): „що наш батько держав за вашого батька, того й ми хочемо, а як не дасте, не жалуйте потім, що станеть ся²⁾, але не дістали і зіставив ся без союзників, мусіли на разі замовчати.

Але спробувавши раз боротьби з Мономаховичами, Ольговичі слідом розпочали з Ярополком і його братами війну вже на власну руку. Літом 1135 р. вони, навівши Половців, попустошили Переяславщину. Ярополк прийшов її ратувати, але битва, зведена на Супої закінчила ся побідою Ольговичів: Ярополк посіпшив ся, надіючися на свої сили, й розпочав битву, не стягнувши навіть всього війська, а дружина його, розбивши Коловецький полк, приведений Ольговичами, загнала ся в погоню, полпивши своїх князів з малими силами і ті були розбиті дружиною Ольговичів. Наложив тут головою внук Мономаха Василько Леонович, син того

¹⁾ В сих роках — 1134—6 Київська і Суздальська літопись спішать ся о оден рік, катомісь 1 Новгородська має добрі дати, як видно з поданих у ній означень днів (під 1134 р.) і індиктів (під 1136). Смерть Ярополка Сузд. датує вже однаково з Новг., а Іпат. ще спішить ся.

²⁾ Іпат. с. 213.

грецького царевича-претендата, ожененого з Мономаховою донькою, богато київських бояр убито й взято в неволю: в руки Ольговичів впав „стят“ (ворогов) Ярополк, і на сю корогву йшли дружини Мономаховичів і впадали в руки ворогів. Ярополк по сім нещастю мусів відступити в Київ. Чернігівське військо прийшло під Вышгород, але за Дніпро йти не відважилось і вернуло ся. Але змогою Ольговичі з Половцями перейшли Дніпро й почали спустошити околиці Києва, заходячи до Вышгорода і до Деревської землі. Ярополк, як оповідає прихильний йому літописець, стягнув був великі сили, але не схотів воюватись і зробив наренті ту угоду, котрої добивались Ольговичі і про котру йшли переговори серед самої цієї війни: „віддав їм їх отчину, чого вони собі й жичили“, то значить — Посем.¹⁾ Це сталося уже на початку 1136 р.²⁾ Літописець дуже похваляє Ярополка за сю неохоту до кровопролиття, але сам каже, що „благорумний“ Ярополк „хулу и укорь“ прийняв від братії й від усіх — правдоподібно натакає на незадоволенне родини за сю податливість перед Ольговичами.

Та Ольговичі, захочені успіхом, хотіли все нових здобутків, тим більше, що їм тим часом удалося було (правда — на короткий час) здобути ще й Новгород. Які конкретні задачі ставили вони собі на разі, не знати; дуже можливо, що се вони розпочинали заходи відібрати Київ, і на те була між ними умова. Як би там не було, тільки на початку 1138 р.³⁾ вони почали нову війну. Насили знову на Переяславщину разом з Половцями і почали спустошити. Андрій хотів тікати, але Ольговичі „облесливими словами заспокоїли його“⁴⁾ — правдоподібно, вони хотіли привести його до союзу або бодай до нейтральності. Прибули нові ватаги Половців, і Ольговичі з ними пішли на Київ, але довідавши ся, що Ярополк зібрав війська, вернули ся в Чернігів. Та на сей раз Мономаховичі, занепокоєні претенсіями й успіхами Ольговичів, солідарно й енергично піддержали свого шефа. До Ярополка наспіли помочи від Юрія і Вячеслава, від Мстиславичів — Ізяслава й смоленського Ростислава, прийшла також поміч з Половця.

¹⁾ Літописець не називає його виразно, але що Посем перейшло тепер до Ольговичів, видно з оповідання і Новг. під 1137 р., і се власне була та отчина Ольговичів, що належала „нашому батьку за вшого батька“. ²⁾ 12 січня.

³⁾ Вивожу з того, що під час цієї кампанії Ольговичі довідались про вигнання Святослава Всеволодича з Новгорода, що стало ся в квітні 1138 р.

⁴⁾ Лавр. 290.

з Галичини, з Угорщини і ватага Берендичів. З сою страшною силою Ярополк рушив на Чернігів. Всеволод хотів тікати, але чернігівська громада, як оповідає літописець, не пустила його й примусила покоритись Ярополку: — закричали (въспиша) до Всеволода: „ти надієш ся утечи до Половців, але як волость свою стратити, то по що маєш вертати ся? (погроза, що громада впречеть ся його). Ліпше кинь свої амбіції й проси згоди! Ми знаємо милосерде Ярополка, що він не рад кровопролиттю, і для Бога прийме згоду, бо жадує Руської землі“.¹⁾ Всеволод послухав і дійсно послав до Ярополка „с молбою“. Ярополк прийняв перепросини. Коло Моравійська війшли ся сторони, й уложено згоду — на чім, не знаємо, правдоподібно — на *statu quo*. Літопис знову похваляє Ярополка, що він „благъ сый, милостивъ кравомъ, страхъ божий имѣя въ сердци, якоже и отецъ его имѣяше страхъ божий, и о всѣмъ рассмотривъ, не восхотѣ створити кровопролитья“, та сі мусіровані компліменти знову дають догадувати ся, що сю миролюбність Ярополка в княжих і дружинних кругах знов не дуже хвалили. Але консеквентна повздержливість в відносинах Ярополка до Ольговичів робить правдоподібним, що він розумів всю небезпечність династичної боротьби та робив все можливе, аби не розбудити нової боротьби, подібної до війни Олега з Мономахом.

Сим і закінчила ся політична діяльність Ярополка: він умер слідом, 18 лютого 1139 р., здасть ся — не зробивши ніяких розпоряджень що до київського стола. Як ми вже бачили, Ярополк не додержав свого зобов'язання перед Мстиславом і батьком — передати свої волости Мстиславичам, бо уступив перед своїми молодшими братами. Але судячи по тому, що в останній війні Ярополка піддержали й Мономаховичі й Мстиславичі, острого напруження відносин в родині не було. Чи було отже що небудь постановлено в справі київського стола? Не знати, але можливо, що кандидатура Вячеслава на Київ була до певної міри прийнята вже при угоді 1136 р. Тільки відносини в середині Мономахової династії все таки не наладились вповні, і се дало можливість Ольговичам слідом зробити річ яких десять літ перед тим зовсім неймовірно — здобути собі Київ.

Але вже й перед тим родина Мономаха понесла важкі страти завдяки своєму розділу. Ольговичам вернули назад Посеме, се ми

¹⁾ Сі компліменти, розумієть ся, лишають ся на сумління київського літописця.

бачили. Крім того страчено Полоччину й Новгород. Коли Ізяслав пішов з Полоцька в Переяслав, подививши там Святополка, Полочане, як я вже згадував, скориктавши з сеї нагоди, вигнали Святополка, а на його місце посадили князем Василька, внука Всеслава. Правдоподібно, він вернувся із свого заслання; пізніше (1140) чуємо ще про двох полоцьких княжичів, що прибули з Царгорода¹⁾. Не знаємо, чи робив які заходи Ізяслав, щоб вернути собі Полоцьк, але вернути не вернув; йому ще лишилась якийсь час Минська волость, але потім Всеславичі й її вернули собі. Коли се стало ся, не знати; по 1133 р. нечуємо нічого за Минську волость Ізяслава, а під 1152 р. згадується вона як волость Всеславичів. В кампанії 1138 р. бачили ми у Ярополка помітний пошк з Полоцька: мабуть Всеславич піддобрювавсь, щоб його не чіпали. Але Мономаховичі мали й без нього досить клопоту. Подібним способом з їх рук трохи пізніше втікла й Туровська волость.

В Новгороді, як я згадував, вже перехід Всеволода в Переяслав викликав незадоволення. Коли Всеволод вернув ся, громада під впливом пригородів Цесова і Ладоги, чимсь, видно, незадоволених на Всеволода спеціально, вигнала була його, але партія йому прихильна вляла гору, і його вернули. Війна з Суздадем, в котру потім втягнув Всеволод Новгородців, допомагаючи брату Ізяславу, викликала у них великі розрухи. Ярополк і Ольговичі пробували впливати на Новгородців, притягаючи кождий на свій бік, і тим загострювали партійну боротьбу; се було причиною, що Новгородці дуже захожувались коло того, аби помирити Мономаховичів з Ольговичами; в сій справі вислали вони на Україну свого посадника, потім єпископа. Нарешті партія протівна Всеволоду вляла гору, його увязняли й вигнали, зробивши йому три закиди: не жадає смердів, хотів перейти в Переяслав, під час походу (очевидно — суздальського) перший покинув битву. На його місце протівна партія посадила Святослава Ольговича. Але боротьба партій ішла далі; на Святослава був вчинений атентат. В кінці партизани Всеволода, що перебував тим часом у Вишгороді (Ярополк дав йому сю волость, як його вигнали з Новгорода), закликали його, але в Новгороді його посадити не могли; він сів у сусіднім Цесові, і з того в Новгороді почалась повна усобиця, яку перервала тільки смерть Всеволода. Нарешті

¹⁾ Іпат. с. 217

Новгородці Святослава вигнали й узали князем у Юрія сина Ростислава.

Ся революція мала велике значіння в розвою новгородського устрою. Промовчана князями, зайнятими тоді иншою боротьбою, вона стала прецедентом для Новгородців: вони від тепер свобідно перевидають князями, а заразом власть сих князів стає дуже незначною, обмежена кількома функціями; посадник — колись княжий урядник, останніми часами вже виборний, стає тепер властивим правителем Новгородської республіки, а всі важніші компетенції переходять в руки віча. Не тільки Мономаховичі, а й взагалі Ярославичі від тепер, можна сказати, тратять Новгородську волюсть, і вона займає зовсім окреме, виїмкове місце в політичній системі Руської держави.

Коли стала відома смерть Ярополка, в Києві не було нікого в князів. Першим наспів — на четвертий день по смерті Ярополка, безпосередно молодший брат, звістний уже нам з зводі неадарности Вячеслав. 22 лютого він уже увійшов у Київ¹⁾, і Києане з митрополитом зустріли його з честю та „посадили його на столі прадіда його Ярослава“. Сей дуже скорий приїзд піддає здогад, що Вячеслав сидів деє по блізу коло Києва й чекав київського стола, може в котрімсь з київських городів (бо з Турова ніяк не міг би так скоро поспіти), а що прибув у Київ з голими руками, значить — не надіяв ся перешкод, то з сього б виникало, що числив вперед на згоду князів. Дійсно — ні Ізяслав, ні Юрій не обзивають ся з претензіями на київський стіл, отже досить можливо, що Вячеслав був признаний вже кандидат, як то я вже вище кавав. Тільки як Мономаховичі справді вперед згодні ся на його кандидатуру, то се була велика помилка з їх сторони, бо сам собі полишений Вячеслав ніяк не міг удержатися на київськім столі. А дійсно инші претенденти з родини Мономаха — Ізяслав і Юрій (Ізяслав як старший Мстиславич, Юрій — як старший по Вячеславу Мономавич), не погодивши ся про київський стіл між собою, вповні полишили Вячеслава його власним силам.

¹⁾ Ми маємо дві дати приходу Вячеслава: 22 (Лавр. й ин.) і 24 (Іпат.) лютого. З них може бути принята тільки дата Лавр. л., бо се було, по київській літоп., „у срьдѹ мясопустную“, а 1139 р. середа перед мясопустною неділею була 22; се одинока можлива комбінація.

З цього скористали Ольговичі. Всеволод, довідавши ся про прихід Вячеслава й його неприготованість, на борзі, з незначною дружиною, перейшов Дніпро й увійшов у Вишгород. Се цікаво: Вишгород мав кріпкий замок, і коли Всеволод туди увійшов без перешкоди, то очевидно, що Вишгородці добровільно перейшли до Всеволода. Суздальська літопись каже, що Вишгородці взяли навіть участь в поході Всеволода на Київ. Се міг бути приготований наперед союз, так само і певне сторонництво Всеволода в самім Києві. 4 марта Всеволод приступив до Києва і зажадав від Вячеслава, аби лишив йому Київ. Для більшого враження взяв ся він палити передмістя — „ночав палити дворц, що стояли перед містом в Копиревім кінці“. „Кияном і митрополиту се було не мило“¹⁾, каже літописна записка, але піддержати Вячеслава Кияне теж не мали охоти, а сей грікий князь, не маючи ані сили ані енергії для боротьби, тільки протестував: покликував ся на те, що зайняв Київ по праву, а Всеволоду, повляв, Київ не отчина²⁾: батько його не був кївським князем. Всеволод дійсно не мав ніяких прав на Київ, але він правами ніколи не журив ся, а тепер, маючи силу в руках — тим менше. Тимчасом митрополит заходив ся посередничити. Вячеслав вкінці заявив, що вертає назад у Туров. Всеволод відступив у Вишгород, давши Вячеславу свободний вихід, а другого дня (5 марта) увійшов у Київ „с чєстью и славою великою“, правдоподобно — зрештою йому його партиванами³⁾.

Упустивши так несподівано Київ, Мономаховичі аж тепер заворушились. Вони не прийняли візвання Всеволода до порозуміння, пробували порозуміти ся між собою, щоб спільними силами вигнати Всеволода з Києва. Юрій приїздив у сій справі в Новгород і до Ростислава смоленського — видно, шукав порозуміння з Мстиславичами. Але до порозуміння не прийшло: питання про кївський стіл розділило Мстиславичів і Мономаховичів (спеціально — Ізяслава і Юрія) так глибоко, що вже ніколи вони не могли зійти ся в спільній акції. Всеволоду зівстав ся Київ без клопоту.

Але він з свого боку дуже бажав собі порозуміння з Моно-

¹⁾ Софійський временникъ, вид. Строева I с. 190, се місце помилуване, але се може тільки свідчити за автентичністю записки, що сюди заблукала.

²⁾ Воскр. I с. 32; се звітка мусить бути автентична, як і інші доповнення сеї копії в сій частині.

³⁾ Іпат. с. 217, Лавр. с. 291, Воскр. I с. 32.

маховичами. Його становище не було веселе — з огляду на своїх ближніх свояків, з чернігівської династії. Розпочинаючи боротьбу за Київ, Всеволод притягнув до себе своїх свояків різними обіцянками. Воно инакше й не могло бути, бо Всеволод був узурпатором і в Чернігові, тож своєю братиєю, особливо Давидовичів, котрим перебив Чернігів, міг тільки дуже привабливими перспективами заохотити, аби помагали йому здобути Київ. Він пообіцяв Чернігів Давидовичу Володимирі, що мав на Чернігів більше права, ніж Всеволод, але пообіцяв той самий Чернігів і своєму рідному (безпосередно молодшому) брату Ігореві. Свої чернігівські волости обіцяв він передати иньшій братії, а меньшому брату Святославу обіцяв здобути Переяслав. Сповнити сі всі обіцянки він не мав тепер найменьшої охоти, ба й спромоги. Перспектива — віддати все й самому зістати ся з самим Києвом, у вічних страху від Мономаховичів, на ласці у своєї братії, не тишила його ні трохи.

Він уже встиг посваритись і пересварити братів, обіцявши Чернігів двом і віддавши його Володимирі. Але стати незалежним від братів міг він, тільки помиривши ся з Мономаховичами. Він се й пропонував їм, особливо Ізяславу, та вони хотіли ще бити ся з ним. Тоді він, щоб їх пострахати і зробити бодай щось про око для своїх братів, поровняв своїх братів з військами разом на Переяслав — на Андрія Мономаховича, на Туров — на Вячеслава, на Волинь на Ізяслава, напустив на нього також Володимирка галицького, закликав Половців і Поляків, і пустив поголоску, що хоче забрати всі волости: відбере у Ізяслава Волинь, у Ростислава Смоленськ.¹⁾ Плян, розуміть ся, був за широкий, і Всеволод, як би брав ся до нього, то брав ся б инакше. З тих походів нічого не вийшло, але Всеволод, наробивши розголошу, осягнув своє: він мав тепер чим виправдати ся перед братом Святославом — що дійсно хотів здобути йому Переяслав, а з Андрієм переяславським тим часом встиг прийти до союза, помирив ся, заімпонувавши йому великодушністю, що не скористав з пополоху, як загорів ся Переяслав підчас того походу і переговорів. Але що найголовніше — йому удало ся порозумітись з Вячеславом і Мстиславичом Ізяславом. Вони самі звернули ся до нього, з чим — літопись не каже, каже тільки, що Всеволод з початку не хотів „вчинити їх воді“, але потім роздумав ся, „що йому без них не можна обійтись“, і згодив ся. Думаю одначе,

¹⁾ Літописи беруть сей плян серіозно (Іпат. с. 218, Лавр. с. 290), але се неможливо, занадто він скидає на оперетку.

що Всеволод тільки удавав сі тяжкі вагання, бо даючи свою згоду на ті пропозиції, не мав особливого заміру додержувати свого слова. Зміст же сеї угоди можна відгадати зовсім на певно — се була обіцянка Київа.

Ізяслав, очевидно, пішов на компроміс із старшим Мономаховичом Вячеславом і умовив ся з ним взяти Київ на спілку (як се потім і стало ся вкінці). Ся умова між ними стала ся, десь видно, зараз по вигнанню Вячеслава з Київa. Тепер вони мусяли зажадати від Всеволода, що він їм передасть Київ після себе, і Всеволод по тих своїх ніби тяжких ваганнях вкінці згодив ся. Так виходить з усього. Тим тільки можна пояснити тісну солідарність, яку ми від тепер бачимо між Ізяславом, Вячеславом і Всеволодом, за цілий час його князювання. Ізяслав не тільки тримає з ним, але чинить його волю там, де заходили й його власні інтереси: напр. коли Новгородці хотіли взяти князем меньшого Мстиславича Святославича, а Всеволод не захотів цього і дав Мстиславичам відступного — Берестя, аби не брали Новгорода, то Ізяслав згодив ся, хоч против волі, бо хотів Новгорода, для брата і потім доперва через сестру — жінку Всеволода, „випросив“ у нього Новгород¹⁾. Очевидно, щось спеціальне зв'язувало Ізяслава з Всеволодом, а тим могла бути тільки справа київського стола. В зв'язку з умовою про Київ стояли, правдоподібно, і пізніші переходи Вячеслава та Ізяслава на переяславський стіл.

Уложивши союз із Мстиславичами, Всеволод розв'язав собі руки в відносинах до братів. Він рішучо не дав їм своїх чернігівських волостей (головно тут брати ждали від Всеволода *Вятицької землі*)²⁾. Не додержав і інших обіцянок. Коли умер Андрій в Переяславі, обіцяним колись Святославу, Всеволод перерів у Переяслав Вячеслава, мотивуючи се тим, що Туров належить до Київa³⁾, а в дійсності даючи Вячеславу Переяслав, мабуть, як переходову волость до київського стола; в Турові посадив він свого сина Святослава. А як Вячеславу сприринило ся в Переяславі, з огляду на претензії Святослава Ольговича, що пробував його навіть силою вибити з Переяслава, і захотіло ся назад у Туров, Всеволод перерів у Переяслав Ізяслава, а свого сина Святослава посадив на Волни.

Таке поступованне Всеволода злучило і Ольговичів і Давидовичів против нього, хоч як він зручно розлучав їх. Ольговичі

¹⁾ Іпат. с. 220—1. ²⁾ Іпат. 222.

³⁾ „СѢДѢШИ ВО КИЕВСКОЙ ВОЛОСТИ, А МЯѢ ДОСТОМЬ“ — Іпат. І. с.

були дуже роздражнені: „дає волости синові, а братів не наділив нічим“. Коли Всеволод спросив свою братику до себе на з'їзд до Київ, надіючи ся заспокоїти їх гнів, вони з'їхавши ся під Києвом, натомість уложили між собою союз против Всеволода і на тім їдзували хрест, аби спільно доходити своїх претензій, а не задовляти ся якимись дрібницями, і не поїхавши до Київ до Всеволода, поїхали геть. Спільними силами попробували вони відібрати Переяслав у Вячеслава, але Ізяслав оборонив стрія та ще з братом своїм попустили волости тої чернігівської фронди. Се проходило їх завзяте, і скінчило ся на тім, що Всеволод знову відлучив сепаратною умовою Давидовичів від Ольговичів та заткнув їм роти незначними подачками — по два городі на кожного. Всі їх нарікання на союз Всеволода з Мстиславичами, що він „обсадив ся ними, на безголові і на „безъжъстьє“ нам і собі“ та заходи — розладити сей союз, були даремні.

З другого боку Всеволод, маючи за собою Мстиславичів, не дарував Юрью. У нього були з Юриєм рахунки за Новгород, бо там противна Ольговичам партія була вивела на стіл Ростислава Юрєвича, і Всеволод позволив собі докучити Юрью чим міг: забрав Остерський городок, що належав до Юрія, ще якісь його городи, і що лиш міг із його майна — коні, худобу, вівці і т. н.¹⁾

Отсе сильне й авторитетне становище, яке зайняв Всеволод, завдяки союзу з Мстиславичами забезпечивши собі свої володіння й приборкавши свою братику, — показало ся в повній силі під час війни з Володимирком галицьким. Сей князь помагав Всеволоду на Ізяслава, як той сидів на Волині, але як Всеволод посадив на Волині свого сина, Володимирко, тримаючись традиційної галицької політики, зараз переінів свої відносини: „розсварились і почали собі шукати причини“.²⁾ Всеволод ходив на нього походом (в 1144 р.), аби примусити до покорности („нудяще его приѣхати къ Всеволоду поклонити ся“), і примусив дійсно, але відносини не поправились, і перед смертю Всеволод вибирав ся знову в похід, бо Володимирко забрав київське місто Прилуки, на Побожу (справа одначе й сей раз скінчилась на невдалій облозі Звенигорода).³⁾ Ширше про ці походи я буду говорити на иньшій місці⁴⁾, а тут згадую про похід 1144 р. як ілюстрацію тодішніх впливів Всеволода на Русь: він потрапив тоді дивигнути на Володимирка трохи не „всіх руських князів“, як каже літопись⁵⁾ — тут були й Мсти-

¹⁾ Іпат. с. 221.   ²⁾ Іпат. с. 225.   ³⁾ Іпат. 229, Лавр. с. 296—7.

⁴⁾ В гл. VII.   ⁵⁾ Лавр. с. 295.

славичі, й Вячеслав, і Ольговичі з Давидовичами, і Всеволодо-вичі (князі городенські) й в. кн. польський Володислав Герман. Дванадцять літ тільки минуло від смерти Мстислава, і як перемі-нився рід! Відний Олег Гориславич німтив ся над Мономахо-вичами бодай руками свого сина! Незвичайно зручна і перфідна політика Всеволода, його вічна система — розділяти й пересварювати (divide et impera!) вновлі осягнула свою мету, хоч результати її були дуже нетрівкі, а в загальній еволюції руського державного життя його діяльність мала дуже шкідливий, руйнівний вплив. Та все таки годі не сказати про нього, що він був „смысленъ“!¹⁾

Приборкавши братів за допомогою Мстиславичів, Всеволод скоро з ними помирился. Київ він не мав наміру віддати Ізяславу з Вячеславом, хоч і обіцяв. Він хотів його задержати в своїм роді, повторити Мономахову пробу. Але віддати сину не було що й думати, се було безнадійно! Тож Всеволод обіцяє Київ брату Ігорю, поки що в секреті; се було десь ще перед походом 1144 р., бо тоді вже Ігор захожував ся коло того, щоб придбати собі союзників на будуще і тому радив не дуже тиеснути Володи-мирка, коли вірити літописцям.²⁾ На другий рік Всеволод постановив відкрити свої карти: він закликав братів і двох інших претен-дентів на Київ — Володимира Давидовича й Ізяслава Мстисла-вича і заявив перед ними, що подібно як Мономах по собі пере-давав київський стіх своїй родині — Мстиславу, а потім Яро-полку, так і він постановив передати Київ по собі своєму брату Ігорю. По сій заяві він казав князям присягнути, що вони приймають його волю й не будуть від Ігоря вимагати нічого силою.

Ся заява заскочила так несподівано князів, що ті присягнули справді. Ізяслав, „много замышлявъ“, як каже літописець³⁾, заплатив Всеволоду його монетою: присягнув без найменьшої охоти додер-жати присяги. Тому він, мабуть, і повдержав ся від усіхких на-рікань і протестів — аби не звертати на себе уваги. Навіть коли в останніх походах Всеволода — в Польщу і в Галичину він після сього не взяв участі, то те зробив мабуть не з абетіненції, а борше тому, що сі походи не годили ся з династичними зв'яз-ками його й його родини.

Діло в тім, що Всеволод Ольгович посвоячив ся був з в. кн. польським Володиславом II, видавши свою доньку Звениславу за його сина Болеслава Високго⁴⁾ і від того часу помігав Володи-

¹⁾ Лавр. с. 290. ²⁾ Лавр. с. 226. ³⁾ Іпат. с. 227.

⁴⁾ Стало ся се 1142 р. — Іпат. с. 224.

славу в його боротьбі з меншими братами Болеславом (Кучерявим) і Мешком (Старим) — послав свої полки йому в поміч „на братью его меньшую“¹⁾; з свого боку Володислав помагав у походах Всеволода на Івяслава і на Володимирка (в 1144 р.); коли його слідом вигнано з Польщі (1146), його син перебував на дворі Всеволода, і лише смерть очевидно не дала Всеволоду часу уступити ся за своїм сватом. Протинно, Мстиславичі були посвоячені з Болеславом Кучерявим, що держав доньку Всеволода Мстиславича Верхуславу; тому під час походу 1145 р. в Польщу Івяслав вимовив ся хоробою „разболѣ ся“, й не пішов.²⁾ Подібна комбінація вийшла, вдасть ся, і з другим походом на Володимирка: угорський король Гейза помагав Володимирку в його війнах із Всеволодом; тим часом десь 1145—6 р. оженив ся він із сестрою Івяслава Евфровиною; тому Всеволод навіть і не кликав Івяслава у сей похід³⁾.

Покладаючи ся на свої дипломатичні штуки, не дбаючи про приятелів, Всеволод не дбав і про те, на що велику увагу звертав Мономах — симпатії громади. Я говорю тут про Київ, коло котрого головню оберталась політика Всеволода. Ми знаємо, що він за життя Ярополка немилосердно нищив київські околиці, хоч

¹⁾ Такі походи 1142 і 1145 рр. За сей другий похід Ольговичі дістали в дарунку м. Визну на Бугу; її взяв собі Ігорь — Іпат. с. 227.

²⁾ Звістка про шлюб Верхуслави в Іпат, під 1137 р.; тут Іпатська спішить ся (порівняти дати вигнання Всеволода з Новгорода), але чи рік свій записки треба також зредукувати відповідно до того — се питання. Але окрім того ще під 1141 р. є записка: „приведена бысть дщи Всеволожа в Ляхы“. Що за Всеволодізна? Із звістки Ортліба звифальтенського внаємо, що жінка Болеслава Кучерявого, Русинка, при кінці 1140 чи на початку 1141 р. була вже в Польщі (Monum. Pol. hist. II. 4, про дату див. у Бальцера с. 159). Але й се не рішає справи, бо записку Київ. л. можна датувати мартом 1141 р. Можливо, що тут маємо дублет звістки про шлюб Звенислави (тоді вибрати між 1141 і 1142 р. досить трудно), або що під 1137 р. маємо тільки шлюбну умову, а під 1141 р. — від'їзд до Польщі Верхуслави. За першою гадкою, котру приймають Ляницько (с. 60) і Бальцер (с. 160), промовляти може те, що Всеволода названо тут без ближшого пояснення, і се б борше могло вказувати на київського князя. Зауважу по дорозі, що зредуквати 1141 р. Іпат. л. на 1140, як робить Ляницько (с. 60), нема причини. Що до осіб чоловіків тих двох Всеволодівен рішають згадки Київ. л.: Мономаховичі мають зятєм Болеслава Кучерявого (с. 271), а Болеслав Високий, згаданий на с. 228 і правдоподібно с. 229 (хмбю Володислава — замісь Болеслава) був зятєм Всеволода Ольговича.

³⁾ Київ. л. вправді каже, що Івяслав ходив 1146 р. на Володимирка (с. 228), але борше треба прийняти категоричну звістку Суздальської:

заразом, здасть ся, й аберав собі партію в Київщині. Ставши київським князем, він обудив велике незадоволення здирством і неправдами своїх тивунів, навіть у прихильнім йому Вишгороді: „Ратна знищив нам Київ, а Тудор Вишгород“, ескаржили ся по його смерті Князе Святославу Ольговичу¹⁾. Київська дружина мала причини бути незадоволеною перевагою чернігівських бояр і пізніше перейшла на сторону Ізяслава²⁾. З митрополитом Михайлом теї вийшли якісь непорозуміння, так що він поїхав з Києва до Царгорода і, здасть ся, не вернув ся³⁾. Треба одначе сказати, що Всеволод був на зверх дуже побожний: він поставив славний в історії нашої штуки монастир св. Кирила під Київом, церкву св. Юрія в Каневі; є пізніша звітка, що перед смертю він сам постриг ся, з іменем Кирила⁴⁾. Його конфлікт з митрополитом треба отже толкувати спеціальними причинами.

Ще на одну сторону треба вказати, що мала завсідн великий вплив на симпатії Князя — відносини Всеволода до Половців. Ми бачили, як за зле брали Всеволодовому батьку Олегу його союз із ними. Всеволод від початку своєї історичної діяльності, то значить від війни в стрієм Ярославом, все уживав Половців, „наводив“ їх на руські землі. За Ярополка двічі пустошив

„нарече оба Ізяслава оставити дома“. Про шлюб Гейзи — див. Іпат. с. 268, Марсі Сігон. гл. 71, Туроц гл. 66. Про час його — Гротъ Изъ історіи Угріи и славянства с. 94 і далі; ближшу дату можна викобачувати з того, що ще в 1144 р. Ізяслав беть ся з угорським військом, в Галичині, а вже 1147 р. у Гейзи був син. Імя Гейзової жінки — Евфровина приходять в актах — впр. Fejér Codex Agradianus II, 230; звітка про неї зібрані ще у Катоні III с. 560—1.

¹⁾ Іпат. с. 229.

²⁾ Цікава подробиця в оповіданню про весіле у Ізяслава в 1144 р.: літопись каже, що до нього (в Переяслав) приїздя Всеволод „з усіма боярами і з Киянами“ (Лавр. 293). Отже Всеволодових бояр уважали в Киянами, а приходнями? чи треба тут розуміти київських бояр великих. Звітка ся в кождім разі інтересна вказівкою, що Ізяслав від давна мав зносини з Киянами: тих Киян ледви аби Всеволод привів на весіле з власної ініціативи.

³⁾ Лавр. с. 296. Протявне пробував недавно довести неаб. Лебдинцев у статі Къ вопросу о кiev. митрополитѣ Михайлѣ — Чтенія київ. істор. тов. т. X.

⁴⁾ Іпат. с. 227, 457; в копії поминника, приготованого для видання в Чтеніях київського історичного товариства, але не виданого до тепер, читаєть ся: „великаго князя Всеволода кіевскаго, въ шлюбухъ Кирилла: великаго князя Георгія, убіеннаго въ Києвѣ“. Ближших відомостей про сего поминник не міг я досі добути.

він з Половцями околиці Київа. При переході Всеволода в Київ Половці, спустошили були Посем¹⁾, і Всеволод ходив на них походом, але се не перемінило його відносно: він „наводив“ їх і далі на своїх ворогів нпр. на Туровську волость, на Галичину. Се мусіло мати свій вплив, мусіло причиняти ти ся до непопулярності у Киян Всеволода і князичної непопулярності „Ольговичів“ взагалі.

Всеволод, вернувши ся з походу на Галичину, розхорував ся і виїхав з Київа під Вишгород; тут, на Дніпровім острові у нього, правдоподібно, був підміський двір, як то часто бувало у київських князів. Чуючи свій кінець, він покликав до себе братів і визначнійших Киян і поручив їм на своє місце князем брата Ігоря: „я хорий дуже, от вам мій брат Ігор, візьміть його“, як переказує сю рекомендацію київська літопись. Київські нотаблі заявили згоду. Ігор поїхав з ними до Київа, скликав віче — „всіх Киян“ на княжий двір під Угорським, і тут Ігоря оголошено князем та вложено присягу. Літопись додає, що Кияне в тім поступали нещиро, але се, правдоподібно, тільки ретроспективне і хибне пояснення, і такої „лести“ не можна припускати у них тоді²⁾. Другого дня, вернувши ся до Вишгорода, Ігор прийняв присягу від Вишгородців осібно — може покладаючи особливу вагу на сей прихильний пригород. Покінчивши з громадою, Всеволод хотів забезпечити Ігоря й від претендентів і ще послав до Ізяслава і Давидовичів, пригадуючи їм присягу; ті відповіли, що тримають ся присяги. Всеволод сеї відповіді вже не почув — він вмер тимчасом, 1 серпня 1146 р.³⁾

Поховавши Всеволода, Ігор тогож дня поїхав у Київ — вокняжити ся, разом із Святославом, що був його alter ego під

¹⁾ Се каже Никонівська копіяція (I с. 161 і 163): се правдоподібно, бо Половці користали з смерті кожного київського князя, щоб напасті на Русь.

²⁾ Аналізу літописних звісток див. в моїй Історії Київщини с. 166 і далі. В оповіданню про боротьбу Ізяслава з Ольговичами ми маємо копіяцію з двох версій — прихильної Ізяславу й прихильної Ольговичам (про сю контамінацію див. у Бестужева-Рюміна О составъ рус. лѣтоп. с. 80 і далі). Ся нпр. увага про „лесть“ Киян належить, очевидно, партизану Ольговичів.

³⁾ Тут є знову різниця в дні: в Іпат. 1 серпня, в Лавр. 30 липня (в кодексах Кенігсб. і Академ. 1 липня, але се, очевидно, хіба поправка — поправлено день, а місяць лишив ся). певну дату дає пізніше оповідання Київ. л., с. 457.

час недовгого його князювання (Ігор був хорий на коні, й по-
трібував помочи). Княж скликано на „Ярославів двір“ — голов-
ний княжий двір, „на горі“, і тут знову приєднали вони Іго-
реви без всяких інцидентів. Але слідом сталося на Подолі вже
неурядове віче, де почали люди пригадувати всікі прикраси за
Всеволодового пановання (княжий Ярославів двір очевидно не дуже
надавався для таких дебат) і постановили зажадати від нового
князя гарантії на далі. Покликали Святослава Ольговича, перед
ним почали скаржити ся на Всеволодових тивунів, зажадали, аби
на далі не було таких ненорядків і здирств, аби судові кошти
і кари були докладно управильнені і князі аби самі милували
суду: „Ратна нам знищив Київ, а Тудор Вингород, а ти княже
Святославе цілуй нам Хрест за свого брата і за себе: коли нам
буде яка кривда, то судить нас ви самі“. Святослав прирік, що
кривд більше не буде, а провинників-тивунів віддав він на волю
громади. На тім він присягнув, і Княже посідавши з коней, на
лотрих сю нараду з князем відбували, також присягли ще раз на
вірність Ігорю¹⁾. Потім „ліпши“ (визначійши) Княже з Святос-
славом поїхали до Ігоря, і там повторено тіж обіцянки й обоето-

¹⁾ Незвичайно інтересний діалог Княж з Святославом в Київський
літопис переданий дуже коротко і не зовсім ясно, — ширше і з всякими
признаками певности в Воскресен. І с. 35. Княже по своїй скарі на тиву-
нів жадають від Ігоря: аще кому насъ будетъ обидѣ, то ты правы“ (Воскр.:
аще кому до насъ дѣло какое да сами насъ судите) — тут, очевидно жа-
дають ся від князів, властиво від Ігоря — аби вони судили особисто.
Се жаданне громади поясняють слова Святослава Ігорю в Воскр.:
„азъ, брате, цѣловать крестъ на томъ Киполѣ, яко быти тебѣ княземъ
во правду, а людемъ, кому до кого обидѣ будетъ, ино ти ихъ судити
во правду сакому, или мнѣ, а тивуномъ ихъ не судити, ни продавати
(накладати грошевѣ кари); а что были тивуни брата нашего Ратна и Ту-
доръ, а тѣмъ не быти, а колиъ будетъ быти, ино ихъ имати съ суду
урокомъ, а въ свою волю имъ людей не продавати“. Отже, тивуни мали
би поборати тільки кошти і кари при княжій суді відповідно до такен,
а самі не судити.

Святославъ заповів Княжам, що кривд не буде, і додав: „я се вахъ
(вар.: вы) и тивуны, а по вашей воли“ (Київ.; в Воскр.: „а тивуны
вахъ по вашей воли“): я думаю, що тут треба виходити з Київ. а як
lectio difficilior, і по довгих роздумуваннях над сиз текстом, міркую, що
тут віддавали ся, провинники — тивуни народу на кару, і шари потім
дійсно напав на дім Ратні; Ігор постав утихомирювати розрух мабуть
тому лише, що він за далеко вже пішов. Татищев (II с. 282) розумів се
так, що князь передавав вибір тивунів громадї. Я давійше в своїй Історії
Кієвщини (с. 167) висловив думку, що Святослав обіцав особисто судити
алесящі на тивунів.

ронню присягу: Ігор присяг Киянам на те, що обіцяв в його імені брат, і на тім сі переговори скінчили ся. Тоді наріж кинув ся грабувати того ненавистного тивуна Ратшу, за ним меч-ників — судових агентів, так що Святослав ледви утихомирив сей рух.

Ся умова київської громади з князем (перша переказана наж літописею, і заразом остання, переказана хоч трохи докладнійше), не вважаючи на ширю, здасть ся, волю обох сторін, не наладила відносин громади до Ігоря. Одна з версій каже, що Ігор не додержав своїх обіцянок народу¹⁾. Се можливо. Але й незалежно від того стара антипатія до Ольговичів могла поволі брати гору над пасивністю, яку київська громада показувала в останніх перемінах князів, особливо тепер коли під рукою, в Переяславі був князь з улюбленої родини Мстислава. Певний вплив міг мати й сам Ізяслав Мстиславич, що, правдоподібно, від давна мав зносини з Киянами²⁾ і тепер не залишав своїх давніх плянів на Київ: коли Ігор, сповіщаючи про смерть Всеволода, запитав його — чи він тримаєть ся зложеної присяги, Ізяслав затримав сього посла і не дав відповіді. Сяк чи так, за кілька день настрої більшости Киян став рішучо неприхильним до Ігоря: „Кияне знеохотили ся до Ігоря й послали до Ізяслава в Переяслав кажучи: іди, княже, до Ігоря й послали до Ізяслава в Переяслав кажучи: іди, княже, до нас, хочемо тебе“³⁾. Се могло мати місце десь не пізнійше як на десятий день Ігоревого князювання.

Ізяслав, очевидно, з напруженою увагою слідив за подіями і на сей заклик поспішив ся з військом на Київ. Він перейшов Дніпро під Зарубом і сюдою подав ся на Київ, правдоподібно — рахуючи на прихильність київської людности. Дійсно, вже на березі Дніпра наспіли відпоручники Порося й „Чорних Клобуків“ — турецьких кольтонистів київської границі, заявляючи, що признають його князем: „ти наш князь, а Ольговичів не хочемо! іди скоро, а ми з тобою“. Слідом наспіли й їх полки. За ними наспіли гінці з Білгорода й Василева, далі й від самих Киян, що признавали теж Ігоря своїм князем та обіцяли де небудь прилучити ся до нього: „ти наш князь, не хочемо бути якимсь дідичним володіннем Ольговичів⁴⁾; як побачимо твою корогву, то й ми

¹⁾ Тому я й спинив ся коло неї ширше.

²⁾ „И не поча по тому чинити, якоже людіє хотяху“ — Воскр. I с. 35.

³⁾ Натяк на се ми бачили вище — с. 144. ⁴⁾ Іпат. 230.

⁵⁾ Ольговичевъ (вар. : а у Волговичъ) не хочеш быти акы в ядичичи.

зараз до тебе". Ізяслав перед ними і перед усім військом мотивував своє поступованнє тим, що Всеволоду попустив як старшому миваґру, а з молодшими Ольговичами буде до загину бити ся за київський стіл: „або голову положу перед вами, або здобуду стіл діда й батька свого“.

Тим часом Ігор, помічаючи недобре, старав ся задержати по своїй стороні бодай Давидовичів і дав їм волости, яких вони собі зажадали тепер, користаючи з обставин — взагалі граючи в сій ділій історії сильно нужденну роль, — та шильнував прихилити до себе виднійших київських бояр: поклякав до себе Уліба й Івана Войтишича й сказав їм: „чим будиєте за мого брата, будете і в мене“, а Улібови сказав: ти держи тисячу (будь тисяцьким), як держав за мого брата“. Але се було вже за пізно: бояре, розуміючи ситуацію, вже навязали зносини з Ізяславом і разом з иньними Киянами накликали його, аби скорше приходив, поки не прийшли Давидовичі. Вони обіцяли, що з своїми полками полкнать Ігоря, а варазом, як каже ворожий їм літописець, убезпечали своїми обіцянками Ігоря. 13 серпня Ізяслав приступив до Кнїва, скорше ніж до Ігоря наспіли Давидовичі. Ігор стрів його разом з полками брата Святослава і другого Святослава, сина Всеволода Ольговича. Київські полки в великім числі стали осторонь, і воли Ізяслав збливив ся, перейшли до нього. Ігор одначе, не зважаючи на те, пішов на Ізяслава з своєю дружиною, але місце було так нещасливо вибране, що його військо заплутало ся між болотами й від першого натуску Ізяслава всі розтікли ся.

Ізяслав з великим тріумфом в'їхав у Клів. Ігоря знайшли чотири дні пізнійше — він загруз в болоті, тікаючи; його заковали й післали в Переяслав, де всадили в монастирський „поруб“. Бояр і дружину Всеволода й Ігоря Кияне пограбили разом з Ізяславом, позабираючи всяке майно, навіть сховане в монастирях; взагалі бояр і дружини Ольговичів вони не жалували, Святослав Ольгович встиг утікти за Дніпро¹⁾.

См розпочав ся найбільш бурхливий й найбільш докладно описаний в наших джерелах і тим інтересний період нашої давньої історії²⁾.

¹⁾ Іпат. 229—33.

²⁾ Історія тих нещовна шіснадцяти літ (серпень 1146 — март 1162 р.) становить як раз половину Київської літописи, що обіймає 90 літ (127 сторін з 259 сторін, що займає вона ціла в виданню 1871 р.), а ще Київська літопись найбільш докладна з цилью наших давніх літописей.

Вище я казав, що ми з усею певністю можемо припустити існування за жити Всеволода умови Ізяслава з Вячеславом — взяти собі по смерті Всеволода кийвське князівство на спілку. Пізнійше Вячеслав згадував, ніби Ізяслав, ідучи на Ігора, „ідучи бити ся“, заявляв, що Київ здобуває не для себе, а для Вячеслава¹⁾, й Ізяслав кавав ся перед Вячеславом, що він, перемігши Ігоря, „не положив чести“ на нїм²⁾. В оповіданню літописи про похід Ігоря, де наводить ся й промова Ізяслава до війська, нічого не згадуєть ся за Вячеслава, але Ізяслав, коли не публично, то міг иньшими способами дати знати Вячеславу чи його сторонникам, що він робить в інтересах Вячеслава; тим можна б пояснити, що Вячеслав, довідавши ся про побіду Ізяслава, „от радости, як каже Суздальська літопись, забув і за Ізяслава“, зараз почав розпоряджати ся спадщиною по Всеволоду: забрав собі назад городи, взяті у нього Всеволодом, а на Волини, де сидів Всеволодович Святослав, посадив свого братанича — Володимира Андрієвича³⁾. Але Ізяслав, здобувши Київ народнім вибором і своїм оружєм, не мав уже охоти ділитись ним із старим нездарю, добрим хіба до чарки⁴⁾. Коли він довідав ся, що Вячеслав став розпоряджати ся волостями Всеволода, то так розсердив ся, що арештував головних дорадників Вячеслава, забрав у нього Турово-пинську волость і посадив там Ярослава, другого свого сина⁵⁾, а Вячеславу дав тільки Поторону. Але давши волю своєму роздражненню і скинувши з своєї тріумфальної колієнщиї невдари Вячеслава, Ізяслав зробив тим велику тактичну помилку, як прийшлось йому невдовзі переконати ся.

1) Іпат. с. 297. 2) іб. 289. 3) Лавр. с. 298.

4) Вячеслав, як він каже, був уже бородатим, коли Юрій родивсь, а Юрій 1149 р. мав уже кількох дорослих синів (Іпат. 268), мусів отже мати більше як сорок літ, а мав набуть і цілих пятьдесят, коли його молодший по всякій імовірности брат Андрій родив ся 1102 р. (Іпат. с. 182 і ближше Твер. с. 138), і дійсно вже в 1119 р. Мономах послав його на дуже небезпечну позицію — у Володимир (Іпат. 205). Старший Монохович Мстислав родивсь 1076 р. (Лавр. с. 238), по нїм був ще Ярополк, Вячеслав значить не міг скорше родити ся як 1079—1080 р., але не дуже й пізнійше. 1146 р. Вячеслав мусів мати вже 60 літ. Що був з нього не дурень вишити, покааує сама його смерть: з вечера перед смертю він „був веселий“ в дружиню і в тім помилку віддав Богу духа (Іпат. 325).

5) Старшого свого сина Мстислава Ізяслав посадив у Черяславі, а Волинь тим часом віддав молодшому брату Святлополку.

Давидовичі перейшли на сторону Ізяслава — за ціну новгородської (сіверської) волости Святослава: хотіли її собі дістати від Ізяслава. При тім же Ігор був евентуальним кандидатом на Чернігів, де сидів тим часом Володимир Давидович і для них чистим інтересом було, аби Ізяслав як довше тримав його в „порубі“. Всеволодового сина Святослава Ізяслав теж хотів прихилити до себе, показував йому велику ласку, як „свому сестричичу“ і замість Волини дав йому волость на Побожу: „Бужель і Межибож, всіх п'ять городів“. Непримиренним зівстав ся тільки Святослав Ольгович, що конче хотів увільнити брата з неволі. Та він найшов собі сильного й користного союзника — в Юрїю Мономаховичу.

Ми бачили, яку дражливість до київського стола показав Юрїй за життя Ярополка. Він рішучо не годивсь, аби стіл перейшов до Мстиславичів, бо після старого Вячеслава уважав себе кандидатом і мав надію по нїм прийти на сей стіл; на сім, очевидно, розбилася проба союзу Мономаховичів против узурпації Всеволода Ольговича. Потім Ізяслав Мстиславич, уложивши компроміс із Вячеславом (ще за життя Всеволода Ольговича), пробував порозумітись і з Юрїєм. Се було по смерті Андрія, коли Юрїй зіставсь одиноким противником компромісу Ізяслава з Вячеславом. Ізяслав тоді їздив навіть до нього, але до порозуміння знову не прийшло: очевидно, Юрїй не згодивсь на Ізяславів компроміс і жадав повного виключення Мстиславичів від Києва супроти Мономаховичів¹⁾. Тепер, коли Ізяслав взяв київський стіл навіть без компромісу з Вячеславом, сам для себе, Юрїй тим менше міг погодитись із сьм фактом. І от в снх обставинах звертаєть ся до нього Ольгович Святослав, взиваючи, аби йшов на Київ, і обіцяючи йому всяку поміч, аби тільки визволив йому брата Ігоря²⁾. Се було Юрїю дуже на руку, і між ними станув найтісніший союз. Крім того Святославу помагали цілий час Половці: він сам був ожєнений з Половчанкою, і його половецькі свояки — вуйки були його діяльними союзниками³⁾. З другого боку Юрїй придбав собі дуже цінного союзника в Володимирку галицьким, але вже пізніше, деєь коло 1149 р.⁴⁾. 1150 р. ці союзи запечатано шлюбами: Володимирівшого сина Ірослава ожє-

¹⁾ Іпат. с. 224. ²⁾ Іпат. с. 234 і 236. ³⁾ Іпат. с. 242.

⁴⁾ Се видно з того, що перед 1149 р. Володимирко не мішаєть ся в боротьбу Юрїя з Ізяславом.

нено з Юривною Ольгою, а Святославича Олега з другою Юривною, невідомого імені¹⁾.

Супроти сеї коаліції Ізяслав опирав ся насамперед на саму Київщину, далі — на сили свої й своєї родини; в її руках були: Волинь, Черняхівщина, Смоленськ, Туров-Шинськ, з Минськом якийсь час, часами Новгород. Дуже користним союзником був ще ворог Юрія рязанський князь Ростислав²⁾. Нарешті Ізяслав опирав ся на свої заграничні звязки: на поміч угорського короля — свого зятя, на в. кн. польського Болеслава Кучерявого — свого свояка через жінку, нарешті — чеського короля Володислава II, посвяченого теж із ним: Ізяслав зве його святом, а посвятив ся з ним через свого молодшого брата Святюполка, що оженив ся з якоюсь моравською княжною³⁾. 1148 р. той король Володислав, вертаючи ся з палестинського хрестоносного походу, був на Русі, і відси вертав до Чехії; при тій нагоді Ізяслав мусів увійти в близькі зносини з ним і потому слідом вертаєть ся до нього по поміч. Але всі єї союзники були аж надто заняті своїми клопотами, аби могли енергічно підпомагати Ізяслава. Тільки Гейза, хоч як зайнятий боротьбою з Візантисю, знаходив час помагати своєму шуринови, дарма що від нього не міг мати собі помочи; тут окрім оглядів на претензії Бориса⁴⁾ могли впливати просто особисті впливи, тим більше, що шлюб Гейзи з Евфрозіною був скріплений потім іще шлюбом меньшого брата Ізяславового Володимира з донькою Гейзового вуй бана Уроша, опікуна і дуже впливового дорадника Гейзи, першої особи по нїм в Угорщині⁵⁾.

Сеї союз Ізяслава з Гейзою звязав боротьбу руських князів за Київ з політичною ситуацією центральної Європи. Кінець

¹⁾ Іпат. с. 275.

²⁾ З молодшої лінії Святослава чернігівського (потомство Ярослава Святославича).

³⁾ До посвячення сього причинив ся кабуць князь Отон оломуцький, тіточний брат згаданого чеського короля Володислава, що перебував в 1130-х рр. на Русі до 1141 р.; правдоподібно, за його посередництвом Святюполк оженився в 1144 р. з якоюсь його своячкою, може сестрою і се дало початок до зносин Ізяслава з чеським королем. Див. 1 Новг. 135, Іпат. 268, Monument. Germ. hist. Scr. XVII, 651, 659, 663. Про єї чесько-руські зносини див. Грота Ізъ исторіи Угрії и славянства с. 80 і далі, 139 і далі; д. Грот висловляє здогад, що Святюполк оженив ся з сестрою згаданого Отона Евфемією.

⁴⁾ Див. вище с. 117.

⁵⁾ Іпат. с. 283 (1150). Про бана Уроша див. у Грота ор. с. с. 39 і далі.

1140-х років і дальші нановнені боротьбою угорського короля Іейзи з візантійським цісарем Мануїлом за сербські землі. При тім союзником Візантії був німецький цісар (а властиво король) Конрад і чеський король Володимелав, тим часом як Угорщина була в союзі з иньшим ворогом Візантії — Рожером сицилійським, а через нього і з германськими Вельфами, ворогами Конрада. Проти Угорщини Мануїл мав союзника в Володимирку галицьким, своїм свояку; є вказівки також на якесь близькі звязки Юрія з двором Мануїла¹⁾. По великій правдоподібности, війни Мануїла з Іейзою стояли в певних звязках з кампаніями на Русі, але джерела для історії сеї політики дуже бідні, й грецькі історики Кіннам і Никита Хоніат²⁾ дають тільки натяки на такі звязки, кажучи напр., що йдучи в похід 1151 р. на Сербію, Мануїл користав з неприсутности Іейзи, бо Іейза був саме тоді в Галичній, і тільки під час самого походу Мануїл довідав ся, що Іейза, упоравши ся з Володимирком, іде за нього; сучасник Кіннам додає, що Мануїл при тім мав замір укарати Іейзу за те, що він напав був на Мануїлового союзника Володимирика³⁾. То у всякім разі певно, що походи Мануїла були великою перешкодою замірам Іейзи — помагати Ізяславу в його справах, і про се нераз згадує виравно наша літопись⁴⁾.

Так уложили ся сили обох партій. Скільки замятала історія, старий Київ не був іще свідком такої скомплікованої політичної системи, такої безконечної сіти союзів і контр-союзів. Всі майже князівства давньої Київської держави, хоч відокреплені вже, брали діяльну участь в сій боротьбі за Київ — від Новгороду до Переяслава, від Суздаля до Галича; крім княжих союзів і рахунків входили в гру змагання громад-земель до певних своїх політичних цілей — Київської до замкнення в осібну цілість,

¹⁾ На се вказує факт, що вдова Юрія з його молодшими силами пізніше удала ся в Візантію, до Мануїла, й той дав Юрієвичам волости на Дунаю — Іпат. 357, Кіннам с. 236. З того згадували ся, що Юрієва вдова була з роду Грекиця (Карамзин II пр. 405, Грот ор. с. 180), але се вже слабший згад.

²⁾ Cinnami p. 115 ed. Bonn., Nicetae Choniatae p. 122 ed. Bonn.

³⁾ Яке паря убожству тѣмъ зѣтѣмъ (Мануїла) Владимѣромъ вѣрѣвѣтъ, зѣдѣтъ вѣрѣвѣтъ Рѣдѣвѣтъ зѣтъ — Кіннам р. 115. Коли приймати дні походу Мануїла 1151 р., як чинить Грот, то тут треба розуміти похід на Володимирика 1150 р. (Іпат. 282), не 1152 р., як робить той же самий Грот.

⁴⁾ Іпат. с. 283, 291, р. 1150 -1.

Переяславської — до відокремлення від Кієва й Чернигова, Туровської до відокремлення від Кієва, і т. п. З поза системи земель давньої Київської держави відіграють більше або менше помітну роль Польща, Угорщина, Чехія, Візантія, не кажучи вже про Половців.

Вертаємося до самої боротьби.

Діставши заклик від Святослава, під осінь 1146 р., Юрій зараз забрався до походу, але на разі його задержав рязанський князь, союзник Ізяслава, на його прошення ударивши на землі Юрія. Ізяслав з Давидовичами тим часом забрали чернігівські волости Святослава й пограбили, понищили його двори й хутори, збіже й стада і всяке майно. Не можучи їм противустати, Святослав мусів тікати у витицькі ліси, а волости його Ізяслав передав Давидовичам. Але Юрій дуже скоро упорався з Рязанню і зробивши діверсію з Святославом на Новгород і Смоленськ, аби відвернути молодших Мстиславичів, zarazом, на початку 1147 р. післав своє військо на Давидовичів. Святослав разом, без одної битви вернув свої волости: посадники Давидовичів самі повтікали перед Святославом; Давидовичі настрашилися і перейшли до Святослава, а навіть, як казали на них — мали замір зловити Ізяслава або убити¹⁾. Це між иньшим привело до події, однією в цілій київській історії: Кияне вбили Ігора Ольговича.

Ігор, як я згадував, з початку був владжений до монастирського поруба в Переяславі, потім випросив у Ізяслава, аби йому позволив постритися, бо він хорий і не надіється жити. Ізяслав увільнив його, як каже прихильний йому літописець — навіть не обов'язуючи його дійсно постритися. Ігор, трохи відійшовши, дійсно постригся в схиму в київському монастирі св. Федора, фундованім Мстиславом: може Ізяслав призначив йому сей монастир як свій фамільний, найбільше йому певний²⁾. Тут Ігор перебував до осені 1147 р. Коли Святослав став брати гору над Давидовичами, Ізяслав задумав план загальної кампанії: з півночі мали ударити на Юрія з Новгорода і Смоленська, а він з Давидовичами з полудня³⁾; до участі в сій поході Ізяслав вівзав і київську громаду. Але Киянам ся сварка Мономаховичів між собою була дуже немила супроти претензій Ольговичів на Київ,

¹⁾ Іпат. с. 235—242, Лавр. с. 298, ще Воскр. I с. 36—7, I Новг. с. 136—7.

²⁾ Іпат. с. 239, Лавр. с. 298.

³⁾ Див. Іпат. с. 243², пор. 243³⁰ і 245²⁴, I Новг. с. 136¹⁸.

хоч до Юрія не мали Кияне ніяких симпатій¹⁾, і їх прихильність була вся по стороні Ізяслава. Тож вони заявили Ізяславу, що на Ольговичів готові йти всі радо „и с дѣтми“, а на Юрія — „Володимире племє“ не підуть, й Ізяславу не радять тримати із Давидовичами, а дѣше помирити ся з Юрієм. Ізяслав, діставши сю відмову, закликав до походу тільки охочих, назбиралось їх багато, і він з ними пішов в поміч Давидовичам. Але на дорозі Ізяславу донесли про переїмену: Давидовичі уже сприсягали ся з Святославом і на нього змовили ся — зловити або вбити його. Ізяслав зараз переїмив свій плян — постановив перенести всі сили на полудень проти нової коаліції, та покликав до себе брата Ростислава, поручивши йому разом з тим урядити діверсію на Юрія від Новгорода. Смоленська й Рязани, аби здержати його від участі в полудневій кампанії. При тім він захотів використати і недавню заяву Клян про готовність йти на Ольговичів навіть „із дѣтми“ — послав сповістити їх про „дѣсть чернигівських князів“ і завізвати до походу на „Ольговичів“ всіх „от мала и до велика“.

В Кнїві на час своєї неприємности Ізяслав лишче свого брата Володимира. Отже поручив своему послоні звернути ся до Володимиря, митрополита Климента і тисяцького Лазаря і попросити їх скликати Клян на віче, аби посел міг їм оповісти зміни, які зайшли в політиці Ізяслава, та переказати його поручення. Кияне зішли ся „отъ мала и до велика“ на подвірє кнївської катедрі, св. Софії, і посол Ізяслава передав їм привіт від князя — „цѣловаль вы князь своей“, і його поручення: „Як вам казав, хотів я з своїм братом Ростиславом та з Володимиром і Ізяславом Давидовичами йти на свого стрія Юрія і вас із собою закликав, та ви тоді мнї сказали: „не можемо зняти рук на Володимирове племє, на Юрія, але на Ольговичів і з дѣтми підемо з тобою“. Отже я вам тепер даю знати: Володимир Давидович, і Ізяслав, і Всеволодич Святослав, котрому я стільки зробив доброго, цѣлували були мнї хрест, а тепер потайки від мене цѣлували хрест Святославу Ольговичу, послали до Юрія і дѣсть зробили супроти мене: хотіли мене зловити або убити за Гюри, але Бог мене заступив і честний хрест, що вони мнї цѣлували. Отже, братя Кияне, тепер що єсте хотіли, що мнї обіцяли — ідїть зі мною

¹⁾ Пор. Іпат. с. 268: „а вы (Ізяслав і Ростислав) вѣдѣста, оже нашъ (Клян) съ Гюргель не узкити, аже по снхъ дѣхъ где урчимъ статы ваю, ту мы готовы ваю есмь“.

ін Чернигову на Ольговичів, зберайтеся від малого до великого, хто має коня — на коні, хто не має коня — у човні; бо вони не тільки мене самого хотіли вбити, але й вас викоренити“. Ся проповідниця стрічена була в загальним співчутєм. Княне сказали: „радіємо, що Бог виратував тебе, брата нашого¹⁾, від великої лести; підемо всі за тобою і з дітьми, як ти собі бажаш!“ Але один чоловік сказав: „за князем нашим підемо раді, але перше про се подумаймо, як то раз були за Івяслава Ярославича зробили лихі люди: вирубали з поруба Всеслава й поставили собі князем, і богато злого з того було нашому місту. А тепер от Ігор, ворог нашого князя, навіть не в порубі, а у св. Федора! Убиймо наперед його, а тоді підемо за нашим князем на Чернитів — кінчити з ними!“ Сі слова серед загального роздраження на Ольговичів удали як на порох. Даремно Володимир стримував людей, представляючи їм, ще убийство Ігоря буде неприємне Івяславу, даремно умовляли митрополит, тисяцький, — Княне казали: „то вже ми знаємо, що по доброму не скінчимо з тим племенем (Ольговичами), анї ми, анї ви“ і з криком кинули ся до монастиря св. Федора, де був Ігор. Се було поблизу. Володимир кинув ся остережи Ігоря, але маса народу зайняла міст, що лучив Софійську гору в старим городом, де стояв монастир св. Федора, і він мусів об'їхати кружкою дорогою, а люди тим часом прибігли до монастиря і заставши Ігоря в церкві, підчас служби, виволікли відті²⁾). Володимир наспів, коли його виводили з брами монастиря і накривши його своїм плащем пробував умовити людей, аби не били Ігоря. Люди не слухали й били Ігоря, бючи помилкою й Володимира, що хотів його заслонити собою, але все таки удаło ся вихопити Ігоря з їх рук і уминути до сусіднього двора вдови кн. Мстислава. Брамү зараз замкнено, а Ігоря сховано до сіней. Але люди слідом наперед, виломали браму Мстиславового двора і побачивши Ігоря, виволікли його з сіней і на сходах почали бити — били, доки не стратив притомности. Потім обдертого, півголого потягнули за ноги через Бабин торжок на княж двір і тут добили, а потім відвезли тіло возом на подільське торговище й покинули тут³⁾.

¹⁾ „братю нашу“.

²⁾ В кївській печерській лаврі є образ Божої матери, званої Федорівської, в котрою звазана традиція, що то перед нею молив ся Ігор, коли його вхопили; на постаменті ікони представлено й образ Ігорової смерті, але образок півній і нічого реального в собі не має.

³⁾ Іпат. с. 249—9, Лавр. с. 300—2.

та пробував кілька разів опанувати Переяслав, де Юрій мав прихильників, але проби єї не удали ся. Сам Юрій не пішов — може зайнятий новгородською діверацією. Давидовичі й Ольговичі звинці зневірили ся в своїй справі й розпочали переговори з Ізяславом, „післали своїх послів до Ізяслава Святославича, просячи мира і так кажучи: „так було за наших дідів і батьків наших — мирь стоить до рати, а рать до мира (очевидно — приповідка), а тепер до нас не май жалю, що ми були встали на рать (зачали війну): шкода нам було нашого брата Ігоря й ми до того змагали, аби ти пустив нашого брата, а що вже нашого брата убито — пішов до Бога, де й усїм нам бути і Богови нас судити, то доки вже нам губити Руську земљу? ліпше б нам уладити ся“. Ізяслав і його союзники прийняли сю пропозицію прихильно. В осени 1148 р. уложено згоду: Святославичі зобовязали ся забути справу Ігоря й нічим не ворогувати на Ізяслава. По тім відбув ся з'їзд князів під Київом у Городку, але приїхали тільки Давидовичі, Святославів обох не було.

За те був тут син Юрія — Ростислав. Ізяслав пильнував перетягати до себе Юриевих синів, котрих він посилав проти нього. Чи хотів він тим ослабити стрія, чи підобрити ся до нього, давши волости в „Руській землі“ його синам — не знати; досить, що він закликав до себе Гліба Юриевича¹⁾, а тепер не знати, чи на його заклик²⁾, чи з власної ініціативи, прибув до нього старший Юриевич — Ростислав³⁾. Ізяслав прийняв Ростислава ласкаво, дав йому волость на Цовожу, що мав перед тим иньший анальотичний своячок — Всеволод Ольгович, а виражаючись потім в похід на Юрія, лишив його „стеретти Руської землі“. Але потім казали, що Ростислав використав свій побут для збирання партії своему батьку.

Упоравшись із Святославичами, Ізяслав задумав докінчити свій триумф і упорати ся з Юрієм, тим більше, що той „обиджав“ Новгород, де тоді сидів другий Ізяславів син Ярослав. На згаданім з'їзді в Городку було умовлено, що зимою Святославичі наспіють в полудня, а Ізяслав з Новгорода, брат його Ростислав із Смоленська, і стрінувши ся на Цовожу рушать разом на Юрія.

¹⁾ Іпат. с. 253.

²⁾ Як каже Никонівська компіляція — І. 178.

³⁾ Суздальська літопись каже, що батько його послав у поміч Ольговичам, але він натомість надумав пристати до Ізяслава: воно не було що й надумувати, бо Ольговичі тоді уложили згоду з Ізяславом.

Ізяслав дійсно виконав сей план, але Святославичі не додержали обіцянки: їх капітуляція перед Ізяславом не була щира і тепер вони чекали, чим скінчить ся війна Ізяслава з Юриєм, щоб відповісно до її результату прилучитись до нього чи до того. Ізяслав з братом Ростиславом тільки попустили верхні Новгород і більше нічого не доказали.

Коли Ізяслав по тім вернув ся до дому, йому донесли, що Ростислав Юрійвич копає під ним, підмовляє на нього Чорних Клобуків і Клян. Ізяслав закликав його до себе й переказав, що чув. Ростислав жадав суду, але Ізяслав побачив тут скритий намір дальшої інтриги — „хоче мене пересварити з християнами (успільністю київською) або з язанами (Чорними Клобуками)“ („хоча мя заворожити зъ хрестьяными или язаными“), і без суду, з божеством виправив Ростислава до батька, відібравши дану йому волость й арештувавши дружину його і майно. Суздальська літопись уважає поголоску на Ростислава неправдивою¹⁾, але той факт, що Ростислав, прибувши до батька, дійсно зараз похвалив ся перед ним, що Юрій „хоче вся Руська земля і Чорні Клобуки“, піддає гадку, що Ростислав може й не був тільки пасивним слухачем сих заяв прихильности до Юрія. У всякім разі ся вість рішучо вплинула на Юрія: знаючи, що він має прихильників в Переяславщині, де коло того попрацював другий Юрійвич — Гліб, і в самій Київщині, а маючи знову доказ, як Святославичі невірні тримають ся Ізяслава, чекають лише зміни ситуації, він рішив ся виступити з усею енергією з своїми претензіями на київський стіл.

Тепер наступає найбільш інтензивна стадія сеї боротьби, що з своїм широким розмахом не має собі пари в історії давньої Руси. Не рахуючи навіть тих звязків, які лучили її з європейською політикою, ся напружена боротьба князів в участю всіх земель Руської держави, з впливом хіба Половчан, і з великою активністю земських громад, зістає ся пам'ятним явищем.

Юрій рушив зараз, при кінці липня 1149 р., закликавши в поміч Половців. Він пішов звичайною дорогою, через землю Вятчів на Перелеслав. Давидовичі зістали ся на сей раз при Ізяславі. Ольговичі зараз прилучили ся до Юрія: Святослав на вість

¹⁾ Лавр. с. 304; Київська літопись переповідає сей факт (с. 261--2). Погляди дослідників двозь ся; найдальше йдуть ті, що приймають звістку Татищева (II пр. 428 і 432), мов би Юрій спеціально з тих і вислав був Ростислава, аби йому збирив партію на Руси.

про похід Юрія вислав до нього посла, питаючи ся, чи серйозно воює, і діставши відповідь, що Юрій за повоювання своєї землі й безчестя свого сина хоче метити ся до кінця — з тям щоб або честь свою вернути, або голову зложити¹⁾, виступив з свого союзу з Ізяславом. Не вважаючи одначе на такі рішучі зазначення, Юрій не мав охоти доводити до війни й надіяв ся, що Ізяслав піде на компроміси; він хотів дістати від нього Переяслав відступного, але Ізяслав на компроміси йти був не охочий, хоч Юрій своїм походом захопив його досить неприготованим: брат Ростислав ще не наспів до нього з свого Смоленська, а Кияне, як ми знаємо вже, не хотіли брати активної участі в сій боротьбі Мономаховичів між собою. Ізяслав толкував ся перед ними, що він помирив ся б із Юриєм, як би той ішов сам. коли ж бо йде з Половцями й Ольговичами; але даремно порушував він такими аргументами найдражливіші струни Киян, вони повторали: „мириєь, княже, ми не підем“. Тільки запевнивши, що йому треба війська лише на те, аби заїмпонувати ворогови й привести до доброї згоди, що до війни не прийде, і він з Юриєм помирить ся, — нахилив Ізяслав на решті Киян до того, що вони пішли з ним у похід.

Діждавши ся Ростислава і Давидовича Ізяслава, Ізяслав пішов з ними під Переяслав, де стояв Юрій. Перед битвою Юрій запропонував, щоб Ізяслав відступив Переяслав його сину, то він लिпись Ізяславу Київ: „от, брате, ти на мене приходив і землю мою повоював, і старійшинство з мене зняв (відтиснув від Кієва)! але, брате і сину, — для Руської землі і для християнства — не проливаймо християнської крові... Дай мині Переяслав, нехай я посажу сина в Переяславі, а ти сиди, „царствуй“ у Кієві! Як же не хочеш того мині зробити, то нехай Бог то рішить“... Ізяслав не згодив ся й не схотів входити в ніякі переговори, не услухав і єпископа переяславського, що сповняючи обовязок духовенства — стримувати від кровопролиття, з сльозами просив його помирити ся з Юриєм. „Надіяв ся, каже літописець, на мнужество свого війська і кавав: „добув я своєю головою Кієва і Переяслава“ (в значінню: ніхто до того не має права). Воно й справді відступати Переяслав і сажати собі під бік Юриєвича, не маючи довіря до миролюбности і словности Юрія, було трудно.

¹⁾ „Любо соромъ свой сложи и земли своєї мѣщю, любо честь свою жалѣзу, павы ли — а голову свою сложи“ — перша половина фрази зложена з повторення того самого в двох відмінних версіях.

Юрій одначе далі оминав битви, і думали вже, що він без битви відступить від Переяслава. Ізяслав надівочи ся на свої сили, рішив не дати йому відійти й перейшовши за Трубеж, приступив до його табору. Під той час якийсь дзвонир (перекосць) утік з Юрієвого табору, Юрієві волякі погнали за ним, а Ізяславові чати прийняли се за рух Юрієвого війська й дали алармові крики (рекуче: „рать“¹⁾). Обидва війська вийшли против себе, але Юрій не атакував, і простоявши до вечера, став відступати назад до свого табору. Та Ізяслав, захочений сею нерішучістю, пішов за ним слідом. Спирокочований Юрій прийняв битву²⁾. Та тут показали ся результати роботи Юрієвичів на Україні. Боля наблизилось військо Юрія, Переяславці перейшли до нього, кажучи: „Юрій наш князь, свій, його варто було пошукати далеко!“ Се відняло дух у київських полків, тим більше, що і тут, як ми бачили, не було теж охоти до війни з Юрієм, а Ізяслав попросту здурив Князя.

Перші пустили ся тікати Нормане, серед котрих пробував і котрих мав бунтовати син Юрія Ростислав. За ними пішли в ростиж Князе і тим змусили й Ізяслава відступити. Юрій зараз зайняв Переяслав, а звідти рушив на Київ і став за Дніпром під містом. Ізяслав, наче добрий, запитав Князя, чи будуть вони його боронити, але Князе упросили його, аби не втягав їх у дальшу війну, не маючи сил, і тим часом полонив Київ, а при першій нагоді знову обіцяли стати по його стороні. Їх слова перейняті гіркою резігнацією: „Манове нашій князі, сказали вони Ізяславу й брату його Ростиславу, не погубіть нас до ренти. Наші батьки й брати тепер на побойовниці — одні взяті в неволю, иньні побиті, і зброю знято. Ідьте ви в свої волости тепер, аби нас усіх не побрали в неволю. Знаєте самі, що ми з Юрієм в будемо добрі; як пізнійше де побачимо ваші корогви, зараз правас станемо“.

Ізяслав послухав і подав ся на Возвись, а Юрій вступив у Київ. „Множество народа“ стрінуло його, правдоподобно — щоб відвернути звичайні наслідки неудачі — грабованис города, і навіть показувало „радость велику“. Юрій сів на столі свого батька, роздавши київські пригороди своїм сином, а старшого — Ростислава посадивши в Переяславі³⁾. Він, як каже київська літопись, думав, що як опанував Київ, то вже й все на тім скінчило ся³⁾.

¹⁾ 23 серия 1149 р. ²⁾ Ист. с. 268. ³⁾ Ист. с. 270.

Тим часом і Ізяслав, і Київе уважали побіду Юрія тільки хвилевим нещастям. Ізяслав звернув ся зараз до своїх — до угорського короля Гейзи, до польського в. кн. Болеслава, до чеського князя Володислава. Чеський король пообіцяв, але, здасть ся, на обіцянці й скінчилося: з Угорщини і Польщі Ізяслав дістав поміч, а Гейза окрім того обіцяв задержати Юрьського союзника — галицького князя Володимирка. Крім того Ізяслав, мудрий по шкоді, для збільшення своїх шансів хотів поновити свій компроміс із Вячеславом. Але хоч Вячеслав з біди помагав йому, поки він сидів у Києві¹⁾, тепер рішучо спротививсь і казав у поміч Юрия, що йому теж подавав надію на Київ²⁾. На заклик Вячеслава Юрій дійсно наспів на Волинь, а з Галичини підійшов Володимирко. Ізяславові союзники супроти таких сил стратили охоту до активної помочи в боротьбі й обмежили ся посередництвом; „убояша ся Лихове і Угре“. Юрій за посередництво подякував, але прийняти не прийняв, зажадав, аби Ізяславові союзники йшли до дому і полишили переговори їм самим. Союзники посіпилися ся се сповнити. Ізяслав пристав на таку згоду, що забезпечала йому Волинь і Новгород із усіми його даними (що повідбирав був Юрій). Але Юрій, підждавши, поки союзники Ізяслава забралися, розірвав переговори й на ново розпочав війну, сподіючись відібрати від Ізяслава Волкнь. Одначе облога Луцька не пішла йому добре, а й союзники Юрія не радо бачили дальшу війну і радили йому мирити ся. Вячеслав бояв ся, що як Юрій, не довівши до згоди, піде до дому, то буде йому ще гіркий світ від Ізяслава, а Володимирку, як звичайно, не хотіло ся, щоб Волинь опинилась у Юрія.

Все се й привело нарешті до згоди на проєктованих раніше умовах; уложено її десь на початку весни 1150 р. Вячеслава Юрій закликав до Києва; літопись каже, що він хотів його посадити в Києві, але бояре вірадили, що мовляв Вячеслав однаково не вдержить Києва, не буде ані тобі ані йому“. В результаті Юрій посадив його в Вишгороді, а його Щогоринську волость узяв собі і посадив там сина. Чи мав одначе Юрій дійсно щирий замір передати Київ своєму нездарному брату, — хоч би в ролі співправителя, річ не певна; чи не викрутив ся він тільки тою мудрою радою бояр в дійсности. У велиім разі Вячеслав таким його вчинком був дуже ображений і пізнійше пригадував

¹⁾ Іпат. с. 251.   ²⁾ Іпат. с. 297.

Юрию, як він обіцяв дати йому Київ. Ідучи під Переяслав, а потім і Погорнну відібрав¹⁾.

Таким чином Ізяслав увільнив ся від паходу ворогів. Тому лише й треба йому було на разі. Згоди переступив слідом сам Юрій, не дозволивши Ізяславу відшукувати річей заграблених по переяславській битві його полками, а се було йому забезпечено умовою. Ізяслав заявив стривж, що признає тим умову екасованою²⁾. З Київщини тим часом приходили до нього заклички, аби прибував³⁾. Зложивши з себе отсю запову „хрестнос цїлованіс“, присягу попередній умові, він не гаючи ся, несподіваним нападом захопив Погорнну, звідти пройшов в полудневу Київщину „в Чернига Клобуки“, і Чорний Клобок: зараз пристав до нього „з великою рідстю, із всіма полками“. Юрій нічого не підозрівав і довідав ся про похід Ізяслава тоді, як вже пізно було щось робити для оборони, й утік за Дніпро в свій „Остерський городок“, теп. Остер. що був його старим гніздом на Україні.

У Києві Ізяслав застав Вячеслава: як Юрій тікав з Києва, він приїхав сюди з свого Вишгорода й сів на Ярославовім дворі, як князь. Князе, вийшовши в велинім числі на зустріч і повитанне Ізяслава, дали йому знати про сей вчинок Вячеслава і залядали, що Вячеслава не хочуть, а хочуть Ізяслава: „ти наш князь! їдь до святої Софії, сядь на столі свого батька і діда“. Ізяслав зажадав від Вячеслава, аби вийшов із Києва: „я тебе княжав сісти в Києві, а ти не схотів, а тепер може хочеш скористати з того, що твій брат (Юрій) втік, то сідаєш в Києві? їдь по до свого Вишгорода“. Вячеслав попробував геройствувати, відповів Ізяславу, що не поїде з Києва, може він його убити, коли хоче, на місці. Заносило ся між ними на трагедію, але в Вячеславі не було нічого трагічного з роду. Коли Ізяслав, „поклонивши ся св. Софії“ й сповнивши церковку частину звичайної церемонії „вокняжонія“, поїхав на Ярославі дворі, він застав Вячеслава на сівих двора — старий держав позицію. Серед княж, що великими гурмами окружали Ізяслава, вже почали підносити ся ради — вхопити Вячеслава, підрубати сіни під них і т. в., але Ізяслав повів справу добром — пішов сам на сіни до Вячеслава, поклонив ся й просив, аби не дралкнив люд і не доводив до злиха, а відложив переговори на пізніше. Вячеслав відразу розмяк, признав,

¹⁾ Іпат. с. 297.   ²⁾ Іпат. с. 275.

³⁾ „Приде Ізяслав, малє язв Володимира Києву, ховившиє сє Кьяножє.“ — Давр. с. 309.

що він сам відкинув пропозицію Ізяслава й не може претендувати на Київ, й уступивши ся з двора, поїхав назад до Вишгорода¹⁾.

Але Ізяслав захопив Київ з невеликими силами, завдяки лише своєму несподіваному нападу. Юрий же почав зараз стягати на нього союзників — з одного боку галицького Володимирка, з другого — Ольговичів і Давидовичів, що тримали також з Юриєм, від коли він опанував Київ; покликав і Цоловців до помочи. Ізяслав згадав тоді за Вячеслава і за колишній компроміс: Вячеслав мав добрий полк дружини, а крім того міг легалізувати його становище в Київській землі, як найстарший з Мономаховичів, супроти молодшого — Юрия. З боярами поїхав Ізяслав до Вячеслава у Вишгород і закликав до Києва — сісти в Києві самому, а йому — Ізяславу дати якусь київську волость. „Ти мині як батько, от тобі Київ, от і волость (київська), що тобі подобаєть ся візьми собі, а иньше мині дай“. Вячеслав почав від того, що знову розсердив ся: „чому ти тоді не дав (як Вячеслав був сів у Києві), і я з великим соромом мусів їхати з Києва? а тепер як одна

¹⁾ Як бачимо, і Ізяслав, і Вячеслав оба сходять ся на тім (принаймні в оповіданню літописця), що Ізяслав кликав Вячеслава на київський стіл, а той не пішов. Вячеслав додає, що був звязаний присягою даною Юрию. Чи іде мова тут іще про Ізяславову пропозицію компромісу, по першій вигнанню його з Києва, не прийняту Вячеславом, чи може окрім того Ізяслав ще перед походом на Київ знову мав зносини з Вячеславом, як той погнівався з Юриєм, і хотів перетягти його до себе, й притім міг йому показувати перспективу Києва, та Вячеслав побоявся ся виступити проти Юрия? Пізніше Ізяслав признавав, що він два рази скривдив Вячеслава — і власне другий раз під час сеї другої війни за Київ, а Вячеслав теж рахував, що Ізяслав „двічі відступив від свого слова“ (Іпат. 298). Слова Ізяслава однак не зовсім ясні: перший раз він „не цоложив чести“ на Вячеславі як воював з Ігорем, „а потім коли у Тулаша“ (Іпат. 288). „У Тулаша“ означає похід против Володимирка в сім другим побуті Ізяслава в Києві, але в момент того походу Ізяслав уже був у згоді з Вячеславом і міг скривдити його хіба перед тим — займаючи вдруге Київ (се правдоподібніше) або „ладячи ся“ потім із Вячеславом. Ізяслав мав за собою те, що опанував Київ силою, без помочи Вячеслава, і Вячеслав своїми словами, що він присягав Юрию, правдоподібно толкуєть ся, чому він не поміг Ізяславу на Юрия („ты мя еси, сыну, самъ позывалъ кыеву, а язъ есмь былъ цѣловалъ хрестъ къ брату своему Дюргеву“ — Іпат. 277). Я спинивсь на сім тому, що давніше уважав згадки Вячеслава про якісь поклякування його до Києва Ізяславом за випадку (Іст. Київщини с. 187). Але мова могла іти про ті пропозиції, що хоч не вязали Ізяслава, бо не були прийняті Вячеславом, але дійсно містили в собі заклики — „сісти в Києві“.

рать іде в Галича, а друга від Чернигова, то ти мині даєш Київ". Але Ізяслав знову пригадав, як він сам давав йому Київ, а Вячеслав не взяв, і тепер знову дає: „люблю тебе як батька, і кажу тобі тепер: ти мині батько, а Київ твій, їдь до Києва". Вячеслав зняв від сих слів і уложив умову з Ізяславом, записану цілою хрестом на гробах Бориса і Гліба, що стояли в Вышгороді: „Ізяславу мати Вячеслава за батька, а Вячеславу Ізяслава за сина". Бояре обох князів присягли на тім, щоб їх не сварити, а „добра хотіти" обом. Після цього Вячеслав передав свій полк Ізяславу.

Ізяслав по тім зараз, зібравши Киян, з невеликим помічним полком Угрів і Поляків, що мав з собою, пішов борити на Володимирка, бо той вже наближав ся до Києва. За Стугного він стрів його і хотів дати битву, не дїждавши навіть Вячеславового полку. Але його сили були за малі, Чорні Клобуки, побачивши велике військо Володимирка, настрашили ся й почали умовляти Ізяслава, аби дав спокій і уступив ся: „княже, скла його велюка, а у тебе мало дружини, не погуби себе і нас! ти наш князь! як будеш мати силу, ми з тобою будемо, а тепер не твій час, їдь собі геть". Ізяслав не хотів, пробував взяти їх на рицарські почуття: „ліпше, брата, умремо тут, аніж узяти на себе такий сором!" Але дарма. Кияне також казали Ізяславу відступити, а коли він не услухав, почали тікати, Чорні Клобуки також, й Ізяслав мусів тікати також. Ся несподівана втікачка так здивувала Володимирка, що він підозрївав тут якийсь підступ і не відважив ся гонити.

Вячеслав тим часом встиг спровадити ся на Ярославів двір — принаймні встиг тут пообідати з Ізяславом. Поки вони обїдали, надїшов над Дніпро з лівого боку Юрій з військом. Кияне, бажаючи, аби він скорше опанував Київ і не дав пограбити місто Володимирковому війську¹⁾, кинули ся на човнах („насадах") перевозити Юрія і його дружину на Поділ. Побачивши, з Ярославового двору сю процесію, Вячеслав з Ізяславом сконстатували, з тою холоднокрівністю, яку впробляли собі князі в сих вічних війнах, що тепер „не їх час". „Їдь собі, батьку, у свій Вышгород, а я поїду у свій Володимир, а по тім — як Бог дасть", і поїхали.

Другого дня прийшов Володимирко. Юрій стрів його під містом і прийняв з великою гостинністю. Києва Володимирко дійсно не рушив, як волости союзника, поїздив по церквах і монастирях, поклонив ся; з Юрієм „сотворїета любовь велику", і з тим пої-

¹⁾ Іпат. с. 280.

хав до дому. Але вертаючи ся, Володимирко побрав міста в полудневій Волини. Попробував взяти й Луцьк, але се не удалось, і він пішов в Галичину. Ціла ся історія відіграла ся в дуже короткім часі: на початку весни Ізяслав уложив свою згоду з Юрисем, а не дальше як в перших днях вересня Юрій уже знову був у Києві: Половці, покликані ним у поміч, по вигнанню з Києва, прийшовши десь на початку вересня, застали вже по скінченій війні¹⁾.

На другий рік Ізяслав повторив свій похід на Київ, але більш обережно. Він почав від походу на Володимирка, найбільш небезпечного Юрисового союзника. Наперед змовив ся він з Гейзою, щоб ударити на Володимирка з двох боків, і Гейза напав на західню Галичину (в тодішнім, не теперішнім розумінню). Узав Сянік і почав пустошити околиці Череминя. Але Володимирко задарив королєвих дорадників, і вони умовили короля вернутись. За те Гейза пообіцяв Ізяславу прислати поміч на Юрія, сам він мав війну з Візантисю, й не міг іти особисто в похід. Власне тоді союз Гейзи з Ізяславом був зміцнений новим шлюбом: Володимир Мстиславич оженив ся з донькою угорського бана²⁾.

На початку весни (1151 року)³⁾ прийшло 10-тисячне помічне військо з Угорщини до Ізяслава. З Київцями знову приходили до нього заклики — від Киян і Чорних Клобуків, і від Вячеславових бояр — аби приходив. Ізяслав почав від нападу на Погорину, але його шльхували, і не встиг він рушити, як дістав вість, що Володимирко вже вступив на нього походом. Ізяслав одначе того не злякав ся, хоч дружина й не радила йому пускати ся в такий ризиковний похід. Він уважав потрібним зарлякувати, щоб скінчити ту безконечну боротьбу⁴⁾ — пішов продомом: лишив

1) Іпат. с. 281. 2) Іпат. с. 282—3.

3) В Лавр. с. 312: „на ту же весну придоша к нему Угри, и поиде к Киеву“. Але при кінці марта Ізяслав був уже в Києві, і 2 квітня, в великий поведілок Святослав Ольгович ішов на поміч вже вигнаному Юрію (Іпат. 292); порівнятя похорон Ростислава в Переяславі 6/IV, в присутності інших Юриєвичів, що вже повтікали перед Ізяславом з своїх вотостей за Дніпро — Іпат. с. 280 і 290.

4) Літописець так переказує його відповідь дружині: „ви війнили за мною в Руської землі, позбавивши себе своїх сіл і свого майна („своихъ живний“), і я теж не можу зрєкти ся своїм дідівцями й батьківцями — або голову положу, або здобуду свою отчину і ваші частки! Коли мене дожене Володимир з своїм військом, побачу божий суд — як мене Бог з ним розсудить; коли стріне Юрій — побачу

брата Свѣтополка в Володимирі, „Володимира блюсти“, а сам, поки наспівав Володимир, опанував Цогорину, потім, задержавши Володимирка фальшивими огнями над Ушою, поспішив ся лісовою дорогою на Тетерев і відти як борше „в Київський полк“, щоб чим скорше попасти на прихильну йому полянську або чорноклобуцьку територію.

Незвичайно відважний і зручний плян сей удав ся зовсім. Ізяслав не стрів ніде опору, скрізь стрічали його як свого, улюбленого князя — може не всі з щирої радості, а декотрі і з страху перед його військом — то вло иньша річ!). Починаючи від Тетерева почала прибувати до нього його дружина, що лишляла ся в Київщині, витаючи його окриками: „ти наш князь!“ Несподіваним нападом удало ся захочити Білгород, сей ключ Ківа. Літописець згадує не без сарказму, що Борис Юрисвич, посаджений батьком в Білгороді, ніяким тоді — „пив у себе на сїнях з дружиною і з понами білгородськими“. „Як би мятник не спостеріг і не розвів мосту, то вхонили б Бориса“ Ізяславові воїки, а так полки його, прийшовши до мосту, крикнули й затрубили в труби, Борис, почувши то, втік з Білгорода, а Білгородці побігли до мосту, кланяли ся й казали: „Ідъ, княже, Борисе утік“, і на борзі помостили міст. Володимир, Ізяславів брат, владаний з передовим полком на Білгород, зараз дав знати про се Ізяславу, що стояв коло Звизкодона, — готовий в разі опору кинути ся на полудень, в осади Черних Клобуків, щоб зміцнити їх полками свої сили до боротьби. Діставши вість, що дорога на Київ свободна, Ізяслав лишив в Білгороді Володимира з полком, аби задержати там Володимирка Галицького, як би той наспів, а сам поспішив ся просто на Київ. Юрій, що сидів собі за містом — на „Краснім дворі“ під Київом, зовсім несподівано був заскочений вістею про похід Ізяслава, принесеною з Білгорода тям утікачем Борисом, і нічого не міг зробити иньшого, як сївши в човен утікти за Дніпро. Князе поспішили ся стрічати „с радостію“

божий суд з ними — як мене з ними Бог розсудить“ (Іпат. с. 284—5). Прихильний Ізяславу літописець, очевидно, любить ся такими ридарськими висловами свого героя.

У під Дорогобужок нпр. стріли Ізяслава Дорогобужці з пронесією („сє кресты“) й поклонили ся, а заразом зауважили: „се, княже, з тобою чужою — Угри, коби це зробили нашому місту якого лиха“. Ізяслав відповів їм: „я вожу з собою Угрів і всякого народу воїків, але не на своїх людей, а на ворогів, а ви не бійте ся нічого“, і так „літувавши їх“ (звтавши ся з ними), відправив їх до дому. Іпат. с. 285.

Ізяслава. Богато з Юрисвої дружини, що не встигли утечи з Київа, поарештовано. Ізяслав поїхав просто до Святої Софії і „засів на столі дїда свого і батька, в великою честію“, звідти поїхав на Ярославів двір і тут урядив баль — приймав Угрів і Киян, окрім своїх бояр, і були „в великій веселости“. Угорські їздиці, в великім числі, доказували ріжних штук на своїх конях, а Кияне дивували ся великому числу угорського війська, приведеного Ізяславом, їх воякам і коням.

Володимирко, що так пильно слїдив за Ізяславом і йшов цілий час слїдом за ним, щоб узяти його в два огні з Юриєм, зовсім несподївано, стоячи над Тетеревом, довідав ся, що Юрій уже за Дніпром, а Ізяслав у Київі, і міг тільки висварити ся перед Юриєвим сином, славним півнійше Андрієм, що був з ним: „то таке княженне мого свата — військо їде на нього в Володимира, а він не знає? оден син його сидить у Чересопниці, а другий в Білгороді, ї не можуть його остерегти? як ви так з вашим батьком княжите, то правуйте ся самі, я я сам оден на Ізяслава не можу їти! Ізяслав хотїв іще вчора зо мною бити ся, на вашого батька їдучи, а до мене обертаючи ся та хапаючи мене до битви, а як він тепер дістав ся до всеї Руської землі, я не можу оден їти на нього“. І вернув ся навад в Галичину, а серце зірвав на придорожніх київських і волинських містах, сказавши дати собі контрбуцію¹⁾. Се було при кінці марта.

На сей раз Ізяслав не здурив уже старого Вячеслава. Увійшовши в Київ, другого дня післав він до нього, заявляючи, що передав йому Київ. Вячеслав приїхав у Київ і „сів на столі свого дїда ї батька“, а Ізяслава зробив своїм співправителем і передав йому дійсну управу, — як то стигізує літописець: „я вже старий, і всіх справ не можу порядкувати, тож будемо оба в Київі: коли буде яка справа з християнами або з поганями, то будемо ходити разом, а моя дружина і полк будуть нам обом, і ти нею розпоряджай ся: де можна буде нам обом поїхати, поїдемо, а як ні — то ти підеши із моїм полком і з своїм“²⁾.

¹⁾ Літописець при тім дає досить характеристичний образок такої контрбуції — звичайної приналежности тодішніх війн: „І сказав Мичанам (людям в Мичьска, на Тетереві, теп. Радомисль): „дайте мнї сребра, скільки вам кажу, інакше візьму вас на щит“ (дам ваше місто війську на пограбленне). Вони не мали дати стільки, скільки він казав, позберали сребро з ух і ший (нашийники і ковтки), потопили і дали Володимирку. Володимирко узяв сребро і шов, беручи сребро по всіх містах, аж до своєї землі“. Іпат. с. 289. ²⁾ Іпат. с. 290.

Са умова трівала до смерті Ізяслава, а по його смерті, на жадання Киян, була відновлена Ростиславом. Цікаво власне, що Кияне так тримали ся її, хоч і не любили Вичеслава. Вона могла бути пожадана їм тим, що дотримувала становище Ізяслава, а потім Ростислава перед родниними рахунками князів (хоч, як побачимо, не оборонила від претензій Юрія), а друге — збільшала сили Ізяслава значним полком Вичеслава.

На сей раз Ізяслав сів міцно в Київ і досидів ся до смерті — правда що недалекої. Заразом добігала до свого кінця й ся найбільш інтензивна стадія боротьби за Київ. Юрій, правда, не залишив своїх заходів здобути київський стіл, але вони були даремні. Земля і Чорні Клобуки прийняли Ізяслава дуже радо. і він міг на них числити¹⁾. Окрім того супроти заходів Юрія він пошуквав і інших сил: відправляючи Угрів, просив Гейзу супроти заходів Юрія прислати нову поміч сейк весни, а з Смоленська прикликав Ростислава. З Давидовичів один — Ізяслав теж прилучив ся до Ізяслава, тим часом як старший — Володимир встав ся по стороні Юрія (може се обережні Давидовичі вчинили певного рода асекурацію на всякий випадок: оден став по одній стороні, другий по другій).

При кінці квітня противники вже змобілізували ся. Юрій з Святославичами приступив із свого Остерського городка під Київ і залучивши ся тут з найнятими до помочи Половцями²⁾, напрубував перейти Дніпро. Але Ізяслав боронив переходу: „пехитриплъ люди дивно“, поставив на ріці човни з помостом, на котрім стояли вояки, а прироблені з двох боків керми давали сим човнам можливість ходити в обидва боки. Тим оборонено київський перевіз, і Юрію удало ся перейти Дніпро тільки під Зарубом, зробивши діверзію під Витчев для відтиснення уваги: тут Юрієві вояки зачали бити ся на човнах, шукаючи броду, а тим часом головне військо перейшло Дніпро понизше, під Зарубом. Зарубський брід мав теж сторожу, але тут не було князя, повясне літопись, „а боярина не всі слухають“, і Юрію удалось перейти. Довідавши ся про се, Ізяслав хотів йти на нього від разу, але Кияне і Чорні Клобуки вірадили, боючи ся, щоб Юрій не скрутив на Черосс й там не почав нищити безборонні оселі й кочовища. Ізяслав послухав ся. Ухвалено отаборити ся під Київом. Чорні Клобуки пустились забрати свої кочовища і все майно під

1) Пат. с. 292.

2) Половци дикли с ними, а и тья золотомъ уловить.

Київ, і зробили се моментально: до вечера вони були під Київом в усьм своїм добром; така кочовнича рухливість! Невиданий табір обступив Київ — дружинні полки князів, київська міліція — хізна і піша, і Чорні Клобуки із своїми шатрами і стадами заняли цілу лінію від Дніпра до „Копирівого кінця“, і дали се сильно в знак передміським городам і дворам¹⁾.

Загороджено таким чином Київ — по тодішньому дуже сильно, й Ізяслав надіяв ся еси разом рішучо поміряти се силами з Юрием. Наперед одначе Вячеслав схотів попробувати компромісу з Юрием і післяв до нього послів: покликав ся на своє старинство, що він мав бороду, коли Юрій що йно родив ся („азъ уже бородать, а ты се еси родяль“), жадав, аби Юрій відстунив від своїх претензій на Київ, а за те давав йому Переяслав (як то жадав Юрій в своїм часі). Але Юрій тепер на се не приставав, жадав виключення Мстиславичів із сих пересправ, і на тім скінчилося. Юрій попробував пристунити до Ізяславових позицій, але діставши вість, що вже наспіває йому в поміч Володимирко, відступив, щоб зачекати його. Попробував він тим часом пристунити до Білгорода, але Білгородці відповіли, що признають князем того, кого княже, і Юрій відступив на полудень — щоб злучитись з Володимирком.

Але Ізяслав постановив власне не дати їм злучитись і для того пішов на Юрия зараз, щоб змусити його до бою. Княже на сей раз, видячи, що Ізяслав має планси перемогти ворога, постановили взяти як найенергічнішу участь у війні: „нехай іде кождий, скавали вони Ізяславу, хто може взити хоч палицю в руки, а як би хто не пішов, дай його нам: ми його самі забемо“. „І пішли всі радо, оден від одного не відстаючи, за своїми князями, і на конях і піші, в великім числі“. В дорозі Ізяслав дістав вість від сина, що угорський король вислав йому в поміч велике військо, якого ще не бувало, і воно вже перейшло „гору“ (Карпати), але Ізяслав рішив не змінати свого пляну, й пішов на Юрия. Підночувавши за Стугною, військо Ізяслава перейшло тутешній вал і зійшло ся з військом Юрия коло Черепетових могили. Ще раз почали ся переговори, але, розумієть ся, з них нічого не вийшло. Літописець каже, що Ольговичі й Половці перли до війни, бо „скори бяху на кровопролитє“. Одначе Юрій ухилив ся від битви й хотів, зайнявши вигідну позицію, чекати Володимирика; Ізяслав старав ся примусити його бити ся. Кілька день пройшло в таким маневру-

¹⁾ „велику пакость сотворишу: оно ратиши (вороги), а оно свои, и монастыри оторгоша, и села пожгоша, и огороды все поськоша“.

ванню: Юрій відступав, Ізяслав старався обійти його й приму- сити до битви. Нарешті йому удалося перебити Юрія марш за р. Рут, що тут бере свій початок, і післявипи йому в тил легку кінношу — Чорних Клобуків і стрільців, змусив його завернути ся й прийняти битву¹⁾. Ізяслав їхав сам оден попереду своїх полків і перший ударив на ворожу лаву; спис йому зложився й діставши кілька ран, він злетів з коня. Се не здержало одначе атаки його війська, і по короткій, але „кріпкій січі“, воно змусило Юрієве військо тікати. Перші кинули ся тікати Половці, „не пустивши навіть і по одній стрілі“, за ними Ольговичі, вкінці сам Юрій з своїми дітьми. Бредучи через болотнистий Рут, багато їх загинуло, сталося замішання, й серед нього вбито Володиміра Давидовича, чернігівського князя. Ізяслав також був недалеко від смерті; коли він став підводити ся, Князе, що трапився там, прийняв його за ворога й хотів убити. Ізяслав крикнув: „Я князь“, але оден з воївків на се відказав: „тебе нам і треба“, і почав валити його мечем по голові, так що прогнуч шолом до самого чола. Та Ізяславу удалося зняти з себе шолом, і воєнки пізнали його — підхопили на руки з радостю, „яко царя і князя свого“, „і крикнули всі молжи: кіріє слейсон, тімачи ся, що ворогів побіджено, а князя свого бачать живим“²⁾.

Знеможений ранами й сильним впливом крови, Ізяслав одначе зараз зайняв ся справою чернігівського стола, опорожненого наслідком смерті Володиміра Давидовича. Його посадили на коня й він проїхав до трупа Володиміра, коло котрого плакав його брат Ізяслав Давидович. Поплакавши й собі, Ізяслав звернув його увагу на небезпечність проволоки: вороги можуть захопити Чернігів, Ізяславу треба спішити ся — він дасть йому коней, і на вечер Ізяслав Давидович може бути в Вышгороді, на чернігівській перевозі. Ізяслав Давидович так і зробив, і вже рано був у Чернігові, з труном свого брата. Поховавши його, сів він на чернігівській столі. Тим часом тудя ж съїхав ся й Святослав Ольгович, але бувши грубим з себе, не міг доїхати одним тягом і післявипи нанеред себе свого братанича, аби захопив йому Чернігів. Та той, пригнавши на перевіз на Десні, довідав ся, що Ізяслав Давидович уже сидить в Чернігові, й вернув ся ні з чим. Святослав поїхав в Новгород (сіверський). Юрій втік до Переяслава, Половці в степи.

¹⁾ Літописи означають день битви — п'яток (у Київській літописі похибною дріччю виходить п'яток, Воскр. і Лавр. виразно кажуть, що в ніток була битва), але не кажуть дати; найімовірніше се було 6 липня у всякім разі — в першій половині липня. ²⁾ Іпат. с. 305.

Ізяслав вернув ся по побіді до Київа. Можливо, що він хотів зачекати Угрів, але дістав вість, що їх на дорозі підступом винищив Володимирко і по сім вернув ся в Галичину, довідавши ся, що Юрій програв свою справу. Тим самим Ізяслав вже не мав чого бояти ся нападу звідти й пішов виганяти Юрія з Переяслава. Полишений союзниками і розбитий, Юрій був о стільки слабій, що Ізяслав пустив до дому брата Ростислава і пішов на Переяслав тільки з Вячеславом. Юрій справді не мав чим боротися, але Ізяслав не хотів добивати його — волів використати сю ситуацію, щоб прийти раз до якоїсь тріркої згоди. По двох днях дрібної війни під Переяславом з Юриєм уложено згоду, що Переяслав лишить ся йому, він посадить тут сина, а сам вернеть ся в Суздаль: „не можемо тут бути з тобою, казали йому, наведеш на нас знову Половців“¹⁾. Ольговичів у сю угоду не прийнято, але вони помірили ся з Ізяславом Давидовичом на принципі отчин: Ізяслав узяв собі володінне „батька свого — Давидове“, себто Чернігівський стіл і волости, а колишні волости Олега передав Ольговичам.

Тим часом Юрій ніяк не міг попросити ся з Україною і з своїми плянами. Йому муєли пригадувати, аби забрав ся з Переяслава; нарешті він пішов звідти, але зайшов тільки до свого Остерського городка і тут лишив ся. Дали йому місяць часу вийти звідси — він не пішов. Нарешті обложили військом, почали облогу, й Юрій знову присяг, що заберець ся до Суздаля, і дійсно пішов — десь уже зимою, а Ізяслав слідом зруйнував і спалив його гніздо — Остерський городок. За се недодержання умови у Юрія відібрали Переяслав — там Ізяслав посадив старшого свого сина Мстислава²⁾.

З тим всім, розумієть ся, зникла надія на якесь помирєнне Ізяслава з Юриєм. Київська літопись каже, що Юрій, довідавши ся про зруйнування Остерського городка, постановив пімститись і став збирати військо. Але се міг бути хіба тільки претекст: певне, і без того Юрій не мав ніякого заміру капітулювати, і тому так не хотів іти з України.

Та поки він збирав ся, Ізяслав хотів обрахуватись із його союзником Володимирком — за забрані міста й побитих Угрів. Він ходив на нього двічі походом, але без особливого успіха, як побачимо. Довідавши ся про приготування Юрія, він умовив ся з Ростиславом боронитись спільно, куди б Юрій не пішов —

¹⁾ Се було десь коло 20 липня: в 1 Новг. дата битви під Переяславом 17 липня, а Київська літопись каже, що били ся два дні.

²⁾ Іпат. с. 306, Лавр. с. 310, 1 Новг. с. 139.

чи на Новгород або Смоленськ, чи на Київ. Юрій пішов на Київ, в осени 1152 р. З ним були Половці — „уса Коловецька земля від Дніпра до Волги“, і рязанські князі; Святослав Ольгович, хоч опинився в дуже крутій ситуації, пристав вкінці теж до нього. Разом з тим пішов був з Галичини й Володимирко; але Ізяслав мав час виступити йому на зустріч, і Володимирко вернувся. Юрій приступив під Чернігів, де слів Ізяслав Давидович, але до нього вже прийшли в поміч Ростислав із Смоленська і Святослав Всеволодич, а слідом тягнув Ізяслав. Юрій залишив облогу й пішов назад — до дому. Все окончилося на його союзнику — Святославу: його волости сильно потерпіли від переходу війська, а тепер ще й Ізяслав обложив його в Новгороді: тільки невигідний час — бо заходила весна, роздороже, змітив Ізяслава покинути сю кампанію й прийняти згоду. Він німеченьсь і на другім союзнику Юрія — Коловецькій землі: вирадив сина Мстислава з Чорними Клобуками й той поруйновав їх кочовища на Орелі (Углі) й Самарі, вьявни багато добычи й увільнивши навіяльничків¹⁾.

За рік Юрій вибрався знову походом на Київ²⁾. Але сей похід восєм не удався: в війську Юрія почалася спільна хвороба, а й Половці прийшли в малім числі в поміч — може то був наслідок Мстиславового погрому. Юрій ніслав з ними сина Гліба — мукоштити Черяславщину, а сам вернув ся. Се було вже саме перед смертю Ізяслава.

Сі останні роки окрім Юрія Ізяслав, як я згадував обраховував ся з Галичиною. Під час своїх походів в поміч Юрью, Володимирко зайняв кілька міст на південній границі Волни й Київщини, в південній часті Погорини і на Побожу: Бужеськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів, Гнійниця³⁾. Осївшиєсь у Києві, Ізяслав захотів вернути сі міста. Ще зижко 1151/2 р. був вибрав ся він у похід, але вернув ся з дороги⁴⁾. На весну змовив ся з угорським королем, аби знову вдарити на Володимирка з двох

¹⁾ Іпат. с. 314—8, Лавр. с. 320—2.

²⁾ Деє на осїнь 1154 р. Виходить се з того, що висланий ним Гліб прийшов під Черяслав уже по смерті Ізяслава.

³⁾ Сі міста належали до суперечної території Волни і Київщини — Погорини, як побачимо. Найбільш виразні вказівки на якієсь забрані міста маємо в поході 1150 р., коли Володимирко вертаючи з походу під Київ, „отья городы всѣида“ (Іпат. с. 281), і слідом Ізяслав екаржал ся: „Володкі мѣрѣ... волость мою взялъ“. Але не можемо сказати, чи всі ті погоринські міста були як раз тоді забрані. ⁴⁾ Лавр. с. 319.

боків; закликано до помочи й Ляхів, але вони не прибули. Утри прийшли в Галичину скорше, ніж Ізяслав; він зійшов ся з ними коло Ярослав. а Володимирко стояв по другій бік Сяна, коло Перемишля, „не даючи війти рати в його землю“. Союзники перейшли Сян і знищили його військо; Володимирко втік до Перемишля і звернув ся до Гейзи, просячи „не видати Ізяславу“, та закупив знову його дорадників. Гейза дійсно став умовляти Ізяслава, аби пожалував Володимирка, ніби то тяжко покаліченого в битві, й Ізяслав, хоч як не хотів, мусів погодити ся з Володимирком на тім, що Володимирко верне йому забрані міста й буде на далі союзником Ізяслава¹⁾. На тім Володимирко присягнув, але Ізяслав не вірив тій присязі ані трошки і дуже нарікав на легковірність короля.

Дійсно, коли Ізяслав післав слідом своїх посадників в ті міста, що Володимирко присяг звернути, — Володимирко сих міст не вернув. Перспектива війни з Юрєм не дала Ізяславу спроби можности унінути ся за них більш реально, і він вислав при кінці року тільки свого боярина до Володимирка, аби ще раз зажадати тих міст і „вложити хресну грамоту“ — оголосити присягу за нарушену й виповісти війну, тим більше, що Володимирко знов вступив у останній війні з Юрєм як його союзник. Володимирко тільки насміяв ся з своєї присязи й претензій Ізяслава, але тойж noch нагло умер²⁾. Се зробило вражіння — смерть, очевидно, уважали божею карою. Син Володимирка Ярослав засипав усякими компліментами Ізяслава, просив, аби уважав його своїм сином, обіцяв венку поміч і послухність. Але міст тих, очевидно, не звернув і він, бо по тих всіх його компліментах Ізяслав на початку 1154 р.³⁾ пішов знову на Галичину. Похід сей закінчив ся дуже сумно: в битві під Тереховом Галичан побито і взято багато в неволю, але Ізяславове військо наподолившись ся, розбіглось, і він лишив ся з такими незначними силами, що боячи ся своїх невільників, казав їх побити і з тим вернув ся назад⁴⁾. Одначе при тім він, здасть ся, вернув собі ті сирні міста, бо про них більш не чуємо, а пізнійше бачимо їх разом із Погориною в складі Волинського князівства.

¹⁾ Іпат. с. 308—313, Лавр. с. 319—20; ширше в гл. VII.

²⁾ Десять при кінці 1152 чи на початку 1153 р., подробиці див. в т. VII.

³⁾ Що се був початок 1154, а не 1153 р., видно з Лавр. — похід наступає по осені 1153 року. Ізяслав вийшов три тижні перед мясопостом — се було 17 січня.

⁴⁾ Іпат. с. 321—2, Лавр. с. 322—3.

Се був останній похід Ізяслава. В осени 1154 р. — в починід 14 надоліста — він вмер, ще в повних силах і не старий: не мав ще певно 60 літ, і ще того року оженив ся знову, взявши собі жінкою грузинську царівну, „пль Обезь цареву дщерь“. Київська літопись дуже жалує за ним, титулюючи чесним, благовірним, христололюбивим, славним і великим князем (для середни XII в. „великий князь“ — се не урядовий титул, а почесний епітет). Каже, що за ним плакала вся „Руська земля“ (київська) і всі Чорні Клобуки, не тільки як по своїм „царю й господни“, а радше як по батьку¹⁾ (цар — се знов почесний титул для князя в тих часах).

І дійсно, не залежно від особистих прикмет, що здобули Ізяславу такі симпатії київської людности, його смерть була для Київщини великою втратою. Він умер як раз тоді, як ветиг рішучо побороти свого ворога й зміцнити своє становище. Хоч Юрій не покинув і певно не покинув би ще й далі своїх претензій на київський стіл, але ледво аби вони могли мати усьніх. Вірного союзника Юрієвого — Володимирка вже не було: Святослав Ольгович був знеохочений ебистпчною політикою Юрія: Половці настрашені погромом Мстислава. Як би Ізяслав прожив пять років довше — пережив би Вячеслава й Юрія, він зістав ся б повним паном ситуації, тяжка боротьба за київський стіл перервалася би на якийсь час, і афонні київського стола протягнулась би — може й на кількадесят літ. Тепер же смерть Ізяслава послужила знаком для відновлення сеї завзятої боротьби, страшно шкідливої для Києва.

Ще за життя Ізяслава Вячеслав усиновив Ростислава, і він уважав ся наче другим його співправителем (поки що номінальним): „наші князі Вячеслав, Ізяслав і Ростислав“ казали Юрью Бідгородці в 1151 р.²⁾ Скоро вмер Ізяслав, зараз Вячеслав дав знати Ростиславу, аби прибув до Києва, вступити в ролю його дійсного співправителя, а старший Ізяславич — Мстислав, поховавши батька, вернув ся в свій Черкаслав, де треба було сподівати ся Половців, висланих Юрієм під проводом Гліба Юрієвича на Черкаславщину. З сих обставин, коли в Києві лишив ся сам тільки нещадра Вячеслав, задумав скористати Ізяслав Давидо-

¹⁾ Іпат. с. 323. ²⁾ Іпат. с. 298, 300.

вич. Йому видно, не давав спати успіх Всеволода Ольговича в опанованню Київа (прецінь Ізяслав Давидович був репрезентант старшої від Ольговичів лінії!) і він все виглядав нагоди собі також доказати. Коли до нього наспіла вість про смерть Ізяслава, він не гаючи ся, без усяких приготувань поспішив ся з свого Чернигова до Київа. Та його задержали на Дніпровім перевозі та в імені Вячеслава порадили вернутись у Чернігів: „по що ти приїхав, і хто тебе звав? їдь но у свій Чернігів!“ Давидович пояснив, що не бувши на похороні Ізяслава, хоче поплакати тепер на його гробі. Але Вячеславу і його боярам сей побожний замір не промовив до почутя й вони не пустили Давидовича, а для оборони Київа прикликали Святослава Всеволодича.

Слідом наспів Ростислав. Його прийняли в Київщині з великими симпатіями. Вячеслав відновив з ним умову, яку мав з Ізяславом: „сину, я вже старий, всіх справ не можу порядкувати, передаю тобі все те, що мав у своїй управі Ізяслав, ти ж уважай мене своїм батьком і віддавай мені ту честь, яку показував мені Ізяслав, уважаючи мене своїм батьком; а мій полк і дружина — в твоїм розпорядженню“. Кияне оголосили Ростислава своїм доживотним князем, з тим, щоб він заховував практику Ізяслава в відносинах до Вячеслава: „як брат твій Ізяслав шанував Вячеслава, так і ти шануй, а Київ твій поки твого життя“. Сі слова Киян показують, що вони не хотіли Юрія ніколи бачити на київськім столі, а князюваннє Вячеслава уважали тільки номінальним. Святославу Всеволодичу, за те що він „постеріг йому волость“, Ростислав дав Турово-пиньську волость.

Але Ростислав — побожний, дуже справедливий і повний поважання для вських традицій, був лихою заміною Ізяслава в тих тяжких, неспокійних обставинах. Се прийшло ся Киянам відчутти зараз. Ізяслав Давидович, не встигнувши захопити собі Київа несподіванкою, входить в союз із Святославом Ольговичем і Юрєм; вони в двох кличуть Юрія, аби йшов на Україну, правдоподібно — надіючи ся собі скористати в боротьбі Мономаховичів. Юрій дійсно вибрав ся на ново походом на Київ. Отже сильна туча збирала ся над Ростиславом.

На сам перед треба було боронити Переяслав від Половців. Ростислав вислав у поміч Мстиславу сина, збирав ся слідом і сам, але пострашені перед тим Половці забрали ся, не ждучи його. Сей успіх осмїлів Ростислава, й він постановив як борше на-масти на Ізяслава Давидовича, поки не наспів Юрій — „або прогнати його або примусити до згоди“. Та коли Ростислав був

в сім поході вже за Вишгородом, наспіла до нього вість, що Вячеслав нагло вмер у Києві, попіячивши з дружиною. Ростислав, полишивши військо на місці, на борві вернув ся до Києва, поховав Вячеслава, роздав все майно його на церкви та на старців адивувавши Киян своєю безкористністю¹⁾, і борзенько вернув ся назад до війська, щоб іти на Чернігів. Та при тім чи з поспіху, чи покладаючи на попередні зяви Киян, він не „утвердять ся“ в людми, і бояре радплі йому кинути похід, вернути ся до Києва й „утвердити ся“ з київською громадою, супроти того, що смерть Вячеслава робила Ростислава з соправителя дійсним князем; се вони уважали потрібним особливо з огляду на перспективу боротьби з Юриєм; очевидно, треба було запевнити ся, що громада стане в ній по стороні Ростислава²⁾.

Але Ростислав сього не послухав і пішов такл під Чернігів. З ним був Святослав Всеволодич й Ізяславич Мстислав, але вбрались вони з незначним військом. Приступивши під Чернігів зажадали вони від Ізяслава Давидовича присяги, що він випікасть ся Києва. Але Давидович, закликавши собі Половців, а знаючи, що Юрий уже рушив у похід, відмовив їм дуже рішучо. Кіля другого дня прибула велика половецька орда, Ростислав перестрашив ся, зачав робити неможливі пропозиції, всього випікати ся: „почав просити згоди у Ізяслава, даючи свій Київ і Мстиславів Переяслав“. Мстислав, довідавши ся про се, поклянув невдячного стрія. Половці напали на Ростиславове військо — воно кинуло ся тікати. Ростислав, ледви не наложивши головою серед безладної утечі, втік просто в Смоленськ; його київське князювання

¹⁾ „Покликав мужів (бояр) батька свого Вячеслава, тивунів і ключників, і казав їм позносити майно батька свого перед себе: убрание, золото, сребро і зібравши то все, почав роздавати по монастирях, по церквах, по затворах, бідним, і так роздав усе, а собі не взяв нічого, тільки взяв честний хрест собі на благословення, а решту майна відложив на поминання, чий сьвічку й просфору по нім (на парастасах) відіравити“ — Іпат. с. 326.

²⁾ „Се Богъ поаять стрія твоего Вячеслава, а ты ся вси еще с людьми в Киевъ не утвердиль: а побди льше в Киевъ таже с людьми утверди ся, да аче стрій придетъ на ты Дюрги, понѣ ты ся с людьми утвердиль будеш: годно ты ся с ними ушприти — умиришися, пакы ли — а рать зачнеш с нихъ“ — Іпат. с. 326. Тут може бути мова про формальний акт потвердження Ростислава на київськїм столі Киянами, або про зміцненне свого становища самою практикою — дати привикнути Киянам до нового князя, прихилити їх до себе.

тривало лише кілька днів¹⁾. Мстислав забрав на борзі з Переслава свою родину й подався на Волинь у Луцьк; (в Володимирі засів його стрий Володимир).

По сім наглим і несподіваним розгромі Мстиславичів Київ зістав ся без князя. Ізяслав Давидович, що зараз по чернігівській битві повякушляв чимало Киян від Половців й повинускав на волю, очевидно — для придбання доброї слави серед Київської громади, зголосив ся слідом до Киян із своєю кандидатурою на князівство: „посла Кияномъ, река: хочю к вамъ поѣхати“. Кияне прийняли її, боячись половецької орди Давидовича, аби не пограбила їх. „Бо тоді було тяжко Киянам: не лишилось у них в Києві ні одного князя, і вони послали до Ізяслава єпископа юрівського Деяна, кажучи: „їдь у Київ, нехай не пограблять нас Половці, ти наш князь — їдь!“ Ізяслав в'їхав у Київ і сів на столі“. Переслав віддав він Юрєвичу Глібу, правдоподібно — надіяв ся тим підобрити ся до його батька, котрого так ненавручно закликав на свою голову до походу на Київ.

А Юрій тим часом ішов уже. Довідавши ся по дорозі про катастрофу Ростислава, він скрутив на Смоленськ. Ростислав вийшов з військом, але супроти останніх змін, усунення Мстиславичів від Києва, Юрій змінив свою політику й хотів союзу з Мстиславичами. Між ними справді уложено союз: „цѣловаста межю собою хрест на всей любви“. Ольговичі обидва теж стали по стороні Юрія, і Святослав радив Давидовичу, аби добровільно передав Юрью Київ. Супроти такої ситуації Ізяслав Давидович не мав ніякої можливости боротьби, але ніяк не міг зректи ся Києва, „бо йому улюбив ся Київ“, як поясняє літописець. Нарешті як Юрій підійшов під Київ, Ізяслав Давидович вислав до нього послів з перепросинами: „хйба я сам їхав у Київ? посадили мене Кияне; не роби мені шкоди, маєш Київ“. Юрій увійшов у Київ — було се „на вербьницу“²⁾. Літописець каже, що його „прийняла з радістю вся Руська земля“, але супроти недавніх замірів її зовсім виключити Юрія від київського стола ся радість досить непевна і правдоподібно належить Юрєвям прихильникам тільки, або — була удавана³⁾.

Юрій опирав ся, на союзі з Ростиславом і Ольговичами. З Давидовичем же він хоч і помиряв ся, але той не покінюв своїх

¹⁾ По Новгородській літописі — він просидів у Києві тільки тяж-
день — с. 139. ²⁾ 20/III, 1155.

³⁾ Пат. с. 323—329, Лавр. с. 324—7, і Новг. с. 140.

плянів на Київ і при кожній нагоді був готовий спробувати щастя знову: він тогож року ще був хотів підмовити Святослава Ольговича на сю війну, тільки Святослав не схотів. До дітей Ізяслава Мстиславича Юрій з початку поставив ся ворожо: він не тільки відібрав від Мстислава Переслав і Погорину, але в спілці з його стрієм Володимиром і Ярославом галицьким хотів вигнати його і з Луцька; тільки се не вдалось. Потім Ростислав помирился з Юрієм з своїми братаничами, хоч помирінне се було не дуже щире: Мстислав навіть не поїхав на споряджений Ростиславом рідинний з'їзд, кажучи, що Юрій його зловить, і дійсно сей союз розпав ся дуже скоро.

Тимчасом Юрію були потрібні союзники. Ізяслав Давидович знову збирав ся до походу, а з Половцями — своїми давніми союзниками, Юрій теж розсварив ся. Зібравши в Києві Мстиславичів з їх полками та сировадивши ще від свого зятя Ярослава галицького помічне військо, Юрій зробив певну демонстрацію по адресу своїх ворогів. Тоді саме Половці прийшли були ордою в Переславщину „на мир“, — торгувати ся про дарунки, а евентуально — грабити; Юрій отже з своїми союзниками і їх полками пішов у Київ і сюди запросив Половців „на мир“. Се мало свій ефект — Половці вислали своїх на розглядини й зміркувавши ситуацію, пообіцяли прийти, але натомість забрали ся скоренько назад в степ. Давидовичу Юрій з братською запропонували присягти на згоду, а якнайшане заповіли йому візиту в Чернігові¹⁾. Давидович зараз присягнув. Потім Юрій мав ще з'їзд з Святославичами, дав їм деякі городи (а у Ізяслава Давидовича висватав доньку за сина Гліба; одно слово — „узадав ся“²⁾).

Я згадав тут за Половців. Двадцять літ минуло від часу, коли Мстислав Великий загнав їх „за Волгу й Яїк“, двадцять літ — повних внутрішніми війнами руських князів, що раз у раз уживали в сих війнах Половців, наводячи їх на руські землі. Для деяких князів — як: для Всеволода і Святослава Ольговичів або для Юрія — Половці були постійними, трохи чи не найважнішими союзниками, і Половецька орда була завжди на поготові на такі заклики, бо участь в сих війнах давала їй можливість спустошити землі не тільки ворогів, але й союзників. Треба пам'ятати ненависть Русів до сих степових ворогів і їх спустошень, щоб розу-

¹⁾ „Хощеши ли к нам прийти (вар.: вшити) у мирь? или се ли к тобѣ“ (Іпат. с. 131).

²⁾ Іпат. 329—331, Лавр. с. 327—9, Воскр. I с. 63—4.

міти, яке прикре, неморальне вражіння робило се „наводжуваннє“ Половців князями, особливо по недавній славній боротьбі з ними, як воно відвертало від тих князів нарід. Оповідуючи про оборону Києва 1151 р., літопись згадала, що в тій битві забито Свенчя Боняковича, дикого Половчина, сина славного Боняка: він мав охоту: „рубнути Золоті ворота, як його батько рубав“¹⁾. З того, що літопись сей факт занотувала, видно, що його зауважили сучасники, — і як то мусів їм здаватись сей Бонякович, приведений руським князем, сином того Мономаха, що свою популярність завдячував боротьбі з Половцями, — на те, аби „рубати Золоті ворота“. „О горе таковимъ княземъ!“ кличе оден з літописців²⁾ з поводу одного з таких походів з Половцями, де вони собі „наповнили руки“, — і се „горе!“ пригадує нам епітет Гориславича, даний в Слові о полку Ігоревім, в 2-ій пол. XII в., давньому герою таких походів Олегу Святославичу.

Але на тім не кінець!

Сї неустанні походи на руські землі з ініціативи самих князів заохочували Половців до нападів і спустошень на власну руку. По кількадесятьлітній перерві знову розпочинають ся їх напади на руські землі В Никонівській копіляції маємо звістки про половецькі напади під 1149 і 1150 р.; під 1153 р. читаємо в літописи, що Половці „пакостили“ на Посудю; 1155 р. вони напали й спустошили Поросє. Тоді Василько Юриєвич з Берендичами погромив їх і забрав де що у неволю; з сього потім вийшла суперечка: Половці просили випустити їх земляків, що їх при тім взяли в неволю Берендичі; Юрій хотів се зробити, але Берендичі спротивились: „ми, сказали вони, свої голови складасмо за Руську землю“. Половці були незадоволені, але згадана вище демонстрація Юрія примусила їх сховати своє незадоволеннє до ліпших часів. Одначе половецькі напади й спустошення від того часу йдуть далі й доходять при кінці XII в. дуже великих розмірів.

Але вернімо ся до Юрія. Його згода з родиною Ізяслава Мстиславича тривала не довго. Мстислав відібрав Володимир у свого стрія Володимира. Юрій схотів скористати з сього, щоб здобути Володимир для свого братанича — Андрієвича Володимира, бо з його батьком мав звістну вже нам умову. З великими силами приступив він під Володимир, але облога зовсім не

1) Іпат. с. 299.

2) Кенігсберський й Академічний кодекс Лавр. л. — с. 303.

удалась, і Юрій мусів ні з чим вертатись назад. Не знати чи сей факт, чи ще якісь інші — вплинули й на Ростислава: він теж відвернувся після сього від Юрія. А в тодішній політиці він значив чимало: його протекції шукали різні князі — як рязанські, як сини Володимира Давидовича, а й Новгородці як раз перед тим посадили його синів у себе на князівство. На початку 1157 р.¹⁾ Ростислав разом із Мстиславом укладають союз з Ізяславом Давидовичем — звернений, очевидно, против Юрія. Доказ сам по собі не дуже мудрий, бо відкривав Давидовичу дорогу до київського стола, і його можна толкувати лише сильним роздраженням на Юрія — чи за той його волинський похід, чи за новгородську політику, де партія Мстиславичів боролася з партією Юрія і саме тоді взяла над нею гору. Чи саяк чи так, проти Юрія сформувала ся дуже сильна коаліція. Та в сам день як Ізяслав вибирав ся на нього з Чернигова походом, привезли йому звістку, що Юрій вмер, — вмер досить несподівано: пив на пирі у одного з бояр, розхорував ся з того й за п'ять день умер — 15 мая 1157 р.²⁾

В Києві зараз почали ся розрухи. Нарід пограбив двори Юрія, в місті й за Дніпром, також двір його сина Василька. Суздальців, себ то приведених Юрєм із Суздальської волости бояр і дружинну, побивали по містах і селах та грабили їх майно. Юрій був, безперечно, непопулярний в Київщині. На се, певно, впливав і дійсно несимпатичний його характер — сухо егоїстичний, позбавлений якоїсь благородности, великодушности, і його конкуренція проти симпатичних народу кандидатів — Мстиславичів, і його половецька політика. Прихожі Суздальці могли теж дати ся в знак Киянам.

Правдоподібно, сі розрухи були причиною, що настрашені ними заможніші київські верстви удали ся до того з київських претендентів, що був найблизше під рукою — до Ізяслава Давидовича, та закликали його до Києва. Так каже літописць: „приїхали до Ізяслава Кияне, кажучи: їдь, княже, до Києва, Юрій умер“, і се запрошення, мині здасть ся найправдоподібніше так толкувати. На четвертий день від смерти Юрія Ізяслав прибув до Києва. Чернигів він, видко, хотів був при тім задержати собі, але мусів

¹⁾ Почавши від 1156 (1157) року Київська літопись знову спішить ся на один рік, як видно з поданих нею під 1158 р. означень днів. Лавр. і 1 Новг. мають роки добрі.

²⁾ Іпат. с. 334—6, Лавр. с. 329—30.

передати Святославу Ольговичу; Святослав Всеволодич дістав Новгород Сіверський — попередню волость Святослава Ольговича; значну частину чернігівських волостей Ізяслав лишив собі¹⁾, і відносини до нього чернігівських князів через се не були щирі. Відносини Ізяслава до Мстиславичів на разі були добрі: очевидно, вони вперед пристали на те, що Давидович сяде в Київі. Але він таким чином перебивав київський стіх у Ростислава, і тепер, коли не було вже Юрія, се мусіло бути дуже прикро Мстиславичам. Ситуація була дуже дражлива, і не диво, що відносини погсували ся дуже скоро.

Насамперед порвало ся між Ізяславом Давидовичем і Мстиславом Ізяславичем. Скоро по своїм переході до Київа Ізяслав Давидович задумав здобути Турово-пінську волость для Мстиславича Володимира, вигнаного з Володимира. Йому помагав Ростислав і меньший брат Мстислава Ярослав, але сам Мстислав не пішов, і можемо догадуватись, що ціла ся справа не була йому милою, бо тож він вигнав Володимира з Володимирської волости. Але иньшого наслідку окрім сього подражнення похід поки що не мав. Слідом Ізяслав посарив ся з Ярославом галицьким, своїм союзником. Причиною був галицький претендент — Іван Ростиславич, прізвиськом Берладник. Як він тікав з Галичини прийняв його до себе Всеволод Ольгович; потім він жив у Святослава Ольговича, потім у Ростислава смоленського й Юрія. Від Юрія Ярослав галицький зажадав, аби видав Івана, і Юрій його хотів був видати, але духовенство умовило його, й він тільки арентовав Івана й відіслав в Суздаль. На дорозі визволив Івана Ізяслав Давидович²⁾. Може він думав тим тримати в залежності від себе Ярослава, але Ярослав був не з таких. 1158 р., коли Ізяслав Давидович був уже в Київі, Ярослав знову зажадав собі свого кузена від нього й зробив на Ізяслава дипломатичну пресію: угорський король і в. кн. польський, Ростислав смоленський, Ізяславичі волинські, обидва Ольговичі й ще деякі дрібніші князі преслили своїх послів разом з послом Ярослава, жадаючи, аби Івана видано. Ізяслав Давидович мав відвагу не послухати, але Іван по сій історії не відважив ся далі сидіти в Київі, пустив ся в степи і попробував здобути собі за помістю Половців галицьке Покуте, але се не удалось, й Ізяслав закликав його назад до Київа³⁾.

¹⁾ Іпат. с. 343.

²⁾ Було се в р. 1156 — Іпат. с. 335; про попередню його одиску Берладника — іб. с. 237, 239 і нивше в гл. VII. ³⁾ Іпат. с. 341.

Для тодішньої політики цікаво, що в сій дипломатичній маніфестації Ростислав і Ольгович виступили против Ізяслава; отже ситуація його була не весела. Ярослав по тім став збиратись походом на Ізяслава, і його піддержав Мстислав Ізяславич з братами, задумуючи відібрати при тій нагоді Київ у Ізяслава. Але Ізяславу ще удало ся помирити ся з Ольговичами, і се вплинуло на Ярослава: він відложив похід. Та перспектива сього походу через те не зникла, й Ізяслав, покладаючи ся на вісти, що приходили до Івана з Галичини, — що його кликали туди й обіцяли стати по його стороні против Ярослава, задумав випередити своїх ворогів і здобути для Івана Галичину: се було б, розумієть ся, йому дуже важно для приборкання Мстислава з компанією. Святослав Ольгович одначе рішучо не радив йому влизати в сю справу, і вони нарешті пересварили ся на тім пункті знову. Невважаючи на се Давидович не покинув свого пляну, хоч мав до помочи тільки Половців. Але його вороги були проворнійші, й коли він збирав ся з походом на Галичану, вони вже йшли на Київ, і йому прийшло ся подумати замість походу про оборону.

Оборона пішла лихо. Мстислав встиг захопити відразу Білгород. Ізяслав Давидович обложив його в Білгороді, але чернолуцькі старшини що були з Ізяславом, увійшли в переговори з Мстиславом, пропонуючи свою поміч і виторгувавши собі від нього „по ліпшому городу“ в державу, перейшли з своїми полками до Мстислава. Давидович після сього стратив надію на успіх і утік за Дніпро, а Мстислав з Ярославом галицьким увійшли в Київ, — се було при кінці 1158 р.¹⁾ Мстислав заграбив майно Ізяславової дружини, й відіслав на Волинь, але Київа собі не взяв: він ще перед походом із своїми союзниками присягнув Ростиславу, що Київ передадуть йому, й тепер вони послали до нього.

Ростислав одначе не спшив ся. Він підозривав, що Мстислав готує для нього ролю Вячеслава — номінального кївського князя, а реальну власть хоче зіставити собі. Воно й дуже можливо, що памятаючи перший, неадарний виступ Ростислава, Мстислав мав такі плани. Але Ростислав на них не приставав. Він прислав таку декларацію: „коли ви мене кличете щиро, я піду, але „на свою волю“, з тим щоб ви мали мене за батька по щирости та були мені послужні“. Як на перший приклад вказав, що він не признає митрополита Кліма, поставленого за Ізяслава Мстиславича без порозуміння з патріархатом, і жадає відновлення давніших

¹⁾ 22 грудня. Іпат. с. 344.

віднося до патріарха. Сей факт сильно зачинав Мстислава, бо присланий з Царгорода, за часів Юрія, новий митрополит положив був клятву на Ізяслава, Мстиславового батька. Переговори йшли довго, і минуло кілька місяців, нім відносини були полагождені, і в справі митрополії прийшло до компромісу. Аж на Великдень 1159 р. Ростислав прибув у Київ¹⁾. За свої праці й заслуги Мстислав, правдоподібно, тоді вже дістав ті волости, що бачимо у нього два роки пізніше — Білгород, Треполь і Торчеськ²⁾.

Завдяки тому, що Ізяслав Давидович пересварився з Святославом Ольговичем, виїшов тісний, хоч і не довгий союз між Святославом і Ростиславом. Се дало Ростиславу певне й самостійне становище і супроти Ізяслава, і супроти Мстислава, що міг дійсно мати теж свій план, здобуваючи Київ стрієви. Крім того і Ярослав галицький помагав Ростиславу — з огляду на Ізяслава Давидовича, чи властиво — на Івана Берладника. Давидович не кидав своїх плянів на Київ, але зістався цілком самотнім; його союзниками лишилися тільки братаничі — дрібні князьки, сини Володимира Давидовича, ще менше значні в політиці прихильники Івана Берладники, та Половці — властиво однокла підпора. Його похід на Чернігів не мав успіху, і він міг тільки вести дрібну, партизанську війну з своїми противниками: Берладники пограбили важне для київської торгівлі Олеше; Половці під проводом Ізяслава пограбили Чернігівщину, потім Смоленську землю, де забрали більш десяти тисяч людей у неволю. Навіть його „синовця“ Святослава (сина Володимира Давидовича) Святослав Ольгович примусив відступити від стрія.

Ізяслав уложив ще союз із сином і спадкоємцем Юрія Андрієм, але Андрій поки що мав досить роботи дома й давав Ізяславу зовсім незначну поміч.

Але приязнь Ростислава з Святославом тривала не довго. Хоч характерами вони добре підходили до себе (Святослав, скільки знаємо, теж був честний і характерний чоловік), але ся приязнь так противидя ся всім княжим і земським традиціям, що бояре дуже скоро пересварили своїх князів. Святослав сам лишився нейтральним, але його сини й братаничі стали діяльними помічниками Ізяслава Давидовича, і він з ними та з Половцями розпочинає вже походи і на Київ. Перший³⁾ урвав ся на вступній облозі Переяслава: Гліба Юриєвича, ще сидів у Переяславі, Давидович хотів змусити, аби

¹⁾ Іпат. с. 336--345, Лавр. с. 331. ²⁾ Іпат. с. 357. ³⁾ Десь прикінці 1160 р.

Йшов з ними на Київ, почав облогу Череслава, але тимчасом рушив у поміч Глібу Ростислав, й Давидович подав ся назад, залишивши упланований похід на Київ. Але на початку 1161 р. спровадивши собі велику орду Половців, він пішов знову — вже просто на Київ.

Переїшовши Дніпро під Вингородом, Ізяслав Давидович приступив до Києва від півнозі і ставши тут табором „в дозах“, почав ладити ся до атак. Ростислав, видно, не сподівався нападів і не стягнув ніяких військ, що більше — здасть ся між самими Князями не було до нього щирої прихильности. Принаймні з літописець довідуємо ся, що Ростислав був посадив чимало Клян до вазинці за якусь „крамолу“ — бунт¹⁾. Ростислав пробував боронити палісади, що йшли „від Гори до Дніпра“, хоронячи Поділ, але військо Ізяслава ударило сильно, „страшно було дивитись, наче страшний суд“. Каже літописець, і в завзятій битві стало перемагати, почало вриватись в місто, рубуючи палісади, і військо Ростислава почало тікати. За порадою дружини Ростислав вийшов із міста: відступив у Білгород, аби там приготувати нові сили, стягнувши союзників і Чорних Клобуків. Ізяслав Давидович вийшов до Києва і засів на київській столі — в третій раз, але також ефемерично як і попередні рази; сповнивши князівські церемонії в Києві, він пішов слідом на Ростислава і обложив його в Білгороді. Але Ростислав приєднав ся до оборони, попавив острог, а білгородський замок був сильний. Облога потягнула ся на кілька тижнів, а тим часом Ростислав стягав до себе союзників. Святослав Ольгович умовляв Давидовича помиритись із Ростиславом, але той дав характеристичну відповідь: „братія моя вернеть ся в свої волости, а мині куди вертати ся? в Половеччину не піду, у Впрі (дрібній волості на Посемі, що йому лишилася ся) з голоду вмертв не хочу, — дішне мині тут умертв“¹⁾.

І йому дійсно прийшло ся наложити головою в сій кампанії. По трох тижнях облога прийшла вість, що Мстислав з великими силами йде з Волини виручати Ростислава. Половечські мародери зобачили його передові полки й привезли сю вість Давидовичу. Той так настрашив ся, що зараз кинув облогу й кинув ся тікати

¹⁾ В Іпат. (с. 363) трохи не все: Ізяслав, увійшовши до Києва, „всімъ дасть прощенье Клянѡвъ, ихже бяху изомали“, виходило б, що се ваяті в неволю на війні (так і думали деякі), але в Воскр. (I с. 74) інакше, і я думаю, що се автентична звістка, а в Іпатській вона стала неясною через скорочення: „опроста всѣхъ Клянѡвъ, ихже бѣ поималъ Ростиславѡвъ крамолѡвъ“. ²⁾ Іпат. с. 354.

до Київ. Але Мстислав наспів слідом і злучивши ся з полками Ростислава, що вийшов з замку, пішли погонею за Давидовичем. Незадовго чорноклобуцька кіннота Мстислава дігнала обози, а потім і полки Давидовича й почала рубати й ловити утікачів. Під Київом Чорні Клобуки дігнали й самого Давидовича, оден рубнув його шаблею по голові, другий пробив його списом, і Мстислав з Ростиславом, наспівши з полками, застав його ледво живим. Ростислав, плачучи став дорікати йому, що він привів до сього своєю захланністю — невдоволивши ся Черниговом, хотів відібрати Київ, а взявши Київ, хотів і з Білгорода його вигнати. Але Давидовичу було вже не до оправдань, він попросив лише наптити ся води, й умер на місці. Літописець, оповідаючи сю пригоду, додає, що підчас облоги Білгорода „бысть знамение въ луиѣ страшно и дивно“, й описавши його докладно — між иньшим, що на місяці бачили „наче два вояки били ся на мечех, і одному кров з голови йшла, а другому текло біле як молоко“, додає, що старі люде витолювали, що се знаменіє яко „не благо — провіщає княжу смерть, як воно й стало ся“¹⁾.

Смертю Ізяслава Давидовича закінчила ся друга стадія в великій боротьбі за київський стіл. На закінчене її огляду я мушу згадати за відокремленне двох земель, що наступило серед гуку сєї боротьби. Подібно як підчас боротьби за Київ Мономаховичів і Ольговичів в 1130-х рр. еманципував ся з під власти київських князів Новгород, а Полоцька земля відновила у себе свою стару династію, увільнивши ся від власти Мономаховичів, так в 50-х рр., серед боротьби Мономаховичів з Ізяславом Давидовичом відокремили ся ще два київські аннекси — землі Турово-пінська і Черелславська. Про се буде ще мова в осібних оглядах сих земель, а тут я мушу про се згадати, о скільки сї факти були звязані з загальним політичним життям українських земель.

Земля Туровська від часів Сьвятополка, а Черелславська від Мономаха уважали ся наче придатками до Київ, „київськими волостями“, як Всеволод Ольгович зве Туров, і при перемінах на київським столі юге садисо переходили з рук в руки, з одної династії до другої. Се завсїди було дуже немило народу, і кожда земля змагала до того, аби відокремити ся, здобувши для себе осібну династію, котра б її трималась. Черелславці вибрали собі Юрія, чи властиво його сина Гліба. Не знати — скільки тут було їх

¹⁾ Іпат. с. 345—354, Лавр. с. 331, Воскр. I с. 71—5 — воина має тут деталі пропущені в Іпатській, а повторені також і в Нікон. I с. 220.

власної ініціативи, власного вираховання і скільки вплинули тут заходи самого Гліба, що осівши ся в сусідстві — в Остерському городку, правдоподібно, сам увійшов у зносини з Переяславцями і там витворив собі партію. Але чи була вона на разі не дуже ще велика, чи — ще правдоподібнійше Мстислав Ізяславич, що сидів тоді в Переяславі, мав занадто сили як на неї, і вона бояла ся активно виступити — досить, що Мстислав держав Переяслав в руках, і хоч Гліб двічі ходив під Переяслав на заклик Переяславців, але Мстислав його обидва рази прогнав, і Переяславці не зрадили його в битвах¹⁾. Але як прийшов Юрій з більшими силами (1149), Переяславці перейшли до нього і по тому все тримали ся його: се видно, як порівняти становище Києя і Переяславців у війці Юрія з Ізяславом: Києя самі переходять до Ізяслава, скоро він з'являється на „руських“ ґрунті, з Переяслава Юрія треба вибивати силоміць²⁾. Однак Переяславці мусли прийняти ще раз Мстислава³⁾ і тільки 1155 р. дістали Гліба Юревича вже на постійно — він просидів у них до 1169 р., а по собі зіставив сина Володимира⁴⁾. Особливої однак заслуги Переяславців в виробленню цього *status quo* не було: князі самі дали Глібови спокій відразу.

Більше сили й витривалости, ніж слабе і виставлене мов горох при дорозі Переяславське князівство, показала в аналогічній справі земля Турово-пінська. Вона була отчиною Святиполка, але по його смерті взяв її собі Мономах, і в руках Мономаховичів вона зістала ся більш як 40 літ, з невеликими перервами. В 1157 р. з'явив ся тут Юрій Ярославич, син Ярослава Святиполковича, нещасливого волинського князя. Де він був перед тим не знати; в 40-к роках бачимо його на Волині, запеклим ворогом Ізяслава Мстиславича⁵⁾, правдоподібно — він мав якусь дрібну волость десть в сусідстві Турова. Мабуть зараз по смерті Юрія Мономаховича він відібрав чи просто заняв опорожнену Турово-пінську волость, де за життя Юрія сидів його син Борис⁶⁾. Але йому прийшло ся выдержати тяжку боротьбу. Ізяслав Давидович, сівши в Кліві, по-пробував тогож року вигнати Юрія Ярославича, щоб передати сю волость Володиміру Мстиславичу. З дуже значними силами при-

¹⁾ Іпат. с. 253, 255—6, Лавр. с. 302—3 (1148 р.). ²⁾ Іпат. с. 277, 306. ³⁾ Іпат. с. 307. ⁴⁾ Іпат. с. 373. ⁵⁾ Іпат. с. 271, 273.

⁶⁾ Борис агадуєть ся тут іще 1156 р. — с. 335, а вже 1157 р. Ізяслав іде виганяти з Турова Юрія Ярославича. Борис умер потім у Суздалі (Лавр., Воскр. — 1159 р., Іпат. 1159 = 1158); не знати — чи його вигнано, чи сам він покинув Туров.

ступив він під Туров: в ним був смоленський і галицький полк, Ярослав луцький і ще кілька другорядних князів; Юрій все упратав Ізяслава, щоб він дав йому спокій — „прийняв його в любов“, — але не піддавав ся. Облога протягла ся десять тижнів і закінчила ся нічим: коні почали здихати в війську Ізяслава, і він не помиривши ся з Юриєм, пішов геть¹⁾. Два роки пізнійше прийшло ся Юриєви витримати новий напад: Мстиславичі з силами Андрія Володимировича обложили його в Турові. Причину, адасть ся, дав до сього сам Юрій²⁾. Але й на сей раз союзники протстояли півтретя тижня під Туровом і вернули ся ні з чим³⁾. На сїм його клопоти скінчили ся: Ростислав на другий рік (1161) прийняв Юрія „в любов“ і він ходив разом з полками Ростислава й Ольговичів відбивати Случьк від Володимира Мстиславича⁴⁾: він отже оборонив здобуту ним позицію в сучасній політичній системі, і вона була признана в князівськїм сьвіті.

Здобуваючи сю позицію й боронячи її, Юрій, очевидно, опирав ся на співчутє туровської людности. Князь незначний, він не міг би ніколи власними силами відбити ся від таких тяжких нападів. Коли Туровці терпіли довгу облогу, спустошення околиць, руйну цілої землі й не видавали Юрія, не примусили вийти з міста, піддати ся, як то часто бувало, а „били ся крішко“ за нього, то очевидно, що їх привязанне до свого „отчича“, їх рішучість — здобути собі свою осібну династію й відокремити ся була дуже велика.

В тім же самім часі відокремилась і Волинь, хоч без власної ініціативи, самими обставинами. Тут осіла ся лїнія Ізяслава Мстиславича, судячи по всьому — популярна у волинської людности: на неї дивились як на свою і боронили.

Сїм і закінчив ся процес відокремлення земель Київської держави. Зістали ся на далі тільки два князівства, що не мали своїх осібних династій, не становили осібних, замкнених політичних тіл

¹⁾ Іпат. с. 337—8.

²⁾ Під 1160 (= 1159) маємо в Київській літ. (с. 346) фрагмент звістки: „возва Георгій Ярославич ис Турова“... По тім наступає фрагмент звістки про похід Ізяслава Давидовича на Святослава Ольговича — пор. Воскрес. І с. 71, і слова: „къ Путквлю“ належать уже до сеї звістки, як видно з порівняння в Воскр. (в виданню Іпат. літ. вони відділені хибно). Судячи по тім поході Мстиславичів на Юрія, що наступив слідом, можна з правдоподібністю догадувати ся, що Юрій воював десь на волинськїм пограниччю і тям викликав похід Мстиславичів на Туров.

³⁾ Іпат. с. 349. ⁴⁾ Іпас. с. 356.

з цього погляду, бо були якимсь *bonum nullius* для князів — Київщина і Новгород-Ісков. З Київом се стало ся через його виїмкову ролю, про котру я казав вище, з Новгородом — через те, що тут роля князя була зовсім відмінна: її б скорше можна прирівняти до ролі президента в республіканській державі, до resortу котрого належали одначе справи воєнні землі.

Увільнивши ся від Давидовича, Ростислав засів на київськiм столі міцно і спокійно. Мстислав вправді, посадивши стрія вдруге в Київі, щось був розсварив ся з ним: мабуть забагато хотів від нього. Ростислав тоді зайняв його київські волости, Мстислав хотів розпочати війну, але передумав і помирился, діставши назад свої волости¹⁾. З Ольговичами Ростислав помирился теж; старий Святослав умер 1164 р., а його місце в Чернигові зайняв Святослав Всеволодович; Ростислав, як їх спільний союзник, посередничив між Всеволодичом і синами Святослава Ольговича. З Андрієм Юрєвичом Ростислав мав на початку конфлікт з powodu Новгорода, але й його полагодив: син Ростислава зістав ся в Новгороді й далі²⁾. В результаті Ростислав зайняв спокійне, авторитетне й досить впливове становище патріарха „Руської землі“: чернігівські Ольговичі, волинські Ізяславичі, галицький Ярослав, переславський Гліб, Рязань, Новгород — стояли в сфері його політичного впливу і він ще (се вже в останнє) підтримував київську традицію давніх добрих часів: висмагав до себе поважання, аби князі мали його „отцемъ собѣ въ правду“ і „в послушаньи“ ходили, а з свого боку пильнував традиційного обовязку — доглядав справедливости між князями й наділяв волостями різних підупалих князів³⁾. Загранична політика його інтересувала мало. Знаємо, що імн. Мануїл, забираючи ся до нової боротьби з Угорщиною, заходив ся притягнути й Ростислава до союзу, й прислав до нього дуже значного посла в сій справі — якогось Мануїла з родни Комненів; та Ростислав показав йому всяку прихильність, але якоїсь діяльної участі в сій війні не взяв⁴⁾.

¹⁾ Тільки замість Треполя дістав тепер Канів, бо Треполь Ростислав віддав Володимирю Мстиславичу. ²⁾ Іпат. с. 355—358, 1 Новг. с. 144.

³⁾ Епізод з Володимиром — Іпат. с. 356, посередництво в чернігівських справах — іб. с. 358.

⁴⁾ Про се оповідає Кікнам р. 232—5, при подіях 1164—5 рр., дуже недокладно мішаючи імена князів. Головною метою посольства було відвернути Ярослава галицького від незадовго перед тим розпочатого зближення

За те спокійне князювання дало йому спромогу зайняти ся половецькими справами. Сього вимагали напади Половців, бо навіть ті przypadкові звістки, які маємо, вказують на їх часте повторення. 1159 р. Половці набігають в околиці Котельниці (на р. Унаві), того ж року (може по сім нападі) Половців били на Поросю. 1161 р. набігли вони на Поросе, в околиці р. Рута, але нещасливо. 1164 Половці знову набігають на Поросе, і знову їх заскочили, а крім того ще в Ніконівськiм збірнику є до того року згадка про напад Половців, тільки дуже загальна. 1166 р. з Половцями бив ся Олег Святославич, і їх же чуємо в околицях Переяслава. В Ніконівськiм збірнику маємо ще, хоч дуже загальні й шаблонні, згадки про половецькі напади в 1167 і 1168 рр.¹⁾ Крім того вони почали нападати сильно на руські торговельні каравани в степах.

Ростислав одначе обмежив ся тільки заходами чисто оборонними, пасивними. 1162 р. він заборив („миръ взя“), очевидно — закупив Половців і оженив сина з Половчанкою. Для оборони караванів вислав військо, а дець 1166 р.²⁾ урядив грандіозну демонстрацію: завізав „братню“, „звелівши зібрати ся з усіми своїми полками“, і з цілою армією, а участю дванадцяти князів, вийшов під Канів і тут перестояв довший час, поки перейшли каравани „Гречника“ і „Залозника“ — очевидно, хотів настрашити Половців³⁾. Одно слово, бачимо досить слабi початки того, що більш енергiчно розвинув слідом Мстислав: він теж практикував

Галичини з Угорщиною; Кіннам називає його то *Περσεδραχος* то *Πριμωδραχος* (може, як підозрівав ипр. Грот 330 — помішавши його з Мстиславом) і взагалі, видно, не уміє розрізнити руських князів. Здасть ся, що в тих ріжких іменах треба розуміти в дійсности тільки Ярослава й Ростислава. Те що на вступі говорять ся про давній союз з Візантiєю, належить жабуть до Ярослава, бо про якийсь союз Ростислава з Візантiєю досить трудно думати. Сказане про приязнь з Ярославом треба розуміти про Ростислава. Можливо, що до Ростислава Мануїл і звернув ся з огляду на його приязнь з Ярославом — або вплинув на нього, а при тім се могло стояти також в звязку з тодішніми зносинами Царгорода з київськими князями в справі київської митрополії, і тому Кіннам сюди приплів несподіванно київську митрополію на с. 236; пор. Грота I. с.

¹⁾ Іпат. с. 346, 356, 359, 361, Воскр. I с. 71, Никон. I с. 232 (1164 — 1165 Іпатськ. л.), 236, 239.

²⁾ Під 1168 р. можна констатувати, що Іпатська літопись снішить ся вже о два роки (дата Мстиславового походу на Половців і дата I Новгородської); для попередніх років (від 1162 р.) властиво не знати — чи треба відраховувати два чи один рік.

³⁾ Іпат. с. 357, 360, 361.

подібні походи для оборони караванів, і такий характер мав його пізніший похід під Канів, для оборони „Гречника“, але поруч із тим він практикував і походи в половецькі степи: на початку 1168 р. він ходив разом з Ростиславичами, Ольговичами й іншими князями (літопись рахує дванадцять учасників, окрім самого Мстислава) в степи Угла (Орелі) і Снопорода (туди ж значить, куди ходив за життя батька, 1152 р.), зруйнував їх кочовища і взяв велику добичу. Ольговичі теж вели агресивну боротьбу з Половцями: Святославичі Олег і Ярослав поруйнували 1167 р. половецькі кочовища, користаючи з кріпкої зими¹⁾. Але нові політичні завірюхи, що вибухнули на Україні по смерті Ростислава, перервали сю інтензивну боротьбу в степом і відсунули її аж на вісімдесяті й дев'яності роки XII в.

В колективних походах, уряджуваних Ростиславом і Мстиславом, ми даремно б шукали князів Ростово-суздальської землі. Підчас затинного князювання репрезентанта традицій добрих давніх часів — Ростислава, в ній переходив дуже важний внутрішній процес, що слідом дав ся дуже в знаки й Україні. До тепер Ростово-суздальська область, сей „новий світ“ Слов'янства, ся свіжа слов'янська займанщина на фікським ґрунті, не відіграла якоїсь важнішої ролі: там сиділи молодші князі, для котрих обітованною землею була „Русь“ — Україна, котрих крії крутили ся коло Києва. Юрий Мономахович, що перший надав важніше значіння сій землі, належав ще до сеї категорії князів і вложив всі сили й енергію в те, щоб здобути Київ і на золотім столі кийським дожити свого віку. Але по нім наступив його другий син Андрій — чоловік інших симпатій й інших політичних поглядів. Він виріше на Поволжю, і Русь-Україна з її довгою історією виробленими формами життя була для нього і чужа, і несимпатична. Він потайки від батька втік з Вишгорода у 1155 р. до Суздаля, забравши з собою палядіум будучої Московської держави — вишгородську ікону Божої Матери, привезену в Візантії (потім проважена Володимирською вона послужила головною св'ятощею, палядіумом нових політичних центрів Суздальщини — Володимира і пізнішче — Москви). Никонівська компіляція, пробуючи пояснити пенхольотію Андрієвої втіячки з України, добре каже, що його прикро вражала вічна боротьба руських князів, і тягнуло в Суздаль, „яко тамо, рече, покойнѣсть естъ“²⁾. І сим кроком Ан-

¹⁾ Іпат. л. 364, 368—370, 1 Новг. с. 148.

²⁾ Іпат. с. 331, Нікон. I с. 204.

дрій розірвав на все свої звязки з Україною. Ставши князем в Ростовсько-суздальській землі, він заходив ся коло того, щоб зміцнити, збільшити свою силу на ґрунті сеї волости, підняти її значіння, надати їй першорядний вплив. Він повигоняв своїх братів і братаничів і зістав ся „самовластьцем“ у своїй землі. Порозганяв він і виднійших бояр свого батька — правдоподібно за надто впливових і претенсійних як на нього. В противність старим центрам землі, з їх сильнішим розвиненням громадським життям, діяльністю віча, земською аристократією, він протегував нове „мищинне“ молодше місто — Володимир, його зробив своєю столицею і всякими способами прикрашав. Цікавіше і звідти переніс він свою резиденцію в новий городок Боголюбий, ним самим збудований під Володимиром. Аби усеунути впливи київської митрополії, він заходив ся коло засновання осібної митрополії у себе; се йому не удало ся, але своїх єпископів він держав остро і скидав в катедри одного по другим¹⁾.

В результаті утворила ся дуже сильна, автократична власть, і опираючись на неї Андрій зажадав для себе першого місця в руській політичній системі. Досі се робило ся так, що князь-кандидат в прем'єри добивавсь київського стола. Андрій по своїй родинній позиції і своїм силам теж міг би се досягнути, але він має інший план: він заходить ся коло того, аби з свого князівства зробити новий політичний центр руської системи. Може бути, він бачив, що Київ вже вижив своє, упадає, ще правдоподібніше — що йому не симпатичні були самі історичні традиції, звязані з Києвом, увесь політичний устрій України — ся безконечна ієрархія рівноправних (в принципі) князів, сі родинні рахунки й патріархальні відносини, впливи боярства і політична роля громад. Переробити се — не було надії, й Андрій змагає до того, аби знищити, понизити Київ, а бути сеніором руських земель у своїм Володимирі. Він умисно руйнує Київ, і підірвавши тим його престиж, хоче на далі розпоряджати ним з своїх ростовсько-суздальських країв, передаючи його підручним, другорядним князям. Се, правдоподібно, в результаті викликало б нові замішання, нові руйни Києва, але смерть заєкочила Андрія і не дала розвинути свого плану до останку. Одначе й зроблене ним мало важне значіння:

¹⁾ Іпат. с. 338, 356—7, 377. Нікон. I с. 220, 222 і далі. Лист патріарха, поданий тут, має, очевидно, цінніші додатки; коротша його версія, більш певна — в Рус. Ист. Библиотеці VI ч. 3; про сей проєкт володимирської митрополії мова ще далі в III томі гл. 3 нашої Історії.

Київ даю рішучий удар, Володимир на Клязмі став другим політичним центром Східньої Європи. А зручний спадкоємець Андрієвої політики — його брат Всеволод повів далі його пляни — понижати Київ і на його рахунок підіймати свій новий центр.

До самої смерти Ростислава Андрій стояв осторонь і навіть уступав йому (в новгородськiм конфлікті). Політична система Русі виглядала добре урівноваженою і було б ризиковно пробувати її захитати. Може з рештою бути, що й особа Ростислава — справедливого, побожного, оборонця всяких традицій, політичних і церковних, мала певне поважання навіть і у такого „свобідного від забобонів“ чоловіка як Андрій. Але обставини змінилися зараз по смерті Ростислава — розпочалась нова, досить довга (звичай десятилітня, від 1167 до 1181 р.) стадія замішань — власне навіть не боротьби, а хронічних замішань, і Андрій не загавав ся її використати для своїх плянів.

На початку 1167 р.¹⁾ вмер Ростислав, вертаючи до Києва з своєї подорожи в Новгород, куди їздив мирити сина з Новгородцями. Почувши повний упадок сил, він спішив ся в Київ, бажаючи постригти ся перед смертю в Печерськiм монастирі й гірко дорікаючи своєму духовнику, що стримував його від довшого часу від постриження, про котре Ростислав думав вже від довшого часу, — не доїхав і вмер недалеко Смоленська.

Його наступником в Києві по великій імовірности ще за життя його загально признавав ся Мстислав, що двічі посадив на київський стіл свого самого Ростислава. З тим, мабуть, і був переданий йому ще за життя Ростислава один з найважнійших київських пригородів — Білгород. Коли прийшла звістка про смерть Ростислава, князі, що сиділи на ріжних волостях Київщини: Володимир Мстиславич та Ростиславичі Рюрик і Давид, післали до Мстислава заклик на київський стіл. Такі ж запросни він дістав від Киян і від Чорних Клобуків. У Киян він дійсно мав щирю популярність і симпатії, але чорноклобуцька старшина при тім політикувала і пильнувала ріжних своїх особистих інтересів. Мстислав був так певний себе, що сам не спішив ся до Києва, а поручив „посидіти“ там своєму братаничу та послав туди свого тивуна. Але справа не була так проста. Князі, відстунуючи Мстиславу київський стіл (а між ними було й два стрії його — Володимир Мстиславич і Володимир Андрієвич, що уступали Київ

¹⁾ 14 марта — Іпат. с. 362.

„молодшому“!), за сю уступку жадали нагороди. Між ними уложилася „твердь“ — союз для того, аби вимогти від Мстислава волости за свою нейтральність: Володимир Мстиславич бажав для себе весього Поросля, Володимир Андрійвич — Берестейської волости; до них прилучився ще брат Мстислава Ярослав луцький, що хотів, аби брат передав йому Володимир, та Ростиславичі — їх претензії нам ближше незвістні. Але Мстислав на компроміси з ними йти не схотів. Він взяв помічні полки з Галичини, з Польщі, від кн. городенських і пішов на Київ. Чорні Клобуки прилучилися до нього. Претенденти сховались у Вишгород. Мстислав увійшов у Київ, де його стріли Кияне, і він уложив „ряд“ з князями, що стояли по його стороні, з дружиною й громадою — всіми чинниками тодішнього політичного життя. Після того приступив до Вишгорода. Обложені князі пішли на уступки й помрилися з Мстиславом. Володимир Мстиславич дістав Котельницю, Давид Вишгород, Рюрик Овруч, Володимир Андрійвич теж щось дістав¹⁾, і Мстислав, уладившись, вернув ся до Київа²⁾.

Але ся побіда Мстислава і вимушена покора князів зовсім не усталили добрих відносин. З початку виникло, що Володимир Мстиславич собі бажав київського стола: прецінь він мав не менші права княжити, як і Ростислав, котрому двічі був відступив київський стіл той самий Мстислав; тільки сина Володимиру бракувало. Коли його пляни вийшли на верх, він вирік ся їх, але сїдлом деякі чорноклобуцькі старинни стали підбивати його до плянів на Київ, і він піддав ся їм і почав ладити ся до походу. Се був одначе о стільки отчайдушний плян, що власні бояре відступили від Володимира, коли довідали ся про сей плян: „се ти без нас видумав, і ми з тобою не поїдемо, — ми того не знали“, сказали вони йому й кинули його. Але Володимир не послухав сеї остороги; лишивши ся сам лише з отроками, він сказав: то се будуть мої бояре (ті отроки), й поїхав дучити ся з Чорними Клобуками до походу. Але ті, побачивши його з таким бідним двором, вирікли ся його: побачивши, що він їде сам, сказали: „ти нам казав, що за тобою всі брати, а деж Володимир Андріє-

¹⁾ Іпат. с. 367¹, 371^{2*}, 372³-1⁰.

²⁾ В Іпатській маємо для повороту Мстислава до Київа дату 15 мая, понеділок, 1169 р. В дійсности сей день вказує на 1167 р., що й маємо в Лавр. і Новгор. Він і служить ключем до хронології сих років, разом з датою похода Мстислава на Половців (1168 р.) і датою київського погрому (1169 р.). В Хлебн. і Погод. кодексах, в Воскр. і Пустин. компіляціях для повороту Мстислава маємо дату 19 мая — вона хибна.

вич, Ярослав і Давид? приїхав оден, без своїх бояр, здурив нас! а нам ліпше в чужу голову, як у свою!“, і з тими словами почали стріляти в Володимира, так що він ледво з духом забрався. Скомпромітований сею історією утік він з початку до Володимира Андрійовича, та той його не прийняв, потім до Андрія в Суздаль, але і той ще не хотів сваритись з Мстиславом, і відіслав його в Рязань¹⁾.

Позбувши ся сих клопотів і не передчуваючи нових, Мстислав забрався до боротьби з Половцями. В спілці з князями він ходив у похід, згаданий вище, на початку 1168 р., і потім знову — на оборону торговельних караванів. Сі походи, очевидно, викликали загальне співчуття й ентузіазм, що виглядає з літописного оповідання про них. „Вложив Бог, каже він, добру гадку про Руську землю в серце Мстиславу Ізяславичу, бо він хотів її добра всім серцем: скликав він свою братию й почав думати з нею, сказав їм: братие! пожалуйте ся Руської землі, своєї отчини й дідани, що (погані) забирають християн кожного року в свої „вежі“ (шатри), присягають на угоду з нами і все переступають, і вже у нас займають Гречеський путь і Солоний і Залозний! Чи би не добре б нам було, братие, поклавши ся на божу поміч і на молитву святої Богородиці, пошукати пути вітців і дідів своїх, і своєї чести. І мила була його мова Богу, і всій братії, й мужам (боярам) їх. І сказала йому вся братия: „Боже помози тобі, брате, за те, що Біг вложив тобі таку гадку в серце! а нам дай Боже глови поскладати за християн і за Руську землю і бути зачисленими до мучеників!“ (Як бачимо, не дуже складно, але ентузіастично!). Всі князі київські, волинські, чернігівські й переяславські з своїми полками рушили під проводом Мстислава й погромили половецькі кочовища по Орелі й Снопороду, взявши велику здобич, масу невільників і худоби. Трохи згодом Мстислав запроєктував новий похід для охорони „Гречника“ від половецьких нападів, і князі з полками вийшли під Канів, на зустріч торговельним караванам — „Гречнику“.

Але квасів між князями було стільки, що й із сих походів виникли тільки нові сварки: різні дрібниці, боярські інтриги, поговірки в роді того, що Мстислав вислав своїх людей по здобич потайки від інших князів, що Мстислав хоче підступом вхопити Ростиславичів, і т. п.²⁾ — викликали на ново роздраження

¹⁾ Іпат. с. 367 (дрібні екстраваганції в Воскр. І с. 81 і Твер. с. 237).

²⁾ Літописець пояснюючи, як поветали ті поговірки, наводить маленький побутовий епізод, вартий, аби його згадати. Мстислав „оалобив“

між Мстиславом і Ростиславичами, а новгородські справи привели до повного розриву. Новгородці вигнали від себе Ростиславового сина, і всі пресії й походи Ростиславичів і Андрія суздальського не могли змусити їх прийняти його назад: Новгородці жадали собі котрогось з синів Мстислава, і той нарешті, правдоподібно — по довгих ваганнях, послав їм свого старшого сина — славного пізнійше Романа.

Сей факт привів до кризи. Андрій в якійсь мірі був антагоніст в новгородській справі, бо підтримував Ростиславичів. Між ним і Ростиславичами утворюєть ся союз проти Мстислава, і до нього прилучаєть ся Володимир Андрієвич — що жадав був від Мстислава для себе волости і не дістав, Ольговичі — що перед тим були „в волі“ Мстислава, але видно, не з доброї охоти. Андрію настав час для його плянів. Він знайшов якусь причину — не знаємо навіть яку, і на початку 1169 р. вислав свого сина Мстислава на Україну, на Мстислава. До нього прилучили ся полки різних князів: чотирох Ростиславичів — старшого Романа, що сидів у Смоленську, і трох молодших, що сиділи в Києві, Гліба переяславського, двох синів Святослава Ольговича, Володимира Андрієвича — ціла хмара українських князів посунула нищити Київ на славу його північного суперника.

Ся армія посунула просто на Київ. Приступила від Вишгорода і обложила Київ. Мстислава застала вона неурядованим: він сподівав ся нападу на Новгород і саме перед тим післав туди військо синові в поміч. Поміч з Водини Мстиславови не поспіла. Він одначе попробував боронитись. Почались битви під Києвом. Та сили Мстислава були за слабі, а до того ще й Чорний Клобук у Мстислава тримав ся не щиро. Коли по трох днях битви військо союзників обійшло київські позиції з заду й почало бити

(з безчестям) відправив від себе двох братів бояр Бориславичів за те, що їх холопи були покрали Мстиславових коней з стада і памість його знавав положили свій правдоподібно тих бояр, і Мстислав очевидно підозрівав, що вони то робили з поручення своїх панів. Ображені тою історією бояре перейшли в службу до Давида Ростиславича й почали йому наговорювати, що Мстислав хоче їх захопити. Коли Мстислав потім закликав Ростиславичів до себе на обід, ті зажадали, аби він наперед присяг їм, що не мислить на їх лиха. Мстислав, що по словам літописця „істинною любовью обумє ся с братьєю кожаше“ — мав щиро любов до братів, згодив ся, але з тим, щоб Ростиславичі назвали того, хто на нього наговорює. Ростиславичі не згодили ся: „хто нам потім скаже, як тих видамо?“

Іпат. с. 371.

звідти, Мстислав здав ся на пораду дружини й вийшовши з міста подав ся на Волинь. Чорні Клобуки ще й уганяли за ним.

Так 8 марта 1169 р., в середу другого тижня посту, союзники осанували Київ — і не дали йому помиловання. Два дні грабили його їх війська — „Смольняне, Суздальці, Черниговці“, грабили весь город, „Подоліє і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було милосердя нікому ні звідки: церкви горіли, християн убивано, иньших брали в неволю“... Взяли багату здобичу, „церкви обдирали з ікон, книг, риз, і давони всі позабирали“. Не раз брали Київ перед тям, але його брали досі претенданти, щоб сю столицю Руси собі присвоїти, при собі заховати; тепер — його брав тяжкий ворог лише з тим, щоб його знищити, понизити, зруйнувати. Літонець мала право сказати, що сього ще ніколи у Києві не бувало¹⁾.

Князем у Києві Андрій поручив своєму синові посадити Гліба Юриевича, свого молодшого брата, князя переяславського, але нічого не зробив, щоб забезпечити йому князювання: його військо вернулось слідом до дому. Тим часом Мстислав зовсім не вярк ся київського стола. Він почав з того, що пікетив ся за погром Києва над своїм близиним сусідом Володимиром Андрієвичем, попустошивши його Подгорине, а на початку 1170 р. пішов на Київ, взявши поміч з Галичини, від Сьвятополка туровського і брата Ярослава. Він пройшов насамперед на Коросє, до Чорних Клобуків, очевидно — рахуючи на їх поміч, і Чорний Клобук прилучив ся до нього, але теж тримав ся не щиро. Відти, не стрінувши опору пройшов Мстислав під Київ і застав його полишенням: Гліб забрав ся звідси в Переяслав і звідти послав по Половців, а Ростиславич Давид засїв у Вишгороді, приладивши ся до облоги і попаливши все наоколо замку. Зайнявши Київ, Мстислав обложив Вишгород, але Давид боронив ся сильно, бо мав багато війська, і свого і від братів, Половців і частину Чорних Клобуків, Мстиславу союзники помагали слабо, й помічні полки оден по другим розходили ся від нього; воєвода галицького полку сказав, що час поручення від князя не стояти довше як пять днів, а що Мстислав затримував, покликуючи ся на заяву дану йому галицьким князем, то Галичане сфалнували „грамоту“ (лист) до нього від Ярослава і покликуючи ся на неї пішли до дому. За ними пішли й иньші. Тимчасом прийшла звістка, що Гліб веде По-

¹⁾ Лавр. с. 336; тут замісь двох днів, як у Київській літ., граблять Київ три дні.

ловців, а до Давида ще йде якась поміч. Мстислав, бачучи своє військо ослабленим, а не можучи покладати ся на Чорних Клобуків, бо „Чорний Клобук йому льстив“, постановив відступити, й пішов назад на Волинь¹⁾. Він слідом розхорував ся й умер у своїм Володимирі²⁾, умовивши ся перед смертю з братом Ярославом, що волости їх перейдуть до синів в простій лінії: Володимир вістанеть ся Мстиславовим сином, а Ярослав лишить ся і далі в Луцьку. На першу вість про смерть батька перейшов в Володимир з Новгороду Роман Мстиславич³⁾.

За Мстиславом кілька місяців пізніше пішов на той сьвіт і Гліб Юриєвич⁴⁾, проспівши в Києві несповна два роки. Давид і Мстислав Ростиславичі, що сиділи в Вишгороді, закликали на його місце в Київ звісного нам свого сьня Володимира Мстиславича. Був се чоловік дуже мало поважаний і ще менше популярний⁵⁾, і Ростиславичі, закликаючи його, очевидно, надіялись використати такого дрантивого князя як найбільше в своїх інтересах. Володимир, дійсно, сів у Києві. Але образив ся тим Андрій: „не любо йому було, що Володимир сів у Києві, і він наслав на нього, кажучи йти з Києва, а велів там сісти Роману Ростиславичу⁶⁾“. Очевидно, Андрій далі хотів по своїй волі розпоряджати ся київським столом, для того уневажнив Володимира, хоч він і був найстаршим в родині Мономаха, а для осолодження сього свого самовластя дуже зручно віддав київський стіл своїм союзникам Ростиславичам: воли однаково не дали б себе довго з Київом поминати. Мотивував він се тим, що хоче добра Ростиславичам,

¹⁾ Відійшов 13 квітня 1170 р. — Іпат. с. 376.

²⁾ „Престави ся князь Мстислав мѣсяца августа въ 19 (1170), и спрятане тѣло его с честию великою и съ глѣбны гласохвальными, и положиша тѣло его въ святы Богородици въ епископыи, юже бѣ самъ созда въ Володимѣри“ — Іпат. с. 382.

³⁾ Іпат. с. 365—382, Лавр. с. 336—7, 344, і Новг. с. 151; в останніх правильно — під 1170 р. ⁴⁾ 20/І 1171 р.

⁵⁾ Порівняти характеристики його в Іпат. (с. 374, 386—7): „цѣлував хрест і переступив хреста цѣлованье другого дня, „такъ бо бѣше къ всей браты своей вертѣливъ, не управливаше к нимъ хрестного цѣлованья“, и посмертна характеристика: „се же много подѣя бѣды, бѣгая передо Мстиславомъ ово в Галичь, ово в Угры, ово в Рязань, ово в Половцихъ, за свою вину, занеже не устояше въ крестномъ цѣлованьи: всегда же и то гоняше“. Дата його воквяження в Києві в Іпатск. л. 15/ІІ, „масляноѣ недѣли“, але 1171 р. масляний тиждень був від 1 до 7 лютого, прийдець ся прийняти помилку в числі — може 5/ІІ, се було б „масляноѣ недѣли в пятюкъ“, бо инакший рік не може бути як 1171 (він же й у Новгороді). Отже в кождім разі лютий 1171 р. ⁶⁾ Іпат. с. 386.

би вони „нарекли його собі отцем“. Найстарший з Ростиславичів Роман не мав одначе охоти шкати палці між двері — відбирати Київ від Володимира, і не спішився туди з свого Смоленська. Не знати, що б з того вийшло, та Володимир саме в тім часі умер, просидівши в Києві не сповна чотири місяці¹⁾. Тоді вже Роман не вагався прийняти київський стіл, що „давав“ йому Андрій²⁾, і на початку липня 1171 р. прибув у Київ, лишивши в Смоленську сина.

Але єї родинні сентіменти Андрія до Ростиславичів минули дуже скоро, і з його прислужників Ростиславичі слідом стали в ролі оборонців українських князівських традицій супроти претензій північного „самовластьця“. Яка тому була властиво причина, літопись не каже, але здасться, що завинила знову новгородська справа, як і в попереднім розриві з Метиславом Ізяславичем³⁾. Вигнавши Метислава з Києва, Андрій і Ростиславичі хочте хотіли видалити і його сина Романа з Новгорода і з великими силами обложили Новгород, але Новгородці відбилися; тоді їх дійняли звичайним способом — голодом, перервавши торгівлю з Новгородською землею. Це зробило свій вплив, і Новгородці звернулись до Андрія, щоб він їм поставив князя і Андрій „дав“ Новгород Рюрикови⁴⁾. Та Рюрик не помирился з Новгородцями і на початку 1172 р. муєів звідти забратись, а Новгородці знову звернулися до Андрія, й той на сей раз посадив уже свого сина. Це й могло бути причиною незадоволення Ростиславичів на Андрія. Разом з тим, чи щиро, чи тільки шукаючи причини — „вини покладавати“, як каже прихильний Ростиславичам літописець⁶⁾, — Андрій причепився до Ростиславичів, щоб вони видали йому трох бояр, бо вони збавили („уморили“) Андрієвого брата Гліба Юрєвича. Ростиславичі сього жадання не слухали, тоді Андрій казав їм забирати ся з „Руської землі“, а Київ віддав своєму братови Михайлови, що сидів тоді на Поросю. „Сказав Андрій Романови: „не ходиш ти з своєю братисєю в мой волі, отже іди собі з Києва, а Давид з Вишгорода, а Метислав з Білгорода! маєте Смоленськ,

¹⁾ Іпат. с. 386: „сконьча ся мѣсяця жад въ 30, престави ся русальної недѣль в недѣлю“; 1171 в. 30/V дійсно було в неділю, але се була друга неділя по Зелених святках. В Хлебніковських кодексах: 10/V в понеділок русальної неділі, але число поправлене. Мняї здасться, що „престави ся“ і т. д. се тільки, так що маємо тут дві особи і різні дати.

²⁾ „а даю Романови брату вашому Київ“.

³⁾ Так думав уже Татищев (III с. 186), і за ним Соловйов (II. 504). Про сю справу Іпат. с. 382—3, і Новг. с. 149—151.

⁴⁾ Осінь 1170 р. ⁵⁾ Іпат. с. 388.

ним собі поділіть ся!" — оповідає се літопись. Мусіло се стати ся десь на початку 1172 р.¹⁾

Роман по таким гречнім прошенню дійсно пішов назад у Смоленськ, далі від клопоту, але Михалко, правдоподібно, зачув, що воно на добре не вийде, і сам з Торчеська у Київ на його місце не пішов, а післав тільки свого брата Всеволода. Дійсно, молодші Ростиславичі зовсім не мали наміру слухати ся Андрія й забратися з Руської землі. Вони насамперед післали протест Андрію на таке його розпорядження, грозючи розривом: „брате! ми щиро признади тебе своїм отцем (старшиною значить), цілювали до тебе хрест і стоїмо при тій присязі, але коли ти тепер вивів брата нашого Романа, нас всіх виголяєш (путь кажеш), без нашої вини, то Бог і сила хрестна над усіма“ (себ то — дамо справу на суд божий, будемо бити ся). Андрій їм нічого не відповів. Тоді вони наглим нападом впали до Києва, захопили тут Всеволода в його двором і посадили на кїївськїм столі Рюрика²⁾, а слідом обложили й самого Михалка в Торчеську та змусили його відстати від Андрія й пристати до них.

Андрій мусів дуже розгнівати ся таким бунтом Ростиславичів і постановив їх приборкати, тим більше що Ольговичі, надіючися ся щось скористати з сього розриву, поспішили заявити, що готові помагати йому на всіх його ворогів. Він прислав Ростиславичам новий наказ — забиратися з Руської землі в Берладь³⁾, коли не слухають ся його. Головним протестантом Андрій при тім уважав Мстислава⁴⁾, і він дійсно не злякав ся Андрієвого наказу:

¹⁾ Хронологія сих років досить непевна. Остання докладна дата — смерть Володимир Мстиславича, і потім аж до смерти Андрія Іпатєвського літопись не дає докладних дат, а тим часом робить тут спок на два роки: події 1171 р. стоять в ній під 1174 р., а під 1175 — події 1174 р. (смерть Андрія). Орієнтувати ся можна тільки хронологією подій і Новгородської, але в ній їх не багато. Сварка Андрія з Ростиславичами мусіла розпочатися скорше, ніж прибув Рюрик із Новгорода, бо його Андрій не згадує між кїївськими Ростиславичами. Значить стала ся вона при кінці 1171 або на початку 1172 р., бо Рюрик пішов з Новгорода десь на початку 1172 р. (1 Новгород. (с. 151).

²⁾ Стало ся се 1 квітня 1172 р.

³⁾ Видко Берладь (теп. Бирлат недалеко нижнього Дунаю), може за початком згаданого вище галицького претендента Івана Берладника, уважав ся тоді звичайним пристановищем для бездомних князів, як Тмутарокань для князів-ігоїв XI в.

⁴⁾ „Бді к Ростиславичемь. рци ти им: не ходите в мосї воли, ты же, Рюриче, пойдї вь Смольнськє кь брату во своєю отчину; а Давы-

казав на сором обстригти Андрієвого посла і мав дати через нього таку характеристичну відповідь Андрієви: ми тебе досі мали за батька з любови, коли ж ти з такими словами до нас прислав, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка, то роби що собі знаєш, і най буде воля Божа“ („а Богъ за всеъъ“). Як бачимо тут поставлено виразно основне питанье: рівноправности, автономности князів, котру хотів зломити суздальський „самовластець“ і на Україні, як зломив у себе. Андрій рішив поставити ся й дати українським князям останню лекцію політичної мудрости.

Він збирав ся, очевидно, дуже старанно, бо похід розпочав ся аж по році — літом 1173 р. Військо самого Андрія київська літопись, може побільшуючи (вона взагалі в оповіданню про сю війну впадає в епічний тон або в напушистий, риторичний стиль)¹⁾, числить на 50 тисяч; крім того Андрій велів прислати помічні війська князям полоцьким, пинським, городенським, і навіть Роману смоленському, що, дійсно, й вислав свій полк на братів, „бо був тоді в руках Андрія“. Мав він і добровільних союзників: Ольговичі, що зараз по розрві Андрія з Ростиславичами навязали союз з ним, надіючи ся дістати Київ, прилучили ся тепер до армії Андрія, а Сьвятослав Всеволодович, як старший з усіх князів, прийняв загальний провід. Прилучили ся до походу і ті князі суздальські, що сиділи на Україні. Всіх князів літописем рахують двадцять! Небувалий похід!

Ростиславичі покинули Київ і зачинили ся в меньших і лекших для оборони замках: Рюрик в Білгороді, Мстислав у Вишгороді, а Давид подав ся за помочию в Галичину. Армія Андрія, забравши — мабуть білыи неволею як волею, полки Киян, Чершан і Чорних Клобуків, 8 вересня обложила Вишгород. Літописець каже, що возводи Андрієві дістали від нього наказ конче дістати в руки Мстислава й привести до нього, а його братів лише вигнати з Київщини. Але се показало ся не так легким. Мстислав

довів рци: а ты пойдѣ въ Берладѣ, а въ Руской земли не ведо ты быти: а Мьстиславу молви: в тобѣ стоятъ все, а не ведо ты в Руской землѣ быти“.

¹⁾ „Андрій же то слышавъ (відповід Ростиславичів) отъ Михна, и бысть образъ его поусебѣлъ (потемнів) и възострися на рать и бысть готовъ...“ „И тако възвративша ся вся сины Андрѣя князя суздальского: совокуниль бо бяше всеъ землѣ и множеству вой не бяше числа, пришли бо бяху высокомысляще, а смиренни отъидоша в дома своя“... „Мьстиславъ же много пота утеръ с дружиною своею и немало мужьства показа с мужьми своими“. Пат. с. 390 і 392.

держав ся дуже сьміливо та енергічно й відразу стрів ворога кріпким боєм — вийшов з замку й натоптав передові полки, ведені Андрієвим братом, славним пізніше Всеволодом. „И бысть мятєжь великъ, и стонава, и кличь рамянь¹⁾, и гласъ незнаемн; и ту бѣ видити дымъ конѣный и звукъ оружный, отъ множества праха не знати ни конника ни пѣшыца“. Коли претупили головні сили й обложили замок, Мстислав робив щоденні напади на них з замку, против їх атаків. Облога затягла ся на два місяці й мусіла страшно притомити й знеохотити військо союзників. Тимчасом Ярослав луцький, що прилучив ся до армії союзників „се всею Волынекою землею“, надіючи ся виторгувати собі при тій нагоді Київ, а стрівши ся на сій тоці з претенсіями Ольговичів, що хотіли Києва собі, увійшов вкінці у зносини з Ростиславичами, і вони згодились відступити йому Київ. Тоді він відступив і подав ся до Білгорода, щоб злучити ся з Рюриком. Се було початком паніки в армії союзників: сподівали ся, що Ростиславичі дістануть інше поміч із Галичини, перетагнуть до себе Чорних Клобуків і т. н. Серед ночі нагло розпочала ся в армії загальна несамотива втікачка. Мстислав помітивши се, ударив з міста на втікачів і забрав масу в неволю. Ростиславичі вернули ся в Київ; се було на початку падоліста. В Києві вони посадили по умові Ярослава Ізяславича, а в їх руках зістали ся київські волости²⁾.

Але Ярослав не закрив міся в Києві. Й вже згадував про його переговори з Ольговичами в справі київського стола; тепер Святослав Всеволодич пригадав йому якісь обіцянки, зроблені мабуть підчас сих переговорів, і зажадав від Ярослава волости в Київщині: „Пригадай но давнійшу умову, на котру цілував ти хрест, кажучи: „як я сяду в Києві, то я тебе наділю, а як ти сядеш у Києві, то ти мене наділи; тепер ти сів, чи право, чи криво, отже наділи мене“. Той почав казати: „звідки тобі наша отчина! Ти до сєї сторони (Дніпра) не маєш нічого“). Святослав

¹⁾ В літописі: рамя, треба рамянь — великий.

²⁾ Іпат. с. 388—392, Лавр. с. 346—7, 1 Новг. с. 151 (тут облога триває 7 тижнів).

³⁾ „Чому тобі наша отчина? тобі си сторона не подобѣ“. Тут сформуловані змагання Мономахової династії до виключення черпигівських князів від правобічної України, спеціально від Києва. Відповідь Святослава: „я не Угорь ня Ляхъ, но одного дѣда есмь внуци, а колько тобі до него, толко и мѣѣ“, формулує знову змагання і погляди Святославичів; вони обстають за правами до Києва всіх Ярославових потомків і признають.

же на то сказав: „Я не Угрин і не Лях, ми одного діда внуки, скільки тобі до нього, стільки й мні. А коли не тримашся давньої умови, то як собі хочеш“. Ярослав таки не пристав. Святослав на борві пішов на Київ. Ярослав був не приготований і втік до Луцька. Святослав заграбив майно Ярослава і дружини, забрав навіть княжу родину й вернув ся назад. Ярослав зірвав свій гніз на Киянах, що то вони „підвели на нього“ Святослава, і наложив контрибуцію на Київ, на всіх по ряду: на духовенство, монастирі, заграничних купців, чужоземні колонії, одним словом — на кого лише міг. Сей епізод, розуміть ся, зробив відношення між Ярославом і Киянами не дуже приязними. Тимчасом Ростиславичів узяв жаль за Київом. Здобувати його від Ярослава чи не хотілось їм, чи було ніяково, бо самі ж посадили його. Отже шукали інших способів і нарешті надумали здобути його через того самого Андрія, котрого претензії на розпорядження Руською землею що йно так героїчно відбили. Вони послали до Андрія посольство, просячи, аби Роман Ростиславич міг назад вернути ся до Києва („просяче Романовя Ростиславича княжить в Русь“). Ся малодушна пропозиція їх по недавнім протесті була дуже наручна Андрієви, бо вповні признавала його претензії на право розпоряджати Київом. Але Андрій захотів їх ще поводити й не поспішив ся сновнити їх повірного прошення: сказав, що мусить нарадити ся з своєю українською „братнею“: „пождите мало, послалъ емь къ братьи своей в Русь: како ми вѣсть будетъ отъ нихъ, тогда ти дамъ отвѣтъ“ (чи розумів він тут союзників — Ольговичів, що претендували на Київ, чи свояків Юрєвичів, не знаги).

Таким чином Київ готов був перейти знову під опіку Андрія. Але як раз його вбили тоді його дворяне²⁾. Се перервало вплив ростово-суздальських князів на українську політику. В Ростовській землі розпочала ся внутрішня боротьба: між старими земськими центрами — Ростовом і Суздалем, що тримали ся Ростиславичів, синів Ростислава Юрєвича — з одного боку, й новим, підвищенням Андрієм політичним центром — Володимиром, що тримав ся

тільки нещастинство старшенства: вказують на те, що Святослав і Ярослав належать до одного (четвертого) покоління від Ярослава, тільки династія Святослава старша від Мономахової. Спеціально що до умови Ярослава з Святославом Всеволодичем з наведеного діалогу їх виходило б, що Ярослав уложив таку умову підчас облоги Вишгорода (він і не заперечує її), але коли надумав дістати Київ через Ростиславичів і відступив від армії Андрія, оженив ся П. ²⁾ 29 червня 1174 р.

молодших братів Андрія, — з другого. Ця внутрішня боротьба, де брали участь і деякі українські князі (чернігівські, переяславські) закінчилася 1177 р. перемогою Всеволода Юрійовича, репрезентанта міста Володимир і нових Андрієвих напрямів в суздальській політиці. Від 1177 р. він стає одиноким князем Ростово-суздальської землі і починає працювати в тім же напрямі, що й Андрій, але не скорше як в 80-х рр. здобуває він собі ширший політичний вплив та починає грати ролю в українських справах¹⁾.

На Україні тим часом далі тяглися замішання. Коли Ростиславичі звернулися до Андрія з своїм проханням про Київ, Роман прибув з Смоленська — очевидно з наміром сісти в Києві, хоч Ростиславичі й заперечували се перед Ярославом. Але Ярослав, сконтувавши приємності бути кпівським князем, не мав охоти борювати далі свого кпівського князювання й забрав ся назад до Луцька. Ростиславичі, як запевняє їм прихильний літописець, навіть кликали його назад, тільки він ніби то не послухав. Тоді Роман сів на ново в Києві, і Кпівська земля опинилася, з малими втратами, в руках Ростиславичів, хоч і поділена на кілька частин²⁾. Був се кінець 1174 або початок 1175 р.

Але на Київ пильним оком від довшого часу дивився инший, вже звістний нам претендент — Святослав Всеволодович. Коли незабаром прийшли Половці на Кпівщину і побили Ростиславичів під Раставцем, Ольговичі, по словам літописця, дуже тим утішились, і Святослав вступив з якимсь, не ясним нам інкрімінаціям на Давида, доводячи, що його треба укарати, відібравши волость. З тексту виходило б, ніби Давид завинив чимсь в отім недавнім поході на Половців (літописець згадує хоч неявно, про якісь суперечки між князями підчас цього походу), і Святослав, що дуже уважав на своє старшинство між князями, взяв на себе ролю патріарха і судді: „Святослав поїхав до Кпйва і казав Роману: „брате, я не хочу від тебе нічого, але наш „ряд“ (право, умова) такий: „оже ся князь извинить, то въ волость, а мужь у голову“³⁾, а Давид винуват. Роман же його не послухав“. Тоді Святослав пішов походом на Київ: пішов в полудневій городі, почасти притягнув до себе тутешніх князів, почасти змусив піддатися; прилучив до себе Чорних Клобуків і взагалі згромадив сили до атаки на Київ. Роман супроти такої грізної ситуації не

¹⁾ Лавр. с. 348—366, Іпат. с. 394—408, 410, 1 Новг. с. 152—4.

²⁾ Іпат. с. 407, 1 Новг. с. 152.

³⁾ Себто: князя карають відібравши волости, боярина головою.

відважився боронити ся в Києві і вийшов в Білгород: з Києва прибула депутація, повідомляючи про се Святослава й запрошуючи його до Києва, і Святослав увійшов і сів у Києві. Одначе триумф його на тім і скінчили ся: вибити Романа з Білгорода йому не удалось, а слідом надтягнув із Смоленська з новими силами Мстислав Ростиславич. Святослав, довідавши ся, що з ним хочуть битись, кинув ся тікати за Дніпро, не дїждавшись Половців, по котрих був послан; прийшовши запізно, вони пограбили лише околиці Торчеська. Але Ростиславичі розуміли, що Святослав своїх претензій не залишить і не маючи енергії до дальшої боротьби з ним, пішли на компроміс: добровільно відступили йому самий Київ і титул, а собі зіставили свої кївські волости — цілу майже Київщину¹⁾. Взагалі бачимо тепер, що князі менше уганяють ся за кївським золотим столом і більше уважають на волости в Київщині.

Але в той компроміс Святослав уложив ся не відразу. Як а вже казав, він пам'ятав, що він старший між князями Ярославової династії, і бажав широкого політичного впливу та пробував його здобути, хоч і досить нещасливо. Від смерти Андрія він брав участь у внутрішніх суздальських справах, взявши (дуже нещасливо, як потім показало ся) сторону Всеволода Юриєвича; потім взяв участь в боротьбі рязанських князів, але тут стрів ся вже з Всеволодом, що піддержував противну партію: Всеволод зловив Святославого сина Гліба, посланого в поміч рязанським князям, і закував. Святослав задумав війну з Всеволодом, але його звязували Ростиславичі, що обіли його звідусіль — і в Київщині й від Смоленська, та могли стати по стороні Всеволода. Святослав укладає широкий і ризикований плян: насамперед вигнати „з Руської землі“ Ростиславичів, бо ті йому „во всемъ пакостять“ і прийняти „власть Рускую“, а може й Смоленськ — бо Святослав посадив тоді свого сина в Новгороді, а з полоцькими князями мав союз, отже оточив Смоленськ своїми людьми — і тоді вдарити на Всеволода.

Стрїнувши ся на ловах з Давидом Ростиславичем, Святослав

¹⁾ Хронологія сих років дуже неясна, бо Іпатська не дає зовсім докладних дат і з початку спїнисть ся о оден рік (її 1175 = 1174), а далі спївність ся (приїзд Мстислава до Новгороду 1178 = 1179 в дійсности), Новгородська ж дуже рідко дає вказівки на хронологію українських подій. І так сей напад Половців і Святославове князювання в Києві, що стоїть від 1177 р., може належати або до 1176, або до 1177 р., або навіть до 1178 р.

як поєняє літопись — не порадивши ся з виднінішими боярами, а тільки з княгинею та своїм „милостником“ Кочкарєм, казав зловити Давида. Але той втік, і Святослав міг тільки пограбити його табор. Показавши так незручно свої карти, Святослав уважав неможливим зістати ся далі в Київі й перейшов за Дніпро. Правдоподібно одначе, родинні перемир'я, що зайшли у Ростиславичів, бо Роман, що княжив у Смоленську, вмер, і туди перейшов Давид, лишивши в Вишгороді сина, а Рюрик сів у Київі, — подавали Святославу надію, що Ростиславичі, зайняті своїми справами, дадуть йому на разі спокій, і він пішов походом на Всеволода. Це було десь при кінці 1180 р.; Святослав мав до помочи Новгородців і Половців, Всеволод — Рязанців. Мала се бути боротьба за першенство, рішення питання — хто буде мати провід на Русі чи Ольгович чи Юрєвич. Але при своїх слабких силах Святославу трудно було дурити себе надією на побіду. Похід дійсно скінчив ся на нічім: Всеволод стрів Святослава в дуже неприступній позиції, й Святослав, перестоявши кілька тяжків перед нею, розпочав переговори, але від Всеволода не дістав відповіди і не змігши ані нападти на нього, ані прийти до згоди з ним, зовсім з нічим повернув назад, боячи ся весняного бездорожа. Така ж безрезультатна була кампанія його і з Смоленськом, що він вчинив слідом в союзі з полоцькими князями.

Звідси він пішов на Київ. Рюрик відступив у Вішгород, але звідти зручним нападом розбив і розполошив Половців, що стояли під Києвом. Святослав, що засів у Київі, опинив ся в досить прикрій ситуації. Але Рюрик хотів тільки відновлення компромісу, і Святослав вкінці мусів згодитись на нього: „Рюрик відступив йому старшинство і Київ, а собі взяв всю Руську землю“. Відновлено отже *status ante bellum*. Було се десь при кінці 1181 р.¹⁾

Таким чином плани Святослава на сильну і впливову роль в руській політичній системі не справдили ся. Приборкати Всеволода не удалось: він вправді випустив Гліба Святославича з неволі, але тільки з ласки. В Новгороді перемогла сурзальська партія, й син Святослава мусів звідти забратись. Своєю невдачею війною Святослав тільки розбудив підозріння з обох боків — й у Ростиславичів і у Всеволода, і поставив себе звідти й звідси

¹⁾ Іпат. с. 415—422. Лавр. с. 368, 1 Новг. с. 156—7. Що Вишгород лишив ся далі за Давидом і там сидів його син Володимир, довідуємо ся з випадкої недавно записки пролога — Извѣстія отд. рус. язъка 1903 I с. 222 (рукоп. XVI в.).

під нидьний догляд, що звязував йому руки і ноги. Чернигівщини в Київ, він мусів віддати Чернігів брату Ярославу, віставши собі тільки землю Вятчів, і се була властиво одинока його реальна волость, бо сам по собі Київ тоді дуже мало значив. Рюрик Ростиславич, перейнявши „всю Руську землю“ і операвши ся на своїх союзників і союзків, був в дійсности сильнішим від нього: в Смоленську сидів його брат, Ромаж волинський був його вятем, турово-пинські князі — шваграми й близькими союзниками, його ж підтримував галицький Ярослав і суздальський Всеволод. Характеристично, що Київська літопись (в сій часті взагалі дуже прихильна Ростиславичам) титулує великими князями й Святослава, й Рюрика — отже признає діархію¹⁾. Святослав мусів задовольнитися сею ролюю напів номінального київського князя і такого ж номінального „старійшини“ між князями, досить поважаного, але не дуже впливового патріарха, яким малює нам сього „грізного великого князя київського“ сучасне Слово о полку Ігоревім. Дійсне ж старшинство опинило ся в руках суздальського Всеволода. дарма що по родинним рахункам Святослав його титулував „братом і сином“²⁾.

Компроміс 1181 р., помиривши дві найбільш впливові тоді на Україні династії — Ростиславичів і Ольговичів, привів українську політику до рівноваги, що й потрівала до смерті Святослава Ольговича, яких тринадцять літ. Політична система східньої Європи виглядала по нім так: В центрі два „великі князі“ київські — Святослав і Рюрик. Між собою вони не дуже сердечні, але почувують себе звязаними обовязком солідарности в інтересах Київської землі й потребою спільної боротьби з Половцями, що головню наповнює єї роки; при тім звязує їх у формальний союз³⁾, заведений мабуть при самим компромісі ж. Тож по можности вони поступають за порозумінням, і коли один з них іде „з Руської землі“ „своикъ дѣля орудий“, то другий мусить лишити ся „стеретти її“, або полишити кого небудь на своє місце⁴⁾. Чернігівщина поділена між кількома князями Ольгової династії, не дуже солідарними між собою. Волинь теж поділено, і найбільш сильний з волинських князів Роман поки що не грає ніякої виважнішої ролі. В Галичині догорає старий Ярослав Осмомисл,

¹⁾ Нир. Іпат. с. 426, 427, 429—30. ²⁾ Іпат. с. 422.

³⁾ Іпат. с. 446. ⁴⁾ Іпат. с. 450, 455.

занятий своїми родинними клопатами і взагалі не цікавий політикою, яка б виходила за межі безпосередніх інтересів його князівства. Смоленське князівство ослаблене внутрішньою боротьбою князів з громадою й не грає значнійшої ролі. Турово-пінська і Полоцька землі поділені на дрібні князівства без всякого значіння, а при тім ще заколонувані новим ворогом — Ялтвою, що починає непокоїти своїх руських сусідів. Отже справді ціла система князівств трошки більше або трошки менше сильних, трошки більше або трошки менше впливових, урівноважених на разі союзом найбільше неспокійних, тай найбільше сильних династій, що мали чільне місце в українській політиці протягом останньої чверти віка. Цілий же північний схід лежить під нероздільним політичним впливом суздальського Всеволода. Він відновив сильну власть Андрія в Ростово-суздальськiм князівстві і вновні підпорядкував свому впливу Новгород (хоч той і пробував від часу до часу вибитися з під його руки) і Муромсько-ризанську землю.

Але його політичні пляни, як і його попередника Андрія, не обмежалися північним сходом. Його впливи поводі дають себе знати й на Україні. Святослав київський, дарма що титулував Всеволода „братом і сином“, мусів взяти участь в поході Всеволода на волзьких Болгар 1173 р., а коли рязанські князі надто вже докучили були сусідній Чернігівській землі, і Святослав з братиею хотіли їх приборкати, то удав ся поперед до Всеволода по дозвіл — іти на Рязань; Всеволод йому цього не дозволив, і Святослав з тим і зівстав ся¹⁾. Інший симптом Всеволодового впливу бачимо на галицьких справах, коли Володимир Ярославич, вернувши ся по своїх бідах у Галич, звертає ся до свого вуй Всеволода, просячи „удержати Галич під ним“, а Всеволод зобов'язує князів, аби не зачінали Володимира, і тим дійсно його забезпечує. Одначе більший розвій суздальського впливу здержував ся тією українською рівновагою, і Всеволод, як в своїм часі Андрій за часів Ростислава, сидів тихо і терпеливо чекав нагоди сю рівновагу порушити.

Рівновага на разі була о стільки певна, що її не нарушили важні справи, що діялись на заході України, і про котрі я тут згадаю лише коротенько, з огляду на загальну політику²⁾. 1187 р. умер старий Ярослав галицький³⁾. Він передав свій стіл улю-

¹⁾ Іпат. с. 456. ²⁾ Більше в гл. VII.

³⁾ Під сим роком стоїть його смерть в Іпат. л., і в сих роках хроньольогія її досить справна, як видно з дат 1184—5 і 1194 р. і з звістком про західно-європейські події 1187—1189 р., так що можна прийняти сей рік безпечно.

бленому, але нешлюбному сину своєму Олегу, та бояре переступили його волю й посадили в Галич шлюбного сина Володимира, і Олег утік до Рюрика. Слідом прийшлося тікати й Володимирові, що теж не помирился з боярством. Бояре покликали з Волгня Романа Мстиславича, що своїми впливами від довшого часу підбивав галицьке боярство до революції, але Володимир навіть угорського короля, й той вигнав Романа, Володимира ув'язнив, а в Галичині посадив свого сина. Роман задумав за допомогою свого тестя Рюрика здобути галицький стіл собі, одначе похід його не удався, як і новий, зроблений за допомогою Поляків. Тимчасом угорський король всеж таки занепокоївся силами заходами Романа й Рюрика і для рівноваги завів зносини з Святославом, та просив його прислати котрого з синів, і Святослав дійсно послав, надіячись, що король передасть йому Галич. Таким чином зарисовався конфлікт між Рюриком і Святославом, але до боротьби між ними не прийшло: Рюрик завинув Святославу, що він тим мішаннем в галицькі справи виходить з уваги, і Святослав уступив: казав, що він нічим не хоче перешкаджати Рюрику і навіть готовий йти з ним разом на Галичину. В сім напрямі впливав на обох князів і митрополит патріотичними мотивами: „от чужоплеменники забрали вашу отчину, варто б вам поклонотатись (коло її відібрання)“. Святослав з Рюриком постановили йти на Галич, і пішли були, але акція розбила ся на питання, як потім з Галичиною бути? Святослав радив, щоб Рюрик її взяв собі, а йому передав свої кїївські волости, Рюрик же був зв'язаний плянами Романа на Галичину, отже не міг її собі взяти, та й ледво чи мав охоту міняти певне на нелевне, кїївські волости на галицькі. Не прийшовши до порозуміння, князі залишили сю справу, а слідом галицька справа сама собою полагодила ся: Володимир Ярославич втік з неволі й за допомогою Поляків вернув собі Галичину¹⁾. Галицьке питання на якийсь час зійшло з дньовного порядку.

Так само не розбили союзу Святослава й Рюрика та політичної рівноваги на Україні якісь ближше нам незвістні претензії Ольговичів — „тяжа с Рюрикомъ и съ Давыдомъ и Смоленською землю“, що сягала якихось давніх „тяж“ за часів Ростислава. Заносило ся на конфлікт, але Рюрик з Давидом взяли ще на свій бік Всеволода, і Святослав не відважив ся розривати з ними: „цїловав до них хрест на вейї їх волї“²⁾.

Ся, як бачимо, досить певна і трівка рівновага та спокій

¹⁾ Іпат. с. 442, 444—8. ²⁾ Іпат. с. 450—1 (1190, осїнь).

дали можливість князям звернути більшу увагу на половецькі відносини. Тим часом як західня Україна зайнята була галицькими справами, на Подніпров'ю — в Київщині, Переяславщині, Чернигівщині увага князів у сих роках головно звернена на боротьбу з степом, що знову почавши від третьої чверти XII в. все сильніше давав себе в знаки українському пограничу.

Ми бачили, що вже в 60-х рр. половецькі напади сильно клопотали київських князів — Ростислава і Мстислава, і вони організували колективні походи на Половців. Гліб Юрійович, посаджений на місце Мстислава 1169 р., мав з ними також досить клопоту. В літописи маємо оповідання про два сильні половецькі напади, здасть ся — один 1169, другий при кінці десь 1170 р., описані дуже подібно, але в деяких основних пунктах відмінні, так що не може бути певности, що ми маємо тут два осібні напади. Перший з них став ся на початках Глібового князювання. Половці прибули до нього „на мяр“ разом з обох боків Дніпра: одні, правдоподібно — правобічні, до Корсуня, другі — лівобічні, під Переяслав; поки Гліб контентував переяславських, корсунські пустили ся пустошити Київщину й зайшли далеко, „за Київ“, в околиці Полоного, міста, що належало тоді до київської катедрі. Введене в літопись оповідання обертаєть ся власне коло того, що Богородиця оборонила своє „десятинне“ місто й завдяки її помочи вислане Глібом мале військо знищило переважні сили Половців, несподівано напавши на них. Другий напад спустошив „множество сел за Києвом“, але Половців наздогнали вже за Богом і відібрали полон. В Никонівськім збірнику маємо для 1170 р. ще одну згадку про половецький напад. Потім літопись згадує, що Половці „почали пакости чинити“ на Поросю, десь 1171 р., але про дальше нічого не оповідає. Того ж року (літом) ханя Кобяк і Кончак напали на Переяславщину, але на них трапив Ігор Святославич, герой звістного „Слова“, й погромив¹⁾.

За замішаннями, що почались слідом на Україні, літопись не згадує далі про Половців. за те під 1177 р. маємо звістний уже нам напад, де мав завинити Давид, і Половці зруйнували городи Берендивів на Раствалиці й побили висланих на них князів. Того ж року, покликаний Святославом на поміч, Половці, не заставши вже його в Києві, спустошили околиці Торчеська; пакости ж і пустошення від половецьких полків, що тим часом все

¹⁾ Іпат. с. 379—81, 383—4, 387, Лавр. 339—342, 344—5, Ніконов. I с. 241.

фігурували як союзники в різних війнах, треба тим самим розуміти. Під 1179 маємо знову напад Кончака на Переяславщину, а оповідаючи про компроміс 1181 р., літопись підносить, як головний мотив до нього для Рюрика те, що „християн погані беруть безнастанно в неволю“¹⁾.

Природним отже було, скоро тільки усталила ся згода між князями, звернути їм свою увагу на сю страшну біду, і дійсно почавши від 1184 і до 1194 р. маємо кампанію з Половцями що хоч не дорівнює Мономаховій своєю інтензивністю і результатами, не менше була горяча і ще більше метушлива. Її героями з руської сторони був старий Святослав, Рюрик та його син Ростислав, славний Ігор Святославич і переяславський князь Володимир Глібович, на стороні Половців головню Кончак, оспіваний в наведеному вище²⁾ уривку епоса, як син хана Отрока, загнаного Мономахом за Зелівні ворота, що пімстив ся за батька і „зніс Сулу“, а в літописи обсицаний не менше сильними епітетами, як і герой половецької бурі XI в. Боняк: „богостудний, окаєнний, безбожний и треклятий, злу началникъ правовѣрныѣхъ крестьяномъ, паче же всиѣхъ церквамъ“³⁾. Головною ареною половецьких подвигів було Поросє в Київщині й Переяславщина, зовсім спустошена ними тоді: тут Кончак „зніс Сулу“, як висловляєть ся згаданий уривок, себ то знищив землі по Сулі. В сумі можна нарахувати за сі одинадцять років більш як: двадцять походів і набігів руських і половецьких, хоч літопись і не вичисляє їх деталічно, а ще менше може бути мова про повність її відомостей. Не заходячи в деталі, оглянемо здебільшого сю боротьбу, що, кажу, головню наповняла сі роки політичне життя на Подніпровю.

Кампанія по нашим джерелам розпочала ся на початку 1184 р. походом Кончака на Русь, одначе „пакости від нього не було“, мабуть його стріли відпорно. Святослав з Рюриком у відповідь задумали колективний похід, та Ярослав чернігівський умовив їх відложити сей похід до літа, й вони вернули ся з походу, але замість себе вислали кількох молодших князів, і ті шарпнули Половців. Головний же похід став ся в липні того ж року, і в нім на поклик Святослава й Рюрика взяли участь і „окольніи князі“ — волинські, пинські, навіть галицький Ярослав прислав військо; але Ольговичі відтягнули ся — тому що похід ішов на Низ, в інтєресах головню Київської й Переяславської землі, вони ж пропонували

¹⁾ Іпат. с. 408—9, 410, 414—5, 442.   ²⁾ С. 105.

³⁾ Іпат. с. 414, 428.

йти на Дін. Військо пройшло правим берегом, перебродило ся вже в степу на „ратную сторону“ — діву і за Орелею придобало Половців, сильно розбило їх орду і взяло чимало старшини в неволю, між ними хана Кобяка. Се той похід, що славить Слово о полку Ігоревім як контраст пізнійшого, нещасливого Ігорєвого походу: „Ігор з братом розбудили половецьку силу, що приспав Сьвятослав, грізний великий князь київський: притовк своїми сильними полками й харадужними мечами, наступив на землю Половецьку, притоптав холми й яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а поганого Кобяка з луки моря як буря вихопив з-серед зелізних великих половецьких полків, і упав Кобяк в городі Київі, в Сьвятославовій грядиці. Німці й Венеціане, Греки й Морава виспівують славу Сьвятославу“... Разом з сим головним походом ходив Ігор з деякими князями осібно, щоб пограбити полпшені Половцями кочовища, але за р. Мерлом, в басейні Дінця стрів Половців і погромивши їх вернув ся¹⁾.

На другу весну Кончак прийшов знову — на Переяславщину, з нечуваними приборами: мав якісь незвичайно великі самострільні луки і якогось „бесурменина“, що стріляв „живим огнем“. Але на нього наспів Сьвятослав з Рюриком і молодшими князями і погромили його коло Хорола. Не мігши уганяти ся за Половцями, бо почало роставати, Сьвятослав вислав в квітні Чорних Клобуків і вони „на самий великдень“ погромили половецькі кочовища. Слідом він сам вибрав ся походом на Дін, але його упередив Ігор Сьвятославич, що вибравсь (ще в квітні) з молодшими свояками у свій славнозвістний, оспіваний Словом о полку Ігоревім похід на Дін. Застати Половців не приготованими Ігорєви не удалось, але вертати ся ні з чим не хотілось; він пустив ся битись і в першій битві дійсно побив Половців і пограбив їх вежі, але Половці ударили слідом більшими силами, „вся Половецька земля“, й Ігорєво військо було знищене, на береві р. Каяли (як думають звичайно — теп. Калміуса, не далеко від Азовського моря)²⁾. Сам Ігор з трома иньшими князями попадає в неволю. Тим план Сьвятослава був розбитий, і він мав великий жаль на Ігоря. Нещасливий похід „відчинив ворота“ Половцям на Русь: одна орда, Кончакова кинулась на Переяславщину, друга — Ізи на Посеже, на волости

¹⁾ Іпат. с. 424—6, Лавр. с. 374—6, Слово о полку Ігоревім VIII.

²⁾ Географічний коментар до сього походу у Арістова О землі Полевецкой с. 223 і далі, про самий похід Іпат. с. 423—438, Лавр. с. 376—9, Слово о полку Ігоревім.

побитих князів, і сильно їх понизили. Поросє, що теж входило в пляні Половців, було мабуть оборонене тим, що Святослав з Рюриком вийшли з військом під Канів. Чернігівський Ярослав теж став на границях своєї волости. Черяславщині й Посемю теж хотіли допомогти, але ся поміч показалаєсь досить слабою: Рюрик із Святославом, мовляв, чекали Давида з Смоленська, а той не пішов далі Треполя, і на тім скінчило ся.

Ця катастрофа зробила малу перерву в боротьбі з Половцями, і вона відновила ся, бодай судячи по літописних звісткам, уже на початку 1187 р. На початку весни Святослав з Рюриком і переяславським Володимиром, прочувши, що Половці зблизили ся до руських границь на Дніпрі, пішли на борзї, щоб захопити їх наглим нападом. Але від Чорних Клобуків Половці дістали пересторогу й розтікли ся завчасу. За те літом Кончак починив спустошення на Роси, „і від сього часу Половці з часта почали пустошити Поросє й Чернігівську волость“, додає літопись¹⁾. Зякою князі вибрали ся на Половців — знову на низ Дніпра, але Ярослав чернігівський, взагалі дуже неохочий до походів на Половців, перебив і сей похід, вернувши ся з дороги; натомість вислано знову Чорних Клобуків, і вони погромили без перешкоди безборонні половецькі кочовища, бо Половці тоді були вибрали ся на Дунай²⁾. Після того галицька справа зайняла увагу Святослава й Рюрика, і 1190 р. вони „примирили Половців у свою волю“, але слідом боротьба розгорїла ся знову.

Причина вийшла від одного з виднійших чорно-клобуцьких старшин, Кунтувдія, „торчеського князя“³⁾. Його Святослав був арештував наслідком доносу, потім випустив, але розгніваний Кунтувдій втік до Половців, і ті, „потоптавшє роту єго дѣля“, почали з часта наїждити на Поросє, переховуючи ся в побережу р. Виси. Ситуація для них була тим наручнійша, що між Рюриком і Святославом була тоді згадана смоленська „тяжа“, і вони нею були заняті⁴⁾. Сї напади наповнили осїнь і зиму, й так нарешті наскучили Чорним Клобукам, що ті підмовили Ростислава Рюриковича, і він ще в кількома молодими князями пустив ся в степи. Коло

¹⁾ Іпат. с. 440. ²⁾ Іпат. с. 440, 444.

³⁾ Літопись пише його ріжко: Кунтувдїй (найчастїйше), Кунтугдїй, Кунтувдїй.

⁴⁾ Зима 1090—1 р. по літописи. Деталїчно перевірити дат Іпатської літописи тут не можна, але, як я вже згадував, її хронологія для сих років взагалі правильна, як видно з дат 1184 і 1194 рр. (дати половецьких походів і смерті Святослава).

Порогів, на правім боці пограбив він кочовища й побив Половців. Та скоро він з тріумфом вернув ся назад і поїхав хвалитись батькови, слідом за ним, „Ростиславлю дорогою“, вскочили на Цоросе Половці. Довідавши ся, що Святослав чекав їх з військом над Росю, завернулись вони назад. Святослав вернув ся, тоді вони знову пішли за Рось, але їх заскочили коло Товарова і багато побили. Сі повсечасні напади так занепокоїли Святослава і Рюрика, що вони вибрались на ціле літо ¹⁾ під Канів з військом, „стерегти землі Руської“, і тим дійсно оборонили Київщину від нападів. Половці пішли на Дунай. Чорні Клобуки задумали, користаючи з сього походу їх на Дунай, повторити напад на половецькі кочовища, але Рюрик на се не пристав: він з Святославом старали ся якось заспокоїти сю боротьбу. Тоді Чорні Клобуки вибрали ся з силами Святослава, але наїхали на кочовища своїх приятелів, „своїх сватів“, як каже літописець, і вернули ся.

Потім Рюрик мав з'їзд з „дукоморськими“ Половцями — так звались, очевидно, Половці подніпрянські. Він обдарував і залприсяг їх, що не будуть більше нападати, а Контувдій задоволь, давши йому місто Дверень. Після того Святослав хотів зробити ще загальний з'їзд з усіма ордами, правобічними і лівобічними, але Бурчевпчі (мабуть лівобічна орда) не схотіли їхати в Канів: бояли ся Чорних Клобуків, бо мали їх невідьників у себе, і на тім все розбило ся. Приходило ся знову „стерегти“ Київської землі ²⁾.

Молоді князі одначе не дуже симпатизували такій оборонній політиці старших. Коли при кінці того ж року Чорні Клобуки задумали похід на Половців, вони не удали ся до Рюрика, будши повні, що він однаково їх не пустить, а звернули ся до його сина Ростислава, і той дійсно, потайки від батька поїхав з ними на Половців. Взяв з ними велику здобич в половецьких кочовищах, а вернувши ся „з славою великого“, пустив ся розвозити свої трофеї (сайгати) по свояках. Але Святослав був тою славою дуже невдоволений і закликав Рюрика, аби стеріг Русь від Половців, коли „зайняв“ їх його син. Рюрик дійсно прибув і з Святославом вийшов під Василів. Довго стояли тут князі, але коли вони розійшли ся, Половці зараз попустошили Убереже і побрали в неволю Торків ³⁾.

Таким чином боротьба з Половцями мала результати дуже непоказні. Почавши ся походами в степ в 60-х і потім 80-х рр., вона вкінці ввійшла на оборону границь. Всяка зачіпка викликала

¹⁾ В літописі — 1192 р. ²⁾ Іпат. с. 450—5. ³⁾ Іпат. с. 455—6.

нові напади Половців на руські землі, й руським князям приходило ся буквально цілими місяцями „стерегти руської землі“ в військом. Ся потреба примушувала князів нераз залишати иньші справи; Рюрик: напр. мусів залишати через се свої походи на Литву¹⁾ він вів боротьбу з нею, правдоподібно, для оборони союзної Турово-пінської землі). Очевидна річ, така практика стереження була дуже тяжка і можлива тільки при загальнім спокою. Правда, сю потребу міг би був задовольнити якийсь постійний і спільний сторожовий полк на пограниччю, але до такої організації князівсько-дружинний режим ще не дійшов.

Що діяло ся тими останніми роками на лівім боці, Київська літопись не каже. Маємо тільки під 1191 р. два походи Ольговичів в половецькі степи, обидва щасливі; про половецькі ж напади не маємо звісток.

Як я вже сказав, русько-половецькими справами висчерпував ся зміст політичного життя Подніпров'я в сих роках. Иньші політичні справи, як ми бачили, мали лише другорядне значіння. В книжних відносинах було, як порівняти, дуже спокійно; по недавній катастрофі се були ясні й затишні хвили в Києві — спокій перед новою бурею. Як б ілюзоричне не було „старійшинство“ київського Святослава, все ж він був таким старійшиною, бодай на Україні. Він мав певний престиж і за границями її: візантійський імператор Ісаак Ангел посватав саме перед смертю Святослава його внука Офімлю Глібовну за „царевича“ — може свого сина й наступника Олексія²⁾. В добрих відносинах жив Святослав, здасть ся, і з землею, не так як його батько. Принаймні літопись згадує за всенародній шир, споряджений ним з нагоди посвящення церкви св. Василія, де й Києве „быша весели“³⁾.

1194 р. (25 липня) умер старий Святослав — дуже поважно і побожно, як описує літописець, як слідує патріарху Руської землі⁴⁾. Передчуваючи близьку смерть, він казав себе постригти в чернці й заравом послав по Рюрика, щоб передати йому київський стіл.

¹⁾ Іпат. с. 456. ²⁾ Іпат. с. 457. ³⁾ Іпат. с. 428.

⁴⁾ У в тім оповіданню певні характеристичні подробиці життя. Вернувши ся до Києва хорий, він об'їздить фамілійні святощі — поїхав до Вишгорода, на гріб свого батька, потім до фамілійного монастиря св. Кирила, і вже потім не міг виїхати з двору через слабість. Діставши вість, що ідуть до нього свати з Наргорода по внуку його Офімлю, він післав на стрічу київських бояр. Сили його упадали все гірше, і язык „отемнівав“. В світлішій хвилі сиптав він княгині, коли буде Маковей, коли „пішов до Бога“ його

Нема сумніву, що наслідство Рюрика було умовлено вже заздалегідь між ними і всі уважали його певним наступником по Святославу. Київська людність стріла його як свого: „вийшли до нього з хрестами митрополит, всі ігумени, і Князе всі від малого до великого; Рюрик же вийшовши до св. Софії й поклонивши ся св. Спасу й св. Богородиці, сів на столі свого діда і батька, з славою й честію великою, і утішила ся вся Руська земля Рюриковим княженнем, Княне, і християне і погані (Чорні Клобуки), бо всіх приймав з любовію до себе, і християн і поганих, не відгоняв нікого“, як описує прихильний йому літописець. Князі також прийняли се як довершений факт і ніхто не протестував против того, що він зайняв стіл по Святославу.

Правда, Всеволод суздальський був старшим, і Ростиславичі, як вони казали, „положили на немь старшннство — вся братья во Володимирѣ племени“ (всі Мономахові потомки). Але відколи вже його старший брат не показав охоти сидіти в Київі й все передавав його ріжним своякам, Всеволода вже й не брали, очевидно, в рахунок між кандидатами на Київ. І він дійсно не мав найменшої охоти йти до Київа, але йдучи слідами брата, бажав відновити свій вплив на Україні, взяти в свою опіку і Київ, і взагалі українських князів. Для сього треба було тільки нагоди, а що вона не приходила, що відносини на Україні були дуже згідні, і перехід Рюрика на київський стіл теж не викликав ні з відки протесту, — тож Всеволод постарав ся пересварити князів, і дійсно зробив се дуже зручно, так що в результаті викликав нові замішання на Україні, а вони привели до нового зруйнування Київа, як і попередні, викликані Андрієм¹⁾. Всеволод був ще о стільки

батько. Книгиня сказала, що в понеділок, і він відповів: „о, це дїжду я вже того“. „Книгиня, думаючи, що він бачив якийсь видіння, стала розпитувати його, але він не відповів, сказав тільки: я вірую в одного Бога“, і казав себе постригти в чернці та цілати по свата Рюрика“. Був, характеризує при тім літописець, „князь Святославъ мудръ, в заповѣдехъ Божихъ ходя и чистоту телесную свещева, и черноризскій чинъ и ерѣйскій любя, и нищая милуя“ — Іпат. с. 457.

¹⁾ Що Всеволодове поступованне по смерті Святослава було інтригою, се арозуміли вже давніші дослідники (Карамзін II с. 61, Соловйов II с. 542, Беляев Рассказы I с. 262, Ловайский I с. 277), хоч і не пробували освітити його в цілості. Так і в Никоновській компіляції (II с. 23) воно представлено інтригою: „сія же глаголя Всеволодъ и извѣтъ творя“; коли се додаток компілятора, то і в таким разі він інтересний як доказ його розуміння Всеволодової політики. В своїй Історії Київщини (с. 256 і далі) я дав детальну авалізу політики Всеволода, і тут відповідно до неї описую єї факти.

зручнійшій від свого попередника, що зробив се самою інтригою, не жертвуючи своїми силами, і мав приємність бачити, як руйнували Київ самі пересварені ним українські князі. Се була дорога і вигіднійша, і повнійша: практика Андрія показала, що на силу війська не завжди можна числити.

Сівши в Києві, Рюрик закликав брата Давида з Смоленська — порозуміти ся „про Руську землю“ і „о Володимирѣ племени“, бо вони собі зістали ся тепер „старійші від усіх в Руській землі“ (себто в Київщині, де Давид володів Вишгородом).

Давид прибув на весну 1195 р., і почали ся з тої нагоди пирі. Насамперед запросив до себе на обід Рюрик Давида до Києва „і були в великій любови й великім веселлю“; і Рюрик обдарував його великими дарами. Потім запросив його Ростислав Рюрикович до Білгорода на обід, і тут повторило ся теж саме. По тім Давид приймав Рюрика з дітьми у себе в Вишгороді, в своїй волости. Потім Давид запросив до себе на обід „всі монастирі“, „і був з ними веселій, роздав велику милостиню їм і бідним“. „Потім Давид повликав усіх Чорних Клобуків, і попили ся у нього всі Чорні Клобуки, і обдаривши їх великими дарунками, відправив“. Потім „Кияне почали кликати Давида на пирі і показували честь велику й дарували богати дари“. Давид запросив на пир Киян „и ту бысть с ними в весельи мнозѣ и во любви велици“. Заразом серед сих пирів Рюрик з Давидом „рди всі покінчили — про Руську землю і про братню свою Володимире племя“. Визначено волости декому з „Володимирового племени“, між ними, правдоподібно, дано волость і Рюриковому зятеві Роману — Торчесь, Трєполь, Кореунь, Богуслав і Канів, що відограли слідом таку важну ролю.

Се гармонія князів і землі, се патріархальне ширванне послужило одначе вступом до подій дуже сумних для сих князів і для цілої землі. Порядкуючи справи „Руської землі і Володимира племени“, Рюрик з Давидом зовсім призабули Всеволода, але той зараз запротестував проти такої самостійности. Прислав своїх послів і заявив, що коли Рюрик, сівши в Києві, забув про нього, признаного „старійшого“, і роздаючи волости молодшим, не „учинив части в Руській землі“ йому, то нехай же він далі не сподієть ся помочи від нього і сам пильнує Києва і Руської землі з тими молодими. „а я побачу, як ти з ними їх удержити“. Се заява дуже занепокоїла Рюрика: Всеволод дійсно показував йому протекцію в дотеперішніх відносинах з Ольговичами, і „без нього, як казав Рюрик, йому неможна було бути“, — з огляду на його права на Київ, як старшого. Щоб його заспокоїти, Рюрик був готов на

всіх уступки — дати йому волость, яку схоче. Але тут доперва виїхав клопіт: Всеволод не хотів ніякої иншої волости, а як раз той, що дістав від Рюрика Роман, і про яку Рюрик був присяг Роману, що в нього її не відбере. Даремно він давав Всеволоду вибрати иншу волость, той обставав при своїм, маючи очевидний намір посварити Рюрика з Романом. Рюрик не хотів сварити ся з зятем, але бояв ся і Всеволода, і вкінці, коли Всеволод став грозити повним розривом¹⁾, здав справу на митрополита, а той, уважаючи своїм обовязком запобігти війні, розгрішив його з присяги Роману й радяв віддати його волость Всеволоду²⁾. Рюрик постановив так і зробити, та тут щасте ще послужило йому, і се нарушення присяги Роману не привело до розриву з ним. Роман показав ся дуже лагідним і заявив, що не хоче, аби Рюрик через нього сварив ся з Всеволодом: „Отче! перекажує літописець його відповідь, деж би тобі через мене не жити з своїм сватом (Всеволодом) і не війти з ним в любов! мині ти даси натомість иншу волость, або кунями (грошинами) за неї даси, скільки вона варта“. Справа таким способом розвязувала ся вповні щасливо. Рюрик поспішив ся повідомити Всеволода, що він вдоволяє його бажання, дає йому Романову волость, і Всеволод мусів удати задоволеного — „утвердиша ся крестоу честнымъ на всей любви своей“.

Але в дійсности він не полишив сього свого злобного наміру — посварити українських князів, і коли не трісла попередня бомба, пустив нову. Діставши ті відібрані від Романа городі, він найважнійший — Торчеськ віддав своєму зятю, Рюриковичу Ростиславу, а иньші лишив собі.

На сей раз він влучив добре. Роман прийшов до переконання, що се Рюрик зробив тільки комедію з Всеволодом, аби відібрати Торчеськ від нього, Романа, для свого сина, і зненавидівши з цілої сили тестя, з котрим так добре жив досі, постановив пімстити си. Свою жінку — Рюрикову доньку почав він обиджати, примушував пострігтись, а на Рюрика завів зносени з Ольговичами, підмовляючи Ярослава Всеволодовича, аби вигнав Рюрика з Київa. Але Ольговичі

¹⁾ „И бысть межи ними распря велика, и рѣчи, и хотѣна межи собою востати на рать“.

²⁾ „Рече митрополитъ Рюрикови: „княже! мы есмы приставлены в Руской землѣ от Бога востигивати васъ отъ кровопролетья! аже про се ся продеть кровь крестьянской в Руской землѣ, аже еси даль волостъ молодшему во блави предъ старѣйшимъ и крестъ еси к нему целовашъ, а князь азъ слышаю с тебе крестное цѣлованіе и внимаю на ся, а ты послушай мене: возва волость у зятя у своего, дай старѣйшому, а Романова даси иную в тоє мѣсто“. Пат. с. 460.

не мали охоти розпочинати з Рюриком боротьби. Тоді Роман поспробував знайти поміч у Польщі, але сини Казимира Справедливого, до котрих він звернув ся, зайняті були війною з своїм стрієм — Мешком Старим; Роман прилучивсь до сеї боротьби, але Мешко побив своїх противників, і самого Романа ранено в битві¹⁾. По сих неудачах він не бачив иньшого виходу як тільки помирити ся з Рюриком. За посередництва митрополита удав ся він до Рюрика з перепросинами, вислав до нього посла, „кляняся и моляся и покладавая на собѣ всю вину свою“, і Рюрик прийняв сі перепросини, записав його „на всій волі своїй“ і дав волость у Київщині. З лінійшої звістки довідуємось, що Роман при тім з'обов'язав ся розірвати союз з Ольговичами і тримати ся Рюрика, „въ его воли быти и зрѣти нанѣ“²⁾. Та щирих відносин уже не було — вони вже були поповнані безповоротно³⁾.

Та Всеволод ще не заспокоїв ся, а постарав ся також пересварити Рюрика з Ольговичами. Його рука в сій справі видна ясно: Рюрик, варіаючи потім на Всеволода, виразно каже, що він розпочав з Ольговичами війну тільки через Всеволода, що Всеволод мав з ними якісь рахунки, а сам Рюрик від Ольговичів не мав ніякої прикрости⁴⁾. Ольговичі теж казали, що у них „не було ніякого лиха“ з Рюриком⁵⁾ і ми дійсно бачили, що вони не хотіли підтримати Романа против Рюрика. Які мав рахунки Всеволод з Ольговичами, не знати; знаємо, що вони бороли ся за Новгород, може були ще якісь спірні справи — нпр. на вятицькім пограничю або що. Але причиною для конфлікту Всеволод висунув київську справу: в осені 1195 р. Ростиславичі з Всеволодом поставили Ольговичам постулат, аби вони вирікли ся на завсіди всяких претензій на Київ і Смоленськ: „послали мужів своїх до Ярослава (чернігівського) і всіх Ольговичів і сказали йому: „цїлуй до нас усіх хрест зі всею своєю братицею, що ви не будете старати ся відібрати собі нашої отчини, Київа і Смоленська, ані від нас, ані від наших дітей, ані від усього нашого Володимирового племенн: нехай так буде, як розділив нас Ярослав — по Дніпро, а до Київa ви аби нічого не мали“. Головна вага сього постулату лежала, очевидно,

¹⁾ Чевно в великій битві на Могаві в вересні 1195 р.

²⁾ Се мусіло стати ся десь при кінці 1195 р. Хронольога сих років Іпатської літописи певна, бо крім дат під 1194 р. (в оповіданню про смерть Святослава), що дають можливість перевірки, вона стоїть у повній згоді з І Новгород. і польськими хроніками (боротьба з Мешком — Monum. Pol. hist. II с. 800, 835 й ин.).

³⁾ Іпат. с. 459—461, 467—8. ⁴⁾ Іпат. с. 463. ⁵⁾ Іпат. с. 463.

в Києві, і Смоленськ фігурує тут більше як декорація, і розуміється се таке жадання було чистою провокацією, після того як два покоління Ольговичів сиділи на київській столі, і спеціально в устах Ростиславичів, що самі були авторами кількох компромісів з Святославом, було б воно занадто дивним. Нема найменшого сумніву, що до цього жадання підбив їх Всеволод, приобіцявши свою поміч на Ольговичів, — що він був його властивим ініціатором і автором¹⁾, і що робив він те свідомо, аби спровокувати Ольговичів на Рюрика і занудтати його в війну з ними.

Як треба було надіяти ся Ольговичі, розуміється ся, постуляту не прийняли, і Ростиславичі умовились з Всеволодом на Різдво іти всім походом на Чернігів. Рюрик зібрав „братню“ й спровадив „Диких Половців“. Але Ольговичі постарали ся розвести союзників. Вони зробили всякі уступки Всеволоду в тих якихось інтересних дль нього справах („смілючися ему по всю волю его“) і він не пішов у похід. Заразом Ольговичі зробили Рюрику пропозицію перемиря — не воювати ся, поки вони будуть вести переговори з Всеволодом і Рюриковим братом Давидом Смоленським: „брате, ми з тобою не мали ніякої кривди! хоч ми не прийшли до угоди з Всеволодом, і з тобою, і з братом твоїм Давидом, але ми з тобою сусіди — поділуємо собі хрест, що ти з нами не будеш воювати, поки ми з Всеволодом прийдемо до згоди, або не прийдемо!“ Рюрик, не маючи помочи від Всеволода, а не знаючи ще про його сепаратну умову з Ольговичами, пристав на перемирє і розпустив військо. Таким чином не примиреним на разі з Ольговичами зістав ся тільки Давид. З смоленськими князями Ольговичі мали вже від давна, від часів Ростиславичів якусь давню „тижку“, котрої ближше не знаємо, але бачимо, що вона виявляла ся, бодай між кнїзним, в боротьбі за політичні впливи в сусідній Полоцькій землі. Рюрик хотів посередничити між ними у сій справі, але Ольговичі скориставши з такої наручної ситуації, з початком 1196 р. розпочали війну з Давидом, щоб силою відібрати від нього Витебськ (одну з полоцьких волостей). Рюрик признав се нарушением умови й завізвав Всеволода, аби взяв участь у сій війні. Всеволод казав йому починати війну, обіцяючи взяти в ній участь. Шокладаючи ся на се, Рюрик спровадив знову Половців і розпочав війну з Ольговичами. Ярослав чернігівський просив Рюрика дати йому спокій, помирити його з Давидом і обіцяв всяку сатисфакцію, запевняв, що не має ніяких

¹⁾ До Всеволода і звертають ся Ольговичі з відповідо на сей постулят.

замислів против нього¹⁾. Але Рюрик, розпочавши кампанію за порозумінням з Всеволодом, не хотів без нього мирити ся з Ольговичами, й жадав, аби вони пустили його послів до Всеволода і до Давида для порозуміння, ті ж бояли ся, що Рюрик хоче підняти на них Всеволода і Давида і послів не пускали, „заяли бо бяхуть Ольговичи вси пути“²⁾.

Тим часом Роман, побачивши таку ситуацію, задумав і собі пімстити ся над Рюриком, відновив союз з Ольговичами і почав воювати Київщину. Рюрик одначе відчепив ся від Романа, наставлявши на нього Володимира галицького. Сам же він все літо вів дрібну війну з Ольговичами, чекаючи Всеволодового походу. Нарешті Всеволод, перепустивши ціле літо, в осени з Давидом разом напали на Чернігівську землю й почали пустошити Вятицькі городи. Але радість Рюрика була не довга: Всеволод зараз же на першу пропозицію розпочав переговори з Ольговичами, та почав укладати з ними згоду. Даремно противив ся тому, доказуючи, що така сенаратна умова була б в високій мірі не льояльною супроти Рюрика, що покладаючи ся на приречення Всеволода розпочав війну з Ольговичами, що Рюрик такої умови не прийме, і т. д., Всеволод таки вів далі переговори й поставив Ольговичам такі умови: аби вони розірвали союз із Романом, випустили взятого в неволю братанича Ростиславичів, котрого вони і так давно вже готові були пустити, і видали претендента на ростово-суздальське князівство Ярополка. Першої — найважнішої для Рюрика умови Ольговичі не прийняли; дві інші прийняли, і Всеволод уложив з ними згоду на тім, що Ольговичі не будуть претендувати на Київ за життя Рюрика, на Смоленськ за життя Давида, а на волости Всеволода — ніколи, ані за дітей його. Осягнувши такі невичайно користні результати, Всеволод поспішив ся потішити лице Рюрика — що він помирив ся з Ольговичами, зобов'язавши їх не претендувати на Київ і Смоленськ за життя Рюрика й Давида³⁾.

Рюрик тим був роздражнений до останнього! Він пригадав Всеволоду, як він старав ся словинити всі його бажання, і через нього пересварив ся з Романом та з Ольговичами, що й не думали претендувати на Київ, і як тепер Всеволод поступив собі

¹⁾ „Чему еси, брате, почаль волость мою восвати, а поганымъ рудѣ похитишь? а мене с тобою ничтоже росчло, ни язъ подѣ тобою Киева ищю“.

²⁾ Іпат. с. 465—7. ³⁾ Іпат. с. 468—470. В Лавр. с. 392—3, справа представлена з становища Всеволода.

проти всяких обіцянок і з'обовязань¹⁾). Він відібрав ті волости, що був дав Всеволодові, але се буда слаба потіха. Всеволоду вони послужили лише до їстриги, й він вповні осягнув, чого хотів: Рюрик тепер пересварений на два фронти — з Ольговичами й Романом, і між ними ворогами існує союз, признаний і Всеволодом. Сам Всеволод після того, як Рюрик відібрав від нього волость, міг уважати себе ображеним і увільненим з всяких обовязків до нього. Йому треба було тільки трохи почекати, щоб посіяна ним вороженча розвинулась на добре і дала свої овочі. І се прийшло дуже скоро — Роман незабаром став о стільки сильним, що міг помстити ся над тестем.

Небавом умер останній з галицької династії Володимир Ярославич. Роман, що здавна, як ми знаємо, вів зносини з галицькими боярами і раз уже пробував сісти на галицькій столі, знову здобув Галич і сим разом задержав Галичину в своїх руках²⁾. Ближні обставини сеї події нам зовсім невідомі, бо маємо тут семилітню перерву в українськй літописанню, від 1198 р. і до смерті Романа — 1205. Се тим більша шкода, що сеї роки у нашій історії мають дуже важне значінне: здобувши Галичину, Роман задержав у своїх руках і Володимирську волость і тим самим став найсильнішим, а при своїх здібностях і енергії — і найвизначнішим з українських князів. Подібно як ростово-суздальські князі, він при тім теж не ласить ся на Київ, і на крайнім заході українських земель з'являєть ся таким чиним новий політичний центр, значніший від Києва, що й дає на далі тон українській політиці. Правда, скоро смерть Романа робить перерву, і нове значінне галицько-волинського стола відновляєть ся вповні тільки тридцять літ пізнійше. Але галицькі події вже від кінця XII в. стають центром української політики, більше від клівських. Київ, переставши бути політичним центром для всеї системи ве-

¹⁾ Прихильний Рюрику літописець широко переказує се жалі його: „Сване! ти ціловав мнї хрест на тім, що хто мнї ворог, той і тобі ворог! Просив еси у мене волости в Руській землі, і я дав тобі, хоч і не мав їх заботого (не от обляля), а відібравши задля тебе від своєї братії і мого зятя Романа. Він мнї тепер став ворогом не через кого а тільки через тебе! І ти як мнї обіцяв? — всісти на коня і помогти мнї. Натомість ти перевів те літо й зиму, а тепер хоч і всів, то як ти мнї поміг і свою умову сповняв?... А мнї з Ольговичами хиба була яка кривда? Вони не шукали підо мною Києва, але що ти був до них недобрий, то я був недобрий і воював ся з ними, і волость свою запалив (наразив на спустошення). А ти на чім був зі мною умовив ся, і хрест до мене цідував, того всього не додержав“... Іпат. с. 470. ²⁾ Ширше в гл. VII.

земель Руської держави, і зійшовши на друге місце поруч суздальського Володимира, від тепер перестав поволі бути центром і українських земель та сходить на другий плян поруч Волини-Галичини.

Як сформування нової політичної сили на півночі, в ростовсько-суздальських землях, дало себе знати Київу страшним погромом 1169 р., так і поява нової політичної сили на заході знаменуєть ся новим погромом Києва, що становить центр цього другого періода заміщань. Одначе сей другий удар не вийшов від галицько-волинського князя, а властиво виплинув з того ж джерела що й перший: був приготований інтригою ростово-суздальської політики. Зі сторони галицько-волинських князів ми не бачимо такого систематичного, вирахованого вороговання до Києва, як зі сторони князів ростово-суздальських, що в сій своїй політиці дають перший історичний прояв емуляції молодшої, великоруської народности, котру вони репрезентують, з її старшою, полудневою сестрою, котрій дає вона вперше відчутти свою силу.

Перше ніж перейти одначе до сєї нової київської катастрофи, насамперед треба згадати за деякі переміни в політичній ситуації, серед котрої вона зайшла.

Смоленський князь Давид Ростиславич, вірний союзник Рюрика вмер 1197 р., передавши Смоленськ своєму братаничу Мстиславу Романовичу. Се не перемінило відносин вповні, бо взагалі Ростиславові не тільки сини, але й унуки визначали ся своєю солідарністю; але нова генерація не бере вже в справах Рюрика такої діяльної участі, як Давид, не підтримує його так діяльно.

Переяслав з кінцем XII в. перейшов вповні під вплив Всеволода, і по смерти свого братанича Ярослава Мстиславича, що сидів тут, посадив він свого сина Ярослава¹⁾.

В Чернігові вмер Ярослав (1199), за ним слідом Ігор (1201), що перейшов був по нім в Чернігів, і на чернігівській столі засів Всеволод Святославич, прізвищем Чермний, внук Всеволода Ольговича. Син недавнього київського князя, він і сам нетерпеливо чекав київського стола, тим часом як його попередники на чернігівській столі, здасть ся, не були особливо заінтересовані київським столом.

Найзначнішою переміною в політиці України одначе була

¹⁾ Про се див. в гл. V.

злука Володимирської волости з Галичиною в руках Романа; як я вже сказав, він став тепер найбільшою політичною силою на Україні. При тих ворожих відносинах, які існували між ним і Рюриком, се Рюрику було дуже прикро, тим більше, що Роман увійшов у приятні відносини і з Всеволодом; коли саме се наступило, не знати, та се могло стати ся коли небудь, відколи Рюрик посварився з Всеволодом. З другого боку перехід Галичини до Романа збливив Рюрика до Ольговичів. Ми бачили, що ще Святослав Всеволодович, за угорської окупації, мав пляни на Галичину. У Ольговичів там була партія, що хотіла впадати на галицький стіл Ігоревичів — синів звістного Ігоря Святославича. Супроти ворожих відносин Рюрика до Романа, Ольговичі надіють ся здобути Галичину за помістю Рюрика і стають його союзниками. Що до Рюрика, то він досі в відносинах до Романа був пасивною стороною: Роман гнівав ся на нього й силкував ся пошкодити чим небудь, Рюрик старавсь помирити ся з ним. Коли тепер він не тільки лучить ся з Ольговичами, але й переходить до агресії на Романа, то можна гадати майже напевно, що до того примусив його знову сам Роман, шкодячи йому й далі. В Пустинській компіляції ми маємо звістку, що Роман „богато нашкодив Рюрику“, гніваючи ся за ту давню кривду, що він чинив за ним¹⁾. (Я звістка не авторитетна і може бути простим здогадом компілятора, але вона вповні відповідає відомим нам фактам. Правдоподібно. Роман, придбавши нову силу, не залишив дати себе в знаки Рюрику, тим більше, що мав вільні руки й добре стояв. І се мабуть було причиною, що Рюрик разом з Ольговичами забрав ся до агресивного кроку — до походу на Романа, на Галичину, десь 1200 чи 1201 р.

Але поки Рюрик з Ольговичами збирали ся до походу на Галичину, Роман їх випередив і кинув ся на Київщину. Все покинуло Рюрика й перейшло до Романа: і сини Володимирів Мстиславича, що сиділи в дрібних волостях Київщини, і Чорні Клобуки, і з різних городів Київщини люде поспішили ся до нього. Роман не гаючи ся подав ся до Київа, де був Рюрик з Ольговичами, що прибули до нього для спільного походу на Галичину. Коли він збливив ся до Київа, Києане самі відчинили йому ворота й пустили до міста. Вони надіяли ся, очевидно, що Роман, взявши в свої сильні руки Київську землю, забезпечить її спокій і силу. Що більше, — поділяючи те загальне одушевлення:

¹⁾ Полн. собр. летописей II с. 326.

для енергії, сили і здібностей Романа, що відбило ся в слабих остатках Романової легенди, які долинули до нас, вони мусли бачити в нім чоловіка, покликаного вернути київському золотому столу, його давній блеск і славу, вирвати Київ і Київщину з тої дрібної провінціоальної політики, в якій засітила ся вона протягом останнього півстоліття, і своєю енергією й політичними силами видвинути її на утрачене становище політичного центра України. Але єї надії їх були даремні. Часи Київщини минули безповоротно. В очах князів здібніших, з ширшими політичними планами, ширшим світоглядом вона була ареною невідповідною, безнадійно пережитою — занадто ослаблена, розбита, безвихідно замотана в політиці, і вони не хотіли брати її, а тільки пильнували, щоб в чужих руках вона не зміцнилась о стільки, аби бути для них небезпечною...

Перехід Києва на сторону Романа рішив кампанію. Рюрик з Ольговичами сіділи на „горі“. Бороти ся їм не було що й думати, мусли капітулювати. Роман уложив з ними умову: Рюрик зрікав ся Києва й діставав свої київські волости по давньому, Ольговичі — не знаємо що: може вирісали ся претензії на Галичину. Умовившись і заприсягнути їх, Роман пустив їх до дому. Сам він у Києві не сів, а посадив тут одного з другорядних князів — свого стричного брата, Інгвара, князя луцького, сина Ярослава Ізяславича.

Суздальська літопись, що служить нашим одним джерелом для цього епізоду, каже, що Інгвара посадили „великий князь Всеволод і Роман“, але вона в сій часті особливо дбає про побільшення поваги свого князя, і Всеволод по всякій правдоподібности не мав тут такої ролі, яку вона йому надає. Що найбільше — Роман міг запитати його про згоду на свій план, з огляду на його претензії на старшинство „у Володимері племені“, до якого належав і Роман, та на його претензії до курателі над Київом. Я думаю, що перспектива сеї курателі Всеволода, котрій підлавати ся Роман не мав охоти, головню і вплинула на те, що Роман сам не сів у Києві. Окрім того Київ, сам оден, без Київської землі, переданої Рюрику, був досить ненаручною столицею для Романа. Що головну вагу покладав на Галичину, де всякими способами старав ся зміцнити й побільшити свою власть. Тому він посадив у Києві свого свояка, але тільки як номінального, підручного князя, з тим щоб бути тут самому властивим володарем. Тим пояснюють ся походи Романа на Половців, що слідом він робить: вони ж мали значіння для нього тільки з огляду на інтереси

Київа і видно, що єї інтереси уважав він своїми інтересами. Цікаво, що Густинська компіляція¹⁾ і тут дуже зручно попадає в тон, навіваючи Інгвара „намісником Романа“.

Зимкою — десь при кінці 1200 чи 1201 р. — Роман ходив на Половців, пограбив їх кочовища і взяв багато здобичи. Сучасний візантійський історик Никита Хоніят, згадуючи про сей похід (бо він примусив Половців залишити грабованне візантійських земель), каже, що окрім половецьких нападів Романа до сього походу спонукав ще вплив митрополита²⁾, але вартість сеї звістки досить сумнівна. Закінчивши сям подвигом свій побут в Київщині, Роман вернув ся в свої західні волости.

Тоді Рюрик віджив. Він відновив свої зносини з Ольговичами, післав по Половців і на самім початку 1203 р.³⁾ напав з Ольговичами і „всею Половецькою землею“ на Київ. Чи був тоді в Києві Інгвар і чи пробував він боронитись, літописи не кажуть; в них згадуєть ся тільки один з Володимиричів Мстислав, що дійсно міг мати від Інгвара або й Романа поручення „стеретти“ Київ. Але розумієть ся, він не мав сил оборонити його, і Київ взято без клопоту.

Місто пограблено без милосердя: і Поділ, і Гору, церкви й монастирі. Половці забирали в неволю людей. З чужоземних купців взяли тільки контрибуцію; за те церквам не було помилування: обдирали ікони, забирали посуду, одежі й книги. Суздальська літопись навіть дає розуміти, що ся руїна була гірша як 1169 р., бо каже, що такого нещастя і „взяти“ не було в Києві, від коли охрещено Русь; але се правдоподібно фраза, бо в обох разях руйновано Київ без помилування, однаково з участю Половців, і навіть сама руїна описуєть ся в подібних словах. Цікава тільки одна відміна: на сей раз повели Половців грабувати Київ Рюрик і Ольговичі, ті самі, що так завзято бороли ся з ними тому кілька літ, і на чолі Половців, що грабували разом з ними Київ, стояв той самий окаянний Кончак і Данило Кобакевич⁴⁾.

Се була німста Рюрика Киянам за їх „зраду“ — що покинули його й перейшли до Романа. Собі задержати Київ супроти

¹⁾ С. 328.   ²⁾ Бонн. вид. с. 691.

³⁾ Першого січня по новгородській літописі, другого в компіляціях володимиро-суздальських, що опирають ся на невідстим нам архетипі з серією українських звісток початку XII в. (Згоди про сей архетип у Шахматова Общ. лѣтоп. своды тл. IV с. 152 — тут і про сю дату).

⁴⁾ Лавр. с. 397—8, I Новг. с. 179.

смія Романа й його союзу з Всеволодом та й супроти настрою Киян до нього Рюрик не міг надіятись, і не знати навіть, чи лишився він у Києві по сім погромі, бо слідом бачимо його „дома“, в Овручу. Дійсним, властивим автором сього другого київського погрому був Всеволод, зручно посваривши Романа з Рюриком. Нема нічого дивного, що він, як каже Суздальська літопись, „бувши боголюбивим і милосердним“, дуже легко пробачив Рюрику сю руїну Руської землі: прецінь власне його метою й було понижати Київ і ослабити.

На вість про київську руїну Роман поспішився в Київщину. Відновлений союз Рюрика з Ольговичами й Половцями був для нього небезпечним, та й Київ він хотів держати в залежності від себе. Самим Києвом для себе, як ми вже бачили, він не інтересувався. „Руська земля“, що з таким одушевленням і довірем була піддержала його в боротьбі з Рюриком, мусіла розчарувати його гірко і пожалувати даремної руїни, яку накликала вона останнім проявом своєї політичної активності.

Приступивши до Овруча, де тоді сидів Рюрик, Роман пообіцяв передати йому Київ з тим, аби він відстав від Ольговичів і Половців і присягнув на союз з Романом і його тодішнім союзником Всеволодом. Рюрик пристав на се, й дістав назад Київ. На се згодився і Всеволод. Від тепер Київ мав з'являтися під подвійною опікою нових політичних центрів і їх репрезентантів — Романа і Всеволода. Так треба розуміти тенденційне оповідання Суздальської літописи, де Роман каже Рюрику присягати Всеволоду й його синам і просити у нього Києва, а від себе обіцяє „молити“ Всеволода про те ж; з рештою в тих переборщеннях значіння суздальського князя і рабійності інших князів перед ним проявляється все той же „суздальський стиль“ північного літописання.

Але кінець кінцем Роман з Рюриком так не помирилися. Зимом Роман вчинив похід на Половців знову. З ним ходив Рюрик, Ярослав Всеволодич, що сидів у Переяславі, і ще деякі князі. Похід дуже удався, і князі забрали багато невідьняків, худоби, але закінчився він зовсім несподівано. Вертаючи до Рюриком мали якісь переговори в Треполою, мали „дати порядок в волостях, відповідно до заслуг кожного для Руської землі“, як каже літопись¹⁾, а скінчилося воно тим, що Роман ухопив Рю-

¹⁾ „Мироположеніє въ волостехъ (Воскр.: и ту было имъ и рядъ положить), что како терпелъ за Рускую землю“.

рика, відіслав з своїм боярином в Київ і казав його силоміць постригти в черці. Казав також постригти його жінку й доньку — свою жінку, а синів — Ростислава й Володимира забрав з собою в Галичину¹⁾. Чи посадив він кого в Києві, чи зоставив його просто собі, літопись не каже²⁾. Але Всеволод, що, розумієть ся, верадо бачив таку самовластність Романа, і зріст політичного значіння його, уступив ся за своїм зятем Ростиславом, а зарозом, правдоподібно, упімнув ся, чи посередно чи безпосередно за свої права теж розпоряджати Київом. Наслідком того Роман випустив Ростислава з братом з неволі й посадив Ростислава в Києві. Але вплив Романа був і далі о стілько сильний в Київщині, що Рюрик до смерти Романа не відважив ся скинути з себе накиненого чернецтва, хоч у Києві й сидів його власний син. Разом з тим Роман упорядкував свої відносини й до Ольговичів: вони присягли на союз з Романом і Всеволодом.

Таким чином дві тодішні головні політичні сили — Роман і Всеволод поставили під свою спільну опіку й впливи князів середнього Подніпров'я. Тим самим уставляла ся нова система політичної рівноваги. Роман в ній мав ту вигоду, що віддавав під

¹⁾ З хронологією сих подій знову маємо клопіт: в Суздальській літописи другий похід Романа на Половців і постриження Рюрика маємо під 1205 р., в Новгородській (2-ої ред.) — під 1203 р.; звістка про помирненне Романа з Ольговичами (властиво — про їх присягу Всеволоду) в Суздальській повторена — під 1204 і 1205 р., і рішати, котра з сих звісток стоїть на відповіднім місці, дуже трудно. Новгородська має тут теж плутанину (наслідком мабуть вставленої під 1204 р. повісти про Царгород) і деякі звістки повторено, як нпр. про війну Ольговичів з Литвою — 1 Новг. 179 і 188. Таким чином виходить для сих подій вагання між 1203 і 1204 р., і знайти між ними правдиву дату адаєть ся мні неможливим, власне через те, що хронологія обох джерел чужева; порівнюючи звістку про війну Ольговичів з Литвою — 1 Новг. (1-ої ред., с. 179) з Суздальською (Рад. і Акад. код.), маємо різницю на 2 роки. Можна б прийняти 1203 р., адавши ся на новгородську, колиж бо її подвійні звістки не дозволяють вловні на неї покласти ся.

²⁾ Длугош II с. 177 (під р. 1205), в сій часті вагаєть богатий цінними подробицями, зачерпненими з якихось руських, для нас страчених джерел, каже, що опорожнений київський стіл захопив Святослав Мстиславич, але Роман не дав йому Києва, а посадив Ростислава. Дійсно, у Мстислава Романовича був син Святослав, хоч виступає він пізніше — був новгородським князем 1218 р. (1 Новг. с. 206—209); в Київщині про нього не чуємо нічого. Отже оповіджене у Длугоша можливе, хоч і не зовсім певне. Талішев (III. 338) каже, що Роман посадив у Києві Інгвара, але се, правдоподібно, тільки здогад (досять правдоподібний) по аналогії з попереднім.

догляд Всеволода своїх ворогів на сході й мав вільні руки для своєї західньої політики. Від Ольговичів він, певно, виміг, що вони зрідли ся своїх плянів на Галичину, а Київщину поставив у певну залежність від себе. Але простояла ся нова система дуже недовго. Нїтом 1205 року Роман пішов походом на Польщу, з невідомих нам ближше причин, і наложив головою під Завихостом, в червні 1205¹⁾. Все змінило ся від разу.

Політична система, уставлена Романом, упала з його смертю. На вість про смерть Романа Рюрик скинув з себе невільне чернецтво й сїв знову в Києві. Він відновив свій союз з Ольговичами. й вони постановили скористати з смерти Романа, щоб здобути його спадщину. Справа галицької спадщини взагалі від тепер довший час не перестас займати українських політиків.

Роман лишив по собі двох синів, з котрих старшому Данилу було тільки четвертий рік; Галичани присягнули йому як князю, але придушена Романом партія Ольговичів зараз знову підняла голову²⁾. Тому Ольговичі зараз по смерті Романа забрали ся до походу на Галичину; порозумівши ся з Рюриком і відновивши союз із ним, вони рушили разом на Галич; закликаю й Половців. Але угорський король взяв Данила в опіку і в Галич введено угорську залогу. Се примусило противну Данилови партію при- тайтись, і союзники дурно побивши ся під Галичем мусіли завернутись назад „з великим соромом“³⁾.

Але на другий рік вони вибрали ся на Галичину знову, вже з більшими силами. Крім Ольговичів і Рюрика та Половців узяв участь в поході смоленський князь Романович Мстислав з иншими смоленськими князями; польське військо теж приступило під Володимир. В поміч Романовичам знову прибув угорський король і теж приступив під Володимир, куди втікли Романовичі з огляду на противні партії в Галичині. Королю удало ся відвернути Ляхів, а з галицькими боярами уложив він компроміс: постановлено посадити в Галичу Ярослава Всеволодовича перяславського, й йому дали знати про се. Угорський король подав ся до дому. Тоді партія Ольговичів, поки новий кандидат Ярослав їхав

¹⁾ Дата в польських хроніках — Monumenta Polon. hist. II. с. 800, 836, etc., Лавр. с. 404—5 (під 1206 р.).

²⁾ Ширше в гл. VII. ³⁾ Іпат. с. 480—1, Лавр. с. 404—5.

ся з свого Переяслава (його ждали два тижні), навязала зносини з Володимиром Ігоревичем, що був у таборі союзників, і закликала його з братами княжити. Володимир потайки від союзників виврався з табору в Галич з братами й його оголошено князем в Галичі, а брата його Романа в Звенигороді; потім і з Володимира вони примусили Романовичів забратись і посадили там брата Святослава. Довідавши ся про таку несподіванку, Ярослав вернув ся назад; Ольговичам і Рюрику теж не було що робити, й вони теж завернули ся. Можемо здогадувати ся, що ані Ольговичам, ані Рюрику не було мило, що галицько-волинські бояре самі розпорядили ся Романовою спадщиною, й вона попалась уся в руки Ігоревичів, одначе вони не виступили против них¹⁾.

Але Всеволод Чермний, не пожививши ся з спадщини Романа, задумав нагородити собі се иньшим способом. Вертаючи ся з походу і маючи в руках військо, він відібрав Київ у свого союзника Рюрика, „надіючи ся на свою силу“. Рюрика се заскочило несподівано, і він на разі не спротививсь, а бачучи „своє непогодьє“, забрав ся у свій Овруч. Вишгород зістав ся в руках його сина, Білгород — в руках Мстислава смоленського.

Здобувши Київ, Чермний забажав і Переяслава. Він причепив ся до кандидатури Ярослава на галицький стіл і казав йому забирати ся з Переяслава до батька²⁾. Ярослав теж не спротивив ся й забрав ся, а Чермний посадив в Переяславі сина.

Се все стало ся десь з кінцем літа і протягом осені 1206 р.³⁾ Не давши й одної битви, Ольговичі протягом кількох місяців здобули Галичину, Володимир, Київ і Переяслав. Усьпіх почуваний! Ціла майже Україна в руках Ольговичів. Можна було подумати, що в політичній ситуації настане рішуча переміна, новий поворот. Але цього не стало ся: здобутки Ольговичів майже такжє скоро пішли, як і прийшли.

¹⁾ Лавр. с. 405—6. 407, Іпат. с. 481.

²⁾ „Поїди не Переяслава къ отцю своему въ Суждаль, а Галича не иди подь мою братьсю, пакы ли не поидешь добромь иду на тя ратью“. Лавр. с. 406.

³⁾ Ярослав прибув з Переяслава до батька 22/XII. Що до року, то в сих роках є переміна в хронології наших джерел. За Галицько-волинську літопись не кажу, бо в ній числа положено зовсім довільно, але Лавр. переставє співитись і вирівнює хронологію під 1206 р., маючи два роки з сям числом; ключі, які маємо в ній під 1206 (другим) і 1207 рр., показують, що дійсно маємо тут 1206 і 1207 рр. Натомість Новгородська подія 1207 р. оновідає під 1209.

Насамперед не пішло так дуже гладко з Рюриком. Уступивши ся з Київа зразу, він слідом зібрав свою братию і з нею тієїж осені (1206 р.) вигнав Черного з Київа, а його сина в Переяслава і посадив тут свого сина Володимира. Всеволод слідом вернув ся з своєю братією і з Половцями, але Рюрик відсидів ся, і Всеволод, постійши під Київом, вернувся ні з чим. Після того Ольговичі зібрали ся з більшими силами, прийшов їм до помочи Ігоревич Володимир з Галича і турово-пинські князі, розумість ся також і Половці. Союзники приступили під Треноль і вняли по довгій облозі. Тоді Рюрик, не чекаючи їх приходу, забрав ся з Київа знову в Овруч, „бачучи, що на нього йде звідусіль нечисленна рать, а помочи нема ні звідси“. Чермний вибів з Білгорода Мстислава Романовича, з Торчеська Мстислава Мстиславича, і на тім кампанії скінчилась¹⁾.

Але на Всеволода Черного підняв ся Всеволод суздальський. Він, розумість ся, зовсім не бажав такого незвичайного зросту сили Ольговичів, ані жав охоти зіставити їм Переяслав, що протогом цівстоїти належав до його родини. Поводом він узяв, що Ольговичі в останній похід своїми Половцями тяжко понуєтошлял Київщину. Він пожалував за нею, як каже Суздальська літопись, і сказав: „хиба Руська земля самим їм отчина, хиба не отчина нам?“²⁾

Заявивши таку поважну причину, Всеволод суздальський постановив іти на Чернігів. Похід розпочато в серпні 1207 р.; окрім суздальських військ в нім мали взяти участь новгородські (там сидів старший син Всеволода) й рязанські; але похід перебила нагла справа: Всеволоду донесено, що рязанські князі потайки татнуть за Ольговичами, і він, залишивши Ольговичів, звернув ся на тих рязанських князів. Та з сього походу, що відвернув увагу Черного, встиг скористати Рюрик: він наглим нападом відібрав собі Київ³⁾. Заносило ся знову на мовторенне тієїж історії від початку. Ольговичі знову пішли на Рюрика⁴⁾, але не здолали його вигнати з Київа й вернулись ні з чим⁵⁾. Та ся історія, що дуже близько повторяла боротьбу з тимже Рюриком Святослава Всеволодича, батька Черного, очевидно о стільки доїла обом сторонам, що вони постановили закінчити її компромісом, як колись Святослав з Рюриком.

¹⁾ Лавр. с. 407—8.   ²⁾ Лавр. с. 408.

³⁾ Вересень — жовтень 1207 р.   ⁴⁾ Десь на початку 1208 р.

⁵⁾ Лавр. с. 408—412.

Ольговичі уложили з Рюриком таку умову: він згодився відступити Всеволоду Київ, а собі натомість взяти Чернігів; кнївські волости зісталися при Рюрику і його свояках. Після того Ольговичі помирилися і з Всеволодом суздальським; в сій справі вони послали до нього митрополита Матвія¹⁾. Суздальська літопись описує се дуже делїкатно: Ольговичі прислали митрополита „с мольбою, прося мира и во всемъ покорюща ся“. Але се знову тільки суздальський стиль. Всеволод тоді мав клопоти з Новгородом: там арештували його сина й на силу пустили, а на столі засїв Мстислав Мстиславич. Ольговичі-ж стояли міцно, тай ще помирилися з Рюриком і зовсім не потрібували запобігати ласки Всеволода. В дійсности Ольговичі, мабуть, ждали від Всеволода згоди на кнївський компроміс, і за те вернули йому Переяслав²⁾. Новий союз зміцнено шлюбом — на другий рік оженив ся Юрий Всеволодович, наслідник володимирського стола, з донькою Всеволода Черного³⁾.

По тих переговорах компроміс переведено в жите: Всеволод перейшов до Кнїва, Рюрик до Чернигова, в 1210 році. Ольгович в Кнїві і Мономахович в Чернигові! Се була відповідь на поставлений п'ятнадцять літ перед тим постулат: аби Ольговичі випікли ся Кнїва, і аби Дніпро був границею династій!

Компроміс 1210 р. не уставив таких трівких відносин на довший час, як компроміс 1181 р. Різні перемиїни в політичній ситуації розбили його дуже скоро; головню, що учасники його були вже на дожитю, й один по другім походили досить скоро з сьвіта.

1212 р. умер суздальський Всеволод. З ним знову перервав ся політичний вплив суздальських князїв на Україні, сей раз можна сказати — на завсїди, бо їм володимирські князї приїшли до сили, політична ситуація на Україні радикально змінилась. Як

¹⁾ Той факт, що посередничав кнївський митрополит, показує з усякою правдоподібністю, що з Рюриком Ольговичі помирилися ще перед тим.

²⁾ Хто сидїв тим часом в Переяславі, літопись не каже, аж 1213 р. згадується, що сїв там Володимир син Всеволода суздальського; але мусїв він перейти до суздальської династї ще 1210 р. Я думаю, тим пояснюється, що від сього року ми знову маємо звістки про воловецькі напади на Переяслав (Лавр. с. 413—4, 416—7, р. 1210 і 1215).

³⁾ Лавр. с. 413—4.

по смерті Андрія так і по смерті Всеволода на верх вийшла боротьба старих і нових елементів, Ростова й Суздаля з Володимиром, що й виявилась у війні синів Всеволода — Константина кн. ростовського й Юрія кн. володимирського. Але й без того самий поділ Ростово-суздальської землі між трома княжими лініями ослабив сю династію і витворив тут свою домашню політику, поважкою її князі не мали часу нильнувати українських справ.

Коло того самого часу пішов зі світа Рюрик: вмер у Чернігові, не дїждавши ся можливости вернутись у Київ¹). По нїм найстаршим в династїї Ростислава став смоленський князь Мстислав Романович. Якї перемїни в волостях і взагалї в політичній системї стали ся з смертю Рюрика, джерела нашї не кажуть, та вони й не конче важні, бо зараз пішли новї перемїни. У всякїм разї знаємо, що Чернігів Всеволод Чермний передав брату Глібу. Се, розумїть ся, була кривда Ростиславичам — і не одинока.

Ольговичї перед тим потерїли тяжку страту, що сильно підрвала їх впливи. Ігоревичї галицькї своїми пробажи репресїей над боярством викликали боярську революцію, що поклякала в поміч Угрів і закінчила ся тим, що взятих в неволю князів Ігоревичів на бажаннє боярства повішено — факт нечуваний в історїї Руської держави²). З сього поводу Всеволод Чермний причепив ся до Ростиславичів, — винуваив їх у сїй смерті Ігоревичів. „Ви повісили моїх двох братів в Галичу як злодїїв і положили сьє сором на всїх, тому нема вам частї в Руській землі“, як стидїає Новгородська літопись його докір. Скільки тут було в тїм жалю щирости, не знати. Ми, правда, маємо звістку про участь в галицьких замішаннях одного з сєї родини — Ростислава Рюриковича: що бояре посадили його буди на стїл, вигнавши Романа Ігоревича, але галицька літопись нічого не каже про участь його чи иньших Ростиславичів в останній революції, що закінчила ся такою трагічною смертю Ігоревичів, і ми не знаємо, чи Всеволод дійсно мстив

¹) Із Лавр. під 1215 р.: „престави ся Рюрикъ Ростиславичъ, князь кыевський, княжа Черниговъ“ (с. 416); під тїм же роком і в компїляціях — Воскр. Нікон., Тверськ. Але вже Карамзїн завважав справедливо (III кн. 133), що під час походу Ростиславичів на Всеволода Рюрика вже не було на свїті, бо инакше мусїли б ми за нього чути, чи в Києві, чи в Чернігові.

²) Стало ся се в осени — мабуть 1211 р. Про хронологїю див. мож статко: Хронологїя подїй Галицько-волянської літописи (в Записках Н. тов. ім. III. т. XLI), с. 10—1, про самї подїї див. т. III кн. 1 Історїї.

ся чи тільки чіпався й шукав причини¹⁾. Так, чи інакше, він виповів на сій підставі війну Ростиславичам і повігав їх з Київщини. Правдоподібно, се вже сталося по смерті Рюрика — головного учасника компромісу 1210 р.

Але Ростиславичі не помирилися з відібранням Київщини. Вся фамілія їх рушила ся відібрати свої традиційні „руські“ волости, які вона мала протягом півстоліття. На поклик вигнаних внуків Ростислава²⁾ рушився смоленський Мстислав Романович з Смоленцями, рушився славний воювак й лицар Мстислав Мстиславич „Удатний“, новгородський князь, з Новгородцями, що заявили своєму незвичайно улюбленому князю готовість іти за ним всюди³⁾. Підняли ся різні поменші князі й дивинули єнільними силами. Попустошивши по дорозі чернігівські волости, попростували вони на Київ. Прилучився до них тут і князь луцький Ігвар Ярославич, що надівся, мабуть, при тій нагоді дістати ся знову на київський стіл, на котрім вже сидів з руки Романа (пригадаймо, що й його батько подібним способом був виторгував собі Київ⁴⁾).

¹⁾ Обвинувачення на Ростиславичів цікаво порівняти з словами Галицької літописи, що Всеволод Черний любив Романовичів. Се виключало б можливість ширшого тлумачення його докору — прикладаючи його: „ви“ до всіх Мономаховичів чи Мстиславичів. Але чи має ся пізніша дописка реальну підставу, не знати.

²⁾ „Прислали Ростиславові внуки в Новгород до Мстислава Мстиславича: „не дає нам Всеволод Святославич часті в Руській землі! ходи но, пошукаємо нашої отчини“ переказує се короткомовна Новгородська літопись (с. 195).

³⁾ „Рекоша ему Новгородці: „каже княже, очима позриши ты, тязомы главами своими вьржежь“.

⁴⁾ Похід описує І Новгород, с. 195—7, і володимиро-московські копіїляції, як Воскр. І с. 117—8 й ин. Трудність тільки з хронологією. Новгородська описує се під р. 1214 і дає ще ближшу дату: Новгородці рушили в похід 8 червня, так що похід мусів стати ся в червні-липні. Літній час можна прийняти за певний, але дата року не певна. Ключ, даний під сьм роком самою літописею: сиропуст 1 лютого, хлібний (на той день сиропуст не принав ціле XII століття), і на ніщо не придасть ся. При тім, перед 1211 р. Новгородська літопись спішить ся, взагалі не має такої певности в хронології в сих роках. Копіюляції володимиро-московські — як Воскр., Твер. й ин. мають похід Ростиславичів на Київ під р. 1212, під одним роком зі смертю Всеволода. В них маємо в сих роках групу звісток про українські події, з датами, що потверджують ся иньшими звістками, або бодай втворюють перевірку ними (див. мою статю Хронологія подій Галицько-волин. літоп. с. 10 і далі). Що до р. 1212 для походу на Київ, то пок. Куїні: в спеціальній розвідці О годь возшествія Мстислава Романовича на престоль кievскій (Ученія записки академіи наук по I и III отд., т. II) ви-

Сподучені війська обложили Вишгород, де засіли молодші Ольговичі. По кількох битвах Вишгород відчинив Ростиславичам свої ворота. Тоді Всеволод з Києва кинув ся тікати до Чернигова. Київ, розумієть ся, піддав ся Ростиславичам. Вони пішли під Чернигів. Всеволод тоді саме вмер; в Чернигові сидів його брат Гліб. Простоявши під Черниговом кільканадцять день, Ростиславичі прийшли до порозуміння з Ольговичами й вернулись у Київ; змісту їх угоди з Ольговичами літописи не згадують, але очевидно, Ольговичі вирікли ся Києва. Се було зовсім природно, коли головного претендента на Київ — Всеволода не стало. В Києві Ростиславичі дійсно посадили Інгвара; самі розсіли ся по київських волостях: так наприклад Мстислав Романович дістав Вишгород¹⁾, Мстислав Мстиславич Торческ. Але слідом князі умовили ся инакше: Інгвар зрік ся Києва (може дістав нагомість яку київську волость), і в Києві сів найстарший з Ростиславичів — Мстислав Романович, а його місце в Смоленську зайняв Володимир Рюрикович. Ольговичі, здаєть ся, чи не дістали по тім собі Переяслава на потіху²⁾.

Установлені сею кампанією відносини продержали ся досить довго, властиво аж до 30-х рр. Українська політика головню обер-

водив його також з різних інших комбінацій. Я давніше приймав для уладку Ігоревичів 1213 і для походу на Ростиславичів на Київ 1214, бачучи в сій серії фактів події з одного року (від осені 1213 до осені 1214 р.), але ближша аналіза, переведена над фактами Галицько-волинської літописи привела мене до гадки, що правдоподібніше сю групу подій віднести в 1211/2 р.: уладок Ігоревичів в осені 1211 р., вигнання Ростиславичів з Київщини зимою 1211/2 р., похід Мстислава літом 1212 р. Противить ся такій хронології дата смерті Рюрика 1215 р., але вона однаково вимагає редукції (може ще яко тако бути підтягнена під дату походу 1214 р., а при даті 1212 р. являєть ся помилкою на яких три-чотири роки).

¹⁾ Воскр. л. каже, що він сів у Вишгороді; коли се не заміна слова дістав, то се значило б, що він відразу Інгвара увалав тимчасовим князем і дістав ся чекати Києва.

²⁾ 1 Новг. с. 195—197, Воскр. I с. 117—8 (під 1212 р.); про Володимира Рюриковича в Смоленську — див. 1 Новг. с. 201. Що до Переяслава, то свій здогад опираю ось на чім: під 1215 р. маємо звістку, що Половий ваяди в неволю переяславського князя Володимира Всеволодовича; під 1217 р. (= 1216) читаємо, що Володимир вернув ся з половецької неволі й дістав нильшу „властпу“ від братів замість Переяслава (Воскр. I с. 125). Очевидно, Переяслав зайняв хтось нильший, і дуже правдоподібно мені здаєть ся, що сю опорожену неволю Всеволода вольсть взяли Ольговичі як нагороду за Київ.

тала ся коло галицьких справ. Київ, судячи по всьому, грав у ній досить невизначну роль і перейшов вповні під протекцію галицького князя, коли по безконечних „коромолах“ на галицькім столі засідає вже дорослий і свідомий себе Данило. Взагалі, звісток про Київ усе менше знаходимо в літописах які маємо — галицькій, суздальській, новгородській, зайнятих передовсім своїми домашніми справами: уже сей факт сам показує, що Київ тоді не грав ніякої визначної ролі, що давала-б себе знати в ширших політичних кругах, в 30-х же роках, як я се вже сказав, вразно бачимо його в сфері політичних впливів Галича.

Мстислав Романович просидів у Києві до катастрофи на Калці¹⁾. Ніщо не вказує, щоб він грав якусь визначну роль. Споміж Ростиславичів найбільше визначав ся й давав про себе говорити Мстислав Мстиславич — визначний воєк, але слабкий політик. В Новгороді, де йому докучила суздальська партія, було йому не солодко, тож він більше дбає про свої „орудия в Русь“, як про Новгород, і заходить ся здобути собі Галичину. В заходах коло Галича помагають йому Ростиславичі. Ольговичі залишили на разі свої давні пляни: взагалі ся генерація їх, на чолі котрої стояв Гліб, потім його брат Мстислав Святославич, сиділа тихо, і зрікши ся своїх давніших плянів на Галичину, навіть виступає союзниками і помічниками Мстислава в галицьких справах, що становлять головний зміст української політики за ціле десятилітє від кампанії 1214 р. Ми коротко згадаємо про них. Скільки вони впливали на загальну тодішню політику, полишавши князє до спеціальної історії Галичини.

Тодішня галицька політика обертаєть ся коло того, що боярські партії галицькі всіма способами сплкували ся позбути ся своїх „отчичів“ — Романовичів, то опираючи ся на Угорщину, то виставляючи ріжних князїв з руських днастий. По упадку Ігоревичів Галичина прийшла під угорську опіку, а іменем її і ріжних правительств, що з угорської руки ставали на чолі Галичини, правили місцеві боярські потентати. Один з них, Володислав Кормильчич навіть був вокняжив ся в Галичу, виклавши

¹⁾ Правда, і Нов. л. оповідаючи про похід Мстислава на Галич 1219 р., каже, що по тім поході в Києві сів Володимир Рюрикович (с. 210), але се або якась тимчасова переміна місць, бо перед тим бачимо в Києві Мстислава Романовича (в 1 Нов. під тим же роком — с. 209), і він знову був у Києві під час походу на Калку 1223 р., — або по просту помилка. Якусь боротьбу між Володимиром і Мстиславом Романовичем тяжко припустити.

тим загальну соблазнь в князівсько-дружинних сферах, і його скоро заступив на галицькій столі угорський королевич Кольман¹⁾).

Вічні переміни на галицькій столі, війни й ворохобні спокусили Мстислава. З початку, ще перед упадком Володислава він уложив собі план дістати Галичину за порозумінням з угорським королем, в його руки²⁾, і з тим поїхав на початку 1215 р. на Україну, покинувши Новгород, але в дорозі довідав ся, що угорський король посадив в Галичу свого сина. Надія на порозумінне з угорським королем була страчена; може бути Мстислав пробував інших способів — принаймні бачимо, що він майже цілий рік пробув на Україні, й тільки „печаль і вопль Новгородців“, котрих почав мучити голодом Ярослав, син суздальського Всеволода, покликаний на місце Мстислава, — змусив Мстислава вернути ся в Новгород. Він відборонив Новгород, погромивши Ярослава в братом в голосній битві на р. Липиці, але вікувати в Новгороді таки не мав охоти і знову звернув ся до Галичини. На сей раз його звабив заклик, що прийшов від князя краківського Лешка Білого, що брав також діяльну участь в галицьких справах разом з угорським королем, але вкінці образив ся на його розпорядження в Галичу і шукаючи, кого б напустити на Угрів, спинив ся на прославленім тою суздальською кампанією Мстиславі³⁾).

(Я запросили обіцяли Мстиславу польську поміч в галицькій справі, але самої її було не досить. Мстислав подав ся знову на Україну — заручити ся помічю свояків і иньшими силами для боротьби з Уграми. Вигляди показували ся о стільки добрі, що Мстислав рішив ся попрощати ся з Новгородом і пустити ся на здобування Галичини. Вернувши ся в Новгород і попорядкувавши тут свої справи та збогативши свій скарб реквізиціями майна рідних богатих бояр з противної партії, десь весною 1218 р. попрощав ся з Новгородцями: „вкланяю ся св'ятій Софії і гробу мого батька і вам! хочу пошукати Галича, а вас не забуду! дай Боже мнї лягти коло мого батька у св. Софії!“ Новгородці просили його лишити ся, та він не згодив ся; за те Новгород, прав-

¹⁾ Ширше в т. III гл. 1.

²⁾ „Видче нъъ Новгорода Мстиславъ Мстиславичъ... иде къ королеви въ Галичъ просити себѣ Галича у него“ — Воскр. I с. 119.

³⁾ Іпат. с. 489: „Лестько... посла к Новгороду по Мстислава, река: братъ ми еси, пойдѣ и сяди в Галичѣ“, пор. I Новг. с. 204 і 206. Було се на початку 1217 р. — див. Хронологія с. 14.

доподібно — не без його впливу, взяв собі на його місце князя в родині Романовича Мстислава¹⁾.

Похід на Галичину стався на другий рік — 1219 р. Відомості про нього дуже бідні; з учасників джерела називають іще Володимира Рюриковича²⁾. Ситуація в Галичу була дуже напружена, і Мстиславу без особливого клопоту удалось здобути Галичину. Боярська партія хотіла йому, як князю протепланованому Лешком, протиставити Романовичів, але Данило не поспів на час і угорська залога забрала ся.

Але пановання Мстислава в Галичу сим разом було дуже коротке. З Данилом він скоро помирился і видав за нього доньку, але через нього посварився з Лешком, і той уложив союз з Угорщиною та намовив короля до походу на Галичину, ще тогож самого, здається року³⁾. Мстислава ся кампанія застала зовсім не приготованим. Він був на якійсь соймі з князями кийвськими і чернігівськими⁴⁾ і на вість про похід угорського короля вислав невеликий полк дружини на зустріч, а Галича боронити просив Данила. Та з такими силами годі було обстати, тим більше що галицькі бояре почали переходити на сторону Угрів, і Мстислав слідом відкликав Данила з Галича, а сам подав ся на Понизє і відси просто до Половців — за помочию, до нової боротьби за Галич. Між Половцями Мстислав мав впливи — був сам оженений з донькою старого й впливового хана Котяна⁵⁾.

Тим часом в Галичу посаджено знову Кольмана, і Угрии

¹⁾ Новг. с. 204, 206—7.

²⁾ Сю дату дає 1 Новгор., і вона вповні правдоподібно, хоч саме оповідання має деякі недекладности, і здається — лучить до купи подробці походу 1219 і 1221 р. Тим чином, мабуть, ворогами Мстислава в поході виступають Поляки, його союзники в дійсности (Чехи і Морави, думаю — вже тільки епічна прикраса); тим же чином Мстислав у сей похід бере в неволю угорського королевича, тим часом як Галицька літопись виразно каже, що угорська залога тоді утікла. Більше дивись в т. III.

³⁾ Див. Хронологію с. 15—6.

⁴⁾ „Мстиславъ бо бѣ со всеми князьями русскими и черниговскими“ (Іпат. с. 490). В першій вид. я толкував се так, що Мстислав мав тих князів до помочи, але так не можна толкувати: з усього оповідання виступає неприготованість Мстислава, і тих помічних князів в війні в досить докладнім оповіданню літописця зовсім не видно.

⁵⁾ Іпат. с. 489—491, 1 Новг. с. 210, Воскр. I с. 126, Твер. с. 329, Нікон. II с. 82, Другош II. 183—8. Галицька літопись дає місяць: Данило, відступаючи з Галича, прийшов до Плава 25 жовтня; се й означає слово „зигъ“ Тверськ. л.; рік дає Воскр. л. — 1219 (див. Хронологію с. 15—6).

пробували забрати й Володимир у Романовичів, але наспів Мстислав з половецькою помічю й примусив їх звернути ся до обороны Галича. Сей перший похід не удав ся, Мстислав тільки попустошив Галичину, а Угри відсиділи ся в Галичу. Аж другий похід, десь літом 1221 р., закінчив ся тим, що Мстислав з Половцями і руськими помічними військами розбив під Галичом угорсько-польське військо, і Галич мусів піддатись; так оповідають пізніші компіляції, розрізняючи два особні походи, тим часом як Галицька і Суздальська літопись оповідають тільки про останній, удалий. З руських князів єї компіляції називають учасниками походу кївського Мстислава Романовича в першій поході і смоленського Володимира Рюриквича в другій¹⁾; Діаком, що говорить про се все разом, додає ще Ростислава Давидовича і Ростислава Мстиславича²⁾. Взятих в неволю Угрів і Ляхів без милосердя побито, вилючивши тільки значніших невільників; між ними був і сам Кольман: Мстислав відіслав його у свій Торческ³⁾).

Сей успіх змінив становище Мстислава в Галичу. Нова проба угорського короля — здобути собі Галич оружно, зроблена кілька літ пізніше, не удала ся. Але Мстислав, що грав досить пасивну роль серед інтриг галицьких боярських верховодів і давши їм розвести себе з Данилом, став безрадним піоном в їх руках. — встиг досить скоро знеохотити ся до галицького панування. (жоро по своїм останнім тріумфі над Уграми він добровільно уступив з Галичини, передавши її своєму зятю угорському королевичу Андрію, і подав ся на кївське Поросє, до свого Торчеська — доживати віку⁴⁾). Ся переміна не відбила ся одначе сильно на політніці України; вже від коли Мстислав опанував Галичину (1221) і аж до смерти його галицьке питання перестало порушувати ширші круги на Україні, хоч боротьба в Галичині ярила ся далі.

Як видно вже з оповіджених фактів, в 20-х рр. XIII в. родина Ростиславичів заняла дуже показне, можна рішучо сказати — перинорядне становище в системі земель давньої Руської дер-

¹⁾ Що правда, він виступає лише в Тверськ., і її оповідання так пригадує оповідання 1 Новг. під 1219 р., що й Володимир міг звідти взятись. ²⁾ II с. 185.

³⁾ Іпат. с. 492—3, Лавр. с. 423, Воскр. I с. 128, Тверськ. с. 332—4, Нікон. II с. 85—87. Хронологія с. 17.

⁴⁾ Іпат. с. 500, ширше в т. III гл. 1.

жави. До неї належала ціла Київська земля, Галичина, Смоленщина, часом Новгород, і тодіж смоленські князі підбивають собі Подольську землю. Родина ся визначала ся рідкою в нашій історії солідарністю: за весь сей час не маємо ані одного факту боротьби між її членами. Завдяки тому всьому вона мала тоді рішучу перевагу і над поділеною та не солідарною суздальською династією, і над розмноженими Ольговичами; галицькі ж Романовичі поки що мали тільки Володимирську волость і в них можна було хіба відгадувати будущу славу і силу. Перше місце між Ростиславичами займав одначе не київський Мстислав, старійший між ними, а галицький; ми бачили, що він мав під своїм впливом і Ольговичів. Але сам він був тільки славний воюк, а політик дипломат, правитель — дуже слабкий і се найліпше довів, не давши ради собі з Галичиною й передавши сю дорогу й тоді вже дуже сильну волость в угорські руки: потім кавав ся перед Данилом, як каже літописець, і жалував, складаючи вину на свого дорадника — угорського партизана (Судислава! ¹⁾). Взагалі родина Ростислава не богата була здібностями — внімком були обидва Мстислави син і батько, здібні воюки, але політиків не було там зовсім, почавши від самого Ростислава. Наслідком неполітичності Мстислава і загального браку талантів ся родина і не зуміла ані використати, ані заховати того визначного, чільного становища, яке вона зайняла в 20-х рр. XIII в.

Солідарність і широкі впливи Ростиславичів виразно виявили ся під час першого татарського походу в Європу, що закінчав ся катастрофою на Калці (1223 р.)²⁾. Військо монгольського хана Темуджина з Персії через Кавказ перейшло в чорноморські степи й погромило Половців. Половецький хан Котян по тім погромі звернув ся до свого зятя Мстислава галицького і до інших князів і просив помочи, задарюючи їх та доводячи, що сей ровний ворог небезпечний і для Русі. Мстислав, що сам чимало завдачував Котянови й Половцям, прийняв се прохання дуже до серця й постарав ся вплинути на інших князів, доводячи, що бати Половцям не помогти, то вони побільшать собою сили Монголів. В Києві відбув ся княжий з'їзд, де були „старійшини в Руській землі“ — три Мстислави: київський, галицький і черняківський. „молодші князі“: Данило Романович, Михайло Всеволодяч з чер-

¹⁾ „Сыну сорѣшникъ не давъ тобѣ Галича, но давъ мноплеменнику Судислава льстѣца с(о)вѣтошь, оболести бо мя“ — Іпат. с. 502.

²⁾ Про нього див. ще в гл. VIII.

нигівської лінії — будучи чільні діячі, й інші, і на тій раді, головню під впливом Мстислава галицького ухвалено помогти Половцям. Воно дійсно — помогти слабшій орді проти сильнішої було розумно, тільки руські князі забагато вложили ся в сю поміч і занадто в ній заангажували ся.

Споряджено великий похід. В нїм вняли участь князі кїївські, чернігівські, смоленські, волинські; післали за помічю і в Суздальську землю, й Юрій Всеволодович (тоді старший в сїй родині) вислав теж свого братанича, тільки він спізнив ся й вернув ся з під Чернигова. Полки різних князїв постягали ся над Дніпрові порогы, над Хортицю, де було збірне місце — сюди прийшли також половецькі орды, й „вигонці галицькі“, з галицького Понивя прибули, як каже літописець, на тисячі човнах, пройшовши з моря в Дніпро і вгору ним до порогів. Зібравши ся тут, від порогів пішли на схід у степи. Літописи кажуть, що від Монголів на дорозі було кілька посольств до руських князїв, і вони умовляли їх не обставати за Половцями, бо вони, не мають ніяких ворожих замїрів на Русь: „Ми вашої землі не зайняли, анї городів, анї сїл ваших, і не прийшли на вас, а прийшли з божого попусту на своїх рабів і конюхів, поганих Половців! ви візьміть мир з нами і як вони люблять до вас, то ви їх бийте відти й заберайте їх майно, бо ми чули, що вони вам багато злого наробили; за се ми їх і бємо“ — переповїдає їх слова сучасник, очевидно осуджуючи політику князїв. Князі не послухали сеї ради і навіть побили послів; вони розумість ся, не могли так дуже вірити сїм заявам Монголів, але необережно заганяли ся в обороні Половців.

Побивши по дорозі передові монгольські полки і забравши багато їх стад, вони заглибили ся далеко в степи, — пішли вісім день, і з головними силами стрїлись над річкою Калкою (тепер р. Калець, тече в Азовське море під Маріуполем, чи в українській передачі Марнополем). Та похвальна солідарність руських князїв не додержалась до кінця, і в рішучий момент між старшими князями — трома Мстиславами стала ся незгода, „котора велика“. Через се Мстислав галицький не упередив своїх іменників про прихід Монголів і розпочас: ними битву сам на власну руку, перейшовши Калку з Данилом і декотрими иньшими українськими князями. Битва пішла з початку добре, руські полки били Монголів, і ті почали вже тікати. Але Половці, що також вняли участь у сїй битві, все попусували — кинули ся тікати перед Монголами, і ті перейшли до атресїї. Тїкаючи Половці впали в табор иньших князїв, що не брали участі в битві й нічого не знали про неї, й наробили тут загального не-

порядку й замішання. Настала загальна паніка, всі кинули ся тікати, в тім і Мстислав галицький з своїми полками. Монголи кинули ся за ними гоняти. „Стала ся побіда над всіми руськими князями, якої ще не було“, як каже сучасник. Тільки Мстислав київський що своїм табором зайняв сильну позицію на горбі над Калкою, не рушив ся з місця, і замість тікати, постарав зь укріпити своє становище. Тому що горб був камінний і валів сипати було неможна, він обвів своє військо „городом“ з возів — перша виразна звістка про таке популярний в пізнійших козацьких часах, а перейнятий від турецьких кочовників спосіб оборони „табором“ — ланцюхом, вложенням в кількох рядів возів¹⁾. Тут засів він з кількома молодшими князями й боронив ся від двох монгольських вождів, полкених під його табором, тим часом як решта монгольського війська кинули ся за утікачами. Надія відборонити ся одначе була невелика, і коло „бродники“, степові Русини, що були з монгольським військом взяли ся посередничити, і їх воєвода Плескня присяг на хресті, що Монголи не зроблять Русинам ніякого лиха і пустять їх за викупом, Мстислав київський з товаришами піддав ся по трьохденній обороні. Але „окаянний“ Плескня, як ганьбить його сучасник, мав переступити присягу: видав князів Монголам (не знати тільки, чи справді з злої волі, як той сучасник каже), і ті задусили їх, положивши їх під дошки і посідавши на ті дошки обідати (орієнтальна дотепність в придумуванні способів смерті!). Табор Мстислава розбили, людей всіх побили.

За тим військом що утікло з над Калки, пильні монгольські полки гонили тимчасом аж до Дніпра, і за Дніпро, як оповідає той же сучасник, не перейшли тільки тому, що Мстислав галицький, переїздячи Дніпро, всі пильні човни — що були полкени тут при поході в степ, казав забрати від берега. Але мабуть наслідком того маса вояків лишило ся й погинула на лівім боці Дніпра. Сучасник каже, що з людей ледво десятний прийшов живий до дому. Самих князів побито шість в сій утечі, між ними Мстислава чернігівського з сином. Чимало побили й самі Половці, щоб відібрати коня або одєжу. Самих побитих Княн рахували (мабуть побільшуючи) на десять тисяч. Поодинокі монгольські ватаги

¹⁾ „Угоши городь около себе въ колѣхъ“ — в синодальнім кодексі 1 Новг. с. 219, в інших кодексах і пізнійших копіях: „в колѣхъ“; його правильно об'яснив уже Березинь: Первое нашествіе Монголовъ на Россію, Ж. М. Н. II. 1883, IX с. 248. Новіша розвідка про се проф. Голубовского в Трудах XI археол. з'їзда т. II (Стъ какого времени можно прослѣдить на югѣ Руси способъ защиты таборомъ?).

позаганили ся досить далеко в переяславські землі — до Святотолкового Новгороду (Витичева). „Люде, не знаючи татарської лести“, виходили їм на стрічу з хрестами, а вони їх всіх побили“.

По сій Монголи завернули ся назад і зникли з очей сучасників також загадково, як і з'явились, зіставивши на Русі вражінне якоїсь страшної бурі: „Татари (як їх звали на Русі) вернули ся від р. Дніпра і не знаємо, звідки прийшли й де знову поділи ся — звідки їх Бог привів за наші гріхи“, каже сучасник¹⁾.

Політична система в руських землях по сій катастрофі не змінилася ні на разі, тільки перемінило ся розміщення князів — деякі погнули, а на опорожнені столи пересунули ся інші члени з тих же родин. Так у Києві сів Володимир Рюрикович, місце його в Смоленську зайняв Мстислав Давидович. В Чернигові сів син Всеволода Черного Михайло. Галицький Мстислав заховав на далі свою впливову роль, і старий хан Котян далі був його вірним помічником. В основі політичної системи лежав далі союз князів галицького, київського і чернігівського, і по абдикації й навіть смерті Мстислава Мстиславича, що вмер скоро по своїм переході до Торчеська (1228), Володимир київський і Михайло чернігівський зістали ся в союзі в його зятем — угорським королевичом²⁾.

Але нові особи внесли певні переміни в сю систему, і вони виявили ся згодом. Володимир Рюрикович ще найменше. Подібно до попередника се була досить безбарвна фігура, що мала дуже невелике значінне в сучасній політиці. Ще бувши смоленським князем він був вірним і пильним союзником і помічником Мстислава Мстиславича і перейшовши до Києва, держав ся далі сеї політики, що була також і політикою його попередника на київським столі

¹⁾ Про сей перший монгольський похід написано було по горьким слідом (у всякім разі перед другим походом Татарів — перед 1236 р.) сказанне у Києві (його початок в Академічній кодексі Суздальської літ.: „По грѣхѣмъ нашимъ придоша языци незнаеми, при Мъстиславѣ князѣ Романовичѣ, в десятоє лѣто княженъа его в Киевѣ...“, а кінчить ся: „Сихъ же змѣхъ Татаръ Таурмень не свѣдаєшь, откуда были пришли на насъ и гдѣ си дѣли опять...“). Найбільше заховало воно свій зміст в версії І Новгородської (л. с. 215 і далі), але без початку. В Галицько-волинську і Суздальську його заведено в скороченню, доповненім звістками головню про факти, близьші кождому з редакторів (в Галицько-волинській нпр. оповідаєть ся близше про участь Романовичів і взагалі галицьких військ, у Суздальській — про полк, посланий Юриєм володимирським). В пізнійших компіляціях — нпр. Академічній кодексі і в Воскр. — маємо вже контамінацію початкового оповідання з галицькою версією; в Твер. і Нікон. вона має поетичні додатки про участь в битві богатирів. ²⁾ Іпат. с. 503.

Мстислава Романовича. Коли скоро по катастрофі на Калці Мстислав галицький, під впливом боярських інтриг прийшов до конфлікту з Данилом, Володимир помагав Мстиславу¹⁾. До Данила він мав фамільйну неприязнь: „бо його батько постриг Володимирового батька, тому був у його серці воликий страх“²⁾. Тому й по смерті Мстислава з початку бачимо Володимира серед ворогів Данила. Але політичні обставини складають ся так, що у Володимира і Данила з'являють ся спільні вороги, і Володимир згодом стає вірним союзником і помічником Данила та стоїть вповні під його політичним впливом. На се вплинуло кілька обставин, а головню — політика чернігівського князя Михайла.

Михайло з початку шукав помочи у Володимира й був його союзником. Він засів чернігівський стіл, поминувши свого стрія Олега Ігоровича, кн. курського, і з сього вийшла між ними війна. Михайло опер ся на союзі з Володимиром київським і володимирсуздальським князем Юриєм; вони посередничали й помагали силою Михайлови, й він відбив ся від стрія³⁾. Але при тім, здасть ся, прийшло ся йому віддати Перемслав суздальським князям; принаймні як раз від сього часу (1227) в Череваславі знову з'являють ся князі суздальської династії⁴⁾. Покінчивши з стрієм, Михайло слідом зачепив ся з Ярославом, меньшим братом Юрія, колишнім князем переяславським і новгородським, суперником Мстислава Мстиславича. Причиною були новгородські справи: там бороли ся в тім моменті політичні впливи Юрія і Ярослава; коли Новгородці не помирили ся з своїм князем — сином Юрія, став ся компроміс: вони згодили ся на Юриєвого швагра і союзника Михайла чернігівського, рекомендованого їм Юриєм⁵⁾. Але Михайло мусів пильнувати чернігівського стола, тим більше що мав і претендента до нього в особі згаданого стрія Олега, а в Новгороді мав також противну партію, тому скоро знеохотив ся до новгородського стола й рішив його зректи ся, а натомість забезпечити собі певні торговельні вигоди у Новгородцях: „сказав Новгородцям: „не хочу у вас княжити, іду до Чернигова! гостей (купців) до мене пускайте: як земля ваша, так і моя“⁶⁾. Новгородці наслідком того покликали князем Ярослава, але скоро не помирили ся з ним, і закликали Михайла назад і той прийняв запросини. З того всього вийшла боротьба між Ярославом і Михайлом. Новгород переходив

¹⁾ Іпат. с. 498. ²⁾ Іпат. с. 502. ³⁾ Кампанія 1225 р. — Лавр. с. 426. ⁴⁾ Лавр. с. 426, 427, 429. ⁵⁾ 1 Новг. с. 221, 1225 р. ⁶⁾ 1 Новг. с. 222.

у них з рук до рук, а Ярослав воював чернігівські волости. Михайло й тут оперався на союзі з київським Володимиром і Юриєм, і за їх посередництвом сю справу вкінці полагоджено¹⁾.

При перегляді цих подій насувається цікаве порівняння становища суздальських князів супроти українських цих часів з попередніми часами. Ми бачимо, що суздальські князі по чвертьвіковій перерві знову беруть участь в українських справах, але становище їх зовсім не те, як давніше: нема тут і мови про широкі впливи Андрія або Всеволода, про ролі зверхника, розпорядника українських справ. Трохи згодом побачимо, що один з суздальських князів пробував навіть засісти в помітуванні попередньої генерацією Києві, що за сей час підупав значно гірше і на Україні займав другорядне становище поруч Галича. Дальшу ж участь суздальських князів в українських справах відвернула зовсім татарська катастрофа.

Вертаючися до Михайла, бачимо, що він на початках тридцятих років полагодив свої клопоти — свої відносини в Чернігівській землі й свій конфлікт з Ярославом. З тим сильно перемінювався його політика: він вертається до широких плянів свого діда й батька — на Київ і Галичину. Се сталося враз за полагодженням новгородського конфлікту: очевидно, тільки він стримував Михайла, що вже перед тим мусів носити ся з тими плянами. Ще весною 1231 р. чернігівські князі, з'їдуться „на соньмі“ до Києва, привязно пирують з Володимиром²⁾ з нагоди посвящення ростовського єпископа, а вже слідом Михайло (весною 1232/3 р.) вибирається на Володимир. Але при тим Михайла далеко більше інтересує Галичина ніж Київ. Галицька справа знову стала отвором: Мстислав

¹⁾ Повг. с. 230—240, Лавр. с. 433. Коли скінчила ся боротьба, означити досить трудно. Суздальська літопись під 1230 р. каже, що за посередництвом Юрія і Володимира Ярослав помирился з Михайлом, але потім під 1231 р. каже похід Ярослава на Чернігівщину (1 Повг. с. 239), а ще 1232 р. в Новгороді пробує засісти один з чернігівських князів (с. 239—40), і се могло б вказувати, що відносини ще не були полагожені. Можливо, що з'їзд чернігівських князів у Києві весною 1231 р., принагідно згаданий в Суздальській літописі, стояв у звязку з сими справами, і полагоджено їх десь в р. 1231—2.

²⁾ „Видуть же в то время ннии князи русьстии на соньмі въ Києві: Михайло князь черниговскій, и сынъ его Ростиславъ, Мстиславичъ Мстиславъ, Ярославъ, Вячеславъ и Ростиславъ Борисовичъ, и ннии мнози князв, иже быша в святѣй Софѣи на священъе Кирилово, и праздноваша свѣтлыи оны празники в святѣй Софѣи, и ѣша и пиша того дни в манастирѣи свѣтлыи Богородица Печерскѣиа много множество людей приехали зъло, иже не бы. мощи вчести“. Лавр. с. 434.

Мстиславич, що був на якийсь час запечатав її для української політики своєю особою, вмер; його зятя — угорського королевича Андрія Данило вигнав з Галича; але Угорщина не кинула претенсій на Галичину, боярство теж завзято боролось з Данилом, представляючи йому кого будь в ролі конкурента, так що ґрунт для всяких претендентів на Галич був дуже придатний. Михайло й кинувся на сю гру, разом з сином Ростиславом; його пляни тим більше скуплюються на Галичу, що поруч нього виявляється иньший неспокійний дух — Ізяслав Мстиславич, правдоподібно — син Мстислава Романовича, київського князя¹⁾. Він претендує на Київ і стає союзником Михайла. Відповідно до того Володимир Рюрикович стає вірним союзником і помічником Данила.

Так уложила ся нова система політичних відносин на Україні: союз київського князя з галицьким, чи ліпше сказати протекторат над київським князем галицького, що тоді вже держав під своїм впливом майже всю Волинь (в Володимирі його заступав менший брат Василько), а по противній стороні князь чернігівський зі своїми, і деякі поменші: згаданий Ізяслав, стричиний брат Данила Олександр, князь белзький, князі инські. Коли додати ще, що переяславський князь (правдоподібно був ним тоді Святослав Всеволодович) не грав в українській політиці ніякої ролі, то будемо мати повний образ політичної системи тодішньої України. Половецький хан Котян був союзником Данила, але заразом иньші половецькі хани помагали його ворогам.

Як я вже згадав, конфлікт між Михайлом і Володимиром зазначив ся вже десь зимою 1232/3 р.²⁾ Володимир тоді сподівався на походу на Київ і звернувся по поміч до Данила. Той прибув у Київ і своїм посередництвом відвернув війну. Це було початком

¹⁾ Галицька літопись зве цього князя просто Ізяславом, компіляції — Ізяславом Мстиславичем, а Воскр. (I с. 138), Нікон. (II с. 104) і Тверськ. (с. 364) при тім називають його внуком Романа Ростиславича. Нема причини відкидати сю генеалогію. Хоч в історичній літературі його звичайно вважають сином Володимира Ігоревича, що був князем галицьким, — тому що він бере участь в галицьких справах, але в дійсности Ізяслав претендує на Київ, а не на Галич, і се зовсім природно для сина київського Мстислава, і зовсім не відповідно для Ігоревича. Більше про се в моїй Історії Київщини с. 282—3, де вказані і погляди ріжних учених в сій справі; додаю тільки, що сеї справи доторкнув ся останніми часами ще проф. Дашкевич у статі Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ (Київ. Унив. Изв. 1899, I), але лишив її не рішеною, бо виразно виступити проти традиційного погляду не відважив ся.

²⁾ Див. Хропольогія с. 23—4.

дуже тісного союзу Володимира з Давидом; Володимир дав йому Мстиславову волость в Київщині — Торчеськ; Данило віддав її Мстиславовим синам¹⁾; обидва князі по тому прийняли між собою „братство и любовь велику“. Сей політичний союз був так важним для Володимира, що брав перевагу й над рідніми зв'язками: коли Олександр белзький, його зять, програвши скоро по тім свою боротьбу з Данилом, кинув ся тікати до свого тестя в Київ, Данило дигнав його й зловив на границях Київщини, і Володимир не уступив ся за вятем²⁾).

Не диво, бо Володимир далі чув себе zagrożеним. Відносини його з Михайлом не поліпили ся від Данилового посередництва. Десь з кінцем 1234 р. війна розпочала ся на добре. Михайло з Ізяславом обложили Київ. Володимир звернув ся знову до Данила, і той, „знаючи його прихильність“, поспішив ся в поміч. Михайло відступив від Києва й подав ся за Дніпро, а Ізяслав втік до Коловців. Данило з Володимиром пішли слідом за Михайлом, обложили Чернигів і поставили тяжкі машини, якими дуже нищили місто і як каже літопись, були такі машини, що кидали на місто каміння, яких і чотири б то чоловіка не здужали підняти, а самі почали пустошити Чернигівщину, і в тім перейшла ціла весна. Про кінець сей чернигівської кампанії Галицька літопись промовчує; комбінуючи її оповідання з звістками Новгородської, виходить, що Михайло вийшов із Чернигова, не витримавши тяжкої облоги; тоді Чернигівці піддали ся і Данило посадив тут Мстислава Глібовича, стричного брата Михайлового, що прилучив ся до нього в сій поході — мабуть власне з пляном здобути при тім чернигівський стіл. Але коли Данило з Володимиром по сій побіді хотіли вертати, напав на них несподівано Михайло („створивъ прелесть на Данилѣ“) й дуже понищив його полки, „побив Галичан без числа, ледви Данило вийшов“³⁾.

По сій пригоді, замовчаний в літописи, Данило хотів забрати ся до дому безпечними „лісовими краями“, бо військо його було ослаблене. Але Володимир упросив його зістати ся: Михайло ішов на нього слідом з Чернигівцями, а Ізяслав наспів з Коловцями. Данило не схотів лишити вірного союзника й вступив на Коловців. Ворожа сила показала ся одначе така велика, що ініціатори

¹⁾ Іпат. с. 511.   ²⁾ Іпат. с. 514.

³⁾ Іпат. с. 514—16, 1 Новг. с. 245. Подробиці сей облоги Чернигова в пізніших копіях перенесені на облогу Чернигова Татарами в 1237 р. Про се ще в новійшій праці Шахматова Общ. своды гл. IV с. 161.

походу самі почали радити відступити, та Данило спротивив ся з своїх лицарських принципів — коли стати до битви, то вистояти до кінця. „Сказав Данило на те: коли воїн раз пішов на битву, повинний або здобути перемогу, або полягти від ворогів! Я стримував вас, але тепер бачу, що маєте страшливу душу! Я вам казав, що зі змученим військом не можна йти против єввіжого, але тепер нема що вагати ся — ідім против них!“ Пішли на ворогів, і під Торчеськом стала ся битва. Війська Данила й Володимира побито. Володимир зачинив ся у Торчеську, але як каже літописець — за зрадою кількох Галицьких бояр, Ізяслав здобув Торчеськ і взявши Володимира в неволю, віддав його з жінкою Половцям, Данило ж утік до Галичини. Ізяслав по тім приступив з Половцями під Київ, і туди ж наспів Михайло з своїм полком. Київ здобуто, і Половці „багато злого нарobili Киянам“; з заграничних купців узали кон-трибуцію¹⁾. Ізяслав сів у Київі. Михайло слідом здобув Галич. Противні Данилови галицькі бояре пустили поголоску, що Ізяслав з Половцями іде на Волинь, і тим змусили Василька, що з військом стеріг Галича, вийти на Волинь, а позбувши ся залоги, підняли в Галичині повстання на Данила. Данило мусів забрати ся в Угорщину, а бояре посадили в Галичу Михайла²⁾. Союзники осягнули таким чином звої пляни, і Чернігівщина, Київщина й Галичина знову злучили ся в союзних руках. Тільки дуже не на довго.

Володимир не багато пробув у половецькій неволі, хіба кілька місяців³⁾. Вже зимою 1235/6 р. під час війни Данила з Михайлом, послав він Данилу в поміч Торків⁴⁾. Чи здобув він собі Київ відразу, не знати, але що тогож 1236 р. він таки сів у Київі, се каже Галицька літопись виразно⁵⁾. Михайлу тоді приходилось вдержувати тяжку боротьбу з Данилом: сі роки наповнені завзятою війною за Галичину, де Михайло „возводив“ на Данила і Угрів, і Ляхів, і Половців, і Русь. Тому він не міг далі підпирати свого

¹⁾ „і на Нѣмцяхъ ялаша икупъ князи“ — і Новг.

²⁾ Іпат. с. 515, і Новг. с. 244. Сі два джерела доповняють себе — Іпат. уриває виравді на облозі Торчеська, але спростовує при тім Новгородську, що знає тільки облогу Києва, і все сюди переносить. Ником. (II с. 104) помішала ще пізніші події (похід Ярослава на Київ).

³⁾ Новгородська літопись оповідає про його вихід з неволі під тим самим роком.

⁴⁾ Іпат. с. 516. Він названий просто Володимиром і се промовляє за тим, що се був Володимир Рюрикович київський, про котрого перед тим була мова, а не якийсь инший, нпр. Інгваревич, як думав Соловйов (I с. 814). ⁵⁾ Іпат. с. 517.

союзника Ізяслава, що з рештою також бере діяльну участь в боротьбі за Галич, коло котрої обертається тодішня українська політика, і Володимиру не тяжко було підчас неї вернути собі Київ.

Взагалі Київ у сих роках як пилка переходить з рук на руки, без великих війн: його не тяжко було здобути, тяжше задержати. До нього не привязували великої ваги, легко мирилися з його утратою, але як легка здобич він знаходив все нових і нових претендентів. Ще тогож року (1236) користуючи з українських замішань, задумав здобути Київ Ярослав Всеволодович, тодішній новгородський князь. Він прийшов з полками Новгородців і Новоторжців і зайняв Київ легко, здається — без бою: принаймні Новгородська літопись, оповідаючи про се, не згадує ніякої війни, й каже, що Новгородці з того походу прийшли всі здорові¹⁾. Та довго він тут не забавив: як каже літопись, „не можучи держати Києва, пішов в Суздаль“²⁾. Але що він не вернув ся в Новгород назад, а пішов у Суздальщину, то видно мав уже звістку про татарську катастрофу, де загинув і тодішній суздальський князь Юрій, опорожнивши йому стіл³⁾. Ся звістка могла й вилити на Ярослава, що він покинув київський стіл. Опорожнений Київ зайняв Михайло, подишивши в Галичу сина Ростислава (1238)⁴⁾.

Та се був дуже небезпечний час. Татари перейшовши огнем і мечем північні землі — Рязанську, Ростово-Суздальську і Новгородську, 1239 р. звертають ся на Україну⁵⁾. Осібні відділи татарської армії були послані на Переяславщину і на Чернігівщину. Переяслав узято приступом, пограблено, людей побито („изби все“), навіть єпископа Симеона забито, хоч Татари взагалі духовенства не зачіпали; про князя не згадується — може втік перед облогою. Другий відділ приступив під Чернігів; кн. Мстислав Глібович став до бою „з усіма воими“, але в битві не міг витримати і поніс великі втрати; по сім взято Чернігів і спалено; єпископа взяли живого й вивели в Глухов. Стільки говорить про сі землі одинокое наше джерело — Галицько-волинська літопись. Вона додає, що тоді ж хан Менке на чолі відділу війська приступив і під Київ — „сглядать града Києва“, й ставши над Дніпром дивувався його красі й великості, спробував намовити Киян, щоб піддали ся, кн. Михайло і Кияне не послухали — не схотіли піддати ся. Але перспектива боронити Київ від Татар Михайла зовсім не тішила по неудачах, які мала подібна оборона в інших землях. Справа

¹⁾ І Норг. с. 246. ²⁾ Іпат. с. 517. ³⁾ 4 жерта 1238. ⁴⁾ Іпат. *ibid.*

⁵⁾ Про татарський похід див. ще нижче гл. VIII.

його в Галичині була на разі теж програна: Данило наглим нападом вернув собі Галич, і син Михайла Ростислав мусів забрати ся на Угорщину, де йому була обіцана рука королівни. Туди подав ся тепер і Михайло.

Полишений Київ зайняв був оден зовсім незвістний князєць з Ростиславичів — Ростислав Мстиславич, мабуть син Мстислава Романовича, а може й Мстислава Давидовича¹⁾. Правдоподібно, він перед тим сидів у якійсь київській волості. Але Данило вигнав його і взяв Київ собі; одначе його боронити сам теж не схотів, а посадив тут свого воеводу Дмитра, сам же вернув ся у Галичнину. До нього тоді звернув ся Михайло з сином з переупроснями: надія їх на угорського короля не справдила ся, а окрім того Михайлу ще треба було увільнити з рук Данила свою жінку, що почала ся в неволю під час утечі Михайла з Києва. Михайло виправдував ся й складав усе на галицьких бояр, що не дозволили йому жити в добрих відносинах з Данилом, і на далі присягав ся жити в згоді. Данило пристав на сі запевнення. Уложено угоду: Михайло з сином вирівав ся всяких плянів на Галич, за те Данило обіцав йому Київ, а Ростиславу — Луцьк. Але в свою київську волость Михайло не відважив ся йти з огляду на Татар і зіставсь у Данила: „Данило і Василько дозволили йому ходити по своїй землі і дали йому багато пшениці, меду, товару і овець до волі“²⁾.

Се діяло ся при кінці 1200 р. Попереднього року військо Бату знищило лівобічну Україну, з кінцем 1240 р. він розпочав похід на захід, за Дніпро. Пізної осені рушило його військо, вичекавши аж замерзне Дніпро, що утрудняв їм сей похід на захід³⁾. На початку грудня обложило воно Київ. Страшне вражінне робила ся превелика і зовсім дика армія: вона

¹⁾ Внуком Романа зве його тільки оден з кодексів Воскресен. літ. (Арх. III — I с. 144); за сии промовляло б те, що Мстислав Романович був київський князем, а Мстислав Давидович — ні. Три иньші кодекси Воскрес. л., Тверськ. (с. 374), Нікон. (II. 116), Густ. (с. 339) звать його внуком Давида, і сей погляд переважає і в літературі. Про різниці в звістках компіляцій що до перемани київських князів у сих роках ширше дав. в мойй Історії Київщини с. 286—7. Повні, хоч і побіжні відомости про них дав Галицька літопись. ²⁾ Іпат. с. 521.

³⁾ Venerunt (Tartari) ad aquam quae vocatur Deinphir, quam transire non poterant in aestate; volentes autem expectare hyemem, miserunt ante se quosdam exploratores in Russiam, ex quibus capti fuerunt duo et missi domino regi Ungariae — Matthei Parisii Hist. Anglorum, additam. p. 1128, Fejér IV. 1 с. 253. Лист був писаний перше, ніж Татари зблизили ся до угорської границі.

окожувала ціле місто; від рипу возів, оповідає Галицько-волинська літопись, від реву велблудів та іржання коней татарських стад не можна було чути голоса в місті. Не вважаючи на пригнобленне, яке чинив над сею дикою хмарою, Князе під проводом воеводи Дмитра не настрашені долею задніпрянських городів, відважно узяли ся до оборони. Бату приступив від Дніпра (від Лядських воріт). Тут поставив він машини до розбивання стін — „пороки“, і Татари день і ніч блили ними в стіни (вони мали взагалі досить вироблену техніку облоги). Коли стіни рушили ся, люде під проводом Дмитра кинули ся боронити пролому, „і тут треба було бачити, як лежали ся списи, як розбивали ся щити, як стріли затьмили сьвіт“. Оборонців відбито, і Татари опанували стіни. В розпущі, користаючи в перерви в облозі, поки Татари, втомлені атакою, відпочивали цілу добу, Князе зробили укріплення наоколо Десятинної церкви, але вони не були сильні, і другого дня Татари їх взяли від разу. Тоді люде в розпущі кинули ся ховатись на хори Десятинної церкви, разом із своїм добром, і величезна церква, не витримавши сього навалу, впала. Се можна було прийняти за символ сеї доби. Будова Володимира Вол., що знаменував собою закінчення процесу сформовання Руської держави, падала, ховаючи під своїми руїнами останки її політичного устрою в його власнім огнищі і центрі.

Місто взято. Богато народу побито. Але воеводу Дмитра, взятого в неволю, скаліченого, Бату помилював — „мужьства ради его“, і взяв до свого двору¹⁾. Звичайно прийнята дата київського взяття — 6 грудня, передана в Суздальській літописі і пізнійших компіляціях²⁾.

Вісьль, що Київ взято, і Татари йдуть далі на захід, навела страшенну паніку на західні руські землі. Князі кинулись тікати куди хто трапив — Данило в Угорщину, відти в Польщу, Михайло з сином в Польщу, відти на Шлезк. Військо Бату через Галичину і Волинь пішло на Угорщину. З подорожніх городів літопись

¹⁾ Іпат. с. 522—3.

²⁾ Лавр. с. 447 (звідти в Акад., Воскр., Соф., Твер., Нікон., IV Новг., Густин.). Друга дата — в І Псков., Супрасл., Авраамки — очевидно повторюється: Батий приступив під Київ 5 вересня, облога тривала 10 тижнів і 4 дні, і взято Київ в поведілок 19 листопада. З звісткою про довгу облогу Київ згоджується оповідання подорожника П'яно Карніні: cum diu obsidissent, illam serperunt; але його оповідання не визначається докладністю; з оповідання ж Галицької літописи зовсім не виходить, аби облога була довга. В хроніці Рашід-ед-Діна Татари перед походом на „Уладмурат“ (Володимир) беруть „велике руське місто Мінкерфаан протягом девяти днів“ (К. М. II. П. 1855, IX); досить правдоподібно, що мова іде тут про Київ.

вчисляє Колодязен, Камінець на Случи, Ізяславль на Горини. Колодязна Бату не міг взяти — поставив дванадцять пороків, і не міг розбити стін, але намовив людей піддати ся, і потім побив їх. Камінець й Ізяславль взято. Натомість Кременець і Данилів було трудно взяти, й Бату їх поминув. Володимир взято приступом і страшно знищено, „пзби не щадя“. Літопись каже, що в Володимирі не зістало ся живої людини, церкви наповнені були трупом: очевидно, й тут люде крили ся в останній біді по церквах. Галич взято теж, „иниы грады многы, нмже нѣсть числа“, як сумарично додає літопись. Правдоподібно головне військо Бату йшло на Колодязен, Ізяславль, Кременець і звідси на Галич; Володимир взяв мабуть особний відділ. Десь в кінці Бату мусів бути вже в Галичині, і відси спільно пішов на Угорщину, де пробув близько рік¹⁾, а весною 1242 р. через Галичину, Волинь і Київщину пройшов назад у степи.

Князі як швидко розлетіли ся перед лицем татарського війська, так скоро злетіли ся назад, скоро йно татарська орда перейшла через Україну. Поки вона ходила по Угорщині й західно-слов'янських землях, на Україні знову почала ся давня політична боротьба, хоч татарський погром вплинув примітно на її інтензивність і завязатість. Галицьке боярство попробувало знову протиставити Данилу Ростислава Михайловича, і він навіть захопив був на хвилю Галич. Михайло по виході Татар пішов у Київ і тут зістав ся. Ростислав зайняв чернігівський стіл, порожній по смерті Метислава Глібовича. Відносини Михайла до Данила не були добрим: галицький літописець докоряє Михайлови, що він, вертаючи ся на Україну, нічим не показав своєї вдячності Данилови за його гостинність під час татарського походу. Але Києва Данило йому не боронив. Ростиславу слідом удало ся одружити ся з угорською королівною і він зовсім полишив Подніпрове, діставши від угорського короля банство в Славонії, потім в Мачві, на Дунаю. Михайло на сю вість поїхав був і собі на Угорщину, але там його прийняли не ласкаво, і він вернув ся на Україну²⁾.

Тим часом князі оден перед другим почали їдти до нового зверхника східньої Європи — татарського хана, щоб дістати від нього потвердження своїх князівських прав. Суздальський Ярослав поїхав здасть ся перший, зараз по повороті Бату, й дістав потвердження своїх земель і навіть як каже Суздальська літопись, Бату дав йому старшинство над усіми князями „въ Русскомъ

¹⁾ Іпат. с. 523—4, див. ще в гл. VIII.   ²⁾ Іпат. с. 524—8.

явців¹. Дуже правдоподібно, що крім Суздальської землі він випросив собі тоді й Київ, де недовго перед тим пробував був єсти: коли Данило переїздив Київ при кінці 1246 р., там сидів намісник Ярослава — очевидно Ярослава суздальського²). Михайло, вернувши ся в Угорщини, мабуть застав уже Київ зайнятим і пішов у Чернігів, а авідти вибрав ся й собі в Орду — за potwierдженням. Чого він тим хотів, властиво не знаємо — чи potwierдження своїх прав на Чернігівську волость, чи ще чого, тільки несподіванно пострадав тут за віру, не згодивши ся виконати татарські двірські церемонії: перейти між двома огнями (церемонія очищення від всяких злих гадок) і віддати честь пенатам ханської династії. Михайло уважав се поганством, і не згодив ся сповнити сих церемоній, навіть коли йому загрозили смертю за таку образу ханського масетату. Його убили разом з боярином його Федором — затовкли кулаками і ногами на смерть, а в православній церкві канонізовано їх як мучеників за віру³).

Тогож року 1246, майже в тихже дніх вмер і Ярослав, вертаючи ся з Монголії з подорожі до великого хана Гуюка⁴). Його старший син Олександр дістав від хана грамоту (ярлик) на Київ і всю Руську землю (1249), але він „Руської землі“ не хотів, перебував у Новгороді, а 1252 р. добув від хана ярлик на суздальський Володимир і перейшов туди⁵). Київ, що вже мабуть і за його батька Ярослава тільки номінально до нього належав, зовсім вийшов з під власти князів старої династії. Його історія як політичного центра, а потім — як одного з центрів в землях старої Руської держави, та огнища князівсько-дружинного устрою, закінчила ся вповні.

¹) Супроти сказаного в тексті трудно цього Ярослава уважати Ярославом Інгваревичем, як то роблять часом, почавши від Зубрицького (Історія III с. 153). Ярослав Інгваревич міг би держати Київ тільки з руки Данила, чи за його дозволом, але літописець, оповідаючи про гостину Данила в Києві, нічим не натякає, що тут він був ще в границях свого політичного впливу.

²) Повість про смерть Михайла, з рукописи XIV—XV в. видана у м. Макарія Історія рус. церкви V с. 417. Про неї дещо див. у Ключевського Древнерусскія житія святыхъ с. 146; докладно досі її не вистудіовано. Нову версію її, з т. зв. Ростовського літописця, див. у Шахматова О т. н. Ростовской летописи с. 21—2. Див. ще дещо в жой Історії Київщини с. 436—7. ³) 30/IX 1246.

⁴) Лавр. с. 447—9. 1 Новг. 271.

IV.

Перегляд поодиноких земель: Київщина

(в додатку — Турово-пинська земля).

Переглянувши історію розвитку й розкладу Київської держави, ми повинні тепер переглянути її складові частини, розуміється — тільки українсько-руські, та приділити їй до їх складу й життя — політичного, культурного, економічного, оскільки се дозволяють наші джерела, та оскільки се не входило або не вийде в загальні огляди політичного і культурного життя України-Руси.

Як такі складові частини оглянемо політичні одиниці, що в сих століттях (XI—XIII) сформувались і відокремлялись під впливом різних обставин, й існували виразно, хоч не виробили собі при тім якоїсь спеціальної назви. В сучасній науковій термінології їх звуть залюбки землями, і сій назві, як конвенціональній, не можна нічого закинути. Тільки вона вповні конвенціональна: в пам'ятках наших слово „земля“ ніколи майже не прикладається до таких політичних організацій. Для політичного округа с в тих часах назва „волость“, але воно за узке супроти сих „земель“: ті землі переважно не волости, а комплекси волостей. Так Київська земля (по прийнятій в науці термінології) по термінології XI—XII в. розуміла ся як Руська земля + кнївські волости, Чернигівська земля — се Чернигівська + Новгородська волость + дрібніші волости, і т. и.¹⁾

¹⁾ Наведемо кілька прикладів сєї термінології: Іпат. с. 222 „присязь у тебе Черниговской и Новгородской волости“. Іпат. 240: „Иде Гюрги восвати Новгородской волости“, „повель Схолоньскую волость „восвати“. Іпат. 343: „всю волость Черниговскую“ (в тіснійшій значинню не земля). Іпат. 435: „туда люта во всемъ Мосемъ, и в Новгородѣ Сѣверскоѣ и по всей волости Черниговской“ (тут не ясно, чи волость = земля

Але хоч бракує нам автентичної назви, та самі єї одиниці, каку, таки виразно істнували, як певні території, групи волостей, зв'язані певним постійним, внутрішнім зв'язком, що при всяких внутрішніх поділах вступали на зверх як цілість супроти інших подібних земель, з певним столичним містом, як своїм політичним центром на чолі, і розуміли ся, які такі цілости. Ніщо не перешкоджає нам уживати для цих політичних груп назву „земель“, тільки треба пам'ятати її конвенціональність. На українсько-руській території ми маємо таких земель п'ять — Київську, Чернігівську, Переяславську, Волинську, Галицьку; до них треба ще долучити непевну що до свого етнографічного підкладу, але тісно зв'язану з українськими землями Турово-пінську.

Я вказав уже в своїм місці¹⁾, що в основі політичного групування руських земель лежав етнографічний підклад, змодифікований впливом міської організації й взагалі політичними впливами. В основі Київської землі лежала область Полян, що силою політичного розвитку свого центра — Києва притягнула до себе більшу, але слабо розвинену Деревську землю, і ще деякі аннекси. Так, довго київською волосттю уважала ся дреговицька Турово-пінська земля. Сюди ж належить додати, правдоподібно, скрайку на лівім боці Дніпра, також волинську Погорину і може бути, що такими аннексами були ще деякі територіальні приналежності Київщини. В цілість повну, однородну сей комплекс земель довго не впливав ся: аж до упадку Києва ся політична цілість Київнам представляла ся, як я вже сказав, як „Руська земля“ + „київські волости“. Тільки коли загладили ся в політичній житі ріжниці „Руської землі“ від її аннексів, стали вони всі зарівно Київською землею²⁾.

Як ми вже бачили³⁾, Полинська територія займала невеличку

по нашій термінології, чи Чернігівська волость тісніша, в протвність Новгород-сіверській і Мосемю). „Чернігівська земля — Іпат. 223: „ѣха же Переяславъ вборзѣ в землю Черниговскую и повоева около Десны села ихъ... и тако повоевавъ волость ихъ“, але не знати чи тут треба розуміти землю в нашім значінню, чи волости, що належали до чернігівських князів. Про „Руську землю“ див. вище с. 256.

„Область“ значить околицю, іпат. 225: „блѣсть значение... в киевской области“ (вар.: волости), і тут же вище в тіжже значінню: „в киевской стороне“; теж саме на с. 463: „по всей области киевской и до Киеву“. ¹⁾ Т. I с. 332—4.

²⁾ Літературу Київської землі й Києва див. в прим. 5.

³⁾ Т. I с. 167—8.

просторонь між Дніпром й Ірпенем і далі на полудень, не знати як далеко; у всякім разі вона досягала Роси. Я пробував вказати на ній сліди колишньої політичної окремішності її головних центрів: окрім Київа ще Вишгорода, Білгорода і може ще якого центра на полудню¹⁾. Але історія вже застає єю територію сконцентрованою: що найменше уже в VIII в. єя концентрація була довершеним фактом, судячи по історії Руського імени. Від тоді Київ став політичним центром землі, а Вишгород, Білгород й інші менш значні осади — його „пригородами“ (звичайне прийнятий в науці термін, що правда — звістний нам тільки з оповідань літописи про північні землі XII в.). І хоч можна часом помітити якісь сліди емуляції одного з пригородів — Вишгорода в Київом, але взагалі земля Полян тримаєть ся солідарно і міцно.

Вона то й зветь ся в XI—XIII в. Руською землею²⁾. Початку сеї назви вказати не можемо, але ледви чи може бути непевність, що маємо тут питоменну назву сеї Полянської землі до неїж вона й прикладаєть ся спеціально в сі часи: в XI—XIII в. назва Русь, руський уживаєть ся головно в сих значіннях: в тіснійшій значить Полянську землю, в ширшій — українсько-руські землі, в найширшій всі землі Руської держави. Але можна вказати ледво кілька місць, де вона значить Полянську землю разом з її волостями, себ-то Київську землю, як ми її розуміємо, і як розуміла ся вона пізнійше³⁾. І Полянська — „Руська земля“ не тільки була початковим ядром, що притягло до себе свої пізнійші аннекси, але й у X—XII в. зіставала єя властивим осередком, властивою землею: властиво то лише вона, її людність жила активним життям, репрезентувала громадський елемент в бурхливій історії Київщини XI—XIII в., при більш-меншій або й повній пасивності інших київських волостей.

До сеї „Руської землі“ прилучаєть ся від 1-ої пол. XI в., як київська волость, Деревська земля. Як ми знаємо, Деревська

¹⁾ І с. 347—8.   ²⁾ І с. 168—9.

³⁾ До тіснійшого значіння Руси, Руської землі див. тексти вказані в I т. с. 168—9; сюди можна додати ще нпр. Іпат. с. 15, 379, 459. Русь = Україна Іпат. 242 рядок 6 („із Руси“ = Чернігівщина), 306 р. 32 („у Руской землі“ = Київщина + Переяславщина), здаєть ся 348 р. 26; далі 411 р. 4, 406, Лавр. 355 („руськыиъ дѣицькыиъ“ = з України). Русь = Київська земля див. Іпат. 312 (руські городи — на Погорані). Русь = землі Руської держави нпр. Іпат. с. 104 р. 32, 105 р. 28, 218 р. 32.

земля втратила свою стару автономію в середині X в., але й потім мала ще далі якийсь час особливі князів з київської династії: останнім з них був син Володимира Великого Святослав, забитий десь слідом по смерті батька. Його висловив гадку, що політичне відокремлення Деревської землі в руках рівнорядного князя могло чинити особливі труднощі київським князям: се й могло бути причиною конфліктів, де один по другим дуже скоро загинули деревські князі, і тому Ярослав уже не хотів відокремити „Дерев“ від Полянської землі. Від Ярослава і його поділу руських земель Деревська земля стає київською волостю, і уже ніколи не відокремлюється хоч трошки впрямійшій від Київщини в тіснійшій значінню.

Се власне може навіть дивувати, що по такій упертій боротьбі Деревлян за незалежність в X в., вони не показують ніяких змагань до відокремлення в політичну цілість, в особну землю в XI—XIII в. В останній чверті XII в. тут появилася й особливий князь в особі Рюрика Ростиславича, що просидів в деревлянських землях яких тридцять літ, — але й се не викликало в землі змагань до відокремлення, які бачимо в інших землях. За те пізнійше (в XIII в.) показалося тут иньше змагання: відомити ся зовсім з князівсько-дружинного устрою й вернути ся до початкового ладу — жити автономними, дрібними громадами (тих болоховських й інших громад). Сей факт повводить нас пояснити пасивну роль Деревської землі в попередні часи тих, що тимчасом як інші землі, прилаштувавши ся до нового устрою, накиненого їм київськими князями, повторили його в своїм укладі, і тільки бажали відокремити його в границях своєї землі, — в Деревській землі не було ані созвучних елементів для князівсько-дружинного устрою Київської держави, ані елементів для централізації землі в політичну цілість, тому й місцева суспільність зістала ся при пасивній негачії нового державного устрою, поки обставини, в виді татарського погрому, не дали можливости визволити ся від нього. Аналогією для сеї ролі Деревської землі можна вказати у иньшого племені — Ватичів: та ж живучість племенного життя, сьвіжість земської автономії, і так пасивність до тодішньої високої, князівсько-дружинної політики.

Ми дуже мало знаємо етнографічні границі Полян на полудні, Деревлян на півночі, заході й полудню¹⁾, тож і не можемо докладно осудити, на скільки різнили ся політичні границі Київ-

¹⁾ Дав. т. I с. 168, 175.

ської землі XI—XIII в. від етнографічних границь тих племенних територій, що увійшли в її склад. Тільки гіпотетично могли ми для Деревської землі визначити басейни Тетерева і Случи, до Припети на півночі й Дніпра на північному сході¹⁾, і не знаємо, о скільки відмінний етнографічний підклад грав ролю в спірнім, посереднім становищу крайніх земель на заході й західнім полудню. Тільки гіпотетично можемо такий відмінний підклад припускати тут.

Такою була так звана Погорина, себ то край по обох боках нижньої Горини. Чи не належала вона вже до Деревської землі, чи була мішаною територією, тяжко сказати. З початку вона належала, правдоподібно, до Волини, і прилучена була до Київщини за Всеволода, коли він обероїв волинську спадщину Ярополка. Судячи по фактах з середини XII в., західня границя Погорини, що була тоді заразом і західньою границею Київщини, ішла вододілом притоків Горини, Стубли і Стири, та по верхів'ях Горини і Велі²⁾; на сході крайнім містом в ній уважався, видно, Корчеськ³⁾, так що ліве побережжя Случи вже належало до властивої Київщини. Нижня Горинь: Степань, Дубровиця, Городен належали правдоподібно до Турово-пінської землі; потім (у 1-ій половині XII в.) тут утворено маленьке особіне князівство Городенське, що при кінці XII в. знову злучилося з Турово-пінським.

Саме вже географічне положення Погорини натякає, що се була пізніша прищипка до Київської землі, а суперечки за неї між київськими і волинськими князями потверджують се: натяки на се маємо вже з волинської війни 90-х рр. XI в.⁴⁾, ще виразніші з 50-х рр. XII в.: Ізяслав, сидючи на Волині, виразно заявляє, що Погорина має бути волинська, не київська волость⁵⁾. Часте злучування Волини з Київом в одні руки вправді неутралізувало сі суперечки; але в кінці Погорина, відокремивши ся

¹⁾ Див. т. I с. 157.

²⁾ Західня границя Погорини видна буде з порівняння деталей оповідання Київської літописи 1149—1152 р. с. 270—271, 284, 319—3; з них видно, що крайніми містами Погорини були Пересопниця і Зарічеськ на р. Стублі, і річка Олика (теп. Поляновка), звідси ся, була пограничною а города на Стири Муровиця і Дубен належали до Волини. Група міст, захоплених Володимирком, що виразно звуть ся „руськими городами“ (с. 312—3), значить належали до Києва, означають полудневу границю Погорини: се Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів і Глоїниця, з них знаємо місце Шумська (на Велі) і Тихомля та Глоїниці на верхній Горині. Шумськ і пізніше згадується як город в Погорині (Іп. с. 373).

³⁾ Іпат. с. 276. ⁴⁾ Іпат. с. 172. ⁵⁾ Іпат. 276.

в особі князівства, непримітно перейшла в сферу політичного впливу волинських князів. Уже від третьої чверті XI в. (від Всеволода) дуже часто служила для наділювання дрібніших князів в руки кийвського князя, а завершило її відокремлення довге, двадцятилітнє князювання тут Володимира Андрійовича, Мономахового внука, в другій половині XII в.; скоро по його смерті¹⁾ Погорину прилучено до Луцька, по всякій імовірності — за жителя луцького князя Ярослава, і від того часу Погорина числять ся в складі Луцького князівства²⁾.

Невідомий нам етнографічний підклад і верхнього Побожа. Могли се бути ще Деревляни, або мішана територія з Уличами, особливо по їх міграції з степів. Коли Побоже зв'язано з Київщиною безпосередно, теж не знаємо, найправдоподібніше — прилучено його разом з Деревською землею. Якись докладніші відомости про нього маємо доперва в середині XII в., коли се верхнє Побоже належить до Київщини і зв'язуєть ся тісніше з волостями верхнього Тетерева³⁾. Тоді галицький Володимирко пробував забрати собі сі землі на верхнім Богу і верхній Горини, і кілька разів забрав де що з них: Прилук на Десні і городи полудневої Погорини: Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів, Гнойницю, — очевидно, бажаючи ними розширити своє галицьке Поднізє; але кийвським князям все удавало ся вернути їх⁴⁾. Але пізніше як

¹⁾ Умер 1170 р.

²⁾ Погорину (Дорогобуж) вперше бачимо в руках луцької галузи Мстиславичів, а власне у Інгвара Ярославича, 1183 р. Іпат. с. 428. Яким способом вона перейшла в руки Ярославичів, цього не можна пояснити краще, як тільки, що ще їх батько Ярослав луцький, буди досить сильним і впливовим князем, прилучив Погорину до своєї волости і перед смертю розділив її між своїми молодшими синами — Інгваром і Мстиславом, бо самі вони були западто незначні й слабі князьки в 1170—80-их рр., аби могли дістати собі Погорину, та й відки? Найбільше маручним моментом для цього був час, коли Ярослав засів у Києві (1173—4 р.). Уже 1180 р. Ярослава не було на світі, се видно із згадки в літописі самих Ярославичів (Іпат. 407), і тоді вже Погорина мусіла бути так поділена, як то бачимо пізніше: Дорогобуж у Інгвара (згадуєть ся тут 1183 р. — Іпат. 428), Пересопниця у Мстислава (згадуєть ся тут уже в перших роках XIII в. — Іп. 485). Потім, переходячи до Луцька, по смерті брата Всеволода, Інгвар задержав у себе й Дорогобуж.

³⁾ Так тут була тоді волость з п'яти городів, і до неї належали: Божеський і Межабоже на Богу, Котельниця на Гуйві і ще якісь два не названі міста — Іпат. с. 234, 243, 257.

⁴⁾ Лавр. с. 296, Іпат. с. 312—3. Що Прилук вернено, се сказано собі зрозуміло з огляду на пізнішу війну з Володимирком: з погоринських

Погорина, так і верхнє Побоже відійшло від Київів, тільки мабуть пізніше як Погорина — десь в першій пол. XIII в. Незабаром потім одначе Побоже втратило своє значіння для князів, бо тут, як і в землях Тетерева і Случи, сформувалися автономні громади, що за поміччю Татар рішучо виломлювалися з під княжого устрою.

До київських волостей довгий час зачислялася Турово-пинська земля, часом навіть і з Берестем. Власне до сих земель прикладається в Київській літописі термін: „київська волость“, котрий прикладаємо взагалі до земель, звязаних з Київом. Почавши від смерті Ярослава, коли Турово-пинська земля дісталася разом з Київом Ізяславу, і до смерті Юрія Мономаховича, вона була мов би додатком до Київів, і за сих сто літ більше як 60 була безпосередньо звязана з Київщиною; з того й вийшов на неї погляд, що то „київська волость“¹⁾. Але по смерті Юрія Турово-пинська волость відокремляється в руках свого отчича Юрія Ярославича і від того часу живе вже особним політичним життям. В протинність Деревській землі, сей київський аннекс виявив дуже виразно свої змагання до політичної окремішності.

Як границялася після того Турово-пинська земля з Київщиною, ми майже зовсім не знаємо; очевидно, границя йшла на полудень від Припети; але Мозир належав до Київщини, як і клинець між Припетою і Дніпром (Брагинська волость)²⁾. Можливо, що р. Уборть, котру бачимо границею Київської землі за литовських часів, була нею й давніше, принаймні її нижня частина. Дальший напрям границі орієнтує тільки Степань на Горини, що не належав по всякій правдоподібності до київської Погорини, бо не перейшов до Волини разом із нею.

городів бачимо ми потім Шумськ між містами Дорогобувського князівства (Іпат. с. 373).

¹⁾ Під 1142 р. Всеволод Ольгович каже про Туров до Вячеслава: „сѣдѣши въ Киевской волости“, і пише Всеволодові брати звуть київською волостю Бересте, Дрогичин, Чергоринськ і Клевеск (Іпат. с. 222). По Ярославовій смерті Турово-пинське князівство було звязане з Київом аж до вигнання Ізяслава 1073 р.; по короткім алуценню з Київом по його повероті воно відокремляється в руках Ізяславичів, як їх отчича, аж до 1093 р., коли Святосполк сів у Київі. Від 1093 р. Туров зістається при Київі до 1113 р., в 1113—1142 рр. він переходить з рук до рук; на короткий час, за Всеволода Ольговича, алуцується він з Київом, потім відлучено його, і знову прилучено в р. 1146—1158, з деякими дрібними перервами.

²⁾ Іпат. с. 341 і 443.

На сході границею Київщини з грубоного уважав ся Дніпро. давня етнографічна межа. Але в дійсности ліве побережжя проти Київя, здасть ся, належало теж до Київя — на се є цілий ряд натяків в оповіданнях про події XI—XIII в., і в сумі вони роблять дуже правдоподібним, що тут дійсно належала до Київя увенька і довга скрайка, може навіть від устя Припети аж під Переяслав (докладно її означити не можна)¹). Воно й само по собі дуже правдоподібно, що київські князі здавна, ще нім загорнули задніпрянські землі, постарали ся придбати сю скрайку, аби забезпечити Київ від великих наглих нападів. Задніпрянський Городець напроти Київя, судячи по імені, мабуть власне і збудований був київськими князями, аби бути охороною Київя від сходу²).

На полудні Київщина не мала ніякої визначеної границі: вона зміняла ся з зміною колонізації. І так в середині X в., судячи по місту Родні на устю Роси, вона досягала ще Роси, потім Поросе покинено через печенізькі спустошення, й укріплювано лінію Стугни, як границю. В другій чверті XI в. відреставровано Поросе знову; для залюднення його уживано і невольників (вгадують ся Ляхи за Ярослава); потім для колонізації пограниччя ужиго останків Торків. В 90-х рр. XI в. Поросе знову знищено, границя знову відступила до київських околиць; людей з надроського Юрисва осаджено коло Витичева, над Дніпром, бо довше не могли витримати. Наново залюднено Поросе по побідах над Половцями на початку XII в., теж із значною участю турецьких колоністів. В середині XII столітя руська колонізація, правдоподібно, перейшла за Рось, хоч тут ми й не можемо вказати якихось руських городів на певно. Границею осілої колонізації в другій пол. XII в. можна уважати вододіл Роси і Висп.

Подібні вагання пограничної лінії мусіли мати місце і на Побожу, тільки що за браком відомостей ми нічого окрім здогаду про се не можем висловити.

¹) Натяки на приваєжність до Київя задніпрянської скрайки зібрані й обговорені в моїй історії Київщини с. 9—10. Здасть ся, що про сі київські задніпрянські землі йде мова в Іпат. с. 225: „бысть знаменне за Дывиромъ въ Киевской области“; тяжше припустити, що се задніпрянська (чернігівська або переяславська) земля.

²) Сей Городець (він же Песочий городок в Іпат. с. 520—1) стояв на острові, що робить тут, бодай тепер, мала протока Радосинь (теп. Радунка); укріплення його одначе незначні. Про них і взагалі про Городець дав. брошюру Голкевича Замокъ кн. Симеона Олельковича и зътопленый Городець подъ Киевомъ, 1890 (відб. з Трудів київ. дух. акад. 1890, II). Новійше (але хибне) в Трудах XI съезда II с. 139.

Таким чином за добрих часів Київщина, не рахуючи Турово-пінської землі, займала з грубого просторонь між Дніпром, Припеттю, Горинею, Росією і Богом, переходячи її ріки невеликими скрайками подекуди. При кінці XII і на початку XIII в., як ми бачили, Київщина втратила Погорину і Побожє. Автономічний рух заслужських громад, здасть ся, ще більше обтяв західню границю Київщини: в середині XIII в. границя Київщини не переходила за Случ і Возвягль на правім боці Случи в 1240-х рр. вже, здасть ся, рахуєть ся до Волини¹⁾; Камінець, що звичайно (хоч правда — тільки гіпотетично) владуєть тепер на Случи, вище Возвягля, належав у 1-ій пол. XIII в. то до київських, то до волинських князів²⁾. Таким чином Київщина в середині XIII в. прийшла більш-менш до тих границь, в яких бачимо її за литовських і польських часів (не рахуючи пізніших задніпровських додатків): в обводі 1566 р. границя Київщини починаєть ся на вододілі Бога, Тетерева і Случи, відти переходить на Случ, з нижньої Случи на Уборть і Убортю йде до устя³⁾.

Зовсім природно, що з Київщини нам найліпше відомий той трикутник між Ірпенем і Дніпром, де головно скупляло ся політичне і культурне житє землі, — особливо коли степовий натиск зганяв сюди людність з широких пороських просторів. По за ним відомо нам не багато, і ще найбільш пощастило Погорині, завдяки тям війнам на київським пограничу, для яких вона була ареною.

Київ, розумієть ся, з кожного погляду домінував у землі, далеко переважаючи всі иньші її осади: в X—XII в. се було найславнійше місто всеї східньої Європи, „суперник Царгорода і преславна окраса східньої церкви“, як зве його Адам бременський, і з ним не рівняти ся було иньшим. З попереднього ми вже знаємо, що по слідам людського житя на його теперішній території Київ займає одно з поважнійших місць між історичними містами взагалі. Його географічне положеннє було того рода, що забезпечало йому важну торговельну і культурну роль у всіх ча-

¹⁾ Можливо, правда, що Данило вишєв Звяглян тільки принципіально, як сторонників противного йому напрямю.

²⁾ Іпат. с. 468, 503, 516, 521.

³⁾ Дяв. т. IV, мапу й примітки до неї.

сах, а по багатству, політичному значінню і славі він підіймав ся часами до світового значіння¹).

Теперішній Київ розкинув ся на групі високих наддніпринських горбів, в котилі, що робить тут ріка, обминаючи їх, і на побережній рівнині на північно-східнім краю сих горбів — котрої частина, що входила в границі давнього міста зветь ся Подолом (Поділ, Подольє — нижнє місто, в протязність „Горі“), а дальша частина — Оболонію (болонье — прирічна низина²). Горби підіймають ся до 600 стіп над рівнем моря і до 300 стіп над рівнем ріки, подільська ж рівнина підіймаєть ся над рівнем ріки так незначно, що весною Дніпро звичайно заливає значну частину її³). Річечка Почайна, що тече через Оболонь, робить тут залив, що був київською пристанею⁴). Її устє ще на початках XVIII в. було під самою горою, і тільки в 1820-х рр. зникла коса, що відділяла його від ріки⁵). Друга річечка Либець, тепер ледви видна, колись досить значна⁶), межувала київські горби з полудня; тільки в другій половині XIX в. залибецькі осадї стали київськими передмістями.

Найстарші сліди людського житя в Києві знаходять ся в частях не залюднених і не рушаних в пізнійших століттях — на півночі і на покудні. Так багаті останки палеолітичного житя знайшли ся на теперішній Кирилівській улиці, під горбами, і менше досліджені — за Либецією, на ур. Протасів яр. Багаті сліди новітшої кам'яної культури знайшли ся і в тій же місцевості на Кирилівській улиці (характеристичні вироби з рога, гончарні горни й останки мальованого начиння), і далі на північ.-захід, на старім урочищу Дорогожичах (печерг коло Кирилів-

¹) Літературу Києва див. в прим. 5.

²) Тепер границю Подола від Оболони становить виконаний в XVIII в. рів, для спливу води, т. зв. „Капана“.

³) На сі повени правдоподібно патакає Повесть, в оповіданню про Ольгу: „бѣ бо тогда вода текуща воатѣ горы кыевская, и на Подольѣ не сѣдахуть люде, но на горѣ“ (Ист. с. 35). Розуміти (як то роблять деякі), що в тих часах Поділ не було залюднений, ніяк не можна, бо ж ласо на залюдненнє його виразні вказівки.

⁴) Ольга каже: „такоже постоиши у мене в Почайнѣ, якоже азѣ в Суду“ (в царгородській пристані) — Ипат. с. 40.

⁵) На ілянах XVII—XVIII в. вона ще є. Проте, як зникла вона, див. у Лебеднєва в Истор. замітках о Києвѣ, К. Стар. 1884, X; див. також Археол. лѣтоп. Ю. Р. 1899 с. 88.

⁶) Ипат. с. 299: „и тако вбодоша бѣ в Либець вєдѣ, инья же и брѣда грѣшиша“, отже тільки на брѣді можна було її перейти.

ського монастиря), на самих горбах: на ур. Преорці (на півн. захід від Дорогожич), і на полудневім краю Київа за Либедю — на Соломенці і на Лисій горі¹⁾. Правдоподібно, й на Подолі та на горбах зайнятих старим Кївом знайшли ся 6 подібні останки, як би не були знищені пізнійшим житєм.

Північному згір'ю, де ми можемо констатувати сліди з ріжних стадій найстаршої — кам'яної культури, не бракує й слідів цїанїйшого житя, що доказують істнованне тут осад від найдавніших епох до часів княжого Київа: на Оболоню недалеко устя Почайни знайшов ся скарб римських і колонїальних монет III—IV в.; на Дорогожичах і в околицях теп. Йорданської церкви знайшли ся скарби орієнтальних монет VIII—X р., і похорони, що можуть вказувати на ранні історичні часи (IX—XI вв.). Сліди житя з тих же більш-менш часів — від перших віків християнської ери до княжих часів — показали ся в значнім числі й нивне по Дніпру, на згір'ю теперішнього Печерська: скарби римських і орієнтальних монет від I в. перед Хр. і до X в.²⁾.

З початком історичних часів, властиво з початком Київської держави, на перше місце виступає київський „город“, або „Гора“ — той горб, де маємо тепер церкви Десятинну, Андрія, Трох Святителїв. Тут, розумїється, містила ся тільки незначна частина київської людности: се стає очевидним з огляду на дуже незначну великїсть тодішнього „города“. „Город“ був тільки замком, акрополем міста й резиденцією князя. Початок сього города виходить за всякі хронологїчні границї: в XI в. його називали городом мітичного Кня, що був разом праотцем полянського народа. На поблизкїм (на північ) горбі Щекавиці містили оселю його мітичного брата Щека, але слідів якогось значнійшого житя на Щекавиці досї не звісно³⁾. Ще ж до третьої легендарної осадл —

¹⁾ Див. т. I с. 23 і далі й прим. 1 і 2.

²⁾ Відомостки про подільські нахідки зібрані у Антоновича Археологическая карта с. 30—1 і у Петрова с. 32—3 (тут додана ще одна дуже интересна, але певенна нахідка — грецьких і римських монет з I—II в. до Хр.), про печерські Антонович с. 40—1, Петров с. 51—2. Дрібнійша бібліографія у Спіцина Обзорніе губерній, XXI. Ніяк не можна згодити ся з його поглядом, що початок Київа, як міста іде від IX в. (ib. с. 92—3). Він переочує той факт, що в залюднених в X—XVI в. околицях Київа дуже тяжко було зацілїти старшим останкам. Богатї останки на старім Київі пояснюють ся тим, що в XIV—XVIII в. сї околицї стояли пустками.

³⁾ В XII в. тут була церква — Іпат. с. 424.

Хоревиці, то навіть не знати, де вона була. На погляд самого книжника, се були незначні осади, й тільки город Кня придбав значіння й славу¹⁾.

В середині й другій половині XI в., коли укладада ся наша найдавніша літопись, память про той старий город Кня, наслідком розширення міста за Ярослава, вже затрачувала ся, так що літописець уважав потрібним пояснити, де він був²⁾. Тут уже в X в. стояв княжий двір з каменним теремом, між пізнійшою Десятинною й церквою св. Василя (Трох Святителів), і двори значнійших бояр. Судачи з місць похоронів київських князів IX в. — Дира, Олега, уже тоді резидували тут князі. За часів Володимира в євєйстві княжого двора, на горбі красували ся статуї Перуна й інших богів, а по охрещенню Кієва на сім місці Володимир поставив церкву св. Василя³⁾, а по другий бік княжого двора — катедру Богородиці Десятинної, на місці теперішньої. Се була величава церква, котрої теперішня, збудована на її фундаментах в XIX століттю, не займає й половини⁴⁾. Тоді ж розширено, очевидно, і самий старий город⁵⁾, та прикрашено ріжними окрасами: так на площі коло Десятинної церкви Володимир поставив вивезені з Корсуня чотпри бронзові фігури коней і дві бронзові статуї⁶⁾.

Пізнійше сей старий город ще більше був забудований церквами, княжими дворами й иньшими подібними будишками. Тут уміщують стару церкву св. Софії, що згоріла 1016 р.⁷⁾, і збудований Всеволодом монастир св. Андрія (т. зв. Ячичи, по імені його доньки Ячки — Анци, що тут постригла ся). Мстислав Великий (Мономахович) поставив тут свій патрональний монастир св. Федора, де був пострижений і потім забитий нещасливий Ігор Ольгович. Святослав Всеволодович поставив на княжій дворі церкву св. Василя, може на місці Володимирової⁸⁾, а Рюрик другу, теж св. Василя — на новім дворі⁹⁾. Сей лівий двір

¹⁾ Теорія, що в сій легенді маємо сліди сіпюкізма тих кількох осад, з котрого повстав Кієв (представлена проф. Маркешком в К. Старий 1889, XII і недавно Антоновичом в Трудях XI съезда II с. 139) дуже проблематична. ²⁾ Іпат. с. 35.

³⁾ Як звичайно думають — на місці теп. церкви Трох Святителів, иньше Василя. ⁴⁾ Див. т. I с. 466.

⁵⁾ Се видно з порівняння Лавр. 54, де княжий двір стоїть за вістом, „за святою Богородицею“, й Іпат. 79, де статуї стоять за св. Богородицею, але вже в місті, поставлені, очевидно, Володимиром.

⁶⁾ Іпат. с. 79. ⁷⁾ Thietmari VIII. 6. ⁸⁾ Іпат. 128. ⁹⁾ Іпат. 171.

княжий мабуть теж був у старім городі (думаю, тим і пояснюється його ім'я, що він стояв у близькім сусідстві старого). Але з усіх церков старого города зісталося дуже мало: церква св. Василя має старі мурв, від інших не лишилося нічого, окрім останків фундаментів; навіть місць тих церков здебільшого не знаємо докладно.

Про княжий двір маємо дуже скупі відомості. Правдоподібно, старий двір X віка був перебудований за Ярослава, бо пізніше зветься Ярославовим, „Ярославль дворь“¹⁾. В XII в. він зветься Великим двором²⁾. Коло нього, мабуть, стояв той „Новий двір“. Окрім цього так би сказати — офіційного двора були тут і приватні двори деяких княжих родин або значніших бояр — нпр. двір кн. Мстислава, двір тисяцького Чудина і т. и. В сусідстві княжого двора була вазниця — „поруб“, для особливо небезпечних в'язнів: тут нересиджував Всеслав, увільнений Киянами в повстанню, далі — будинки для духовенства, як дім демсенників — катедрального хору, коло св. Богородиці³⁾, і т. и. Перед княжим двором було невелике торговще — Бабин торжок.

Не вважаючи на пороблені розширення, старий город всеж так був рішучо тісним, від коли Київ став столицею світової держави. Ярослав, зайнявши ся будовами й окрасами, що мали зверху надати Київу відповідний його значінню вигляд, узяв під город і прилучив до старого города сусідню, положену на південний захід височину, кілька разів більшу від старого города Новий — т. зв. Ярославів, або „Великий город“⁴⁾. Його дучив з старим городом міст через яр, що розділяв ці дві височини, а недавно знайдені на краю цього яру фундаменти могли бути воротами над сим мостом⁵⁾. Наоколо мусіли бути деревляні стіни, які бачимо в XIII в. (в оповіданню про татарське взяття) наоколо старого города. Головні ворота були від південного заходу — т. зв. Золоті, звані так правдоподібно тому, що були побивані золоченою бляхою. Вони були муровані з цегля й дикого каменя, як показують їх останки, жали на горі церкву Благовіщення і різні сховки („кожари Златыхъ вратъ“); приступи до них боролися дві вежі чи виступи, видні ще на старих планах — тепер вони зникли без сліду, а й від самих воріт зісталися тільки бічні стіни. Другі ворота — Лядські вели з міста на південний схід — на „Угорське“, треті — Жидівські (на північний захід)

¹⁾ Іпат. 229 і часто потім. ²⁾ Іпат. с. 307. ³⁾ Іпат. с. 35.

⁴⁾ Іпат. с. 106. ⁵⁾ Пор. Труды XI съезда II с. 137.

до жидівського міста. Крім сих, вичислених в оповіданню про оборону Києва від Юрія 1151 р.¹⁾ були ворота, що лучили великий город з старим і ще одні, що лучили його з Михайлівською горою, а може і з „Боричевим узвозом“ — дорогою на Поділ²⁾).

В сїм Великім місті станула нова, прекрасна, багато прикрашена катедра св. Софії, збудована Ярославом, що красуєть ся й досї. Коло неї стояли два патрональні монастирі, поставлені разом з нею Ярославом: св. Георгій, „предь враты св. Софїи“, і св. Ірини — по імені жінки Ярослава. Монастир св. Георгія, про збудованнє котрого заховало ся дуже інтересне старе оповіданнє, був призначений Ярославом на церемонію „настолюваннє (інтронїзації) новостави́мъ епископомъ“³⁾. Від нього не зїстало ся нічого, від монастиря Ірини — тільки незначні руїни. Двір св. Софії служив для парад і народніх зборів. Тут же правдоподібно були поставлені будинки для катедрального духовенства.

Але не вважаючи на заходи Ярослава, на побудовані ним тут розкішні й багаті будянки, Великий город, видно, не „перевяв слави“ у старого. Бачимо, що князі далі будують церкви в малим і тіснім городі, в великім же городі по Ярославі не відомо з літописем ніяких нових, а хоч тепер в нїм викрито фундаменти ще кількох церков з перед-татарського часу⁴⁾, але не підлягає сумніву, що найбільш столицною, аристократичною частяною Києва й далі лишив ся все таки старий город.

Не знати коли, але правдоподібно — не пізнійше XI в., зайняло місто й иньші сусїдні з старим городом горби: Михайлівську гору, де ки. Святиполк поставив славний „золотоверхий“ монастир св. Михаїла і де звичайно уміщують ще старий монастир св. Дмитрія, збудований Ізяславом-Дмитром Ярославичом на честь свого патрона в третій чверти XI в., з церквою св. Петра, збудованою при ній його сином Ярополком-Петром, а також і Цековницю, де звістна нам одна церква в XII в., як я вже казав. На т. зв.

¹⁾ Іпат. с. 296.

²⁾ Іпат. с. 247: Володимир, не можучи проїхати з великого города в старий звичайною дорогою, через міст, „увороти коли направо“.

³⁾ Оповіданнє в прозбогу XIV в., передруковано нпр. у Закревского I. 265; воно оповідає про те, як платило робітникам за роботу, як князь заохочував робітників до сеї роботи, й наведено в т. III, гл. 4 (с. 356 першого вид.).

⁴⁾ Нпр. коло Софійської катедри — думають, що то могла бути церква св. Катерини, коло Жидівських воріт, — як думають, церква св. Никити. Лебединцев у К. Старині 1884, X с. 237—8, Петров оп. с. 150, 253—5.

Киселівці або Флоровській горі знайшли ся також різні останки тогочасного побуту й сліди якоїсь кам'яної будови. Нарешті здасть ся, жидівська дільниця — „Жидове“ була на горі за Жидівською брамою, хоч не виключена можливість, що вони жили в самім місті, коло Жидівських воріт¹⁾.

В сусідстві Жидівських воріт, на Кудрявці, уміщують передмість „Копиревъ конецъ“ (його місце — одно з найбільш зазначаних питань кївської топографії). Сей „конецъ“ притикав другим кінцем до Подолу, мабуть лучив ся долиною між Киселівкою й Щекавицею, й тут були ворота на Поділ, „врата подольския в Копиревъ концъ“²⁾. На сїм передмістю поставив Святослав Ярославич патрональний монастир св. Симеона, а в XII в. збудували тут церкву св. Івана³⁾.

Поділ мусів бути головною частиною міста що до числа людности, але супроти аристократичної „Гори“ він, видно, мав характер буржуазійного міста, і то буржуазії середньої й дрібної. З горою його лучила возова дорога, напрям котрої не зовсім легко вказати. Звичайно думають, що се т. зв. Боричів узвоз і що йшов він між Михайлівською горою та старим городом. Друга дорога йшла через Копиревъ конецъ. Від півночі боронили Поділе укріплення з палисадом („столпие от горы оли и до Днѣпра“). Дійсно, в документах XVI—XVII в. звістний вал, що був десь за Щекавицею⁴⁾. Але сліди залюднення йдуть тут, як ми вже бачили, далеко за Щекавицею на згір'ю, до теп. Йорданської церкви, і не багато що менше над Почайною. Але урочище Дорогожичі, з монастирем св. Кирила, поставленим всеволодом Ольговичем і славним в історії руської штуки своїми фресками, що по часті заховали ся досі, лежало вже за містом.

Як я сказав, Поділе мусіло бути середньо-міщанською частиною Кїєва: в часів княжого Кїєва не маємо тут ані археологічних находок, що свідчили б про пробування тут людей богатих, розкішних, ані якихось визначних будинків. З теперішніх тільки Успенська церква збудована за княжих часів: її уважають за церкву Богородиці Пирогопці, збудовану Мстиславом Великим

¹⁾ Іпат. с. 208. Про жидівську дільницю див. у Петрова *Ист.-топ. очерки* с. 9 (с тут у нього багато довільного). Про останки старого жита на Киселівці див. К. Старина 1888. VIII і IX. ²⁾ Лавр. 397.

³⁾ Іпат. с. 206, 250, 283. З великої літератури Копиревого кінця згадаю лише новіше — Лашкарьова в його *Очерках*, Петрова *Ист.-топогр. очерки*, Голубова *О древнѣйшемъ планѣ Кіева в XII т. Чтеній кїев. істор. тов.* ⁴⁾ Звістки зібрані у Петрова *опр. с. с.* 29.

і славу з ікони Богородиці Пирогощі, привезеної з Царгорода разом з иньшою іконою — вишгородською¹⁾. Інші церкви, звістні на Поділї, або були деревляні, або зникли без сліду. З них особливо інтересна найстарша київська церква — св. Іллі, звістна ще з середини X в.²⁾: вона стояла „над ручьємъ, концьць Пасмыче бесѣды и Козаре“. Правдоподібно сей „ручай“ — то Почайна, і церква стояла коло самої київської претани, що її зрозуміло, воли пригадаємо, що аж раз серед купецтва християнство мусіло найкорше взяти свій початок. Знаємо ми й иньшу купецьку церкву на Подолі, се новгородська церква св. Михайла³⁾, — церква новгородської купецької кољонії. Вона стояла дось коло „Торговища“ — головного київського ринку, що був на Подолі і служив наразом місцем народніх віч⁴⁾. Інший раз згадуєть ся віче коло Турової божниці — себ то церкви, поставленої якимь Туром, очевидно теж на Подолі⁵⁾. Як бачимо, для головної частини Києва, що своєю площею переважала всі иньші части, разом взявши, знаємо про Поділ не багато.

Згіре над теп. Хрещатином, так званях в тих часах Клов — не знати чи був якось сильнійше залюднений. Тут був монастир Влахернської Богородиці, поставлений в другій половині XI в. Стефаном, давнійшим печерським ігуменом (тому звав ся він Стефановим — Стефанечь)⁶⁾. За те наддніпрянське згіре — т. зв. Угорське повне ріжних памятинх і важких урочищ. Як я вже згадував, воно показує сліди житя з перед-княжих часів. В IX в. уже мусіла тут бути княжа резиденція, судячи з легенди про убійство Аскольда і Дира „під Угорським“, в сусідстві котрого лежала Аскольдова могила. В близинім сусідстві Угорського бачимо від часів Володимира княжий двір званій „подъ Угорськимъ“ або „на Берестовѣмъ“, від імени „селища Берестового, що тут стояло⁷⁾; сей двір мусів бути резиденцією Аскольда. На його місце вказує монастир „св. Спаса на Берестовім“, що істнує й досі, перебудований, з незначними останками давніх мурів⁸⁾. Крім нього були

¹⁾ Про недавні нахідки фресків і поливних плиток див. Археол. вѣстн. Ю. Р. II с. 39. ²⁾ Іпат. с. 34. ³⁾ Іпат. 249, Лавр. 302.

⁴⁾ Іпат. с. 120.

⁵⁾ В ній бачили старе місце культу скандинавського Тора, або Тура, одного з сонячних божеств — див. т. I с. 531, але се несправдоподібно, як а там вказав уже. ⁶⁾ Іпат. с. 162, 188. ⁷⁾ Іпат. с. 53.

⁸⁾ Іпат. с. 425, правдоподібно він же згадуєть ся на с. 162 під іменем Герлапового (Германчъ), пор. с. 127. Про княжий двір — Іпат. с. 90, 307, пор. с. 13: „присутнъ подъ Угорськимъ“.

ще тут за Ярослава церква св. Апостола, де був священником славний Іларіон, пізнійший митрополит¹⁾.

Трохи нижче по Дніпру, в сусідстві княжого двора, заснувала ся в середині XI в. головна святоня „руського Єрусалима“, головне осередок аскетичного християнства в східній Європі — Печерський монастир. Початок йому дали печери, якими так багаті взагалі околиці Києва: знаємо, що глиняні веретви над Дніпром служили ще неохрищенному чоловіку на мешкання. З розповсюдженням християнства такі печери дуже часто стали служити сховками для християнських анахоретів; прир. печера з слідами анахоретів була знайдена в Києві над Дніпром, коло мосту, иньша нижче, на передм. „Звіринець“, третя на горі Уздихальницькій під старим городом, далі на полудне — коло Шорогова в околиці Трипілля, і т. д.²⁾

За взірцем сих старих печер конали ся й нові анахоретами для аскетичного пробування. Одна з таких печер, виконана чи тільки уживана для молитви двірським священником з Берестового Іларіоном, і потім перейнята иньшим аскетом — Антонієм, стала завязком найбільшого й найславнішого монастиря Русь, що заповнив своїми печерами і церквами околицю Берестового. Головня церква поставлена була на горі, що належала правдоподібно до княжого двора й була відступлена для монастиря ки. Ізяславом³⁾. Кілька разів зруйнована огнем — від ворогів і випадків, вона заховала до наших часів лише дещо з своєї старої будови⁴⁾. В цілості заховала ся прибудована до неї церква св. Івана, а також ворота монастиря з церквою св. Тройці. Кам'яна „трапезниця“, збудована на початку XII в. ки. Глібом Всеволодовичем, щезла. Ся частина міста, здасть ся, була теж укріплена; принаймні знаємо „Угорські ворота“⁵⁾, певно — на дорозі звіден до великого міста.

Нижче Дніпром, на „Видобчях“, над дніпровським бродом, стояв монастир св. Михаїла, поставлений Всеволодом, оден з визначніших київських монастирів, для нас пам'ятний своїм ігуменом Сильвестром, редактором найдавнішої літописи. Він стояв над самим Дніпром, що неустанно підмиває свій західний берег.

¹⁾ Іпат. с. 109.

²⁾ Про сі печери див. Арх. карту Антоновича с. 40, Археол. літопись 1903 с. 335. ³⁾ Іпат. с. 111.

⁴⁾ Див. найновіше справозданнє інж. Николаєва в II т. Трудів XI сьвізда с. 125. ⁵⁾ Іпат. с. 296.

Правдоподібно для охорони монастиря від ріки, Рюрик Ростиславич поставив 1190 р. „під церквою св. Михайла“ кам'яний мур, факт — прославлений риторичним панегіриком, що кінчить Київську літопись. Але сей мур не оборонив монастиря — від його церкви лишився тільки західній бік, східній, видко, потягнула земля в ріку.

На горі над сим монастирем стояв „двір красний“, поставлений тим же Всеволодом¹⁾. Теперішнє сусіднє урочище „Звіринець“ вказує, що тут мусів бути княжий звіринець, монажерія, подібно як то бачимо в тих часах по інших столітніх містах старих князівств.

Той Всеволодів „красний двір“ смалижи Половці 1096 р. і не знати, чи його потім відновлено. Але в XII в. там був знову якийсь „Красний двір“, звістний з того, що його пограбили Князею по смерті Юрія, і иньший двір за Дніпром, „що його Юрій звав Раш“²⁾. Крім того княжий двір стояв, здасться, на острові під Видобичахи³⁾. Нарешті якийсь двір, видко, був на полудень від Києва, по дорозі до Василенка — „Теременець“, правдоподібно на місці теп. хутора Теремки⁴⁾.

За Видобичахи вгору Дніпром (з милою) був монастир на ур. Гнилоччині, инакше Володарка, або Церковнище (коло с. Широкова, над Дніпровою протокою) — звістний в XVI в. під назвою Гнилецького. Останки тутешньої мурованої церкви належать часам перед-татарським, а печерка звязується з іменем Теодосія печерського⁵⁾.

Задніпрянський берег насупроти Києва памятник тим, що був місцем дипломатичних з'їздів руських князів. Очевидно — ся посередня, ніби нейтральна територія надавала ся дуже добре для стріч князів правобічних і лівобічних, не завсідні приязних між собою. Так княжий з'їзд 1100 р. був у Ветичах, насупроти Вингорода; на Дніпровім протоку Золотчі, насупротив Києва, з'їздили ся князі 1101 р., на сусіднім Долобським озері в 1103 і 1111 в.,

¹⁾ Іпат. с. 162.   ²⁾ Іпат. с. 336.

³⁾ Іпат. с. 261, правдоподібно в сїм дворі жив Михайло Всеволодич в XII в.: „живає под Києвом во острові“ — с. 524.

⁴⁾ Лавр. 311, Сборник матеріаловъ для ист. томогр. Києва III с. 106, в докум. 1693 р.: „на Теремцохъ селище пустоє“.

⁵⁾ Нова стаття проф. Лашкарьова: Дача киево-братскаго монастиря Церковнища — Труды Киевской Духовной Академіи 1899, III, дач. Похляевича Узды Киевскій и Радомыльскій с. 106. Проф. Лашкарьов думає, що тут було село Печерського монастиря, а потім філія того монастиря.

коло Ольжич 1142 р. Дуже правдоподібно супроти тих фактів, що й славний з'їзд 1097 р. „в Любчу“ відбув ся коло тел. Подлюбського озера, в сусідстві оз. Долобського¹⁾.

Так ми оглянули Київ з його визначнішими пам'ятками й урочищами. Про його політичне, культурне, релігійне значіння нема що тут розводити ся — про се досить сказано в різних розділах сеї праці — коротко зазначу тільки, що він був політичним і культурним центром східньої Європи від X до половини або й до третьої чверти XII в., релігійним ще довше — до середини XIII в., заховавши де що з своєї релігійної авреолі й на пізнійше. Київський патріціат — ті дружинні й земські роди, що в своїх руках держали київську торгівлю, київську управу, брали участь в високій політиці, обдаровували київські церкви й монастирі, підтримували артистичний промисл своїми вимогами й забаганками, могли з горда дивити ся з високости київської „гори“, повторюючи гордовиті слова Ізяслава: „Богъ всегда Руския землѣ и Рускихъ сыновъ въ безчестьи не положилъ есть: ни вехъ мѣстѣхъ честь свою взимали суть“²⁾.

Як великий був давній Київ показує великість території, яку він займав, і кілька заміток кипчених нам принагідно нашими джерелами. Так оповідаючи про велику помість на людей 1002 р., літописець каже зі слів продавців домовин (корет), що тоді від пилипівських загонин до мясоуиц, за три місяці, вмерло 7600 люда³⁾; а кілька ж його згинуло, не купуючи домовини! По всякій правдоподібности ми можемо тодішню людність Київа з передмістями числити не менше як на 100.000. Тітмар зі слів німецьких вояків, що ходили з Болеславом у Київ, описує його, що то було велике місто (magna civitas), мало більш ніж 400 церков і 8 торгів і нечисленну силу народу (populi ignota manus⁴⁾). Суздальська літопись каже, що підчас пожежі 1124 р. в Київі, „самих церков згоріло більше як шість сот“⁵⁾. Поминуті сих двох незалежних від себе звісток, що в Київі XI—XII в. церкви рахували на соти, не можна, хоч би й припускати, що число їх побільшене; правдоподібно пояснюють, що вже тоді багаті люди мали свої приватні церкви по дворах.

¹⁾ Ветичі згадують ся в документі 1713 р. — Сборникъ мат. для ист. Кієва III. 135—6; про Подлюбське озеро — див. у Барсова Географія² с. 143 (за підставі паперів Бороздіна, а плян Бороздіна в атласі Погодіна Древняя русская исторія. ²⁾ Іпат. с. 310. ³⁾ Іпат. с. 150.

⁴⁾ VIII. 16. ⁵⁾ Лавр. 278.

Окрім „туземців“ Київ містив у своїх валах численні чужоземські кольонії. Розумієть ся, їх розцвієт стояв у зв'язку з обставинами київської торгівлі, і число цих „населеників“ було не однаке. В наших джерелах маємо звістки про кольонію Новгородців, що мали, як ми бачили, на Подолю свою церкву і мабуть в суєздстві її й сиділи¹⁾, кольонію західніх купців — „Латина“, „Німци“, що мали мабуть і кілька церков; знаємо костел св. Марії, коло котрого в 1230-х рр. був домініканський монастир, доки його не скасував Володимир Рюрикович, боячи ся, як каже Длугош, аби він не шкодив православній вірі²⁾. Звістні слова Слова о полку Ігоревім: „ту Німци и Венедци, ту Греци и Морава поють славу Свѣтѣславлю“, толкують так, що тут іде мова про київських кольонієстів — Німців, Венеціан, Греків, Чехів³⁾. Це тлумачення не має в собі нічого неможливого, бо єї всі кольонії дуже легко могли бути в Києві XII в. Про італіанських купців у Києві говорить Пляно-Карпіні, що застав їх тут підчас своєї подорожі в 1247 р.: він вичисляє поіменно кількох купців в Ієнуї, з Венеції, може й з Цизн, та додає, що було тих купців — італіанських і також французьких, чимало⁴⁾. Коли такий був їх в'їзд по свѣжім погромі Києва 1240 р. серед наніки від Татар, тим численніши кольонії цих купців мусимо припускати перед тим.

¹⁾ Лавр. 302, Іпат. 350.

²⁾ Іпат. 393, і Новг. 245. Правдоподібно, про костели йде мова в І Новг. 179: „а что гости иноземци всякого языка — затвориша ся въ церквахъ“. Костел св. Марії згадуєть ся в старім житті Янка Одровонжа (Mopum, Pol. hist. IV с. 857), писаним одначе в середині XIV в., і у Длугоша (II. 240). Проф. Абрагам в своїй недавній праці (Powstanie organizacyi kościoła łacinskiego na Rusi I с. 67 і далі) припускає, що се з початку був костел місії ірландських бенедиктинів з Петенбурга, але се можна казати лише гіпотетично. Звістка Длугоша, зачернена мабуть з домініканських записок, має в науці загальне довіре. Пор. ще було 1231 р. Ulrico et fratribus suis eorumque concivibus Latinis in Kiow — Historica Russiae mon. I ст. 36.

³⁾ Каражій III с. 124, Фрун - - Червоногорь І. 191; наьше тлумачення — що тут треба розуміти розповсюдження слави походу по тих землях.

⁴⁾ Sunt et testes mercatores de Constantinopoli qui per Tartaros in Russiam venerunt, nomina autem mercatorum illorum sunt haec: Michael Genuensis enim et Bartholomeus, Mammel Veneticus, Iacobus Reverius Acre, Nicholaus Pisanus — isti sunt maiores; alii minores sunt: Marcus, Henticus, Iohannes Vasius, iterum Henricus Bonadies. Petrus Paschami; alii plures fuerunt, sed eorum nomina nescimus. Recueil IV. 772. Гайд (op. с. I 328) уважав Венеціанами окріж Мануєла ще того Реверія і Миколая, розуміючи се як фамилю Pisani; але він міг бути й купцем з Цизн, а Реверій з Акри.

Кольонія грецька, духовна й світська, мусіла бути дуже значна, хоч про неї виразних згадок і не маємо. Що була ціла особня дільниця міста жидівська, ми вже бачили. Була кольонія вірменська¹⁾. Назва „Ковари“²⁾ — щось як би уліця на Подолі, недалеко пристани, правдоподібно зістала ся пам'яттю про кольонію ховарську, де пробували мабуть і арабські купці, що через Ховарію прибували до Києва.

Міру багатства й розкоши Києва дають чужі звістки — як наведені вище звістки про нечувані багатства, принесені в Києва Ізяславом, а пізнійше — послами Генриха IV, як легендарні перекази про багатства вивезені Болеславом, а ще ліпше свідчать про се археологічні останки. Ми маємо окрім численних руїн і перебудовань кілька цілих або майже цілих церков, як Софійська катедрна, Михайлівський та Кирилівський монастир, з утворами тодішнього мalarства, різьбарства, мозаїки. Деякі з сих будов — як нпр. Софійська або Михайлівська були як на той час дуже розкішні. Ми маємо багаті находки і розкопки на території Києва, головно — на горі: їх числу й багатству не дорівнюють иньші находки тих часів з цілої східної Європи, на купу взявши: дорогоцінні діадеми, ланцюжки, медальони, гривни, ковтки і т. и., дорогоцінні матеріалом і штучною роботою — оригінальною візантійською, або розвиненою під східними й візантійськими впливами руською. Сі археологічні пам'ятки дають нам міру багатства, вибагливості, розкоши й смаку старого Києва.

З трох боків Київ зблизька окружали иньші важніші міста Київщини.

На півночі дві милі від Києва стояв над Дніпром, на високому і міцному замку, збудованому на тому березі (550 стій над рівнем моря). Вишгородське городище належить до найбільших і найміцніших — наоколо воно має коло трох верст і обведено по лінії згіря шістьма концентричними валами, а від сухо-

¹⁾ Про Вірмен — Патерик с. 132 (лікар Вірменин „научи єдино-вѣрники своя“), а також згадки в посланнях Теодосія до Ізяслава і Никифора до Ярослава (у Макарія Ист. рус. пер. II с. 338 і 365) — сі згадки вказують на близьку знайомість з Вірменами в Києві. Про Жидів ще Житие Теодосія с. 24. ²⁾ Пат. с. 34.

³⁾ Про Вишгород окрім загальних праць про Київщину (в прим. 1) ще див. монографії про Київ (як в прим. 5) — Закревского sub voce і Петрова с. 235 і далі.

доку відтате глибоким ровом і валом з бастіонами; окрім того є ще останки валу, що боронили вишгородську околицю від півночі. Але поза тими валами та городищем не зісталось майже нічого з колишньої слави Вишгорода — тепер се звичайне село, майже без всяких пам'яток минулого.

Звістки наші про Вишгород починають ся від X в. У звістках Константина Порфирородного він виступає як важний торговельний пункт між Дніпровими містами, звідки збирали ся торговельні ватаги до Києва¹⁾. Істнування у Вишгороді осібногo тисязького натакає, як я згадував, що се був колись самостійний політичний центр, з власною воєнною організацією, але в 1-ій пол. X в. він був уже тісно і безпосередно зв'язаний з Києвом: принаймні ми не стрічаємо його між тими дружинними центрами, на вотрі мали тоді йти осібі контрибуції від Греків. І пізнійше хоч Вишгород досить часто давав ся від київських князів ріжним підручникам і своцкам²⁾, він ніколи не відокремляв ся в осібну княжу волость і не переставав бути київським „пригородом“.

Що правда, в нім одиноко можна зауважити якесь сліди емуляції з Києвом, хоч все лине дуже слабі. Коли Св'ятополк шукав убійників на Бориса, він звернув ся до Вишгородців, і тям часом як Києве чи як чи так більше тримали ся Бориса, вишгородські „боарці“, як їх зневажливо зве київський князник (се зневага теж характеристична для місцевих відносин), запевняли Св'ятополка, що „за нього можуть свої голови покласти з Вишгородцями“³⁾. Підчас боротьби Всеволода Ольговича за київський стіл, сей князь, рішучо непримний Києвам, здасть ся, знову мав якесь симпатії в Вишгороді; по одному варіанту Вишгородці навіть ходили з ним походом на Київ⁴⁾. В Вишгороді перебував Всеволод і перед смертю та звіден вів переговори з київською громадою, аби прийняла Ігоря на наступника, а діставши на тім присягу від Києв, осібно заприсягав Вишгородців⁵⁾, що мало значінне хіба особливої гречности для них — підносило вагу їх міста, бо по тодішнім звичаям властиво присяга города сама мала обов'язувати пригороди. Нарешті брак якоїсь щирійшої солідарности з Києвами показав ся у Вишгородців і по київським погромі 1169

¹⁾ De adm. 9 (Визвурдє).

²⁾ Перший факт того рода — що Вишгород належав Ользі, як її спеціальна волость. Потім тут, здасть ся, чи не сидів Св'ятополк. Пізнійше коротко сиділи тут підручні князі за Ізяслава Ярославича та Ярополка, а дуже частою ся практика стас особливо в 2-ій пол. XII в.

³⁾ Іпат. с. 92. ⁴⁾ Лавр. с. 291. ⁵⁾ Іпат. с. 229.

р.: коли дружина одного з учасників цього погрому — Володимира Андрійовича не відважала ся їхати слідом по тім з тілом князя до Києва: „сам знаєш, що ми наробили Киянам, не можемо туди їхати, забють нас, казала вона князю¹⁾, але не вагала ся їхати в Вишгород. Се все може натакати на істнованне якоїсь емуляції Вишгородців що до своєї столиці, хоч би й слабої, або принаймні — на слабку солідарність з нею.

По прилученню Вишгорода до Києва воєнне значінне його полягало на тім, що він боровив Київ від півночі, особливо від північного сходу: хто йшов за Дніпра від Чернигова, переходив Дніпро вище Десни, і цього переходу боровив Вишгород. Як кріпость Вишгород був далеко сильнійший від Києва: по нещасливій пробі 1169 р. київські князі звичайно не відважили ся боронити ся в Києві, а кидаючи його, засідали в Вишгороді. Кампанія 1173 р., коли Мстислав Ростиславич відбив ся тут від великої армії, показує, яка то по тодішньому була сильна кріпость.

Релігійне значінне придбав Вишгород, від коли тут поховано Бориса і Гліба, що були канонізовані слідом і сильно поважані, як перші руські святі патрони Руської землі. Судячи по історіям чуд від їх мошей, сюди на прощу прибували люде з дальших місць (пор. в літописи: „исцѣленія неоскудно подаваста недужнымъ, с вѣрою приходящимъ въ святый храмъ“²⁾). З початку Бориса і Гліба поховано в церкві св. Василя, збудованій, очевидно, ще за Володимира. Потім за Ярослава, коли ся церква згоріла, поставлено нову, в імї Бориса і Гліба — деревляну з пятьма верхами, гарно помальовану, як оповідає сказанне. Вона одначе скоро вістаріла ся, і вже за Ізяслава поставлено нову, теж деревляну, а за Мономаха камину, і сюди перенесено гроби Бориса і Гліба. Мономах хотів поставити сі гроби посеред церкви і над ними зробити „теремъ серебрянъ“, але Святославичі обстали при проєкті їх батька: положити їх в „камарі“ — ниші, і так зроблено, а Мономах замість терема виложив нишу золотими і срібними окрасами — „оковав гроби серебром і золотом і прикрасив гробниці їх, також і камари поковав серебром і золотом“. Се перенесенне відбуло ся з особливою парадом. Посвященне церкви і перенесенне робив митрополит з пятьма єпископами й иньшим духовенством, „и бысть соборъ великъ, шедшу ся народъ со всехъ странъ“. Окрім шрив для присутних князів три дні годовано „убогихъ и странныхъ, и бысть учреждение велико“.

¹⁾ Іпат. с. 375. ²⁾ Іпат. с. 263.

З огляду на великий стиск обгороджено дорогу, кудю мали перенести гроби, але нарід натис так, що поземкв ті загороди („вори“), і не було кудю везти; маса народа потрила валв і „забрала“, „яко страшно баше видѣти народа множество“. Мономах здогадав ся кинути між нарід гроші й пивші цінні річи — кусники лаволок, фодудий (брокатів), „орници“, „бѣль“, і се дало можливість процесії пройти до нової церкви. Гроби везли саньми, тягли їх за винури князі і бояри, а перед ними йшло духовенство — наперед чернці з свічками, по них свещеники, далі ігумени, нарешті єпископи. Такий цікавий побутовий образок (одинокий в своїм роді) дав нам опись сього вишгородського свята¹⁾.

В оїй славній церкві Бориса і Гліба була ще иньша славна святина — ікона Богородиці, привезена з Царгорода разом з київською Пирогоцею. Її потім забрав чи викрав Андрій Юриевич, забираючи ся в Вишгорода в Суздаць, де він був посаджений князем²⁾. Ся ікона, богато прикрашена і поставлена в церкві в Володимирі, пізнійше перенесена до Москви, як я вже згадував, стала палатком Московської держави (тепер вона в московській Успенській катедрі).

Так зникла вона з Вишгорода. Кількадесят лїт пізнійше забрано і гроби Бориса і Гліба: Давид Ростиславич, будучи князем смоленським, а володючи заравом і Вишгородом, переніс їх в 1191 р. до монастиря, заложеного на Смядніні під Смоленском. на місці смерті Гліба³⁾. Саму вишгородську церкву розібрали потім київські домінікани, будуючи свій кляитор у Київі, деє при кінці XVI чи на початку XVII в.; перенісши на наддніпрянський Вишгород традицію про діяльність свого місіонаря з XIII в. Яцка Одровонжа в Вишгороді мазовецьким, вони неправно приєвоїли собі вишгородську церкву, мов би колпийнїй свій кляитор, і потім розібрали. В XVI в. Вишгород був уже позначним селом, приписаним до Межигорського монастиря, але могилв знайдені коло церкви показують, що ще при кінці XV чи на початку XVI в. ся церква шанувала ся між тодішніми заможнійшими верствами України. Пізнійше переняло її славу сусїдне Межигора, з своїм монастирем, звістиям від XV в., але славним особливо в XVII—XVIII в.

Від X в. відомий у Вишгороді княжий двір. По словам літописної повісті (побільшеним очевидно) Володимир мав у Вишго-

¹⁾ Пат. с. 127—8, 202—3, Сказанія о Борисѣ и Глібѣ с. 21, 25, 32, 71—2, 75, 86. ²⁾ Пат. с. 332.

³⁾ Про се оповідає записка Пролога, видана Нікольським в Извѣстіях отд. рус. языка 1903, I с. 222.

роді гарем з трома стами підложниць, такий же в Білгороді, а на Берестовім в двома стами. В XII в. був, видно, ще княжий двір на острові під Вишгородом — тут перебував Всеволод Ольгович перед смертю¹⁾.

Тепер Вишгород невелике село (трохи більше як тисяча душ), а зовсім новою церквою Бориса і Гліба (збудованою 1860 р.), звістне лише своїми цегольнями. Городництво, про котре чуємо ще в XI в., що воно там вело ся на ширшу міру (в чудесах Бориса і Гліба згадуєть ся вишгородський „старый огородникомь“, якийсь старшина городників²⁾), теж управляєть ся тут і досі.

Другий важний київський город — Білгород лежав три милі від Києва, на захід (властиво трошки на полудневий захід), на правім боці Ірпеня. Істнованне в Білгороді осібної „тисячі“, як і в Вишгороді, може натякати на колишнє самостійне значінне сього города. Пізнійше він мав важне значінне, як київський форпост в заходу: Ірпень, правдоподібно, був границею „Руської землі“ від заходу, і Білгород стояв на „київськїм путі“³⁾, шляху, що з Києва ішов на Волинь і з відти в Польщу, та в центральну Европу: з Білгорода нпр. наша літопись дає маршрут через Кучар і Мутижир на Мичеськ, Возвьягль і Корчеськ, Дорогобуж і Чересонницю. Лежучи на сїм шляху, Білгород боронив переходу через Ірпень, маючи зводний міст на сій ріці⁴⁾ і був наче ключем до Полянської землі з заходу. Таке значінне його ясно виступає в історії війн XI—XII в.; згадати хоч би київську громаду, що підчас революції 1067 р. вийшла боронити Києва від Ізяслава й Ляхів під Білгород.

Тому Білгород мусів бути від давна укріпленнм. При кінці X в. Володимир відновив і зміцнив сї укріплення; властиво літопись каже, наче він поставив його на ново — „заложити“, але таке саме каже вона нпр. і про Переяслав, що відомий нам одначе ще від першої половини X в., і так само мабуть і Білгород не був тоді на ново поставлений. Для його оборони й розвою Володимир поперевадив сюди багато людей з иньших міст. Останком сих давніх укріплень вістало ся велике городище в самім місточку, з подвійним валом; більша лінія валу має зо два кілометри наоколо.

Володимирові заходи літопись поясняє тим, що він дуже любив се місто, хоч на мотив для укріплення вистало б і його стратегічного значіння. Дійсно Володимир мав тут свій двір⁵⁾

¹⁾ Іпат. с. 53, 229. ²⁾ Сказанія с. 77. ³⁾ Іпат. с. 343.

⁴⁾ Іпат. с. 288. ⁵⁾ Іпат. с. 53.

і правдоподібно, сим симпатіям Володимира завдячав Білгород, що тут встановлено єпископську катедру (в грецьких катадьогах єпархій він зветь ся навіть : Великий Білгород, *Ἡστροβαστορον μέγα*). Хоч білгородський єпископ згадуєть ся вперше аж у останній чверти XI в.¹⁾, але найскорше таки Володимиру могла прийти гадка засновати тут катедру, коли він мав спеціальні симпатії до цього міста.

В XII в. Білгород досить часто фігурує в ролі осібної княжої волости, для різних підручних князів, хоч і рідше від Вышгорода. Вперше в сій ролі виступає він за Мономаха, що тут посадив свого сина Мстислав, чекати кївського стола. З дальших білгородських князів треба згадати Рюрика Ростиславича : відступивши Кївъ Святославу в 1181 р., він зіставив собі переважну частину Кїївщини, а столицю свою мав у Білгороді, кільканадцять літ. Тут справляв він 1189 р. гучне весіле свого сина Ростислава, висватавши за нього доньку Всеволода Юрєвича : „вчинив дуже сильне весіле (свадбу), якого не бувало на Русі, і було на весілю князів багато, понад двадцять князів“²⁾. Перейшовши потім до Кїєва, Рюрик лишив по собі монументальну пам'ятку в Білгороді, збудувавши на місці давнішої деревляної катедральної церкви Апостолів нову кам'яну; літописець дуже її похвалив : „висотою же и величествомъ и прочимъ украиениемъ веѣмъ вдивъ удобрѣнъ“³⁾, але від сеї дивної церкви не зістало ся нічого. Взагалі одиною пам'яткою колишньої слави Білгорода зістав ся przypadково знайдений тут золотий медаліон — т. зв. з'явєвник, грецької роботи⁴⁾. Давне значінне його скінчило ся з упадком Кїєва. Білгородська катедра, правдоподібно, не пережила монгольського погрому. Між визначнішими містами Кїївщини XIV—XVI в. Білгорода вже не бачимо; він був незначним містечком, з житницею на кїївськїм шляху і замочком⁵⁾. Тепер се незначне містечко Білгородка, яких 2000 душ, пічим не визначне.

На полудень від Кїєва, в області р. Стугни було кілька значніших міст. Ми знаємо, що ся лінія була сильно зміцнена за Володимира, загорожена валом і наліждою і застаслена міцними замками — для оборони від печенігів. Тепер часом тут три лінії валу. Одна іде на лівім, північнім березі Стугни, і відти далі

¹⁾ Іпат. с. 146. ²⁾ Іпат. с. 443. ³⁾ Іпат. с. 473.

⁴⁾ Статейка Хруцова в I т. Чтеній кїїв. іер. тов.: Білгородка и найденный въ ней з'явєвник (знайдено 1877 р.).

⁵⁾ Кошгарині — у Семенова Библиотека иностр. ште. с. 20, Акты Зап. Рос. I с. 145, Целлярій с. 386 (білгородський шлях він зве „лісовим“).

в напрямі на північний-захід, через Ірпень і Здвиг; друга тягнеться правим берегом Стугни, і відти на Унаву; на верхівях Стугни ся друга лінія лучить ся з першою ще одним валом. Третя йде понад р. Красною, в початку на лівім, а потім переходить на правий беріг її¹⁾. Дві останні лінії, за Стугною згадують ся вже при кінці XI в.²⁾. Чи всі ці лінії належать до Володимирових часів, не знати; оповідання Брунона, що описує такий Володимирів вал десь в околиці Стугни³⁾, може зарівно належати до котрого небудь з трох.

З Володимирових замків можемо тут вказати на певно тільки оден — се Василів (теп. повітове місто Васильків), на лівім боці Стугни, п'ять миль від Київа. Сама осада могла бути тут і перед Володимиром, але своє нове імя вона дістала, очевидно, від християнського імени Володимира (Василь). Пізнійше, як ми бачили, була поголоска (з того імени вона, мабуть, і повстала), що Володимир охрестив ся у Василеві⁴⁾. Літописна повість згадує ще, що Володимир виставив тут церкву Преображення на пам'ятку, як він спас ся від смерти під Василевим: вступивши з занадто малим військом на Печенігів, мусів тікати та ледви сховав ся від них, притаївши ся під мостом. На пам'ятку сього він гучно справляв у Василеві церковний празник на Преображення що року, скликаючи бояр, всяку старшину й людей з різних міст: варили 300 перевар меду, і 300 гривен роздавано убогим⁵⁾. Пізнійше Василів уславив ся як вітчизна найславнішого церковного діяча Руси — Теодосія печерського. Но за тимп спогадами місто мало ще те значіння, що лежало на важнім шляху, т. зв. Василівський путь⁶⁾: з Київа на Звенигород, Василів (або сусідній Тумаш), через Черепетово поле, на верхівю Рута, на Володарів над Росею і відти на Полязе, Подунаве й Галичину. В XII в. Василевці виступають як більша громада, поруч Білгородців і Поршан⁷⁾. Але княжим столом Василеву не трапляло ся бути, рівнож і воєнного значіння він, видно, не мав: слідів укріплень не звістно, а й слідів життя з тих часів Васильків доси майже не дав.

Важне стратегічне значіння мав натомість Треполь, що стояв на узкім, високім розі між Стугною, Красною й Дніпром між двома лініями валів, що сходили ся тут⁸⁾. Тут же був брід через Дніпро⁹⁾.

¹⁾ Антонович — Археологическая карта Киев. губ. с. 134 і далі.

²⁾ „Нашимъ же ставшимъ межн валами“ — Іпат. с. 153 (1093 р.).

³⁾ Дв. т. I с. 209. ⁴⁾ Іпат. с. 76. ⁵⁾ Іпат. с. 87.

⁶⁾ Іпат. с. 365. ⁷⁾ Іпат. с. 230.

⁸⁾ Теперішнє Трипілля лежить уже на полудень від р. Красної. ⁹⁾ Іпат. с. 409.

Тому Треполь досить часто фігурує в історії київських війн. В другій пол. XII в. він досить часто був і княжиким столом для різних другорядних київських князів.

Сусідній Витечев, на високім розі, що вгнаний ся тут в Дніпро, був теж кріпким замком і теж стояв на броді через Дніпро¹⁾. Він нам звістний ще з X в., як пристань: купецькі ватаги, що їхали з Кнїва в Царгород, мали тут своє останнє збірне місце²⁾. В сусїдстві Витечева, на горбі Святополк-Ізяславич в 1090-х р. збудовав город для людей зруйнованого тоді Половцями Порося; сюди перенесено й єпископську катедру з Юрїва на якийсь час до його реставрації. Се нове місто названо було по імені князя Святополчез³⁾; правдоподібно, воно згадуєть ся потім під іменем Новгород-Святополчеського в оповіданню про прихід Монголів⁴⁾; значіння воно не мало. Останніми часами ціла ся місцевість між Треполем і Витичевою звернула на себе увагу дуже багатими й інтересними слїдами переходової культури від камення до металю, особливо численними точками з мальованим і гравірованим начинням т. зв. передмікенської культури⁵⁾. Витичевське городище досить багате й останками культури з княжого періоду⁶⁾.

На похулень від Витичева досить важним пунктом Дніпрового добережа був Заруб, (годо темериннїх с. Зарубинець, трохи вище), на високім (звнш 800 стїп) Дніпровім розі, в сусїдстві славного потім Терехтикірова. Тут був важний брїд через Дніпро (на Передслав). Місце се було здавна залюднене: с останки й кам'яної і ранньої металічної культури⁷⁾. За княжиких часів тут був великий замок — зістало ся городище, між Зарубинцями і Монастирком, і в сусїдстві, далі під Монастирок — ще два менші округлі городища. Окрім того весь сей рїг зарубський обведений від суходолу валом, від берега до берега, але коли, не знати. В Зарубі був монастир Пречистой, де був чернцем славний Клим Смолятич, північний київський митрополит, „княжикъ и философъ, такъ якоже въ Руской земли не башеть“⁸⁾. В тїй же „Зарубській печері“ жив і другий княжик — Георгій, від которого жасмо „Поученіє къ духовному чаду“. Монастир звістний тут ще в XVI в., але тоді вже спустїв; північше його заступив терехтемірівський монастир. Від сього зарубського монастиря зістали ся печери, до

¹⁾ Іпат. с. 293. ²⁾ De adm. imperio 9. ³⁾ Іпат. с. 160.

⁴⁾ Іпат. с. 497. ⁵⁾ Див. т. I с. 31—2.

⁶⁾ Археол. лїтописъ Южной Россіи 1899 с. 49.

⁷⁾ Археол. карта Антоновича, Хвойка. Поля погребеній, Археол. лїтописъ 1901 с. 184. ⁸⁾ Іпат. с. 241.

нього ж можуть належати останки мурованої церкви на заруб-ськїм городищу, взагалі багатому останками старого життя, тільки на жаль ближше не дослідженими досі¹⁾.

Деся у центрі Порося, судячи по звісткам, лежало звістне в історії Київщини місто Торчеськ — залюднене оселеними на Русі Торками. Про його місце багато писано, але без результату: одні вказували на ур. Торч недалеко Трипіля, інші на с. Торчицю на р. Торчи, за Росію; але з літописних згадок виходить, що той славний Торчеськ, мусів бути деє у центрі Порося, хоч се й не виключає, що і на обох згаданих місцях могли бути осаді Торків з тим же іменем²⁾.

Перше згадуєть ся Торчеськ 1093 р., коли Половці по дуже тяжкій і довгій облозі взяли й знищили його; ся облога власне й прославила його ім'я. Потім він згадуєть ся знову тільки в другій пол. XII в., як одно з головніших міст на Поросію, або часом навіть як його столиця³⁾. Він часто тоді фігурує як княжа волость і взагалі дуже часто виступає в історії другої пол. XII в. і першої XIII в. Тут мав перебувати в неволі у Мстислава угорськїй королевич Кольман, зловлений в Галичі, і сюди ж забрав ся вінці, доживати віку, сам Мстислав, знеохочений інтригами „невірних Галичан“. Тут він і вмер і похований в церкві св. Хреста.

Взагалі Порося, почавши від середини XII в., часто фігурує як осібна область Київщини і навіть ніби осібна громада: „Поршане“ (себ то руська людність Порося), поруч Чорних Клобуків, виступають разом з иньшими виднійшими громадами Київщини — Білгородцями, Василевцями і беруть часом дуже діяльну участь в політичнім житті⁴⁾. Але властиво політичного центра Порося не знаємо. В такій ролі виступає часом Торчеськ, Канів, по частя

¹⁾ Про них Біляшевського Церковнице возлѣ дер. Монастырскѣ, і доповнення Лебедецева в Київ. Старині 1889 кн. I; звістка про монастир XVI в. — Архивъ Юго-зап. Россіи VII. I с. 121.

²⁾ Література й детальніший перегляд сього питання в Історії Київщини с. 27 і далі. Останніми роками звернуло знову на себе увагу нахідками культури княжих часів велике городище Райгород, мляя від Рося, на північ, над р. Гороховаткою, між с. Ольшанцею і Шарками. Воно могло бути місцем Торчеська, чи якогось иньшого з більших пороськїх городів, навіть Юрисва, який ще давнїше, виходячи з подібности імен, вдав тут пок. М. Андрієвскій, Літописный Юрьевъ, К. Стар. 1883, IX. Про новїйші нахідки Археол. зѣтоп. Ю. Рос. 1901 с. 39 і 183.

³⁾ Нпр. Іпат. с. 365. ⁴⁾ Іпат. с. 230.

Юрїв, але котрий з них був, і чи був взагалі котрий з них справдішній, признаним центром Пороса, не знаємо.

Юрїв, як показує саме ім'я, належав до тих міст, що побудовав Ярослав на Росі, реставруючи колонізацію Пороса в 1030-х рр. Подібно як і Юрїв чудеський, він, очевидно, дістав ім'я від християнського імени Ярослава. Тоді, правдоподібно, засновано тут і катедру — вона вперше згадується 1089 р.¹⁾, і се зараз перша звістка про Юрїв. Заснування тут катедри показує нам, що Ярослав хотів з Юрїва зробити столицю Пороса, а ми знаємо і місця його докладно не можемо вказати! Очевидно, він стояв десь недалеко устя Рута в Рось, по великій правдоподібносьці — на лівім боці Роси. Гіпотетично кладуть його на давнім городищі на Росі, пів милі вище від Білої Церкви²⁾.

На долі Юрїва відбила ся вшості історія Пороса й його колонізації, вся її невпевність і хвилювання. Збудований чи відбудований в 1030-х рр., Юрїв в 90-х рр. цього століття понав під таку тяжку грозу з половецької хмари, що людність його не витримала. Опинивши ся в справдішній блокаді від Половців в 1095 р., вона постановила забрати ся з міста, й вибравши відповідний час, утікла звідти. Святиполк осадив утікачів, як уже знаємо, коло Витичева, а порожній Юрїв Половці спалили³⁾.

Але по першій же усьпіху над Половцями, забераючи ся до реставрації Пороса, Святиполк розпочав її від Юрїва: в серпні 1103 р. він рушив сюди з військом і „срубн Гурьговъ, єгоже бѣша пожьгнѣ Половци“, себ то відновив укріплення і перевів навад людей. Катедру теж відновлено. Але колонізаційні обетавини не поліпили ся значно і в XII в., а город стояв занадто на небезпечнім пограниччю, щоб міг мати щось більше культурне похитичне значіння. Я думаю, що засновуючи тут катедру, Ярослав надіяв ся перенести руську границю з степом далеко за Рось, так щоб Юрїв був не пограничним, а центральним городом. Пригадаймо, що се діялося в часах упадку Меченівської орди, коли такі пляни могли дуже правдоподібно виглядати; але прихід Половців знищив єї пляни. Юрїв все зіставав ся затроєним пограничним городом, а навіть не мав певненої комунікації з Київом, як ті пороські замки, що стояли ближче Дніпра. Завдяки тому

¹⁾ Іпат. с. 146.

²⁾ Перегляд цього витання в моїй історії Київщини с. 36—7. Здогад про городище коло Білої Церкви у Антоновича Археол. карта Києв. туб. с. 52.

³⁾ Іпат. с. 160.

в другій пол. XII в. перевагу над ним бере Канів, як город наддніпрянський, з другого боку Торчеськ — як більш центральний замок. А Юрів навіть княжим столом не був ніколи.

Канів з'являється в 2-ій пол. XI в.¹⁾, коли не на місці, то в безпосереднім сусідстві й заступництві давньої Родні, що стояла „на усті Роси“²⁾. Очевидно, Родня була кріпким замком, тому і задержала ся серед печенізької грози, тому то й Ярополк, не надіючися удержати ся в Києві проти Володимира, втік сюди. Памяткою про його сидження тут і голоду, що терпіло його військо підчас облоги, зістала ся приказка: „біда як у Родні“ (обіда аки в Родні); завдяки сій приказці нам, очевидно, й лишила ся память про істнування Родні в літописи. Вона лежала правдоподібно на т. зв. Княжій горі, коло с. Пекарів, 8 верст на південь від теперішнього Канева, недалеко устя Роси, що давніше як казуть було під самою горою.

На сій горі від 1870-х рр. почавши викрито незвичайно богаті останки старого людського життя — передісторичних і княжих часів. Коли не багатством і розкішю, то численністю добутих тут останків життя в княжих часів Княжа гора займає тепер, певно, друге місце по Києві між всіма осадами княжих часів. Велика маса християнських старинностей (хрестики, енкаліпсіони, образки, панатії і т. н.) вказує, що тут була значна осада в християнські часи, в XI—XII в. Родня ж по тій облозі Ярополка уже більше не згадується ніде; можна догадувати ся, літописець і пояснив, що вона стояла на устю Роси, тому, що й память за неї в 2-ій пол. XI в. була слабка. Можна думати, вона покинена була і зникла слідом по тій облозі, під час тієї печенізької „рати без переступа“ кінця X в., коли покинено Поросє взагалі. Натомість з'являється в XI в. Канів. По всякій правдоподібности його поставив в радї інших городів Ярослав — місце надто було важне і вигідне, аби він міг його при тім поминути, а що маємо про Канів згадку (хоч не зовсім певну) в 2-ої пол. XI в., то й вона може се потверджувати. Правдоподібно, стояв він на тійже Княжій горі, де стояла Родня, а далі на північ канівський замок

¹⁾ Він згадується в Патерику, в оповіданню про події 2-ої пол. XI в., побіжно й припадково. Тому що взагалі згадки Патерика з попередніх часів не дуже докладні, можливі і тут анахронізми, хоч і не конче.

²⁾ В Журналі Мін. Н. Пр. за 1904 р. кн. VI появилася статейка Ласкоронського, де він пробує довести, що Родня стояла на устю не Роси, а Ирші (Рші в літописи), але се безпідставний здогад.

перенесено вже чи не за литовських часів¹⁾. Що правда, в теперішній Каневі є церква Успенія, що своєю будовою вказує на княжі часи, але зрештою останками з тих часів сучасний Канів не багатий, і я скорше-б думав, що ця церква належить до якогось замісцевого монастиря²⁾, ніж би припустив, що тут був Канів XI—XII в., а побіч його, яка мила далі, стояла в XI—XII в. далеко багатша і люднійша (судячи по останкам) Родня, та літопись ані словом про неї не згадала. Так я в теперішніх обставинах розв'язую собі сю загадку; може дальші нахідки прояснять її ліній³⁾.

Більшого значіння Канів доходить в середній XII в. Едрізі вже знає його як визначну торговельну осаду. Всеволод Ольгович поставив тут — мабуть муровану („заложи“) церкву св. Юрія⁴⁾. Хто зна, чи вона не мала заступити юрківської катедрі (на се-б називало й імя церкви); принаймні потім єпископ юрківський зветь ся часами канівським⁵⁾. Почавши від Юрія Канів з часта служити резиденцією різних підручних князів, а часом, як і Торчеськ, виступає в ролі центра Порося⁶⁾. Коли відновили ся в 2-ій пол. XII в. половецькі напади, Канів прибрав важне значіння — руської сторожовні, бо стояв уже на самім пограниччю, а Дніпро забезпечував йому комунікацію з Київом. Сюди виходили князі з поляками „стерегти“ Руську землю від Половецьких нападів⁷⁾, або для охорони торговельних караванів; се робило ся так, що під той час як каравани Гречників або Залозників переходили степами.

¹⁾ В ілюстрації канівського замку 1552 р. вже згадуєть ся про „городше стародавнее широко, з валы немалыми“ — Архив ЮЗР. VII. I. 92. Про нахідки Княжої гори див. головню статі М. Біляшевського в К. Старий 1890, XII і 1891, I, також Археологическая летопись 1899--901, під словом: Некарі, також у Вобрянского Кургану в. Свѣдѣннѣ у каталогѣ музея Хойновского і В. Тарновського.

²⁾ Про сю канівську церкву див. реферат Лашкарьова в його Очерках і замтку О. Левницького в К. Старий 1903, X. Звичайно сю церкву уважають церквою св. Георгія, збудованою Всеволодом у Каневі, але на се нема ніяких доказів, а церква зветь ся тепер Успенською.

³⁾ Можна-б іще припустити, що Родня була відновлена на старій місці за Ярославом і загинула під час руїн при війні XI в., а в XII в. з'явивсь у сусідстві на її місці Канів, або що Канів XI в. стояв на Княжій горі, а що руїні, в XII в. був перенесений далі на лівий, — та багатство християнських старинностей трохи трудно вилучити як слід осади, що простояла тут тільки яких 60 літ, від Ярослава до 90-х рр. XI в.

⁴⁾ Іпат. с. 227. ⁵⁾ Іпат. с. 327, пор. 241.

⁶⁾ Іпат. с. 268, пор. 329. ⁷⁾ Іпат. с. 452, 453.

князі стояли в військом на поготові під Каневом, аби тим страхом повдержати Половців від грабовання караванів¹⁾. Тут же відбули ся в'їзди, „снеми“ з половецькими ханами²⁾. Крім того тут мусіла бути не маловажна пристань на Дніпрі.

Інші пороські городи: Товарів, Дверень, Кульдеюрів, Корсунь, Богуслав, Володарів — в історії звістні дуже мало. Не знаємо, котрі з них належать до Ярославових заходів (або ще давніших часів), котрі пізнійші. Дуже інтесне в них імя Корсуня: не можна бути в непевности, що його названо іменем славного кримського Корсуна — Херсонеса, але чому саме, і як — не знаємо. В історії XI—XII в. ці городи виступають тільки як сторожеві замки на пограничу, але багаті останки культури XI—XIII в. в Товарова і з городища Дівич-гора коло с. Сахнівки, де з звістних нам городів міг бути Кульдеюрів, або Дверень³⁾, — показують, що то були не тільки замки, але й справденні міста⁴⁾. З рештою в XII в. колонізація переходила й за Рось, і то досить значно⁵⁾.

Окрім замків се пограниче боронили подібні фортіфікації, як

¹⁾ Іпат. с. 361, 371.   ²⁾ Іпат. с. 330, 337, 454.

³⁾ Що на місці городища коло с. Конончі був Товаров, видно з листрації 1552 р. — Архив Югозал. Россіи с. 100; інвентар 1616 р. згадує, що на грунтах Товарова сіло село Воробіївка (іб с. 308), але се не зовсім докладно, як бачимо; археологічні нахідки бліжше локалізують його місце (в своїй Історії Київщини я міг тільки загально вказати на околиці м. Межирич). Що до сахнівського городища, то місцем до нього найближше підходить зі звістних нам пороських городів Кульдеюрів (хоч я б не поручив ся, що се було постійне імя, а не часове означення, по імені хана, що його в тім часі держав, як город Чюрнаїв). З другого боку, тому що се було більше місто, як показують багаті нахідки, насуваєть ся Дверень, що мусів бути одним з найліпших городів на Поросю: як особливо привабу державу дають його Контувдію. Цікаво було б зібрати кографічні назви з Сахнівки: може б вони рішили питання.

⁴⁾ Відомости про нахідки з с. Конончі й Сахнівки див. в Археол. хѣтописъ Ю. Рос. 1899 с. 94, 118, 146, 1901 с. 150, 182, 210—1. З Дівич-гори, як здогадують ся, походить дорогоцінний скарб в кол. Хазенка, знайдений в 1900 р. (місце нахідки лишило ся в секреті), що між іншими містить дорогоцінну діадему. Між нахідками, що дали розкопки тутешнього городища, особливо інтесний давн. Городище Товарова верте останками неолітичної культури й передмікенської кераміки, культура княжих часів виступає як найновіша верства на ній.

⁵⁾ Над Дніпром в середині XII в. останню руську осаду бачимо на цїлій переїзд від Каніва — видно се з подорожі Плян-Карпіні (Recueil de voyages IV 137). Хорографічні назви (див. прил. 14) також показують зовсім екрано, що чорнокоблицька колонізація переходила значно за Рось.

і по Стугні. Маємо оден вал, що йде лівим берегом Росп, потім повертає на північний захід понад Растваницею, а до сєї головної лінії притикає кілька менших, між Растваницею й Росею та за Росею¹⁾. Про час їх збудовання нічого не знаємо: що найбільше — можна догадувати ся, що головна лінія могла бути зроблена за Ярославом.

По за границями „Руської землі“, де концентрувало ся все життя Київщини, політичне і культурне, можна дуже мало вказати якихось визначніших осад.

Старий деревський Іскоростень не знадуєть ся ніде, окрім звістної облоги Ольги; не знати, чи й був він якимсь більшим центром, при слабім розвою городського устрою й політичної централізації в Деревській землі, але в усякім разі була се велика і давня осада, судячи по масі могил наоколо, і сильний замок — не дурно легенда каже, що Ольга стояла під Іскоростнем ціле літо. Головне замчище з кількома валами, на високім, гранітнім березі Уша, лежить на лівім березі, а на другім боці є два окопи, на верету від себе. Миля від міста є висока могила, що має давніше, як кажуть, вавни 5 сажнів — вона зветь ся могилою Ігоря²⁾; натуральні, вибиті водою в граніті, вавни звать ся „Ольгиними банями“, а сусідня тераса під навислою скалою, з дивною луною — „Святе“ — уважаєть ся місцем старої церкви з Ольгиних часів; о скільки одначе давні і народні сї традиції — годі сказати. Більш реальних історичних памяток теперішній Іскоростень — бідне місточко, з 2000 мешканців, не має ніяких³⁾.

З появою київських князів в Деревях, столицею Деревської землі, що тоді мабуть, вперше стала одноцільним політичним тілом, стає Вручий (Овруч, теп. повітове місто), на р. Норпня. Се був кріпкий замок на крутій горі, з двох боків неприступний, з двох иньших обгороджений валами (тепер ледви знати їх); крім того весною і в осени місто стає неприступним через болота наоколо. Столицею він був не довго, двічі — в 2-ій пол. X і на початках XI в., і то дуже короткі моменти: з прилученням же

¹⁾ Антонович — Археологическая карта с. 138.

²⁾ Її розкопали в 1847 р. і знайшли звірчї кости — може останки триани, та кілька стріл.

³⁾ Сеидульскій М. Искорость — в Волын. енархіальн. вѣдом. 1880. VII, Памятники старины въ западн. губерліяхъ в. IV, К. Старина 1882 II с. 546: Искорость — древній Коростень или Скоростень; тут сказано що назви „Ольгині бані“ парід не знає, а зве се місце просто „скакою“.

Деревської землі до Київщини ми не зустрічаємо тут осібних князів, хоч би і в київських підручних. Тільки Рюрик Ростиславич, відступивши Святославу Київ і зіставши ся при решті Київщини, показує якесь більше заінтересованне до своєї Деревської волости: він з часта перебував тут і мав якісь „орудия“¹⁾; він то, очевидно, збудував і тутешню церкву св. Василя²⁾: се було християнське ім'я Рюрика, і він поставив також і в Києві церкву св. Василя, „во имя свое“³⁾, бо взагалі мав велику охоту до будовання. Церква ся простояла до недавніх часів, але вже на початках XVI в. звітала лише останками колишньої слави: „кажуть старі люде, запише сучасник, була колись золотOVERXа, але від непамятних часів огнем спалена, і зовсім зіпсована й розбита“⁴⁾. Тепер від неї лишилася ся олтарна частина та північна арка, з останками фресків (церква завалилася 1842 р., коли почали розкопувати її фундаменти)⁵⁾.

З рештою Вручий, як і інші деревлянські городи, не граждали ролі в київськiм політичнiм життi. Ще найбільше можна б се сказати про Корчеськ (теп. Корець) і Мичськ (теп. Радомисль, чи властиво його передмістя — Мик-город⁶⁾), що беруть якусь участь в політичних подіях середини XII в.⁷⁾.

На полудневiм Плететровю визначним городом була Котельниця на р. Гуйві; се був великий і сильний замок, „городище великi доброе, мало не такоє як житомирскоє“, як казали в XVI в.⁸⁾, і значнійша осада: в середині і в 2-ій половині XII в. Котельниця бувала центром княжої волости, куди входило також і київське Побожє — городи Вожський, Межибожє⁹⁾. Далі випадє тут згадати ще Возв'ягель, або Зв'ягель, як він звав ся півнійше (в XVIII віці перехрещений на Новгород Волянський, тепер повітове місто), на середній Случи, — замітний він

¹⁾ Іпат. с. 443, 450, 452, 453—4.

²⁾ Місцева традиція уважає її фундатором св. Володимира.

³⁾ Іпат. с. 474.

⁴⁾ Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 12 (походження сеї записки внагає розслідування).

⁵⁾ Седульскій Г. Овручъ — Волянскія епарх. вид. 1876, I, Памятники старины въ зап. губ. IV і Волянъ, изд. Батюшковим с. 78—9 (в рисунок).

⁶⁾ Що Мик-город то давній Мичськ, видно з фальшованого привилея ки. Андрія Юривича „Китая“ — див. Описаніє Києво-печер. лавры Евгения с. 170. ⁷⁾ Див. Іпат. с. 285—7.

⁸⁾ Архивъ Югозап. Россіи VII, I 129. ⁹⁾ Іпат. с. 243, 257, 367).

з огляду на визначну ролю під час антикнязівського руху XIII в. Се мусіла бути вже тоді значна осада, а представила себе своєю трагічною долею: коли Данило розпочав похід для знищення готландців, що опираючи ся на Татар, виступили проти нього, Возвыгаль був піддав ся йому, але тільки про око, по відході його зарезав знову скинув з себе сю залежність і не сховав піддати ся висланому Данилом війську; побачивши, що з князем було лише п'ятьсот мужа, Возвыгаль насміявся з малого війська, стаючи на стінах міста. Роздражнений тим завзятем Данило, здобувши Возвыгаль на ново, спалив місто зовсім і знищив, а людей забрав і розділив між князями — учасниками походу, так що литовське військо, надійшовши за пізно в поміч Данилу, застало тільки „годовні й псів, що бігали по городищу“, як оповідає літописець¹⁾. Досить часто фігурує також при кінці XII і потім в XIII в., як город на київсько-волинським пограниччю, Камінець — місце його одначе не звістне докладно²⁾. Про погоринські міста бже мова при Волинській землі.

З внутрішнього життя Київщини піднесемо тут де що, полишаючи инше до загального огляду.

І так на сам перед мушу піднести тут, що обставини Київщини вложили ся на вироблення в землі заможної, впливової верхньої верстви, аристократії скажім. Ми бачили, що Київ і його околиця були осередком давньої й дуже інтензивної торгівлі, з другого боку важні торговельні шляхи, що сходили ся тут, а особливо вигідна водна комунікація забезпечали господарству доходи з продуктів, з надвишки продукції над місцеві потреби. З сього самого виникає існування тут заможних людей, капіталістів і господарів. З утворенням Руської держави роля Києва як політичного центра мусіла притягати і з инших земель чимало провінціальної аристократії, що бажала бути близьше політичного осередка чи для кар'єри, чи для вигоди; при пізнійших переходах князів з провінціальних столів на київський чимало мусіло подивити ся тут, в місцевій київській аристократії, приведених ними в ролі своїх дружинників провінціальних бояр, що й осідали тут, набували ґрунти, заводили господарство і т. и. Все се впливало на помноження київської аристократичної верстви, і як

¹⁾ Іпат. с. 555. ²⁾ Див. мою Історію Київщини с. 43 і в сім томі, в прикінках при малі Волини, sub voce.

з одного боку причиняло ся до піднесення матеріальної і по часті духової культури землі, так з другого боку зміцняло в ній вплив сеї аристократії.

Богаті купці й господарі вже силою економічної залежності від них поменьших господарств і промисловців, певних економічних клієнтель мусіли мати вплив у суспільности. До того, як ми могли по часті переконати ся вже з фактів поданих у попередніх розділах, сі заможні верстви тісно звязані були з правительством: ми бачили, що київська дружина в'язеть ся дуже тісно, непримітно навіть зливасть ся до купи з київським купецтвом. З другого боку ми бачимо тісні звязки дружинної верстви з ґрунтом, з сільським господарством; бачимо з звісток XII в., що дружинники мали маєтності, села, вели господарство; 1146 р. нпр. Кияне грабують „села и скоты“ дружини Всеволодової та Ігоревої; Ізяслав підносячи вірність своєї дружини, каже, що вона пішла за ним, вирікши ся своїх маєтностей, „своихъ сель и своихъ жилищъ лишив ся“¹⁾. Обяснити се все можемо тільки тим, що княжа дружина, боярство в значній мірі рекрутувало ся з місцевої заможної, купецької або властительської верстви. Вступаючи в службу князеві, репрезентанти сих верств набували нову дорогу впливу — через правительство.

Взагалі сю сильну і впливову аристократію в Київщині ми звичайно все бачимо в союзі з правительством, ліпше сказати — вона сама була частиною сього князівсько-дружинного правительства, як з другого боку, завдяки своєму впливу в землі мусіла в значній мірі керувати і громадою, вічем. Сей союз земської аристократії з князем відбив ся і на княжій політиці, на законодавстві, як можемо судити і з Руської Правди, бо сей кодекс (головно ширша його редакція) в значній мірі має ясно виражений характер оборони економічних інтересів богатих: властителів і капіталістів; деякі обмеження, зроблені против сих інтересів, були мабуть викликані спеціальними народними рухами. А коли б ми пошукали конкретних прояв сього союзу маєткової аристократії з правительством в житю, то маємо найліпший приклад в розрухах по смерті Святослава, де народня маса, користаючи з смерті князя, підіймасть ся на бояр і Жидів, а аристократія — „болшии и нарочитиы мужи“, понавши в перестрах, як скорше хоче спровадити собі князя для оборони від мас. Отже аристократія в Київщині конкурує, не бореть ся з правительством, а підпирає його, до певної міри сама буває ним.

¹⁾ Іпат. с. 233, 264.

Народня ж маса, хоч часом підіймаєть ся против неї, звичайно їде в політиці за її проводом: консеквентно вести свою лінію вона ще не вміє.

В інтересах аристократії було уставити в землі трівкий лад і порядок. Подібно до інших земель кнївська громада, на чолі котрої стоїть аристократія — ті „ліпші й нарочиті мужі“, змагає до того, щоб зробити з Київщини волость одної династії й тим занебїгти неустанним переминам на княжїм столї. Очевидно бо, що князі, з'являючи ся лише на короткий час на кнївській столї і не маючи надїї передати стїл своїм дітям, не могли бути такими уважними до інтересів землі, до своєї популярности в нїй, як князі дідичні. Окрім того сї князі наводили з собою провінціональну дружину і бояр, що не могло бути милїя кнївській аристократії, бо вона сама любить правити землею і сили видивами не любить ділити ся з зайдами. Я думаю, що в тих руках, які підіймали ся до смерті чужих князїв — нпр. Всеволода Ольговича, Юрія, а виявляли ся в розбиванню їх бояр — людей чужих, зайд чернігівських чи суздальських, виявляли ся не тільки неохота до них: могла бути тут і рука кнївського боярства.

Своєю династїєю кнївська громада чи її аристократія уважала Мономаховичїв, спеціально старшу лінію її — Мстиславову. При тім вона все волїє наступництво в простїй лінії, волїє старших синїв княжих як молодших братїв, отже як найтісніше звужує круг династії. Ся політика її виступає дуже виразно почавши від другої чвертї XII в.: діставши по Мстиславу й Ярополку Всеволода Ольговича, Князе дуже незадоволені тим і боять ся, щоб Ольговичї не схотїли тут закоренити ся: „Ольговичїв не хочемо“, „Ольговичїв дідичним володїнцем не хочемо бути“¹⁾, кажуть вони, та піддержують Мстиславового сина Ізяслава аж до його смерті проти всіх інших претендентїв. По його смерті вони не мають нічого проти брата його Ростислава, але коли виростає і виступає на історичну арену син Ізяслава Мстислав, симпатїї переходять до нього, й Князе не мають охоти до його стрїв — як от до Володимира Мстиславича. До Ростиславичїв Князе, видно, досить індиферентні, але їх симпатїї знову бачимо по сторонї Мстиславича Романа, коли він виступає в перших роках XIII в. на кнївську арену.

Отже при змаганню до відокремлення в замкнене політичне тіло, з дідичною династїєю у кнївській громаді були вироблені симпатїї до лінії Мономаха-Романа. Що тут вплинуло — чи приваби прикмети репрезентантів сеї династії, чи сама потреба єдинити ся

¹⁾ Іпат. с. 230.

на якійсь певній династії для установа трівого ладу і відокремлення? Я думаю, що в основі лежало спільне й иньшим землям се останнє змаганнє. Що вибір народа сплнинив ся на Мономаху, в тїм завинив Сьвятополк із своїми хибами, які здікредитували його лїнїю, що передовсім могла уважати себе київською *κατ' ἐξοχήν*; з другого боку Мономах умів придбати популярність, а його потомки в простій лїнії — піддержати її. По трох князях з Мономахової родини князюваннє Всеволода Ольговича київська громада прийняла як узурпацію і на далі обстала при Мономаховичах.

Цікаво б знати, чим саме Мономах і його потомки могли придбати собі популярність в Київщині. На се по часті дає відповідь наука Мономаха, де він виложив головні основи своєї політичної діяльності. Їх можна звести до двох точок; перша — бути уважним до голосу суспільности, дбати про популярність в ній; друга — самому пильнувати всіх галузей управи, до найдрібніших річей не спускати ся ні на кого, аби запобігати кривдам суспільности. Се дійсно дуже цінила суспільність, як ми бачимо зі скарг на Мономахового батька Всеволода, що він не вглядав в управу, або в жадань Киян до Ігоря Ольговича, аби він пильнував своїх урядників. Можемо вказати ще оден момент, котрим Мономаховичі могли придбати собі популярність — се їх традиційна боротьба з Половцями. Почавши від походів на початку XII в. і до кн. Романа Мономаховичі все стоять на чолі свої боротьби і ніколи майже не уживають Половців у своїх внутрішніх війнах, як иньші князі. Суспільність же київська на сїм пункті була дуже дражлива, і боротьба з степом серед неї була незвичайно популярна, завдяки тим прикростям, які терпіла від Половців Київщина.

З своїми політичними змаганнями київська громада виступила виразно і дуже рішучо по смерті Всеволода Ольговича. Вона закликала Ізяслава Мстиславича, виразно стала по його стороні проти Ігоря і zapewнила йому побіду. Але устояти ся з Ізяславом показало ся далеко трудніше: окрім Ольговичів з претензіями на київський стїл виступили молодші Мономаховичі (Юрій), а з ними в союзі був галицький Володимирко і Половці. Перша комплікація особливо не подобала ся Киянам; як вони готові були помагати Ізяславу на Ольговичів, так знову бажали, аби відносини між самими Мономаховичами були якось позагоджені, й рішучо не хотіли входити в сю боротьбу; очевидно, вона здавала ся їм занадто небезпечною. Взагалі, коли виявила ся уся тяжкість і небезпечність свої боротьби, у київської громади пропала всяка охота до рішучого мішання. Її політичною девізою стає — не ризикувати і як найменше взагалі

власити в княжу боротьбу: „коли силень будеш, а мы съ тобою, а князь не твоє веремя“, „сила его велика, а у тебе мало дружини — поїди прочь“¹⁾, єї слова Княж, адресовані тому ж Ізяславу, вповні пояснюють нам єю політику не-ангажування. Один тільки раз, в 1151 р., коли їх вибранець Ізяслав мав о стільки значні сили й так упорядкував ся, що справа його не виглядала рязиковною, Княже енергічно виступили по його стороні, ухвалявши, що ціла громада має йти на війну: „нехай ідуть усі, хто може хоч палицю в руки взяти“. По нещасливім же кінці сеї боротьби за київський стіл — зруйнованню Київа 1169 р., київська громада показує ще менше ініціативи, ще менше активно виступає.

Така мала інтензивність політичної діяльності київської громади могла мати різні причини. З одного боку — показало ся, що завдяки політичній традиції Київа відокремленне Київської землі йде далеко трудніше ніж усякої иньшої, що боротьба ся далеко більш скомплікована. По друге — для Київа як для торговельного міста, взагалі для київської аристократії всяка війна була особливо тяжка, бо була по кешені, й тому громада передовсім бажала спокою, за всяку ціну. По третє — такі й сили сеї громади були не великі. Вона розпоряджала силами самої тільки Полянської землі, дуже невеликої, — силами Київа і його пригородів; київські ж „волости“ аннекси, не залежали від київської громади, від київського віча, а безпосередно від князя тільки. Деревська земля як з одного боку не показувала ніяких змагань до самостійного політичного життя, так з другого боку показує повний індиферентизм до політичних змагань київської громади і не бере ніякої участі в її житю. Один однійський раз маємо тут ніби прояв участі, але й то непевний: коли 1151 р. Ізяслав Мстиславич, на заклик Київської землі, йшов відбирати Київ від Юрія, бачили ми по дорозі стрічі в Дорогобужу, Корчеську, Мичеську; люде виходили часом з церковною процесією, часом просто в депутації, заявляли свою радість з причини приходу Ізяслава й називали його своїм князем²⁾. Подібним способом і київські громади заявляли свою участь в політичних справах. Але єї депутації з міст погоринських і деревлянських з'являли ся тоді тільки, як Ізяслав із своїм значним військом приступав шід певний город, хто зна — чи не робило ся се просто для охорони города від можливих прикростей³⁾.

¹⁾ Іпат. с. 279.   ²⁾ Іпат. с. 285—6.

³⁾ На таку гадку наводять особливо дорогобузька депутація: її, видно, інтересувало головню, аби місто не було пограблене військом Ізяслава, і так розумів се, очевидно, й сам Ізяслав (див. вище с. 167).

Полуднева Київщина була в значній мірі залюднена Чорними Клобуками, що теж не входили в круг впливу київського віча: се була чужа домішка, що не чула обов'язку, як київські пригороди, тримати ся ухвал свого „города“. В середині XII в. Чорні Клобуки, що правда, тримають ся разом з Києанами, хоч і фігурують особно: „Руська земля і Чорні Клобуки“, як говорить про них літописець. Але в другій половині століття вони більше пильнують уже своїх інтересів, часом тримають ся нещиро („льстять“), часом тримають ся зовсім противних князів, і тим розуміють ся тільки ослаблюють силу київської громади. Так нпр. за часів боротьби Мстислава Ізяславича за Київ, тимчасом як Києане тримали ся його, Чорні Клобуки „льстили“, а деякі з поміж їх попробували піддержати проти нього Володимира Мстиславича¹⁾. Трохи півнійше знову бачимо, що частина Чорних Клобуків тримаєть ся Мстислава, але не щиро, частина ж стає по стороні Ростиславичів²⁾; в рішучу хвилю — київського погрому 1169 р. Чорні Клобуки теж „льстяку подь Мстиславомъ“³⁾.

Що навіть і з поміж пригородів у Вышгородців бачимо натаяк на певну емуляцію з Києвом, або принаймні брак тіснійшої солідарности, я вже кавав.

Не зважаючи виробити для себе свою династию і навіть не відважуючись дуже ангажуватись нею, київська громада мала ще жменьше енергії й відваги взяти управу землі в свої руки. Коли вона не могла мати князя, якого бажала, вона воліла мати якого небудь ніж ніякого. Не знати, що при тім тут впливало — потреба оборони, чи страх внутрішніх розрухів. „Тяжко баше Києаномъ, не осталъ бо ся баше у нихъ ни одинъ князь у Києвѣ“ каже літописець⁴⁾, пояснюючи, чому Києане в 1154 р. закликали до себе непопулярного Ізяслава Давидовича; вона додає, що при тім Києане бояли ся Половиців, але в усякім разі сей епізод найхїпше показує повну безрадіність громади що до самоуправи. Можна подібних ілюстрацій знайти й більше — згадаймо хоч би, як київська громада стратила духа, втративши Всеслава під час повстання 1069 р.

Не бувши спроможною до самоуправи, громада не спромагалась і на якісь, по теперішньому кажучи, конституційні змагання. Ми не маємо слідів змагань забезпечити для громади і віча певну участь в управі, певний вплив на адміністрацію, навіть змагань до зре-

¹⁾ Іпат. с. 365, 367.   ²⁾ Іпат. с. 375.   ³⁾ Іпат. с. 273.   ⁴⁾ Іпат. с. 327.

Виїжкова політична роля Київа, що не дала Київщині відокремити ся в замкнене політичне тіло, мала ще иньший наслідок: вона не дала Київщині розвинути ся на систему дрібніших князівств, як то було в переважній більшості земель Руської держави. Що правда, в Київщині, як то ми бачили, роздавали ся волости ріжним князям досить часто, особливо від середини XII в. почавши, але ся практика мала тут свої відміни. Мотиви надання були дуже ріжнородні. Часом се були близькі свояки — брати або сини київського князя, що хотів їх мати поблизу чи то для помочи, чи то для забезпечення їм спадщини київського стола. Часом се були волости для ріжних молодших свояків, що не мали зовсім волости або втратили її в иньшій землі, й київський князь, як патріарх династії, почував обовязок заопікувати ся ними. Часом сі волости мали задоволити або нагородити тих, що помогли здобути київському князю його стіл, або мали на нього теж якісь права і претензії, так що приходило до компромісового поділу Київщини. Тої головної причини, що приводила до роздроблення иньших земель — розмноження місцевої княжої династії та поділу її на лінії та галузі, в Київщині не могло бути, бо тут не втворювало ся місцевої династії.

При частих змінах князів на київськїм столі та при частих перемінах у відносинах тих підручних князів Київщини, вічно міняли ся й київські волости: викроювала ся волость для певного князя, повставало мале князівство; забирав ся він по якімсь часі, се князівство втратило свою окремішність; з'являв ся новий князь, якого треба було „наділити“, — для нього викроювали волость зовсім де инде. Постійних якихось волостей, що все бували б в ролі осібних князівств, можна сказати, не було. Тільки Погорина, ся київська причіпка, особливо часто служила волостію для ріжних київських підручників, і се вплинуло на те, що вона відокремила ся вкінці від Київщини й прилучила ся до Волини. Зрештою, розложивши княжі волости в Київщині в тім порядку, як часто котра була княжою волостію, ми дістанемо такий ряд: Погорина, Вишгород, Білгород, Торчеськ, Треполь, Канів, Котельниця (з Божьком, Межибожем і ще двома містами), Овруч, Корсунь, Богуслав, Бужськ, Мозир, Корчеськ, Котельниця (сама одна), Михайлів, Похоний¹⁾. Більша половина в сїм ряді, почавши від Овруча — бували тільки по одному разу осібною волостію, і се

¹⁾ Реєстр князів на сїх волостях (не вповні докладний) див. в каталогах Погодїна, в його Исследованиях т. VI.

власне може показати, як не було якоїсь постійності в істнованню тих волостей. Тому, розуміється, вони й не могли відокремити ся.

Більшість сих волостей, як ми бачимо, лежать на території Полянської землі. Се пояснюється двома причинами: роздаючи волости підручним князям, аби мати їх до помочи, київські князі зовсім природно, садонили їх у найближшій околиці Кієва. З другого боку князі, особливо ті, що мали якісь надії на київський стіл, уважали то за певну точку гонору — мати „часть в Руській землі“. Се теж було одною з причин неподільности Київщини, бо полянській території трудно було поділити ся вже з огляду на її тісні границі, ва її ж границями княжі волости в Київщині (в нинішню Погорини) викроювали ся дуже рідко.

Більш або менш тісні звязки з Кієвом сих волостей в часи істновання в них осібних князів залежали від тих мотивів, котрі приводили до їх утворення. Коли се нпр. була волость призначена київським князем своєму сину або иньшому підручнику, покликаному до помочи, то, розуміється, тісні звязки сеї волости з Кієвом майже не ослабляли ся. Подібно було, коли київський князь давав якомусь сарапі бездомному князю якусь волостку на якийсь час. Инакше було, коли ділено Київщину між кількома претендентами; але й тоді свідомість неподільности Київської землі впливала на певну сохідарність, бодай часом. Так ми бачили, що Святослав Всеволодович і Рюрик, поділивши Київщину, почували ся до обовязку пильнувати спільними силами „Руської землі“, без ріжницї, чия то мала бути пайка — Святослава чи Рюрика. Рюрик запитав раз Святослава, як він гадає, чи йти походом сеї землі на Подовців, чи тільки стерігти землю, і Святослав виеловив ся проти походу; тоді Рюрик сказав, що він би в таким разі пішов на Литву, „але Святослав з незадоволенням відповів: брате й свате, як ти підеш з своєї отчини в своїх справах, а я знову піду за Дніпро в своїх справах, то хтож з нас лишить ся в Руській землі?“ і тим перерив дорігу Рюрику¹⁾

Историчні обставини зробили з Кієва не тільки політичний, але й духовний, культурний центр давньої Русі. Початки такого значіння виходять за границі докладніших історичних відомостей. Ми можемо нпр. догадуватись, що в сфері матеріальної культури Кієв міг уже й скоріше ніж в X в. стати важким, або навіть головним осередком для східньої Європи, судячи по звістках про торговельні й культурні звязки його з тодішніми світовими

¹⁾ Ипат. с. 455.

огнищами сієї культури. Але наші відомости й археологічні матеріали не йдуть назад далі кінця X в., а головний розцвіт київської культури, судячи по тому що ми маємо, ми повинні покласти на XI—XII в. Се той час, коли в давній Русі переважає вже рішучо вплив візантійської культури й головно під її впливом, хоч і не виключно, розвивається ся руська культура й штука.

Вже зваживши те саме, що Київ був найславнішою столицею, куди в XI—XII в. лїзли князі з ріжних династій, щоб на „золотім столі київськїм“ укоронувати свою політичну кар'єру, далі — що се був центр релігійного життя, найбагатша збірка церков і монастирів, осідок найпшнійшої аристократії й плютократії, — ми моглиб зміркувати, що тут мусїла найбільше розвинути ся штука й артистичний промисл. І се потверджується й письменними звітками, а ще більше — археологічними пам'ятками. На полі церковного будівництва (світське стояло зовсім на другім пляні) инші землі не тільки що рівняти ся, але й наблизити ся не могли до Києва, що до грандіозности, численности й багатства його архітектурних пам'яток. Далі — коли порівняти всі ті останки старої штуки XI—XII в., привозної й місцевої, знайдені в Києві — з одного боку, і знайдені по всіх пшних землях Руської держави — з другого, то бачимо, що сума всіх останків не дорівняє київським ріжнородністю та багатством. Очевидно — тут було головне огнище, головний торг, найбільший попит на сей артистичний промисл, і його найбільший, живий музей.

Кінець XII в. і навіть друга його половина була в тім переломі. Я вказу на дрібний нїбн, але дуже характеристичний симптом. До середини XII в. кождий важнійший князь бажає полизити в Києві якусь пам'ятку по собі, по своїм князюванню. Кождий київський князь ставить свій патрональний монастир — по свому християнському імені. Менші князі ставлять часом церкви, або роблять значнійші жертви до вже готових церков. Останній з київських князів, хто поставив у Києві свій патрональний монастир, був Всеволод Ольгович; по нім поставили ще Святослав і Рюрик церкви на княжих дворах. В XIII в. князі вже не стараються ся лихати по собі пам'ятку в Києві, противно — вони розтягають з Києва та Київщини зібране там добро. Вістуном сього був Андрий Юрисвич, що викрав чи забрав славний образ з Вишгорода до Володимира. Король Данило будуючи катедру в Холмі, позабирав образи з Києва, з фамілійного монастиря св. Федора,

і в Овруча, давони теж „принесе ле Києва“¹⁾. Не казати вже хіба про грабування клівських церков і домів під час погрому 1169 р. і пізніших.

З росповсюдженням християнства Київ став релігійним центром Русь і центром церковної управи. Цілий час до середини XIII в. він був осідком зверхника руської церкви — митрополита; тут поставляли ся єпископи для всіх земель Руської держави і в дуже значній, навіть в переважній масі вони брали ся з Києва ж. Так єп. Симон на початку XIII в. членив таких єпископів, що вийшли з самого лише кївського Печерського монастиря, на 50 мужа. Особливим центром був Київ для монашества: число монастирів, яке ми знаємо в Києві, далеко перевищує суму всіх інших, які ми знаємо по інших землях XI—XII в. Розуміється, тут мусимо числити ся з припадковістю наших відомостей, але що Київ був головним осередком монашества, його митрополією, се не підлягає сумніву. При аскетичнім характері тодішнього християнства і особливім поважанню чернецтва се й надало Києву значіння „руського Єрусалима“, яке він задержав і доси. Спеціально Печерський монастир, що вже в XI в. уважав себе взірцем і митрополією всіх інших руських монастирів²⁾, служив тою все-руською сьвятощею, що оповивала своєю аврелею й цілий Київ. Не тільки звичайні люди, але й особи з різних княжих династій приїздили в Київ, щоб постритись або просто дожити тут віку в сусідстві сьвятинь — як Сьвятослав Давидович, як жінка Ульба мнеського, як сестра суздальського Всеволода Ольга і т. п.³⁾.

Таке ж виїмкове становище займав Київ і в старій книжності. Переважна більшість писемників XI—XII в. так чи инакше звязані з Києвом. З анонімної літератури, переховані в інших місцях, в північних землях, безперечно, є теж велика маса матеріалу звязаного так чи инакше з Києвом⁴⁾.

Нарешті ще в одній сфері староруського життя Київ відіграв важну, виїмкову, хоч і не так примітну роль — в сформованню старого руського права. Не може бути сумніву, що як раз звичайове право Київщини і передовсім клівської громади, як громади „города“, міродайного для його пригородів і провінцій, та рішення клівських князів і сусідів лягли основою староруської

¹⁾ Іпат. с. 559. ²⁾ Іпат. с. 113. ³⁾ Іпат. 338, 422.

⁴⁾ Новіша проба статистики клівських рукописей, які заховали ся до тепер — у Волкова Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ (Памятники древней письменности СХХII) с. 30—1.

кодифікації права, що мала значінне потім для цілої системи земель Руської держави, а пізніше послужила основою кодифікацій в. кн. Литовського і Московської держави.

В додатку до цього розділу я скажу де що про Турово-пинську землю — небогато, бо відомости наші про сю землю взагалі незвичайно скупі і часто поплутані, а до того й інтерес вона для нас має тільки другорядний, бо її етнографічна приналежність до українсько-руської групи племен в ті часи непевна, а до теперішньої українсько-руської території вона належить тільки своїм західнім краєм. Бувши довгий час „київською волостію“¹⁾ вона достойно і праведно може бути обговорена тут — в додатку до Київщини²⁾.

Етнографічним підкладом сеї землі-князівства ми мусимо уважати Дреговичів. Київська літопись не раз просто так і називає турово-пинську територію: „Дреговичі“³⁾. Але справа з дреговичькою територією стоїть дуже не ясно⁴⁾, і в теперішнім стані науки сеї неясности не можна й усунути. Літопись каже, що Дреговичі сиділи між Припєтєю й Зах. Двиною⁵⁾; але басейн р. Березини належав до Полоцького князівства (потім відокремляється він в осібне князівство Минське), і приналежність його до Дреговичів часто оспорується, а політичні центри Турово-пинської землі — Туров і Пинськ лежать на правім уже боці Припєтєя, так що літописного означення що до припєтєської границі уже

¹⁾ Іпат. с. 222.

²⁾ Література давнього Турово-пинського князівства досить бідна. Головне місце займають дві новіші монографії: Довнара-Запольського *Очерк истории земель Кривичской и Дреговичской до к. XII в. и Олександра Грушевського Пинское Полесье* (кн. I — віки XI—XIII, ч. II — віки XIV—XVI), де подана й спеціальїша література. Статя М. Gozdawa *Terytorium księstwa Pińsko-Turowskiego* (Ateneum, 1898. VIII) не дає нічого й опирається на пізїйших відомостях — XV—XVI вв. *Историко-статистическое описание Минской епархии арх. Николая, 1864.* дає дуже мало. Не більше пожитку і в праці Татура *Очерк археологических памятников на пространствах Минской губернии, Минск, 1892.* О скільки територія Турово-пинського княз. входить в територію теп. Волинської губ., можуть служити для нього також праці Теодоровича і Салковасова див. в прим. ¹⁾.

³⁾ „Глѣбъ бо бяше воевалъ Дреговичи и Случескъ пожегъ“ — Іпат. с. 203; „Святославъ Ольговичъ... вѣя Курескъ и с Пусемьскъ, и Сновьскую тысячу у Иваслава, и Случескъ и Кльческъ, и вси Дреговичѣ“ — с. 208.

⁴⁾ Див. т. I с. 165—6. ⁵⁾ Іпат. с. 3.

ніж не можна прийняти за докладне¹⁾. Тож приходить ся зовсім відложити на бік справу етнографічного підкладу, що могла б нам вяснити початкову чи ідеальну територію Турово-пинського князівства, її тенецу, — а просто зайняти ся його політичними границями.

З сими стоїть річ ніби трохи ліпше, але й тут багато неясного. Треба пам'ятати, що Турово-пинське князівство, положе в сфері впливу і в сусідстві двох сильніших політичних центрів — Києва і Володимира, легко могло носити, і певно поносило різні територіальні страти, хоч ми переважно й не можемо докладно їх сконстатувати, а тим менше — вимірити.

В наших літописях з X—XIII в. вписують ся такі міста вправно як привалєжні до „Дреговичів“, себто Турово-пинського князівства: Туров, Пинськ, Случеськ, Ключеськ²⁾. Крім того в середині XII в. до Турово-пинського князівства, видно, зачисляв ся ще й Черторийськ, на Стирн³⁾, але пізнійше він належав уже до воланських земель: в першій чверті XIII в. ним володів луцький князь Мстислав Німий, а коли по його смерті взяли Черторийськ пинські князі, Данило і його тесть Мстислав Удатний уважали се узурпацією („не подобаєть Пиняномъ держати Черторийска, яко не могу нмъ терпѣти“). Данило відібрав його від Пинян, і він зістав ся й на далі в Луцькій волості⁴⁾. Коли відійшов він від Турово-пинської землі не знати.

Нема непевности, що Городно (містечко в Пинськїм повіті між

¹⁾ Хіба би прийняти, що Туров і Пинськ стояли вже не на дреговичькїм ґрунті, а тільки притягнули до себе полудневу частину Дреговичів, взагалі не визначених особливим політичним і культурним розвитком, подібно як ипр. Черинів притягнув до себе територію Радичів? Розумієть ся, се була б дуже відважна гіпотеза.

²⁾ Про Случеськ — Іпат. с. 203, тек с. 209; інші тексти дав. в прим. 3 на с. 300.

³⁾ Іпат. с. 222: Всеволод Ольгович, відібравши Туровське князівство від Вячеслава, своїм своїмкам дав до городу: Берестий и Дорогичинь, Черторийськ и Ключеськ, а своїми відповідають на те, що вони не хочуть „кїївської волости“. Найпростіше розуміти, що сі всі городи звуть ся кїївськими тому, що зачехили ся до туровських. Правда, можна б припустити і те, що Черторийськ не був туровським городом, а Всеволод відібрав його від Волани, але на се нема ніякого, а пізнійші претензії „Пинян“ на Черторийськ дуже промакивають за тим, що се була туровська волость, бо ледво аби сміли по литовське воланське добро такі слабі князі як пинські. Початком відокремлення Черторийська могло бути надання його Давиду Ігоровичу на з'в'їзі 1100 р.

⁴⁾ Іпат. с. 502, 616.

Стирем і Случею) теж належало до Турово-пинського князівства; географічне положення виразно на се вказує. Але ми починаємо про нього чути тільки тоді, коли воно вже становить особну княжу волость — так званого Всеволодка городенського, в 20-х рр. XII в.¹⁾ Він був сином Давида Ігоровича, що володів останніми часами перед смертю Погориню; правдоподібно в заміну за Погорину Святупольк а може й Мономах, що теж володів Турово-пинською землею, дав його сину кусник сеї останньої — Городенську волость. Окрім Городна ся волость обіймала ще Дубровицю і правдоподібно — Степань на Горони²⁾, отже — землі по нижній Горини, тим часом як властива т. зв. Погорина, себто землі на верхній Горини, належали тоді до Київщини, потім до Волини. Чи вся Городенська волость була сформована з Турово-пинських земель? В тім нема нічого неможливого, коли пригадаємо, що сусідній Черторийськ належав по всякій імовірности до Турово-пинських земель, а він лежить майже однаково далеко від Припети як і Степань. В усякім разі в другій половині XII в. Городенська волость злучила ся з Турово-пинською: старші лінії городенської династії скінчили ся на синах Всеволодка³⁾, їх землі, очевидно, перейшли до Всеволодкового зятя Юрія Ярославича, туровського князя⁴⁾, наслідком сього посвоячення; вже 1184 р. в Дубровиці бачимо Юриєвого сина Гліба⁵⁾. Молодші лінії могли заціліти (пізнійше ми стрічаємо виводи деяких княжих фамілій від сеї династії), але про них ми нічого не знаємо.

На західній границі Пинського князівства літописи згадують місто Небль (теп. Нобель, близько Припети)⁶⁾, але не дають виразних вказівок, куди воно належало. Остатня звістка яку вони дають, скорше б натякала на приналежність його до Пинська, і се стає дуже правдоподібним, коли зважимо, що пізнійше Небль дійсно

¹⁾ Іпат. с. 210. Сам Всеволодко згадується вперше 1116 р. — Іпат. с. 204, але без назви волости.

²⁾ Ми не могли б пояснити, як Дубровиця стала турівською волостью, инакше як тільки прийнявши, що вона належала до Городна. Що до Степаня, то приналежність і його до Городна опирається на здогаді, що степанські князі належали до турівської династії, а се хоч і дуже правдоподібно, та все тільки гіпотеза (імя степанського князя Івана Глібовича підтвердило б також сю гіпотезу: династії мали свої фамілійні імена, і такі імена як сі стрічаємо в турівській династії, а в волинській — ні).

³⁾ В останні Всеволодковичі згадуються ся 1167—8 р. Іпат. с. 365 і 368.

⁴⁾ Оженив ся з Всеволодківною в 1144 р. — Іпат. с. 227.

⁵⁾ Іпат. с. 426. ⁶⁾ Іпат. с. 338, 566.

входив у склад Пинського князівства¹⁾. Але се місто мусіло бути пограничним, бо дальші осади на верхній Припєти (Дьбязь, Вєгли, Ратно), як вказують акти XIV в., належали до Володимирського князівства, і дуже можливо, що так воно було й давніше.

Якийсь час — коло 60 літ, належала до Турово-пинського князівства Берестейська земля, і разом з Турово-пинською була прилучена до Київа. Стало ся се правдоподібно за Всеволода²⁾, а відлучила ся Берестейщина назад в середині XII в.³⁾ Границею Пинщини і Берестейської землі був вододіл р. Пини і Буга: землі в районі правих притоків Буга належали вже до Берестя, соб то до Волини (як Кобрин, Каменець на Лосні), а землі північного Пинського князівства (XV—XVI в.) скінчили ся як раз областю Пини та середньої Ясольди, і се можна прийняти й для попередніх часів. На півночі крайні городи турово-пинські були Клець, Кониль і Слудць.

До котрої землі належала т. зв. Чорна Русь — волости в районі полудневих притоків Німана — Новгородок, Несвик, Слоним, Волковийсь, і верхньої Ясольди (Здитов), доки їх не забрали литовські князі, се досі не вяснено. Етнографічний підклад теперішньої колонізації показує, що сї землі стояли в колонізаційнім звязку не з берестейським Побужем, а з дреговичькими — білоруськими землями; се потверджує й повний індіферентизм галицьких князів XIII в. до сих земель. Звичайно думають, що сї волости належали до полоцьких, чи то мінських, як і волости басейну Березини⁴⁾, і се вповні можливо, хоч і бракує нам яких небудь близьких вказівок на се, окрім хіба *argumentum a silentio*: що як би то були турово-пинські землі, то може б ми про них що чули в XI—XII в., коли Турово-пинська земля належала до Київа.

Також гіпотетично лише можемо ми провести турово-пинську границю і по вододілі Птичи й Свєслочи, бо в басейні Свєслочи бачимо полоцькі волости — Мінську й Ізяславську. Крім між Припєтю й Дніпром, по відокремленню Турово-пинської землі, як

¹⁾ Див. у Любавського *Областное дѣленіе* в. кн. Литовского с. 196.

²⁾ Див. вище с. 77.

³⁾ В останнє вона згадуєть ся разом із турівськими волостями 1142 р. а в 50-х рр. вона вже не належала до них — *Іпат.* с. 321, 365.

⁴⁾ Антоновича *Монографія* II с. 20, Любавській *op. c.* с. 2, Леонтович *Очерки изъ ист. лит. рус. права* с. 73. Ол. Грушевський зачисляє їх до Турівського князівства (с. 19).

ми бачили вже, належав до Київщини (Брянська волость), як і волость Мозирська. Чи належали вони коли до Турова не знати.

Таким чином Турово-пинське князівство XII—XIII в. займало землі середньої Прип'яти. На півночі воно було обмежене вододілами Зах. Буга, Німана і Березини; на півдні вганялося в області Горини і Стіра. Це класичне „Полісся“ — край лісів і багнистих трясовин; тільки західня частина, між Пчиною і Ясольдою трохи вища, сушіша і густіше залюднена, решта вкрита й тепер великими лісами, неперехідними багнами й дуже слабо залюднена. Однак в часи Руської держави й пізнійше — в XIV—XVI в. такими лісовими та багнистими краями не помітували, як тепер, вони бо мали дуже цінну в ті часи прикмету — безпечність; сі ліси й „дроговини“ забезпечали їх від всяких ворожих спустошень далеко ліпше як вали й замки. Та й господарка тоді була інакша — доводилося, бортництво, пізнійше лісові промисли давали тоді ліпші доходи як рільництво, і тим пояснюється, що поліські селяне XV—XVI в. платили податки не вищі, а навіть часом і вищі від тих, що жили на найдіпших ґрунтах. За те торгівля, культурні зв'язки, комунікація на подібнім терені мала великі перешкоди, і на полі культурні ми не можемо тут ані багато вимагати ані багато принускати.

Головні центри місцевого життя ми вже знаємо — це Туров, Пинськ, Клецьк, Слуцьк, Городно, Дубровиця, Степань, Чортківськ. Коли долучити сюди згаданий Небель та Копицьк, то разом ми маємо вже всі осадні, згадані в наших літописях.

Туров мусів бути споконвічним політичним центром, коли не всієї території пізнійшого Турово-пинського князівства, то бодай його східньої частини. На це вказує легенда, переказана в Повісті временних літ, про князя Тура, що він прийшов з-за моря, поставив Туров, „отъ негоже и Туровци прозвашася“, і тут княжив¹⁾. Ця легенда, розуміється, — тільки етимологічний міт: від імені міста зложено переказ про його фундатора — епоніма, але вона вказує на те, що в Турові пам'ятали князів перед Сьвятополком старшим Володимировим сином. За Володимира Туров був столицею всього Турово-пинського князівства, політичним центром, і з'остає ним до кінця XII в. До цього прилучається й церковне значіння його як катедри: туровські єпископи відомі

¹⁾ Декотрі оборонці слов'янського бога Тура і в сім Турі бачили свого бога — особливо Голубовський в К. Стар. 1891, X, але пор. про це т. I с. 531.

нам від першої пол. XII в.¹⁾, але катедра могла бути заснована далеко скорше²⁾. З місцевої повісті про Мартина мнїха, спланіє десь в другій половині XII в., довідуємось про існування тоді в Турові й „єпископя монастыря“ Борпеа і Гліба, за мурами, на болоню, де мало стати ся чудо над тїм Мартином, описане в повісті. Правдоподібно, сей монастир був єпископською резиденцією, а засновано його, мабуть, за часів Ярослава, що міг мати на меті тут, у столиці Сьвятополка запечатати память сього „окаяного князя“ згадкою про убитих ним братів; се було б найбільше правдоподібне об'ясненнє. У всякім разі се не була пам'ятка пізньої династії Сьвятополковичів, і взагалі, видно, вони не спромогли ся на якусь визначнішу церковну фундацію, бо туровських князів з другої половини XII в. ховано в київськїм монастирі св. Михайла (Золотоверхім) — фундації їх предка Сьвятополка³⁾.

Згадка літописн про єп. Акіма звертає на себе увагу незвичайною його ролюю і долею. Коли Вячеслав, тоді князь туровський, надіючися на свій ряд з Ізяславом, почав розпоряджатися княжими волостями, гнів Ізяслава вияв не тільки на Вячеслава і його бояр, а й на єп. Акіма: він відібрав Туров від Вячеслава, його посадників казав поковати, а єп. Акіма арештувати й привести до Києва. Очевидно, Акім уважав ся впливовим дорадником, а може й ініціатором тих Вячеславових розпоряджень⁴⁾. В другій пол. XII в. прославив ся на туровській катедрі єп. Кирил, найславніша особа, яку взагалі дала давній руській історії Турово-пинська земля. Оповідання прологів (звістєне вправді в пізнійших тільки копіях, XVI—XVII в.) каже, що він був і родом з Турова, син багатих батьків (не знати, тільки, чи се звичайна шаблянова подробиця таких життєй), потім постриг ся й затворив ся „в столпі“. Його численні твори показують в нїм чоловіка

¹⁾ Єп. Акім, згадуєть ся під 1146 р., а попередні — Симєон і Ігнатій в оповіданню повісті Мартина мнїха. Передруковано при книзі Творєнія Кирила Туровского, вид. єп. Євгенія, К., 1880.

²⁾ Півнійше, в XV—XVII в. стрічаємо традицію, чи згодом, що туровську катедру засновано за Володимира св., і се само по собі можливо вповні.

³⁾ Тут поховано Сьвятополка Юрєвича, потім Гліба — Іпат. с. 449, 496.

⁴⁾ Іпат. с. 234—5. Воскр. 1 с. 36. Ол. Грушевський (ор. с. с. 46) бачить тут план Туровців піднести значіннє своєї землі й відокремити єя. Гадка дуже інтересна; вона ослаблюєть ся трохи тїм, що Вячеслав був бездітний старець, отже династії землі не міг дати.

дуже освіченого на тодішні часи, обзнайомленого з риторичною технікою, так що коли він бодай початки сеї одвіти дістав у Турові, то се може дати несогірше свідощтво тутешній книжності.

Другим центром землі і суперником Турова був Пинськ. В сказанію про Бориса і Гліба (т. зв. Якова) ще Святиполк (Старий) має столицю в Пинську¹⁾. В літописи в XI в. столицею виступає Туров, але й тут при кінці XI в.²⁾ Пинськ згадується як важний, другий, по Турові тутешній центр. При кінці XII в. (в 1190-х рр.) бачимо, що родина старого туровського князя Юрія — його жінка й молодші сини живуть у Пинську³⁾, хоч ще в звістках Турову дає ся перше місце перед Пинськом⁴⁾. В XIII в. вже за пинськими князями дуже часто й не чуємо зовсім туровських, очевидно — Пинськ узяв гору над Туровом, хоч Туров і далі мусів лишати ся княжим столом: „пинські і туровські князі“ згадують ся в Волинській літописи в подіях 1270-х рр.⁵⁾. Катедра зістала ся й на далі в Турові.

Подібно як з Туровом, було і з Городном. Ми бачили, що воно під 20-х рр. XII в. стає столицею осібною князівства — Городенського⁶⁾. Але при кінці XII в. столицею на місце Городна стає, видно, Дубровица, бо про городенських князів від тоді не чуємо, а на їх місце виступають дубровицькі. Якихось ближних подробиць про сі міста не маємо. Серед подій 1184 р. в київській літописи записано, що Городен погорів весь: запалила його блискавиця; згоріла й кам'яна церква⁷⁾. Але про котрий тут Городен іде мова, на певно не можна сказати; скорше одначе про приплетський, згадуваний до тепер в сій літописи, бо німанський починає згадуватись тільки в Галицькій літописи від середини XIII в.

З иньших міст Клецьк був княжим столом у 20-х рр. XII в.⁸⁾; пізнійше клецьких князів не згадують наші джерела, але в XIII в. вони, по всякій імовірности, були теж між тими численними „пинськими князями“, і традиція Клецького князівства XV в., правдоподібно, не переривалась в XII—XIV в. Слупць тільки раз згадується в ролі осібної волости, і то випадком: в 1161 р. його захопив і засів тут Володимир Мстисла-

¹⁾ „Посади убо сего окаявнаго Святиполка въ Пинскѣ въ княженіи“ — вид. Срезневского с. 42.

²⁾ Іпат. с. 168. ³⁾ Іпат. с. 453. ⁴⁾ Лавр. с. 407.

⁵⁾ Іпат. с. 576 (рік 1275). ⁶⁾ Іпат. с. 210.

⁷⁾ Іпат. с. 428 (рік 1183 хвбний). ⁸⁾ Іпат. с. 210.

вич, але його примусили зобразити¹⁾; більше князів не згадується в сім центрі пізнішого Слущького князівства.

Політичного життя Турово-пінської землі ми дотикали ся не раз, але тепер збереже разом небогаті звістки про нього.

Про політичне життя Дреговичів до того моменту, коли тут, у Турові, посадив Володимир свого сина Святиполка, літопись не каже нічого, окрім тієї легенди про кн. Тура. При всій легендарності, як я вже згадав, вона вказує одначе на пам'ять про туровських князів перед Святиполком. Про відносини до Дреговичів київських князів перед сим посадженням Святиполка не чуємо нічого; в своїм місці я подав аргументи на те, що Дреговичі мусіли стояти в залежності від Києва ще на початках X в.²⁾ Посадження в Турові одного з старших Володимирових синів показує, що тоді ся волея ціняла ся досить високо. Правда, літописна повість про Володимира каже, що він не любив Святиполка, „бо той був від двох батьків, від Ярополка і від Володимира“³⁾, але ся звістка не дуже певна (мабуть ретроспективна), а визначне значіння Турово-пінського стола потверджується тим, що й Ярослав віддав його одному з старших синів — Ізяславу, так що Туров в ряді столів Ярославичів стоїть на другім місці, навіть вище Волини.

Таке його визначне значіння кінчить ся одначе з смертю Ярослава. Протягом дальших ста літ, як ми бачили⁴⁾, він уважається ся придатком до Києва, „київською волостію“; хоч нпр. при подїлі Мономахових земель Туров по старій традиції дістає все таки оден із старших синів Мономаха (одначе заразом і найнедарнійший) — Вячеслав, але роля Турова не має в собі вже нічого визначного. Сю землю уживали київські князі для задоволення ріжних претензій: так звідси вискресо — за Святиполка або Мономаха — Городенське і Клецьке князівство; Всеволод Ольгович дав по дві дреговичькі волости своїм своякам, щоб задовоїти їх претензії на чернігівські землі. Тільки по смерті Юрія кінчить ся роля київської принципалі для Турово-пінської землі: тут засів тоді внук Святиполка Юрій Ярославич, не знати — чи з власної ініціативи, чи заклясаний самими громадянами. Де він був перед тим, нічого не знаємо, але судячи по тому, що перед тим бачимо пинського Ярославича — Вячеслава в Клецьку.

¹⁾ Іпат. с. 356.   ²⁾ Т. I с. 376.   ³⁾ Іпат. с. 52.

⁴⁾ Див. нотку на 1 с. 261.

можемо догадуватись, що й Ярослав сидів коли не в Клецьку таки ж (бо Клецьк якийсь час, в сорокових роках, бачимо в інших руках — у чернігівських князів), то в котрійсь иньшій дреговицькій волості. Як би там не було, видно тільки, що Дреговичі від цього часу уважали справу Юрія своєю справою й уряди ся з цілою енергією оборонити її.

Очевидно, Дреговичам роля київської волості дуже не подобала ся й вони бажали конче відокремити ся в особне політичне тіло. Се їм удало ся, завдяки їх енергії, бо показали їй далеко більш ніж нпр. Кияне в обороні Мстиславичів. Двічі (1158 і 1160 р.) споряджали князі колективні походи на Юрія, але люде не піддали ся; особливо тяжко приходило ся їм першим разом, коли похід був особливо значний: Чорні Клобуки спустошили цілу лінію Припети, а мабуть і дальші, північні землі; тяжка облога Турова тривала більш двох місяців, але Туровці все били ся кріпко, виходячи з міста й задаючи тяжкі утрати противному війську¹⁾. Сим витрали нову справу: вже 1161 р. київський князь Ростислав увійшов у дипломатичні зносини з Юриєм Ярославичем, і його нове становище в політичній системі східньої Європи було тим санкціоноване²⁾.

Але визначної ролі Турово-пинське князівство й після того не добило ся, зістало ся між другорядними.

Юрій насамперед пильнував забезпечити своє становище і всякої визначнішої ініціативи в політиці оминав, та тримав ся сильних сусідів — Ростислава і волинських Ізяславичів. Потім наступило роздроблення Турово-пинського князівства, а з тим ще більше ослаблення. По Юрію лишило ся кілька синів, що поділяли батьківщину: оден (правдоподібно — старший) Святослав сів у Турові³⁾, другий — Ярослав у Пинську⁴⁾, третій — Гліб в Дубровиці⁵⁾. Хоч брати жили між собою (судячи по браку відомостей про якісь усобиці) досить згідно, але сей поділ князівства, розумієть ся, не міг не ослабити значіння Турово-пинської землі.

¹⁾ Іпат. с. 337, 349.   ²⁾ Іпат. с. 356.   ³⁾ Іпат. с. 428.

⁴⁾ Ibid. с. 426.

⁵⁾ Іпат. с. 426. Звісні ще два сини Юрія — Іван — Іпат. с. 361, пор. Воскр. I с. 79, і Ярополк — Іпат. с. 452, але не знати, які вони мали волости. Під 1174 р. (с. 391) Київська літопись говорить тільки про сі трьох гагузи: „князем туровскимъ и городеньскимъ“. Ол. Грушевський опр. с. с. 55 не уважає навіть взагалі певним поділ волостей між Юрєвичами.

Юрєвичі тісно тримають ся Ростиславичів, з котрими повсюдчили ся (Рюрик Ростиславч був оженоний з їх сестрою), та трають ролю їх підручників. Особливо тісні й приязні відносини були між ними й їх швагром Рюриком, в дев'яностих роках XII в. : він зчаста перебував у них, дуже їх любив¹⁾ і брав участь в їх боротьбі з Литвою.

По смерті Святуполка, що вмер 1190 р., в Турові сидів кілька літ його брат Гліб, до своєї смерти. Хто сидів по нїм — не знаємо, мабуть чи не Ярополк, а на початку XIII в. чуємо і в Турові і Пинську Святуполковичів²⁾ — очевидно, синів Святуполка Юрєвича. З них знаємо Володимира пинського³⁾, що й був правдоподібно старшим між турово-пинськими князями, бо в кінцем XII в. Пинськ, видно, починає брати перевагу над Туровом. Поруч нього виступає також з титулом пинського, в дуже діяльній ролі инший князь, Ростислав, можливо його син (кілька-надцять літ по тому бачимо в Пинську князя Ростислава Володимирича); роздражнений на Данила, що держав в неволі його синів, захоплених при якійсь окаяї, організує він коаліцію против нього, підбиваючи Володимира кпівського і входячи в союз з Михайлом чернігівським⁴⁾. Хто сидів тоді у Турові, не знаємо. Яко дубровицький князь згадує ся в поході на Татар на Калку Олександр. Сї волости, правдоподібно, істнували й пізнійше, а окрім того могли бути й ще якісь, бо князі пинські й туровські в звістках другої половини все виступають у многому числі: „князи пинські“, князи пиньци и туровські“. Можемо вказати на одну таку иншу волость — Степанську⁵⁾, що по всякі імовірности відокремля ся з Дубровицької.

З рештою наші відомости про турово-пинських князів XIII в. дуже бідні, навіть їх імен здебільшого не знаємо. В 1241 р. бачимо в Пинську Ростислава Володимирича, правдоподібно — сина Володимира Святуполковича, кілька

¹⁾ Іпат. с. 452, 466.   ²⁾ Воскр. I. 114, Лавр. 497.

³⁾ Сього Володимира, згаданого в Іпат. під рр. 1204 і 1229 (в дійсности сї події належать до р. 1208 і 1229 — див. Хронологію подій Гал.-вол. літон.) уважають сином „Ростислава пинського“, згаданого разом з ним під 1228 р., і внуком Юрія (Могодія Іпат. IV, с. 276, показує до Іпатської літ. sub voce). Але істнування такого князя Ростислава Юрєвича — лише непорозуміння (Могодія вказує його під 1214 р., але див. і Нов. с. 196), а уважати Володимира пинського сином Ростислава не в ніяких причини.

⁴⁾ Іпат. с. 502.   ⁵⁾ Іпат. с. 616.

літ пізніше виступає там якийсь Михайло¹⁾. При подіях 1262 р. зустрічаємо пинських князів Федора, Деміда і Юрія; правдоподібно, Федор був тоді головним пинським князем. 1288/9 р. умер пинський князь Юрій Володимирич — по часу судячи, він міг бути правнуком того Володимира пинського, котрого ми бачили в першій чверті XIII в.; по словам літописи се мав бути князь „кроткий, смирний, правдивый“, і „все люди плакаху ся по немь плачемь великимь“. По нім мусів настати згаданий при тім його брат Демид. Під одним роком з ним записана смерть степанського кн. Івана Глібовича, по котрім мали теж плакати ся „все людье от мала и до велика“, і по нім настав його син Володимир. З сина несподіваним промінчиком світла, киненим на пинське князівство сею припискою, що кінчить Галицько-волинську літопись, замикає завіса над князівством.

Становище турово-пинських князів уже з кінцем XII в. стало досить трудне. Ми бачили, що в дев'яностих рр. XII в. вони мали широго союзника в сусіді — Рюрика Ростиславичу, котрого й тримали ся щільно, а він їм помагав проти небезпечного ворога, що підіймав ся в сусідстві — Литви. Так треба розуміти, в звязку із тісним союзом Рюрика з ливагами, звістки про його походи на Литву: землі Рюрика не були ніде пограничними з Литовцями, а про те він брав дуже діяльну участь в боротьбі з ними²⁾. Правдоподібно, вже тоді розпочали ся ті прикри литовські напади на сусідні землі, що стільки дають про себе чути в XIII в. та були симптомом нового політичного руху серед цього племені.

З кінцем XII в. в безпосереднім сусідстві Турово-пинських земель засновує сильну державу Роман, запеклий ворог Рюрика, і турово-пинські князі, тим самим опинили ся в дуже труднім становищі. Ми не маємо ніяких звісток про них з часів Романа, але в 1220-х рр. бачимо, що пинські князі все ще тримають ся Рюриковичів — київського князя Володимира Рюриковича, і помагають йому проти Данила; се може кинути світло й на попереднє. Серед подій 1229 р. є згадка про синів Ростислава

¹⁾ Іпат. с. 524 і 530. Неясно, чи на с. 524 поруч Михайла чернігівського не виступає також сей Михайло пинський, поназваний туди з пинської записки, але що до згадки на с. 530 нема сумніву, що се не Михайло чернігівський (як думали декотрі).

²⁾ Слова літописи (Іпат. с. 452) „немаѣ бо (чит.: бѣ) иль доити земли иль“ (Литви) очевидно розуміють Рюрика і його ливагів; див. ще с. 455.

пинського, взятих в неволю, очевидно — Данилом ¹⁾. Але Володимир Рюрикович став слідом союзником Данила. Пинські князі мусять покортися ся теж його політичному впливу, бо не мають точки опертя, а в додатку дуже терплять тоді від литовських нападів. Вони сходять на підручників Данила, і той ними комендерує ²⁾. Але вони не були йому щирі — „пхьляху десть“, навіть у війнах з Литвою, що мусіли б бути для них особливо пожадані не підтримують його щиро ³⁾. Очевидно, їх страшило розвій Галицько-волинської держави, і вони шукали протяв неї опертя навіть у литовських князів, шід вплив котрих зрештою потім вповні переходять.

¹⁾ Іпат. с. 502.

²⁾ Нир. Іпат. с. 503 (1229 р.): „вдоста на войну (Данило з братом), остависта же въ Берестий Володимира пинського и Угровчаны и Берестьяны — стеречи землю отъ Ятьвязь“; с. 543 (1251/2 р.): Данило „лоя и (пинських князів) со собою неволою на войну“.

³⁾ Іпат. с. 542.

У.

Чернигівщина й Переяславщина.

Як на правім побережжю Дніпра Полянське, так на Задніпровю Сіверянське племя з своїм політичним і культурним життям, з своєю територією було тою основою політичного групування, розвою суспільного й культурного життя тутешніх земель, від котрої ми повинні виходити в своїм огляді. І тут сіверянські політичні центри притягнули до себе на півночі сусідні племена і території, слабше розвинені політично й культурно (зрештою — й менше для нас інтересні, бо не належать до української групи племен). Подуднева ж, передстєпова кольонізація, що належала в значній або й переважній частині до иншого племена, не сіверянського, ослабла під турецьким натиском і не полишила майже ніяких слідів свого життя в наших джерелах, так що ми можемо ледви ледви якісь убогі окрушини від неї зібрати. З того всього українську кольонізацію, українське життя на Задніпровю репрезентують перед нами властиво тільки Сіверяне — і домінують тут, як Полянське племя на правім боці. Ріжниця тільки в тім, що сіверянська територія не була розмірно невеликим осередком задніпрянського життя, як полянська для правобічного, а становила й територіально взявши переважну частину тутешніх князівств¹⁾.

Розвивалися Сіверяне теж в обставинах досить подібних до Полян. Вони сиділи над великою Дніпровкою дорогою; правда, ми не бачимо у них якихось важніших пристаней на Дніпрі, виключивши тільки Любеч, що лежав над суміжжю Сіверян і Радимичів, але належав мабуть до Сіверян²⁾, а північніше Київ, здасть

¹⁾ Спеціальну літературу задніпрянських князівств див. в прим. 6.

²⁾ Я думаю, що якщо у Радимичів був такий важний центр як Любеч, то вони б грали трохи инакшу роль; тому припустявни навіть, що

ся, забрав навіть значну частину наддніпрянського пояса собі¹⁾, але в торговельних і культурних вигід Дніпра Сіверяне завжди мусіли користатися. Вповні в їх руках були важні торговельні дороги на схід, річні й суходутні — на Волгу і в Каспійські краї. Богаті скарби римської монети на їх території вказують на існування торговельних зносин тут задовго до початків Руської держави, а в пізнійшій торговлі Руси, зі сходом особливо, Сіверщина мусіла грати особливо важну роль.

Поруч із розвитком торговельних і взагалі культурних зносин ми мусимо припустити і значнійший розвиток суспільно-політичного життя. Дуже рано бачимо ми на території сіверянського племені кілька значнійших городів, коло котрих грунують ся більші округи, і хотіли бачити як з одного боку притякують до себе території інших племен, так з другого приводять до розділу самої сіверянської території.

Етнографічну територію Сіверян ми знаємо тільки взагалі — скільки каже про неї літопись, себ то що вони займали басейн Десни з Сеймом і Сухою; поки що ніяких матеріалів для докладнішого означення її не маємо. Отже на ній вже на початку X в., в уривках Олегової умови і в оповіданню про похід Олега на Київ, виступають два або три важні центри — Чернігів, Переяслав, і третій, на радимицькім пограниччю — Любеч. Пізніше в XI в. Переяслав стає центром полудневої Сіверщини, що відокремляється в особі — Переяславське князівство, Чернігів — центром північної Сіверщини, разом з сусідніми територіями Радимиців і Вятичів; Любеч тоді вже не грає якоїсь визначної ролі, але хто зна, чи не він то як раз притягнув і зв'язав з Чернігівщиною радимицьку територію. Що поділ Сіверщини на Переяславщину і Чернігівщину не був тільки капризом князів, а мав якийсь глибший підклад, показує той факт, що переяславська людність всемір не тягне до Чернігівщини, навпаки — шукає собі князів з иншої княжої династії; очевидно — сей поділ був створений самою суспільною і політичною еволюцією землі, а може й що иншіє причини, незвістаними нам близькі.

Внутрішні відносини в Сіверянській землі перед прилученням її до Руської держави, та й пізніше, нам майже не відомі.

Він стояв більш на радимицькім як на сіверянськім ґрунті, думаю, що його Сіверяне опанували далеко перед тим, ніж Радимицька земля була ціла прилучена до Сіверщини.

¹⁾ Див. вище с. 261.

Ми знаємо, що якийсь час (десь в VII—VIII в.) Сіверщина, як і Вятичі й Радимичі, підлягали Ховарам. Київські князі перейняли від Ховарів сю зверхність над Сіверщиною на себе. Повість се кладе на часи Олега, інакше сказавши — на найдавніші часи Руської держави: Олег мав підбити Сіверян і Радимичів, сказавши їм давати дань замість Ховарам — до Київа, а також розтягнув свій вплив і на Вятичів. В своїм місці я навів мотиви, що примушують нас відсувати залежність Сіверщини від Київа назад, в IX в.¹⁾ На початку X в. по звісткам Олегової умови, потвердженням і оповіданням Константина Порфирородного, і по поглядам Повісти найважливіші центри Сіверщини — Чернигів, Переяслав, Любеч, мали вже бути обсажені київськими залогами й намістниками. В Любечу Олег садовить „мужь свой“: Чернигів і Переяслав вичислені поміж тими городами, де „сѣдяху велици князи подь Олгомъ суще“ (до них доданий, може самим літописцем — і Любеч). Цікаво при тім, що Повість, знаючи, як Радимичі бунтували ся пізнійше за Володимира, як Вятичів аж кількома пізнішими походами, за Святослава і Володимира, поставлено в тіснійні звязи до Київа, про Сіверян нічого не може сказати окрім Олегового походу (скомбінованого, по всякій правдоподібности, самим автором). Се могло б вказувати, що уставленне відносин Сіверян до Київа виходило за границі всякої народньої памяти і в народній традиції не лишило ся ніякої памяти про якусь реакцію Сіверян.

Організація управи в сі часи в Сіверщині не звістна ближше. Не знаємо, що то були за „великі князі“ в сіверянських центрах — чи київські династи, чи просто намістники, чи може які тубільні князі; останнє я б уважав найменше правдоподібним з огляду на давні й тісні звязи сих центрів з Київом. Сі звязи мусіли бути досить тісні уже з самого огляду на важне значінне Сіверщини і для торгівлі і для його оборони.

Маленьку подробицю дає нам Повість з часів Святослава. Тоді на поміч Київу, обложеному Печенігами в неприсутности Святослава, прибули в поміч „люди оная страны Дѣльбра“, під проводом свого воєводи Претича. Він не був з княжої династії, і тільки, аби настрашити Печенігів, казав, що прийшов з передовим військом свого князя. Очевидно, тоді в Сіверщині сиділи воєводи з руки київського князя, власть котрого була тут досить сильною: Претич, заохочуючи своїх людей до небезпечного приступу під Київ, страхає їх, що інакше Святослав їх „погубить“.

¹⁾ Т. I с. 372—3.

Все се, розуміється, тільки гадки й представлення XI віка, але як пам'ять про обставини другої пол. X в. вони можуть бути принятні, тим більше, що в основі їх може лежати де що з народніх переказів про ту київську облогу.

За часів Володимирів Сіверщина, очевидно, зіставала ся в безпосередній залежності від київського князя: синам її Володимир не віддав. Тому мусіла вона потім переходити з рук до рук від Святослава до Ярослава. 1024 р. засів у Чернігові не, впадений до Києва Мстислав тмутороканський. Чи стало ся се випадком, чи Чернігівщина свідомо бажала відокремити ся від Києва, не знати, але від тоді Чернігів стає центром всіх задніпринських земель. Ярослав і Мстислав „разділиста по Дніпрю Рускую землю“, і такий поділ стояв до смерті Мстислава (1038 р.), а традиція його, правдоподібно, лишила свій слід і в пізнішій поділі земель Ярослава.

Поділ земель між синами Ярослава і тут, як в богатых інших землях, став вихідною точкою для дальшої політичної організації. Полудневу Сіверщину Ярослав відлучив і утворив осібне — Переяславське князівство. До північної Сіверщини, з Черніговом прилучено землі Радимичів, Вятвичів, Муромську волость і Тмуторокань. Все се, по великій правдоподібності, були землі держави Мстислава тмутороканського, з котрих відлучено тільки Переяслав, щоб утворити ще одну княжу волость на середнім Дніпрі, в тім осередку руського політичного життя, де хотіло ся зати свій осідок кождому з старших Ярославичів. З сих земель вже в другій генерації Ярославичів відлучили ся від Чернігова Муромо-рязанська волость і Тмуторокань. Муромо-рязанська волость стала осібним володінцем молодшої лінії Святославичів — потомків Ярослава Святославича і тратить всякі звязки з Черніговом, незабаром увійшовши під вплив ростово-суздальських князів. Тмуторокань виходить зовсім за обрій руської політики (принаймні — нам відомої), хоч пам'ять про її звязи з Черніговом не загинула вповні: так в Слові о полку Ігоревім сівєрьскі князі вибірають ся „поискати града Тмуторокани“. Радимичські ж і вятчські землі зістали ся при Чернігові, і не відокремили ся в системі чернігівських земель навіть в тій мірі, як відокремилася потім нпр. Новгород-сіверська волость. Взагалі, проявів політичного життя ці землі не подають майже ніяких за весь час XI—XIII в. Причину сьому треба шукати в життю й обставинах самих земель.

Радимичське плем'я займало досить невеличку територію — бассейн р. Соки. Якихось більших центрів — торговельних чи полі-

тичних тут не бачимо, коли не рахувати сюди Любеча. Що племя се не було зовсім позбавлене якоїсь відпорної енергії, се показує його повстання за Володимира, але, очевидно, для політичного відокремлення тут не було ґрунту.

Вятичі були серед східно-слов'янських племен найпізнішим здобутком Руської держави. Хоч перші згадки про їх залежність від Київа сягають ще початків X в., але вони й пізніше стояли в ближій залежності від Хозарів, і тільки по зруйнуванню Хозарської держави за Святослава ся залежність скінчилась. Але приборкав Вятичів рішучо і примусив в останнє до покорности Київу доперва Володимир. Вятичі, видко, борикали ся сильно, бо прийшло ся йому аж двічі ходити на них походом, поки вони помирили ся з обовязком давати дань „від плуга“, наложону на них ще за Святослава.

Та й після сього залежність Вятичів від Київа була досить поверховна, поза той обовязок дані довго не виходила. Ще при кінці XI в. тут, видко, були якісь свої князі: правдоподібно, що таким якимсь князем чи автономним старшиною був Ходота й його син, на котрих походом ходив Мономах у 1080-х¹⁾. О скільки слабі тут були впливи нової княжої династії й її дружини, та взагалі культури Руської держави, показує й те, що при кінці XI в. Вятичі, здасть ся — одні тільки з поміж східнослов'янських племен, формально уважали ся поганамп. І в XII віді в їх землі князі не перебувають, волостей тут не викроюють. Взагалі якихось більших городів — центрів навіть тоді ми тут не бачимо, і земля ся, видко, уважала ся якимсь глухим, заказаним кутом: коли підчас війни Ізяслава Мстиславича з Святославом Ольговичем Святослав, тікаючи від Ізяслава, чкурнув „за лѣсъ у Вятичѣ“, Ізяслав стратив охоту далі за ним уганяти ся й повернув назад²⁾. Що Вятичі не уважали ся й добрими чернигівськими підданими, натикає та промова, з котрою звернули ся тоді Давидовичі до вятичької людности, поручаючи їм зловити Святослава (що або був уже князем Вятичів або мав у тім моменті право ним бути): „се естъ ворогъ нама и вамъ, а ловите его убити лествю, и дружину избити, а пѣннис его въ полонъ вамъ“³⁾. Ми можемо припустити і тут, як припускали про Деревлян, що тутешня людність під зверхністю чернигівських князів жила „своїм життям“ у своїх громадах, не виходячи за границі сих тісних громадських

¹⁾ Лавр. 239.   ²⁾ Іпат. с. 239.   ³⁾ Іпат. с. 240.

інтересів, та ані тронки не журачесь княжою й усею иншою вищою політикою.

По Ярославовому поділу Чернігівщина з сими своїми аннексами стала уділом рода Святослава Ярославича, і сей рід закоренив ся глибоко: поодинокі, дрібні княські роди з сеї династії зацілили тут, у східно-північній частині землі, ще в XV—XVI в.

Уже Святослав, видко, постарав ся загіздити ся в Чернігові й уважав його своїм містом. Навіть здобувши Київ, заповів він себе перенести до Чернігова й поховати у св. Спаса — в церкві, встанованій першим чернігівським князем — Мстиславом, хоч сам у Києві збудовав свій патрональний монастир св. Симеона. І сї звязки навязані з Чернігівщиною Святославом, дали себе знати зараз по його смерті: коли Всеволод захотів заграбити Чернігівщину собі, місцева, сіверянська людність скільки могла противилася сьому, всякими способами тримаючи ся і боронячи Святославичів. Коли зараз по смерті Святослава Олег прийшов в Чернігівщину, його прийняли тут без всякого противлення. Коли ж Всеволод прийшов добувати собі назад Чернігів, Чернігівці замкнули ся, не пустили його й воліли терпіти все, ніж піддатися йому. Всеволод попалив місто, люде повтікали в замок і далі боронили ся, в інтересах Олега, хоч самого його в місті не було. А коли кільканадцять літ опісля попробував був засісти в Чернігові Мономах й боронити ся від Олега, ситуація в місті, очевидно, не була для нього добра, бо мусів зараз скантулювати. Два роки пізнійше Мономах вибрав ся на Олега; на сей раз Олег не зістав ся в Чернігові, а замкнув ся в Стародубі, й тут знову людність боронила ся скільки сил, „бяху ся із города крѣпко“, і не вважали на тяжку облогу (ізнемагаху люди в городь), тримала ся звиш місяць, поки Олег не рішив скантулювати¹⁾.

Сї факти, сї тяжкі жертви людности в інтересах династії Святослава виразно показують політику, змагання тутешніх громад. Бо хоч все се факти більш пасивного характеру, то не треба забувати, перше — як бідні і прищадкові взагалі нані відомости, друге — що й таке пасивне підпирання династії було звязане з великими жертвами. Очевидно, земля бажала конче задержати ся при династії Святослава й при своїй окремішности під її управою.

¹⁾ Іпат. с. 140—1, 157.

При тім не треба забувати, що власть Всеволода чи Мономаха мала би своїм наслідком нову злуку до куни Переяславщини й Чернігівщини: очевидно, і того собі в Чернигові не бажали.

В значній мірі завдяки сій підпорі зі сторони людности — пасивній в наших джерелах, але може далеко активнішій в дійсности, Святославичі в кінці вибороли собі Сіверщину. Молодший Святославич — Ярослав дістав Муромо-рязанську волость, старші два поділили Сіверщину з її иньшими аннексами. Як був переведений поділ Сіверщини, літопись не каже, але знаємо, що Давид дістав „большес княженіє“ — Чернигів, а Олег мусів дістати Новгород сіверський, і від тоді мусів почати ся поділ землі на сі два головні князівства — Чернигівську і Новгородську волость¹⁾, що держить ся й пізнійше.

Давид пережив на кілька літ Олега, що умер 1115 р. Коли умер Давид (1123), в Чернигів перейшов найменший з Святославових синів — Ярослав, по принципу родового старшинства. Але п'ять літ пізнійше син Олега Всеволод несподіваним нападом опанував Чернигів, побив Ярославову дружину, заграбив майно, а самого Ярослава пустив назад у Муром. Ярослав обіцяв поміч київський Мстислав, але з тієї помочи не вишло нічого²⁾. Ярослав мусів лишитись при своїй Муромо-рязанській волости, й від тепер вона відокремлюєть в його роді, виходить з комплексу чернигівських земель, а Ярославова династія перестас претендувати на чернигівські землі. Тим закінчило ся сформованне Чернигівського князівства, чи властиво системи князівств³⁾.

Чернигівська земля, як вона тепер сформувала ся, обіймала в головнім басейни Сожі, Десни і верхньої Оки. Західною границею уважав ся Дніпро⁴⁾, але в дійсности границею міг він тільки уважати ся з грубого. Вище я вказував, що скрайка лівого берега Дніпра коло Києва належала, правдоподобно, до Київщини, а вище Припети чернигівська границя переходила на правий бік, і Річця і „иные городь мнози“ належали тут до Чернигова⁵⁾. Як далеко чернигівська границя сягала на північ на Подніпровю, ми можемо судити орієнтуючись хіба тільки тим, що верхівя Сожі вже нале-

¹⁾ Іпат. с. 221—2. ²⁾ Див. с. 122—3.

³⁾ Про звязану з тим сформованнем справу Посемя я згадаю трохи вше.

⁴⁾ „Како насъ раздѣлилъ дѣдъ нашъ Ярославъ — по Днѣпръ“, кажутъ київські князі — Іпат. с. 426.

⁵⁾ І Нов. 196; судячи з сього літописного тексту, Річця могла бути тут крайнім чернигівським городом на півночі.

ждали до Смоленська, бо зрештою між Річницею і крайнім смоленським містом — Кописем по Дніпру не знаємо ніяких міст на певно. На лівім боці Дніпра верхівя Сожі, Ілуті, Досни належали вже до Смоленська — бачимо тут ряд смоленських волостей: Мстиславль на Вохрі, Ірулой — правдоподібно Пронійськ на Сожі, Ростиславль — Рославль на Острі, Зарой — на Ілуті, Ельня і Пацци на Десні¹⁾. Крайніми чернігівськими городами, пам'ястними, був тут Чичерськ на Сожі і Видяж на Десні.

На північнім сході, Окою, висувала ся земля Вятичів далеко. Її границя не була тут певною, і се зрозуміло: в сім напрямі йшла колонізація з славянських земель до фінських, і чернігівсько-рязанська границя могла бути не менше конвенціональною, як чернігово-перяславська. Не диво, що за поокське пограниччя йшли яксь суперечки між чернігівськими та рязанськими князями²⁾. Зі сторони Чернігівщини тут крайня, напевно пам'ястна волость — се Лопастень чи Лопасна — очевидно на Лопастні, правім притоці Оки; крайня рязанська волость — Коломна, на устю Москви до Оки. Область самої Москви належала до Ростово-суздальської землі, тим часом як область р. Протви, другого притока Оки, належала до Смоленського князівства: тут така, або ще й більш конвенціональна і неясна границя, як у Чернігівщини з Рязанщиною, ділила тут Смоленське князівство з Ростово-суздальською землею, куди також як до Рязанської йшла словенська колонізація в фінські землі. Таким чином чернігівські землі тут мусіли протягати ся узенькою скрайкою понад лівім боком Оки.

На правім боці Оки крайній рязанський город — Ростиславль, на устю р. Осетра, збудований в середині XII в. Далі на полудень знаємо тільки, що область р. Проні належала до Рязани (город Пронськ на середній Проні, столицне місто), а область р. Зуші (города Мценськ, Новосиль) — до Чернігова. Уважаючи на пізніші звістки про напрям і область рязанської колонізації, з деякою правдоподібністю чернігівсько-рязанську границю можна і в данійшій часл, в XII—XIII віках класти на вододілі Дону й його притоків Проні й Сосни з одного боку, Ули і Зуші — з другого. (В Дідиллові, недалеко Ули, звичайно бачать вятицький Дідославль, але на се, окрім не дуже близької звукової подібности, доказів нема).

¹⁾ Фундаційний привілей Смоленської катедрі, Іпат. с. 328, коментарі у Голубовского *Исторія Смолен. земли* с. 79—82.

²⁾ „Олегъ зал Свирѣлескъ (від Рязанців), быше бо и то волость Черниговская“ — Іпат. с. 408; пор. с. 456 „рѣчи про волости“ у чернігівських князів з рязанськими.

На полудню „Посеме“ — землі по р. Сейму займали певне, спірне становище між Чернігівщиною й Переяславщиною. За Олега Святославича вони належали до Чернігова¹⁾; потім, під час боротьби Всеволода Ольговича з стрижем за Чернігів, Посеме забрав Мстислав, і воно якийсь час лучилося з Переяславом; Всеволод відобрав собі його доперва 1136 р.²⁾. Тутешня людність тягнула більше, здається, до Переяслава (мажмо в такім дусі заяву Куряк Ізяславу, що вони готові бити ся з Ольговичами, тільки не з Юриєм, князем популярним в Переяславщині взагалі³⁾), але Посеме таки зістало ся при Чернігові. Воно й не диво: Переяславське князівство було дуже слабе й довго зіставало ся *bonum nullius* між князями, Чернігів же був далеко сильнійший і легко міг задержати спірну територію. Крайнім городом Посемя на полудневім сході був Курськ, се було вже пограниччє з степом, небезпечне й трівожливє, але колонізація хоч би й слабша, могла йти далі в степ, судячи з існування города Донця в XII в. в басейні верхнього Донця.

На просторони між Десною й Дніпром пограничними городами Чернігівщини від Переяслава були города в області Остра⁴⁾, з котрих знаємо місце Бохмача (теп. Бахмач) і Білої вежі (коло верхівя Остра)⁵⁾, так що тутешню границю можна класти на вододілі Остра і полудневих Дніпрових притоків. Одначе Остерський городок, инакше Юрїв городок — тепер Остер, на устю Остра в Десну, не належав до Чернігова. Не належала здається й наддніпряньська скрайка між Десною й Дніпром, як я вже згадував. Як крайні чернігівські осаді знаємо тут Лутаву і Морівійськ на Десні⁶⁾; як на правдоподібну границю можна вказати на ті болота, звані Видра, що впадають тут у Десну (колись то була ріка).

Уложивши ся в сі границі Чернігівське князівство не переживало особливих територіальних перемін. Дальша територіальна історія його сходиться на сі два моменти: з одного боку — невдатні заходи чернігівських князів для своєї розмноженої династії захопити инші волости, по за Чернігівською землею, з другого боку — Чернігівське князівство, завдяки розмноженню династії, ділиться на дуже зложеноу й розгалужену систему дрібнійших князівств. Я насамперед огляну політику чернігівських князів в XII—XIII в.,

¹⁾ Іпат. с. 269.   ²⁾ Див. вище с. 135.   ³⁾ Іпат. с. 250.   ⁴⁾ Іпат. с. 252.

⁵⁾ Книга Большого Чертежа вид. Спаского, с. 86.

⁶⁾ Іпат. с. 406.

заразом історію їх династії, що привела землю до того роздроблення, а потім перейду до огляду тієї системи столів і волостей в Чернігівській землі.

Як ми вже бачили, перший чернігівський князь Святослав досягнув був перше місце в руській політичній системі, але здобутки ці були не тривкі, і в результаті його узурпація Київів привела до того, що у синів його відібрано й Чернігівщину. Не вважаючи на співчуття землі, Святославичам, властиво — Олегу, що головню вів сю боротьбу, тільки по двадцятилітній боротьбі удало ся вернути собі батьківщину, і то головню тільки завдяки своєму союзу з Половцями. Але й вернувши її, вони зістали ся в другорядній політичній ролі, служачи підручниками київських князів — з початку Святославу, потім Мономаха, князя з молодшої лінії. Пізнійше внутрішня боротьба в чернігівській династії — Всеволода Ольговича з Ярославом, здавало ся, ще більше ослабила чернігівських князів, бо вжила київського князя у внутрішні чернігівські справи, і Чернігівщина понесла навіть територіальні втрати (утрата Посемі). Заразом розмноження династії (в другій генерації Святославичів було вже п'ятьох князів) ставило перспективу ослаблення землі через роздроблення.

Але та внутрішня боротьба, всадивши на перше місце Ольговичів серед інших чернігівських ліній, як раз забезпечила Чернігівщині знову визначну політичну ролю. Всеволод Ольгович, зміцнивши своє становище в Чернігові, використав нагоду реваншу — вживав ся у внутрішню боротьбу Мономаховичів, потім перейшов до самостійної боротьби з ними і здобув назад Посемі, а слідом ваявляв претензії на Київ, і дійсно по смерті Ярополка засідав на київських столі. Потрапивши при тім задержати при собі спору найку своїх чернігівських земель і притягнути до себе Мстиславичів (вдуривши їх обіцянками), Всеволод, як його дід, знову зайняв перше місце в руській політичній системі і надіяв ся задержати Київщину і першенство на Русі в своїй династії на далі.

Сього не удало ся. Чернігівська династія не здолала принудити Київщину до своїх волостей. Але вірна традиціям Всеволода, вона від тепер аж до повного упадку Київів, до половини XIII в., ніколи не залишав претензій на Київ, і кождий «старійшина» чернігівської династії має своєю метою — вийти в кінці на «золотий стіл» київський. Заразом се стає головною точкою в чернігівській заграничній політиці. Справа не була так проста. Чернігівські князі мали против себе по перше — київську громаду, що була їм ворожа насамперед тому, бо вони перебували дорogu її утвореній династії — Мстиславичам, а окрім того не симпатична ї з інших причин —

через союз з Половцями, недбалу управу і т. ин. Та київська громада, як ми вже бачили, активністю не визначала ся. Острійшу боротьбу треба було все відержати з сими Мстиславичами, що уважали Київщину своїм уділом, орудували досить значними силами і переважно визначали ся особистими здібностями. Тим часом чернигівські претенденти володіли не дуже вже великими чернигівськими волостями, їх сили залежали від солідарности свояків, котрих приходило ся притягати ріжними обіцянками та помочи половецьких орд, котрими вони зміцняли свої сили. Але головним союзником їх була внутрішня боротьба серед Мономахової родни: з початку боротьба Мстиславичів з молодшими Мономаховичами, потім молодших Мстиславичів з своїми стрийми, Ростиславичами.

В результаті від часу до часу чернигівським старійшинам так удавало ся засісти на київським столі. По Всеволоді Ольговичу се удавало ся Ізяславу Давидовичу (аж трома наворотами, між 1155 і 1161 р.), Святославу Всеволодичу, що теж кількома наворотами аасідав у Києві і в останнє, на підставі компромісу просидів від 1181 до 1194 р., потім сиділи в Києві Всеволод Святославич (теж кількома наворотами, між 1207 і 1214 р.) і Михайло Всеволодич (перед Батевим походом).

Але се були здобутки більше морального характеру. Не кажучи за Ізяслава Давидовича і Михайла, що тільки хвилино сиділи на київським столі, — Святослав і його син Всеволод опанували Київ якось тривкійше тільки на підставі компромісів, поділивши ся Київщиною з иньшими претендентами і зіставши ся майже при самім лише Києві. Таким чином, здобуваючи Київ, вони задовольли тільки свою амбіцію — стати на першій місці в княжих кругах на Україні, старшиною Русь, але територія Чернигівщини з того не розростала ся, тим більше, що ніхто з тих князів не міг числити навіть на той київський стіл і малий київський округ: його здобувано силою, при нагоді, кождий раз на ново, без можливости передати в спадщину не то що його, але навіть і права до нього.

Так само не збільшив собою чернигівських волостей і Великий Новгород, куди почавши теж від часів Всеволода Ольговича попадали від часу до часу, і навіть досить часто, чернигівські князичі на стіл. Новгородський стіл в сі часи вже не мав у собі нічого певного, становище князя залежало від групування партій в Новгороді й було дуже хистке, так що князі (що в другій половині XII в. приходили головно з трох династій — ростово-суздальської, смоленської й чернигівської) міняли ся раз у раз, і не могли числити на новгородську волость.

Від останньої чверти XII в. політика чернігівських князів стає більш скомплікованою. До тепер вона, як я казав, була головно звернена на Київ, бо тут була волость, котру можна було здобути, і політичний центр руської сістєми, що давав своєму князю першєнство між князями. Отже чернігівська політика до тепер, можна сказати, звернена фронтом на захід. На східних границях Чернігівщина не мала особливих клопотів: і Ростово-суздальське князівство і Муромо-ризанське були досі другорядними силами, при тїм ростово-суздальські князі були союзниками чернігівських князів у боротьбі з Мстиславичами. Але в другій пол. XII в. Ростово-суздальське князівство виростає на найбільшу політичну силу і забирає вогсїм під свїй вплив рязанських князів. З тим на самїй границї Чернігівщини встає нова сила, репрезентанти котрої дуже завистно й пильно слїдять за змаганнями чернігівських князів до першєнства. При тїм інтереси суздальських князів в рїзних мїєцях стрїчали ся з чернігівськими: і на окесїм пограниччї, де були якїсь спїрні землі, і в Новгородї, де мїняли ся князі з обох династїй, і в Київї, де хотїли загнїздити ся чернігівські князі, тим часом як суздальські цїльнували ослабити впливи й значїнне Київа, і т. д.

Святослав Всеволодич, змагаючи ся до першєнства „в Руськїй землї“ почув сю ємуляцію Суздали і в 80-х рр. попробував побороти ся з ним: почала ся боротьба на рязанських теренї, потїм перейшла на новгородський¹⁾, але Святославу дуже скоро прийшло ся сванїтуловати, тим бїльше, що вїв заразом боротьбу на два фронти — з Ростиславичами за Київ, і з Всеволодом суздальським, — мусїв мовчки признати те становпще, яке заняв суздальським князєм, відступити йому Новгород, признати його впливи в Рязани і помагати йому своїми полками²⁾.

Так справа першєнства серед всїх земель Руської держави була програна Чернігівськими князями. Їм лишидо ся пильнувати тїльки можливо впливового становища серед українських князів. Подшпивши на боцї Суздаля, вони далї енергїчно змагали до розширення своїх волостей і впливів. Так при кїнцї XII в. вони беруть дуже дїяльну участь в полоцьких справах, хоч ми й не знаємо бїльшого мотивів і цїлей сеї політики³⁾. З початком XIII в. по при Київ вони

¹⁾ Див. вище с. 205—7.

²⁾ Іпат. с. 415—6, Лавр. 367—9, 1 Новг. 156—8; для характеристики нїзїйших відпоєни Святослава до Всеволода — Іпат. 422—3, 456—7.

³⁾ Іпат. 464—6, пор. 419.

знаходять собі новий терен в Галичині; сей напрям чернигівської політики мав уже свою досить стару історію, бо вже Ізяслав Давидович хотів взяти ся до галицького стола, піддержуючи галицького претендента — Івана Берладника. Потім Святослав Всеволодич, як тесть останнього галицького князя, мав теж охоту до галицьких справ і вислав був сина до угорського короля, „твораше, якоже дадять ему Галич“, але перепинив його Рюрик¹⁾. За Романа була в Галичу між боярством чернигівська партія (Ігоревичів). Коли Роман вмер, Всеволод Святославич з своїками розпочинає походи на Галичину, аби здобути її для своєї династії, та справа несподівано закінчила ся на разі тим, що Галичане закликали до себе на стіл Ігоревичів, синів славного Ігоря Святославича, що й засіли в Галичині й на Волині (1206). Хоч Всеволод, правдоподібно, признавав сі волости не Ігоревичам, але все ж се був важний здобуток для династії. Разом з тим Ольговичі здобувають Київ від Ростиславичів і Переяславщину від суздальської династії і таким чином раптом приходять до небувалого блиску й слави²⁾.

Та тільки сей блиск був ефемеричний. У Переяславі син Всеволода просидів лише кілька місяців. Попробувавши зломити галицьку боярську партію, Ігоревичі викликали повстання болгар і загинули в ній. Всеволод схотів відібрати від Ростиславичів решту Київщини, але стратив і самий Київ³⁾. Знову плян показав ся за широкий і ведучи боротьбу на кілька фронтів, Ольговичі знову не змогли удержатись; знову справа скінчила ся на компромісі з Ростиславичами, на підставі котрого Всеволод дістав собі самий Київ і на тім мусів заспокоїти ся по всіх тих тріумфах.

Син Всеволода Михайло з своїм сином Ростиславом, супроти повного упадку Києва, старали ся головню здобути Галичину; в Києві же Михайло засів тільки хвилево, не надаючи вже йому особливого значіння. Татарська катастрофа, ослабивши Чернигівщину, зробила кінець сій традиційній чернигівській політиці.

Як бачимо, протягом сих півтора століть політика чернигівських князів була все агресивна. Від часів Любецького з'їзду ніхто не старав ся захопити чернигівських земель. Правдоподібно — значна солідарність чернигівської династії та її тісний союз з людиною, з землею, великою й сильною, були тому причиною. Противно, чернигівські князі все старали ся захопити щось та розширити свої волости, але се їм не вдавало ся.

При тім одначе цікавий факт: слаба сусідня Переяславщина,

¹⁾ Іпат. с. 446, пор. вище с. 209. ²⁾ Див. вище с. 230. ³⁾ Див. с. 233—5.

що в значній мірі була теж довго *bonum nullius*, розмірно дуже мало звертала на себе алетити чернигівських князів. Се виглядає дуже дивно, і причину хіба можна вказати одну — змагання переславської людности до відокремлення від Чернигова; вони не виступають ніде виразно, але в еволюції обох земель не трудно їх відгадати.

Не розширяючи ся територіально, Чернигівщина тим часом неустанно дробила ся в середині. На відокремленню наймолодшої лінії Святославичів — муромської, в Чернигівщині зістало ся дві лінії — Давидовичі і Ольговичі. Всеволод Ольгович, захопивши Чернигів у стрія Ярослава, відтиснув на другий плян Давидовичів, старшу лінію. Вони одначе з тим не помирисясь і встигли були поправити свою позицію: коли Всеволод перейшов у Київ, він мусів віддати Чернигів Володимару Давидовичу, а по смерті Всеволода Давидовичі задумали навіть, користаючи з війни Святослава Ольговича з Мстиславичами, позабирати всі чернигівські волости від Ольговичів. Се одначе їм не удало ся, а війни їх перфідна, цинічна політика пошкодила їх родині: Володимир Давидович загинув на Перепетовім полі, Ізяслав Давидович, що зайняв його місце в Чернигові, наложив головою під Києвом, стративши перед смертю й Чернигів в своїх заходах коло Києва, і останній з сеї лінії — Святослав Володимирович зістав ся другорядним князем, на незначній волості — Вишкі (на верхній Десні), де й умер. З ним вигасла старша лінія, Давидовичів. Після того чернигівські волости зістають ся в руках одної галузи — Ольговичів, що поділяють ся в другій пол. XII в. на дві лінії — старшу від Всеволода Ольговича, і молодшу — від Святослава Ольговича. Хоч і між ними двома лініями бували конфлікти і замішання при переході столів, які ми бачили в старших поколіннях¹⁾, але загалом узявши князі сеї лінії жили між собою розмірно ще досить згідно й тримали ся певного порядку в переході столів від князя до князя.

Старшою волостію (бблыпос княженіе) зіставав ся Чернигів. Другою по ній Новгород сіверський. Коли чернигівський князь здобув собі Київ, він відступав Чернигів другому, старшому по ній, а той віддавав Новгород старшому по ній²⁾. Як ішли даліше

¹⁾ Нпр. по смерті Святослава Ольговича попробував був засісти в Чернигові його син Олег, але мусів уступити ся перед стрієм Святославом; Михайло Всеволодич перебів Чернигів у стрія — Олега Горе-вича і воював ся з ним, і т. п.

²⁾ Візьмем нпр. Іпат. 337: „ухридивше ся дана Святославу Ольго-

волости в сім степенуванню, не знаємо, тай не можемо навіть сказати, чи й було усталене практикою такеж степенуванне иньших волостей як сих двох — Чернигова і Новгород, бо взагалі дуже мало знаємо про иньші княжі столи. Посемь, бодай часами, служило третею волостию, безпосередно низшою по Новгороді; так славний Ігор Святославич, нїм перейшов до Новгород, свідв на Посемь¹⁾. Але що другорядних волостей бувало й більше, в тім нема сумніву; нпр. при кінці XII в. бувало в чернигівській династії по сім, по вісім дорослих князїв у тім самім часі і всі мусїли мати якїсь волости.

Старшинство числило ся не в простій лїнії, а від брата до брата, і то з початку в старшій, а потім у молодшій лїнії. Нпр. по смерті Святослава Всеволодича на чернигівський стіл прийшов його рідний брат Ярослав, по нїм Ігор Святославич — з молодшої лїнії, і аж по нїм син Святослава Всеволодовича — Всеволод. По Всеволоді Святославичу йдуть його рідні брати Глїб і Мстислав, по Мстиславі на Чернигів мав права і претензії їх стриччиний брат Олег Ігоревич²⁾, але Чернигів перебив у нього син Всеволода Михайло, і т. и.

Се т. зв. „лѣствичное восхожденіе“³⁾. На сій чернигівській практиці оперла ся в XIX столїтї дуже популярна теорія, що, мовляв, взагалі правильним в давній Русн уважав ся перехід княжого стола від старшого репрезентанта одної лїнії до старшого репрезентанта другої і так далі. Се одначе неоправдане узагальненне. Подібний порядок існував лише подекуди, і з українських земель тільки в Чернигівщині. При тім і тут волость переходила від брата до брата в самій старшій лїнії, аж потім ішла до молодшої лїнії.

Завдяки поясненій вище практиці в переході столів, Черни-

вичу Черниговь, а Всеволодичю (Святославу) Новгород, а Изяславъ (Давидович) иде в свой Кляс“. ¹⁾ Іпат. с. 428.

²⁾ Літописи (Лавр. 426, Воскр. I с. 133) не називають його батька, але очевидно, що се був Ігоревич.

³⁾ Переповідаючи історію конфлікту Мономаховичів з чернигівським князем 1196 р. Николївська компіляція так парафраує слова Ярослава чернигівського: „якоже и отъ прадѣдъ нашихъ лѣствицею каждо восхожаше на великое княженіе Киевское, сице же и нашь и вагъ лѣствичныиъ восхоженіемъ кому аще Господь Богъ дасть възйти на княженіе великаго Киева, сего, братіе, не разоряйте!“ — П с. 26. Чи термін сей давнійшої дати, чи викислений редактором сей компіляції XVI в., в кождім разі він добре віддає сей порядок переходу столів і тому був досить прийнятій в новійшій історичній літературі.

гівщина, не вважаючи на існування кількох княжих мійї, і кількох, принаймні двох або трох на все уставлених княжих волостей. не поділила ся на кілька осібних, відокремлених князівств. Кождий бо член династії, коли не вмер передчасно і не перескочив йому хто дороги, мав переходити зі стола на стіл, почавши від найменшого до самого Чернигова. За ним пересували ся його брати. Коли він доходив старших волостей, деє в заді зачинали свій марш його сини. Сей круговий оборот князів неустанно звлезував до купи всі волости землі і не давав їм відокремляти ся. Коли дрібніші волости, можливо, не мали в собі нічого певного й дуже часто або навіть звичайно визначали ся молодшим князям старшим кождий раз *ad hoc*¹⁾, то й се теж впливало на неподільність землі.

Загалом узятими відносинами між чернигівськими князями, як я вже сказав, в порівнянню з північними землями можна признати добрим. Хоч не бракувало конфліктів і внутрішніх воєн²⁾, але за те з другого боку дуже часто виступали тутешні князі солідарно всі разом, особливо де бував спільний інтерес — придбати якусь сторонню волость, особливо Київ. Здобуте Києва опорожняло чернигівський стіл і давало нагоду всім чернигівським князям поєднати ся о оден щобель вище в порядку столів, отже мало спільний інтерес. Подібно і здобуте столів сторонньої волости опорожняло звичайно котрусь чернигівську волость.

О скільки при тім устали ся навіть головні чернигівські волости, о скільки територія й границі їх були докладно впроблені, про се трудно сказати, бо відомости дуже скупі. Мажо лише кілька натяків. І так бачимо, що до Чернигівської волости в тіснійшій значінню належали радимицькі городи і земля Вятчів, тим часом як до Новгороду належало, бодай часами, Посемє і район р. Снови³⁾.

¹⁾ Се я підозріваю, судячи по згадках про „надлігши“ молодших свояків старшим — впр. Іпат. с. 358: „а брати ти надѣлю Игоря и Всеволода“, або тамже с. 358—60.

²⁾ Окрім згаданих вище війн — Всеволода Ольговича з Ярославом, Ольговичів з Давидовичами в 1140—60 рр., див. Іпат. с. 359—60 (Святослав Всеволодич воює із стрєм), 393—4 (він же воює з стремичним братом Олегом).

³⁾ Так Святослав Ольгович, кн. новгородський, каже чернигівському князю Володиміру Давидовичу: „держши отчину мою, и тогда вси Курскы и Посемьскы и Сповскую тысячу у Изяслава“ — Іпат. с. 269, про Курськ іде і в. с. 221. Про приналежність Вятчів до Чернигова див. с. 314, 316, 314 (їх тракують як чернигівську волость); видно се також і з того, що чернигівські князі як Всеволод Ольгович, Святослав Всеволодич, переходячи до Києва, задержують у себе землю Вятчів —

Таким чином Сіверщина була поділена між семи двома волостями, але аннекси належали до Чернигова. Що вже в першій половині XII в. була якась бодай ідеальна територія Чернигівської волости (в тійсійшій значінню), видно нпр. з такої заяви Святослава Ольговича, котрому Ізяслав Давидович, переходячи в Київ, відступив Чернигів: „взяхъ Черниговъ съ 7-ю городъ пустыкъ, а всю волость Черниговскую собою держить“¹⁾. Остаточно границею Чернигівської й Новгородської волости бачимо р. Убедь а пограничним чернигівським городом Сосницю. Так уложила ся отся границя мабуть в XII—XIII вв., судячи з деяких натяків; категоричні відомости маємо вже з литовських часів, але вони можуть служити не тільки для XIV—XV в., але і для попередніх часів²⁾.

Як менші волости знаємо Вщиж, Посемє і дрібніші волости на Посемю — Рильськ і Путивль, на Подесеню Трубчевськ. Останні волости відомі нам з історії походу Ігоря на Половців 1185 р., і сі відомости цікаві о стільки, що можуть бути до певної міри типовими для розкладу чернигівських волостей. Старший чернигівський князь (Святослав), сидів тоді у Києві, другий (Ярослав) в Чернигові, третій — Ігор в Новгороді, четвертий Всеволод — мав Курськ (головну волость на Посемю³⁾), а окрім того волость на Подесеню — Трубчевську. Се була старна тене-

Іпат. с. 222, 430, 456. Про радимичські городи див. Іпат. с. 358 (Гоміі). Стародуб (іб. 360, 408) виступає як би суперечна волость і здаєть ся, що вона мала належати до Новгорода, але Святослав Всеволодич силоміць задержав її при Чернигові.

¹⁾ Іпат. с. 343.

²⁾ Опись чернигівських границь з початку XVI в. (видана в Документал архива юстиції I с. 64) називає граничними осадями Сосницю і с. Волянчо (теп. Волинка) на Убеди (Волянчо село черниговское, граница в Новымъ Городкомъ, Сосница черниговское, граница черниговская, рубеж а Новымъ Городкомъ), а до чернигівських зачисляє також с. Ковляничі і Домисли (теп. Домошлян), при Убеди-ж. Сюму вповні відповідає литовське оповідання про війну 1234/5 р., коли Данило з Володимиром київськими попустошили чернигівську волость Михайла Всеволодича: „грады многи по Деснѣ, туже взяша я Хороборъ и Сосницю и Сновескъ, и нынѣ грады мнози“ (Іпат. с. 514). Сосниця і Хоробор (що лежав в сусідстві і в описі XVI в. виступає як крайній чернигівський город при Десні) правдоподобно названі й тут як крайні чернигівські городи. На се справедливо звернув недавно увагу проф. Голубовскій (Ж. М. Н. II. 1903, V). Комбінуючи литовські звістки XII в. з сею описею, виводить він, що в XII в. границею Чернигівської волости з Новгородською була р. Мена; але се вже дуже гіпотетично.

³⁾ Се знаємо з Слова о полку Ігореві.

рацін, з молодшої не знаємо уділів найстарших — (Святославичів (але декотрі з них могли бути й при батьку, в Київі). Син старшого Ігоревого брата Олега сидить в Рязьську, син Ігоря в Путивлю. Неясним і суперечним для чернігівських князів було, бодай до останньої чверті XII в., — чи чернігівський князь, переходячи у Київ, має віддати своєму наступнику всі чернігівські свої волости чи ні. Ми бачили, що на Всеволода Ольговича були його свояки незадоволені, що він перейшовши у Київ, задержав у себе землю Вятичів; подібні претензії мав, як що йно бачили-сьмо, і Святослав Ольгович до Ізяслава Давидовича. Але практика задержування Вятичів в руках київського князя затримала ся: так зробив потім Святослав Всеволодич. Чи протестували проти того його свояки, не знаємо.

Про політичну діяльність місцевої, властиво тільки сіверинської людности, „землі“, віча — не багато маємо відомостей. Найважливіший момент з цього погляду — се та не дуже глосна, більше пасивна, але дуже важна участь людности в боротьбі Святославичів за свою отчину, про котру я вже казав. В тім виявило ся змагання землі до своєї окремішности, а з другого боку також і тісні зв'язки земських впливових верств Сіверщини з князівсько-дружинним устроєм, які помічали ми нпр. і в Київщині (Шолянській), приготовлені довгою суспільною еволюцією тутешніх міських центрів. По за тим маємо в наших джерелах властиво тільки два виразні виступи громади. Коли 1138 р. Ярополк з великими силами приступив під Чернігів і Всеволод Ольгович задумав тікати з міста, чернігівська громада вмішала ся в єю справу й примусила Всеволода, як ми знаємо, покорити ся Ярополку. „Ти надієш ся втікати до Половців, а волость свою лишаєш на пропаче! по що маєш потім вертати ся? ліпше залиши свою ніху (остани ся високоумья свого) та проси згоди“. Всеволод послухав сеї ради, покорив ся Ярополкови, і стала ся згода¹⁾. Ліпшиши на боці вложені при тім в уста чернігівської громади, кошліменти Ярополку, що були, мабуть, додаті прихильним йому літисцем, ся заява віча вповні авторитетна і характеристична для громади. Громада бояла ся, що її прийдець ся потерпіти дуже за свого князя (війська Ярополка були занадто великі, аби можна було надіятися утримати ся против них) і примусила його залишити свої плани. В її словах Всеволоду: „по що маєш потім вертати ся?“ („то к чому ся опять воротити?“) звучить погроза, що

¹⁾ Іпат. с. 207, пор. вище с. 136.

громада не схоче, впречеться йому, коли він тепер її не послухає, і власне ся погроза мусіла й вплинути на Всеволода.

Другий епізод маємо в Стародубі¹⁾. Між Святославом Всеволодичем, тодішнім чернігівським князем, і Олегом Святославичем новгородським була ворожнеча, де правда мала лежати по стороні Олега, як признавав безсторонній Ростислав: „Ростислав усмотривъ правду, оже Святослав обидить Олга“, як каже літописець. Справа була в тім: Святослав задержав деякі землі, що мали перейти до Олега, і між ними, здається, був Стародуб, зв'язаний нам уже з історією боротьби за Чернігів Олега з Мономахом. Було то, видно, визначне місто: сильна громада, що тоді тяжко і завзято боронила Олега. Тепер, коли Святослав не сповнив жадання Ростислава, не відступив сірих земель Олегу, Стародубці вислали своїх людей до Олега, закликаючи його до міста та обіцюючи піддати ся. Олег пішов у Стародуб, але Ярослав, Святославів брат, випередив його, приславши свою залогу до міста, „п горожаномъ нѣлъзѣ бѣ мысли своєю сотворити“. Олег розгнівався, але мусів вернути ся, зірвавши серце тільки на здобичі, „много взи в полон“. Святослав потім відступив йому чотири городи, і між ними стала ся згода, але Стародуб зівстав ся при Чернігові, і сього не міг переболіти Олег. Десять літ пізнійше²⁾ він розпочав на нову війну, приступив під Стародуб, але не міг взяти города: чому се не вдало ся йому, не сказано на жаль: чи знову залога перешкодила, чи зразив собі Стародубців Олег попереднім грабуванням. На сей раз він позаберав худобу в підгородніх селах і цігнав до себе. Так Стародубцям їх політична акція на добре не вишшла.

На сім кінчать ся наші звістки про участь громади в політичних справах, хоч фактів такої участі мусіло бути далеко більше. Підчас конфліктів між чернігівськими князями за столи громада теж, певно, бодай часом, мусіла ставати по стороні того чи сього претендента. Але про якісь конфлікти з князями не маємо звістки в XI—XIII в., кедви чи й були якісь гострійші. Характеристику, може й підмальовану трохи, але завжди інтересну, — солідарності землі з князівсько-дружинним устроєм дає нам оновідання про славний Ігорів похід на Половців³⁾. Коли довідали ся про його неудачу, каже літописць, „заклопотали ся посемські городи, був жалъ і люта туга, якої ще не бувало на всім Посемью, і в Новгороді сіверськім, і по всій Чернігівській волости: князі в неволі, а дружину поневолено, побито; настало замішання, як в бурю, по

¹⁾ Іпат. с. 360, 1166 р. ²⁾ Іпат. с. 406. ³⁾ Іпат. с. 435.

містах завірушення¹⁾, не гішчили тоді кожного його власні справи, але душ своїх вирікали си, жалкуючи за своїми князями”.

Розвій і розцвіт дружинної, воєвничості, лицарської, епічарської і поруч того — розцвіт дружинної лицарської поезії в Сіверщині запечатані невмирущими тонами Слова о полку Игоревім, що стоїть, очевидно, в певній внутрішній звязи з сіверянськими дружинними кругами і з особливим замислованнем спинаєть ся на воєнних чеснотах сіверянської дружини:

„Мої Куряне, каже в нїм Всеволод Святославич, славні вояки: вони під трубами повивані, під шоломами вищежені, з кінця списа виготовані; дороги їм відомі, яруги знайомі, в них луки (кождої хвилі) натягнені, сагайдаки втворені, шаблі вигострені: вони скачуть як сірі вовки в полі, шукаючи собі чести, а князеві слави²⁾”.

„Дрімас в полі Ольгове хоробре гніздо³⁾, далеко залетіло! не на те родило ся воно, аби обиджав його сокіл, кречет, анї ти, чорний круче, поганій Половчине!⁴⁾”.

„Уже не бачу, каже Святослав Всеволодич, великого війська мого брата Ярослава з чернигівськими боярами, Могутами, Татравами, Шельбирами, Толчаками, Ровугами, Ольберами⁵⁾. Вони бо без щитів, з самими ножами⁶⁾, одним покриком своїм побіджають ворогів, зводячи в прадідівську славу“⁷⁾.

Що до дружинної поезії Сіверщини, то окрім самого Слова, що хоч писане може й не Черниговцем, стоїть в певній внутрішній звязи з чернигівською дружинною, з чернигівськими мотивами⁸⁾, маємо ще й інші звістки про неї. В самих Слові згадують ся поетичні твори Бояна, а може й ще інших поетів, де оспівували ся чернигівські князі XI в. — Мстислав, Святослав, Олег, Роман Святославич і їх походи. Богатство тих чернигівських тем Бояна, згаданих в Слові, підчас гадку, що й Боян

¹⁾ „Мятахуть ся акы в лотви, города воставахуть“ — метафорична опись, наче про хвилі підчас бурі. ²⁾ Род. II.

³⁾ Сї слова можуть належати і до князів і до всього війська.

⁴⁾ Род. IV.

⁵⁾ Се, очевидно, імена визначних чернигівських бояр, пор. Олібри Шерошевича — Іпат. 314, „розбийшика Могута“ — Нікон. I. 69, але „могуте“ може бути тут і синонім „биті“ — бояре, бо значить теж *вождь*. Словарь Срезневского sub vocibus.

⁶⁾ Заспокоились — ніж за халавою. ⁷⁾ Род. IX.

⁸⁾ Писане підчас князювання в Київї Святослава Всеволодича, воно дає амальгаму мотивів і тонів північних і чернигівських.

міг бути теж поетом особливо близьким до чернігівського двора¹⁾. Фрагменти поезій про чернігівських князів — може бути Боянових такі — про Мстислава, Романа Святославича, бачили ми в Найдавнішій літописі²⁾.

В Київській літописі знову стрічаємо останки історичних записок, писаних безперечно сторонниками чернігівських князів, що своєю тенденцією дуже виразно відрізняють ся від записок київських сторонників³⁾. Можна б думати, що то писав якийсь чернігівський партизан у Києві, і дійсно в одній записці⁴⁾ маємо виразну вказівку, що вона писана була на лівім боці Дніпра („на сей сторонѣ Днѣпра), правдоподібно в самім Чернігові⁵⁾.

Окрім того в Чернігівщині маємо ще дві визначні пам'ятки. Одна — Цаломникъ Данила Мниха, правдоподібно Сіверянина з роду, що подорожував в Палестину на поч. XII в.⁶⁾, Друга — анонімне слово на перенесенне мощей Бориса і Гліба, що має характер політичного поучення князям (воно й надписуєть ся часом словом „о князьяхъ“) і висловляє той звичайний ідеал суспільности, щоб менші князі корили ся старшим і взагалі оминали усобиць. Поученне ілюстроване історією князя Давида Святославича, описаного тут ідеалом княжих і взагалі християнських чеснот; ся покробиця, як і деякі поменші вказують зовсім певно, що маємо тут чернігівський утвір, і то значно пізніший від часів Давида⁷⁾. Слово се було дуже популярне, переробляло ся

¹⁾ Забалин висловив гадку (Археол. Новѣстія 1894, X), на мою думку дуже правдоподібно, що кінецьову частуну Слова треба читати: рець Боянъ и Ходына, і т. м., себто: сказали Боян і Ходина, співці старих часів Ярослава, поети Святослава, улюбленці Олега. Себ відкриваю перед нами ще одного поета чернігівських дружинних кругів, а заразом давало явразне свідощтво, що Боян був дійсно чернігівський дружинний поетом.

²⁾ Див. I с. 573, II с. 19—20, 72.

³⁾ Особливо се видно в записах про війну 1146—7 р., нпр. партій на с. 331, 234, 236, 238 Іпат. й ин. ⁴⁾ Іпат. с. 315, 1152 р.

⁵⁾ Недавно ак. Шахматов висловив гадку, що була якась чернігівська літописна копіяція, аладжена при кінці XIII в. і використана в північних володимиро-суздальських копіяціях — Общ.р. літоп. своды, гл. IV. Сей здогад одначе досить слабо обставлений і мало правдоподібний.

⁶⁾ Видання Норова, (накладом петербурської археографічної комісії) 1864 р. і нове Веневітінова, накладом Палестинського Товариства, Спб., 1885. Про самий твір — статі Веневітінова — в Літописи археограф. комісії т. VII і Журналі мин. нар. проsv. 1883 V і 1887, I. На Сіверщину як на вітчизну автора вказує його порівнянне Йордану з р. Словку.

⁷⁾ Особливо се виразно вказують слова: „княжаше в Черніговѣ и болшеиъ князьями, понеже бо (бѣ) старий братъ свой“ — очевидно,

потік і розширяло ся, а інтересно як один з дуже нечисленних церковних творів на суспільно-політичні теми.

Про церковне життя в Чернігівщині знаємо досить мало. Катедра в Чернігові мусіла бути заснована дуже рано, можливо що й за Володимира, як каже Никон. л.¹⁾, у всякім разі за Мстислава мусіла бути (зовсім певні згадки про чернігівських єпископів маємо з останньої чверти XI в.²⁾. Але ся катедра нічим особливим себе не завлягла за всі часи. Перший чернігівський князь Мстислав розпочав будову головної чернігівської святині — катедральної церкви св. Спаса, докінчену вже по його смерті (церква заховала ся в цілості з тодішніх часів). Святослав і його внук Всеволод поставили патрональні монастирі в Київі, але може скорше з винок доброго тону, обовязкового для київського князя, ніж з побожності, бо в Чернігові подібних патрональних монастирів так як не знаємо. Тут поставив церкву Бориса і Гліба Давид, церкви Благовіщення і св. Михаїла Святослав Всеволодич.

Книзі чернігівські ззагалі досить визначали ся своєю побожністю, більш або менш щирою, не тільки фундавали церкви, й у себе в Чернігові, й у Київі, а часто постригали ся і в черні, князі й княгині, чи перед смертю чи за життя. Згадував я вже, що Давид Святославич славив ся своїми християнськими чеснотами; згадане слово маює його вповні святим, прославленим різними чудами в момент смерті. Його сестра Предслава і син Святослава постригли ся в черні в Київі, і Святослава, з іменом Миколи, тут прославив ся як святий (моці його й досі лежать в київських печерах), а заразом звістний як любитель кни, подібно як його дід Святослав свого часу; для нього переклав Теодосій Грек послання папи Льва В., і в Печерськїм монастирі лишилася ся по нїм його бібліотека³⁾. Святим називаєть ся забитий Князем Ігор Ольгович, що по своїй неудачі на київській столі постриг ся був теж в черні. Постриженне перед смертю зрештов

проповідник жив на гадці шостї чернігівські ж князівства і братню чернігівської династї; на пізнійший час вказують генеалогічні повелення, хто то був Давид. Цедавно проф. Голубовський в спеціальній розвідці в словив здогад, що слово виголошене було 1175 р. з нагоди боротьби Святослава Всеволодича з Олгом Святославичем — «Опытъ пріуроченія древнерусской проповіди „Слово о князяхъ“ къ определеннои хронологической датѣ» — Древности-Труды археол. ком. моск. археол. общ. ств. вып. III. ¹⁾ І с. 65. ²⁾ І с. 145.

³⁾ Послання видано в Чтенїях московскихъ 1818. VII. про бібліотеку Святослава згадує. Патерик.

досить практикувало ся чернігівськими князями. Всеволод Ольгович постриг ся перед смертю в Києві, з іменем Кирила, теж і його син Святослав, що прославляється в Київській літописі за свою побожність. Чернігівські синодики згадують іще кількох князів, пострижених перед смертю в черці¹⁾.

Та хоч чернігівська династія визначала ся прихильністю до церкви й чернецтва, але монаше життя, здається, не мало в Чернігівщині особливого розвитку. Цікаво, що й Предслава Святославна і Святослава, задумавши постригтись, ідуть в Київ, а не лишаются в яком чернігівським монастирі²⁾. З рештою ми з джерел знаємо тут в сих часів напевно тільки два монастирі — один коло Чернігова, на Болдиних горах, св. Богородиці, звістний в середині XI в., коли тут перебував Антоній нечерський (теперішній Слецький монастир); другий — Бориса і Гліба, очевидно — при тій поставленій Давидом церкві; Чернігівський монастир св. Іллі традиція теж зачисляє до передтатарських часів, і се о стільки правдоподібно, що тутешня церква належить до тих часів; новгородський монастир Спаса зачисляють до XII в. на підставі написи, що мала бути знайдена там в минулім віці, але се, розуміється, дуже непевний доказ, бо напис сеї тепер не маємо, а теперішня будова його далеко пізнішого часу. О скільки християнство слабо було розповсюджено в масах, особливо в більш глухих частинах Сіверщини, свідчать звістки про Ватичів, що були ще поганями in optima forma при кінці XI в. і забили тоді проповідника християнства св. Кушчу.

Що до матеріальної культури Сіверщини, то я тут зазначу тільки, що в її території (головно з самого Чернігова) маємо досить значний запас предметів давнього руського артистичного промислу і побуту, і між ними деякі дуже важні і інтересні з різних поглядів (нпр. срібні роги з Чорної могили, срібна чарка кн. Володимира Давидовича, з його іменем, т. зв. чернігівська гривна — найінтересніший в усіх зьбієвників, які маємо і т. п.), але оглядати їх особно від загального огляду староруської техніки й

¹⁾ За Всеволода каже один давній синодик, що я проглядав в копії (див. вище с. 145): великаго князя Всеволода кїевского въ иноцѣхъ Кирилла, великаго князя Георгія, убиенаго въ Кїевѣ. Про Святослава — Іпат. с. 457, про інших — Любецький синодик чернігівських князів — Літопись зап. археогр. комисіа т. IX.

²⁾ Про Предславу Святославну не сказано виразно, що вона постригла ся в Києві (Іпат. с. 204), але се виникає власне з того, що літопись записала її смерть без означення місця постриження.

штуки нема по що — вони входять туди як інтегральна частина, тісно вжучи ся з технікою київською. Згадаю ще, що Чернігівщина дає нам найбагатші звістки про велике (княже) господарство XII в. (в історії війни Олеговичів і Давидовичів) — ми познайомили ся з сими звістками в своїм місці.

Тепер переглянемо визначніші осади й місця Чернігівщини. Перегляд сей буде короткий, бо за браком місцевої літописи ми дуже не багато знаємо про них.

Почнемо від столиці. Чернігів належить до найстарших й найважніших історичних руських міст (кажу — історичних, бо слідів доісторичного життя, скільки знаю, в нім не знайдено). Уже на початку X в. (фрагменти умови Олега) він уважав ся по Київ найважнішим містом тодішньої Руської держави, і для України зіставав ся таким аж до татарського погрому¹⁾. Розкопка Чорної могилы в Чернігові з її похороном, датованим монетами кінця IX в., дає нам доказ багатого дружинного (може й княжого) життя в Чернігові X в.; але ближні історичні відомости починаємо мати про нього, від коли тут засідають князі з Володимирової династії. За Мстислава Чернігів став столицею лівобічної Русі, як Київ правобічної. Намяткою по нім лишила ся церква св. Спаса, розпочата ним і виведена над землею „як можна було дістати рукою, стоячи на коні“. Рахуючи час засновання, треба уважати її найдавнішою з церков, яку маємо на Русі, взагалі в землях Руської держави, але коли вона була закінчена — не відомо. Вона лишила ся головною святинею Чернігова, його кафедрою; тут звичайно ховали чернігівських князів, почавши від самого Мстислава. В осібнім „теремі“ — каплиці церкви св. Спаса положено було тіло ки. Ігоря Ольговича, поважаемого як мученика²⁾. Будова церкви заціліла досить добре до нинішніх часів, але внутрішнє мальованнє пропало (слідів мозаїки не видно). Окрім снаської лишили ся ще церкви Боруса і Рїдба, Цятиниць, Успенська в Єлецьким монастирі і прор. Ілі в Ілїнським, але всі значно пербудовані. Поза тим звістні з літописи дві церкви — каміна св. Михайла на княжім дворі, і Благовіщення, обидві збудовані Святославом Всеволодичем³⁾. Про монастирі під містом згадає літопис під 1094 р.

¹⁾ Літературу Чернігова як міста див. в прим. 6.

²⁾ Іпат. с. 283. ³⁾ Іпат. с. 388, 439.

Відомості про саме місто дуже убогі — не йдуть далі таких елементарних відомостей, що по за внутрішнім городом (дѣтинець), де стояла катедрa і княжий двір, був „градъ околний“, обгороджений палисадами („острогъ“), інакше „передгородъ“, що мало кількоро воріт — між ними одні від р. Стрижня¹⁾, і т. и.

Сусідній Любеч, славний в X в., як важний центр, а в духовних сферах прославлений як вітчизна Антонія Печерського, в наших джерелах пізніше не грає ніякої ролі²⁾. В війні 1148 р. його сильно попустили Мстиславичі, бо тут була тоді „вся жизнь“ чернігівських князів: не знати — чи се треба розуміти про княжі фільварки і господарство, чи взагалі про багату околицю, що несла їм великі доходи (скорше перше). Одначе по сій операції Любеч попав хто зна чи не в катеґорію „пустих городів“, де сидять „самі псарі та Половиці“, як описує околиці Чернігова Святослав Ольгович по тій завязатій війні Мстиславичів і Ольговичів³⁾, але тут є варіант: „Любескъ“, і я не ручив би, що тут мова про Любеч. У всякім разі ся звістка про спустошення околиць Чернігова і залюднення їх Половцями інтерна; окрім того ми й на інших місцях маємо ще згадки про турецьку колонізацію Чернігівщини (так згадуєть ся якесь турецьке коліно: Коуї чернігівські⁴⁾). Правдоподібно, сими турецькими осадниками колонізовано головно полудневе чернігівське пограниччє, побережє Остра і Сейма⁵⁾.

У властивій землі Радимичів найважнішим містом був, правдоподібно, Гомій, теп. Гомель. Святослав Ольгович, опановуючи Чернігівську волость (в тіснійшій значінню) сам їде до Чернігова, сина вислає в Гомій, а по інших городах розсилає посадників⁶⁾. Але з рештою ніяких подробиць про се місто не маємо.

Досить визначну ролю грає Стародуб. Очевидно, се була сильна кріпость: як знаємо, тут завято боронив ся Олег Святославич від Святотолка й Володимира, утікнув сюди з Чернігова; блокада тревала цілий місяць. Але окрім того се, видко, була й визначна осада, бо, як ми бачили, в 1160-х рр. вона взяла активну участь в боротьбі між князем Святославом Всеволодичем і новгородським Олегом Святославичем⁷⁾. Правдоподібно, Стародуб

1) Іпат. с. 141, 315.

2) Про Любеч статя Милорадовича: Любечъ, родина преп. Антонія 1871 (з Чтеній московських). 3) Іпат. с. 343. 4) Іпат. с. 431.

5) Про сю турецьку колонізацію взагалі див. нижше с. 303 і далі.

6) Іпат. с. 358. 7) Іпат. с. 360.

був одним з тих другорядних княжих столів Чернігівської землі XII—XIII в., про котрі ми, на жаль, не маємо майже відомостей.

Друга столиця Сіверщини — Новгород, званий сіверським для відрізнєння від інших Новгородів, стає дуже пізно звістним в наших джерелах: він згадується в літописях тільки в середині XII в., хоч уже, по всякій правдоподібности, від 1096 р. все був княжою столицею. Подробиць майже ніяких про нього не маємо¹⁾. Місцева традиція зачисляє до передтатарських часів Успенську церкву, що мала стояти на місці пізнішої катедрі, і св. Николая, та місцевий монастир св. Спаса; але останків з княжих часів в церквах Новгорода взагалі не видно ніде²⁾.

Вщйж на верхній Десні був центром княжої волости в другій половині XII в., як ми бачили, але ближших відомостей про нього не маємо. Здається, чи не заступив його пізніше Трубчевськ, бо його бачимо княжим столом в останній чверті XII в., і се значінне політичного центра він захоче й пізніше (в XIV в.). Сусідній Брянськ, головний центр пізніше, в XIV віці, в XII віці хоч часто згадується, нічим одначе не визначається.

Курськ, на Посемю, був від давна важним центром: він лежав уже на пограничю з степом, і через нього йшов важний торговельний шлях: з Києва на північний схід, мабуть в край середньої Волги³⁾. Що то було чимале місто, свідчить житє Теодосія, що свої молоді часи прожив у Курську, бо його батько був там якимсь княжим урядником в першій пол. XI в.: для нього тут найшли ся учителі „на вся граматикия“. Коли се й перебільшено, то все таки видно, що Нестор уважав Курськ таким містом, де така більша наука була можлива. Княжим столом, як центр Посемя, бачимо його вже при кінці XI в.⁴⁾, і він і пізніше зістається ним, з тою ріжницею, що поруч нього (від 2-ої пол. XII в.) з'являють ся й інші княжі столи на Посемю — Рильськ, Путивль, навіть Вир; в XIII в., (в другій половині його), княжим столом стає й сусідній Глухів. З сих поменьших посемських столів Путивль славний згадками Слова о полку Ігоревім:

„Ярославна рано плаче в Путивлю на заборолі, промовляючи...“

¹⁾ Хиба Іпат. с. 317.

²⁾ Про нього нова статя (в історичній часті компілятивна) Рклицького Городь Новгородь Сіверскій, его прошлое и настоящее — в час. Сборникъ Черниговскаго земства 1898, II.

³⁾ Жит. Теодосія л. 5. ⁴⁾ Іпат. с. 160.

Як видно з синодиків та генеалогій, він і пізнійше (в XII в.) зіставав ся княжим столом. Але всі ці столи в пограничній краю, що часто підпадав ворожим нападам і половецьким спустошенням, були бідні й не завидні, не виключаючи й самого Курська. Моленне Данила Заточника, сей твір дружинної верстви, заховало нам як ходячий афоризм князівсько-болярських кругів таку максиму: „добре казав князь Ростислав: ліпше мні смерть як курське княженне, так і кождому чоловіку — ліпша смерть, ніж жите в біді“¹⁾. Ізяслав Давидович гіркими словами представив перспективу сидіти князем в Вирі: „братия моя вернетъ ся в свої волости, а мні куди вертати? до Половців не піду, у Вирі голодом гинути не хочу, ліпше мні тут умерти“²⁾. Але в посемській людности небезпечне сусідство з степом розвивало воевничість і лицарськість, прославлену в наведеній характеристичі Курян Слова о полку Ігоревім.

Вкінці в землі Вятичів в XI—XII в. ми ще не можемо помітити якихось визначніших центрів. Тільки від середини XIII в., коли взагалі державне жите з полудневих частин Чернігівщини уступає на північ і північний схід, виступають тут ділині рядом центри дрібних княжих волостей — Карачев, на вятицькій пограничу, Козельськ, прославлений своєю трагічною долею 1238 р., коли тут люде завзято боронили свого малого князя Василя, і Татари вирізали за те ціле місто, Новосиль і інші княжі столи, про які будемо говорити пізнійше³⁾.

Початком відокремлення Переяславщини, як я вже сказав, мусимо уважати витворенне на Сіверянській території супроти Чернігова другого важного центра, яким був Переяслав. Знаємо його в сій ролі від початку X в., саме ж відокремленне як довершений факт бачимо доперва за часів Ярослава. Від того часу Переяславщина вже ніколи не могла злучити ся скільки небудь трівко з Чернігівщиною, противно — видно, що обидві землі мали неохоту до такої злуки. Чернігівщина рішучо не хоче стати волостію переяславської династії (Всеволода), Переяславщина, стараючи ся устави ти у себе якийсь трівкійший лад, вибєрає собі

¹⁾ Моленне в вид. Шляпкіна, с. 6—7; в однім варіанті князь зветь ся Ярослав. В літописи подібні слова говорить Андрій Мономахович, але значінне їх дещо відмінне (Іпат. с. 218).

²⁾ Іпат. с. 354.   ³⁾ В т. III гл. 2.

иньшу династію, не чернігівську, а суздальську, й її хоче забезпечити у себе стіл. Головно сею неохотою до злуки й мусимо ми пояснити, що ці дві частини Сіверянської землі ніколи не злучалися, виключивши кілька невдалих проб, як заходи Всеволода і потім Мономаха — взяти собі Чернігівщину, змагання Всеволода Святославича, в XIII віці, аби захопити Переяславщину. Які були глибокі причини тому відокремленню окрім самого лише сформування сильного міського центра — причини етнографічні, культурні, економічні, того не можемо сказати¹⁾.

Відокремлений за Ярослава, що хотів, очевидно, утворити в центрі Руської держави поруч Київів і Чернігова ще третій стіл для свого улюбленця Всеволода, Переяслав займав якийсь час поважне місце, як третій з ряду княжій стіл в землях Руської держави, по Київі й Чернігові, і був особним, самостійним княвством. Се тривало однак тільки до смерті Святослава (1076). Зараз потому, наслідком політичних перемін, Переяслав опинився в досить невигідній позиції — прищипки до котрогось із старших столів. За Всеволода вправді, коли той був захопив Київ і Чернігів, се ще могло менше відчуватись, і короткий час, коли Мономах тримав Чернігів, може не йти в рахунок; але від коли Мономах засів у Київі, Переяслав став фактично якоюсь прищипкою до Київів. Тим часом як сусідня Чернігівщина замкнулася в особне політичне тіло, під проводом династії Святослава, Переяслав зістаєся просто волостію Київів, де княві часом міняють ся частійше як які тіуні або посадники в котрімсь провінціоноальнім місті.

По тестаменту Мономаха Переяслав має бути передікомом Київів, перехідним місцем для кандидатів на київський стіл — роля віби почесна, але на практиці дуже невигідна. За часів Мономаха й Мстислава Ярополк бодай досить довго сидів тут в сій ролі «евентуального престолонаслідника». Але по смерті Мстислава, коли вийшло за те наслідство непорозуміння в Мономаховій династії, ці престолонаслідники почали міняти ся в Переяславі як у кінематоскопі: протягом яких п'ятнадцяти років черемінили ся вони тут сім разів, а деякі сиділи тут по кілька тижнів, а навіть по кілька годин, як пишуть за Всеволода Мстиславича, що він просидів від рана до обіда!

Розумієть ся, така практика не могла ані трошки подобати ся Переяславцям, де громада, як і по иньших українських княвств-

¹⁾ Спеціальну літературу Переяславщини дав. в прим. 6.

ствах, привикла складати всі клопоти про управу й охорону землі на князя, а Переяславське князівство й спеціально ще вимагало пильного догляду й оборони, супроти вічного неспокою від степовиків. Супроти того Переяславці, подібно як робили й інші землі, постановили знайти собі якусь певну династію й її забезпечити переяславський стіл. Коли виникла боротьба між Мстиславичами і Юриєм, Переяславці постановили тримати ся Юрія. Очевидно, вони при тім надіяли ся, що Київ вістанеть ся в руках Мстиславичів, і таким чином Переяслав був би зовсім відокремлений і забезпечений від ролі прищипки, чи то для Києва, чи для Чернігова. Суздальщина ж безпосередно з Переяславщиною не граничила, і в численній родині Юрія все мусів найти ся для Переяслава особний князь.

Окрім таких чисто льогічних причин, на вибір Переяславців вплинули, певно, й особисті звязки Юрія з Переяславом, що могли бути дуже давні. Ми знаємо, що Остерський Городок (теп. Остер) належав від давна до Юрія і звав ся инакше Юрійвим городком; можливо, він мав його ще від батька Мономаха, або що найпізнійше — дістав десь за часів Ярополка, коли йшла та боротьба за Переяслав. В таким сусідстві міг він мати здавна певні впливи і звязки з Переяславцями. Коли потім його син Гліб з'явив ся там, правдоподібно висланий батьком з такою місією — повискання сусідніх міст, — насамперед Посеме перейшло до нього, а далі і з Переяслава (де тоді сидів Мстислав Ізяславич) стали приходити до нього відомости, що його там „хочуть“. На початках одначе сей рух між Переяславцями не мусів бути сильний: коли якийсь боярин Жирслав намовив Гліба йти на Переяслав, „бо його хочуть Переяславці“, й Гліб пішов справді, то переяславські партизани не відважили ся прилучити ся до нього, (Мстислав прогнав Гліба¹⁾). Те саме повторило ся на другий рік: знову з Переяслава приходили якісь заклики, й Гліб, „свіщає ся с Переяславці“, пішов у друге на Переяслав, але Мстислав знову завчасу вибрав ся з військом, і Переяславці знову змикнутили: „Гліб був з малим військом і сказав: піддурили мене Переяславці та не відважаючи ся стати до битви, пустив ся тікати“²⁾.

Се мабуть і було причиною такої нерішучости Переяславців, що Гліб не мав відповідних сил, „баше въ малѣ“. Бачимо тут гуж саму політику, що й у Києві: „коли будеш мати досить сил, то й по твоїй стороні станемо“. Коли рік пізнійше прийшов на

¹⁾ Іпат. с. 258 (1147).   ²⁾ Іпат. с. 225.

місце Гліба сам Юрій, з дуже значними силами, то Переяславці вже не вагали ся. Могло навіть бути якесь порозуміння у Юрія з Переяславцями задалегідь, бо в своїм поході він попростував відразу до них, очевидно — числячи на їх прихильність, і потім в переговорах з Ізяславом згожував ся вирікти ся Київ з тим, аби Переяслав віддано одному з його синів; але Ізяслав не пристав на се. Цікаво, що при тім і переяславський єпископ намовляв Ізяслава зробити сю уступку стрієви, але Ізяслав не згодив ся. Та в рішучій битві під Переяславом Переяславці перейшли до Юрія: „бысть лествь въ Переяславцехъ“, сказали: „Юрій — го наш князь, то свій, ми його й з далека шукали“¹⁾, та й поїгли до Юрія; побачивши се, полки Ізяслава й Ростислава збенрежили ся й пустили ся тікати. Таким чином виступ Переяславців ринув справу на користь їх вибранника — Юрія, що сам до собі не мав відваги й надії на успіх і всякими способами омилаяв війня з Ізяславом, але той його змусив до бєтви²⁾.

Почавши від сього часу Переяславщина зістаєть ся переважно в володінню династії Юрія. Володіння се, правда, не було ані постійне й безперервне, ані міцне і певне. Діло в тім, що династія Юрія все зіставала ся чужою для української політики й українських князів, її участь в українських справах все була епороадичною і супроти тутешніх політичних сил переважно все мала впраховано-шкідні цілі, так що не могла тішити ся загальною симпатією. При тім Суздальські землі були відрізані від Переяслава значним простором, а сама Переяславська земля була надто слаба, аби місцеві князі могли утримати ся власними силами супроти більших ворогів. Все се поясняє нам ті перерви в володінню Юрисевичів, що звістні нам у наших джерелах, а почасти нам і незвістні, бо з останньою чвертею XII в. наші відомости про Переяславщину й її князів стають незвичайно бідні.

Так відомо вже нам, що коли Ізяслав в останнє подолів Юрія, він прогнав і його сина Гліба з Переяслава та посадив злого сина Мстислава, що просидів тут коло трох років. По сій перерві Гліб вернув ся назад до Переяслава й просидів тут до 169 р., коли його вислав брат Андрій до Києва. В Переяславі Гліб на своє місце посадив тоді малого ще свого сина Володимира (було йому тільки дванадцять літ³⁾), і той зістав ся тут до вості смерти (1187). Таке довге правління батька й сина, серед

¹⁾ „Гюрги намъ князь н свой, того было намъ искати н далече“ ит. с. 267. ²⁾ Див. вище с. 160—1. ³⁾ Ипат. с. 379.

завірюх української політики, особливо правління того малого Володимира, котрого батько слідом умер в Києві і не міг бути помічним сином, ми мусимо головню толкувати привязаннем самої землі до сеї княжої родини. Дійсно, про Гліба зістала ся в літописи добра пам'ять¹⁾, а про Володимира, з поводу його передчасної смерті, літописець²⁾ пише: „плакали по нім усі Переяславці, бо він любив дружину, а золота не збирав, майна не жалувал, але роздавав дружні; був з нього князь добрий, сильний в битвах, визначав ся великою мужністю, і за ним Україна дуже жалувала (много постана)“.

По смерті Володимира є перерва в наших відомостях про Переяслав. Аж у 1190-х рр. бачимо тут суздальського княжича Ярослава Мстиславича, Володимирового стричного брата; можливо, що він сів тут безпосередню по Володимирі³⁾. Є ще й друга можливість, або навіть і правдоподібність — що він з'явив ся у Переяславі з ініціативи самих Переяславців, бо належав до противників шефа суздальської династії — Всеволода, і з його руки ледво чи би дістав Переяслав, — хіба якось перепросив ся. В кождім разі одначе Переяслав за життя Ярослава стояв у новій залежності від Всеволода, як видно з звісток 1197—1198 рр. Всеволод іменує сюди єпископа, а на другий рік з сином Константином ходив походом на Половців на Дін. Похід сей міг бути зроблений тільки в інтересі Переяславщини, значить Всеволод уважав її як би за свою волость.

Дійсно, по смерті Ярослава Переяславці звернули ся по князя до Всеволода. Їх послали прибули до Всеволода в Переяслав північний (Заліський), де він тоді перебував, і Всеволод дав їм князем свого сина Ярослава. „Переяславці ж узавши свого князя Ярослава від св. Спаса (правдоподібно, в церкві св. Спаса відбула ся якась церемонія благословення Ярослава на княвство, чи що), пішли з великою радістю, хвалячи Бога і св. Богородицю й св. Михаїла (патрона переяславського), що дав їм князя, якого собі бажали“, як оповідає про се своїм урядовим стилем Суздальська

¹⁾ Іпат. с. 384.   ²⁾ Іпат. с. 439.

³⁾ В 70-их рр. бачимо його в В. Новгороді, потім він зникає і аж під 1199 р. читасмо про смерть його в Переяславі — Лавр. 394. Правда, Татищев каже, що перед тим Всеволод випросив Переяслав від Рюрика (!) і посадив тут сина Константина, аж потім сів там сей Ярослав і слідом умер, але ся звістка, прийнята автором новітньої монографії про Переяславську землю д. Ляскоронським — с. 434, правдоподібно викомбінована з звістки про похід Всеволода на Половців і не має значіння.

літопись¹⁾. Скільки дійсно було в тім щирого бажання Переяславців, трудно сказати, але з огляду, що таким чином Переяславщина забезпичала собі поміч найсильнішої тоді династії, з другого боку сям способом забезпечала на далі свою політичну окремішність, — нема нічого неможливого в тім, що така комбінація їм досить подобала ся, і підозрівати шпирієть їх посольства до Всеволода не маємо особливої причини.

Почавши від цього часу і аж до упадку Переяславського князівства — підчас татарської руїни, ним все розпоряджають ся суздальські князі, і Суздальська літопись по prostu зве Переяславщину „отчиною“ суздальських князів²⁾. Правда, від часу до часу, в залежності від політичних завірунень на Україні, бували в сій залежності Переяслава від суздальських князів певні перерви. Так 1207 р. вигнав з Переяслава того Ярослава Всеволодовича Чернігівський, причепивши ся до його кандидатури на галицький стіл, і посадив тут свого сина, а цього знов вигнав Рюрик і посадив тут свого сина Володимира³⁾. Але се тривало не довго, і Переяслав скоро вернув ся знову до суздальської династії: 1212 р. туди післав тодішній шеф сеї династії Юрій Всеволодович свого брата Володимира. Володимира цього одначе взяли в неволю Половці, напавши на Переяславщину й побивши в битві. Здаєть ся, що по тім нещастю Переяслав знову висовгнув ся з рук Суздальської династії; вище я всловив здогад, що сей опорожнений стіл могли дістати Ольговичі, в потіху за страчену Київщину⁴⁾. Але потім він вертає назад в розпорядження суздальських князів: 1227 р. кн. Юрій послав сюди свого брата-братича Всеволода Константиновича, потім брата Святослава (1228)⁵⁾. Завдяки тільки сій залежності Переяслава від суздальських князів і знаємо де що про нього в XIII в. — сї убогі відомости заховала для нас Суздальська літопись, тим часом як Галицько-волинська літопись мовчить про нього зовсім. В сїм факті відбило ся виїмкове політичне становище Переяслава поміж українськими землями: з них він оден вирікнив ся з їх політичної родини і щоб забезпечити ся від двох українських династій — Мстиславнів і Ольговичів, між землями котрих лежав, потягнув до нового — східнього політичного центра, увійшов у сферу його політики.

1) Лавр. с. 395. 2) Лавр. під 1213 р. 3) Лавр. с. 406—7.

4) Длв. вище с. 235. 5) Лавр. 416, 427, 429.

Се була політика самої переяславської громади, як ми бачили, що означила її досить виразно, як на нашій скупі взагалі в таких справах відомості. Заразом сею політикою й вичерпується все те, що можемо сказати про політичну діяльність переяславської громади.

Се була „вища політика“ Переяславців. Але в їх життю була політика ще далеко більш важна, що була питанням життя і смерті — се відносини до степу. Ні для якої з земель давньої Руської держави сї відносини не мали такого незвичайного, есенціонального значіння, як тут. Се зовсім природно поясняють сї територіальними винами Переяславщини.

Її границі на заході й півночі ми знаємо. Від Київщини її граничив Дніпро, тільки в околицях Києва київська границя, здається, переходила трошки на лівий бік (як більш або менш гіпотетичну границю можна брати тут р. Карань). Від Чернігівщини граничило поріччя Остра і Сейму. Як ми вже бачили, територія р. Сейму була спірною між Чернігівщиною й Переяславщиною, і особливо в другій чверті XII в. дуже вагала ся між сими двома землями, але зістала ся в кінці при Чернігові, хоч судячи по відносинам місцевої людности до князів, вона скорше тягнула до Переяслава: як і Переяслав, Посемє тримається династії Юрія, а бити ся з Ольговичами показує охоту¹⁾. На північній заході крайнім пунктом, що тягнув до Переяслава, був Остерський городок, на устї Остра в Десну, на лівім боці його; в першій половині XII в. його вилучено в особну волость для Юрія, але вона злучила ся знову з Переяславщиною, через те що й Переяславщина перейшла в ті самі руки — династії Юрія²⁾.

Таким чином Переяславщина з двох боків, зі заходу і півночі, операла ся на край хоч не завжди приязні, але бодай культурні, безпечні. Але властиво тільки її північно-західній кут був безпечний (напр. як би потягнути лінію від Рязьська на усте Супоя або навіть і Трубежа). Полудневий край її границі з Київщиною і східній край границі з Чернігівщиною виходили в передстєпові краї, і вся решта її території по за тим північно-східнім кутом —

¹⁾ Іпат. 250, див. вище с. 236; але Вир тоді не хотів піддати ся Юрїю.

²⁾ На мапі Переяславщини в недавній монографії д. Ляскоронського (1 вид.) також і Вир, чи недоглядом, чи свідомо, зачислено до Переяславщини; на се нема ніякого powodu: Вир належав до Чернігівщини, як і все Посемє — див. Іпат. с. 346, 348.

се було небезпечне, неспокійне степове пограниччя, де треба було все виглядати кочового ворога.

Ми бачили вже, яка нетрівка, бо виставлена на періодичні знищення, була колонізація київського Поросля — району між Стугнуою й Росю. З другого боку бачили ми, в яких неспокійних, пририх обставинах жила околиця Курська. Се відразу позволить нам зорієнтувати ся і в колонізаційних обставинах Переяславщини. Землі по Супою й Трубежу лежали в одній лінії з Порослем, але о стільки в гірших обставинах, що їх не прикривало ніщо зі сходу, як Переяславщина Київщину, і на півночі вони не мали таких безпечних своїх закутків, як київське Полісся, буди людність могла відступати й пересиджувати лихоліте. Тільки землі по Остру, між Остром та Дніпром та по верхів'ям Трубежа, Удаю та Ромна, багаті багнами і лісами могли бодай до певної міри хоронити свою людність від степових нападів; решта ж Переяславщини мусіла мати тоді, як має й тепер, переважно степовий характер, з лісами і галями, тільки на берегах рік, в мокрих балках і ярах. Тим поясняєть ся, що в періоди особливого розирення степової бурі Переяславщина редукувала ся до дуже малих розмірів території, де ще держала ся яєць обіла колонізація.

Ми бачили, що при кінці X в., за Володимира більшість Переяславщини уважала ся страченою під печенізьким натиском. Хоч сказано там про будову кріпостей по р. Сузі, але заразом ставлено їх по Десні, Трубежу і Остру, так що посузьські кріпости або мали служити якимись сторожевими пунктами, або тут мова йде про верхню Суду, що мала боронити лінії Остра і Десни від полудневого сходу. Очевидна бо річ, що як би середнє та нижнє Посулле не було ослаблене, було добре залюднене й укріплене, то само по собі могло б виставити на оборону, й не було б по що укріпляти берегів Трубежа чи Десни. Оповідання про заснування Переяслава за Володимира зовсім підтверджує таке розуміннє, даючи добру ілюстрацію до тодішніх колонізаційних обставин: Печеніги собі марширують „отъ Сузды“, наче на тій Сузі й не чути тих кріпостей, а Володимир „понде противу ямъ“, і стрів їх раптом на Трубежі, „на броді, де тепер Переяслав“! Очевидно, останки руської колонізації тільки й брелили ще тут, між Трубежом, Дніпром та Остром.

Коли знищено Печенізьку орду, й Русь почала здобувати назад страчені колонізаційні терени, колонізація Переяславщини теж була відреставрована до певної міри. Про її розміри можемо судити з звісток з кінця XI і на початку XII в. (перед новою колоні-

зацією погранича, що не могла скорше розвинути ся як від 1103 р.). Бачимо в них, що та реставрована кольонізація опанувала була що найменше побереже Сули (Ромен, Снятин, Горошин, Воїн)¹⁾, а в дійсности, правдоподібно, і перейшла її. Результати сеї кольонізації були одначе страчені, коли розпочали ся в останній чверті XI в. половецькі напади, що особливої інтензивности дійшли в 1090-х роках. Цоловці тоді неустанно нищили осадн між Сулою й Трубежом, часто з'являючи ся і в околицях самого Переяслава, а Тугор-хан раз протримав Переяслав півтора місяця в бльокаді²⁾. Як тоді виглядала Переяславщина, дає нам зрозуміти коротенька записка Мономаха про сі роки: „сидів я в Переяславі три літа й три зими, з своєю дружиною, і багато набідували ся ми і від війни (з Половцями) і від голоду (очевидно — наслідком половецьких спустошень“³⁾. Сю останню подробицю переяславського життя дуже добре доповнює образок, що мав Мономах намалювати перед зібраними князми 1103 р.: „жалуете ви коней для оранки, а того не подумаете, як селянин почне орати, а найде Половчин, забє „смерда“ стрілою, кобилу його візьме, заїде на його оселю, забєре жінку й дітей, і все майно, а тік запалить, — то коня його ви жалуете, а самого чому не жалуете?“⁴⁾. Розуміть ся, при таких обставинах життя Переяславщина мусіла знову дуже сильно спустіти, як і полуднева Київщина.

Кольонізація розвиваєть ся на ново з початками агресивної боротьби з Половцями. Під час походу 1111 р. бачимо вже, що на Голті руське військо почував себе безпечно — „стали на ріці Голті й тут зачєвали воїв“, і тільки на Вореклоу починала ся небезпечність — „дійшли Ворьскла“, тут цідували хрест (була хрестопоклонна неділя) і положили всю свою надію на хрест, з многими слізмами. З пізнійших звісток бачимо, що руська кольонізація дійшла побережа Ворекли на полудню — тут згадуєть ся Лтава, на Вореклі⁵⁾, як звичайно думають — теп. Полтава, в усякім разі важно, що се було місто на Вореклі. На полудневім заході бачимо город Донець, як звичайно приймають теп. Донецьке городище на р. Удах, притоку (Іверанського Донця, недалеко теп. Харкова, хоч

¹⁾ Іпат. 143, Лавр. 239—241. Городища по Удам і Донцю вчислені в московській Києві більшого чертежа, що сягає XVI в. — вид. Спаского с. 31—33. З літератури крім загальнійших праць про степ і передстєпові краї ще Данилевич Донецьке и Хоротовское городища, Харків 1902, Довнецкое городище и г. Донець — Археологическая летопись Ю. Рос. 1904.

²⁾ Іпат. с. 161. ³⁾ Лавр. с. 240 (належить до р. 1094—6). ⁴⁾ Іпат. с. 183 і 191. ⁵⁾ Іпат. 387 (під 1174 р.).

і не знаємо, о скільки він тісно був злучений з пограничною кольонізацією. По Донцю і Удам бачимо, що правда, цілу систему укріплень — городищ, але поки що не маємо повного права уважати її останками укріплень з сих саме часів.

Деякі поетичні згадки з другої пол. XII в. вказують одначе далі на Посуле як на властиве переяславське пограниччє. „Кончак зничив Сулу“ (снесе Сулу) каже поетичний уривок в Галицько-волинській літописі¹⁾; „по Роси й по Сулі поділили города“ каже про Половців (може про Кончака і Гау) Слово о полку Ігоревім²⁾. Сі патаки трудно инакше зрозуміти, як про пограниччє переяславське: область Сули була таким же пограниччєм Переяславщини, як пограниччє Роси — Київщини, а з першого з них довідуємось, що в останній чверті XII в. пограниччя (посульська) кольонізація коли не знищена, то знову сильно ослаблена була серед нових інтензивних половецьких нападів.

Взагалі, взявши статистично той матеріал, який маємо, ніяка з українських земель так часто не підпадала половецьким нападам, як Переяславщина, — хоч, треба сказати, відомости про тутешні половецькі напади не визначають ся докладністю, досить припадкові, і в дійсности пропорція ся мусіла бути ще прикрийша для Переяславщини. При тім ніде половецькі напади не опановували так цілого майже терену землі як тут; тільки кутік між Острож і Дніпром був безпечніший, з рештою ж ціла Переяславщина була виставлена на турецькі спустошення.

Супроти такої небезпечности й періодичних спустошень Переяславщини треба було брати ся на ріжні способи. І так князі старали ся всякими способами здобувати нових насельників землі з поза її границь, нпр. осажували невільників приведених з ріжних земель. Знаємо, що Мстислав з Ярославом, забравши багато невільників у Польщі, поділили їх між собою і ужили їх для реставровання пограничної кольонізації (літопись каже тільки про Ярослава, що він осадив свою пайку по Роси, але того самого треба дорозумівати ся і про Мстислава³⁾). Про кн. Ярополка довідуємо ся, що забравши підчас походу на Минцину людей з м. Друцька, він вивів їх відти і поставив їм місто Желни (вар. Желди), як думають звичайно — теш. Жовниця, на нижній Сулі⁴⁾. Особливо ж важну ролю в тім значінню мали турецькі осадники виведені з степів.

Так по погромі орди Торків частину їх осаджено і в Пере-

¹⁾ Іпат. с. 480.   ²⁾ Родз. X.   ³⁾ Іпат. с. 105.   ⁴⁾ Іпат. с. 203, Лавр. с. 276.

яславщині, де вони згадують ся 1080 р.¹⁾. Потім нові партії Торків і Печенігів приведено з походів 1103 р. („заяша Печеніги и Торьки с вежами“²⁾), а правдоподібно — й 1111 р. з власної охоти прийшли ватаги їх по невдалім повстанню на Половців в 1116 р. На другий рік маємо звістку про прихід Біловезців³⁾. Правда, сі турецькі кольоністи давали чимало й клопотів — от як те повстанне їх 1080 р., потім під 1121 р. маємо записку, що Мономах „прогнав Берендичів із Руси, а Торки й Печеніги самі втікли“⁴⁾ — очевидно було знову явесь повстаннс. Але з другого боку, вони постачали і добрих воєнків, і будь що будь — служили до зміцнення й забезпечення границі як кольоністи, привичасні до небезпечного, неспокійного життя. З рештою відомости наші про їх кольонізацію в Переяславщині дуже бідні. Назва села Каратулів (Вел. і М. Каратулів) під Переяславом, між двома лініями тутешніх оборонних валів, показують, що тут були також осаджені Чорні Клобуки (Каратулів теж що Каракалпаки, чорні шапки, в староруськім перекладі Чорні Клобуки). З подій 1150 р. довідуємо ся, що десь на Дніпровім побережю Переяславщини сиділи Турпії⁵⁾, правдоподібно — також турецьке коліно, як і Коуї, Берендичі і т. и. В одній літописній звістці бачимо осадн переяславських Торків коло Баруча й Бронькняжа⁶⁾, але місця снх городків невідомі напевно⁷⁾. На верхівю Остра бачимо Білу Вежу — засновану правдоподібно згаданими в літописи виходними з донської Білої Вежі, але сі виходні, правдоподібно не були Турки, а Словяне. Здасть ся, що десь в тій же околиці була друга кольонія того ж імени (Бѣлая вежа старая⁸⁾). В сусідстві Донця бачимо величезне Хозарське городище, що вказує на иньшу подібну кольонію⁹⁾, і т. и.

Можна здогадувати ся, що в будованню пограничних замків переяславські князі також бачили оден з способів оборони. Знаємо се про Володимира, що він будував таку оборонну лінію по Сулі, а з усякою правдоподібністю мусимо такі заходи припускати й для півнійших часів, хоч би по аналогії з Київською землею. Дійсно, почавши від XVI—XVIII в. відомі нам численні городища, що тоді стояли порожні, значить, були останками міст і замків дав-

¹⁾ Заратиша ся Торки переяславщини на Русь — Іпат. с. 143.

²⁾ Іпат. с. 184. ³⁾ Іпат. під роками. ⁴⁾ Іпат. с. 205.

⁵⁾ Іпат. с. 277. ⁶⁾ Лавр. с. 280.

⁷⁾ Недавно не без правдоподібности аргументував А. Стороженко за Баряшівкою на Трубежі (Очерки с. 48), але крім подібности імени годі за снх цось сказати. ⁸⁾ Іпат. с. 264.

⁹⁾ Филаретъ Описание Харьков. епархіи I с. 295—6.

нійших. Вони стоять по р. Ворсклі, Пелу, Сулі, Удаю, Удам, Донцю і закривають Переяславщину від полудня й полудневого сходу, та дійсно в часті можуть бути останками оборонних ліній XI—XII в.¹⁾ Звістні нам тут і вали — подвійний вал коло Переяслава, довгий вал на правім березі Сули, від Лубен до Дніпра, другий подібний на кількадесят кілометрів довгий вал над Дніпром, більше менше від устя Тясмина (на правім боці) через Сулу майже до р. Золотоноші, поменьші останки валів над р. Ромном, і т. н.²⁾

З другого боку переяславські князі заходили ся коло самих Половців, то задобрюючи їх, то боронячи ся, то пробуючи застрашити їх агресивною війною. Між переяславськими князями знаходимо найбільших спеціалістів у половецьких справах, як Мономах, Ярополк, Володимир Глібович. Мономах, бувши переяславським князем, дав ініціативу й провід у найбільшій агресивній війні з Турками, яку знає давня Русь. Очевидно, він при тім мусів головню виходити з спеціальних інтересів своєї волости.

Скільки приходилось в подібних обставинах клопотати ся з Половцями Мономаху й иньшим переяславським князям дав він зрозуміти своєю автобіографією. „Усіх угод (тут розуміють ся й дипломатичні з'їзди з Половцями) з половецькими князями, каже він, уложив я девятнадцять, за часів батька і по нїм³⁾ і передавав багато худоби та своїх портів (одіжи й тварини); з неволі пустив вивначнійших половецьких князів ось скільки: двох братів Шаруканів, з рода Багубарса три, Овчини чотири, а всіх иньших важнійших князів сто; а що Біг дав живими в мої руки Ковсуся з сном, Аклана Бурчевича, таревського князя Аагудуя, й молодих князів п'ятнадцять, то їх я привів живими, постинав і покидав у річку Славій; тоді їх побито зо двіста ліпших невільників...“⁴⁾

Син Мономаха Ярополк уславив ся також війнами з Половцями, хоч тоді вже вони були приборкані попередньою боротьбою. На ново розвивають ся половецькі напади в останній чверті XII в.

¹⁾ Про городища в поріччю Сули спеціальна праця В. Ляскоронского: Городища, кургани и длинныя (змиевыя) валы, находящіяся въ бассейнѣ р. Сулы, Труды XI з'їзда, т. I. На підставі ріжних спостережень він зазначив до княжих часів отсі городища на Сулі: Недригайлів, Константиїв, Рожен, Глиньск, Сінча, Сітля, Лубни, Лукомле, Оржиця, Горошин, Бурлика, Жовнин, на Удаю: Варва, Срібне, Красний Колядин, Біла Вежа (с. 432). Про городища иньших басейнів в його книзі про Переяславщину с. 111 і далі, про поріччя Донця див. вище с. 346.

²⁾ Див. цитовану працю Ляскоронского с. 456—7.

³⁾ Рахунок сей уриваєть ся, адаєть ся, на р. 1002. ⁴⁾ Лавр. с. 242.

і тоді здобуває собі славу на сій полі Володимир Глібович. На жаль, ми досить мало маємо відомостей про Переяславщину з сих часів: вона мала тоді зовсім другорядне політичне значіння і все більше виходила за обрій української політики. Але тих кілька подробиць, які дають нам наші джерела, вистають для характеристики цього князя й його ролі в сій новій половецькій бурі. Бачимо, що „руські князі“ уважають його еспеціалістом в половецькій війні, висилають його з передовим полком, і Володимир дуже пильнує сеї своєї прерогативи¹⁾. Він бере участь у всіх колективних руських походах на Половців; Половці мають особливий респект перед ним, а на Русі має він славу великого лицаря: „бо він був муж добрий, відважний і сильний в бою, і на всяке добре діло готовий“. Особливо популярний він у своїй землі, бо се князь-дружинник, князь воєничий, а його печальність для своєї землі підчеркнуло Слово о полку Ігоревім коротенькою апострофою:

в Римах крик під шаблями половецькими,
а Володимир у ранах — туга та жаль Глібовому сину²⁾.

Як бачимо, ціла Переяславщина була властиво тільки пограничною жаркою, оборонною границею руської колонізації з степом. Ся її ролі була причиною, що до неї в наших джерелах було в перше придане славне пізніше ім'я „України“. Оповідючи про смерть Володимира Глібовича, клівська літопись каже, що по нім „плакали всі Переяславці“, та піднісши його чесноти, додає, що за ним дуже жалувала Україна: „о немже Украина много постана“³⁾. Почавши від сеї апострофи ми кілька разів стрічаємо

¹⁾ В поході 1184 р. Святослав вислав з своїми полками славного лицаря з чернігівської династії — Ігоря Святославича, а Рюрик Володимира Глібовича; між ними вийшла суперечка, бо Ігор не дав Володимирові „взяти напереді полкомъ своимъ“, а той уважав се своїм правом: „князи бо русци дали бяхуть (йому) напередъ взяти в Руской велии“. Володимир нагнівав ся і замість походу на Половців пограбував чернігівські городи (Іпат. с. 425) — вчинок дуже характеристичний для такого лицаря; сею звістку пробували змінити поправками (Гатішев III, 253, Арцибашев 1427), але се безпотрібно. В другім поході тогож року Володимир іде з передовим полком разом з иньшими „моложьшими князими“, „Половци же уврѣше Володимеръ полкъ крѣпко идущъ на нихъ, и побѣгоша гоними глѣвомъ Божинимъ“ (Іпат. 427). Пор. новий похід — Іпат. с. 429, де знову бачимо на переді Володимира, і 1187 р.: Володимир „вспроси се у Святослава и во Рюрика взяти напереді с Чернымъ Клобукомъ; Святославу же не любо бяшетъ пустити Володимера напередъ передъ сыни своими, но Рюрикъ и инки вси улюбина, зане бѣ мужъ бодръ и дерзокъ и крѣпокъ на рата, всегда бо тосня ся на добра дѣла“. — Іпат. с. 439. ²⁾ Род. IX.

³⁾ Іпат. с. 439.

в київській і галицькій літописі се слово в значінню погранича¹⁾, але історичними обставинами воно локалізувало ся на тім же пограничу, де ми його стрічаємо перше. В наведених тексті воно значить, очевидно, Переяславщину, або цілу або її полудневе пограниччє; скорше перше — воно тоді дає парафразовану, стилістичну паралелю до згаданого перед тим плачу Черепславців. В сій ролі погранича в степом, военної марки Черепславщина й сусідня полуднева Київщина зістали ся й на далі чотири-пять століть, і се було причиною локалізації сеї назви в сих землях. А знов ті історичні обставини, що се пограниччє зробили огнищем північного українського руху, осередком, де сконцентрувало ся все, чим жила Україна-Русь XVII—XVIII в. і першої половини XIX в., були причиною, що імя України пізніше стало другим іменем властивої, полудневої Руси. А *potiori fit denominatio* — і та наддніпрянська Україна від тих часів дійсно все переважала — часами матеріально, часами морально в загальній еволюції українсько-руських земель і їх життя.

Тепер треба сказати де що про визначніші місця Переяславщини. Столиця — Переяслав, Черепславль в старих пам'ятках, як я вже згадував, відомий нам від початку X в., коли він належав до найвизначніших осад Руської держави, резиденції дружини і „світлич та великих князів“ — київських підручників. Не вважаючи на те, літописць оповідає, що Переяслав поставив Володимир, і навіть подає легенду на пояснення того, звідки узяло ся його імя.

Се народній переказ, що заховав ся до тепер, в зміненій формі, в оповіданню про сильного Микиту Кожемяку. Літописець оповідає, що Печеніги, напали на Черепславщину, але Володимир перестрів їх на броді через р. Трубеж, де тепер стоїть Переяслав. Так стояли вони на двох берегах річки, й ніхто не важив ся

¹⁾ Під 1189 р. в оповіданню про похід Ростислава Берладничича на Галичину сказано, що він приїхав „ко українї галицької, без близник пояснень: правдоподібно, що тут треба розуміти галицьке Понизє (поддніпрянське), судячи по тому, що від нього зачав свій похід його батько 1159 р. Під 1213 і 1282 р. назва „Україна“ приложена до галицького Забужа (на лівім боці Буга) — до пограниччя в Польську. Нарешті під 1268 „Ляхове Українянї“ — на тім же забужськім пограниччю; сї Україняне перестерегають Холмлян про напад польського війська, і можливо, що тут треба розуміти Русинів Польського князівства, себ то Ляхів по політичній, а не етнографічній приналежності. В усіх отсих текстах отже „україна“ значить пограниччє, чи руської, чи иньшої землі.

перший пустити ся через річку. Вкінці „князь печенізький“ запропонував Володимирі зробити поєдинок: „пусти ти свого чоловіка, а я свого, нехай борить ся: коли твій чоловік ударить моїм, не будемо три роки нападати на вас, коли наш чоловік ударить вашим, будемо три роки воювати“ (грабити). Володимир прочувши про се, післав по табору „бирича“, викликаючи такого, що хотів би бороти ся з Печенігом, але не знайшло ся нікого, й Володимир дуже затужив. Аж нарешті прийшов старий чоловік і оповів князю: „княже, я маю дома меньшого сина: сам я з чотирма синами вийшов (у похід), а він дома; ним від малечку не ударив (не поборов) ніхто; раз я сварив на нього, а він мняв шкіру, і розгнівав ся на мене й роздер шкіру руками: Володимир зараз післав по того меньшого сина, і той прийшов, але перше просив випробувати, чи може стати до поєдинку з Печеніжином: казав привести великого, сильного вола й роздражнити. Приняли вола горячим залізом і пустили, а хлопець ухопив вола за бік і видер йому мясо зі шкірою, кільки рука вхопила. І сказав Володимир: „можеш бороти ся з Печеніжином“. Другого дня прийшли знову Печеніги на брід і почали кликати: „чи ще не маєте чоловіка? а наш тут!“ Володимир ще в ночі казав хлопцеві взяти на себе зброю, і вийшов він на Печеніжина. Той був великий дуже і страшний, і як вийшов против нього Володимирів чоловік, Печеніжин розсміяв ся, бо той був середній тілом. Розмірили місце між обома військами і пустили їх. Вхопили ся міцно, і удувив хлопець Печеніжина рукою до смерті, — вдарив ним о землю, і скрикнула з радості Русь, а Печеніги втікли. Утішений Володимир зробив того хлопця і його батька „великими мужами“, а на тім броду поставив „город“ і назвав його на пам'ятку Переяславом, „зане перея славу отрокъ ть“. Се оповідання треба, мабуть, розуміти як пам'ятку, що Володимир на ново укріпив Переяслав, відновив тут замок („город“), в зв'язку з тою системою замків по Трубежу, Суді і т. и., а саме об'яснення назви тою побідою хлопця — очевидно тільки етимологічний міт; наросток ль (Переяславль) вказує, що імя виведене від імени особи (як Преслав або Предслав, Предслава)¹⁾.

Не згадано в літописах — коли, але можна сказати напевно, що за тогож Володимира Переяслав здобув важне церковне значіння: в ній засновано катедру, але не просто єпископську, а митрополітальну, як і в Києві. Причину такого відзначення для Перея-

¹⁾ Пор. Бережков в Чтеніях кiev. іст. тов. II с. 88. Болгарську Преславу літопись наша зве Переяславцем (Іпат. с. 42).

слава досить трудно зрозуміти, але сам факт не підлягає сумніву¹⁾. В останнє митрополитом зветь ся переяславський єп. Єфрем, в кінці XI в., славний між місцевими єпископами. Пізнійше сей титул митрополита виходить зовсім з уживання. Окрім титула переяславська катедра мала важне значіння й тим, що до неї належала також Смоленська земля, доки не утворено для неї осібної катедри, за Ростислава Мстиславича.

Про саме місто не багато знаємо. Воно лежало в вилах між Трубежом і Альтою й мало міцну позицію: від полудня й полудневого сходу — від степу його боронили дві лінії валів і ровів — перша мило від міста, друга півтори мплі від першої. Сі вали звістні нам від XI в., а можуть бути й значно старші²⁾. Як я згадував вище, маємо між ними валами сліди осель осаджених для оборони міста „переяславських Турків“.

Город мав кам'яні стіни, збудовані при кінці XI в. згаданим уже переяславським митрополитом Єфремом, що взагалі займає виїмкове місце серед інших єпископів своїм будівництвом. В мурах було три брами — ворота Княжі, Єпископії, Кузнечі (Ковальські). Єпископська брама, мабуть, мала своє ім'я від сьогож Єфрема, бо знаємо, що він поставив на воротах, мабуть сих таки, церкву св. Федора³⁾. Він же докінчив будову церкви св. Михаїла, правдоподібно, названу по імені кн. Всеволода-Михаїла і ним розпочату, і при ній „велику пристрою“⁴⁾; поставив церкву св. Андрія, вибудовав „строенье банное камено“ — публичну лазню, на взір Царгорода, де сей Єфрем довгий час жив, і де такі публичні лазні були звичайною приналежністю церкви⁵⁾, і взагалі „украши городъ Переяславльський зданни церковными и прочими зданни“.

Та „велика“ церква св. Михаїла, посвящена 1000 р. і украшена всякою красою“ завдяки Єфремови, від тоді стає головною церквою Переяслава, а св. Михаїл — патроном Переяславщини⁶⁾. Перед нею згадуєть ся в Переяславі мурована церква св. Христа,

¹⁾ Іпат с. 146, Лавр. 202, Житіє Феодосія л. 9, див. також т. I с. 461—2 де пояснено, що переяславські митрополити, правдоподібно, від початку були титулярними. Див. іще в т. III гл. 3.

²⁾ Іпат. с. 158—9, 265. Про сі вали див. у Максимовича I. с. II с. 340—1, Стороженка Очерки с. 40—1. ³⁾ Іпат. 146, 214, 266.

⁴⁾ В Лавр. (с. 202): „докончавъ церковь святаго Михаїла“; в Іпат. (с. 146): „уже ю естъ создалъ велику сущю, и пристрою в пей велику створи, и украсивъ ю всякою красою, церковными съуды“. ⁵⁾ Див. про се у Голубінского Ист. рус. ц. I с. 566. Се „банное строение“ на початку XIX в. досить інтригувало тодішніх дослідників давньої Русі й викликало маленьку літературу. ⁶⁾ Іпат. с. 266, 268, Лавр. с. 395.

збудована ніби 1008 р., але ся дата є тільки в Никон. літ.¹⁾. Але ся славна церква св. Михаїла мусіла бути збудована лихो, бо вже 1124 р. упала її баня, підчас малого землетрусу. Її відбудовано потім, але підчас татарської руїни зруйновано „церковь архангела Михаїла скруши“, і від сеї головної переяславської святині досі не викирито ані сліду²⁾. Вагалі від давнього Переяслава вістали ся тільки фундаменти невеликої одноабсидної церкви в теперішній церкві Успенія — мабуть від тої церкви „сватої Богородиць“, що поставив Мономах 1098 р. на княжім дворі³⁾. Окрім того знаємо ще в Переяславі монастир св. Івана, де 1146 р. посажено було „в поруб“ нещасливого Ігоря Святославича⁴⁾.

Під городом — замком було „предъгородіє“, як звичайно⁵⁾. За Трубежом був княжий Красний двір і княжий же, очевидно, „звѣринецъ“⁶⁾. На устю Трубежа в Дніпро були показали ся в 1860-х рр. останки мурованої церкви — тут уміщують звичайно місто Усте, звістне нам з XI в.⁷⁾. Деє в близькім сусідстві стояв город Глібів, побудований правдоподібно Глібом Юривичом, а зруйнований звісним Ігорем, котрому літописець вкладає в уста з тої причини гіркі жалі підчас його неволі у Половців: „пригадав я свої гріхи перед Богом, що я багато убийства й кровопролиття вчинив в християнській землі — не пожадував християн, взявши на щит город Глібів коло Переяслава, тоді багато прийняли злого неповинні християне, коли розлучали батька від дітей, брата від брата, жінок від чоловіків, чоловіків рубали, жінок знечешували“⁸⁾.

Над р. Альтою (Льта, Лытиця, Ольта), на місці, де мав бути забитий кн. Борис, була поставлена церква з монастирем, що й звав ся Альтським (Летьчь) й існував тут уже в середині XI в.⁹⁾; потім Мономах „потщаньємъ многимъ“, поставив в ній кам'яну „прекрасну“ церкву Бориса і Гліба, „ндеже святаго Бориса кровь прольана бысть“, і в сїм монастирі, котрий дуже любив, приходило ся йому умерти¹⁰⁾. Одначе місце сього монастиря нам не ві-

¹⁾ Іс. 69. ²⁾ Про дрібні нахідки старини коло неї у Стороженка І. с. с. 60.

³⁾ Іпат. с. 179, про останки церкви — реферат Лашкарьова в К. Старині 1889, I, передрукований в його Очерках: „Останки древняго храма въ г. Переяславѣ“. Малі розміри сих фундаментів — 10 × 7,5 метрів не дозволяють ані гадати, аби се могли бути останки „великої“ церкви св. Михаїла, — як то робить д. Ласкоронский ор. с.² с. 130, хибно при тім покликуючись на Лашкарьова. ⁴⁾ Іпат. с. 233. ⁵⁾ Іпат. с. 306.

⁶⁾ Іпат. с. 267, 265. ⁷⁾ Іпат. с. 161, про нього див. у Максимовича П. с. 354. ⁸⁾ Іпат. с. 433—4.

⁹⁾ Іпат. с. 131. ¹⁰⁾ Іпат. с. 205, Лавр. с. 280.

домо на певне, і вже в XVII в. місцева традиція на сій точці дуже вагала ся. Так в другій пол. XVII в. місце смерті Бориса, кляли над Альтою за пів милі від Переяслава; там тоді проєктували межигорські монахи монастир, але був поставлений хрест, і від тоді традиція про убиство Бориса на сім місці загально прийняла ся (в середині XIX в. побудовано там муровану церкву Бориса і Гліба, з процесіями і відпустами в пам'ять Бориса). Але недавно опубліковано судовий акт з 1629 р., де згадується на ґрунтах пізнішого м. Баринполя окоп або вал „Подукнязьський, въ которомъ и церковь спустошена на крве, где князятки руского именемъ Бориса Володимировича забито, змурованая и до сего часу стоять“¹⁾. Ся згадка про муровану „спустошену“ церкву, що стояла тут сама, серед поля, дійсно досить сильно промовляє за сею другою традицією; є звістка, що при будові нинішньої церкви Бориса і Гліба в Баринполі дійсно були знайдені якісь фундаменти²⁾.

Завдяки високому поважанню св. Бориса і Гліба, ся „Летська біжниця“, як її зве літопись, дуже поважала ся. На святю Бориса і Гліба був тут якийсь відпуст³⁾. Підчас половецького нападку на околиці Переяслава 1154 р. спалено сю церкву⁴⁾, але вона, правдоподібно, була тоді відновлена, хоч, що правда, від того часу нічого про неї не чуємо.

З інших місць Переяславщини треба згадати Остерський городок (теп. Старогородка, на лівім боці Остра, на його устю в Дніпро). Першу згадку маємо про нього 1098 р., коли Мономах, збудував тут замок. Потім він належав до Мономахового сина Юрія і звав ся тому Юриевим городком або городцем. В середині XII в. підчас боротьби Юрія за Київ і Переяслав він здобуває досить важне значіння, служачи пристановищем Юрію і його синам на

¹⁾ Н. Стороженка Къ исторіи м. Борнеполя -- К. Старина 1897, III с. 514, потім в збірнику: Очерки Переяславской старины (тут автор залишив свій хибний здогад, чи згаданий в акті 1629 р. „дворецъ“ був останком Мономахового двора, против котрого и застеріг ся в першім виданню сеї книги, бо під сим „двірцем“ треба розуміти філіварок, поставлений на сих ґрунтах Жолкевским).

²⁾ В згаданій статі Стороженка -- Очерки с. 28 -- 9. ³⁾ Лавр. с. 318.

⁴⁾ Оповідання про се, Лавр. (326) каже тільки про „Летскую божицю святою мученику“, Плат. 328 -- Летскую божицю и святою мученика Бориса и Гліба, а кодекси Хлеб. і Погод. мають іще по тому: „храм“, так що тут церква Бориса і Гліба відрізняється від „Летської біжниця“; але правдоподібно, що се пізніша дописка з огляду на те ж, що влізло сюди. Нікон. (I. 201) автентифікує се далі, її тут з'являють ся уже: „и монастырь Рождество пречистыя Богородици и монастырь свя-

Україні підчас сеї боротьби. Аби позбавити Юрія сього приставища, його ворог Ізяслав з своїми союзниками 1152 р. знищили сеї город: людей з нього розвели, а місто спалили; згоріла й церква св. Михаїла, що стояла тут, кам'яна, але з деревляним верхом¹⁾. Потім городок сеї відбудував Всеволод суздальський, очевидно — щоб мати собі тут, як і його батьво, операційний пункт на Україні²⁾; але він не грав уже потім такої ролі³⁾.

Від нього одного тільки й зістала ся в давній Переяславщині якась визначніша пам'ятка — руїни тієї церкви св. Михаїла, спаленої 1152 р. Вона була, мабуть, відновлена Всеволодом, але пізніше спустіла знову; в люстрації Остерського замку 1552 р. читаємо: „на старомъ городище около церкви стародавнее мурованое опустелое“. Тепер від неї зістала ся алтарна частина з значними останками фресків; гора, обсовуючись, потягнула з собою полудневу стіну; від західної й північної зістали ся фундаменти. Церковка була маленька⁴⁾, з одною абсидою. Верхні частини абсиди мають сліди пізніших реставровань. Се т. зв. тепер „Юрисва біжниця“⁵⁾.

Про инші міста Переяславщини маємо переважно самі голі ймення (про посежські городи не кажу — про них була мова при Чернигівщині). Переважна більшість переяславських городів мала, певно, значінне лише оборонних замків, виставлених з огляду на небезпечні обставини землі і звичайно більш кичим себе не заявля. Можна згадати з них Римів, чи Рими, прославлені своєю трагічною обороною по нещасливім поході Ігоря Святославича⁶⁾. Синець на Суді може бути одним городом з Синельцем, митрополитим го-

тыхъ мученикъ Бориса и Гліба, и монастырь святаго Савы, и Летскую божницу“. Ампліфікації сі дуже підозрілі, тим більше, що всіх тих монастирів ми ніде більш не стрічаємо. ¹⁾ Іпат. с. 308. ²⁾ Лавр. с. 391.

³⁾ Остерський городок агадуєть ся вперше під таким іменем 1141 р.: „пошла Всеволодъ городы Гюргевѣ, кони і т. н. (Іпат. с. 221), і слідох (1142 р.) між тими городами, що ними Всеволод Ольгович наділяв своїх свояків, бачимо „Городечъ Гюрговъ“ (Іпат. с. 223 — се одно місто, а не два, як читав редактор Іпат. л., бо тоді кожний свояк дістав по два городи, і Юрій одержав сеї городок і Рогачів). Оповідання ж про події 1150—2 р. (Іпат. с. 276—7, 306 і 308) не полкнає ніякого сумніву, що сеї Юрій Городок чи Городець — то Городок чи Городець Остерський (Вострський або Острський — Іпат. с. 279 і 289). Нарешті Лавр. від 1195 р. просто зве його отчиною Всеволода Юрисвича (с. 391). Се теперішній Остер чи властиво с. Старогородка під Острою, на противімі (переяславським) боці Остра і його треба відрізнити від Городка під Київом (Городка Несочного — див. вище с. 261). ⁴⁾ 9 × 8,4 м.

⁵⁾ Про її останки — стаття Константиновича в К. Старині 1896. XI.

⁶⁾ Іпат. с. 436. Схово о полку Ір. ІХ. Інтересні подробиці про

родом, де по словам пізньої компіляції митр. Никита мав замкнути до вязниці „злого єретика Дмитра“¹⁾.

Княжих другорядних столів в землі не було: в маленький і завжди zagrożений Переяславщині не було чим ділити ся. Пересяжували тільки князі з Юриєвої родини в Городку підчас тої славної війни за київський стіл, та Посеже мало своїх князів, але воно належало більше до Чернигівщини.

Останками культурного життя епх часів Переяславщина також досить убога. Про останки церкви я вже сказав; з находок нічого незвичайного з її території досі не маємо, а й того звичайного не багато. Се може бути по часті припадковим, а по часті може толкуватись і неспокійними обставинами тутешнього життя.

В духовій спадщині давньої Русі де що звязане з Переяславщиною. На певно се можна сказати про писання Мономаха: його автобіографія і лист до Олега писані тоді, як він сидів у Переяславі. Окрім того анонімне життє Бориса і Гліба звязуєть ся з звістним черцем Яковом, що був постриженником того Лєтського монастиря, та життє і чуда св. Миколая з тим славним митрополитом Єфремом, але й те й се — тільки гіпотези²⁾.

Подібно як у Чернигівщині, й тут, у полудневих Сіверян неспокійне пограничне житє, вічні битви з степовиками дуже сприяли витворенню лицарської поезії. Ми дійсно маємо деякі останки її, але не в виді автентичних уривків чи цілих творів, як від чернигівської поезії, а тільки книжні перекази. Так, уже легенда звязана з початком Переяслава, була таким епосом на тлі боротьби з степом: руський молодик побиває печенівського велетня й тим виратовує край від печенівського спустошення. Спільність деяких мотивів вяже сю сучасну легенду про боротьбу Мияги Кожемяка з зьмієм, підняту теж для оборони землі: літописний молодик теж кожемяка з ремесла (тільки в переказі Никонівської літ. він зветь ся „дівкій усмошвец“³⁾). Хто у кого перейняв тут ці мотиви, чи літописне оповідання про боротьбу з Печеніжином від казки про боротьбу з зьмієм, чи навпаки, не важно: завжди вістаєть ся сей епічний переказ про руського молодика й печенівського велетня.

будову міських стін, даних літописцем при оповіданню про оборону Римова, навів я в т. I с. 322. ¹⁾ Никон. I с. 152.

²⁾ Ак. Шахматов, дошукуючи ся східів місцевих літописей, старає ся довести й істнованє переяславської літописної збірки, доведеної до поч. XIII в. (Исследования о Радзивильской или Кенигсбергской летописи, 1902, с. 75 і далі). ³⁾ I с. 64.

Анальогічне, але відмінне оповідання, знаходимо ми в Никонівській компіляції, приладжене до подій з середини XII в. Під час князування Мстиславича Ізяславича в Переяславі, при кінці 1140-х рр., був тут „богатыр“ Демян Куденевич (може бути, се прізвисько треба звязати з Кудновим, селом під Переяславом). Коли Гліб Юрійович пішов на Переяслав, закликаний Переяславцями, Мстислав поспішив ся до Демяна, кличучи до бою. Демян зібрав ся лише з своїм чурою („слугою своимъ“) Тарасом і п'ятьма молодими своїми отроками, бо напад був несподіваний, і всі порозходили ся. З ними нападає він на військо Гліба, багатьох побиває й переляканий Гліб каже, що він прийшов не битись, а миритись, та заберасть ся назад, а Демян вертасть ся до Переяслава і „многу честь прія“ від Мстислава. Тогож року Гліб знову приходить, уже з Половцями; несподівано підійшов він під Переяслав вночі, попалив передмістя й обступив місто; в місті зчинило ся „много смущеніє я плачь“. Несподівано захоплений, Демян Куденевич виїхав на Половців сам оден, без всякої броні (не имѣя ничтоже одѣанія доспѣшняго на себѣ). Богато ворогів побив він, але й його устріляли Половці, й він, знемігши ся, вернув ся до міста, тимчасом як настрашені його богатырством вороги кинули ся тікати. Князь Мстислав поспішив ся до нього, обіцяючи йому дарунки й уряди, але він вже доходить, і сказав князю: „марність людська! хто вже мертвий, тому вже не треба ані дарунків, ані урядів тлінних“. Сказавши се, він умер, і був по нім великий плач у місті¹⁾.

Швiднiйша редакцiя, очевидно, значно змiнила початковий кольорит оповiдання, давши йому християнську закраску, може i з Iзяславом звязала його сикомiць²⁾, але що до автентичности основи цього оповiдання, як старого переяславського переказу, нема що бути певним. Ми маємо тут другий останок колись багатого переяславського епоса, старого руського богатырського епоса.

¹⁾ І с. 178.

²⁾ Пригадаймо, що як раз родина Юрія була популярною династикою в Переяславщині, і в боротьбі Ізяслава з нею Переяславці стояли по її стороні.

VI.

Волинь і Побуже.

Замідня частина української території справедливо може нарікати на кривду від нашої старої археографії. Волинню й Галичинию наші літописи, взагалі наші джерела XI—XII в. дуже мало інтересують ся й дають про них дуже мало звісток аж до останньої чверти XII в., коли галицькі та волинські події стали інтересувати ширші політичні круги східньої України. Тому й наші відомости про сі землі, про їх житє й обставини для X—XII в. далеко біднійші ніж про землі подніпрянські, де концентрували ся політичні інтереси київських кругів XI—XII в. Про Угорську-ж Русь наші пам'ятки мовчать зовсім, і тільки з угорських джерел дещо, небогато можна ми про неї довідати ся.

Поставивши знак запитання над Хорватами нашої літописи¹⁾, ми тим самим виключили питання, який був етнографічний підклад сих земель; правда, й ті, що приймали існування хорватського племені, тільки ріжними карколомними елюкзбраціями могли визначити для них якусь територію, так що се питання однаково не можна було розв'язати. На Побужу літописець згадує Дулібів; ми можемо вповні сюду вірити, тільки питання — чи ціле Побуже від Бужьба до Дорогичина тут розуміти, чи може тільки верхнє? На се питання тепер ще не можемо відповісти²⁾. Не яснє станове вище також Лучьба і взагалі поріччя верхнього Стира — чи належало воно до дулібського племені, чи ні (так само і поріччя Горинь). Поріччя Припяти треба признати Дреговичам. Але що до заходу, то зовсім не маємо, яке племя сиділо на верхнім Дністрі,

¹⁾ Днев. т. I с. 18—7, також резюме мого реферату в XXXI т. Записок Н. тов. ім. Ш. ²⁾ Днев. т. I с. 184.

в поріччю Сяна, на карпатських згір'ях — як далеко сягали сюди Дудіби, і чи різняла ся від них етнографічно дальша українсько-руська колонізація, котрої збиті маси мусіли сягати Тиси, Вислока й Венра¹).

Перша відомість про політичне життя сих країв — се та звістка Масуді про державу Валінана. Я говорив на своїм місці, що її можна з деякою правдоподібністю прикладати до Волини²). Приймавши її, мади-б ми, десь у IX в., якусь більшу політичну організацію на Волини; Масуді каже: „сьому племені (Валінана) піддагали иньші словянські племена, бо у нього був король, / сього короля слухали всі иньші королі³). Центром її був би дудібський Волинь на Бугу, а основою дудібська територія.

Се — тільки можливість. Але город Волинь дійсно був політичним осередком, се знаємо незалежно від звістки Масуді. На се вказує імя Волинян, що заступило стару племінну назву Дудібів, і назва Волини для країни, що задержала її й досі. Се своєзначінне Волинь мусів мати не пізнійше як в першій половині X, або в IX віці. Виходить се з того, що з кінцем X чи початком XI в. місце Волиня заступив сусідній новозбудований Володимир, як урядовий центр, а окрім того бачимо на початках XI в. ще неурядовий термін „Червенських городів“⁴), що обіймав коли не цілу територію, яка давнійше тягнула до Волиня, то (одай її забужську частину, і мусів витворити ся перед появою Володимира, а по ослабленню значіння Волиня. Отже і се відсуває період розвитку значіння Волиня назад, в IX—X в. З сього всього стає найбільш правдоподібним, що часи того центрального значіння Волиня треба класти на IX або найпізнійше на сам початок X в.⁵). Сі часи гегемонії Волиня одначе мусіли бути не надто бороткі, коли Волинь встиг надати своє ім'я цілому краю, і воно так міцно з ним звязало ся. Звичайно на се треба довнього часу.

Дуже правдоподібно, що й назва Бужан з'явила ся від міста Бужьєка, не від р. Буга, як думав літописець, отже

¹) Див. т. I с. 187 і далі. ²) Див. т. I с. 18 і 337.

³) Гаркави Извѣстія мусульм. писателей с. 135-6 і 137.

⁴) „И грады Червѣньскыя зая“. „Заяста градъ Червѣньскыя опять“. — Іпат. с. 101 і 105.

⁵) Против сього можна-б піднести, що літописець говорячи про участь Дудібів у поході Олега, зве їх сим іменем, не Волинянами (Іпат. с. 17), але такої докладности від нашої літописи, де вона говорить про давні події, ніяк не можна вимагати.

що й він, як Волинь, був колись політичним центром та надав племени, чи його частині своє ім'я. Це об'ясненне о стільки правдоподібніше від літописного пояснення, що дуже добре толкує, чому ім'я Дулібів було заступлене сею новою назвою. Комбінуючи це об'ясненне з словами літописи, виходило-б, що своє центральне значінне Бужськ мав перед Волинем, і що як Волинь, так і Бужськ були центрами для цілої дулібської території: вона каже, що Дуліби пізнійше звали ся Бужанами, а ще пізнійше Волинянами („Дуліби же живяху по Бугу кде нынѣ Волиняне“, „Бужане, зань сѣдять по Бугу, послѣ же Волиняне“). Виходило-б з того, що найстаршим політичним центром Дулібів був Бужськ і від нього вони назвали ся Бужанами; потім це значінне перейняв Волинь і надав своє ім'я; ще пізнійше забужська країна стала звати ся Червенськими городами; знов же особний центр бачимо в поріччю Стпра — Луцьк. Але відомости нашої літописи з перед кількох віків загалом не так докладні, аби можна було тут зовсім на них покладати ся. В дійсности Волинь і Бужськ могли істнувати разом, поруч себе, та бути тільки частинними центрами — один для середнього, другий для верхнього Побужа, а не обіймати цілої території Дулібів, чи Волини в пізнійшій значінню.

Що до Луцька, то судячи по „Лучанах“ (*Λευζάνιστοι*) Константина Порфирородного, він уже в 1-ій пол. X в. мав значінне політичного центра для полуднево-західної Волини, по пізнійшій терміновольоті.

І так бачимо в поріччю Буга й Стпра кілька політичних центрів, котрих значінне сягає IX в., а може ще й далше назад (коли дійсно Бужськ був старшим центром як Волинь). Не ясним зістаєть ся тільки круг політичного впливу, значіння їх. Цевно тільки що Луцьк був центром частинним, а Володимир загальним. Але чи Волинь та Бужськ були загальними чи частинними центрами, се не ясно. З огляду на загальний процес політичної еволюції наших земель, я-б скорше уважав всіх їх центрами частинними; лише коли б з повним довірем приймати звістку Масуді, то треба уважати Волинь загальним центром Дулібів і навіть деяких інших сусідніх племен.

Це ясним зістаєть ся, чи в круг впливів сих старих побужських центрів входило і середнє Побуже — пізнійша берестейсько-дорогичинська земля, і так само не ясно ще цікавіше питання — чи до тих побужських центрів тягнула Русь підкарпатська, Русь Днястра й Сяну, — чи вона мала свої самостійні, рівнозначні політичні центри, нім була прилучена до володимирського стола?

Одн старий центр ми там знаємо з літописи — се Перемишль. Оповідуючи за прилученне до Київської держави західніх українських земель за Володимира, літопис на чолі їх вичисляє Перемишль і Червень, „и или городы“. Хоч сама звістка про се, як я доводив вище, досить баламутна¹⁾, але погляд літописи, що Перемишль був такий же визначний центр ще з перед часів Володимира, як і Червень, через се не тратить значіння. Се позволяло-б нам поставити здогад, що Перемишль і був старим політичним центром Карпатської Руси. Але з другого боку є в літописи наче б натяк на те, що ся Карпатська Русь тягнула в X в. до Червня. Оповідуючи про похід Болеслава, в поміч Сьвятополку, літопис каже, що він забрав при тім „градъ Червѣнскыя“, а потім Ярослав з Мстиславом „заяета грады Червѣнскыя оиятъ“²⁾. Хоч те що ми знаємо про заходи Ярослава коло повернення назад забраних Поляками земель, докладнійше вказує тільки на Забуже, але звичайно приймають, що переходило при тім з рук до руки не тільки Забуже, але й Підкарпатська Русь, і сею боротьбою XI в. за Русь Забузьку та Підкарпатську можемо тільки й пояснити собі, як у літописця з'явив ся погляд про боротьбу за неї між Русю й Польщею в X в. Приймавши се, ми повинні-б розуміти в „Червѣнскихъ городахъ“ літописця й карпатські краї, себто — що вони належали до Червни колись — по прийнятій нами вище схемі — десь в X в. Такого погляду тримають ся дійсно декотрі учені, й його не можна признати зовсім неможливим, хоч з другого боку нема в тім і невности, з огляду на істнуванне тут осібногo центра (Перемишля) і на дуже малу докладність нашої літописи, де вона розповідає про сю західну україну Руси.

В кождім разі в X віці, перед прилученнем сих земель до держави св. Володимира ми бачимо на території пізнішої Волини й Галичини уже цілий ряд більш або менш давніх політичних центрів, — хоч відносини їх між собою і лишають ся для нас досить неясними. Зібрали ся вони в одну політичну цілість напевно тоді³⁾, як Володимир посадив одного з своїх синів — Бориса в Володимирі; очевидно, він віддав йому при тім всі землі на захід від Деревської землі, де сидів його иньший син — Сьвя-

¹⁾ Див. т. I с. 433 і далі.   ²⁾ Іпат. с. 101 і 105.

³⁾ Могло то бути й раніше, але напевно можемо казати тільки про сей момент.

тослав¹⁾. Потім Бориса переведено в Ростов, а в Володимирі сів кнйний Володимирович — Всеволод²⁾.

Як довго тривало істнованне сього політичного тіла, не знаємо, бо не відомо, анї коли віддано Володимир Борисови, анї коли скінчило ся тут князюванне Всеволода. Як я вже згадував³⁾, Всеволод по всякій імовірности мусів загинути серед заходів Свѣтополка коло збирання батьківських земель. У всякім разі під час боротьби Свѣтополка з Ярославом Всеволода вже на Волини не було, бо за нього нічого не чуємо, і його волость мусіла належати до Свѣтополка, і в тій боротьбі переходить з рук до рук разом з Кїйвом. При тім Забуже, правдоподібно — разом з Галичиною („грады Червїнскыя“) 1018 р. відірвано від Руси, й прилучено до Польщі, і назад привернув їх Ярослав уже в 1030-х рр.

Галичину, як можна здогадувати ся, згодом знову відлучено для Володимировича Ростислава⁴⁾, тим часом як Волинь по смерти Ярослава дістав Ігор Ярославич. Але в сїм відділенню Галичина пробула на сей раз дуже не довго: деєь уже в 1160-х рр. і Волинь і Галичину забирає собі Ізяслав кїївський. В звязку з долею Кїїва Волинь і Галичина потім разом переходять з рук до рук в 1070-х рр. — від Ізяслава до Всеволода, потім до Олега Свѣтославича і знову до Ізяслава (є натяк на пробу Болеслава Смильового відірвати собі знову щось із галицько-волинських земель⁵⁾, але ніщо не вказує, аби він дійсно осягнув тут якісь здобутки, бодай значнійші). Потім, по смерти Ізяслава Волинь з Галичиною (і ще з Турово-пінською землею) відокремляють ся в осібне князівство в руках Ізяславового сина Ярополка. Але й Ярополкове князівство не мало в собі нічого певного. Він дістав від Всеволода Волинь з Галичиною як свою отчину, бо його батько тримав сї землі; але були отчичі, котрих права на сї землі, не переданені не вважаючи на всякі давности, мали першєство перед Ярополковими: на галицькі волости претендували сини Ростислава Володимировича, а на Волинь Ігоревич Давид. Не мирячи ся з володїлнем Ярополка, вони заходили ся відібрати свої отчини. Бачимо з звісток літописец, що Ростиславичі наставляли на Ярополка, Давид на Всеволода, чинили війни і напади і всякими

1) Несторове Чтенїє о погубленїи Бориса і Слѣба, вид. Сремненского с. 9. 2) Іпат. с. 83. 3) Див. вище с. 8.

4) Мало б се стати ся в такім разі деєь між 1052 — роком смерти Володимира Ярославича і 1054 — роком смерти Ярослава.

5) Див. вище с. 63.

способами докучали. Аби задоволити їх, Всеволод відділює від Волини Погорину й дає Давиду, а Ростиславичам віддає галицькі волости. Ярополк не годився на ці компроміси, пересварився був за них із Всеволодом і вибрався походом на Ростиславичів, мабуть щоб ваяти собі Галичину назад. Та під час цього походу, як думали — з наслідня Ростиславичів Ярополка забито (1087 р.). Ростиславичі задержали в своїх руках Галичину, а Волинь перейшла тепер в руки Давида Ігоровича, однак без Погорини і Берестейської волости, що взяв собі Всеволод¹⁾. Таким чином ця перша боротьба давніх отчичів з узурпаторами закінчила ся на їх користь.

Розпорядження, пороблені в галицько-волинських землях Всеволодом і затвержені на Любецькій з'їзді, мали чимале значіння, бо зроблений ним поділ галицько-волинських земель продержався досить довго: прилучені до Київщини волинські волости зісталися при ній до половини XII в., як Берестейщина, і навіть ще довше — як Погорина; ся в ролі осібної київської волости пережила середні десятиліття XII в. і тільки при кінці його злучила ся на ново з Волинею — з Луцьким князівством²⁾. Ще довше продержало ся відокремлення галицьких волостей від волинських — аж до кінця династії Ростиславичів, до останніх років XII в., отже більш як століть.

Але перше ніж сей Всеволодів поділ галицько-волинських земель остаяв ся, йому прийшло ся витримати ще одну пертурбацію, ще одну боротьбу старих отчичів з династією Ізяслава. Се т. зв. волинська війна 1097—1100 р.; вона була описана вже вище³⁾, і тут вистане тільки її пригадати. Давид бояв ся, що Ростиславичі схочуть відібрати від нього Волинь; супроти того він зблизив ся з Святлополком і підбив його на Василька Ростиславича, пригадавши, що й він, Святлополк, має в своїх руках волинські волости — Погорину і Берестейщину, отже як Василько забере Волинь, то відбере й від Святлополка ці волинські волости. Святлополк віддав в руки Давида Василька, що був у нього в гостях, і Давид, осліпивши й увязнивши Василька, попробував забрати його вохость, але се йому не удало ся. Політичні обставини уложили ся так, що Давид опинив ся жертвеним козлом цілої свої справи, і Святлополк дістав від князів поручення укарати Давида. Се розбудило в Святлополку охоту привернути собі „волости батька свого й брата“ — волинські й галицькі. З того виникає

¹⁾ Див. вище с. 77.

²⁾ Див. вище с. 258—9.

³⁾ Див. с. 95—7

волинська війна, а потім дипломатичні пересправи, котрими Святиполк хотів забрати собі Галичину або й Волинь, не встигнувши їх здобути оружно.

Галицькі Ростиславичі остояли ся і супроти війни і супроти дипломатії. Давид не устоявся: стратив Волинь, вона перейшла знову в лінію Ізяслава — до Святиполка, тимчасом як Галичина далі протягом цілого століття зістаєть ся замкненим політичним тілом. Волинь зістаєть ся ще довший час в ролі сателіта Київщини і в залежності від її долі переходить з рук до рук.

За життя Святиполка (не знати, коли саме) Волинь дістав його син Ярослав, і після того як цього Ярослава поминено київським столом по смерті Святиполка, заносило ся на відокремленне й Волини в замкнену отчину, в лінії Ізяславичів. Але Ярослав згинув, завівши ся з Мономахом (1123 р.), Волинь знову переходить в ролю київської прищипки і кілька разів перелітає ще з рук до рук. Тут сиділи з початку оден по однім два Мономаховичі — Роман¹⁾ і Андрій²⁾, потім Мстиславич Ізяслав³⁾, потім Всеволодич Святослав (з чернігівської лінії, син київського князя⁴⁾). Аж 1146 р. Волинь в останнє переходить в руки старшої лінії Мономаховичів — Ізяслава Мстиславича і зістаєть ся в її руках на все⁵⁾.

Але й Ізяслав дістав Волинь тільки як придаток до Києва і уважав її такою. Всі його змагання звернені на київський стіл, і Волинь служить для нього тільки резервою. Здобувши в останнє Київ, передає він Волинь своєму брату Святиполку з початку тільки до завідання, „бжюсти“⁶⁾, пізніше може більш дефінітивно, але все таки мабуть не без резерви. Святиполк одначе скоро вмер, й Ізяслав дає Волинь своєму другому сину Ярославу⁷⁾, зіставляючи для старшого сина Мстислава Переяслав у теперішности і перспективу Києва в будучности. Аж сей момент можна уважати початком відокремлення волинських волостей. Володимирський стіл вправді переходить слідом до Мстислава, бо він стратив Перея-

¹⁾ Дуже коротко, вмер 1109 р. ²⁾ До року 1135.

³⁾ В роках 1135—1141. ⁴⁾ В роках 1141—6.

⁵⁾ Щогодін в своїм каталогоу князів (Исѣдованія IV с. XXXIX) приймає друге князюванне Ізяслава на Волини від 1149 р., але певно, що Ізяслав узяв собі Волинську землю вже в 1146 р. Так приймають більш або менш рішучо, й обидва історики Волинської землі: Андрияшев (с. 123) й Івалов (с. 134). Андрияшев припускає, що з руки Ізяслава до 1148 р. сидів тут його молодший брат Володимир.

⁶⁾ Іпат. с. 285. ⁷⁾ Іпат. с. 322.

славщину, а при тім як і його батько, теж хотів би мати Володимир тільки в резерві, головноюж своєю метою кладе Київ. Але йому не удалось задержати ся в Києві хоч би так як його батькови: його кїївське князівство було зовсім ефемеричне, і відокремлення Волини довершуєть ся з уступленням Мстислава з Кїїва. Хоч з ролею волинського князя він не мирив ся і умер серед боротьби за Київ, — як потім і його син не може задоволити ся ролею волинського князя, але звязь з Кїївом була розірвана і Волинь в значній мірі замкнула ся в собі.

Заразом вона поділюєть ся на дві часті: на Володимирське князівство родини Мстислава, і Луцьке князівство родини його брата Ярослава. З другого боку — волинські князі здобувають назад волости відлучені від Волини в XI в. Так, в середині XII в. вернула ся назад Берестейська волость, прилучена тепер до володимирського стола¹⁾, а в третій чверті XII в. прилучено до Луцької волости Погорнну.

Умова Мстислава Ізяславича з братом Ярославом, що Володимир зістанеть ся у Мстиславовій родині на далі, й Ярослав не буде мати претензій до сеї волости²⁾, була сповнена Ярославом і заповідала поділ Волини на володимирську і луцьку волость, навіть без всякого сліду неподільности землі (який ми бачили нпр. в Чернігівській землі, де князі переходили по старшинству з волости на волость). Володимирська і Луцька волость мали зіставати ся кожда в осібній династії, без переходів з меньшого на старший стіп. Розмноженне-ж обох лїній відкривало перспективу повного роздроблення волинських земель.

Володимирську волость Мстислав поділив між своїми синами на четверо: старший син Роман дістав Володимир, другий, Всеволод — Белз, третій, Святослав — Червень, четвертий, Володимир — Бересте³⁾. З них одначе Володимир і Святослав незабаром поумирали⁴⁾. По одній звістці Бересте віддано було иньшій

¹⁾ Ще 1153 р. бачимо Берестейську волость відокремлену від Волини в руках Володимира Андрієвича (Іпат. с. 321). З другого боку коли в 2157 р. засїв в Турові Юрій, Бересте кусьло вже вийти зі звязи з Туровом і злучити ся з Володимирською волостию. В руках володимирського князя бачимо її в р. 1166 — Іпат. с. 365. ²⁾ Іпат. с. 382.

³⁾ Літопись називає його „меньшим“ (брать ему меньший ...миръ очевидно Владимир — Іпат. с. 383). Я думаю, що тут, як і низше Іпат. с. 464 — про Ізяслава Ярославича, „меньший“ треба розуміти як „наймолодший“.

⁴⁾ Рік смерті Святослава невідстий, але по 1171 р. він не згадуєть ся; Володимир умер 1171 р.

лінії — сину Ярополка Ізяславича, Васильку¹⁾, але вкінці воно в кождім разі вернуло ся до Володимирської волості²⁾, так що Метиславова волость зійшла ся до двох князівств — Володимирського й Белзько-червенського. Белзьке князівство одначе поділило ся за дітей Всеволода знову на двоє: на Белзьку волость Олександра Всеволодича і Червенську Всеволода Всеволодовича³⁾, а вкінці Червенська і Дорогичинська волость (північна частина Берестейщини) відійшли до Галичини.

Луцька волость по смерті Ярослава Ізяславича поділена була також на чотири частини, але ми не знаємо докладно цього поділу. Знаємо, що старший Ярославич Всеволод дістав Луцьк⁴⁾, другий, Інгвар мав Дорогобуж і поріччя Горини (Щумськ), третій, Метислав Німий — Пересолницю. Що дістав четвертий — Ізяслав Ярославич, не знаємо, а разом не можемо й мати докладної відомості про поділ Луцького князівства по смерті Ярослава, бо деякі відомості про розклад волостей маємо вже з часів по смерті

¹⁾ Про се говорить тільки Татіщевська копіяція т. III с. 247 під 1181 р. Вона оповідає про боротьбу берестейського (чи властиво у ній — дорогичинського) князя Василька Ярополковича з Володимиром мицьким; боротьба ся закінчила ся тим, що Василько віддав свою волость кн. Лешку, але потім відібрав її Роман. Оповідання се, очевидно, вяте дійсно з якоїсь літописної копіяції, але при сконстатованій у Татіщєва недеремонности в переповіданню літописних звісток її подробиці мусимо брати cum grano salis. Уже Беловський звязував се оповідання про польську окупацію Підляшя з звітками продовження Мерзви і Кадлубка, що Казимир Справедливий володів Дорогичином, Берестє і Володимиром з їх областями (Mon. Pol. hist. II 390 і 397 і прилїтки на с. 397, пор. Боґухвала ів. с. 530, Длугоша II 103), і ці польські звістки могли б підперти Татіщєвське оповідання, коли ж бо фабульозні деталї польського оповідання (як окупація Володимира) роблять (як побачимо ще нижче) і підозрїтя саме польське оповідання.

Натомість є у Кадлубка иньше оповідання про похід Казимира на Берестє (II. 407), що може належати десь до р. 1181 і сам по собі досить правдоподібний; про нього говорю в прих. 8, припускаючи, що тут поплутано польський похід на Берестє з походом на Галичину по смерті Ярослава (с. 493). До нього може належати й записка літописи Траски під 1181 р.: Dux Kazimir devicit Ruthenos — Mon. Pol. hist. II с. 834.

Про Татіщєвський епізод див. іще Андрияшева опр. с. с. 46—8, Balzer Genealogia Piastów с. 188, Іванов Историческія судьбы Волынской в. с. 99. Іванов бере звістку Татіщєва з певним скептицизмом, але звязує з нею звістку Кадлубка про похід 1184 (1181) р. Я верну ся до нього, говорячи про „прилученне“ Берестейсько-дорогичинської землі до Польщі за Казимира Справедливого (прих. 8).

²⁾ Іпат. с. 483. ³⁾ Іпат. с. 483. ⁴⁾ Іпат. с. 426.

сього Іяяслава і по тих змінах, що зайшли з його смертю. З тих чотирох ліній три витасли до півстоліття, і в 1220-х рр. Луцьке князівство Ярослава зібралося в руках Інгваровичів, головню в руках Ярослава Інгваровича. Але ся ситуація тревала дуже короткий час, бо слідом Луцьке князівство переходить ціле в руки лінії Романа і злучується з Володимиром.

Таким чином хоч в останній чверти XII в. Волинь стояла перед перспективою повного роздроблення, стало ся инакше: роздроблені часті злучили ся на ново. Одну причину того ми бачили — се було витасанне династії, але була й друга — діяльність самих володимирських князів. Тільки сю останню ми оглянемо вже в дальшій розділі, слідячи історію Волини і Галичини по злученню їх в одну велику державу¹⁾.

Оглянувши таким чином зверхню долю Волини аж до її нового сполучення з Галичиною при кінці XII в. і відложивши дальшу історію до огляду життя галицько-володимирської держави, тепер означимо можливо докладно її границі й важніші осаді XI—XIII в.

Як видно вже з поданого вище, границі Волини досить міняли ся, ми ж маємо про них докладніші відомости головню з XIII в. тільки, і се треба мати все на увазі.

Східню границю ми визначили вже вище. Приймаючи, що Погорина була властиво волинською волостію, з Київщиною Волинь межувало поріче середньої Случи. Таку границю бачимо в кінці XII і в XIII в., в часі упадку Києва, коли саме вже поріче Случи, хоч належало до Київщини, було досить спірним²⁾. Перед тим же, доки до Київщини належала Погорина, границя йшла по верхівям Олики, Велі й Горини, а з Погориною належало до Київщини й горішнє Побоже. Шівнійше — в XIII в., коли Погорина відійшла до Волини, Побоже належало теж до неї³⁾, а хоч в середині XIII в. воно було властиво зовсім страчене для князів, бо вийшло з князівсько-дружинного устрою, а потім піддало ся Татарам, але числило ся до Луцького князівства і далі, як бачимо з умови 1366 р.⁴⁾

Поріччя нижньої Случи, Горини, Стира належали до Турово-

¹⁾ Літературу Волинських земель див. в приж. 7.

²⁾ Див. вище с. 262. ³⁾ Див. про Межибожжє — Ішт. с. 502.

⁴⁾ Див. т. IV гл. 1.

Пинської землі, але Черториськ, давніше, мабуть, турово-пинський город, прилучено до Волини — деє іще в XII в., і турово-пинські князі даремно пробували його собі відібрати¹⁾. Поріччя Турії й верхньої Припети належали до Волини; тут безперечні волинські міста: Турійськ, Любомль, Мельниця і Камень²⁾. Далі границя йшла по вододілу Пини й Муховці (тут волинський город Кобринь³⁾, а поріччя Ясьольди (як Здітов)⁴⁾ вже не належало до Волини. На півночі крайнє звістче нам місто Берестейської волости — Більськ⁵⁾, а Нур був пограничною з Польщею річкою на Побужу⁶⁾. Чи досягала руська границя до Нарови, на се літопись не дає виразно вказівок. Що правда, якийсь час до Берестейської волости належала навіть Візна, на середній Нарові: її відступили сини Болеслава Кучерявого Ольговичам (тоді Берестейщина належала Всеволоду Ольговичу)⁷⁾, але се була випадкова аннексація, і пізнійше Візна до Руси не належала⁸⁾. Натомість замітна річ, що за литовських часів поріччя верхньої Нарови (Сараж, Нарев) належало до Більська, до Шидляна⁹⁾, що може мати значіння і для попередніх часів. Справді, і в XIII в. можемо знайти натяки про Нарев як північну границю Побужа¹⁰⁾. Натомість підляський ріг за Наровою, в поріччю Бобра, як ми бачимо його в XV—XVI в.¹¹⁾, треба уважати явищем пізнішим, як середина XIII в.; ріг сей утворив ся мабуть колонізацією ятвязьких ґрунтів, але самий сей колонізаційний процес ливив ся по за намиля джарелам.

¹⁾ Див. вище с. 301.

²⁾ Іпат. с. 565, 577, прийнявши що тут мова про пинський Камень Кошпрєвський. ³⁾ Іпат. с. 595. ⁴⁾ Іпат. с. 542. ⁵⁾ Іпат. с. 610.

⁶⁾ Іп. 181. Що Нур був північною границею Берестейщини, чи властиво — Дорогичинської волости, каже грамота Коурада Мазовецького 1237 р.: *Conterimus et donamus magistro H. et fratribus suis ordinis militum domus quondam Dobrinensis castrum Drohicin et totum territorium quod ex eadem parte castri continetur a medietate fluminum Bug et Nur usque ad metas Ruthenorum, salvo iure ecclesie Mazovien. et nobilium, si quid in predictis fluminibus hactenus habuerunt (Voigt Geschichte Preussens II с. 277).* ⁷⁾ Іп. с. 227. ⁸⁾ Іпат. с. 561.

⁹⁾ Любавський Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 183—4. Про Сураж див. Kodeks Mazowiecki с. 120.

¹⁰⁾ Див. Іпат. с. 540: Данило, вертаючи ся з походу на Ятвячів, „приде ко Візиль и преїде рѣку Наревъ“, — „и придоша со славою на землю свою“. С. Кенжигинський в своїй недавній праці про Гервазія з Тильбюрі толкує в його звістці про пограниччя між Польщею й Русію ріки *Aper et Armilla* сю останню як латинський переклад Нарови (*Rozprawy wudz. hist. т. 46 с. 158, текст у ньогож с. 155).* ¹¹⁾ Див. малу при IV томі.

Про ліве побережжя Буга, щб до північної границі його знаємо з другої пол. XIII в., що поріччя річки Кросни (тепер Кржна) належало до Берести, і то на досить значній просторі, так що Поляки при одній нападї на їх береги „взяша селъ десять“¹⁾. Село Воїнь (теп. Вогниъ на Тисмениці, правім притоці Вепра, стояло на руськїм пограничу, „на въкраиници“ як каже літописець. Західній письменник з початку XIII в., опираючи ся на польських звісткак, зве Вепр границею Польщі і Руси²⁾. Далї на полудень руські волости в XIII в. бачимо і на лівім боці Вепра: Щекарів (теп. Красностав), з околицею (десять сіл)³⁾, а пізнійші відомости, з XIV в. додають до нього ще як волинські городи Щебрешии і Туробин⁴⁾. Люблин, судячи по звістках про пограничну війну, лежав десь на самім пограничу Руси і Польщі, з польського боку. В такім пограничнім характері виступає також і поріччя р. Ладн, притока Танви⁵⁾.

На підставі сих фактів русько-польську політичну границю можна потягнути від устя Нура майже просто на полудень, через верхню Кросну, Тисменицю, Вепр, на вододїл Вепра і Ладн. Ся границя буде мати одначе тільки приблизне значінне: землі між Вислою й Бугом, се етнографічне русько-польське пограниччя, були предметом відвічної боротьби між Польською й Руською, а пізнійше — спеціально Галицько-волинською державою. В такій ролї ми бачили їх в X—XI в. і знову бачимо в XIII, коли наші відомости про сі краї стають докладнійшими. Бачимо, що тоді польські князі сплюкують ся захопити собі ліве побережжя Буга, — так Лешек забрав був Забужжя з самим Берестем, й Данило відібрав від нього назад „Берестий, Угровеск и Верещинъ, и Столпъ, Комовъ и всю украину“⁶⁾; з другого боку руські князі хотїли розширити свої границї за Вепрем, пробуючи здобути Люблин, і се їм в XIII в. кілька разів удало ся, як потїм побачимо. Це при те вела ся тут дуже часто дрібна погранична війна Руси з Поляками. Таким чином погранична лїнія тут мусїла в часта мїнятись, а пограничне поріччя Вепра, а може й цілий простїр

¹⁾ „Ляховѣ воеваша по Крослѣ и взяша селъ десять и поидоша назадъ, Берестыяни же собрата ся и гнаша по нихъ“ — Іпат. с. 586.

²⁾ Гервазій в Тильбурі, як вище (Арег — латинський переклад Вепра).

³⁾ „Болеславъ же бяшеть еще гордя ся своимъ безумьемъ... пришедь во дву сту, воева около Щекарева и вая десять селъ, и тако иддешеть навадь с великою гордостію, творашеть бо ся аки всю землю (вар.: Русь) вьземъ“ — Іпат. с. 585.

⁴⁾ Actum in prope Szczebreszyno oppido ruthenicali — Akta gr. i ziem. V с. 4. ⁵⁾ Іпат. с. 529, 586. ⁶⁾ Іпат. с. 490.

землі на захід від Буга мав характеристичну назву „україни“¹⁾. Як ми вже знаємо, Берестейська земля довгий час належала до Турово-пінської землі, властиво до Київів. Це почалося, правдоподібно, 1087 року, а скінчилося не пізніше 1157. Як тоді йшла границя Волини, на це в сучасних джерелах не маємо вказівок; з пізніших звісток, XIII—XIV в., бачимо, що поріччя Тисмениці (Воїнь) належало до Берестя²⁾, з другого боку Ратно на верхній Припети зачленилося в XIV в. до Волинської землі. Супроти цього границю Берестейської землі з властивою Волинею, можна би класти з деякою правдоподібністю на вододілі Муховця і Припети, Тисмениці й Володави, бо волости на південь від Володави мусіли вже належати до Червня (пізніше до Холма). Тут отже була північна границя Волини перед приверненням Берестейщини.

Берестейська земля вернула ся в склад Волинської землі в середині XII в., а хоч в другій половині вона була якийсь час волостю Василька Ярополковича, а єсть звістки (не дуже повні), що якийсь час її були захопили Поляки, то у всякім разі ще перед кінцем XII в. вона вернула ся назад до Волини³⁾. Натомість з складу Волини вийшло в XIII в. Забуже — князівства Червенське (пізніше Холмське) й Белзьке. Ці землі Данило, здобувши від Олександра белзького, прилучив безпосередно до Галичини (1234), а кілька років пізніше (1238) те саме стало ся і з Дорогичинською волостю. Її не знати ближше коли захопили були Поляки, Конрад мазовецький віддав на початку 1237 р. хрестоносним рицарям, а Данило відібрав у них слідом і прилучив до своїх земель⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 490, 571, див. вище с. 351 і 370. В XVI в. крайніми містами Люблинської землі були Гораї, Фрамполь, Вілгораї в поріччю Лади, Улянів в поріччю Сяна — див. *Zgoda dz. XVIII*. I с. 22 і малп. Це могла бути границя давніша і я за браком інших, старших вказівок держу ся її при визначенню границі на малі. Але постійною вона, розуміють ся не була.

²⁾ Іпат. 586, як вище.

³⁾ Про ту окупацію Берестейсько-дорогичинської землі Поляками див. приквітку 8.

⁴⁾ Іпат. с. 517, пор. 599, Voigt *Geschichte Preussens* II с. 277 (надання Конрада, датоване 1237, VIII idus Marcii). Коли захопив Дорогичин Конрад, як сказано вже — ми не знаємо. З оповідання літописи (Іпат. 531) про ятвязький напад, що став ся десь 1234 р. (преже війни черинговської) виходило б, що тоді Дорогичин належав до Русі: „Василько изъ Володыбѣра угови я и бывшу ему третій день изъ Володымеря в Дорогичинѣ“. Що правда, можна тут припускати, що Василько

Для відграничення Волини від Галичини перед прилученням Белзької землі до Галичини ми сліве не маємо ніяких звісток і мусимо звернути ся до пізнійших відомостей про границі Белзької землі в тій надії, що єї границі не повинні були значно змінити ся, бо традиція Белзької землі йшла з другої половини XII в., коли вона вилучила ся в осібне князівство, а хоч була в XIII прилучена до Галичини, то в XIV відлучена від неї знову на підставі тієї традиції. Отже по актам XV і реєстрам XVI в. границя Белзької землі від Сана йшла обіймаючи поріччя Любачівки й Рати, повище Добротвора доходила до Буга і обминувши Камінецьку волость (Камінка Струмилова), що належала до Львова, обіймала поріччя верхнього Буга, по обох боках його¹⁾. Розуміть ся, сю границю XV—XVI в. в цілості перенести в XII—XIII в., ми не можемо. І так судячи по літописному оповіданню про компроміс 1214 р. мусимо запримітити, що Любачів мусів тоді скорше належати до Галичини²⁾; друге — ся фігура границі, що обминала Камінку, виглядає на якусь штучну пережину в природній конфігурації її, але як вона давня, того не можемо сказати. Що Бужськ був здавна на пограниччю, се бачимо з звісток XI—XII в.³⁾; в другій половині XI в. навіть його захопила була Галичина⁴⁾. Поріччя горішньої Полтви належало вже до Галичини: там бачимо галицький Звенигород, Сусідні Голі-гори, на верхівку Липи, належали теж до Галичини; на самім верхівку бужського поріччя, в сусідстві Гологір, мусимо класти Рожне поле, що було границею, „на межі“ Галичини й Волини ще в XI в.⁵⁾.

Під час коли Дорогичинська й Холмсько-белзька землі належали до Галичини, Буг був східною границею Волини від Берестя до Городла. На північ від Буга границя по всякій правдоподіб-

---

ністив ся над Ятвягами, спіткавши їх під Дорогичиною, хоч тоді Дорогичин не належав до Русь, але далеко певнійше брати буквально, що Василько тоді прийшов під Дорогичин і оборонив його, як своє місто. В таких разі Конрад захопив Дорогичин десь в 1235—6 р. Про відібрання Дорогичина Данилом говорю ще в т. III главі I.

¹⁾ До Белзької землі належали в XVI в.: Любачів, Потилч, Тішанів, Добротвір, Бужськ, Вітків, Столянів, Радеків, Лопатин — реєстри побору Белзької землі в першій пол. XVI в. в варшавськім скарбовім архіві відд. I кн. 37. (Я користав з них в рукописі, тепер вийшли в *Źródła dziejowe* XVIII, I реєстри 1531 і 1548 р.) Пор. на підставі їх зроблену мапу белзької землі XVI в. у Яблоновського *Atlas historyczny ziem dawnej Polski*, 1904.

²⁾ Іпат. с. 489, пор. с. 498. ³⁾ Іпат. с. 174, рік 1098.

⁴⁾ Іпат. с. 385. ⁵⁾ Іпат. с. 177, Лавр. с. 295.

ности й тоді йшла вододілом Любни й Нура, як то бачимо пізнійше¹⁾; саме Городло належало до Волини в XIII в.²⁾ і відірване було тільки в XIV в., але й пізнійше (ще в XV в.) до нього зачисляло ся. Вище границя переходила на правий бік Буга (Сокаль належав до Белза) і йшла в напрямі на верхівя Стпра і Серета, де стрічала ся з старою галицько-волинською границею. В сій частини ми можемо орієнтувати ся тільки пізнішими фактами — пограничними спорами XV в., коли нпр. волинськими волостями уважало ся Олесько й Лопатин, в поріччю Стпра, та розграниченнями XVI в.³⁾

На полудню поріччя Серета ціле належало до Галичини. Там на верхівю Серета стояло галицьке місто Пліснисько, а на верхівю Гнізди бачимо галицький Збараж. Крайніми волинськими осадами були-б Броди (приймаючи їх за Броди XI в.), і Кременець в поріччю Ікви. Пізніша границя (XV—XVI в.) йшла теж тут таки, в малим лише відмінні⁴⁾, — через верхівя Стпра, Ікви, Гнізди на верхівя Бога. Верхнє Побожє в XIII—XIV в., як я вже згадував, зачисляло ся до Волини, спеціальнійше до Луцька⁵⁾, і се по великій правдоподібности опирало ся на старій традиції — на приналежности до Луцька (*Λετξάνηρος* Константина) горішнього Бога. Ми можемо потягнути тут границю по вододілу Дністра й Бога, розумієть ся — в значній мірі гіпотетично, при тім не будемо з нею загаяти ся на схід, бо тут по великій правдоподібности в XII—XIII в. не було й потрібно ніякої певної границі, бо не маємо доказів якоїсь інтензивнійшої колонізації на полудень від Бога. В XII в. галицькі князі, тримаючи в своїх руках дністрянське Цопнєз, сягали й по Побожє: Володимирко взяв Прилук на Десні⁶⁾, потім, в дальших змаганнях в тім же напрямі захопив був і полудневу Погорину, але остаточно, як бачимо, Побожє лишило ся таки при Волини.

Як видно з того, територія Волинського князівства переходила великі зміни. Те що ми означили вище як властиву територію

¹⁾ Див. про склад землі Берестейської й Підляша на поч. XVI в. у Любавського Областное дѣленіє с. 181—6.

²⁾ Іпат. с. 595.

³⁾ Умова 1366 р. — *Kwartalnik historyczny* 1890, III; акт унії 1447 р. — *Codex epist.* s. XV т. III ч. 5; розграничення 1546 р. в I т. вилнеського Археографического Сборника. Олесько потім зачисляло ся до Львівської землі; для Олеської волости XV в. див. *Akta grodzkie i ziemskie* т. XV ч. 1670, 2441, 3886.

⁴⁾ Нпр. в середній XVI в. Збараж належав до Волини, Броди до Олеської волости і т. п. — див. розграничення 1546 р.

⁵⁾ Умова 1366 р., як вище. ⁶⁾ Лавр. с. 296.

Волини, існувало в сій своїй цілості тільки в XI віці (до 80-х рр.) і при кінці XII та на початку XIII в. Тоді обіймала вона поріччя горішнього й середнього Буга, горішньої Припети, горішнього й середнього Стира й Горини. Півнійше стратила вона середнє Побуже (Берестейську волость) і Цогорину, а вернувши потім їх собі й навіть придбавши дещо від сусідньої Київщини на поріччю Случи, натомість стратила Забуже (Червенсько-белзьку волость) і Дорогичинську землю, і в такій зміненій формі (стративши потім іще Побуже) стара Волинь існувала далі — в середні й нові часи нашої історії.

Тому одначе, що нам незвісні етнографічні території, які війшли в його склад, що нам незвідний також і простір тих територій, які входили в круг впливу старих політичних центрів, ми не можемо судити, які з сих змін були випадковими, а які мали більш органічний характер. Чи Берестейщина нпр. була інтегральною частиною Волини, чи її анексом з X—XI в., і традиція сеї приналежності до Волини була тільки релятивно старша від становища Берестейщини як волости київсько-туровської, якою стала при кінці XI в.? Се й такі инші питання лишають ся без відповіді. Ми можемо оперувати тільки спостереженнями про розмірну, релятивну близькість тих ріжних волостей, і в такій релятивності усталили те, що означаємо властиву територію Волини й те, що уважаємо її змінами.

Переглянемо тепер головніші осад Волини¹⁾. Випадає нам почати від її головної, властивої частини — від Побужа.

Відповідно до вище висловлених гадок про назву Бужан ми повинні дати перше місце Бужську, вважаючи його колишньою столицею — принайжні полудневого Побужа і полудневої частини дулібської території. Він лежить на границі лісів і подільських рівнин на устю Полтви й Солотвини до Буга, в дуже багнестій місцевості, що мусіла й служити його обороною. Останки укріплень мають бути незначні, але ближче не були досліджені. По відділеню Галицького князівства Бужськ став пограничним волинським містом, а в 1160—70 рр. його навіть захопили Галичане²⁾. В джерелах наших маємо про нього звістки, почавши від кінця XI в.³⁾, але особливої ролі він уже тоді не має. Завдяки існуванню кількох подібноіменних осад (що найменше був ще оден Божський — на Богу, а може й більше), не завжди можна вирізнити, що належить

¹⁾ Дрібніші історично-географічні замітки давсь в прилітках до мали. ²⁾ Іпат. с. 384. ³⁾ Іпат. с. 174.

до Бужська над Полтвою. Так не знати, чи то його віддали в волюсть Давиду Ігоревичу в 1100 р., відобравши від нього Волинь¹⁾: я-б уважав се правдоподібним, але категорично годі казати. У всякім разі як не тоді, то пізніше, в 60-х рр. XII в., він був коротенько княжою волосттю одного з менших князів — Ярополка Ізяславича²⁾. В XIII—XIV в. він упадає ще більше, так що на початку XV в. (1411 р.) його осаджено на нове, і від того датується ся його пізніше, завсіди одначе нічим не визначне житє.

Упадок Бужська мабуть починається ся від тоді, коли в ролі центра полудневого Побужка заступив його Белз. Лежучи теж серед багнистої місцевости, на розі р. Солокії і Рішки, він вєславив ся як дуже сильна кріносьть. В перше згадується ся він 1030 р.³⁾, і був очеридно тоді важним містом, правдоподібно — заступив уже Бужськ як столиця полудневого Побужка, що пізніше, в XIII в. й зветь ся „Белзькою землею“⁴⁾. Від смерти Метислава Ізяславича був він княжим столом до 1230-х рр., і потім знову в XIV, а своє значінє столиці Белзької землі заховав до кінця XVIII в. Одначе про його внутрішнє житє з XI—XIII в. ніяких подробиць не маємо.

Старий Волинь на Бузі зійшов зі сцени дуже рано. Він згадується тільки на початках XI в.⁵⁾ і більше ні. Реєстр городів що правда згадує його⁶⁾, але се, очевидно, тільки історична, не сучасна згадка. Длугош говорить про нього як замок, що був давно колись, і граничний обвід 1546 р. згадує тільки „городище Волинское“. Про місце його літопись каже лише, що він був на Бугу, але иньші джерела вказують його зовсім докладно: Длугош каже, що він був на устю Гучви в Буг, на ґрунтах села Городка, і се вповні потверджує иньше, уже зовсім документальне джерело — обвід границь 1546 р.⁷⁾.

„Черевяв славу“ старого Волиня сусідній Володимир на р. Лузі. Імя вказує, що він був заснований, або принаймні розширений,

¹⁾ Іпат. с. 181.   ²⁾ Іпат. с. 361.   ³⁾ Іпат. с. 105.

⁴⁾ „Ілѣнъ всю землю Белзскую и Червеньскую“ — Іпат. с. 498.

⁵⁾ Іпат. с. 101 (рік 1018).   ⁶⁾ Волинь на Бугу — Воскр. I. 240.

⁷⁾ Ostia (р. Гучви) in villa Grodek, ubi olim antiquitus castrum Wolhin — Длугош, вид. Пшездзєдкого I с. 22. „Мимо село Городецкое Бугомъ и мимо городище Волинское, которое сєть по правой стороне Буга“ (власливо, по лівій стороні, бо гранична комісія йшла в гору Бугом і з сього погляду означала сторону ріки) — Археографическій сборникъ I с. 89. Супроти того не може удержати ся здогад Лонгінова, що Волинь був десь коло устя Кросни в Буг — оп. с. 173—4.

укріпленні за Володимира: нахідки камяного знарядя показують, що осада тут була ще в передісторичні часи. Від часів Володимира місто се стає головним містом Волини, княжою столицею. Всповлювала ся гадка, що се могло бути навмисно зроблено — аби новий князь з кийвської династії в новім місті, позбавленім всяких традицій, міг вільнійше себе почувати; се можливо. Потім столицею Волини Володимир вістає ся в XI—XIII в., а з початком XIV віка (за Юрія Львовича) стає навіть столицею всеї Галицько-волинської держави, аж до її упадку. Шізнійше сходить він на другий плян перед Луцьком.

Володимирський замок стояв на розі між рр. Лугом і Смочєю, де й тепер є ще городище (наоколо нинішньої в'язниці). З оповідання Галицької літописи довідуємо ся, що замок сей мав деревляні стіни і був дуже великий і сільний: угорський король, приступивши під Володимир і побачивши його в цілій красі, з поставленим по стінах військом — „оружьникомъ стоящимъ на немъ, блистаху ся щити и оружици подобни солнцю“, мав сказати, що такого города він не бачив і в німецьких краях¹⁾. Коли татарський воєвода Бурандай (коло 1260 р.) зажадав, аби на Волині й Галичині знищено міські укріплення, й сказав розкинути („розметати“) володимирські укріплення, їх не можна було борзо розкинути через їх великість, і Василько казав їх запалити, а потім ще Бурандай казав розкопати й вали²⁾. Одні ворота гóрода, від р. Луга звали ся Київськими, другі — Гридшима (вар. Гридшиними, може від гридь — дружина або від імени Гридша)³⁾; імен інших не знаємо. Саме місто широко розлягло ся над Лугом; руїни церкви з княжих часів, як думають — найстаршої церкви Володимира, Успенської (т. зв. Стара катедрa) лежать від теперішнього Володимира за версту, коло с. Федоровця, а села Зимно і Когильно, по півнійшим звістком, мали бути колись передмістями Володимира⁴⁾. Крім того побереже Луга було заставлене купою підгородніх сел, як Пятидні, Хвалимичі, Житань, Бужковичі.

Про внутрішнє житє Володимира знаємо не багато. Очевидно, се був великий, багатий, торговельний город, судячи по тим чужоземським кольоніям, які згадують ся тут в XIII в.: кольонії Німців,

¹⁾ „Пришедшу же ему Володимерю, дивившему ся ему рекъшу: „яко така градъ не изобрѣтогъ ни в Нѣмѣцкыхъ странахъ“ — Іпат. с. 510.

²⁾ Іпат. с. 562. ³⁾ Іпат. с. 334.

⁴⁾ Пам'ятники старини въ западныхъ губ. I с. 7. Літературу Володимира див. в прил. 7, також ще Археол. карту Волини. губ. Антоновича с. 64.

Сурожиців (кримських Греків, а може й Італянців з Сурожа, теп. Судака), Новгородців, Жидів¹⁾. Особливо поважне місце займала тоді, правдоподібно — протегована самими князими, німецька колонія: поруч бояр виступають у Володимирі при кінці XIII в. „мѣстичѣ Русь и Нѣмци“: діставши від Володимира Васильовича грамоту, що він дає йому своє князівство по своїм животі, Мстислав каже її читати в володимирській катедрі перед боярами і містичами²⁾, Русинами й Німцями. Ця назва „містич“ означає горожан великих, привілігованих міст, і можливо, що вже тоді, в 1280-х рр., була в Володимирі міська громада організована на взір німецьких міських громад. З р. 1324 маємо грамоту володимирської громади писану до громади м. Штральбунд, з okazji нещастя, яке перетрило коло с. Рітена два володимирські купці, брати Бертрам Русин і Миколай, ідучи з транспортом сукна з Фландрії, і ця грамота писана в імене consules et universitas civitatis Ladimiriensis³⁾. Печатка, прибіта на сій грамоті, має образок св. Юрія на коні — герб міста, що був заразом і гербом Галицько-волинської держави.

Початки володимирської катедрі в пізнійших звітках ведуться від Володимира⁴⁾. Це дуже правдоподібно, можна сказати — певно, хоч в літописі про володимирського єпископа маємо звістки тільки з кінця XI в.⁵⁾ Велика церква Богородиці, розпочата Володимиром, але докінчена вже за Ярослава⁶⁾, мала, очевидно, служити єпископською катедрою; можливо, що се як раз так звана Стара катедрa, від котрої зісталися тільки руїни фундаментів, коло с. Федоровця.

Нову катедрu, теп. Богородиці (Успенія), збудував батько волинської династії — Мстислав Ізяславич; церква була велика⁷⁾, а висока була ще в XVIII в. на 50 метрів, але збудована по звичайному, простому плану, яким будувалися помельні церкви XII в. Вона зіставала ся від тоді аж до кінця XVIII в. володимирською катедрою і гробовницею волинських князів, почавши від самого її фундатора Мстислава⁸⁾. Знайдену при недавніх розкопках

¹⁾ За Володимиром в літописі плачуть: „все множество Володичевъ, мужи и жены и дѣти, Нѣмци и Сурожицѣ, и Новгородци, и Жидове, якаку ся аки и во вьзятѣ Иерусалиму“ — Іпат. с. 605.

²⁾ Hansisches Urkundenbuch II ч. 420. Грамота ся наведена ціла у нас в т. V гл. 4 (міщанство).

³⁾ Никон. I с. 465. ⁴⁾ Іпат. с. 148. ⁵⁾ Іпат. с. 108.

⁶⁾ 30 × 22 метрів. ⁷⁾ Іпат. с. 382.

в одній з її ниж купу костей вважають за останки зібрані з книжних гробів, а між ними по знищенім тангренною долішнім шелепі (щощі) пізнають і череп кн. Володимира Васильковича, що вмер від рака на долішній щощі і був теж похований в сій церкві, для котрої він багато зробив за життя¹⁾. Літопись оповідає, що він в сій катедрі спорядив два дуже богати образи Спасителя — оден окований золотом з дорогим каміннем, другий сріблом, та жертвував „сосуди служебні“ з чистого (жъженого) золота, висаджені дорогим камінням²⁾. Крім того ся катедра, завдяки своему високому положенню і сильній будові, служила наче-б оборонною вежою під час ворожих нападів; так під час одного нападу Поляків, коли вони, впущені до міста як союзники, кинули ся грабувати місто, Володимирці — „останокъ людей“ — замкнули ся в церкві, і Ляхи не могли здобути церкви: „твердымъ же бывшимъ дверемъ, не могоша исѣчи“, а тимчасом наспіла поміч. Під час татарського погрому 1240 р. люде знову сховали ся в церкві, але на сей раз не уратували ся, і церква тоді мусіла потерпіти, разом із цілим Володимиром: галицький літописець пише, що в Володимирі тоді не лишило ся живої душі, церква Богородиці й иньші церкви були заповнені трупами людей. Потім катедра пережила ще кілька погромів і нещасть, буда перебудована і нарешті завалила ся 1782 р., так що від неї лишили ся тільки спустошені стіни з незначними останками фресків; старі гроби спустошені, з річей майже нічого не заціліло, а від колишньої розкоші й багатства не зістало ся й сліду. Тепер заходять ся коло її реставрації.

Крім сеї найславнійшої — Мстиславової церкви Богородиці в Володимирі знаємо в XIII в. церкву св. Дмитра, що розписав той же Володимир, справив срібні оклади з дорогим каміннем на образи, золоті й оксамитні завіси, съ дробницею“, себто перлами або дрібними образками³⁾, — тепер про неї всякий слух загинув. Згадана ще каплиця Йоакима і Анни, збудована 1289 р. Мстиславом Даниловичом над гробом бабки — жінки кн. Романа⁴⁾; се пізнійша замкова каплиця, тепер і від неї нема сліду. Сучасна

¹⁾ Про той череп Володимира див. замітку П. Уворової, Археологическія извѣстія и замѣтки, 1898.

²⁾ Пат. с. 609. Перед тим, приложивши до Володимира Васильковича Іларіонове похвальне слово Володимирови съв., волынський літописець приложив і все те, що Іларіон говорить про київську Софію, до володимирської катедрі (с. 606), через се не можна тих похвальних слів на правду прикладати до володимирської катедрі.

³⁾ Пат. с. 608. ⁴⁾ Пат. с. 616.

традиція зачисляє ще до передтатарських часів церкву св. Василя і дві церкви Святигорського монастиря в с. Зимні; на місці нинішньої церкви св. Василя (збудованої очевидно пізніше) дійсно мусіла стояти ще давніша церква, судячи по останкам будови.

З монастирів в Володимирі в XI—XIII в. звістні три. Один за Лугом, на передм. Зимні, так званий Святигорський, „Свята Гора“, названий так, очевидно, за Атосом, що звав ся теж Святою горою; тут ролю сеї „святої гори“ сповняла гора зимнянська, над р. Лугом, де є й печери монахів, подібні до київських. В перше вгадуєть ся сей монастир в третій чверті XI в.: тут умер давнійший печерський ігумен Варлаам вертаючи ся з Царгорода (дожде града Володимиря, вниде въ монастырь, ту сущий близъ града, иже наричють и Святая гора)¹⁾. Потім, в XIII в., за Данила, монастир сей займав особливо важне становище, й його ігумени не раз виходили на володимирських єпископів²⁾. Сей монастир існує й досі. Другий монастир — „св. Михаїла великого“³⁾, де перебував Войшелк, тоді як його вбив Лев Данилович. Тепер від нього лишив ся тільки цвинтар, з давніми хрестами, під містом, над Лугом⁴⁾. Третій монастир — св. Апостолів, поставлений Володимиром Васильковичом, що наділив його церковними книгами й річима, тестаментом надав йому своє село Березовичі й поручив, умираючи, опіці своєї княгині. Він був на західній частині теперішнього міста, науспроти передм. Білоберегів, але зник давно. Як бачимо з того всього, церковне й монаше жите в XIII в. було в Володимирі досить значно розвинене.

З інших міст Володимирського князівства в його тіснішим значінню треба кілька слів сказати про Любомль і Камень. Любомль був одним з улюблених міст Володимира Васильковича: він поставив тут кам'яну церкву св. Георгія, багато її обдарував образами й дорогими, срібними сосудами, церковними покривами — оксамитними і з паволоки, вишиваними золотом і перлами, багато оправленими служебними книгами (що самі по собі були дуже цінні); вплив дзвони „дивны слышанієм“, „яких не було в цілій

¹⁾ Житє Теодосія с. 13, звістка ся належить до кінця 1060-х чи початку 1070-х рр.

²⁾ Іпат. с. 494. Через те що Атос теж зветь ся у нас святою горою, може бути непевність, чи в сїм місці говорить ся про володимирський монастир; думаю однак, що воно так.

³⁾ Іпат. с. 573.

⁴⁾ Дверницькій Памятники православія въ г. Владимирѣ, с. 29, Археол. карта Вол. губ. Антоновича, sub voce.

землі“ й т. н. Хороба й смерть не дали можливості йому докінчити церкви: вона не була помальована ціла, а тільки „всі три олтари й шия вся“, але опись сеї церкви одна з найдокладніших, які ми маємо в сім роді, лишила ся одним з найцінніших епізодів Галицько-волинської літописи¹⁾. В Любомлі перебував Володимир перед смертю, в Любомлі й умер, і тут же, судячи по подробицях про любомльську церкву, мабуть чи не була закінчена й його біографія, заведена до Галицько-волинської літописи.

З волинськими Каменями й Каменцями є чимала трудність: було їх кілька, і між ними не легко з'орієнтуватись²⁾. Я думаю, що в теп. Камені Бошерським маємо ми оден з них. В сім Камені чи Каменці пересяджували Романовичі прикрі хвилі, коли їм забрано і Володимир і Галич (коло р. 1215), окружені одначе в сій малій дірі блискучим двором свого батька, „великими боярами“ Романа, бо „бояре не спроневірили ся, але пішли всі до Камінця“³⁾.

Тіж відносини які існували між Волинем і Володимиром, повторили ся між старою столицею середнього Забужа — Червенею, і новою — Холмом. Як я вище сказав, Червень мусів бути столицею Забужа (а може й більшої території), на півнійше X віка, бо вже на початках XI в. забужські міста звуть ся червенецькими городами. Для Забужа заховав він значінне столиці й пізнійше: при дітях і внуках Мстислава він стає княжим столом, столицею червенецького князівства, „Червенецької землі“⁴⁾. Та Данило чомусь був незадоволений з нього і шукав нового центра для Забужа, далі на північ. З початку він думає на Угровськ, де засновує нову єпископську катедру⁵⁾, але потім вибирає Холм і його всякими способами підносить, так що від того часу Холм дійсно стає столицею

¹⁾ Іпат. 609—610; я наводжу її в розділі присвяченим старо-руській штупі — т. III гл. 4.

²⁾ Див. про них низше, в примітках до мапи.

³⁾ Іпат. с. 487—8. Пізнійший редактор розумів тут Камінець на волинсько-київським пограниччю, в околиці Случи, як показує його дописка (Іпат. с. 488), в іпатській кодексі відтята датою й прилучена до дальшого оповідання: Данило іде в Камінець, „въ то же лѣта княжаше Всеволодъ въ Києвъ Святославичъ, князя великую любовь к дегемъ Романовоу“. Що ся дописка пізнійша, видно з того, що Святослав в дійсности не сидів тоді вже в Києві, і само по собі не правдоподібно, аби Романовичі сиділи тут, але старий книжник так се порозумів і пояснив се тим, що Романовичі удали ся під опіку київського князя.

⁴⁾ Іпат. с. 498, як вище. ⁵⁾ Іпат. с. 558.

Забужа, а Червень починає упадати, і то так сильно, що вже в подіях XIV в. про нього не чуємо, а далі й всякий сліх про нього загинув, і тільки ледви імя його заціліло. Знаємо, що стояв він на розі р. Гучви й малого потока, що тече до неї, серед великих болот, які боронили його. Може бути, що ця позиція, не відповідаючи новітнім стратегічним вимогам, і була причиною, що Данило шукав нової столиці — так само як подібно подожений Звенигород заступлений був за Данила сусіднім Львовом. Але може бути й те, що Данилові хотіло ся мати столицю Забужа далі на північ.

Ближніх подробиць про Червень в наших джерелах не маємо ніяких. Хорографічні назви в двох місцях його околиці вказують на монастирі — один на лівім, другий на правім боці Гучви. „Замчешко“ овальної форми, коло 400 м. на около, лежить недалеко Гучви, її захвало ся досить добре¹⁾.

Історію засновання Холма досить докладно оповідає Галицька літопись, при нагоді його пожежі 1259 року²⁾. Данило, каже вона, побачив на ловах гарне місце, що йому дуже сподобало ся: на горі стояв ліс, на около нього поля. Він запитав ся у місцевих людей, „тоземць“, як зветь ся се місце, і вони відповіли, що воно зветь ся Холм. Воно так сподобало ся Данилу, що він постановив тут збудувати замок, „градець малъ“, і в нїм церкву Івану Злотоустому. З цього оповідання, котрого ми не маємо ніякої причини маловажати, виходить, що на місці Холма перед збудованнем города за Данила не було ніякої оселі. Позиція була дійсно дуже добра для кріпости: гора стояла на розі річки Угорки й малого потічка, що тече до неї; багністі річки й багна боронили пристуну.

На сій горі свій перший „малый городок“ Данило поставив, видко, деє коло 1237 р.³⁾ Але позиція міста показала ся о стільки

¹⁾ Див. про нього ще нижше, в примітках до мапи sub voce.

²⁾ Іпат. с. 538. Маленьку літературу Холма див. в прим. 7.

³⁾ Так виходить з порівняння з одного боку — Іпат. с. 516: „Кондратови же ставшу кде ныгы градъ Холмъ стоить“ (1236/7 р., пор. Іпат. с. 531: „еще бо Холму не поставлену суцш“ — в подіях 1234 р.), з другого боку с. 517: „во Холмѣ будуцшю ешу“ (події 1238 р.), та дальших згадок — Іпат. с. 524, 528, 529. В історії міста, в Іпат. с. 558 сказано, що первісний „градець малъ“ розширено ще перед приходом Бату (треба, мабуть, розуміти похід 1242 р.): „и созла градъ ныый, етоже Татарове не возмогоша прияти, егда Батый всю землю Рускую пойма“. Ви-словлена давніше гадка, що Холм як осада існував ще в XI в. (Холмская Русь с. 14), опираєть ся на згадці у Длугоша під 1074 р. (І с. 349), але його оповідання по prostu анахроністичне.

вигідною й важною, супроти пограничної війни й литовських та ятвязьких нападів, що Данило заходився коло розширення й зміцнення Холма. На початку десь 50-х рр. „поставленіс“ сього нового, великого Холма було, здасться, вже довершене¹⁾. Данило поробив тут міцні укріплення; були стіни „з заборозами“, правдоподібно — деревляні, і на них стояли „пороки и самострубы“²⁾ — машини до стріляння. Серед замку поставлено таку високу вежу, що з її верха можна було стріляти наоколо міста: вона була збудована з каменя на 15 локтів, а верх добудований з тесаного дерева, „вибілена як сир, аж сьвітила ся на всі сторони“, як каже літописець. Для забезпечення залоги водою вибито керницью на 35 сажнів глибоко. Крім того збудовано сторожеві вежі — замки; одна, по словам літописця, поставлена була „поприще“ від міста, і прикрашена в горі великим, різбленим з каменя двуголовим орлом, 12 локтів завбільшки. Се, очевидно, та вежа, що від неї й досі заціліли останки пів милі від Холма, на р. Угорці (коло с. Білавина), на острівці, наоколо облитім водою. Вона, очевидно, мала боронити переходу через річку. Останки її (одна стіна) й досі мають коло 20 метрів високости, коло 9 широкости; мур грубий на 1 метр, збудований з білого й синього каменя, на цементі; є останки склепіння. Друга вежа, не згадана в літописи, але правдоподібно — з того самого часу, заховала ся, вже далеко ліпше, коло с. Столпя, півтори милі від Холма, по дорозі на Люблин: вона, очевидно, й мала стерегти Холм від Польщі, від Люблина. Ся вежа збудована подібно, але менша — стіни високі на 14 м., широкі на 5, заховали ся майже ціло. Коло вежі фундаменти якоїсь иньшої камяної будови.

Позиція й укріплення Холма були так сильні, що коли прийшло ся розвалювати иньші замки по наказу Бурандая, холмському намістнику Романовичі дали натяк не послухати сього наказу. Той так і зробив — не послухав князя, й Бурандай дійсно не відважив ся здобувати місто силою, бо було „утверженіе города крѣпко“. Але Данило мав на гадці зробити з Холма не тільки сильний оборонний замок. Се була дитина його серця, коло котрої він заходив ся в розцвіті своїх сил і засобів, і він хотів зробити з нього першорядне місто. Він старав ся стягнути до нього торговельну й промислову людність: „нача прививати прихожаѣ — Нѣмцѣ и Русь, иноязычичики и Ляхы“. Від Татар, каже літо-

¹⁾ Выводжу з того, що на початку 50-х рр. тут уже були розкішні церкви Богородиці й св. Івана — Іпат. с. 548. ²⁾ Іпат. с. 563.

писець, тікали сюди різні ремісники: майстри до виробу сідел, дуків, тулів, до виробів залізних, мідних, срібних — „і було жите, нановилили наоколо города двори, поля і села“¹⁾.

З Угровська перенесено сюди новозасновану єпископську катедру. Катедральна церква Івана Злотоустого мала бути якимсь чудом сучасної руської штуки, вже модифікованої західними впливами. Бани її стояла на чотирох арках, що опирали ся на чоловічих головах, вирізблених якимсь артистом, „от нѣкого хитреца“; олтarna арка операла ся на двох колонах з одноцільного каменя і прикрашена була золотими зьвіздами на синім полі. Двоє церковних дверей були зложені з тесаного каменя — білого галицького й зеленого холмського, різблені „некимь хитрѣцемь Авдѣсьмь“, а над ними зроблені були золоті й різнокольорові високорізьби (прилѣпы) й образи — на головних дверях Спас, на бічних св. Іван. В середній підлога була зроблена з міді й чистої цини, „яко блестяти ся яко зерцалу“. Три вікна мали „римські шкла“, правдоподібно вітражі з образами. Образи були позбирані сюди з різних українських міст: згадують ся образи Спаса й Богородиці, взяті в Кліва, з фамілійного монастира Романовичів св. Федора і Стрітенне в Овруча. Навіть дзвони привезено з Кліва. Окрім сеї церкви Данило збудував в Холмі ще церкви Трійці, Богородиці, безмездників Кузьми і Демяна, де верх підпертий був чотирма стовпами, витесаними з одноцільного каменя. Насаджено й гарний сад в городі²⁾.

Але сю Данилову улюблену дитину чекала тяжка пригода — 1255 року з якогось принадку, „отъ окаянныя бабы“ якоїсь, загорів ся Холм і погорів страшно. „Мідь текла як смола“, поломило було таке велике, каже літописець, що його було видно по всій землі — в околицях Белза й у Львові, і люде, думаючи, що то Татари запалили Холм (бо се стало ся підчас походу татарського воеводи Курежи на галицько-волинські землі), пустили ся тікати. Данило прибув на сю вість і дуже жалував сього нещастя, та заходив ся з незломною енергією коло відновлення міста. Церкви св. Івана і Трійці відновлено, збудовану нову „превелику церкву“ Богородиці, красою не гіршу від попередніх³⁾. Данило прикрасив її „пречюдными иконами“ і між иньшим поставив серед церкви, перед „царськими дверми“, привезену з Угорщини велику чашу з червоного мармору, з змівєвими головами наоколо, „изваяну

¹⁾ Іпат. с. 559.   ²⁾ Іпат. с. 559.

³⁾ Перед тим згадуєть ся церква Богородиці — Іпат. 538, але се нова мусіла бути або збудована на її місці або зовсім незалежно від неї.

мудростю чюдну“; вона мала служити „крестилницею“ — аби в ній святити воду на Йордан. Укріплення города були зміцнені й побільшені, тільки тої вежі в місті не відбудовано: „Данило мусів будувати городи проти безбожних Татар, і для того не міг її відновити“, каже літописець¹⁾. Город лишився улюбленим Данила — його й поховали тут, в тій новозбудованій церкві Богородиці, де й потім ховали холмських княжат.

Але від всіх тих Данилових будов лишилися властиво тільки ті вежі за містом. Церква Богородиці погоріла сильно на початку XIX століття й зовсім перероблена потім.

Ще перед смертю Данила Холм стає стоїчним городом його сина Шварна²⁾. Правдоподібно, як і пізніше — за Юрія Львовича до Холма належала тоді земля Белзька, Червенська і Дорогичинська. Шварно однак княжив не довго, й по його смерті Холм перейшов до Льва, що мав Галич. Але при кінці 1270-х чи на початку 1280-х рр. він знову відокремляється — в руках Юрія Львовича; ми знаємо його тут від 1282 р. — із записи холмського євангелія, що списав „Євсей, попович святого Іоана“³⁾. До Юрія, як я сказав, належала тоді земля Холмська і Белзька, а також і Дорогичин з Мельником⁴⁾. І пізніше, до кінця XIV в., Холм від часу до часу бував княжим столом, а своє значіння столиці середнього Забужа заховав до новітніх часів.

Сусідній Угровськ, на устю тієї ж Угорки в Буг, призначуваний якийсь час Данилом на столицю Забужа, втрачає всяке значіння з появою Холма. До Холма перенесено й катедру, що був заснував Данило в тих плянах — зробити Угровськ стоїчним містом⁵⁾.

Перейдемо до Луцької землі. Її столицю — Луцьк стрічаємо в наших джерелах пізно — в 80-х рр. XI в.⁶⁾, але на істнування його вказує вже назва Лучан, що ми стрічаємо вже в першій пол. X в., у Константина Порфірородного (*Λευζαντινος*). З неї виходить, що Луцьк тоді був політичним центром більшої території, може — більш менш тієї ж, яка пізніше тягла до нього. Традиція колишнього значіння Луцька давала і потім себе знати.

¹⁾ Іпат. с. 559.   ²⁾ Іпат. с. 567.

³⁾ Тепер Румянцовського музею; приписка й коментар до неї в Записках т. XIV бібл. с. 40.   ⁴⁾ Іпат. с. 599.

⁵⁾ Про теп. Угровськ (Угруссь) і його старину див. Гербачевського Русскія древности и памятники православия Холмско-Подлянской Руси, 1892 с. 183—5.   ⁶⁾ Іпат. с. 144, шід 1085 р.

Важним центром виступав він в подіях з кінця XI в.¹⁾, а від середини XII віка (1154 р.) стає столичним містом Луцького князівства. Ним зістає ся він до другої чверті XIII в., а й переставши бути княжим столом, зістає ся важним центром в землі. Від XIV ж віка Луцьк починає брати перевагу над Володимиром, як столиця цілої Волини.

При всім тим з XI—XIII в. знаємо про Луцьк дуже мало. Можемо сказати, що він був кріпким замком. Збудовано його на величезнім, високім острові; ріки — Стир і Глушеньць й болота навколо робили його мало приступним. Але в воєнній історії сих століть він не грає особливої ролі. З оповідання Галицько-волинської літописи про жертви Володимира Васильковича різним державам²⁾ припадково довідуємо ся про існування в Луцьку єпископії; вона була заснована, правдоподібно, за часи існування в Луцьку осібних князів — за Ярослава Ізяславича або його синів. Катедральною церквою була мабуть церква св. Івана, пізніша катедрала, де ще при кінці XVI в. лежали „тѣла змерлыхъ господарей христіанськихъ великихъ князей рускихъ, и гробы ихъ“ стояли³⁾. З звістиях пізніше церков, церкву св. Дмитра на основі археологічних прикмет і традиції уважають за засновану не пізніше XII в. Тепер її одначе вже нема: розібрали не що давно. Дуже цюважаною святиною був сусідній Жидичинський монастир (миля від Луцька) з церквою св. Миколая: літописець принагідно згадує, що туди приїздив на прощу Данило⁴⁾. З інших околиць знаємо ще княжий двір „в Гаю“ — „близъ города нѣкоємъ мѣстѣ именовъ в Гаі“. Як оповідає літописець, се було дуже гарне місце, „устроєно различными хоромы“ (будинками), і церква була тут предивна, „красотою сияюща“⁵⁾. Але одиноким останком колишнього багатства і слави тих луцьких церков XII—XIII в. вістала ся нахідка (1861) золотих орнаментованих блях від ікон, як каже урядове стравозданне — „грецької роботи XII в.“, знайдених в замку⁶⁾.

Славний пізніше Острог не знати навіть чи й існував тоді. Невпевність в тим, як розуміти слова літописи під 1100 р., про городи дані Давиду Ігоровичу „в Божекомъ в Острогѣ“: чи ва два осібні міста, чи за одно (Божеський острог). Я уважаю більш

¹⁾ Іпат. с. 144, 179.   ²⁾ Іпат. с. 609.

³⁾ Архивъ Югозап. Рос. I т. I с. 291, 324.

⁴⁾ Іпат. с. 501.   ⁵⁾ Іпат. с. 597.

⁶⁾ Маленьку літературу див. прим. 7. В I—II зом. Памятників старини в зап. губ. подано кілька луцьких пам'яток, але пізніших.

правдоподібним, що се два осібні міста, і — значить — Острог існував уже в XI в. Але більше про нього нічого не чуємо: своє значіння, як новий центр Погорини, здобуває він собі в XIV в.; острозькі пам'ятки належать до сих пізнійших часів.

Про старі центри Погорини — Пересопницю і Дорогобуж теж не багато можемо сказати. Вони оба були дуже часто княжими столами, почавши від відлучення Погорини від Волини і аж до остаточного прилучення назад. При тім до останньої чверти XII в., до часів Ярослава Ізяславича, обидва єї міста були, очевидно, столицями нероздільної Погоринської волости¹⁾. З початку згадується в єї ролі Дорогобуж; в такій ролі, очевидно, віддано його Данилу Ігоровичу 1084 р., і потім знову 1100 р., коли відібрано від нього Волинь²⁾. В середині XII в. поруч Дорогобужа виступає як другий центр і княжа столиця Погорини Пересопниця. За синів Ярослава Ізяславича (себ то десь в 70-х рр. XII в.) Погорину поділено на дві княжі волости — Дорогобужку й Пересопницьку³⁾, і єї поділ тривав аж до переходу Мстислава пересопницького на стіл в Луцьк. Тоді Погорина остаточно злучується в Луцьким князівством, і від того часу й Дорогобуж в Пересопницюю втрачає всяке самостійне значіння. Тепер і Дорогобуж і Пересопниця нічим не визначні села, а від колишньої столичної ролі їх зісталися тільки вали городищ та незначні до тепер нахідки — хрестиків, енкаліпціонів і т. н. Місцеві монастири — дорогобужський Спаса і пересопницький Різдва Богородиці, звістний в українській фільмольоті своїм євангелієм XVI в., толкованим „ізъ языка блъгарского на мову рускую“, — правдоподібно, ведуть свій початок теж з тих столичних часів. Вони існували ще в XVI—XVII в., як пережитки колишнього значіння сих колишніх міст, тепер не існують уже⁴⁾.

З інших городів Погорини досить часто фігурує ще Шумськ. Хвилево бачимо його навіть княжим столом: серед князів, що за-

¹⁾ Се видно з Іпат. с. 275 (Гліб сидить „в Пересопниці й Дорогобужі“), 281 (порівняти, що Мстислава Ізяславича виганяють в Дорогобужа і слідок дають Мстиславу Юрійовичу Пересопницю) і 335 (Дорогобуж, Пересопниця й разом з ним „всѣ Погориньскія городы“).

²⁾ Іпат. с. 146, 179. ³⁾ Див. вище с. 367.

⁴⁾ Про Дорогобуж і Пересопницю окрім праць Теодоровича (т. II с. 508 і 722) і Петрова Краткія свіддвія, ще Сендульського С. Пересопниця — Волян. єпарх. вѣд. 1880, XI і реферат проф. Антоновича на київ. археол. з'їзді: О мѣстоположеніи лѣтописныхъ городовъ Шумска и Пересопниця, — Труды XI арх. съѣзда т. I.

гинули по погромі руських князів на Калці, згадуєть ся кн. Святослав кн. шумський¹⁾.

Перейдім до північного Побужа — Берестейсько-Дорогичинської землі. Про долю сеї землі, що то відділяла ся від Волини то злучала ся знову, я казав уже; не менш зістаєть ся, чи була вона органічно звязана з властивою Волинєю (Волинєм-Володимиром), чи тільки механічно, і тому так легко відлучала ся. Відокремляла ся в осібну князю волость вона не дуже часто. Так було десь при кінці XI в., коли тоді тут сидів Ярослав Ярополчич, поки не стратив сеї волости, забунтувавши на свого стрия Святяполжа (1101 р.); потім в третій чверти XII в. Берестейську землю дістав від батька, Мстислава Ізяславича, його молодший син Володимир²⁾, ще пізійше Василько Ярополчич. В оповіданню про сього Василька запримічасмо в перше те відріженне від Берестя Дорогичина, з північною частиною землі що ми й потім бачимо: Василько сидів у Дорогичині, не в Берестю, й на Берестє дивив ся як на якусь вороже огнище; так виходило б з сього оповідання, але на його деталі не можна дуже покладати ся, бо не маємо його в автентичній формі³⁾. На початку XIII в. (коло 1209 р.) Берестейська земля якійсь час була відокремлена в уділ Романовичам⁴⁾, але після того знову на довго злучила ся з Володимиром.

Столиця — Берестє в наших джерелах починає стрічати ся від початків XI в.⁵⁾ і зістаєть ся столицею землі до новійших часів, тільки поруч нього з часом виростає той новий центр на півночі — Дорогичин, і до нього починає тягнути північна частина землі. Крім свого значіння як адміністративного центра, Берестє було важним оборонним пунктом на русько-польськім пограничю; Длугош хвалить його сильну, неприступну позицію, від Польщі огорожену багнами й коритом Буга, трудним для переходу. Коло його укріплення й прикрашення заходив ся між иньшим звістний уже нам на тім полі Володимир Василькович: він побудував тут нові укріплення з дерева („зрубн Берестій“), поставив кам'яну вежу, „столп“ „висотою яко н камінецкий“ (а той по літописи мав мати 17 сажнів). Він же збудував (постави) тут церкву св. Петра, обдарувавши її срібними річачи⁶⁾. По смерті Володимира Берестяне вчинили були „коромолу“ проти його на-

¹⁾ Воскр. I с. 132. Про Шумськ цитований реферат проф. Антоповича.

²⁾ Іпат. 283. ³⁾ Про нього див. в прим. 8. ⁴⁾ Іпат. с. 482.

⁵⁾ Вперше під 1019 р. ⁶⁾ Іпат. с. 610.

ступника Мстислава Даниловича, і за те заплатили сильно — але про се говоримо на иньшій місці.

Дорогичин згадуєть ся в перше в середині XII в.¹⁾; в XII—XIII в. він був останньою більшою осадою на руськім пограничу, але осада тут була давня, як видно з находок камяного знарядя, бронзових окрас і монет (діртем VIII в.). Замок стояв на високім правім боці Буга, сто метрів над водою; Буг, розвиваючы берег, знищив значну частину старого городища, що муіло бути незвичайно богате ріжними культурними останками, судячи по тій масі їх, яку викидає вода Буга. Особливо звертали увагу на себе серед них невеликі оловяні пльомби з ріжними значками, часом — з словянськими буквами, що знаходять ся в великих масах і властиво й досі вістають ся не выясненими, що то воно було. Найбільше інтересний факт в житю Дорогичина — се його бунт проти Данила (про нього низше), що коштував дорого місту: Данило, видно, не пожалував його, здобуваючи від бунтівників, так що потім прийшло ся йому „обновляти“ його. Тоді, як каже літопись, він поставив тут „прекрасну“ церкву Богородиці. Здогадують ся, що в сій церкві потім лєлат папи Інокентія коронував Данила на короля. Місцева традиція вказує останки тої церкви Богородиці, але сих останків ближше не досліджено²⁾.

Як я вже згадував, уже в 2-ій пол. XII в., в оповіданню про Василька Ярополчича Дорогичин відокремляєть ся від Береста, й Василько сидить в Дорогичині, уважаючи Бересте як би ворожим городом. В польських джерелах є звістка про війну Поляків в 90-х рр. XII в. з якимсь „дорогичинським князем“, що піддержував Ятвягів і тим накликав на себе польський похід; се оповіданне, не дуже певне в деталях, було-б інтересне тим що вказувало-б на істнованне в Дорогичині княжого стола і по Васильку³⁾. В 30-х рр. XIII в. його мали в своїх руках мазовецькі князі, не знати коли захопивши. Конрад мазовецький віддав був його на осідок хрестоносним рицарам, але Данило зараз відібрав

¹⁾ Іпат. с. 222.

²⁾ Про Дорогичин: Авенаріує, Дрогичинь надбужскій и его древности (Матеріали по археології Росії, N. 1, 1890).

³⁾ Див. про се в прим. 8. Що до звісток про „дорогичинського“ князя, то д. Андрияшев толкував, що тут треба розуміти князя всеї Берестейщини (ор. с. 46 і далі); але се буде довільне толкованне, й ніяк не можна заперечити можливости, що в самім Дорогичині був особний князь, і якийсь час при кінці XII в. могло бути особне Дорогичинське князівство.

його, і після того Дорогичин, з сусіднім Мельником, належав уже до галицьких земель Данила, тим часом як Більськ і Каменець на Лосні належали й далі до Берестя. В сім розділі Берестейщини, правдоподібно, треба шукати причин і тля „коромол“ XIII в., про котрі будемо ще говорити низше.

Сусідній Мельник на Вугу славився іконою „святого Спаса Ізбавника“ в місцевій церкві Богородиці. Перед нею молився Данило, аби Біг оборонив його від Бурундая, й обіцяв її „украшениємъ украсити“; літописець пояснює, що та ікона „и нынѣ стоить в велицѣ чести“. Про Більськ — останнє звістнє нам руське місто на північнім пограниччю, знаємо теж тільки, що там була церква, котру Володимир Василькович обдарував іконами й книжками¹⁾. Взагалі сей князь, як і Данило, показував якусь спеціальну увагу й ласку своїм північним волостям.

Каменець на Лосні Володимир поставив на ново в околиці, що по словам літописця спустіла буда вже від часів Романа. Володимир, як оповідає він, хотів в 70-х рр. поставити город десь на півночі від Берестя — очевидно, для оборони Волини від литовських нападів, і синняв ся на сих спустілих берегах р. Лосни. Висланий ним „мужъ хитръ именовъ Алекса, иже баше при отцѣ его многы городы рубя“, знайшов відповідне місце, і Володимир, виїхавши туди сам „з боярами й слугами“, похвалив його вибір, вирубав ліс і поставив тут город, назвавши його Камінцем, — „ване бысть земля камена“, поясняє літописець; самий город, очевидно, не був кам'яний. Але в нім заховала ся досі кам'яна вежа, по всякій правдоподібності — тоді-ж збудована Володимиром, одна з найцікавіших пам'яток нашого будівництва: вона зложена з цегли, на кругло, мала три поверхи, а в горі вінчала ся вінцем; тепер має високости коло 27, а діаметр 13 метрів.

Сусідній Кобринь, звістний пізнійше як гніздо князів Кобринських, згадується тільки раз, в тестаменті Володимира Васильковича: він передав його своїй жінці, вилучивши з поміж иньших городів свого князівства, що переходило до Мстислава Давидовича. Очевидно, Кобринь мав служити вдовиною частиною княгині²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 608.   ²⁾ Іпат. с. 595.

Про внутрішні відносини й жите Волини не багато можна сказати, бо відомости дуже скупі.

Якийсь певній політичній традиції в XI—XII в. в княжих сферах було тяжко виробити ся, бо Волинь не сформувала ся в замкнене політичне тіло, а не мала своєї династії й переходила з рук до рук аж до другої половини XII в. Становище волинського князя і його політика, розуміть ся, мусіли бути зовсім відмінні відповідно до того, чи він тримав Волинь з Київом разом, чи саму Волинь як київську волость, чи вкінці — мав боронити ся від апетитів київського князя. Тому про таку скристалізовану політику, як нпр. галицьких князів, тут і мови бути не може; одначе деякі загальні мотиви запримітити можна.

Традиція, що Галичина колись належала до володимирського стола, здасть ся, полишила деякі сліди у волинських князів. Її можна добачати у Давида Ігоровича, коли він пробує забрати собі Теревовельську волость Василька, у Сьвятополка, коли він, здобувши Волинь, хоче доповнити сю „волость свого батька і брата“ Галичиною, нарешті в змаганнях Романа здобути собі Галичину. Одначе категорично сказати, що як раз ся традиція впливала тут, годі, бо всі сі факти можуть толкувати ся й комбінацією иньших обставин і мотивів.

По за тим одначе в обопільних відносинах агресивне становище супроти Волини займає Галичина, як сильніша, більш сконсолідована держава. Не кажучи вже про походи галицьких князів на Волинь, коли вона лучила ся з Київом, Галичина робить і територіальні зривки з Волини. Уже саме розпросторення Галицької волости на дністрянським Понизю робило ся зі шкодою для Волини, бо ся степова україна властиво мусіла давнійше тягнути до Луцька — до Лучан. Але сею степовою україною волинські князі не дуже, здасть ся, інтересували ся. Та територіальні страти нею не обмежали ся; ставши міцною ногою на Понизю, галицькі князі сягають і далі на північ: пробують захопити полудневу Погорину, як ми вже бачили. З другого боку вони простягають руку й на Побуже: знаємо, що Галичане якийсь час тримали Бужськ. Але сі страти волинським князям удало ся вкінці собі вернути.

В відносинах волинських князів до київських, коли Волинь не належала до Києва, все виходило на верх справа забраних від Волини земель — Погорини й Берестя. Се означило ся виразно вже в звітній волинській історії 1097—9 рр. Пізнійше, коли Ізяслава Мстиславича вигнали з Києва на Волинь, він зараз завив претенсію на Погорину: „а то волость отца моего и моя по

Горину“, казав його син Метислав¹⁾. Але наслідком тих тісних зв'язків, які існували між Київом і Волинню аж до останньої чверті XII в., ця справа тільки часами виходила на гору, і замовкла, коли Погорина й Берестя вернулися до Волини в другій половині XII в.

Противно, на волинсько-туrowsькій границі перевага була, по всякій імовірності, по стороні Волини; бачимо це нпр. у справі Черторийська, а таких відірваних від Туrowщини волостей мабуть було і більше в землях горішньої Припети й долинного Стира та Горини.

Степ в спеціально-волинській політці XI—XII в. не грав майже ніякої ролі, бо Волинь була закрита від степу подістрианським Понпзем, що опанувала Галичина, а Побуже загорнула Київщина. Половецькі напади тривали в волинських землях дуже рідко. Знаємо властиво тільки один — на Погорину, на початку XII в.²⁾, а й припустивши, що літописець де що промовчала, все таки мусямо прийняти, що Половці Волини не давалися дуже в знаки. Натомість уже з кінцем XII в. мусяли розпочатися дуже прикрі напади Литви, про котрі починаємо чути щось докладніше дперва з початком Галицько-волинської літопис. Зараз на початках згадує вона принагідно, що „в землях Володимирьстѣй бѣда баше отъ воевань литовского и ятвяжского“³⁾, і почалися отці напади, очевидно, ще з кінцем XII в., бо вже Роман уславився своїми побідами над Литвою⁴⁾.

Дуже живі зв'язки й усякі відносини — приятельські й неприязельські, велися між волинськими князями й Польщею. Про змагання Поляків захопити Забухе або й дальші сусідні землі, — змагання, що все прокидалися, коли польські князі приходили до сили й надіялися скористати з ослаблення своїх руських сусідів, я вже казав. Окрім таких більших епізодів, як змагання Болеслава Хороброго, потім Болеслава Сьміливого, маємо й дрібніші епізоди, як нпр. згадку під 1163 р.: „воеваша Ляхове около Чьрна“⁵⁾, або як ті згадувані вже, досить загадкові зрештою звістки, про заходи Поляків коло Дорогичинської землі при кінці XII в.⁶⁾. Про пограничні русько-польські війни з XIII в. будемо говорити далі⁷⁾. Зі сторони Русі бачимо ми противні змагання, до розширення своєї території коштум Польської держави, і сю погра-

¹⁾ Іпат. с. 276.   ²⁾ Іпат. с. 186.   ³⁾ Іпат. с. 483.

⁴⁾ Див. т. III гл. 1.   ⁵⁾ Іпат. с. 357.   ⁶⁾ Див. прим. 8.

⁷⁾ В т. III гл. 1.

нвчну боротьбу, правдоподібно, треба виводити з істновання на границях широких україн з мішаною людністю, про які я говорив вже попереду¹⁾.

Але поміж ними конфліктами й навіть попри них і серед них бували між волинськими і польськими князями й часті союзи, помочи, широка участь у внутрішній боротьбі руських або польських династій. Шлюбні звязки між польськими і волинськими князями були особливо часті. Причину таких тісних звязків не тяжко знайти. Запаховані з одного боку ворожою Галичиною, а з другого — київськими князями з їх претенсіями на Волинь, волинські князі, чи загрожені з одного фронту — від Галичини (коли сиділи з руки київського князя, або були вразом і київськими князями), чи з двох разом, і від Галичини і від Києва, — з простого рахунку мусіли шукати помочи польських князів в тяжку хвилину. З другого боку польським князям воевничі, ридарські волинські князі, вороги їх принципіальних ворогів — галицьких князів, були теж дуже наручні, й вони раз у раз звертають ся до них у своїх внутрішніх війнах. Розуміється, се не виключало союзів польських князів і з иньшими руськими князями (особливо з київськими), в результаті яких приходило часом і до війни польських князів з своїми волинськими сусідами, але то бувало вже рідше.

Так під час незгоди волинського Ярополка з київським Всеволодом в 1080-х рр. польський князь Володислав-Герман піддержував, здається — не тільки морально, а й більш матеріально Ярополка, свого тіточного брата. Під час боротьби за Волинь в 1098—9 рр. волинський Давид проти київського Святوپолка удається по поміч до Володислава-Германа, але сей останній дав себе закупили Святуполку, также тіточному брату своему, й зістав ся нейтральним; в дальшій війні й Давид, і Святуполкович Ярослав зарівно тікають у Польщу, коли їх побивають. Коли сей Ярослав, чверть віка пізнійше, прийшов до конфлікту з Мономахом, Поляки (Болеслав Криворотий, Ярославів швагер) підтримували Ярослава досить енергічно і кілька разів давали йому поміч, хоч се в кінці й не багато помогло йому²⁾.

З свого боку й польські князичі знаходили захист на Русі: до Святуполка подав ся по смерти батька, Володислава-Германа, Болеславів брат Збігнєв, і Ярослав Святуполкович потім помирив

¹⁾ І с. 195. ²⁾ Див. вище с. 112—3.

його з Болеславом¹⁾. Коли по смерті Болеслава Криворотого²⁾ розпочала ся боротьба між його синами, старший Болеславович Володислав удав ся по поміч до Всеволода Ольговича, супроти звязків свого молодшого брата Болеслава Кучерявого з Мстиславичами. Він посвоячив ся з Ольговичами, оженивши свого малого сина (Болеслава Високого) з донькою Всеволода Ольговича й піддержував його самого і його сина Святослава, волинського князя, в їх боротьбі з Мстиславичами й Володимирком галицьким. З свого боку Всеволод піддержує Володислава в його боротьбі з братами (тоді то Ольговичі дістали при угоді з Володиславовими братами Візну). Коли ж Володиславу вкінці прийшло ся тікати з Польщі (1146), вислав він свого сина в Київ³⁾.

Брати Володислава піддержували знов свого шваґра Ізяслава Мстиславича, хоч і не дуже енергічно, як ми бачили, бо не могли своїми силами свобідно розпоряджати супроти заходів Володислава. Тут знову повторять ся княєчна констеляція: польські князі помагають волинському князю, Ізяславу, проти галицького (Володимира) і проти київського (Юрія). Союз сей лучив ся разом із шлюбними звязками; джерела наші не дають докладнійших пояснень сих звязків, але недавніми часами було доведене зовсім правдоподібно, що Ізяслав оженив свого сина Мстислава з сестрою Болеслава Кучерявого⁴⁾.

Сей союз між волинською династією Ізяслава й польськими князями держить ся і далі потім, тільки звістки про волинські справи з сих часів досить скупі. Знаємо, що підчас боротьби з Юриєм Мстислав Ізяславич шукав помочи в Польщі⁵⁾, хоч і не знаємо, чи дістав дійсно. Пізнійше на союзі з Поляками опирав ся він у своїх спорах за Київ з Ростиславичами (1169), але здасть ся, теж далі дипломатні справа не пішла⁶⁾. Син Мстислава Роман, бувши волинським князем, жив у незвичайно тісних зносинах з польськими князями, звертав ся часто за помочю до них в своїх справах, як от у своїй галицькій авантурі 1188—9 р., кілька разів, потім у боротьбі з Гюрнком, — і з свого боку давав

¹⁾ Лавр. с. 271, Галь II гл. 38.

²⁾ + 1139. ³⁾ Днв. вище с. 144.

⁴⁾ Balzer Genealogia с. 181—2; окрім того він здогадуєть ся, що й брат Болеслава Кучерявого Мешко Старий був в друге оженений з донькою Ізяслава (с. 165—6); доводи його теж не які, але справа не виходить далі гіпотетичної правдоподібности.

⁵⁾ Іпат. с. 330. ⁶⁾ Іпат. с. 365.

поміч польським князям у їх усобицях: в боротьбі Казимира з Мешком 1191, потім помагав Казимировичам, 1195 р., а певно, що з обох сторін такі факти трапляли ся й частійше, ніж ми знаємо¹⁾. Сі зв'язки були цінні для Романа особливо тоді як він мав ворогів і від Галича і від Київя, хоч польська поміч взагалі не була дуже значна, бо польські князі мали тоді свої домашні клопоти.

Взагалі про якусь більш ясну і постійну князю політику на Волини можна говорити від тоді, як тут загнівдила ся своя династія — себ то від середини XII в. Але політику сеї династії — Мстиславичів можна схарактеризувати одним словом як не-волинську. Мстиславичі легковажать собі свої волинські волости та все шукають чогось дїпшого. Ізяслав цїлий вік бореть ся за кївський стіл, держачи Волинь тільки в резерві, як ми вже то бачили. Так само й його син Мстислав духом живе в Київї, хоч доля судила йому тільки „діткнути ся“ золотого кївського стола. Так само пильнує Київя його молодший брат Ярослав луцький. Супроти унадку Київя з кінцем XII в. в дальшій генералії тільки поменьші князі, як от луцькі Ярославичі (Інгвар і його син Ярослав) інтересують ся Київом і там часами засїдають. Старша лїнія — Роман і його син Данило вже Київом помітують, а звертають всю свою енергію на те, аби здобути Галичину.

Не можна в тім не добачити інтересної паралелі з політикою иньшої династії — чернигівської. Рїзняця тільки в тім, що успіхи чернигівської династії були не трівкі, не йшли дальше особистих успіхів того чи иньшого князя, тим часом як волинським князям удадо ся осягнути щось реальнїйше: сполучити трівко Волинь з Галичиною й заснувати сильну державу, що істнувала півтора столїтя, не без певних користей для національного й культурного роввою українсько-руського народу.

Про політичну діяльність громади — віча в Волинських землях XI—XII в. літопись говорить дуже мало, і тут таки мусїла вона де що замовчати, бо земля переживала занадто важні перемїни в своїм політичнїм житю, аби могла все зіставати ся їх пасивним свїдком. Одинокий факт, преказаний нам літописею, маємо з війни 1098 р., коли Ростиславичі, галицькі князі, обложили Володимир. Ігноруючи кн. Давида, що засїв в місті, Ростиславичі удають ся тоді безпосередно до громади і жадають видачі

¹⁾ Іпат. с. 446—7, 461, Mon. Pol. hist. II с. 411—2. 416—7. 433.

трох Давидових бояр, яко ініціаторів Василькового осліплення, і громада змушує Давида їх видати. „Послалл сказати Володимирцям: „ми не прийшли на ваш город, ані на вас, а на наших ворогів: Турика, Лазоря і Василя, що намовили Давида, і послушавши їх поробив те все Давид. Хочете за них бити ся — ми готові! Як ні — то видайте тих наших ворогів. Почувши се, горожане „созвонили“ віче, і сказали Давиду люде на вічу: „видай тих мужів, бо ми не будемо за них бити ся! за тебе готові бити ся, а за них не бемо ся! як же не хочеш, то відчинимо городські ворота, і тоді сам собою клопочи ся“. Приходило ся Давиду їх видати. Сказав, що їх нема — бо післав був їх до Луцька, і з тої дороги Турик утік до Кієва, а Лазор і Василь пішли в Турійськ. Люде прочули, що вони в Турійську й підняли крик на Давида¹⁾: „видай, кого вони хочуть, а як ні — то піддамо ся!“ Давид післав і казав привести Василя і Лазоря, і віддав їх Ростиславичам, і стала ся згода в неділю. А другого дня, в понеділок, на зорях, повісили Ростиславичі²⁾ Лазаря й Василя й розстріляли стрілами³⁾.

Сей епізод дуже добре показує, що володимирська громада зміла не гірше від інших рядити в трудних хвилях справами землі, й подібних епізодів, певно, бувало в житю й більше. Але в нім я підносу ще ту заяву Володимирців, що вони готові бити ся за Давида, як характеристику їх загальної династичної політики. Дійсно, не тільки з сеї заяв, а і з цілого оповідання про волинську війну 1098—9 рр. видно, що Володимир і взагалі Волинь уважали династію Ігоря Ярославича за свою, і дійсно були готові „бити ся“ за неї і за свого „отчича“ Давида Ігоревича. Натомість на династію Ізяслава Ярославича, що перехопила Волинь від Ігоревої й кілька разів пробувала тут закоренити ся, дивил ся Волинь як на чужу.

Так Ярополк Ізяславич нпр. очевидно не мав ані трох підпертя в землі і при кождім нападі мусів забрати ся з Володимира та шукати якоїсь сторонньої помочи, аби його знову на володимирськїм столї посадити: так було підчас його конфлікту з Ростиславичами і потім в війні з Всеволодом (1084 і 1085). Натомість коли Святослук прийшов у 1099 р. на Давида, Володимирці боронили ся завзято: облога тривала сім тижнів, і на сей раз, видно, громада не наставала на свого князя, аби піддав

1) „Кликана люде на Давида“.

2) В літописі похибною: Васильковичі. 3) Іпат. с. 174.

ся, бо справа дотикала ся не шкіри якихсь лихих дорадників-бояр, тільки його самого, його династії, а з тим — і політичної окремішности землі. Вкінці Давид сам не витримав — піддав ся, і Святиполк опанував місто. Але як кілька місяців пізніше Давид прийшов знова під Володимир, місто зараз піддало ся йому, і тільки Святиполкова залога в замку задержала ся і помогла Святиполковим союзникам вернути місто. Те саме повторило ся на ново трохи згодом: і Луцьк і Володимир піддали ся від разу Давидови, коли він лише з'явив ся¹⁾. Ріжниця в відносинах землі чи її центрів до різних династій очевидна і зовсім не двозначно показує нам політику землі²⁾.

Як відомо, династія Ігоря, в особі Давида Ігоревича не удержала ся на Волини й мусіла перейти на маленьке сусіднє Городенське князівство. Волинь знову переходить в руки династії Ізяслава Ярославича, але ся династія таки не має оперти в землі і не може в ній устояти ся. Се виразно показало ся в конфлікті Ярослава Святиполковича з Мономахом; ще в перший похід Мономаха на Ярослава Ярослав остояв ся: по довгій, двомісячній облозі, Мономах помирился з ним. Але при новім конфлікті Ярослав, не чекаючи навіть ворожого війська, подав ся в Володимира, бо, видно, зрозумів ситуацію. Дійсно його бояре зараз перейшли до Мономаха³⁾, і Волинь піддала ся без боротьби. Коли Ярослав прийшов потім з великими силами, Володимир не піддав ся йому, неважаючи, що залога в нім була дуже не велика: очевидно, Володимирці не почували ся до ніякого обовязку супроти Ярослава.

Стративши династію Ігоря, Волинь признає своєю династією Метиславичів, коли вони, по кількох перемінах, осідають ся тут уже на певно в середині XII в. Се показало ся виразно, коли Юрий кілька разів попробував відібрати від них Волинь для свого братанича Володимира, сина Андрія, що з руки Мономаха сидів кільканадцять літ в Володимирі. Волинь стояла при Метиславичах — при Ізяславі, потім при його сині Метиславі. Кампанія 1149 р. скінчила ся на нічім, обмеживши ся довгою, шеститиж-

¹⁾ Іпат. с. 176—9.

²⁾ Збаламутити може неясність сеї повісті, де вона говорить про Володимир: людсь на с. 179 (ряд. 31), горожане на с. 179 (ряд. 9) не означают міську людність, як звичайно — а залогу. На се вказував я в своїй розвідці Волинській вопрось (с. 24), але більш гіпотетично, тепер позволю собі більше категорично се заявити: се не підлягає сумніву, що нова іде тут про залогу, а не місто.

³⁾ Іпат. с. 205, пор. Воскр. I с. 24.

невою облогою Луцька, так само і кампанія 1155 р. (нова облога Луцька). 1157 р. прийшло до недовгої, але дуже завзятої облоги Володимира: „стояли під Володимиром десять днів, обложивши город, і багато крови проліло ся між ними, — люде гинули від ран“. Юрій побачив, що нічого не візьме, і залишив облогу. Підчас її трапив ся такий характеристичний епізод: Юрій кандидат на Волинь Володимир Андрієвич з частиною війська пустив ся під Червень. Червняне зачинили перед ним ворота, тоді він поспробував поклякати ся на свої отчинні права: підіхав під город і почав говорити до Червнян: „я прийшов до вас не з війською, ви були моїми підданими мого батька, і я вам не чужий — свій княжич, відчиніть ся-ж!“ Але на се котрийсь з города вдарив його стрілою в горло, ледви не вбив, і Володимир, стративши надію добром узяти Червень, казав понусти його околиці¹⁾.

В завірюхах першої половини XIII в. володимирська громада також виказує особливе привязання до своєї династії. Ми маємо кілька таких епізодів. Так коли галицькі бояре закликали до себе Ігоревичів, і Володимир Ігоревич вислав посла у Володимира, де була тоді Романова родина, жадаючи, аби її видали, а князем собі прийняли Ігоревича Святослава, та грозючи инакше знищити місто, — Володимирці так роз'ярили ся на єї жадання, що хотіли вбити посла. Тільки вдова Романа, помітивши, що деякі з володимирських бояр уступають ся за послом, побоюючися боярської інтриги й сама потайки вибрала ся з синами з Володимира. Володимир після того прийняв князем Святослава, але Володимирці й далі духом тримали ся з Романовичами. Коли між Ігоревичами почала ся сварка, братанич Романа Олександр белзький з польською помічню прийшов під Володимира; Володимирці відчинили йому зараз місто й видали Святослава — „відчинили Володимирці їм ворота, кажучи: се братанич Романів“; а коли прийняті добровільно разом з Олександром Ляхи почали по неприємельськи грабувати в місті, Володимирці нарікали, що повірили їх присязі, та казали: як би не був з ними наш Олександр, не пустили-б ми їх і за Буг²⁾. Про Берестян літописець теж каже, що коли Романова родина утікла перед Ігоревичами з Володимира

¹⁾ Іпат. с. 272—3, 330, 334—5.

²⁾ „Аще не былъ бы сродникъ ихъ с инми Олександръ“ — сродникъ ихъ тут може означати „їх (Володимирців) земляк“ або „їх (Романовичів) свояк“, а вище вони звуть його синовцем Романа.

до польського князя Лешка, Берестяне удали ся до Лешка та упростили пусити до них Романовичів княжити, і стріли їх з великою утіхою, „радіючи як би бачили перед собою великого Романа“¹⁾.

Від 1215—20 рр. Романовичі міцно засідають у Володимирі, і володимирська громада вже не мала потреби розшибати ся за своїми отчичами. Вона зістаєть ся одначе при тій самій льюальности до своєї династії, котру підносить літописець нпр. оповідаючи про смерть Володимира Васильковича — „особливо плакали ся за ним ліпші мужі володимирські кажучи: добре-б було нам умерти разом з тобою, господине, бо з тобою малисьмо „свободу“ (себто вигоду): дід твій Роман визволив був нас від усяких кривд, тиж, господине, подобив ся до нього (сему поревноваль) і йшов слідами свого діда“²⁾.

Супроти такої загальної льюальности Волини до своєї династії, вдаряють в очі „коромоли“ Берестейської землі з середни і з другої половини XIII в. Якійсь запах „коромоли“ дає себе відчувати вже в згаданім оповіданні про Василька дорогичинського, де сей князь, вигнавши з Берестя Володимира минського, боїть ся одначе лишати ся там сам і полишивши залогу, вертаєть ся до Дорогичина. Але на деталі сього оповідання тяжко покладати ся, тож і наперати на сі подробиці нема що. Пізнійше, на початку XIII в., як ми бачили, Берестяне виявляють велику любов до волинської династії Романа. Перший зовсім певний епізод коромоли став ся в Дорогичині підчас татарського походу 1240—2 рр. Коли Татари перейшли на Угорцину і Данило вертав ся з Польщі на Волинь, з своєї утечі, він прийшов в пограничний Дорогичин, але місто замкнуло перед ним ворота. Данило на разі запротестував: „се був город наш і наших батьків, а ви не пустиди мене до нього“, і з тим пішов далі, віджоживши пімсту на півнійше. Літопись додає, що дійсно півнійше Бог помстив ся над „держателем“ Дорогичина й дав його в руви Данилу³⁾: Данило узяв місто силоміць, „копсьєть“, і видко — при тім не пожакував його, так що прийшло ся потім „обновляти“ Дорогичин⁴⁾.

Оповіданне літописи говорить так, наче завинив у сій коромолі „держатель“ Дорогичина — отже якийсь боярин. Але що такий боярин, припустім — оден з тих „нечестивих“ галицьких ворохобників, тут, на краю Руси, далеко від огнища боярських

¹⁾ Іпат. с. 491, 482, 482—3. ²⁾ Іпат. с. 605.

³⁾ „Бог послъже отмстьє створи держателю града того и вьдасть и в руцѣ Данилу“. ⁴⁾ Іпат. с. 524.

партій і впливів міг затримати при собі місто в своїй коромолі, так що Данилови прийшлося аж „копіємъ“ його здобувати, сього не пояснимо інакше як тільки так, що коромолу сю піддержувала й міська громада, або якась її частина, отже що се було повстання народне. Тим пояснюється й таке острє поступованне з містом Данила, взагалі дуже дражливого на пункті масових рухів і в каранню їх безоглядного, як побачимо ще низше.

Як толкувати собі треба се повстання, на се літописце оповідання не дає ніяких вказівок. Ми бачу два можливі толковання; одно — що дорогочинська громада, недавно перед тим прилучена до забужських земель Галичини і таким чином відірвана від Берестейщини, не була задоволена сим. Друге можливе об'яснення — що се був оден епізод з серії тих громадських рухів, де міські громади, користаючи з паніки, наведеної татарським находом на князів, пробували випомгти ся з-під княжої зверхности й перетворити ся в автономні міські републіки — сї рухи, що в такій численности вступують на східнім пограниччю Волини в тім часі, будуть нами обговорені низше. Се друге толковання здається мені правдоподібнішим, і з ним знов таки легше пояснити собі те звязать Данила, хоч і перший мотив міг не зістати ся без впливу.

Другий епізод — далеко простіший — маємо в Берестейщині, по смерті Володимира Васильовича. Своім наступником він оголосив Мстислава Давидовича, але Берестяне сього розпорядження не услухали. Літописць се оповідає так: Берестяне учинили коромолу: іще за життя Володимира, коли він захорував, вони удали ся до Юрія Львовича (що держав землю Холмську й Дорогичинську волость) і присягли йому на тім: „як не стане твого стрія (Володимира), то ми твої, і город твій, а ти будеш нашим князем“. Тож коли умер Володимир, Юрій, довідавши ся про се, приїхав у Бересте і почав у нім клякати за порадою своїх дурних, молодих бояр і коромольників Берестян“, а в Камінець і в Відьськ післав свої залози¹⁾.

Отже властиво тут не було зради дпнастії, тільки Берестяне на випадок смерті Володимира зарядили собі інакше, ніж хотів Володимир, можливо — ще перед тим, ніж він оголосив своїм наступником Мстислава, зголоснили ся до Юрія і могли виходити з того погляду, що всякі з'обовязання послужности і підданства кінчать ся з кінцем дпнастії. На вибір князем Юрія дуже легко могло вплинути те, що він володів частиною Берестей-

¹⁾ Іпат. с. 610—1.

щини, отже приймаючи його собі князем, Бересте вертало собі ті пригороди, що були від нього відірвані за Данила (Дорогичин і Мельник). Разом з Берестем і солідарно з ним при тій іншій його пригороди — Більськ і Камінець. Справа скінчила ся на тім, що Мстислав страхом татарського находу змусив Льва, аби відкликав свого сина з Берестейщини, і Юрий забрав ся звідти, а разом з ним подали ся до Дорогичина й провідники сього повстання — „Берестьяни начальницѣ коромолѣ“. Юрий обіцяв їх не видавати Мстиславу. Бересте мусіло покорити ся Мстиславу і стріло його з великою парадом, коли він приїхав сюди „утвердити людей“: „пріяша ѝ с радостью великою своего господина“, як запевняє нас літописець, хоч щирости тої радості не конче мусимо вірити. Справа скінчила ся на фіскальній драчці: Мстислав, аби укарати за повстання, запровадив в Берестейщині на вічні часи („в вѣки“) новий податок — „ловчес“, „за ихъ коромолу“.

Наведені, досить припадково переказані нам факти показують у всякім разі, що громади волинські вміли брати досить діяльну участь в політичнім житю, хоч того рода прояви їх політичної ініціативи й були більш надзвичайними явищами в житю і з розвитком князівсько-дружинного режіму трактували ся все більше зі становища „коромолі“.

Дружинно-боярська верства на Волини дійшла значного розвитку. Про її економічну силу можемо судити тільки з пізнішого: з невичайного розвитку боярського і князівського володіння землею (князівська верства тут злучила ся з боярською). Безперечно, ся велика боярська земельна власність мала свої початки ще в руських часах, хоч при загальній бідности наших звісток про внутрішні відносини на Волини ми й не маємо на се виразних вказівок в літописях. Трохи ліпше стоїть справа з політичною роллю боярства; тут бодай з XIII в. маємо деякі звістки. З попередніх століть можна піднести хіба впливи бояр на Ярополка і Давида Ігоровича: війну Ярополка з Всеволодом й інтригу Давида на Васильяка поясняли боярськими впливами; можна вказати також на відступлення бояр від Ярослава Святославовича¹⁾. Але сі факти в собі нічого особливо характеристичного не мають. Інтереснійше починаєть ся вже після смерти Романа. Тим часом як загад боярства, очевидно, стояв по стороні своєї прирощенної династії — Романовичів, знайшла ся й тут партія, що шукала собі иньшого князя. Так 1206 р. визначив ся тут напрям при-

¹⁾ Іпат. с. 144, 168, 175, 205.

хильний до Ігоревичів, так що вдова Романа уважала небезпечним довше зістанати ся в Володимирі й утікла з дітьми в Польщу, а бояре прийняли князем Святослава Ігоревича. Пізнійше коли Володимир опинив ся в руках Інгвара Ярославича, бояре вступили против нього і наслідком того в Володимирі заєв Олександр Белзький: „бояром же не любящимъ Інгвара, Олександръ же свѣдомоъ Дестьвовымъ прия Володимеръ“¹⁾.

Сі епізоди дають нам зрозуміти значну політичну ролю волинського боярства. Але воно не мало такої сили як боярство галицьке: при браку всякої трівки в політичних відносинах Волини, при частих змінах династій, тут не могло виробити ся таке впливове й сконсолідоване боярство як у Галичині і не визначаєть ся такою смілою ініціативою як се. Чи тому що не мало таких сил і впливів, чи тому що не виемаліциувало ся від династичної лояльності в такій мірі як боярство галицьке, тільки своїх політичних впливів воно не розвинуло далі в напрямі, вказаним сими вступними епізодами XIII в. — аби свобідно розпоряджати ся княжим столом. Проявів противдинастичних змагань жи пізнійше не бачимо зовсім. Противно, літописець, що так часто титулує „невірними“ галицьких бояр, не раз зі співчутєм підносить лояльність волинських. „Бояри не спроневірили ся (бояре не изневірили ся), але пішли у Камінець“ за Васильком, зі співчутєм зауважає він про них, коли Романовичам з цілою спадщиною їх батька полишила ся маленька Камінецька волость²⁾.

Дуже значна, мабуть переважна частина володимирських бояр, на чолі котрих стояв тоді Вячеслав Товстий, вірно тримали ся Романовичів в 1240—1 рр., коли в Володимирі сидів піддержаний Лешком Олександр белзький, і діяли всі пригоди вигнаних княжичів. Вони беруть участь в церемонії, коли Данила садовили в Галичу на стіл: „бояре володимирські й галицькі — Вячеслав володимирський і Володислав галицький (проводирі), і всі инші бояре володимирські й галицькі й восводи угорські“. А коли галицькі бояре вигнали з Галича Данилову матір, володимирські бояре разом з Уграми зайняли ся реституцією її: „прийшов король в Галич и привів ятрів свою велику княгиню Романову, також бояре володимирські, Інгвар і инші князі“; з Романовою княгинею і володимирськими боярами, як її головною підмогою і радою, нараджуєть ся при тім король, як йому бути з галицькими

¹⁾ Іпат. с. 481, 483 (коло 1210 р.).

²⁾ Іпат. с. 487.

боярами¹⁾. Поруч сеї льояльної партії мусіла бути й иньша: на ній мабуть опирав ся Олександр белзький, коли потрапив кілька років задержати ся в Володимирі. Але від коли Романовичі вертають ся до Володимиру²⁾, ми нічого не чуємо вже про яку небудь противдинастичну партію тут; вона видно покорила ся, вийшла на далекий плян, або забрала ся з Володимира. Ми стрічаємо тільки від часу до часу вказівки про важне і впливове становище волинського боярства. Нпр. Мстислав Данилович, діставши спадщину по Володимирі, каштує собі бояр, ще за життя Володимира роздаючи їм княжі села³⁾.

Безперечно, що власне на другу половину XIII в., коли Волинь жила без всяких політичних пертурбацій в спокою і міцно уставлених політичних відносинах, треба покласти розвій економічної сили волинського боярства та внутрішнє сконсолідованє його. На се останнє — що боярство сформувало ся в дідичну класу, вказує нпр. поява терміну „боярський син“, як певного суспільного технічного терміну⁴⁾. Одним з чинників, що причинив ся в тих часах до престижа боярської класи на Волини, мусимо признати домішку до неї служебних князів. Про них маємо вказівки в другій половині XIII в.; так стрічаємо на дворі Володимира Васильовича воєводу князя велонимельського Василька, і Юрія князя пороського, що „служив Мстиславу, а перед тим служив Володимиру“. Таких служебних князів мусіло бути тоді на Волини й у Галичині багато, і число їх мусіло зростати при кінці XIII і на початках XIV в. все більше, в міру того як упадало державнє житє в землях східноукраїнських, а в північних розширяло ся панованнє литовських князів. Тим поясняєть ся така маса княжих родів на Волини XV—XVI вв.; значна частина їх була потомками служебних князів XIII—XIV в.

Найвищою точкою в розвою сили і значіння волинського боярства треба признати третє й четвєрте десятилітє XIV віку. Тоді столиця всеї Галицько-волинської держави перенесена була в Володимир, і в кінцєм днастії Данила володимирьське боярство мусіла ваати керму держави на якийсь час в свої руки. Та й потім, вибравши своїм князем Болеслава Тройденевича, воно задержало в своїх руках першорядний вплив на державні справи — про се будемо говорити далі.

¹⁾ Іпат. с. 486—7.   ²⁾ Дєсь в р. 1214—5.   ³⁾ Іпат. с. 593.

⁴⁾ Нпр. згадуєть ся „дворный слуга (Володимира), любими сынъ боярський Михалевичъ именьє Рахъ“ — Іпат. с. 584.

Для культурного життя Волини досі ми маємо переважно літературний матеріал; що до археології, то Волинь належить до найбільше занедбаних країв. Дуже інтересну ілюстрацію волинської культури XIII в. дає оповідання Волинської літописи про побудовані Володимиром Васильковичем церкви й подаровані їм річи. Тут стрічаємо писані на золоті іконки, ікони оковані золотом або сріблом „в дорогим каміннем“, прикрашені часом „гривнами“ або „монетами“, золотими, садженими каміннем і перлами; євангелія оправлені в оксамит або оковані сріблом або золотом, з емальовими образками (цяты с финнитом); срібні або золоті, часом саджені каміннем церковні сосуди; вишивані золотом і перлами або саджені „дробицею“ — дрібними образками, оксамитні або шовкові (з павожики) церковні завіси, покрови, мідяні вилівані двері і т. и.¹⁾

Як особлива дорогоцінність згадують ся тут же й церковні книги, між ними євангеліє, молитовник і служба св. Георгию списані самим князем Володимиром, — бо він по словам літописця був чоловік незвичайно розумний і очитаний, що не спинав ся й перед трудними, символічними тлумаченнями, „книжникъ великъ и филоסף, акого же не бысть во всей земли и ни по немъ не будетъ — разумѣя притчѣ и темно слово“²⁾.

Галицько-волинських рукописей з XII—XIII в. взагалі рахують дуже багато — як ні для одної нинішньої української землі. Але діалектологічний критерій, котрим їх відріжняють, не зовсім певний — чи треба уважати ті діалектичні ознаки виключною прикметою галицько-волинського діалекту, чи ні³⁾. Рукописей же з докладним означенням місця переписання властиво не маємо зовсім, можна лише догадувати ся про декотрі: євангеліє 1280 р. поповича Евсевія було писане по всякій правдоподібности в Холмі.

¹⁾ Іпат. с. 608—10.

²⁾ Іпат. с. 601, 609—10. Що слово „списа“ не завжди треба розуміти буквально, показує запис попоканона 1286 р. — „списанъ бысть сий попоканонъ боголюбивымъ княземъ Владимиромъ сыномъ Васильковичъ и боголюбивою князюю Ольгою Романовною... Пишущимъ намъ сия книги побѣхалъ господь нашъ (Володимир) къ Ногови, а госпожа наша оста во Володимери“ — Срезневскій Древніе памятники² с. 147. Отже слово „списа“ часом значить „замовив написати“. В оповіданню про Володимира можна розрізняти просто „списа“ і „самъ списа“, і се остатнє розуміти про книги или самі списані, як то приймають звичайно. Але треба признати, що деяке місце для сумніву зостаєт ся й тут.

³⁾ Волковъ Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ, 1897, с. 34. Пор. критику прийнятого діалектичного критерія в брошюрі проф. Крамського Филологія и погодивская гипотеза.

Дуже можливо, що в Холмській землі було списане євангеліє Георгія прєазвитера (т. зв. Галицьке), здаєть ся 1282 року. В самім Володимирі мабуть був списаний номоканон 1286 р., на замовленнє Володимира (самої копії не маємо, а маємо тільки кодекс списаний з неї). В державі Володимира-ж, але без ближшого означення місця, для його тивуна Петра, списані були поучення Єфрема Сирина¹⁾...

Памяткою літературної діяльності Волинської землі, однокою але високоцінною зістала ся Волинська літопись, писана, правдоподібно, в 1270 і 80-х рр., якимось чоловіком дуже близьким до княжого двора — до Володимира Васильковича, потім до Метислава Даниловича. Тут же — чи десь може на волинсько-пинським пограничю довершена була збірка українсько-руських літописей, представлена групою Іпатського й подібних до нього кодексів.

Дуже інтересні останки волинської народньої поезії або таких поетичних утворів, що оспівували волинські події зацілили в сучасній поезії українській і великоросійській. Так мині дуже правдоподібною здаєть ся гадка, що білина про Дуная Івановича, слугу Володимира (квівського), що викрав для нього доньку литовського короля, має в своїй основі поетичну історію Дуная, одного з визначніших возвод Володимира Васильковича волинського, котрого досить часто стрічаємо в польських і литовських справах сього Володимира²⁾. В декотрих ниньших білинах заховав ся як поетичний *locus communis* — зясплів:

Какъ изъ далеча было изъ Галичя
Изъ Волища города изъ Галичя...

або

Изъ-за моря моря сняго,
Изъ славна Волища красна Галичя...

¹⁾ Срезневскій Древніє памятники² с. 147, 149, 158, Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XIV бібл. с. 40. Галицьке євангеліє я датує 1282 р. з таких причин: день записи може вказувати на роки 1265, 1271, 1282 (на пізнійші не можна думати, бо инакше було б не шість, а сім тисяч в даті, й вона б не могла складати ся зі стількох цифр). Юрій, що був дуже молодим в 70-х рр. (він женив ся 1280 р.), ледви чи міг згадувати ся тоді разом в батьком; знов же згадка про нього, вказує на його тіснійшу волость, Холмську землю.

²⁾ Іпат. с. 585—6, 598—9. Що Дунай був чоловік з репутацією, показує епізод з Конрадом назовецьким, де він, доставши в Люблина запроски — їхати в Краків князюти, просить у Володимира: пошли со мною своего Дуная; ать ми честно* (аби бачили, яку ти мині честь показуєш) (Іпат. с. 598).

що виразно вказують на існування якихось епічних, тепер уже затрачених переказів про волинських (або галицько-волинських) героїв¹⁾.

Далі — маємо цілий ряд пісень зв'язаних з іменем Романа або його родиною²⁾. Так у весняній українській грі „Воротар“ маємо діяльог між двома сторонами, одна зве себе „людьми князя Романа, нашого пана“, і везе з собою „мизинне дитятко, у сріблі у злоті, на золотім кріслі“, друга сторона в неприємності князя Романа стереже місто, до якого приїздить ті люде, і на їх пояснення впускає їх до міста. З різних пояснень, предложених для цього діяльога, найбільше правдоподібним вважаю те, що тут іде мова про „мизинне дитятко“ самого Романа — пам'ять про його малих сиріт-княжат³⁾. В великоросійській народній поезії маємо пісні чи балади: а) Про напад на землі „князя Романа Дмитрієвича“ двох „племенників“ литовського короля; в неприємності його вони викрали його жінку з дитиною, але Роман, довідавши ся про се, напав на литовських королевичів, увільнив родину і страшно помстив ся над нападниками (в різних версіях ся історія представляє ся з значними відмінами). б) Люди Мануїла Ягайловича викрали жінку князя Романа Дмитрієвича, але вона втікла з неволі. в) Князь

¹⁾ Древній російській стихотворенія собр. К. Даниловымъ с. 22, 203. Імена Волини й Галича великоросійським рапсодам здавна стали незрозумілі, й наслідком того появили ся такі дивовижні варіанти як нпр. в Онезьких баладах вібр. Гільфердінгом (II 128, пор. 130):

Да вѣзъ тою ли со Галичи со проклятою
А й со той ли славной съ Индѣи со богатою
А съ того славнаго богата съ Волинь-города,
Съ Волинь-города да со лядѣйскаго і т. и.

²⁾ Пісні про Романа не раз обговорювали ся в літературі. З'явав їх з Романом волинським у перше Безсонов, при виданню збірника Рибнікова (I ст. IV—V). Найважнійша праця про них — Жданова Пісні о князѣ Романѣ (Ж. М. Н. II. 1890, увійшла в його книгу Русскій былевой эпосъ), окрім того Антонович і Драгоманов Историческія пісні малорусскаго народа I с. 41—2, Костомаров у рецензії на сю книгу — Вѣстникъ Европы 1874, XII, Потебня Объясненія малорусскихъ пісень с. 58, О. Мілер у Галахова Історія рус. словесности I² с. 120—1, Н. Коробки Весенняя игра — пісня „Воротарь“ и пісня о кн. Романѣ, Извѣстія II отд. академія, 1899, II. Особливо дослідники займали ся веснянкою „Воротаря“. Костомаров, Потебня, Коробка понесли її символічно, мітологічно, відкидаючи історичне тлумачення: але навіть ставши на мітологічну точку треба відповісти на питання: яким чином прийшло в сю веснянку імя Романа, і які реальні факти з його життя на се вплинули?

³⁾ Пробовано ще ближше означити фактичну основу сеї пісні — нпр. посадженье Данила на стіл в Галичи 1211 р., але — не quid nimis.

Роман вбиває свою жінку. Перші дві пісні, очевидно, зложили ся на тлі польсько-литовських відносин Романа (є навіть і подібні деталі: Казимировичі, племенники Мешка, — і племенники литовського короля). Друга пісня правдоподібно виросла з епізоду першої (або як инакше думають — злучена з першою, бувши з початку осібною). Третя пісня дає далеко більші труднощі, так що дослідники не відважують ся її звязувати з нашим Романом; не заперечуючи можливости, що маємо тут тільки випадкову подібність імени, я одначе не вважаю неможливим звязати її з Романом, припустивши два мотиви: а) історію його недобрих відносин до першої жінки-Рюриківни, котру він відіслав від себе, а потім силоміць постриг; б) погослови про нелюдські вчинки Романа (записані Кадлубож).

VII.

Галичина і Угорська Русь.

Західній край! Що можна сказати, чи властиво — чого не можна сказати про найдавнішу історію цього західного краю української території, вказав я давніше¹⁾. Угорську Русь наші літописці, навіть галицькі і волинські замовчали зовсім, і нам прийдець ся збирати для неї дрібні звістки в пізнійших угорських грамот. Про Галичину до середини XII в. маємо лише кілька уривкових звісток²⁾.

В поглядах літописця Галичина представляєть ся краєм вічного суперництва Руси і Польщі; такою виступає вона на сторонах літописи уже в першій звістці, про прилучення її за Володимира. Я вище вказав³⁾, що ся літописна звістка баламутна в своїм представленню, але вона цікава, як відгомін боротьби Русь з Польщею за Галичину в XI в., про котру також не знаходимо докладних вістей в наших джерелах. Друге цікаве в сій звістці, що тут Перемишль виступає як головний, найдавніший центр північної Галичини. Дуже можливо, що він уважав ся давніше загальним центром для цілого Підкарпатя, тоді бо він був ще таким пограничним містом яким став тепер. Я вказував, що пограничні, мішані русько-польські марки зближали ся до Висли, а збита руська вольонізація мусіла досить виходити за свою теперішню границю на рівнині, і коли за Володимира руська політична границя тягла ся „аж по Краків“, вона ледво чи виходила дуже значно за ті мішані території.

Пізнійше руським князям рідко коли (хйба ще за Ярослава) удавало ся в цілости вернути ся до Володимирової границі, загор-

¹⁾ Т. I с. 184 і далі, і вище с. 359—362.

²⁾ Літературу Галичини див. в прик. 9. ³⁾ Т. I с. 433 і далі.

нути ті мішані території. Противно, від коли Краків звязано тісніше з Польською державою, Поляки починають сягати й по чисто руські землі. За Болеслава Хороброго, під час ослаблення Русі по смерті Володимира, Поляки правдоподібно забрали не тільки волинське Забуже, але й Галичину, і вернено сї втрати назад аж кільканадцять літ пізнійше. Звістки про новий атак маємо в 1070-х рр., під час вигнання Ізяслава, але чи здобула тоді що небудь Польща, не знати; у всякім же разі якихось триваліших і значнійших успіхів вона певно тоді не досягнула, хіба щось дуже малозначне й ефемеричне. Головна маса галицьких земель від Ярославової ревіндикації мусіла зіставати ся в руках руських князів, чи то злучена разом з Волинею, чи осібно ¹⁾.

При поділі земель за Володимира Галичину злучено в одну волость з Волинею в руках Бориса, потім Всеволода. Пізнійше переходять в безпосередню власть київського князя. В 50—60 рр. в Галичині, мав, правдоподібно, сидіти Ростислав, син старшого Ярославича Володимира, і вона була відлучена від Волини, аж доки Ростислав не втік до Тмутороканя (1064 р.). Причини сєї утечі невідомі; правдоподібно, були ними інтриги Ярославового стрія і сусіда Ізяслава, що здобувши Волннь, хотів прилучити до неї й Галичину. Два роки пізнійше Ростислав загинув від грецької отруї, лишивши у дітописця симпатичну пам'ять: „сєй Ростислав був муж на війну відважний, зростом гарний, лицем красний, для вбогих милосердний. Його три сини мусіли тоді зістати ся ще дуже молодими: на історичну арену вони виходять аж кільканадцять літ пізнійше. Покинули ся вони, правдоподібно, без усяких волостей, бо звичайно старші свояки загортали спадщину таких „ізгоїв“. Правдоподібно їх отчину — Галичину загорнув разом з Волинею Ізяслав, а по його смерті тримав сї волости його син Ярополк ²⁾).

1081 р. вперше виступають сини Ростислава. Того року Володар Ростиславич і Давид Ігорович втікли, не знати звідки — може бути з Володимира, де держав сях претендентів під своїм доглядом Ярополк, і пробували осісти ся в Тмутороканю, де княжив Ростислав перед смертю. Се їм не удало ся: Тмуторокань мав ньогоного хозяйіна — Олега Святославича. Потім (1084) чуємо, що два Ростиславичі (не знати, котрі саме, може сям разом Рюрик і Василько), втікши від Ярополка, відій знов таки з Володимира, пізнійше напади на Володимир і вигнали звідти Ярополка. Хто їм сєй раз помагав, якими силами вони оперували, лишаєть ся

¹⁾ Див. вище с. 13, 59, 63.   ²⁾ Див. вище с. 52, 71.

также незвістним. Київський князь Всеволод вислав свого сина Мономаха — вернути Ярополкові його стіл, і той зробив се. Але Всеволод, що взагалі волів заспокоювати претендентів на чужі волости, ніж на свої власні, мабуть тоді ж так уважав потрібним заспокоїти Ростиславичів і віддав їм Галичину. Про се чуємо аж пізнійше, принагідно, але правдоподібно воно стало ся таки того 1084 р.¹⁾

Ростиславичів тоді було ще трох братів: Рюрик, Володар і Василько. Старший — Рюрик сів у Черемшніді. Де сіли інші — не знати. Пізнійше, коли Рюрика вже не було, і в Черемшніді сидів Володар, молодшого — Василька бачимо в Теревовлі; дуже можливо, що й перед тим він сидів там. Де був престіл середнього? Найпростійше думати на Звенигород, бо він виступає княжою властю зараз по смерті Володари. На сеж натикає й оповідання, що Ярополк 1087 р. вибрав ся походом на Звенигород — мабуть не випадково названий сей город. Таким чином Галичина була-б поділена на три частини так: старший стіл на Посянню — „горная страна Черемышльская“, середній — на Побужу, мабуть і з верхнім Подністровем (Галичом), молодший — на галицьким Поділю.

Становище молодих князів було зовсім не легке. Ярополк не міг переболіти утрати Галичини, і вони мусіли все мати бачне око на нього. З другого боку йшла боротьба з Поляками, для котрих з відлученням сих волостей зростала прагнення щось здобути на сій Україні. З третього — простягала руку на Галичину Угорщина, опанувавши закарпатську Русь. А помочи сям бездомним князям-зітлом ні звідки!...

Молоді, здібні, енергічні, а при тим і досить неперемірливі, здасть ся, в способах боротьби, вони встали оборонити свою позицію, хоч і по великих небезпечностях, пригодах і страхах...

На разі найнебезпечнішим ворогом для них був волинський князь. Ярополк не міг помирити ся зі стратою Галичини, бо відокремив її Всеволод з своєї ініціативи без щирої згоди Ярополка (пізнійше принаймні так і говорять ся, що то Всеволод дав Ростиславичам Галичину)²⁾. Вкінці 1087 р. Ярополк вибрав ся походом на Галичину — очевидно, щоб вигнати звідти Ростиславичів. Ішов він на Звенигород — на найблизшого з галицьких князів. Але на дорозі підступом забив його якийсь Нерядець: пробив його шаблею, коли Ярополк безпечно лежав собі в санках під час походу,

¹⁾ Про се див. вище с. 75. Вагання в даті зрештою може бути не велике: між 1084 і 1087 рр. ²⁾ Іпат. с. 167.

може бути спав. Справа ся вістаєть ся досить загадковою. Посуджували Ростиславичів, що то вони були ініціаторами сього убійства. Пізнійше нпр. Давид волинський просто таки називав Ростиславичів убійниками Ярополка¹⁾. Дійсно, убійник Ярополка втік до Рюрика Ростиславича, і Всеволод вибрав ся зараз походом до Черемшля — на ньогож. Можливо одначе, що убійник робив на власну руку, а сховав ся до Рюрика яко до Ярополкового ворога, і похід Всеволода був викликаний лише тим, що Рюрик прийняв убійника²⁾. У всякім разі рука Нерядця увільнила Ростиславичів від небезпечного ворога.

Але небезпечність від Волини на тім не минула ще. Як показує історія осліплення Василька, між Ростиславичами й новим волинським князем Давидом, недавнім товаришом нещастя Ростиславичів (разом з Володарем тікав він у Тмуторокань), що засів на володимирськїм столі по Ярополку, також не було щирих відносин. Мовляв під впливом своїх бояр, що страхали його замислами Василька, але завсїди, видко, й сам непевний що до своїх західніх сусїдів, Давид підбиває Святюполка на Василька, настає на арештованню й осліпленню Василька й забирає його собі до Володимира в неволю. Слідом розмахуєть ся він забрати Василькову волость. Але Володар, видко, добре стежив за ним, і на границі Галичини стрів його на поготові. Давиду прийшло ся видати Василька й вирікти ся всяких плянів на його волость; противно, Ростиславичі пімстили ся крїваво на його волости і його боярх-дорадниках за витяті очи Василька: пограчичний Всеволож спалоно, людей Василько казав позабивати, а тих бояр дорадників повішено і розстріляно. „А сього не добре було робити, зауважає прихильний Ростиславичам автор повісти, бо пімсту треба було пожити Богови“... Василька він уважає зовсім неповинним в тих замислах на Волинь, які інсинуовав йому Давид і переповїдає, як Василько відкрив перед ним душу в неволі у Володимирі, що не мав він ніяких замислів на братию, й одинокою його метою була

¹⁾ Я маю одначе те вражінне, що автор повісти про волинську війну уважав сей закид Ростиславичам про Ярополкову смерть не правдивим. Пор. слова Василька в тій повісти: „клену ся Богомь и его пришествіємъ, яко не помыслиль есмь ала братьки мови ни в чємъ же“ (Іпат. с. 174); в першій лінії, вони належать до тих інсинуованих Василькови замислів на Святюполка, але виключають участь Василька також і в смерті Ярополка.

²⁾ В оповіданню літописця є також натяк на те, що він уважає Нерядця намовленим чи насланим убійником, бо каже, що Нерядець то зробив „отъ дѣволя научєнья и отъ злыхъ чєловѣкъ“.

боротьба з Польщею та з иньшими ворогами Руської землі. „Чую, казав Василько, що Давид хоче мене віддати Ляхам. Ще не мало наситив ся мосою кровню, хоче лишне наситити ся, коли дає ім. Я бо Ляхам багато зробив лиха, і ще хотів зробити — кімстити ся за Руську землю¹⁾. Але як і віддасть мене Ляхам, не злякаю ся смерти, те лише тобі скажу по правді: се Бог мнї дав за мої високі гадки! Як прийшла мнї вість, що йдуть до мене Берендичі, Печенїги і Торки, я сказав собі: як у мене будуть Берендичі, Торки і Печенїги, скажу я своєму братови Володареви й Давидови: „дайте мнї свою молодну дружину, а самі собі пійте і веселїть ся“. І подумав я про Лядську землю: настуңню я на неї за літо й за зиму, винщу Лядську землю й обороңню²⁾ землю Руську. Потім хотів я забрати дунайських Болгарів і посадити у себе. Потім задумував я просити ся у Святиполка і у Володимира³⁾ на Коловцїв: „їїду, думав собі, на Коловцїв, — або здобуду собі славу, або голову свою положу за Руську землю. А иньшої гадки не було в серці моїм ані на Святиполка, ані на Давида! В тїм клену ся Богом і його прїшествиєм, що не подумав я чогось злого супроти братїї моєї! Та за високі гадки понизив мене і унокорив мене Бог — що як пішли до мене Берендичі, звеселило ся серце моє і утїшив ся ум мїй“⁴⁾.

Ми можемо вірити сїй сновїдї. Союз Василька з Володимиром мїг дійсно не мати зовсїм агресивних цїлей, звернених на Давида і Святиослава, якї підсували йому Давидові бояре.

Давидова інтрига на Василька, як ми знаємо, вкінці наклала велику біду на його самого. Святиполк, що уважав Волинь своєю отчиною, „за кару“ забрав її від свого союзника Давида. Але такою-ж отчиною уважав він і Галичину, і хоч присяг був Ростиславичам, що веде війну тільки з Давидом (очевидно — там бажав він задержати їх нейтральними супроти своєї боротьби з Давидом), але не обстав супроти такої спокуси. „Святиполк, оповїдає повість, прогнавши Давида, почав думати на Володаря і Ва-

¹⁾ мстити — значить і мстити, і боронити, забути черне.

²⁾ Або: німщу ся.

³⁾ Сї слова вказують на те, що автор, записуючи сю Василькову сновїдь кільканадцять літ по подїях, дечому дав у нїй цїзїйше¹⁾ освітленне (тут вир. рішучо бачимо вплив пізньої боротьби Святиполка й Мономаха з Коловцями — тому Василько має „просити ся“ у них на Коловцїв).

⁴⁾ Іпат. с. 174.

силька¹⁾, кажучи: „се волость мого батька (Ізяслава) і брата (Ярополка)“²⁾.

Він пішов на них війною. Перша кампанія закінчила ся битвою на пограниччю, „на Рожні полі“ коло теп. Золочева; по кріпкій битві Святиполка розбито, і він втік до Володимира. Але своєї побіди Ростиславичі не використували: „сказали: досить з нас стати на своїй межі!“ Одначе ся обережна повздержливість не помогла їм. Святиполк передав справу сину Ярославу і вислав його в Угорщину — „заба Угры на Володара“. Угорський король Кольоман на сей поклик дійсно вибрав ся з великим військом. Володар стягнув в поміч Половців, що вже перед тим почали топтати стежку в Угорщину. Під Черемислем, куди приступило угорське військо, стала ся сильна битва, і завдяки Половцям зовсім знищено угорське військо. Половці, удаючи втікачку, звабили Угрів до погоні і потім їх „сбила в мяч, яко сокозь галиць вбиваєть“; Угри кинули ся тікати, і багато їх потонуло в Вязрі і в Сяні, а гнати їх мали два дні. Число убитих руське джерело рахує на 40 тисяч, і се очевидно побільшення, але й угорське джерело потверджує, що Угри понесли страшні страти: Половці „вставши в ночи, дуже зрана ударили на королівський табор і розігнали його до останку“; короля ледви виратували, але королівський скарб захопили Половці і половили всіх, хто не потрапив скоренько утікти. „Так знищили їх, як рідко коли Уграм трапляло ся“...³⁾.

Ся битва під Черемислем, 1099 р., увільнила Галичину від претензій волинських князів. Дальша кампанія обмежила ся Волинею, і Ростиславичам дали спокій — не тільки Святиполк, але й пізнійші волинські князі; можна сказати, що ся війна 1099 р. забезпечила галицьку династію на ціле столітє від всяких претензій від східних границь. Але історія з Ярополком, Давидом, Святиполком научила Ростиславичів не звирати ся сьому: від тепер фронт їх політики все звернений на схід, і вони великими способами запобігають зміцненню волинських князів, аби вони не схотіли прилучити до Волини Галичини, до давнійшої традиції тої злуки. Особливо уважають вони на те, аби Волинь не дучила ся в одні руки з Київом: очевидно, се пригадує їм історію з Свья-

1) Рюрика не було вже на світі: він умер 1094 р.

2) Іпат. с. 176.

3) Про джерела до історії з війни 1098—1100 рр. див. вище с. 97.

топодком, і вони в дальшій істині такої злуки все сподівають ся претензій на Галичину.

Се стає одним з головних принципів галицької політики — тримати ся з противниками волинських князів, але zarazом обставати за відокремлення Волини, не давати опинити ся її в сильних руках київських князів, аби не стала підставою претензій їх до Галичини. Найістинне бачимо се на відносинах Ростиславичів до Мономаха. Щокли Волинь була в руках Давида, потім Святослава і його сина Ярослава, Ростиславичі були союзниками Мономаха; коли 1117 р. прийшло до першого конфлікту між Ярославом і Мономахом, Ростиславичі помагали Мономаху і ходили походом на Ярослава. Але як Мономах, вигнавши Ярослава, узав Волинь собі, Ростиславичі зараз змінили фронт: у війні 1123 р. Ростиславичі пішли в похід уже як союзники Ярослава — здобувати Володимир для Ярослава. І се не була випадкова зміна, а класичний приклад вище сказаної політики галицьких князів, навчених волинськими князями XI в. Побачимо то далі з зовсім аналогічною політикою Володимирка.

Черемиська битва ослабила також і угорські апетити на Галичину. На жаль наші відомости про угорські і польські відносини галицьких князів дуже бідні й уривкові, бо київська літопись мало інтересуєть ся нашою західною Україною, а угорські й польські джерела маємо з пізніших часів і теж дуже скупі на якісь близькі полєнення.

В угорських джерелах маємо звістку, що Кольоманів стрий Володислав Святий, десь не задовго перед смертю († 1095) вчинив великий похід на Русь, звідти в Польщу і Чехию (!). Подробиці цього походу часто зовсім легендарні (так з ним зв'язано оповідання, як Угри при облозі Кракова здурили Поляків, що вони мають великі запаси поживи і можуть тигнути облогу без кінця). Але в самім факті такого нападу Угрів на Галицьку Русь, — чи в спеціальнім поході, чи привагідно, — нема нічого неправдоподібного; тия можна пояснити собі, чому 1099 р. Святослав звернув ся до Угрів по поміч на Володари. Поводом до того Володиславового походу на Русь угорська хроніка ставить се, що Русини накликали були Половців на Угорщину. Вона представляє його дуже успішним. Русини мали просити милосердя у короля „і обіцали королеви бути йому вірними у веім“. Та се, очевидно, звичайна шаблянова фраза, бо ніяких близьких подробиць цього походу хроніка не знає, і навіть не мотивує пізнішого походу Угрів на Русь, 1099 р., „неослушністю“

галицьких князів, як випадало-б для консеквенції¹⁾.

Угорський похід 1099 р., очевидно, робився з тим, щоб захопити собі щось з Галичини; між Ярославом і Кольоманом могла бути на тім пункті угода. Але катастрофа, яка спала на короля завдяки Половцям, на довго відбила у нього охоту до нових проб. Угорська хроніка оповідає, що Кольман умираючи заповів сну помістити ся на Русинах за неславу, а похід Стефана на Волинь 1123 р., на заклик того-ж Ярослава, уважає походом для сповнення батьківського заповіту. Але з того походу, як знаємо, також нічого не вийшло, зрештою він навіть не був вимірений на Галичину, бо Ростиславичі виступали в нім союзниками Ярослава і Угрів, так що можна сказати — Черемисьльська битва забезпечила Галичину на ціле століття від угорських апетитів, як забезпечила від волинських.

В зв'язку з угорським конфліктом, а також і з заінтересованістю Подунав'ем, як ми помічаємо у Ростиславичів, спеціально у Василька²⁾, могло стояти зближення їх до Візантії. На нього натякає нам шлюб Володарівни з сином імператора Олексія Комнена³⁾. Північний союз Володимирка Володаревича з Візантійською таким чином міг бути лише продовженням давніших відносин.

Про відносини до Польщі вперше чуємо в літописній записці під 1092 р.: „сього року воювали Польщу Половці з Василем Ростиславичом⁴⁾“. Пояснення для цієї відірваної звістки знаходимо в наведеній вище⁵⁾ словиді Василька у володимирським в'язненню, де він боротьбу з Польщею виставляє задачею свого життя:

Характеристично, що антигега Руси й Польщі так глибоко була відчута і висловлена в нашій письменстві вперше під впливом обставин галицького життя. Вона утворила ся, очевидно, під впливом тієї боротьби за пограничні марки й західні руські землі,

¹⁾ Marci Chronicon c. LXIII — Historiae Hungaricae fontes II c. 198. ²⁾ Про се зараз нижче.

³⁾ Іпат. с. 185, див. ще вище с. 115. Пор. Васильєвський висловив здогад (Візантія и Печеніги, Ж. М. Н. П. 1872, XII с. 282—3), мовлячи помічний полк хоробрих мужів з гірських країв — τῶν ὄρεινότερων μέρων ἄνδρες τολμητοὶ καὶ ἀρεταῖνοι αὐτόμολοι, що в числі 5000 прийшов Візантії в поміч в кампанії з Печенігами 1091 р. (Анна Комнена I с. 402) — то полк Василька, а гірські краї — то Карпати. Гіпотеза дуже дотепна і приваблива, але дальше легкого здогаду йти з такою голою правдоподібністю, розуміють ся, не можна.

⁴⁾ Іпат. с. 150. ⁵⁾ С. 411.

про яку я говорив вище. Слова Василька: „вметити Рускую землю“ можуть мати двоєке значіння: боронити Русь від претензій польських і метити ся за давні змагання Поляків — відірвати західні руські землі. Котре з них ні виберемо, се не багато зміняє справу. Очевидно відносини були напружені, боротьба йшла далі. Василько одначе чув себе сильнішим, він уважав можливим перенести боротьбу на польський ґрунт і навіть знищити Польщу — „возму“, себто зруйную, „землю Лядскую“.

Осліпленне мусіло, розумієть ся, в значній мірі спаралізувати на далі воєннічі плани Василька, але боротьба йшла таки, тільки її провадив тепер головою Володар. Другим, що тут черпав по всякій правдоподібности з затраченого руського джерела, оповідає, що Володар часто нападав на польські землі й забирав добычу, поки його Поляки не зловили підступом в однім нападі, 1122 р. Головну ролю при тім мав відограти оден Поляк Петр Власт, або Петрко, як його зве Київська літопись, що бувши в службі Володаря, зрадив його й видав Полякам. Сей епізод мав великий розголос і описував ся багато разів в сучасній руській і польській літературі, обробляв ся з легендарними подробицями, а завдяки тому, що сей Петро, збогачений своєю долею в викупі Володаря, щедро жертвував на церкви, — перейшов і в західно-європейську літературу. За викуп Володаря Поляки жадали від Василька неможливих сум — 80 тис. гривен, і нарешті мали згодити ся на 20 тис. гривен, виплачених по часті дорогими речами; при тім Володар мав помирити ся з Болеславом. Так оповідають джерела¹⁾. О скільки певне було се помиріння, тяжко вгадати, бо Володар два роки пізніше помер, але що його сини розпочали свою діяльність походом на Польщу, то з сього-б виходило, що пригода Володаря не багато причинила ся до поліпшення відносин між Галичиною і Польщею.

В тій же сповіді Василька маємо ми далі ще інші цікаві признання. Оповівши, як він спровадив до себе Берендичів, Печенігів і Торків і хотів з ними воювати Польщу, Василько каже: „потім хотів я перейняти Дунайських Болгарів і осадити їх у себе, а далі хотів просити ся у Святтополка і у Володимира на Половців: піду собі, думав, на Половців, аби собі або славу здобути або головою наложити за Руську землю“...

З сих слів бачимо, що Василько, хоч уживав Половців для війни з Польщею, як ми то бачили вище, зовсім не був принци-

¹⁾ Про них дав. уриватку 10.

підальним приятелем Половців, протівно — мріяв про боротьбу з ними. По друге — що він дуже діяльно заходив ся коло кольонізації своїх земель ріжними іноплеменними елементами, турецькими недобитками, а думав навіть про спровадження до себе Болгар (се були часи повного упадку Болгарії, по страшних візантійських війнах, серед нових печенізько-половецьких спустошень). Сі два заміри — боротьбу з Половцями і кольонізаційні заходи властиво треба получити оден з другим.

Сі звістки про кольонізаційні плани Василька ми мусимо розуміти про кольонізацію галицького полудневого погранича. Вони припадають на ті часи, коли й по иньших землях переведено або переводжено ще кольонізацію пограничних в степом земель тими „Берендичами, Торками, Печенігами“; в рештоку, се зовсім не був елемент придатний на те, аби вводити його в середину оселої руської людности. Я думаю, що тут іде мова про кольонізацію галицького „Пониззя“ — земель по середньому Дністру, між Дністром і Богом, і земель задністрянських. В звязку з сим мусіли стояти й плани боротьби з Половцями, що стояли на перешкодї такому кольонізаційному походу на схід і на полудень.

Сим кольонізаційним рухом треба пояснити те значінне, яке в першій половині, і то видко — ще за Василька, здобуває собі задністрянський Галич. В 1090-х роках столицею Василька уважав ся Теревовль, але здасть ся ще перед смертию Василька старшим столом став Галич. В усякім разі — не пізнійше як у 30-х рр. став він столицею полудневої Галичини, а в 40-х стає вже столицею цілої Галичини, сполученої в руках Володимирка. І коли ми бачимо, що в середині XII в. Галичина опанувала вже середне Подністрове так, що одною рукою сягає по київське Побужжя та на Цогорину, а другою — в околиці нижнього Дунаю, то в всякою правдоподібністю можемо, ба й мусимо думати, що кольонізація Пониззя вже перед тим зробила свої перші поступи, отже приймати їх в значній мірі як результат кольонізаційної і взагалі — внутрішньої політики Василька.

1124 р., в оден рік умерли обидва Ростиславичі — Володар і Василько. Як бачимо, їх тридцятьлітнє князюванне в Галичині становить дуже важну добу в історії сеї країни, й енергічна та добре обрахована діяльність сих князів мала дуже важні наслідки для неї а навіть і взагалі для України-Руси. Рядом завзяток, більш або менш щасливих війн оборонено самостійність Галицької землі від Волини, від Польщі й Угорщини. Важність боротьби з Польщею й Угорщиною в національного й культурно-

історичного погляду сама собою ясна, але я мушу додати, що й боротьба з Волниєю була не позбавлена своєї ваги, хоч на перший погляд може виглядати на просту усобицю. Важно було, аби Галичина вийшла з ролі київської приципки, якою була так довго Волинь, аби вона стала метою для своєї династії, яка-б цілим рядом літ, з покоління в покоління, подбала про забезпечення своєї загроженої позиції, що могла бути легко занедбана в ролі київської провінції, серед завірюх, що абсорбували увагу київського правительства. Завдяки діяльності перших Ростиславичів ся галицька програма була осягнена. Забезпечено існування галицької держави й галицької династії; колонізацією розширено її терен і тим помножено сили для боротьби; заложена основа для більшого значіння своєї далекої руської волости, і треба було тільки аби в дальній генерачії знайшов ся чоловік, щоб потрафив використати вже зроблене і дальше повести Галичину по вказаній дорозі. Він і знайшов ся — в особі Володаревого сина Володимирка.

Перед смертю Володара і Васплька, а властиво, уже від смерті Рюрика протягом тридцяти літ, поділ галицьких волостей був, видно, такий: Володар держав Череминськ і Звенигород, себто Посяєне, Побуже і верхнє Поднієстровє, Васплько Галич і Терєбовль, себто середнє Поднієстровє й Нижєзе. Ту посередню волость, де сидів Володар за життя Рюрика, брати мабуть поділили між собою; так виходило-б з поділу волостей між їх синами.

Оба зіставили по два сини. Володар Ростислава і Володимирка, що в наших літописних зветь ся часто в здрібнілій формі — Володимирком. Васплько — Юрія (Длугош, що використав тут якесь затрачене для нас руське джерело зве його Григорієм, але се їми не уживало ся між князми) — й Івана. Ростислав дістав Череминськ, Володар Звенигород. Як поділил ся Васпльковичі, властиво не знати; старший мусів дістати Галич, молодший Терєбовль; коли Юрій, що згадуєть ся на пернім місці з поміж них, був старший, то він мусів дістати Галич¹⁾.

¹⁾ Одинокє джерело про поділ Галичини по смерті Ростиславичів і про її житє між 1124 і 1140 р. — Длугош (I с. 533 і 536), що тут мабуть використав якесь руське, затрачене джерело (див. про се в прим. 10). Звістки його про Галичину з 1124-8 рр. не будять ніяких підозрінь і загально прийняті в науці. Але й він говорить тільки про волости Володаревичів: Ростислав дістав Череминськ, Володар Звенигород; очевидно,

Таким чином Галичина поділилася на чотири частини; се було небезпечно. Друга небезпечність була-б у тім, що не всі князі цього покоління здасть ся, дорівнювали своїм батькам здібностями. Принаймні повний брак відомостей про яку небудь діяльність Васильковичів, їх зовсім незначне становище в політиці могло-б вказувати на те, що сі діти не дорівнювали батькові; але се мовчанне може бути й просто випадкове, бо про галицьких князів і Галичину ми маємо незвичайно бідні звістки, поки вона не злучила ся знову, до купи через ранню смерть своїх князів і безоглядну діяльність меншого Володаревича, Володимирка, і сей Володимирко, зібравши в своїх руках всі галицькі волости, не вступав на ширшу політичну арену.

З початку по смерті батька Володаревичі жили згідно між собою й йшли слідами батьківської політики. Маємо звістку, що вони спільно виправили по смерті батька військо на Польщу, і воно пограбувало пограниччя¹⁾. Але ся згода тривала не довго. Яка причина тому була, не знати; найлегше припустити, що вона виплила від енергічного й безоглядного Володимирка. Почала ся війна між Володаревичами — деє коло року 1126. Цустилися оден другому волости. Ростислава підтримали Васильковичі, удав ся він також із скаргами до Метислава Мономаховича, що обстав за ним. Знаючи справедливий характер Метислава, і се-б промовляло дуже сильно за тим, що завинив у сій суперечці Володимирко — що від нього вийшов початок усобиці.

Володимирко не піддав ся жаданням сторонників Ростислава і звернув ся по поміч до Угорщини. Пригадує, що вже п'ять літ перед тим сей угорський король (Стефан II) показав охоту мішати ся в руські справи, взявши участь в поході Ярослава на Мономаховичів, і Володар тоді був його союзником, помагаючи (разом

Ростислав був старший. Васильковичів він згадує тільки пригадіно під 1128 р. — *Gregorii et Iwani Waszilkowicz*; з порядку імен можна б виводити, що той *Gregorius* був старший. В Київській літописі під 1140 р. згадують ся з галицьких князів Іван Василькович і Володимирко Володаревич (Іпат. с. 218): братів їх, набути, тоді не було вже на світі. Невже довідусмо ся з неї (с. 221), що Іван княжив у Галичу. Очевидно, другою волостою був Тербоваль, і коли Іван був молодший, то до смерті Юрія він мусів сидіти тут.

¹⁾ Длугош I с. 533—4, про сю звістку див. в прим. 10, а ще вернемо ся до неї пізійше; тут запримітимо тільки, що такі подробиці Длугошевого оповідання як се, що „князі боячи ся самі йти“, вискалюють військо на Польщу, а те „перейняте страхом, ледви діткнувшись польських границь“ вертаєть ся, — то вже *flosculi Dlugossiani*.

з Васильком) Ярослав, — отже сей крок Володимирка, що він звернув ся до угорського короля, не був чимсь незвичайним. Угорський король став по стороні Володимирка, але його військо не надходило, а Ростислав уже зобілізував ся і дістав поміч від своїх союзників. Посередники попробували закінчити справу без війни; в Щирці був з'їзд, де бояре обох сторін довго трудили ся коло зліплення згоди, але з того нічого не вийшло. Тоді Ростислав з військом рушив на Звенигород і розпочав облогу. Але замок мав сильну залогу — три тисячі мужа, як рахує записка, і Ростислав по перших пробах мусів облогу залишити. Він вибрав ся потім на ново, з більшими силами, але й на сей раз облога йому не повела ся¹⁾.

На с'їм уривасть ся звістка. Ми не знаємо, чи скінчила ся на тїм війна Володаревичів, чи тягнула ся далі; очевидно тільки, що обидва брати задержали свої позиції і вкінці прийшло до якогось порозуміння між ними. Вивожу се з того, що по смерти Ростислава відносно уложили ся нормально: Володимирко перейшов на старший стїд в Черемшль, а меньший стїд, Звенигород, передав Ростиславовому сину Івану. Як би брати зістали ся до смерти на ворожій стої, сього-б не було, а якби Володимирко перейіт був брата, то певно анї Ростислав, анї його син не мав части би в батьківській волості — не такій був Володимирко.

Ростислав умер десь в 1130-х роках. Коли у Всеволодовім поході на Воїнь 1140 р. брали участь галицькі князі, з них згадують ся тільки Володимирко й Іван Василькович. Правдоподібно, тоді не було на світі анї Ростислава анї Юрія Васильковича — зрештою нема слїду, аби вони тоді ще жили. Іван Василькович княжив тоді в Галичу, правдоподібно — сподучивши по смерти брата цілу батькову волость, Володимирко — в Черемшлі, віддавши Ростиславовому сину Івану Звенигород, де бачимо його в 1144 р.²⁾. Р. 1141 умер й Іван Василькович у Галичи.

¹⁾ Другом І с. 536—7; про сю звістку див в прим. 10.

²⁾ В звістї Київської літописи під 1140 р. читаємо: Всеволод посла... „Івана Васильковича и Володаревича изъ Галича Володимирка“, низше, під 1141 р.: „Сего же лѣта преставися у Галичи Васильковичъ Иванъ, и прия власть его Володимирко Володаревичъ: съде во обою волостью княжа въ Галичи“. Отже є незгода в словах літописи: раз чуємо, що 1140 р. був у Галичи Володимирко, другий — що був там Іван, а Володимирко прийшов тільки 1141 р. сюди. В виборі не можна вгадати: звістка 1141 р. говорить про се далеко докладнїше й свідомїше, і супроти того слова під 1140 р. „изъ Галича“ найлекше буде пояснити як дописку якогось читача: або хибну, або тільки вставлену при переписуванню на невідповіднїх місцї. Правдоподібно, в оригінальнїх текстї

Його волости взяв собі Володимирко і переніс свою столицю до Галича, города більш центрального і особливо вигідного, від коли границі Галичини почали розширяться на полудень і схід: в сім напрямі, як побачимо нижше, мав звернені свої очі й сам Володимирко. Таким чином яких три чверти або й більше Галичини злучило ся в руках Володимирика, а Ростиславич, репрезентант старшої лінії, зістав ся при самій Звенигородській волости — легко отже міг собі се кривдувати. Імовірно, між стрием і братами відносини не були дуже сердечні, і на сім ґрунті витворив ся епісод, що мав важне значінне в галицькій історії.

На початку 1145 р. десь у другій половині січня, по різдвяних святах, по недавно відбутій кампанії з Всеволодом київським, що закінчила ся не дуже славно для Володимирика¹⁾, вибрав ся Володимирко з Галича на лови до Тисмениці. Користаючи з сеї неприсутности князя, „Галичане“ писали до Івана Ростиславича в Звенигород і закликали його в Галич княжити. Мусіло бути щось подібне у них коли не умовлено наперед то бодай до певної міри приготовано, бо Іван згодив ся на се, й Галичане його „введеша к собі в Галич“. Коли вість про се дійшла Володимирика, він зібрав дружину й пішов на Галич. Місто замкнуло перед ним ворота. Почала ся облога; під містом ішли завзяті битви, де багато людей падало з обох сторін. Очевидно, або ненависть до Володимирика в місті була велика, або впливав страх кари від Володимирика — місто тримало ся. Так минуло два тижні. на третім — в мисопуст, 18 лютого, Іван з Галичанами ввійшли з міста вночі й вдарили на Володимирове військо. Та серед завзятої битви Іван з своєю дружиною за далеко загнав ся; багато з дружини його полягло в битві, й дорогу до міста йому відтяго. Стративши надію пробити ся до міста, він пустив ся з останками своєї дружини на полудень, на Понизє, „к Дунаю“ і відти степами подав ся до Києва, до Володимиркового ворога Всеволода. Галичане держали ся ще цілий тиждень без нього, може надіяли ся, що вернеть ся з якою помочію; нарешті на пущенне, 25 лютого мусіли піддати ся. Володимирко увійшов у Галич і розпочав свої

читало ся просто: Івана Васильковича и Володаревича Володимерка, без означення їх волостей, як і при явних князях сього оловідання не ма означення їх волостей.

Що Володимирко сидів тоді в Перемишлі, літописи виразно не кажуть, але комбінуючи всі звістки, інакше не можна собі представити розкладу галицьких волостей. Сама по собі також дуже була б неправдоподібною гадка, що Іван зістав Звенигород тільки шпійніше, а не заразом смерти свого батька. ¹⁾ Про неї зараз нижше.

жари: „многы люди цебче, а иным показни казнью“, як каже своїм епічно-спокійним тоном літописець¹⁾.

Ся подія мала важні наслідки. Насамперед — від тепер Галичина злучаєть ся на довго в одних руках. Скориставши з сеї нагоди, Володимирко загорнув Звенигородську волость Івана Ростиславича. Іван зістав ся безземельним князем — його прозвали Берладником. Се привище можемо ми на двох толкувати: або значить воно князя безземельного (в значінню Берладника — волоцюги-чоловіка, неприкаянного)²⁾, або берладського князя. Се також не має в собі нічого неможливого — Іван міг дійсно бути князем в Берладі, як бували князі в Тмутороканю³⁾, і з Берладниками в Подунавем його дійсно вязали якісь звязки, як то видно з його походу 1158 р., коли він стрічас загальне співчуте у подунайської людности, і дещо з пізнішої диверсії, зробленої правдоподібно в його интересах Берладниками, нападом на Олеще⁴⁾. Новгородська літопись так й зве його „князем берладським⁵⁾“. Звісна й грамота його в справі митних оплат в подунайських городах, і в ній він титулує себе берладським князем, але вона має деякі підозрілі подробиці (між ними й дата, 1134 р., по всякій правдоподібности анахроністична)⁶⁾. Тому опирати ся на ній в наших выводах не можемо — мусимо тримати ся літописи.

¹⁾ Іпат. с. 226. ²⁾ Про Берладників див. нижше, в гл. VIII.

³⁾ Див. про се нижше і в гл. VIII.

⁴⁾ Іпат. с. 341, 346, про се ще мова нижше. ⁵⁾ і Новг. с. 138.

⁶⁾ Грамота ся була опублікована Богданом Петричейку Хвядеу (Häsden), з копії зробленої десь коло р. 1850 перший раз в 1860 р. в яській часописи *Instructiunea publica*, і друге в 1869 р. в часописи *Trajanii*, і потім і оригінал той, і копія ніби згинули, і навіть не маємо ніяких ближних звісток про той оригінал. В обох виданнях є певні відміки в транскрипції. В виданню 1869 р. вона читаєть ся так (в скобках доповнені слова, яких бракує): У імѣ отца і сына (і святого духа аминь). Азь Іванко Ростиславовичь от стола галичского, князь берладський свѣдчю купцемъ (месибрискимъ, да не платѣть мѣтъ у градѣ нашемъ (у Маломъ у Галичі на ікладѣ, развѣ у Берладі і у Текучомъ и (у градохъ нашихъ а на ізъвозѣ рознымъ товаромъ тутоннымъ і угрьськимъ і руськимъ і чеськимъ). а то да платѣть николѣжъ, развѣ у Малож у Галичі. А кажѣть воевода. А на томъ обѣтъ. (Въ лѣто) от рождства Христова тисѣщу і сть і трдѣть і четире лѣтъ мѣсяца маѣ к. днь. Різні анахроніями і підозрілі прояви в мові і в змісті грамоти дала повід ученим новійшими часами уважати її за фальсіфікат, вигадку „якогось румунського патріота“. Див. реферати Соболевского: Грамота князя Іванка Берладника 1134 г. (Труды VIII археол.-съѣзда т. II) і Богдана *Diploma Barladéna din 1134 si principatului Barladului*, Букурешт, 1889 (резюме в тихже Трудах

Я піднесу, що в літописи ми маємо натяк на заходи Івана до боротьби з Володимирком зараз по вигнання, перше ніж став він таким бездомним заволокою, яким бачимо його в роках 1146 і далі. Оповідючи, як прийшов він в 1146 р. (десь у вересні) до Святослава Ольговича, літописець каже, що він прибіг до нього по битві — „и тогда с полку прибіже к нему Иванъ Берладникъ“¹⁾. (У перше виступає він тут із снм іменем, котре потім так приросло до нього, що й син Івана зветь ся Берладничом). Яка то була битва, літопись не каже: очевидно, бив ся Іван з Володимирком, і можемо здогадувати ся по аналогії пізнійшого його походу, що Іван ровпочав з Володимирком війну на нижнім Дунаю, опанував його і пробував відти сягнути далі, але вкінці програв справу й мусів покинути свою Берладь та подати ся в безпечнійші краї. Свого давнійшого опікуна, Всеволода Ольговича живим Іван уже не застав тоді, тож пристав до його брата Святослава. Але боротьба за Київ забирала всі сили й увагу князів, і за увесь час життя Володимирка Іван ніде не міг знайти помочи чи заохоти до боротьби з ним і мусів тиняти ся по ріжних руських князях „служебним“ князем; аж по смерти Володимирка знайшов він союзника, але про се будемо говорити потім.

Окрім сполучення Галичини в руках самого Володимирка повстанне Галичан 1145 р., мало, по всякій правдоподібности, й інші наслідки, менш користні для самого Володимирка й для політич-

т. IV). Одначе й на самім візді критика скептиків викликала певну оповицію (див. тамже т. IV с. 103). Недавно вийшла статя проф. Дашкевича: Грамота кн. Івана Ростиславича Берладника 1134 г. (в Сборнику статей посвящ. Влад.-Буданову, 1904), присвячена обороні автентичности грамоти, властво — ослабленню критичних заміток скептиків.

Я уже в першій виданню сеї книги зазначив, що вновні відкинути грамоту Берладника, як фальсіфікат, не можна — занадто багато є в її змісті, в її подробицях такого, що не легко положити на рахунок вигадки якогось румунського патріота. На сім становищі вістаю ся й тепер. Дивну графіку й ввагаї фільольогічну сторону можна до певної міри об'яснити пізнішим копіюванням, а також і тим що писар міг бути місцевий чоловік, з Подунав'я, з книжною мовою тодішньої Русь не обізнаний. Грамот галицьких з тих часів і подібного змісту не маємо, тож не можемо сказати нічого рішучого про форму і зміст самої грамоти; деякі моменти, се правда, дуже неприменно нагадують торговельні привилеї XIV—XV: (зкладъ — склад, ісьвоъ — транзитна торговля). Дата 1134 р. дуже мало правдоподібна; супроти сказаного в тексті і титул Івана „от стола галицького“, і залежність від нього Берлади дуже мало правдоподібні, перед 1144 р. Може був тут дійсно 1144 р. мартівський, коли Іван по своїй утечі в Галича, в місяці лютім міг бути в Берладі? ¹⁾ Іпат. с. 234.

ного життя землі. Воно, певно, не минуло без впливу на відносини землі і в першій лінії — громади міста Галича до князя. В сій повстанню та в суворих репресіях князя можна шукати початків того відчуження князя від громади та зросту впливів його дружини-бояр коштом політичного життя громади, які себе так прикро дали знати в пізнійших часах і про які будемо говорити нижше.

В зверхній політиці Володимирко йшов дорогою, витиченою Ростиславчачами. І його увага передовсім була звернена на схід, на волинських князів. Очевидно, говоримо се головню про часи, коли він, засівши в волостях Васильковичів, прийшов до безпосередньої стичности з Волинею; але й перед тим ним перейшов він до Галича, стояв він на тім самім — загальнім становищу галицьких князів. Сила Мономахової династії, що тримала в своїх руках тоді й Волинь, була їм небезпечна. Тому коли Всеволод Ольгович, засівши в Києві, завізвав їх до походу на Ізяслава, Іван Василькович і Володимирко пішли з повною готовістю. Але підчас війни ситуація показала ся такою, що галицьким князям вигіднійше було притягти на свій бік загроженого звідусіль Ізяслава (Поляки теж стояли по стороні Всеволода), ніж трудити ся для зміцнення Всеволода, і вони „привабиша к собѣ“ Ізяслава.

Рахунок показав ся добрим. Всеволод був справді небезпечний; два роки пізнійше (1142) він посадив на Волини свого сина, і се, при союзі Всеволода з старшими синами Кривоустого, творило дуже грізну для Галичини силу на сході. Володимирко, що про око ще не виходив з послухности Всеволоду і навіть при кінці 1142 р. вислав свій полк йому в поміч, слідом виступив против нього отверто: „посварили ся Всеволод з Володимирком через Всеволодового сина, що сів у Володимирі, й почали чіпати ся „один другого“, як поясняє се зовсім добре літописць¹⁾).

До рішучого розриву прийшло десь літом 1144 р.: Володимирко „возверже грамоту хрестьную“ Всеволодови. Той відповів походом, щоб змусити Володимирка до покорн. Стоячи тоді дуже сильно, Всеволод рушив на Галичину великі сили: окрім київських полків, ішли волинські, чернігівські, переяславські, туровські й смоленські і ще поміч із Польщі. Ізяслава Давидовича вислали до Половців, аби з ними зробити діверсію від Польня, тимчасом як головне військо ішло полудневою Волинею на Теробовль. Володимирко міг противставити сьому походу окрім своїх полків

¹⁾ Іпат. с. 225.

тільки угорську поміч: молодий угорський король Гейза при-
слав свого вуй бана Белуша з полком у поміч союзникови свого
батька.

Покинувши на волю божу Конизе, Володимирко рушив на
зустріч Всеволодови під Теробовль і поспів завчасу, аби обсадити
правий берег Серета і заступити перехід через річку. Всеволод
пішов в гору Серетом, але по другім боці йшов Володимирко, не
спускаючи ока з ворога. Такий рівнобіжний марш трівав цілий
тиждень — обидва вороги даремно пробували перехитрити один
одного. Аж на верхнім Сереті, де річка вже не робила великої
перешкоди, Всеволод перейшов на правий бік і пішов на Звени-
город. Тут прилучився до нього й Ізяслав Давидович з Полов-
цями, взявши по дорозі кілька городів на Конизю. Володимирко
йшов згірєм, відступаючи перед ворогом, але все тримаючи см
вигідніших позицій, і увійшов у Звенигород перед Всеволодом,
надіючись, що тут прийде до битви. Та болотниста околиця Зве-
нигорода була для Всеволода ненаручною, і він замість того обій-
шов Володимирка з заду, опанувавши неприступні, стрімкі гори
за Звенигородом

Се привело до паніки Володимиркове військо: „Галичане
настрашилися й казали: ми тут стоїмо, а вони там наших жінок
заберуть“. Володимирко мусів перейти на дипломатичну дорогу.
Він потайки вислав своїх людей до Всеволодового брата Ігоря,
що був теж з військом. Підозріваючи Ігореві аспірації до кий-
вського стола, Володимирко просив його посередництва у Всеволода
й обіцяв за те допомогти в справі кийвського стола. Дійсно він за-
чепив дуже делікатну струну в Ігоревій душі, і під впливом Ігоря
Всеволод тогож дня розпочав переговори з Володимирком. Володи-
мирко мусів на доказ своєї покори приймати й покорити ся Все-
володови, а учасникам походу виплатити досить значну контри-
буцію — 1200 (чи в иньшій версії — 1400) гривень срібла,
що й була розділена Всеволодом між учасниками. За те Володи-
мирко дістав назад зайняті міста на Конизю. „З початку багато
наговорив, вкінці багато заплатив“ (преди много глаголивъ, а по-
слѣди много заплативъ) іронічно зауважає літописець, приточуючи
се до призвища Володимирка — „Многоглаголивий“¹⁾.

Але „многоглаголивий Володимирко“, викрутивши ся з біди,
зовсім не думав через те стати дійсним покірником Всеволода.

¹⁾ Іпат. с. 225—6, Лавр. с. 295—6, Никон. I с. 167—8, Воскр.
I с. 34.

Зрештою й справа Івана звенигородського не була того рода аби причинити ся до поліпшення відносин між ними: знаємо, що Іван по своїй нещасливій пригоді з Галичанами удав ся до Всеволода, й можна догадувати ся — був добре прийнятій, бо і потім, по своїй нещасливій пробі боротьби з Володимирком вернув ся до Всеволодового брата Святослава. Досить, що десь на початку 1146 року прийшло до нової війни. Всеволод повторив план попередньої кампанії: спровадив Половців, а сам з головною армією, з помічниками подками інших князів, і з своїм зятем Болеславом подольським, зібравши „многое множество вой“, пішов попередньою дорогою на Звенигород і Галич.

Але сей похід скінчив ся ще з меншим ефектом ніж попередній, розбивши ся на невеликій облозі Звенигорода, котрою розпочала ся кампанія. Правдоподібно, Володимиркова залога не була тут велика, і коли Всеволодове військо, приступивши під місто, непаляло острог, Звенигородці урадили піддати ся. Могла тут вплинути на Звенигородців і пам'ять про їх давнішого князя Івана Ростиславича, що стояв тепер під опікою Всеволода; принаймні Всеволод, видко, числив на такий оборот справи і здержав битву, чекаючи, що Звенигород піддасть ся. Але Володимирків всевода Іван Халдесвич (дивачне ім'я!), що комендував залогою, помітивши такий неприязний рух серед Звенигородців постановив удержати ся терором: арештувавши трох видніших проводирів руху, він зараз засудив їх на смерть, а для більшого вражіння зведів їх трупи, розтявши на кусні, викинути з міста. Така незвичайна суворість і рішучість його дійсно здержала рух, і Звенигородці „почаша оттолѣ бити безъ лести“. Коли Всеволод, не діждавши ся капітуляції, повів сильний приступ під замок, цілоденна битва скінчила ся на нічию, а хоч замкові укріплення були запалені в кількох місцях, їх удало ся загасити.

По сій неудачі Всеволод, як каже літописець, занехав дальший похід, чому — не каже. Нещаслива битва під Звенигородом здасть ся за малою причиною для того; може бути, Всеволод уже під час сього походу почув приступи своєї смертельної хвороби, що звела його кілька місяців пізніше зі світа, й через те вернув ся; могла бути й иньша причина.

В Суздальській літописці читасмо під тим же роком, що Володимирко взяв київське місто Придук на Побужу, і що Всеволод, зібравши князів, визначив новий похід на Володимирка на Борисів день (2 мая). Дуже можливо, що Володимирко під час самого Всеволодового походу зробив диверсію на київські землі, й се змусило

Всеволода вернути ся і визначити на літо новий похід. Він одначе не прийшов по сповненню, бо Всеволод дуже розхорував ся¹⁾. Тільки Іван Ростиславич розвинув був якусь кампанію з Володимирком, що як ми бачили, скінчила ся нещасливо для нього, і він мусів утікти, десь в серпні — жовтні 1146 р., до Святослава Ольговича.

Смерть Всеволода поробила важні зміни в руській політиці Володимирка; тож тут спинимо ся, аби кинути оком на інші сторони його політики — скільки дозволяють скупі наші відомости.

Як ми бачили, ворожі відносини до Польщі Володимирко заманіфестував уже зараз по смерті батька, і правдоподібно — на сім становищу він лишив ся й потім. Що правда, в 1140 р. Володимирко й Поляки опинили ся разом в війні з Ізяславом, як союзники Всеволода, але зовсім випадково, мабуть без всякого порозуміння між собою. Коли-ж прийшло до конфлікту Володимирка з Всеволодом Ольговичом, то Поляки, себто князь польський Володислав II — дуже енергічно помагає свому свояку і союзнику Всеволоду на Володимирка. З другого боку Володимирко пізнійше згадує, як він за часи угорського короля Белі (1131—41) „быв ся з Ляхами за нього“ (йому помагаючи)²⁾. Переміна, що стала ся в Польщі майже разом із смертю Всеволода: уладок Володислава і панованне його ворога Болеслава Кучерявого, не переіменила нічого в відносинах до Польщі Володимирка. Болеслав Кучерявий був союзником і свояком нового Володимиркового ворога Ізяслава Мстиславича, і галицько-польські відносини зістають ся однаково неприхильними, здасть ся, за весь час князування Володимирка, хоч якихось силь-

¹⁾ В своїх давнійших працях (Історія Київщини с. 161) і навіть ще в першій видавню II тому моєї Історії (с. 105) я тримав ся тої гадки (висловленої зрештою ще давнійше — нпр. у Соловйова I 388) що й Київська й Суздальська літопись під 1146 р. говорять про оден і той сам похід Всеволода на Володимирка, і що значить Володимирко зайняв Прилук ще перед ним. Переробляючи ще раз літописні звістки про Володимирка, переконаю ся, що ототожити сі дві звістки неможливо. Похід на Звенигород став ся десь найдалше в лютім: літописець нотує, що під час походу сніг пропав через дощ, і прийшло ся йти „на коліяхъ и на санехъ“, — очевидно похід обчислено було на зимову дорогу. Тимчасом похід згаданий в Суздальській літописи був призначений „на Воринь день“, себто на 2 мая, і з слів літописи виходить, що він не дійшов кінця: оговівши про шлях походу літописи каже, що Всеволод „перобы нѣколко и разболѣся велми“, і з тої хороби умер. Що похід Володимирка на Побоже тут як найтісніше зв'язаний з сею нарадою Всеволода над новим походом, треба його ставити після походу на Звенигород. Отже показуєть ся справедливійшим давній погляд Карамзіна (I с. 122), що теж прийняв був такий порядок подій.

²⁾ Іпат. с. 311.

війських конфліктів не знаємо, і можливо, що їх не було, бо обидві сторони мали досить інших справ.

Натомість сильно змінилися відносини до Угорщини. Ми бачили, що по катастрофі, яка спіткала Угрів в їх аспіраціях до Галичини 1099 р., відносини їх до галицьких князів трохи були вирівнялися за нового короля (Стефана II), і Ростиславичі в волинській війні 1123 р. виступали разом з угорським королем як союзники Ярослава. Володимирко опинився в крутих обставинах під час боротьби з братом Ростиславом, звертався по поміч до Стефана і дійсно дістав, хоч і за пізно. Чим здобув собі Володимирко таку прихильність кор. Стефана, не знаємо; можливо, що страх перед претендентом на угорську корону, Борисом Кольомановичем, що міг члелити на поміч Мономаховичів, як своїх свояків, примушувала Стефана шукати приятні князів ворожих Мономаховичам. Ся приязнь здається, ще збільшилася по смерті Стефана († 1131), за часів Белі Сліпого (1131—41): Володимирко пізніше пригадував його синові Гейзі, як багато помагав він його батькови: „твій батько був сліпий, тож я твою батькови досить послужив своїм списом і своїми полками, за кривди, які йому діялися, і з Ляхами за нього бився — пригадай по собі се й віддяч ся тепер¹⁾“. Син Белі Гейза був також з початку союзником Володимирка: ми бачили, що в війні 1144 р. Володимирко мав угорську поміч.

Але все переминається в звязку з змінами в руській політиці. Десь в р. 1145—6 Гейза оженився з сестрою Ізяслава Мстиславича Евфразиною і сильно заприятнився з Ізяславом²⁾. Тим часом відносини уложилися так, що Володимирко стає завзятым ворогом Ізяслава. Гейза став по стороні свого швагра. Чи самі лише фамілійні відносини вплинули на се, чи були й інші ще обставини, які охолодили відносини Угорщини до Володимирка, не знаємо; досить, що в війнах 1149—52 рр. Володимирко стрічається з Гейзою вже як його противник.

Ми знаємо, що Володимирко стрічався уже з Ізяславом, як той сидів на Волині, в 1140 р.; Володимирко тоді помагав Всеволоду в його поході на Ізяслава. Тоді одначе Володимирко признав за невідповідне дуже попірати Всеволода й помирився з Ізяславом. Та шість літ пізніше Ізяслав засів на київській столі й зарав же відібрав від Святослава Всеволодича Волинь. Сталося отже знову те саме, чого традиційно так не любили галицькі князі й через що

¹⁾ Іпат. с. 311.   ²⁾ Див. вище с. 144.

не давно ще „розкотрав ся“ Володимирко з Всеволодом: Волинь злучила ся в одніх руках з Київом, при тім у князя дуже енергічного й здібного. До того князь сей числив з одного боку на поміч Ляхів (бо Болеслав Кучерявий був жонатий з його братанницею), з другого боку — перетягнув до себе Володимиркового союзника Іейву, що прислав йому помічні полки в кожній потребі, аж на Чернигів¹⁾.

Володимирко опинив ся в дуже прикрій ситуації і мусів розглянути ся за союзниками супроти такої коаліції та подумати над способами оборони. Супроти союзу Угорщини з Ізяславом він наважує зносити з Візантією (імп. Мануїлом), що від хрестоносного походу 1147 р. стає в ворожі відносини до Угорщини і підтримує угорського претендента Бориса Кольомановича. Між Володимирком і Мануїлом приходить до формального союзу: пізнійше візантійські джерела виразно звуть Володимирка візантійським союзником, *ἀντὶ ἐπιβοηθός*²⁾. Зрештою новиною для Галичини се зближення до Візантії, мабуть, не було, як зазначив я вище³⁾.

З другого боку Володимирко здобуває собі дуже важного союзника на Русі в Юрію суздальській, — але десь не скорше як в р. 1150. Перед тим міг би Володимирко навязати з Святославом Ольговичом, непримиреним ворогом Ізяслава, але Ольговичі були давнійше ворогами Володимирка, тай як сила політична Ольговичі були величиною дуже проблематичною. Аж коли 1149 р. приходить до острого конфлікту між Юрисем і Ізяславом, Володимирко входить в союз з Юрисем і стає його запевняльним союзником. Союз сей потім скріплено шлюбом: Володимирко оженив свого сина Ярослава з донькою Юрія Ольгою⁴⁾.

Політичний план Володимирка дуже простий, і вірний галицьким традиціям. Він хоче, аби Юрій здобув собі Київ від Ізяслава і в сій йому дуже енергічно помагає; мотив ясний: як се Юрисеві удасть ся, Волинь від Києва відокремить ся, сили Ізяслава будуть ослаблені і маючи зі сходу ворожого сусіда в Юрію, не буде він

¹⁾ Іпат. с. 254.

²⁾ Див. джерела вказані вище с. 153. Згадаю, що проф. Грот (Угрия и Славянство с. 136) толкує слово *ἐπιβοηθός* в значінню васальної залежності; але такого значіння надавати йому не можна.

³⁾ С. 414.

⁴⁾ Про союз Володимирка з Юрисем і про політичну ситуацію на Русі див. вище с. 151—2. Святий Володимирка Юрій зветь ся вже на початку 1150 р. (Іпат. с. 273), хоч звістка про шлюб уміщена пізше — Іпат. с. 275.

на Волини небезпечним для Володимирка. Заразом, користаючи з боротьби між Юрієм і Ізяславом, між Київом і Волинню, Володимирко хоче де що взяти собі з території снірної між Київом і Волинню, т. зв. Погорини, і прилучити до своїх здобутків на Побою. Далі цього прихильність Володимирка до Юрія не йде; коли Юрій, вигнаний з Кієва Ізяслава в 1149 р., задумав вигнати його і з Волини розпочав облогу Лучеська, Володимирко взяв ся посередничити між ними й обстав за Ізяславом, аби не відбирали від нього Волини¹⁾.

За те, аби висадити Юрія на змієвий стіл, Володимирко не жалував труду. Звичайно він укладав ся з Юрієм, коли треба було ударити на Ізяслава разом від сходу і заходу, аби висадити його з Кієва. Коли Ізяслава вигнано на Волинь, Володимирко мав на нього шпальне око і при перших рухах Ізяслава на Київщину, на Юрія, зараз маршрутував на Волинь, аби з тилу ударити на Ізяслава й утруднити його похід на Київ. Угорський король, що міг би адержувати його і навіть обіщав Ізяславу, що Володимирко „не відважить ся у нього й голови піднести“²⁾, був переважно зайнятий тоді боротьбою з Візантією, так що Володимирко міг свobodно рухати ся. Се дуже утрудняло становище Ізяслава й тільки завдяки своїм воєнним здібностям та незвичайній оборотности встиг він, не вважаючи на таку боротьбу на два фронти, засісти в Кіїві досить міцно (1151). Але всю небезпечність від Володимирка він розумів і кілька разів пробував знищити цього тяжкого сусіда.

Перший раз Ізяслав вибрав ся на Володимирка в осени 1150 р.: вигнаний вдруге з Кієва завдяки союзу Володимирка з Юрієм, він задумав перше ніж вибратися ся знову для відібрання Кієва, знищити Володимирка. З угорським королем Ізяслав уловив ся ударити з двох боків на нього, і Гейза вибрав ся, по словах Київської літописи, з уєйми своїми полками й усею своєю силою сам. Він ішов звичайною дорогою на Сянік і Перемишль, тим часом як Ізяслав з уєйми силами, „скупив ся весь“, мав ударити від півночі.

Володимирко вийшов Ізяславу на зустріч під Белз, але дістав вість від своїх угорських „приятелів“, що угорське військо переходить уже Карпати. Ся вість, очевидно, застала його непряго-ваным, і він покинувши північну границю і всякі запаси (вози), кинув ся як найборше під Перемишль; там Гейза уже взяв Сянік і спустошив околиці Перемишля. Чуючи себе не в силі стати до бою з ним, Володимирко пустив ся на звичайну дорогу — післав

¹⁾ Іпат. с. 973—4 (шоч. 1150 р.).   ²⁾ Іпат. с. 282.

богаті дарунки виднійшим дорадникам Гейзи, і вони почали відраджувати короля від дальшого походу, кажучи, що час дуже ненадручний, бо заходить зима (був кінець жовтня). Гейза піддав ся сим намовам і справді завернув ся назад, так що похід не мав інших результатів окрім спустошення західної Галичини — „много зла створивъ Володимеру и земли его“. Що робив тим часом Ізяслав, літописець не каже; здасть ся, що він не поспів на час до Гейзи, й проворність Володимирка врятувала його: він скорше відправив Гейзу, ніж Ізяслав встиг зблизити ся до військ свого союзника.

Похід союзників на Галичину мав бути поновлений, здасть ся, зараз на зиму, як уставлять ся дороги. Але візантійський похід затримав Гейзу: він повідомив Ізяслава, що не може сам піти в похід, пришле тільки помічний полк.

Супроти сього Ізяслав занехав на разі плян походу на Володимирка і звернув ся на Юрія. Опанувавши завдяки незвичайно скорому й відважному маршу Київ, він розбив Юрія, перше ніж наспів до нього Володимирко (Володимирко сей раз двічі вибрав ся походом на Волну, але все наспівав за пізно, завдяки проворности Ізяслава). Змусивши потім Юрія забрати ся з України, Ізяслав вернув ся до свого давнішого пляну — знищити Володимирка. Окрім трудностей, які чинив йому сей сусід у боротьбі з Юрієм, Ізяслав мав іще иншу причину. Володимирко під час останньої кампанії не тільки поздирав контрибуціями Ізяславові міста, але й захопив, мабуть тоді ж так, полудневу Шогорину (Шумськ, Тпхожль, Вигошев, Гнойницю)¹).

В сій справі Ізяслав переслав ся з угорським королем і десь при кінці 1151 р. вибрав ся був походом на Володимирка, але вернув ся з дороги²). Може бути, що Гейза не міг іти тоді в похід, і се спинило Ізяслава. Донева весною 1152 р. повідомив Гейза Ізяслава, що він готовий іти на Галичину „про обиду галицького князя“. Союзники уложили плян кампанії, й Ізяслав вислав до Гейзи свого сина Мстислава, ддя ліпшого порозуміння. На сей раз вони поклали собі „вигнати“ Володимирка, „а волость його взяти собі“; але як близше мали вони поділити ся Галичиною, про се, на жаль, джерела не кажуть. Над Володимирком отже зависла важка хмара.

¹) Дяв. вище с. 168, 173.

²) Лавр. 319 — „вороти ся у Корчева“, мабуть треба читати Корчеська; Никон. (I с. 191) з того зробила „Карачева“.

Союзники дійсно вибрали ся з великими есплами. Гейза мав 76 полків, як оповідає літописець. Ізяслав побрав що міг з Київів: окрім своїх полків „всех Чернии Клобуки, и Кияны дутини и всю Рускую дружину“, та ще полки волоньських князів. Закликав він був до участі і польських князів, але ті не прийшли, зайняті своїми справами. Гейза вибрав ся на Володимирка скорше, і той кинув ся против нього. Але в битві з Уграми, що стала ся десь за Сяном, Володимирко не витримав і мусів тікати до Перемишля. Тоді він попробував помирити ся з Гейзою, нім насліді Ізяслав, але Гейза вірно тримав ся союзу. Тим часом Ізяслав, зачувши, що угорський король уже напав на Володимирка, полишив пильні полки з братом Святосполком, а сам з легкою черноклочубською кіннотою поспішив ся до Гейзи. Союзники зійшли ся за Сяном між Ярославом і Перемишлем. Володимирко стояв за Сяном, боронячи переходу; але супроти переважної сили ворогів, він не міг устояти ся, і коли їх полки, під проводом Ізяслава, кинулись бродити й збили його, — утік до Перемишля. Тоді він звернув ся до свого звичайного, випробованого способу: заупив раду угорського короля і вів до Гейзи посольство, удаючи з себе тяжко раненого, просив не видавати його Ізяславу та пригадував свої услуги Гейзиньому батькови. Штука удала ся знову. Гейза почав умовляти Ізяслава, аби помилувати Володимирка. Ізяслав рішучо не вірив у всі запевненні Володимирка, але що Гейза обставав за згодою, не було йому що робити. Скінчило ся на тім, що Володимирко, далі удаючи тяжко хорого, приєхав на хресті св. Стефана, що зверне Ізяславу забрані городи — полуднову Погорину і Вужьск. та буде до смерті його союзником: „Ізяслава ти не отлучати ся, до коли еси живъ, но с ним быти на всехъ мѣстѣхъ“. Гейза прирік: Ізяславу, що як би Володимирко сей раз не додержав слова, то він конче відбере від нього Галичину — „да любо азъ буду въ Угорьской земли, любо оны в Галичьской“. На тім похід скінчив ся¹⁾.

¹⁾ Іпат. с. 308—313. Лавр. Лавр. с. 319—20. Суздальська літописець в оповіданню про сей похід значно ріжнить ся від Київської; окрім самостійних звісток, як записка про педокінчення похід Ізяслава на Володимирка від кінець 1151 р., про посольство його до Ляхів і т. н. — воно і в оповіданню про саму кампанію відрізняеть ся значно від Київської літописки. Подробиці насувають деякі труднощі. Досить підозріло виглядає в Суздальській літописки, що Володимирко двічі тікає в Перемишль і двічі вислав послів до угорського короля, так що тут можна б припустити подвоєння факту. Але приглядаючи ся ближше, приходить ся прийняти, що оповідання Суздальської літописки добре, хоч і коротше від Київської, натомість в Київській бачимо нещодау контамінацію: слова „и шведие

Як предчував Ізяслав, Володимирко, спекавши ся напрасної біди, дійсно зовсім не думав додержувати своєї присяги. Посадники, вислані Ізяславом ще з дороги в ті городи, що мав йому звернути Володимирко, мусіли вернути як не пишні: Володимиркотих городів не звернув. Ізяслав зараз про се дав знати Іейзі й пригадав його обіцянку: іти новим походом на Володимирка, коли-б він не додержав умови. Але зайнятий війною з Юрисл, він вернув ся до галицьких справ лише при кінці 1152 р.: вислав свого боярина до Володимирка — зажадати ще раз сповнення умови, а пнакше виповісти йому війну — вернути йому його присяжну грамоту. Володимирко на се заповів, що надієть ся пімстити ся на Ізяславі за угорські походи на його землю, але по сій авдієнції того-ж вечера нагло захорував і вмер — здаєть ся від апоплексії, в самім кінці 1152 або на початку 1153 р.

Його нагла смерть зробила, видно, сильне вражінне: її толкували як кару божу за недодержання присяги і богохульство. Київський літописець оповідає, що Іейза при угоді 1152 р. дав Володимиркови присягнути на хресті св. Стефана, зробленім з хрестного дерева, і казав, що як би Володимирко відступив від присяги, цідувавши сей хрест, то не буде живий. Коли Ізяславів боярин, що був сам сьвідком тої присяги Володимирка, пригадав йому тепер його присягу, Володимирко лише погдузував з того. Але відправивши посла, вечером того самого дня на тім самім місці, де він сьміяв ся з Ізяславового посла, ударило його, так що він ледво не упав, і по кількох годинах віддав Богу духа. Зрештою се оповідання так цінне подробицями тодішнього жити, що треба його навести в цілости.

„Післав Ізяслав до Володимира галицького з хрестними грамотами Петра Борнелавнча — бо він в Перемішлі з королевими мужами водив його до присяги, і переказав до нього: „Ти ціловав нам хрест, що вернеш усе, що взяв з Руської волости, але

в землю Галичкую“ до слів „за твердь ста“ взяті з оповідання, використаного редактором Суздальської літописи, — про першу битву Володимирка з Іейзою і вставлені не на місці, так що вони перебивають оповідання про битву під Перемішлем. Се справедливо зауважав уже Барсов — Географія начальної лѣт.² с. 271.

Поправлю заравом тут лекцію видання Іпатської літ. В Іпат. кодексі читаєть ся „вшедне в землю Галичкую и Володимирю сташа“. Видаєць приймає лекцію інших кодексів: „и Володимиру ставшю“; але се тільки хубна поправка; треба читати: „в землю Галичкую Володимирю“, себто Володимирову, як в Лавр. в сім місці: „в землю Володимиркову“.

того не додержав. Й тобі того не поминаю, але от що: хочеш додержати хрестного цілювання і бути з нами в згоді, то верни жой городі, про які мині з королем цілував хрест; як не хочеш вернути, то ти не додержав хрестного цілювання, маєш хрестні грамоти, а ми з королем поступимо з тобою як нам Бог дасть". Володимир на се відповів: „скажи йому: брате! виетеріг ти час на мене і король на мене підвів! але я щоб лише жив, то або головою наложу, або за себе німцу ся". Петро сказав йому на те: „книже! ти цілував хрест брату своєму Изславу і королеви, що все сповниш і будеш з ними в союзі, а тепер уже не додержуши хрестного цілювання?" А Володимир на те: „от мині той маленький хрестик!" Петро сказав: „книже! хоч той хрестик і малий, але сила його велика на небі і на землі! адже король казав тобі, книже, про той хрест, що Бог на нім простер волею свої руки, і потім з ласки своєї допровадив той хрест до св. Стефана; казав тобі також, що як би ти цілувавши того всечестного хреста потім не додержав, то не будеш жити!" А Володимир снітав: „чи то ти від королевого мужа наслухав ся про той честний хрест?"¹⁾ і додав: „наговорили сьте, скільки хотіли, а тепер іди собі геть і вертай до свого князя". Петро положив хрестні грамоти й пішов. І не дали Петрови ні „повозу"²⁾, ні корму, поїхав Петро на своїх конях.

„Як поїхав Петро з двору, пішов Володимир до біжинці³⁾, до св. Спаса, на вечірню. Ідучи переходами⁴⁾ до біжинці, побачив, як Петро їхав, і поглузував з нього, кажучи: „поїхав руський боярин, побравши всі волости"⁵⁾, і по тих словах пішов на хори⁶⁾. Відспівавши вечірню пішов Володимир з біжинці і як був на тім місці, на тім самім ступені, де він поглузував з Петра, сказав: „ой, як би хто мене ударив в плече!" І не міг поступити з того місця ані трошки, і хотів надати. Тут підхопили його під руки, занесли до „горнички"⁷⁾, вложили в теплу воду; одні казали, що то йому „дма"⁸⁾ підступила, інші внакиє говорили, і багато ріжких здогадів робили. Стало вже добре пізно, і Воло-

1) В літописі і сі слова говорить Петро, але се має бути помилка — се іронізує Володимир. 2) Коней.

3) Північніше направлено „церкви".

4) Сходами в виді галерії на поверсі.

5) Інтересне протиставлення „руського" боярина і вище „руських-княвських" волостей Галичини. 6) „Полати".

7) „Горенка" або „горнища" — покій на горі.

8) Порівнюють з чеськ. і польск. *dma*, ревматизм.

димир почав сильно знемогати ся, а як був час лягати¹⁾, представив ся Володимир галицький князь.

„Петро ж, вніхавши з Галича, як зайшов вечір, пристав у Болшові. І коло перипих півнів²⁾ пригнав дїтський з Галича до Петра і сказав: „князь каже тобі: „не їдь нікуди, аж приплетю до тебе“. Петро ж не знав про смерть князя, і той дїтський йому не сказав, отже Петро дуже тим засмутив ся, що мусить знову в город їхати — думав, що прийдець ся йому прийняти муку гірше від першої; і журив ся Петро. І ще було перед обідом, пригнали з города по Петра і сказали: „їдь но, князь тебе кличе“. Петро поїхав в город, прїїхав на княжий двір, і тут вийшли йому на зустріч з сіней княжі слуги, всі в чорних плащах³⁾. Побачивши се, Петро здивував ся, що воно таке. Вийшовши на сіні, побачив Ярослава, що сидів на батьковім місці в чорнім плащі і в чорній шапці; так само і всі бояре його. Цоставили Петрови стілець, і він сів. Ярослав, подививши ся на Петра, розплакав ся. Петро сидів, ще нічого не знаючи, й почав питати ся: „що стало ся?“ І сказали йому: „Бог сеї ночі князя взяв“. Петро сказав: „та я ж сеї ночі поїхав, і він був зовсім здоров!“ Вони відповіли: „щось його вдарило в плече, і з того почав знемогати ся, і так його Бог узяв“. Петро на те: „воля Божка! веїм нам так бути!“ Ярослав же рік Петрови: „Ми за тим тебе покликали: от Бог вчинив свою волю, як йому видїло ся; ти ж їдь до мого батька Ізяслава, поклони ся йому від мене і скажи: „Бог узяв мені батька, отже будь ти жпні за батька. Ти сам знаши, що було між ним і моїм батьком; Бог дав на то свій суд, узявши мого батька, а мене полишивши. Його полк і дружина у мене; оден тільки спис лишив ся коло його гроба, але й він в моїх руках: отже, батьку, кланяю ся тобі, прийми мене як свого сина Мстислава: нехай твій Мстислав їздить при твоїм стремені з одного боку, а я з другого їзжу при твоїм стремені з усеїма своїми полками“. І так відправили Петра“⁴⁾.

Сеї епізод (записаний очевидно зі слів того Ізяславого посла), хоч може й підмальований, дуже добре характеризує нам галицького князя, котрому в історії сеї землі належить ся визначне місце. Оборотний і врахований, безоглядний і цинічний, Володимирко зручно йшов до могутности й сили, помагаючи собі личиним хвостом там, де не міг узяти вовчим зубом, і привів Га-

¹⁾ „влягошо“. ²⁾ „Якоже бысть убо къ куромъ“.

³⁾ „мятлехъ“ (пор. нім. Mantel). ⁴⁾ Іпат. с. 318—320.

личину до важного значіння в руській політичній системі, і навіть не тільки в ній. Він то збудував силу й славу Галичини, котру потім з такою повагою заступав його син Ярослав, збираючи овочі батькової праці й оборотности.

Одинокий син Володимирка, Ярослав, дістав по батьку цілу, неподільну Галичину і по двох поколіннях, що прожили свій час серед тривоги й боротьби, поставив її на вершині імпозантної зверхньої могутности.

Не бувши гіршим від батька політиком і державним мужем, Ярослав сильно відрізняв ся від нього характером своєї політики, цілою своєю фізіономією, імпонуючи сучасникам своєю спокійною силою й повагою так, як його „многлаголивий“ батько імпонував викрутами своєї цинічно-безоглядної політики. Було тут чимало впливу зверхніх політичних обставин, що далеко вигідніше уложили ся для Галичини в третій чвертвині XII в., ніж коли небудь перед тим, так що не викагали від її політиків такої тривоги за свою долю, не накликали до всяких політичних шук. Але було тут також може й ще більше впливу особистих прикмет нового князя. Київська літопись з нагоди смерти Ярослава характеризує його в таких словах: „Був він князь мудрий, бистрий в слові (ручєнь зыкомъ), богобійний, поважний по всіх землях і славний своїми полками. Коли була йому яка кривда, то не ходив він сам з військом, але посилав своїх воєвод. Він привів свою землю до прегарного стану (ростронлъ), роздавав багато милостині, був ласкавий до бездомних, годував бідних, любив монашій чин і підпомагав його скільки лише міг; у всім сповняв закон божий, сам пильнував церковних справ і в порядку тримав клирос“ (епархіальні справи)¹. І Слово о полку Игоревім малює пишними фарбами його силу: „Галицький Осмоиселе-Ярославе! високо ти сидиш на своїм золотокоронім столі, підперши Угорські гори своїми залізними полками — заступивши королеви дорогу, зачинивши Дунаю ворота — рядачи суди до Дунаю! Уроза твоє по землях тече! Ти відчиняєш ворота кїївські: стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!...“

Так поважне становище встиг здобути собі Ярослав дуже вже скоро по своїм першій виступі, бувши досить молодим, і се ми з усякою певністю мусимо покласти на заслугу його особистих здібностей.

¹) Шаг. с. 441.

Обнявши галицький престіл так несподівано, під прикриттям вражінням батькової смерті, толкованої як божа кара, він у своїх перших кроках показує впливи пригніченого стану духа під сим прикриттям вражінням, до котрого прилучила ся безпосередня перспектива нової близької війни на два фронти — з Ізяславом і Іейвою. На вість про смерть батька він посідає завернути Ізяславового посла і, як бачили ми, висловляє перед ним в обережній, але рішучій формі осуд політики свого батька та обіцяє його кривди вирівняти. В словах повних покори він піддасть ся під протекцію Ізяслава й просить його уважати своїм сином і помічником.

Але се був тільки моментальний упадок духа (простим викрутом я не важив ся-б його уважати). Шокірни відносини до Ізяслава ввели-б Ярослава в конфлікт з його тестем і давнім батьківським союзником — Юриєм. З другого боку віддати назад Ізяславові городи показало ся мабуть в дійсности тяжше, ніж Ярослав думав, і він своїх обіцянок не додержав. Натомість він, очевидно, постарав ся перетягнути на свій бік угорського короля. Подробиць, ані навіть виразних звісток про се не маємо, але то факт, що угорський король по всіх тих святых приреченнях Ізяславу підчас останнього походу уже не поміг йому в його поході на Ярослава, і взагалі його союз з Ізяславом і його родиною кінчить ся, а в дипломатичнім посередництві 1158 р. в справі Івана Берладника він маніфестує ся вже прихильником Ярослава.

Не діждавши ся сповнення Ярославових обіцянок, Ізяслав вибрав ся на початку 1154 р. новим походом на Галичину. Як я сказав уже, угорський король йому в сім поході уже не поміг, і Ізяслав мусів числити тільки на сили свої й иньших своїх союзників. Він постарав ся стягнути їх яко мога більше. Похід уложено подібно як за Всеволода: Ізяслав ішов полудневою границею своїх земель, прилучаючи до своєї армії полки волинських князів. Правдоподібно, підчас сього маршу забрав він собі назад погоринські городи, захоплені Володимирком¹⁾, і потім перейшов у Галичину. На берегах Серета полки Ізяслава зішли ся з військом Ярослава. Виправивши против нього Чорних Клобуків, аби забавити — „бити ся о р'яку Серет“, сам Ізяслав подав ся під Тереховль, і дійсно поки Ярослав наспів сюди, встиг перейти Серет. Тут прийшло до кривавої битви — одного з дуже сумних епізодів наших давніх війн. Галицьке військо мало досить слабї надії на

¹⁾ Від тепер нема про них новин. Пор. вище с. 259.

перемогу: правдоподібно сили Ізяслава були більші, та й сам він звістний був як першорядний стратег. Тож галицькі бояре відіслали свого молодого князя з битви, з тим що по битві до нього мали удати ся останні галицького війська і зачннати ся в Теревовлі. „Галицькі бояре почали говорити своєму князю Ярославу: „ти молодий, поїдь собі на бік і диви ся на нас, як ми будемо голови складати за честь твого батька і твою, за те що твій батько нас кормив і любив! Ти у нас князь оден і як би з тобою що стало ся, щоб ми робили! Ідь но ти до городу, а ми самі будемо бити ся з Ізяславом. А хто з нас буде живий, прибіжимо до тебе і зачннимо ся в городі з тобою“.

Битва була завзята — „ступинна ся полци, и бысть сѣча зла, и биша ся отъ полудне до вечера“. Результат вийшов непевний: Ізяслав збив ту частину галицького війська, що стояла против нього, але волинські полки на иньшій місці пустили ся тікати від Галичан. Не вважаючи на се Ізяслав лишив ся на побосвинці, взявши багато Галичан в полон, а ще до того ужив штуки: казав поставити на побосвинці галицькі корогви, захоплені підчас битви, і масу галицького війська здурено тим, зваблено і полонено. Решта Галичан втікла до Теревовля і там замкнули ся. З Ізяславом лишило ся дуже мало війська, бо його союзники розтікли ся так, що годі було завернути чи позбирати. Він зміркував, що йому дуже небезпечно стояти на ворожій землі з такою масою невільників: Галичане могли ударити на нього в Теревовля і зникнути чистю. Тоді він счинив недюдецьку річ: казав позабавити галицьких невільників, окрім „лутних людей“, що мали якусь вартість для викупу, і пішов з Галичани назад. „Бысть плачь великъ по всей земли Галичестѣй“, якони́чно кінчить сю сумну історію літописець¹⁾.

¹⁾ Іпат. с. 321—3, Лавр. с. 322—3. Обидві літописи оповідають сю історію зовсім згідно, бо в Суздальській маємо тільки скорочення того оповідання, яке маємо в Київській. Са остатня має одну неясність, котру не пояснює нам Суздальська л.: вона каже, що Ізяслав ішов з Києва на Тихомля, де придлучив ся до нього полк з Дорогобужа; далі сказано про придлучення з Володимира Святосполка і з Бенесця Володимира Андрієвича, і потім: „и тако скупяся весъ (вар. весь, ліншій) у Володимира и поиде къ Станкову“. Виходило б, що Ізяслав пішов з під Тихомля під Володимир і звідси на лівий берег Серета, але се зовсім не правдоподібно (з Києва на Володимир ішов би Ізяслав на Дорогобуж, а з Володимира б пішов на Звенигород галицький або на Бужськ). Правдоподібно, сі слова: „скупяся у Володимира“ належать до полків Святосполка і Володимира Андрієвича, і тільки при редакції літописи вийшла теперішня неясність тексту.

Ізяслав слідом умер. Волинь перетворила ся в групу кількох осібних князівств, і їх князі не журили ся галицьким князем, звернені фронтом своєї політики на Київ. Галичині вже не було небезпечности зі сходу, і Ярослав міг залишити традиційну галицьку політику — робити фронт на Волинь. Пізнійше, з кінцем 50-х рр., бачимо його навіть у приязних відносинах з волинськими князями.

З заходу він теж забезпечив себе. Про порозуміння з Угорщиною я вже казав. По смерті Ізяслава наступило порозуміння і з Польщею, як бачимо з дипломатичної інтервенції 1158 р. Таким способом політична ситуація укладала ся досить добре для Ярослава. Тільки справа галицького претендента Івана Верладника виринула буда й занепокоїла його, але й то не на довго.

Ми полишили Івана, коли він по нещасливім поході на Володимирка прибіг в осени 1146 р. до Святослава Ольговича. Святослав тоді сам був у тяжких обставинах, й Іван зістав ся у нього не довго: на початку 1147 р. він відійшов уже від нього, взявши 200 гривен срібла і 12 грив. золота (за службу свого полка?). Він пристав до Ростислава смоленського, що займав тоді в боротьбі Ізяслава з Ольговичами досить неутральне становище, але і тут теж зістав ся не довго, бо вже літом 1149 р. бачимо його в службі Юрія¹⁾. Се стало ся ще перед тим, ніж Юрій увійшов у тісний союз з Володимирком; коли се наступило. Іван опинив ся в дуже прикрім становищу, і коли неважаючи на те ми бачимо його у Юрія й пізнійше, то здасть ся, що Юрій держав його у себе сидоміць. Я бачу вказівку на се в пізнійшім докорі Юрієви, що він, присагнувши Іванови, держить його в „толиць нужи“²⁾, а з сими згоджуєть ся й та обставина, що від коли Юрій став союзником Володимирка, Іван зовсім сходить зі сцени — нічогоїєнько про нього не чуємо. Для свого союзника Юрій се дуже легко міг зробити — арештувати Івана, і тут міг лежати теж не согірний мотив сеї енергії, в якою Володимирко могавав Юрію.

Ярослав, ставши князем, по своїй хвилювій покорі Ізяславу вернув ся слідом до давнього союзу з Юрієм і могавав йому в тих війнах, які вів Юрій з своїми ворогами, засівши на київській столі по смерті Ізяслава. Як давньому союзнику батька і тестеві³⁾

¹⁾ Іпат. с. 239, і Новг. 138.   ²⁾ Іпат. с. 335.

³⁾ Правда подруже се було нещасливе, і якісь особливі родинні почуття до Юрія у Ярослава досить тяжко принустити.

Ярослав показував Юрію всяку честь; злітописець, оповідаючи про участь Ярослава в волдинській війні, коли Юрій, засівши в Києві по смерті Ізяслава, забрав ся виганяти з Воллини його сина Мстислава, висловляє ся, що Юрій „повелѣ зяти своєму Ярославу Галицькому ити нань“¹⁾. Се дає міру покірности Ярослава супроти Юрія. Але за те Ярослав зажадав від свого тестя, аби йому видав Івана. Що дало привід до цього жадання по тім, як Івана цілі роки не зовсім було чути, не знаємо; бачимо тільки що в сім жаданню бачили замір Ярослава зігнати зі світа свого претендента. Юрій згодив ся, й Івана привезено з Суздаля в кайданах, аби видати Ярославовим послам, що приїхали вже по нього „съ мноюю дружиною“. Але митрополит й ігуменн київські обстали за Іваном, закидаючи Юрієви, що він уже нарушив свою присягу Іванови, „держачи його в такій біді“, в кайданах, а тепер ще хоче видати „на убѣство“. Юрій піддав ся сім назовам і відіслав Івана назад в Суздаль, але таки як в'язня, в кайданах. На дорозі одначе відбив і забрав Івана до себе тодішній чернигівський князь Ізяслав Давидович²⁾.

Сей Ізяслав забирав ся тоді до боротьби з Юрієм за Київ і шукав скрізь союзників. Забираючи до себе Івана, він, правдоподібно, надіяс ся задержати тим в неутральности і взагалі в залежности від себе Ярослава. До війни одначе тоді не прийшло, бо Юрій вмер, і Ізяслав Давидович без бою опанував Київ. Ярослав дійсно, став його союзником³⁾, але слідом (1158) повторив своє жадання — аби йому видано Івана. Для більшої пресії він притягнув до дипломатичного посередництва як найбільше сучасних володарів, і сей епізод власне тим інтересний, що показує, який широкий політичний вплив розвинути, які звязки навізати встиг Ярослав протягом яких п'яти літ свого панування. В посередництві взяли участь: чернигівські князі Святослав Ольгович і Святослав Всеволодич, Ростислав смоленський, волдинські князі: Мстислав володимирський, Ярослав луцький, Володимир Андрієвич дорогобузький, угорський король і польські князі. Всі вони прислали своїх послів разом із послом Ярослава, з жаданням, аби Ізяслав Давидович видав йому Івана.

Ізяслав Давидович одначе не згодив ся на жадання Ярослава і з тим всіх тих послів відправив. Відносини були зірвані, й обидві сторони почали готувати ся до війни. Іван задумав по-

1) Іпат. с. 330, 331, 334.

2) Іпат. с. 335.   3) Іпат. с. 337.

вий похід на Галичину. Подавши ся в степи, він запросив собі в поміч Половців і з їх ордами, які були на поготові, пішов на Подунавє — своєю правдоподібно колишню волость. Подробиці цього походу так інтересні, що варто на них трохи довше затримати ся. Опанувавши Подунавє, видко, без всякого спротивлення, Іван розложив ся в подунайських городах, почав збирати „Берладників“, розбивав „кубари“ — кораблі з товарами галицьких купців, і грабував галицьких рибалок. Коли прибули більші половецькі орди, а й Берладників зібрало ся значне число — шість тисяч, Іван розпочав похід на галицьке Поднізє, в гору Ірутом. Його приймали дуже радо: коли прийшов він під Кучелмин — „ради быша сму“. Але в Ушицю посіла Ярославова залога, і тому люде не могли відчиняти Іванови воріт, натомість почали тікати до нього з міста: „смерди скакаху чересь заборода къ Іванови, и перебѣже ихъ 300“. Але Ярославова залога „кріпко“ боронила міста, і се поставило Івана в трудне становище: Половці хотіли „взяти“ місто — здобути і пограбувати, Іванови-ж було шкода прихильних йому людей, і він не згодив ся на се. Тоді Половці нагнівали ся й полишили його самого, а з самими Берладниками Іван далі походу вести не міг. Він правдоподібно, вернув ся назад на Подунавє і переславши ся з Ізяславом, вернув ся назад в Київ.

Ярослав збирав ся відвдячити ся походом, в котрім мали взяти участь також і волинські князі. Одначе Ізяслав Давидович продемонстрував супроти того союз свій з чернігівськими князями, що вислали своїх послів в Галичину й на Волинь, і се посередництво повадержало Ярослава від походу. Але відносини зістали ся напруженими, і з Волини приходили вісти, що Ярослав таки приготував похід. З другого боку похід Івана на Поднізє розбудив противну Ярославови партію в Галичині, і до Берладників приходили запросини звітти: „тільки ти свої етати покажеш, ми зараз відступимо від Ярослава“. Супроти того всього Ізяслав задумав похід на Галичину. Але йому не удало ся знайти до того союзників, а Ярослав тим часом змобілізував своїх волинських союзників, і з ними, випереджаючи Ізяслава, рушив просто на Київ. Перенесена таким чином на київський ґрунт війна закінчила ся вигнанням з Києва Ізяслава, що стратив з тим усяке значінне. Заразом й Іван стратив свою однуку підпору. Він подав ся за Ізяславом і ділив його недолю. Його ділом, мабуть, був напад Берладників на Олеше 1159 р., зроблений в інтересах Ізяс-

слава¹⁾. Потім нагло читаємо лаконічну звістку, що Іван 1161 р. умер в Візантії, в Солуні, і що була поголодка, ніби його струїли²⁾. Як він опинився в Солуні — чи сам подався в Грецію, чи смертю свого опікуна Ізяслава (що вмер на початку 1161), чи спровадили туди його на заслання противники, не знати. Останнє я уважав би одначе більш правдоподібним: Візантія була союзником Галичини, і добровільно туди удавати ся для Івана було-б не дуже мудро.

Так чи инакше, сей факт увільнив Ярослава від небезпечности, що висіла над ним. Його становище в заграничній політиці було тепер зовсім спокійне. Конфлікт з Ізяславом Давидовичем, як ми бачили, зблизив його з Ізяславовими ворогами — волинськими князями, а потім і з київським князем Ростиславом. Сьому союзу він зіставав ся потім вірним до кінця: підтримував Ростислава в різних його конфліктах, потім Мстислава в боротьбі за Київ, але не ходив сам, тільки висідав свої подяги, так само і в спільні походи руських князів на Половців. Поважне, впливове становище його в заграничній політиці ми бачили з тої дипломатичної інтервенції 1158 р.; воно не похитнуло ся й пізнійше.

Відносини Ярослава до Польщі й Угорщини, скільки знаємо, зістали ся і далі добримп. З респектою польські князі мали досить клопоту в себе дома, і в Угорщині по смерті Іейзи († 1161) почали ся теж замішання, а потім молодий король Стефан III († 1173) був зайнятий боротьбою з Візантією, й Угорщина шукала підпори у Ярослава. На сїм ґрунті був виник проект — оженити молодого короля з Ярославною. Ярослав згодив ся на се, і молоду княжну вислано вже на Угорщину (коло 1164 р.), до нареченого, але потім сей шлюб розійшов ся, і король оженив ся з донькою австрійського герцога. Візантійське джерело оповідає, що Ярослава знеохотив до сього шлюбу імператор Мануїл, стараючи ся великими способами розвести сей ненаручний для нього союз Галичини з Угорщиною³⁾.

На ґрунті тогож зближення Галичини з ворожою Візантією Угорщиною став ся пильний звістний епізод: гостина у Ярослава славного своїми авантюрами герол романів Андроніка Комнена. Дуже можливо, що він був сином тієї Володарівни, що вийшла

¹⁾ Звістки Іпат. від 1160 = 1159, с. 346 і 348.

²⁾ Іпат. с. 355.

³⁾ Кішнам (богемский *Corpus hist. Byz.*) с. 235 і 262. Про сей шлюб див. іще Грота *Изь Исторія Угрія и Славянства* с. 331 і 363.

за котрогось з Комненів, отже був кузеном Ярослава. 1154 р. його арештовано за державну зраду, десять літ пізніше він втік в Галичину. Ярослав, як каже візантійське джерело, прийняв його „отвертими раменами“, і Андронік перебував у нього в великих ласках, засідав в його раді й їздив разом з ним на лови (тут, видно, йому особливо замінували лови на зубрів, в Візантії незвістних і візантійський хроніст спеціально на тім спинює ся). Вія зістав ся, аж поки Мануїл не надумав помирити ся з ним. Наші джерела також згадують про се ласкаве прийняте Андроніка в Галичині — що Ярослав прийняв його „с великою любовью“, дав Андроніку кілька городів „на утѣшенє“ і потім відіслав його в Візантію з великою парадю, в супроводі своїх чільніших бояр¹⁾.

Та як імпозантне було становище Ярослава в заграничній політиці, так не весело укладали ся внутрішні відносини, зановідаючи ті тяжкі замішання, що так дали себе знати потім, по смерті Романа. На часи Володимирка і Ярослава припадає зріст незвичайної сили галицького боярства, і воно вже за часів Ярослава почало показувати роги. Привід до того дали родинні справи Ярослава.

Ярослав не мав щастя в родиннім життю. Княгиня Ольга Юрївна, з котрою його оженено з політичних мотивів, очевидно не вміла здобути серця свого чоловіка. Опанувала його якась „Настаська“, як зневажливо називали її бояре. Подробиць про неї ніяких не маємо. Лише з одного натяку, що історію Настасії ставлять ся в звязок з якимись „приятелями“ Ярослава — „Чарговою чадню“ — можна здогадувати ся, що вона була з боярської родини Чагрів, і що її відносини до Ярослава зближали його з сею

¹⁾ Іпат. с. 359, Кіннам с. 232—4, Нікіта Хоніят с. 158—173, пор. 433. Про дату утечі див. Куніка Ізвѣстія ан-Бекри II с. 20.

Недавно висловлено гадку, що до Ярослава належить звістка про якогось руського князя, що прибув з чеським королем на віденський з'їзд 1163 р. і зложив на нім субісію цісарю Фридриху (*rex Bohemie quendam de regalis Ruthenorum tus presencie obtulit eiusque illum ditioni subiecit — Monum. Germ. Scr. XX с. 492*). Політичні відносини досить тому відповідають, бо Ярослав тоді зблизив ся вже до Угорщини, а чеський король і цісар Фридрих були союзниками угорського короля; вказують також на те, що син Ярослава потім шукав помочи у Фридриха. Се все одначе вказівки занадто загальні, а можна думати, що галицького Ярослава не означено б такими неясними і малозначними словами як *quidam regulus Ruthenorum*. Тому гадка се (висловлена проф. Абрагамом, *Powstanie kosc. Iacin. с. 90*) зостаєт ся гіпотетичною.

родинною та дали її вплив на дворі, мабуть обставина ся й привела потім до загибелі саму Настасію. Судячи по літописним похвалам моральності Ярослава, ми не можемо пояснити його відношення до Настасії як простий вибрик, та й його любов до її сина Олега показує, що маємо до діла тут з зовсім поважним почутєм. Так само неможливо припустити, аби се нешлюбне позитє Ярослава дражнило моральні почутя суєнільности — такого риторичаєму у неї не можна абсолютно підовірати в тодішніх часах. Очевидно, Боєр підняв против неї видив, який здобули через Настасію Чарговичі, на дворі Ярослава. На чолі сеї боярської фронди стояв між иньшими Константин Сїрославич, давній і впливовий боярин Ярослава і якийсь служебний князь Сьвятуполк. Сї бояре стають по стороні княгині Ольги і її сина Володимира та підтримують їх проти Ярослава.

Напружені відносини закінчили ся отвертим конфліктом. Княгиня Ольга з сином і численними боярами, на чолі котрих стояв той Константин, утікли з Галича в Польщу. Відси потім перейшли в Червен, за порозумінєєм з місцевим князем: звідти Володимир хотів вести зносини свої з партизанами, що лишили ся в Галичи. На чолі їх стояв той Сьвятуполк. Вони замишляли захопити Ярослава, і се дійсно їм удало ся, як саме, літописє не каже: чи то було отверте повстаннє, чи бояре зробили якусь засідку на князя. Досить що вони прийшли до повної власти над князем: Чарговичів побили всїх, нещасливу Настасію спалили на огні, її сина Олега заслали в заслання, а Ярослава заприсягли, що він буде добре жити з княгиною, а заравом, розумієть ся — даєть відповіднє місце впливам сих бояр-фрондерів. З сими вістями вислано гінців до емігрантів, Ольга з сином вернула ся — „и тако уладиша ся“¹⁾.

Незвичайний сеї контраст поваги Ярослава в заграничній політиці з повною безрадністю перед боярською самоволею у внутрішніх відносинах, і приходить ся немірно жалувати, що коротка літописна звістка не дає ніяких майже подробиць про боярські змагання і їх революцію. Тільки з анальоїї пізнійших подій можемо розуміти се так, що тут зі сторони виднійших бояр ішла боротьба про задержаннє свого впливу на державні справи, котрий відбєрали у неї нові приятелі Ярослава — Чарговичі, отже що боярська олітархія уже тоді — в 60-х рр. XII в., змогла ся та

¹⁾ Іпат. с. 384.

сформувала ся о стільки, що свідомо йшла до того, аби під покривалом княжої влади тримати управу в своїх руках.

Що підклад цілої історії був чисто політичний і що боярство тільки використовувало родинні обставини Ярослава — з таким поясненням найдішше згоджуєть ся той факт, що в дальших родинних пригодах Ярослава боярство вже не бере участі: вони вже йому не були потрібні. Чи припустити, що Ярослав по революції 1170 р. встиг придушити боярську фрону? Супроти пізнішої сили боярства, яку бачимо зараз по його смерті, се не дуже правдоподібно; скорше, бояре осягнули своє і тому не журили ся вже ані княгинею Ольгою, ані її сином.

Відносини Ярослава до його шлюбної жінки не поліпшили ся від спалення його улюбленої Настасії. На другий рік (1171) Володимир з матірю знову тікають з Галича, — тільки вже про бояр галицьких не чуємо, аби котрий з ними тікав. Збігці подали ся до Ярослава луцького, бо мали вже перед тим з ним зносини: він обіцяв Володимирі „шукати йому волости“. Правдоподібно, вони наділи ся змусити Ярослава галицького, щоб дав синові ще за життя якусь волость в Галичині, аби мав самостійне становище. Але надії були марні. Ярослав, не маючи тепер против себе бояр, плянами свого сина не журив ся: він найняв за три тисячі гривен польське військо і вислав на Луцьку волость, а по сій „першій пересторозі“ зажадав від Ярослава луцького, аби відіслав від себе Володимира. Інакше загрозив йому походом, і Ярослав луцький, бачучи що не жарту, відіслав Володимира з матірю до її брата Михалка в Торчеськ. Відти поїхали вони в Чернигів; потім Ольга тоді ж таки подала ся в Володимир суздальський, до родини, й там умерла десять літ пізнійше, постригши ся в черниці перед смертю. Володимир же помирился якось з батьком і вернув ся¹⁾.

Але відносини між ними таки не поправили ся. Десь в р. 1182—3 Ярослав вигнав сина. Знову нічого не чувати, аби бояре галицькі чимсь піддержали Володимира. З сусідніх князів теж ніхто не хотів прийняти його до себе, боячи ся його батька по тім прецеденсі з Ярославом луцьким: ані Роман володимирський, ані Інгвар Ярославич дорогобузький, ані Святосполк туровський. Аж у свого вятя — славного Ігоря Святославича, в Путівлю знайшов Володимир пристановище і пробув тут два роки, поки Ігореві не удало ся помирити з ним Ярослава²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 388—9, 422.   ²⁾ Іпат. с. 428.

По за тим з внутрішніх відносин Галичини за Ярослава з'ясувало дуже мало. Літописець каже, що він „ростроїть“ землю своєю — привів її до прегарного стану. Але в чім було те строєння, вона не пояснює — чи означає се добру управу, справедливість, суд, чи належить до зверхнього вигляду її — нпр. різних церковних будовань. Останнє ближше б відповідало загальному тону сеї характеристики. Надмірний розвій боярської сили не міг причинити ся до особливої справедливости в управі. Сам Ярослав підніс перед смертю, що він „одиною худою своєю головою ходя“ задержав при собі всю землю Галицьку; він говорив тут, очевидно, про свою зверхню одновластність, — що не давав за життя своїм синам волостей, але все ж таки ці слова звучать іронічно супротив гої безрадности, яку показав він супротив боярської олітархії і яка виразно показала, що Галичиною править не „одна худа голова“ князівська, а многоголове боярство.

Що правда на зверх та боярська революція Ярославового престижа не понизила, і його посмертна характеристика, як ми бачили, підносить не тільки його мудрість й честь, яку він мав по чужих землях. Особливо в гран-сеньєретві Ярослава ударило те, що він сам не ходив у походи, як інші руські князі, тільки виручав себе воеводами, або й наймав полки у сусідів (як польські полки в епізоді 1171 р.).

Ярослав умер 1 жовтня 1187 р. По словам літописця він, почувши себе смертельно хворим, скликав до себе на двір боярство, духовенство — „збори вси и монастыря“, „и иищяи, и спяныя и худыя“ — „уюю Галицьку землю“, і протягом трох днів гостив їх, роздаючи милостинню монахам і бідним та прославив всіх, аби пробачили йому всі його вини. Така християнська покора, очевидно, дуже розчудила літописця, а не менше заімпонувала княжа щедрість: три дні роздавали по всьому Галичу княжу милостинню й не могли роздати всіх грошей, призначених на се князем. Свій політичний тестамент натомість Ярослав звертає не до всієї галицької людности, лише до самих бояр. „І так говорив він своїм мужам: за свого життя я один тримав цілу Галицьку землю, а по смерті віддаю свій стіл Олегови, моему меньшому синові, а Володимирю даю Череминьль“. „Олег був син Настасїї, поєнне літописець, і Ярослав любив його, а Володимир не слухав ся його, і тому не дав йому Галича“. Віддаючи Володимирови, старшому синові, Череминьль, стіл по старим традиціям старший від Галича, Ярослав може хотів тим бодай з формального боку заховати десогит. Володимирю він казав присягнути, що не буде шукати Галицької

волости, і на тім же записяг бояр. Другого дня по смерті поховали Ярослава в галицькій катедрі Богородиці¹⁾.

Його смерть була початком замішань, що привели Галицьку землю, таку славно й імовіятну за часів Ярослава, на край політичної смертя, та зробили з неї приману для різних претендентів. Ферментом послужили політичні змагання боярства, що так недвозначно показало свою силу вже за Ярослава.

Хоч боярство присягнуло Ярославу сповнити його тестамент, але мати князем сина спаленої ними на стосі Настасії, галицьким боярам було дуже ненаручно. Володимир, мабуть, теж не мав охоти задоволити ся другорядною власттю, тож зовсім природно, що зараз же по смерті Ярослава, як каже літопись „бысть мятежь веихъ в Галичской земли“. Галицькі бояре увійшли в порозуміння з Володимиром і вигнали з Галича Олега. Той подав ся до Рюрика, а Володимир „сів у Галичу, на столі діда свого й батька свого“, зазначає літописець, шмиглюючи тим певне співчуте побіді законного наступника над нещлюбним княжичом²⁾.

Київська літопись на тім уриває своє оповідання: вона нічого не знає про дальшу долю Олега і вертає ся до Володимира уже з тим, аби оповісти про боярську конспірацію против нього. Але єсть одно оповідання у польського сучасного хроніста Кадлубка, толковане ріжними способами, але по всякій правдоподібності сюди принадлежне: а хоч є в нім ріжні помилки й непевности, поминати його з легким серцем трудно. Оповідання се, по видуценню його з усяких помилок, говорило б нам, що Олег, не знайшовши помочи у Рюрика, удав ся в Польщу, до Казимира Справедливого, і той в поміч вибрав ся походом на Володимира. Невважаючи на поміч волинських князів — Романа і Всеволода, Володимир мусів уступити ся з Галича, і Олега осаджено тут на ново. Але по дуже короткім часі³⁾ Олега струїли „свої“ і Володимир засів у Галичу на ново, а за поміч дану Поляками Олегу віддячив їм нападом на Польщу і позабрав звідти в неволю між иньшими кілька значних жінок⁴⁾.

Висаджуючи на галицький стіл Володимира, бояре могли числити на те, що він, завдячуючи їм свій стіл, буде тим більше

¹⁾ Пат. с. 441. ²⁾ Пат. с. 442. ³⁾ modico tempusculi interiecto.

⁴⁾ Подаючи докладний розбір сєї крутої справи в прим. II, я тут зазначаю тільки, що в сій формі се оповідання має право на довіру, хоч з огляду на трудности, які з ним заходять, все таки треба його брати в певною резерву.

готовим до всяких уступок для них. Але перечеслили ся: Володимирова боярська олітархія зовсім не була симпатична, і він старав ся відсувати її від впливу на державні справи, як каже літописць: „думы не любинеть с мужми своими“, себ то не любив радити ся в державних справах з всіми старшими своїми боярами, а обмежав ся тіснійшим кружком своїх „приятелів“¹⁾. Се поставило бояр у ворожі відносини до нього.

На своє нещастє, Володимир при тім був дуже нецоправним в своїм приватнім житю й тим додав багато поводів нарікати або й агітувати против нього. Літописць, служачи, правдоподібно, відомоном таких боярських агітацій против Володимира, каже, що він був великий піяк — „бѣ любезнявъ питию многому“, і розпустник: „коли подобала ся йому чия жінка або донька, він сякоміць забрав до себе“. Безперечно, що в тім де що побільшено. Насамперед такі прикрі прикмети не могли з'явити ся у Володимира відразу, скоро настав князем: мусіли його вдачу знати й перед тям, і коли се не перешкодило боярам порушити за для нього присягу Ярославу, видно, що Володимир не був уже такий страшний ледащо, принайжні — його вдача не шкодила його популярности. Ті подробиці, які літописець подає про розпустний спосіб його життя, знов таки зовсім не годять ся з вище поданою характеристикою: він каже, що Володимир жив з якоюсь попадею як з жінкою: „ноя у попа жену и постави себѣ жену“. Що стало ся з Володимировою шлюбною жінкою Болеславою, донькою Святослава Всеволодича, з котрою оженив його батько в 1166 р., не знаємо, але видно, що підчас конфлікту Володимира з боярами її не було на світі, бо бояре заявляють свою готовість знайти йому жінку, яку собі схоче. Мав від неї синів, котрих тримав як би шлюбних синів, і коли бояре зажадали від нього, аби видав їм сю попадею на смерть, волів тікати з Галичини, ніж се зробити. Очевидно, се все зовсім не годить ся з характеристикою такої крайньої розпусти, якою мотивує літописець ворогованнє бояр до нього: „увѣдавъ Романъ, ажъ мужи галичкни не добре живутъ с княземъ своимъ про его насильа, зане гдѣ улюбивъ жену иль чью дочь, понжашеть насильемъ“. Правдоподібно, бояре і тогочас мало журили ся моральністю свого князя, а гнівали ся на його старання поминути їх в політичних справах, в тій „думі“, і тільки цокривали се отим ніби то подраженнєм від неморальних учинків князя.

¹⁾ Іпат. с. 444.

Се подразнення бояр на Володимира задумав використати володимирський князь Роман. Як близький сусід, він від давна слідив за галицькими справами. До нього, як ми бачили, утік Володимир, вигнаний батьком, тільки Роман тоді його не прийняв, боячи ся Ярослава. Пізнійше він посвоячив ся з Володимиром, видавши доньку Федору за його старшого сина (від тієї попаді?)¹⁾. Тепер Роман задумав використати боярське роздражнення, аби висадити свого свата з волости. Він, як каже літописець, розпочав зносини з галицькими боярами, „без опаса“ — не дуже й криючи ся, та намовляв їх, аби вигнали Володимира, а його взяли князем.

Така поміч з за границі для галицьких бояр була дуже на-ручна. Вони зважали ся з Романом в конспірацію, присягли одні одним на вірність і „зібравши свої полки“, ладили ся до повстання з тим, щоб або зловити Володимира, як зробили з його батьком, або й убити; так принаймні представляє се собі літописець. Але їм не удало ся притягнути до себе всього боярства. „Володимирові приятелі“ — ота шпестина боярства, яку він при-близив до себе, усуваючи ся від інших олітархів, тримали ся по його стороні й далі, й супроти сього Володимирові вороги не відважали ся на отверте повстання. Тож задумали вони змусити свого князя, аби втік з Галичини — хоч се мусіли уважати далеко менше певним успіхом для своєї революції. Як і за Ярослава, вони причепили ся й тепер до родинних справ князя. Урядивши якусь демонстрацію, залвли князя: „княже, ми не на тебе підняли ся, але не хочемо кланяти ся попаді — хочемо її вбити, а тобі жінку знайдемо яку схочеш“. „Сеж вони казали, поясняє літописець, аби його настрашити й змусити до утечі, знаючи, що він попаді від себе не пустить“.

І дійсно вони не помилили ся. Володимирко, памятаючи історію Настасії, злякав ся за свою жінку, а не надіючи ся, видко, оборонити ся від бояр, постановив шукати захисту й помочи за границею. Забравши жінку й синів (невістку — Романівну Федору бояре відібрали від нього, аби не була в його руках закладницею проти Романа) та своїх приятелів бояр і свої скарби, він утік до угорського короля. Вибрати багато не мав, супроти ворожнечі Романа та тісного союзу його з польськими князями. І угорський король заявив повну охоту заопікувати ся Володимиром, присягнув

¹⁾ З контексту літописця с. 444—5 виходить зовсім виразно, що йде мова все про тих синів від попаді.

йому допомогти і зібравши військо пішов з ним на Галичину, ніби то — вертати престіл вигнаному.

Тимчасом бояре так легко вигнавши Володимира, зарав же післали по Романа, а той з легким серцем віддав свою Володимирську волось брату Всеволоду і навіть присягнув, що не буде її жадати назад. „Більше мині того Володимира не потрібно“, казав він супроти перспективи галицького столу, і без великих заходів посіпнився в Галич. Там його прийняли й князем оголосили, але слідом прийшла вість, що Володимир з угорською помочню зближаєть ся — вже перейшов гори. Ся вість застала Романа зовсім не приготованим, і він нічого ліпшого не надумав, як те щоб забрати Володимирове майно, яке ще лишило ся, і з своїми галицькими партизанами тікати з Галичини. Угорський король без усякої перешкоди війшов у Галич, але повна безрадіність Галичан осямілила його до зовсім несподіваного кроку. Замість аби посадити Володимира „на столі його батька і діда“, він аренитував його, а посадив у Галичу свого молодшого сина Андрія. Управу дав галицьким боярам, але для забезпечення їх вірності позабирав від них закладнів з собою в Угорщину. Володимира з жінкою теж відвезено на Угорщину і там владжено до вежі.

Аж тепер був сповнений запоміт Кольомана — пімстити ся на галицьких Ростиславичах за страшну перемишльську катастрофу. Мета, поставлена угорською політикою мабуть іще перед столітєм — опанувати обидва боки Карпатів, здавало ся, вже сповняла ся, й ми маємо з сього часу (1189) документ, де угорський король титулуєть ся „королем Галичини“ (rex Galaciae)¹⁾.

Тимчасом Роман муєів відпокутовувати свою легкодушність. Подав ся він до Володимиру — брат Всеволод зачинив перед ним ворота і не пустив. Подав ся за помочню в Польщу — потіхи не знайшов і там. Аж у тестя — Рюрика знайшов він нарешті пристановище з своїми Галичанами і покликуючи ся на вісти — запросини, які приходили до нього з Галичини, намовив дати йому поміч — іти здобувати назад галицький стіл. Але надії

¹⁾ Що правда, одинокість документа робить сю справу не зовсім певною, тим більше, що се документ не самого короля, а єпископський — Fejér II с. 247 (2/V 1189). Перед тим маємо такий титул на одній грамоті 1124 р. — кор. Стефана (Fejér II с. 67), але сей титул (Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Gallitiae Bulgariaeque etc. rex) власне робить сю грамоту зовсім підозрілою.

Романа на прихильність Галичан були марні. Галичина не рушила ся, коли передовий полк його перейшов галицьку границю й захопив пограничний Плієніськ. Галицькі бояре разом з угорським військом пішли на нього й вибили з Плієніська. Супроти того Роман з своїми невзначними силами не відважив ся йти далі на Галичину, й відіславши назад Рюрикову поміч, пішов знов у Польщу. На сей раз Мешко Старий взяв ся йому помагати і за його помочию Роман попробував відібрати собі від брата Володимир. Але видно таки ся поміч не була значна — Всеволод не піддав ся. Аж нарешті Рюрик, до котрого знову удав ся Роман, уступив ся за своїм зятем: „насла с грозою на Всеволода“ і той віддав Романови Володимир. На тім ся Романова одісея скінчила ся¹⁾.

Судячи по тій пробі Романа, можна-б було думати, що панування Угрів у Галичині стоїть міцно. Боярство, маючи цілу управу в своїх руках, отже формальну олігархію під номінальною зверхністю угорського королевича, могли-б уважати такий стан річей дуже користним для себе. Проба Романа розбила ся о солідарний опір угорської залози і галицьких полків. Але чужоземна окупація мала против себе глуху опозицію в краю і поза краєм. Київський митрополит підбивав київських князів, аби постарались вернути Галичину; „се чужоплеменники відібрали вашу отчину, варто-б вам заходити ся коло того“, казав він їм, і голос його певне був не одинокий. Може знаючи щось таке, або бодай передчуваючи, угорський король старав ся притягнути на свою сторону Святослава київського — старшину, бодай номінального, руських князів; просив прислати до нього сина, надавав при тім ріжних обіцянок — мабуть обіцяв тому сину волость у Галичині. Але Святослава стримав від того Рюрик, і натомість рішили вони йти разом — відібрати Галичину. Лише не прийшли до згоди в тім, як потім собі Галичину поділити, і на тім все скінчило ся²⁾.

З Галичини, як ми бачили, в початку виходили заклики до Романа, „ведуть мя Галичане к собѣ на княженіє“, казав він Рюрику. Потім — коли сили Романа показали ся за малі, „Галичани мужи“ вислали вістку до сина нещасливого Івана Ростиславича, Ростислава Берладничича, що перебував тоді в Смоленську, і звали його до себе „на княженіє“. Ростислав дуже утішив ся сим і вибрав ся, з чим мав, походом на Галичину. Він розпочав його від „україни галицької“, не знати котрої, можливо — що від Понизя, як і його батько в 1158 р. Тут він узав два погра-

¹⁾ Іпат. с. 445.   ²⁾ Іпат. с. 446.

ничні городи й не протягаючи часу рушив з своїм маленьким полком, як йому радили Галичани, просто на Галичі покладав ся на обіцянку галицьких бояр, що зараз приступлять до нього, скоро з'явить ся його полк. Кілька бояр справді придучило ся до нього, в своїмн дружинами, в поході, але коли прийшло до рішучої битви, галицькі бояре знову зникнули. Королевич розпоряджав великими силами, бо король в огляду на поголоски про похід руських князів на Галич прислав нові сили, а частина галицьких бояр, котрих свояки були закладниками в руках угорського короля, не годили ся відступити від Угрів — „держаться ся крѣпко по королевича“. При тим же зносини галицьких бояр з Ростиславом не вістали ся для королевича в секреті, і він плюнував їх. Літописць згадує, що він наново заприсяг їх підчас походу Ростислава, але мабуть такими моральними заходами він не обмежив ся для свого забезпечення.

З того всього галицькі бояре не відважили ся приступити до Ростислава, коли він прийшов під Галич, і зовсім льояльно ударили на його бідний полк разом з Уграми. Навіть і тих кілька бояр, що приступили перед тим до Ростислава, побачивши „лесть братії своєї“, відступили від нього перед битвою. Побачивши се, дружина радила Ростиславу тікати, але він з ревігнацією постановив довести справу до кінця: „Братя, пореповідає літописець його слова до дружини, — ви знаєте, в чім вони мині присягли; отже коли вони тепер настають на мою голову (ловять головы моєя), то нехай їм Бог судить і той хрест, що вони його мині цідували; а я не хочу блудити по чужій землі, волю положити свою голову в своїй отчині!“ В битві Ростислава збито з коня і раненого взято в неволю. Коли його ледви живого привезено в Галич, вість про се і жалість по княжичу, котрого ще батька колись кликано до Галича на стіл, розбурхала людей. Місто підняло ся, щоб відбити його від Угрів і оголосити князем. Тоді угорські воєводи, як оповідає літописець, аби перебити се повстанне, „приложили смертельне зіле до його ран“, і він зараз умер. На тим повстанне й скінчило ся.

Але зносини бояр з Ростиславом і се повстанне ще збільшило підозріливість Угрів і озлобило їх на Галичан — „знали вони лесть галицьку, що Галичани шукають собі князя руського“. Се озлобленне приводило чим далі до більшого обопільного незадоволення, тим більше що зі сторони дуже ще малокультурних Угрів воно виявляло ся часом в досить драстичних формах. Літописць, може бути — побільшуючи, оповідає поголоски, що Угри

почали „насилъ дѣяти во всемъ“: почали забирати собі жінок і доньок галицьких, ставити своїх коней по церквах і по хатах і т. и.

Серед такого загального незадоволення на Угрів у Галичині, несподівано з'явився тут Володимир. Він викрався з вежі, до його замкнули разом з жінкою й синами, підкупивши собі сторожів; літопись каже, що він звив собі шнури з нарізаних смуг полотна, і спустився з ними з вежі, і втік з сими сторожами до Німеччини. Удавши ся на двір цесаря — до старого Фридриха Барбароси, перед самим хрестоносним походом, отже десь на початку 1189 р., Володимир просив його допомогти йому вернути ся в Галич, а за те прирік йому давати річно дві тисячі гривень срібла — отже піддавав ся під його зверхність. Літопись каже, що цесар особливо заінтересувався ним, довідавши ся, що Володимир свояк Всеволода суздальського. Та припустивши навіть, що ім'я Всеволода мало дійсно таку славу в Німеччині¹⁾, прийдець ся признати, що ані посвоячення Володимира з ним, ані обіцянка багатой данини не подвигнула цесаря, зайнятого хрестоносним походом, до якоїсь енергичнійшої участі в справі Володимира. Літопись каже, що він лише вислав Володимира з якимсь своїм мужем до польського князя Казимира Справедливого, й поручив йому як своєму васалю, допомогти Володимирови вернути собі Галич. Казимир дійсно вислав з Володимиром військо під проводом звістного в польській історії воеводи Миколая, і Володимир з'явив ся з польським військом в Галичині.

Судячи по оповіданню літописи, Володимирові без особливого труду удало ся вернути собі стіл. „Галицькі мужі, каже вона, стріли з великою радістю свого князя й дідича, а королевича прогнали з своєї землі“. Може бути, що супроти загальних симпатій для Володимира сама ся несподівана поява його відібрала у Угрів всяку енергію до опору, бо вислане Казимиром військо само по собі ледви аби було дуже значне. В Спасів день — в серпні 1189 р. Володимир засів знову на батьківській престолі²⁾.

¹⁾ Сей епізод літописи взагалі визначаєть ся вірою в незвичайне політичне значіння Всеволода і мусів вийти від якого небудь його прихильника.

²⁾ Наше головне джерело про ці події — Київська літопись (Іпат. с. 447—48) оповідає про ці події під р. 1188—1190, але мабуць трохи спінять ся (хоч взагалі її хронологія в сих роках досить правильна — див. вище с. 219): оповідання про третій хрестоносний похід, що розпочав

„Володимир же утвердив ся в Галичу і від того часу ніхто не наставляв на нього“, кінчить оповідання Київська літопись. Такому категоричному висказу можна вірити — принаймні коли не що до цілого дальшого князювання Володимира (бо не знати чи писано се вже по смерті його, і я-б скорше думав протилежно), то що до кількох літ по його повороті. Літописець поясняє се тим, що Володимир, вернувши ся в Галичину, піддав ся під протекцію Всеволода суздальського: „післав до Всеволода, вуй свого, в Суздаль, просячи його: отче й господине! затримай при мні Галич, а я буду божий і твій, з усім Галичом, заведи в твоїй волі“. Всеволод прийняв його в свою оборону і вислав своїх послів до всіх князів, до короля угорського і в Польщу¹⁾, повідомляючи про свою протекцію над Володимиром та кажучи їм присягнути, що не будуть старати ся відібрати Галичини від його сестриччя. Хоч в сих словах відблала ся таж надмірна віра в силу і впливи Всеволода, зазначена вже вище в сій епізоді, але протекція Всеволода, що тоді мав великий вплив між українськими князями, дійсно могла до певної міри зміцнити становище Володимира: Всеволодович-ж теж нарочно було мати вірного союзника на Україні. Окрім Всеволода бачимо Володимира в союзі з Рюриком: підчас конфлікту Рюрика з Романом (1196) Володимир помагав йому на Романа²⁾. Але найбільшою підвалиною сили Володимира треба уважати привязанне до нього галицької людности, по реакції недавніх пригод угорської окупації, і тим привязаннем головню треба толкувати, що Володимир спокійно просидів ті десять рік, що відділяли його поворот в Галичину від смерті.

Десять 1198, чи правдоподібніше може — 1199 р. умер

ся в маю 1189 р. стоїть у ній під 1190 р. (в се же лѣто иде царь нещѣкый...). Воно іде безпосередню по оповіданню про Володимира; вступні слова: „въ то же лѣто“, очевидно, належать до року Володимирової утечі. Супроти того Володимир міг бути у цесаря найпізніше весною 1189 р. Припустити, що тут іде мова не про Фридриха, а про його сина Генриха VI, що заступає батька підчас того походу в рр. 1189—90, трудно: літопись, певню, не назвав би його „царем“.

Окрім того оповідає про сей епізод Кадлубек (с. 512—5), за ним, з ріжними довільними змінами, Богухвал (с. 535) і Другош (II с. 121). Але тут Володимира виганяє Казимир за його папад на Польщу; посередництво цесаря в сій справі не згадуєть ся, й Казимирова поміч виходить актом крайньої і несподіваної великодушности з його боку, що обудила незадоволенне серед польських палів.

¹⁾ В літописі: и ко королеви в Ляхы (Іпат. 449), але, очевидно, треба читати: „д в Ляхы“, бо короля там не було. ²⁾ Іпат. с. 468.

Володимир¹⁾. Близьких подробиць ніяких не маємо. Знаємо, що він мав двох синів від тієї нешлюбної своєї жінки, але вони разом з нею зістали ся в Угорщині, коли Володимир утік звідти, і що з ними стало ся, напевно не знаємо. В одній папській грамоті 1218 р. згадують ся „руські королі з Галичини Василько й Володимир-Іван“, як жертводавці одного монастиря в полудневій Угорщині, і дуже можливо, що се були Володимирові сини; вони могли дістати якісь уряди в словянських землях Угорщини, як пізнійше се було з галицьким претендентом Ростиславом²⁾. У всякім разі ні їх, ні якогось иншого (приваного) мужеського потомства Володимира в момент його смерти в Галичині по всякій правдоподібности не було, а й пізнійше в галицьких справах їх зовсім не чути. Династія Ростиславичів, коли не фактично, то бодай формально перервала ся, а з тим кінчить ся і відокремлене жите Галичини, що завдячала свій політичний і культурний зріст сій династії. В руках нової династії вона стала підставою ширшої держави, котрої історію оглянемо в дальнім томі. Тепер же зберемо відомости про територію, осаді й внутрішнє жите Галичини в XI—XIII в.

¹⁾ В руських джерелах нема дати смерти Володимира; в останнє Володимир згадуєть ся, як ми бачили, в осени 1196 р. (Іпат. с. 468), про Романа ж у Галичині чуємо 1201 р. (під 1202 р. в Лаврентієвській, що тут співзвучь ся о оден рік). Дату 1198 р. дає Длугош. Його хронологія руських подій взагалі дуже кулява, він то співзвучь ся, то співіште ся незвучайно, але на сей раз може він і мав перед очима якусь записку — пор. його приписку в Monumenta Pol. hist. II. 800. Я одначе скорше був би за трохи пізнійшою датою — нпр. 1199 р., виходячи от з того: Київська літопись, що тут досить интересуєть ся галицькими подіями і повинна б згадати про смерть Володимира, а знов у хронології сих років акуратно кінчить ся 1198 р. (1199 і 1200 зайняті похвалою Рюрикови), — про смерть його не згадує; через те правдоподібнійше, що він умер не 1198 р., а 1199 наприклад. Мабуть такии самими міркуваннями прийшов до такої дати й густинський компілятор (с. 327), бо у Кромера і Бельского, котрих він цитує, сеї дати він не мав.

²⁾ Theineri Monumenta Hungariae I с. 10: annum cere reditum tredecim cantariorum a Basilica et Iohanne Blandemero Rusorum regibus apud Galizam vobis (монастирю in Labegria, коло р. Сави) concessum. Думати про справдєннє галицьких князїв — Василька Ростиславича і Володимира Володаревича тут трудно. Не можна думати й про Володимира Ярославича з огляду на се імя Василька, отже се якісь инші князата з галицької гнастії, а з тим apud Galizam скорше треба розуміти як їх титул, ніж як місце, з котрого мали йти ті надані ними монастиреви доходи. В літературі предмету, скільки знаю, вперше на тих князїв звернув увагу і відгадав їх пок. Шараневич в Hungariorum Chronik с. 117—8.

Вище, обговорюючи границі Волни¹⁾, визначили ми заразом, по можности, східню й північну границю Галичини. Перед прилученням до Галичини волостей Червенської (Белзько-Холмської) і Дорогичинської *си границя йшла біля менши вододілом Дністра і Припети, потім, переходячи в басейн Буга, відтинала на користь Галичини його верхівя і йшла до Сяну в напрямі означени більше менше белзьким Потеличом і галицьким Любачовим, так що пограничними ріками можна-б уважати Рату (від Волни, себто Червенської землі) і Любачівку (від Галичини). По прилученню Белзької, Холмської й Дорогичинської волости до Галичини територія її виступила далеко на північ на Побужу, маючи східньою границею здебільшого Буг (але переходячи на його правий бік на полудню, в Бужевській волости, а на півночі, за Бугом займаючи береги Мельянка, Дорогичина й Більська). На півночі се галицьке Побуже сягало Нура і Нарови, поки не перейшла за Наров, а західня границя його йшла майже просто на полудень від устя Нура на вододіл Лади і Вепра²⁾.*

На Посяню крайнє руське місто згадане в сучасних джерелах — се Черевореск³⁾; але з певніших вказівок видно, що границя тут сягала значно далше за се місто. Так волости Крешівська (Krzyszow) і Замхівська (Zamech), що займали майже ціле поріччя Танви, зачисляли ся до Перемишльської землі, і сойма конститутція 1588 р., що надавала Замойському староства Крешівське і Замхівське, вразно зачисляє їх до „руських земель“⁴⁾. Взагалі границі земель і воєводств консервували ся в старій Польщі досить добре, й ми з значною певністю можемо виходити від них, визначаючи границі давніх руських земель, де бракує нам старших вказівок; треба пам'ятати лише про зміненість тутешніх границь в часах староруських, в боротьбі Польщі і Руси за пограничні землі.

¹⁾ Див. вище с. 312—3. ²⁾ Літературу історичної географії Галичини див. в прил. 9. ³⁾ „Иде Лесцько на Льва и взя у него город Черевореск“ — Іпат. с. 582, пор. с. 586.

⁴⁾ Volum. legum II. 267: *dzierzawy Krzeszowska i Zamechska w ziemiach Ruskich, bądź też u w wojewodztwie Belskim leżące; останній додаток про Белзьке воєводство, зроблено тільки „на всякий випадок“, бо Замхівське староство все зачисляєть ся до Перемишльської землі — див. поборові реєстри Перемишльської землі XVI в. в Zródła dziejowe XVIII. I с. 139 і 24. Тут бачимо й склад сих волостей (для Замхівської див. також Жерела до іст. України-Руси т. II). Осади: Гута Крешівська і Майдан Кляжпільський показують, що границі Крешівської волости займали правий (північний) берег Танви.*

На лівім боці Сяна область річки Требішні належала ще до Перемишльської землі обома берегами: її лівий бік в нижній частині належав до староства Лежайського (село Сарина, в актах XV в. зачислюване до Лежайської королівщини), а в верхній частині, на тій же боці, містечко Соколів заложено на ґрунтах „Переворського повіта“, як значить ся в осаднім привилею XVI в.¹⁾ Далі границя ішла, очевидно, вододілом Вислока і Вислоки: на лівім боці Вислока акти XIV в. вказують нам в Перемишльській землі Ряшів, на горішнім Вислоку Коросно і село Роги на р. Любатовій²⁾, при тій одна в сих грамот виразно покликуєть ся на часи руських князів в тій означеню границь. Як пограничні осадн Сандомирської землі називають вони Мрову (теп. Мровля на північний захід від Ряшева) і Домброву (мабуть Домброва межн Судишевим і Ряшевим)³⁾. Що стара границя Галичини ішла дійсно на захід від Вислока, се potwierджує й звістка Длутоша, як Володаревичі по смерті батька вислали військо в Польщу, але воно „ледви діткнувши ся польських границь — спаливши кілька сіл коло Вислоки, вернуло ся назад“⁴⁾. Дуже правдоподібно, що Длутові зачерпнув і сю подробицю про Вислоку з руського джерела, як і цілу сю звістку. З неї-б виходило, що польська границя ішла десь недалеко Вислоки — правдоподібно по правім боці її⁵⁾.

Коліно Вислока, де тепер міста Чудець, Стришів, Фриштак, виступає в польських руках уже в 1270-х рр., між маєтностями цистерціанського монастиря в Копшивниці, як польські волости, так

¹⁾ Akta grodz. i ziem. XIII s. 431 (вчислені села Лежайської королівщини), про Соколів — Baliński i Lipiński Starożytna Polska II s. 81. Пор. реєстри в XVIII т. ч. 1 Źródła dziejowe, sub vocibus.

²⁾ Грамота 1356 р.: oppidum Rzeschoviense cum suo toto districtu in terra Russiae situm, secundum quod antiquitus per serenissimos duces Russiae extitit limitatum — videlicet a villa Dombrowa, que ad terram Sandomiriensem noscitur adiacere, et ex alia parte protendentibus granicis usque ad villam Lanzaysko limitibus terrae Iaroslaviensis confinan(tibns), item a dextris versus Russiam descendendo usque ad limites castri Czudec — Codex diplomaticus Poloniae I s. 204. Грамота 1358 р.: villa nostra vulgariter dicta Rogi in terra Russiae prope Crosno sita in fluvio Lubatowa — Codex Malopolski III ч. 721.

³⁾ Моровля — villam super fluvim Mrowa in districtu Sandomiriensi... nomen ville Mrova imponendo, Kodeks. Malop. III s. 697, Домброва — в грамоті 1358 р., як вище. ⁴⁾ I s. 533, про се див. прим. 9.

⁵⁾ В актах XV в. вчислюють ся такі села Сяницького повіта на захід від Вислока: Баянка, Вислок, Вороблик, Лежани, Любатовка, Посада Верхня і Нижня, Роги, Торговиска — див. Akta grodz. i ziem. т. XVI, показчик sub voce: Sanok districtus.

само Ясло на Вислоці і рід сіт в його околиці в порічю Яселки¹⁾. Грамота ся одначе звітна нам тільки в пізнійших потвердженнях і ніяк не можна покладати ся на її вицпеленне монастирських мастностей. Цевнійше про принадлежність Польщі вислоцького коліна можемо говорити в 1320-х рр.²⁾ — воно мабуть не належало тоді до Руси; пізнійше і воно, і порічє горішньої Вислоки не зачисляло ся до руських земель — Черемнильської й Сяницької, і волости Ряшева, Коросна і Яслек замикали руську границу від заходу. Коросно також фігурує як польська волость — в привилею Лешка Чорного для біскупів любубських, але і він також не звістний нам в автентичнім оригіналі³⁾. Коли б числити ся з сими загадками для XIII в., виходило б, що єї області горішнього Вислоку й Вислоки часто переходили з руських рук до польських, бо з другого боку маємо впрасні вказівки, що границя Галичини на карпатських підгір'ю сягала значно далі на захід, займаючи порічя Вислоки, хоч все таки не досягала етнографічної границі.

¹⁾ Грамота Болеслава кн. краківського з 1277 р., *Kodeks Małopolski I ч. 93*, тут фігурує Фриштак, Добрехів, Гольцова, Зеленина воля, Городиско, Завалка, Глинник, Висока й ин. в колії Вислока, Ясло, Лайше, Лубно, Копитова, Бібка й ин. в порічю Яселки. Ясел фігурує і в старшій грамоті тогож Болеслава з 1262 р. (ib. ч. 60), звістий в тих же потвердженнях з XVI—XVII в. (З потвержень тих найстарше 1360 р., але жи не маємо й його в оригіналі. Тия часом декотрі з пазваших тут сіл виступають в 1348—1354 як королівські, напр. *Kodeks Małopolski III ч. 687 і 707* — Копитова, Лубно, Лайше).

²⁾ В реєстрах папського податку з 1326 р. (*Theiner Monum. Poloniae I с. 255*) фігурують між польськими парафіями Чудець (*Czudecz*) і Добрихів (*Debrschow*), коло Стришева. Добрихів виступає як мастиєть копшавницького монастиря в документі 1338 р. (*Kod. Małopolski III ч. 653*). В цитованій вище грамоті 1356 р. Чудець мабуть також не зачисляєть ся до руських земель. Для XVI в. див реєстри в *Źródła dziejowe XVIII. I і лацу*. Завважу, що вказав з 1326 р. і взагалі церковним границям особливе значінне надавав недавно проф. Потканський (*Granice biskupstwa krakowskiego, Rocznik krakowski IV*), уважаючи східню границу краківської дієцєї зарозом границею політичною і церковною (с. 226). Та при змінности політичних границь трудно говорити так категорично. Старою етнографічною племиною границею Руси й Польщі уважає він пущу, що тягнула ся „Вислоком, від устя Сяну“ (*Przywilej z 1086 roku — Kw. hist. 1903 с. 24*). Докази обіцяє він дати пізнійше, але досі єєї обіцянки не сповнив. З того що досі знаємо, така племина границя здаєть ся не дуже правдоподібною.

³⁾ Привилей з 1282 р. (*Riedel's Codex dipl. Brandenburgensis сєрия I т. XX с. 190 ч. 19*) звістий в потвердженню з 1305 р. (тамже ч. 25), передрукованім з Бекмана *Bischofthum Lebus, 1706, с. 7*; оригінал близьке

Про се свідчать виразно звістки про руську границю в Карпатах. В компіляції званій Угорсько-польською хронікою, говорить ся, що границі Русь, Польщі й Угорщини сходили ся на верхній Топлі і Торці¹⁾. Се потверджують угорські грамоти XIII і XIV в. Одна (з 1277 р.), вичисляючи ряд осад в області горішньої Топлі, в околиці Габолтова і Бардіва, каже, що її осадн лежать коло границь Угорщини з Польщею й Русією²⁾. Друга (з 1342 р.) говорить про замок, поставлений в сусідстві і сусужности з границями Русь й Польщі, деє недалеко Бардіва, в поріччю горішньої Топлі³⁾. Таким чином, по сім вказівкам русько-польська границя в XIII—XIV в. припадала більше менше на вододіл Попрада, Вислоки й Топлі. Крайньою руською осадю мав би бути Телич, коло Попрада, коли оповідання Волиньської літописи про подорож Даніла в Угорщину на Телич прикладати до нього (мніні се здасть ся вповні правдоподібним, що тут іде мова про сей Телич, але є й інші погляди на се, і налягати на сю звістку дуже не можна). З польського боку

незваний; сумніви що до змісту документу 1282 р. у Войцеховского *Szkice historyczne* с. 43, сумніви що до дати потвердження у Абрагама оп. с. с. 199. На потвердження того, що біскуп любуський мав до Коросна якісь права, Войцеховский вказує (с. 46), що він побрав там хедову давь „з Поляків“ в XIV—XV в., хоч саме Коросно було тоді королівським містом (*Liber beneficiorum* I с. 650). Може з таких поборів *in partibus* і вирости її претенції католицьких біскупів і монастирів до тих пограничних міст?

¹⁾ Про сю звістку й русько-польсько-угорське пограниччє див. в прил. 12.

²⁾ *Codex Agradianus* т. IX (*Monumenta diplomataria* XVII) с. 166: король Володислав потверджує графу Отону з Біберштайну надання свого батька кор. Стефана на *uniuersas possessiones seu uillas iuxta terminos, metas seu indagines regni nostri et regni Polonie ac Ruzye existentes... quarum nomina in privilegio predicti patris nostri dixit taliter contineri, videlicet villa Razlauth (вар. Razlauch, Раславиця на полудне від Бардіва), item villa Sancte Trinitatis (мб. Трочани над р. Секровою, тамже), ville Omnium Sanctorum (по мад. Mindszent, по слов. Біяцове, дальше на захід, уже за Спільською границею), villa Kobula (теп. Кобыле, по угорськи Lófalú, на полудне від Бардіва), villa Bardfa (Бардіїв, Mokuriang (слов. Мокролуц, мад. Ságratak на Топлі, вище Бардіва), Guehold (Gubolt, теп. Gáboltó), Margan (Murgan, Маргоня над Топлею, нинше Бардіва), Stenella (Szemella, теп. Спільно на верхівях Ондави) et Rodamyn (Rodoma, теп. Радома на схід від Маргоні). Перекла сього документа з варіантами (я винотував їх у скобках) в *Codex diplomaticus Fejérvá* V. 2 с. 406.*

³⁾ *Codex Andegavensis* IV с. 263. Король Людовик дозволяє бану Мукш поставити замість дерев'яного каменний замок *in quodam monte in medio quarundam possessionum eorum Wyfalu, Lythene, Karakow, Stra-*

крайнею осадою в угорських документах XIII в. виступає Мушина над Попрадом¹⁾. Судячи з деяких вказівок, можна думати, що й верхівя Топлі часом належали до Галичини²⁾. Ціла ся околиця мала важне стратегічне й торговельне значіння тому, що сюди (на Тилицький і Дуклянський прохід) ішла дуже жива комунікація між передкарпатськими і закарпатськими землями, тому й Русь, і Угорщина, і Польща дуже інтересувалися сею околицею, й вона мусіла часто переходити з рук до рук³⁾.

З Угорщиною, як видно з тих грамот XIII—XIV в., Русь межував з грубоного беручи Карпатський хребет — „горы Угорьскыя“, як їх звать наші пам'ятки⁴⁾. Так ся границя уставила ся правдоподібно ще в XI в. і держала ся потім. Ми ніде не знаходимо сліду, аби угорські чи галицькі волости значно переходили за гірський хребет, протинно — всі звістки які маємо вказують на те, що він був границею. Так по руським боці згадують ся недалеко Сянока „ворота Угорьскі“ — прохід і засіки, очевидно, в теперішнім Дуклянським проході⁵⁾, а по угорським боці виступають верхівя Топлі, в тих

thyna et Keykmezew vocatarum ac ad eosdem pertinencium in comitatu de Sarus in vicinitate et commetaneitate confiniorum Polonie et Ruthenie regnorum adiacentium et existentium eidanique monti circumadiacentium (давніх йому кор. Каролем), почасти за заслуги, tum etiam pro maiori et cerciori tuicione ac defensione confiniorum regni nostri circa confinia dictorum regnorum Polonie et Ruthenie constitutorum. З згаданих в сій документі сіл можна вказати Kükemezö (слов. Кукова) коло Топлі, пізше Курими, Строчин (Szorocsin) на Ондаві, Litinye (Луцина) недалеко Торці; з численних Ujfalu e Pés újfalu в сусідстві, на Торці.

¹⁾ Іпат. с. 566, Мушина виступає граничною осадою в грамоті 1209 року — Fejér III. 1. с. 79 (castrum Ujvar in finibus Polonorum — usque ad fluvium Poprad versus Muchina, пор. VIII 4 с. 231 і 234). Для означення угорсько-польської границі ще Fejér IV 3 204 (села між Попрадом і Топлею, на самій теперішній границі — prope Poloniam) і Codex Arpadianus VIII 242.

²⁾ Виходило б се з того, що до маєтностей Кошивицького монастиря, що тягли ся над Вислокою і Яселкою, належали також і землі над Топлею, коло Бардуїва — див. Fejér IV, 1 с. 168 і VI. 2 с. 376, отже й вони могли входити в склад тої спірної території.

³⁾ Супроти такої конфігурації руської границі в Карпатах приходить ся думати, що й на Підгір'ю вона сягала далі на захід, займаючи, бодай часами, й вислоцьке коліно. Я означаю сю границю на мапі в двох лініях, як максимальну і мінімальну, хоч ми й не можемо зновні докладно судити про розміри її зміни.

⁴⁾ Іпат. с. 2, 14, 97, 499, 507, Слово о полку Ігоревім X.

⁵⁾ Іпат. с. 509. На північній місці (с. 572) та ж літописець так пояснює, що то зветь ся вортьман: „се же б'вашеть (на русько-польській границі)

грамотах. В иньшій грамоті Карпати Шаришської столиці, себто горішніх Вислоків, зуть ся „руськими горами“ (*alpes Rutenie*)¹). Над Стриєм, коло стрийського проходу згадуєть ся Синеводсько, як руське місце²), а по угорським боці села: св. Миколай (теп. Чинадієво) і Солива (Свалява) на верхній Латориці, по обох боках засіки (*indaginis*), і Верецька, недалеко верхнього Стрия³). Тутешній прохід зветь ся „Руськими воротами“ в угорських джерелах XIII в.⁴). Нарешті в однім обводі границь з Семигорода (1228 р.) руська границя вказана в безпосереднім сусідстві „Климентових гір“, коло верхівя Бистриці⁵). Таким чином Карпатський хребет служив угорсько-руською границею на цілім протягу від Тилицького прохода до Семигорода. Так треба розуміти й звістний вираз Слова о полку Ігоревім про Ярослава Осмомисла, що його полки „підпірають гори Угорські“⁶). Відповідають сьому й оповідання літописей про угорські походи на Русь XII—XIII в.: вони все починають ся від того, що угорський король переходить „Гору“, себто Карпати, і кінчать ся тим, що він іде в гори: видно за „Горою“ був він уже дома.

Як видно з наведеної грамоти 1228 р. Семигородські гори служили за західню границю галицькому Понизю. Крайні галицькі осади, звістні нам на певно з наших джерел XIII в., не йдуть далі верхнього Пруту, де бачимо Коломию, і правого побережа

тїсто твердо, заве немощно бысть обойти его никуда же, тїмже нарїчахуть ся „Ворота“ тїснотою своєю“.

¹) Codex Patrius Hungar. VIII. 239.   ²) Іпат. с. 521.

³) С. Agrad. VIII. 68: *villam sancti Nicolai (Sz. Miklós) supra Munkach ex ista parte indaginis existentem et villam Zoloa (Szolyva) ex altera parte indadinis ac terram Werezka (Верхні і Долшні Верецькі на горішній Латориці).*

⁴) Rogerii Carmen miserabile гл. 14 і 20 (*porta Ruscie*).

⁵) Fejér III 2 с. 132 — опись границь частности Széplak (і тепер Széplak, на границі ком. Maros-Torda і Klausenburg). З огляду на інтерес сеї вказівки я перевів ближшу аналізу сеї описи: границя починаєть ся від берега Мароша, in loco Moggorew (Magyarо?) і Марошом іде ad castrum Vecheu (Vécs). відти звертає на полудневий захід, іде поуз село Luer (Löver), перетинає дорогу — magnam viam, quae ducit de Scerplak usque in Regun (Szász-Regen), потім скручує на північ й іде на побереже Soyon (Sajo?), далі сею річкою до її верхівя, потім горами Csuzberz, Bodagd (їх я на мапі не знайшов) ad alpes Clementis (теп. Kelemenizvor і Kelemen-Czebruk) et inde ad Russiam. Отже руська границя лежала десь недалеко від тих *alpes Clementis*, на північ або на схід, на верхівях Бистриці. Ця вказівка на територію теперішньої полудневої Буковини яко на Русь особливо інтересна. Хоч документ сей видано ще в 1829 р., він досі, скільки знаю, не був використаний.   ⁶) Розд. X.

середнього Дністра, де знаємо Василів, Онут і Кучелемин. Але до галицької території зачисляла ся тоді, як бачимо з тої-ж грамоти, і теперішня Буковина, а звістка апострофа Слова о полку Ігоревім до Ярослава Осмомисла протягає галицькі володіння чи галицькі впливи ще далі — в землі по дунайському Серету і нижньому Пруту, аж до нижнього Дунаю, де Ярослав „зачинив ворота Дунаєви“ і де в XI—XIII в. від часу до часу виступають перед нами в наших джерелах якісь руські князі й княжі волости. Одначе залежність нижнього Подунав'я від Галичини ледво чи була коли небудь тісною й певною, тому про сі подунайські волости будемо говорити низше в загальнім огляді чорноморських країв¹⁾.

Крайнею звістною нам осадою галицького Пониз'я на полудневім сході був Калюс на середнім Дністрі. Але заходи галицьких князів XII в. — відібрати собі полудневу Погорину або побожські городи, і союз галицьких бояр XIII в. з болоховськими громадами верхнього Бога і Случи показують (як я вже мав нагоду підносити), що галицьке Пониз'я не обмежало ся самим порічем Дністра, а сягало й далі на північний схід, на входді Богу й Дністра й на саме Побоже, хоч взагалі землі на Пониз'ю мусіли взагалі бути дуже слабо звязані з Галичиною.

Черейдім до огляду поодиноких осад. Тільки, на жаль, наші відомости тут дуже короткі.

Зачати випадає від найстаршого, бодай по нашим звісткам центра — Перемишля, але ним літописи наші, навіть Галицька — займають ся дуже мало²⁾. Судячи по нахідках предметів кам'яної культури³⁾, місцевість се була дуже здавна задюднена; але з руський часів находок у ній так як і не знаємо. Знаємо, що се була важна кріпость, ключ від Галичини від заходу, на головнім шляху, що вів поперек Галичини. Тому то в його околиці відбували ся часті й важні битви — от хоч би славна перемога над Утрами 1099 р., або битва Ізяслава з Володимирком 1152 р. Місця старого перемишльського города досі близше не досліджено. Серед замку стояла мурована „з квадратного каменя“ катедра св. Івана, поставлена Володарем Ростиславичем, і тут же поховане сього славного в історії Галичини князя⁴⁾. Але даремно-б шукали ми її руїн: як оповідає Длугош, Ягайло 1412 р., підчас свого

¹⁾ Гл. VIII.

²⁾ Літературу поодиноких галицьких міст див. в прим. 9.

³⁾ Таке кам'яне знаряддє з Перемишля було в колекції пок. еп. Ступницького — Zbiór wiadomości do antrop. krajowej XIV c. 24.

⁴⁾ Длугош I c. 532 (звістка зачерпнена, певно, з руського джерела).

побуту в Перемишлі, аби похвалити ся, що він зовсім не приятель схизматиків (як йому закидали), віддав руську катедру, „прегарно збудовану з квадратного каменя“, латинникам: казав викинути з церковних гробів руських небіжчиків і посвятити її на костел. Це і зроблено, серед гіркого плачу православних, не без присм-ности занотованого тим же Длугошом, а в 1470 р. сю стару руську катедру розібрано і з її каменя побудовано нову латинську катедру¹⁾. Єпископи перемишльські звістні нам тільки в XIII в. — першу таку звістку про перемишльського єпископа маємо з 1220²⁾, а з 1240-х рр. характеристичний епізод галицької літописки, де перемишльський єпископ виступає як прихильник противної Данилови партії, „корожолує“ против нього з Ростиславом, і висланий Данилом воєвода погромив і пограбив єпископський двір; літописець описує при тім багатий двір перемишльського єпископа, його гордих слуг в бобрових, волчих та борсукових шапках, і між ними згадується „славутний п'євєць Митуса“, що давніше „за гордость не восхот'є служити“ Данилові, і тепер був вхоплений і приведений силоміць до Данила³⁾. Катедра мусіла появили ся значно скорше — коли ще не в перших часах християнської проповіді, то найдалше за перших Ростиславичів, перед підвисяненням Галича на першу столицю⁴⁾.

Про княжий двір в самім Перемишлі не маємо ніяких подробиць, хоч він певно був, бо столицею Перемишль був не тільки в XI—XII в., а і в XIII, серед боротьби за галицький стіх, не раз діставав своїх осібних князів, хоч і не довговічних. В останнє знаємо тут на столі напевно Олександра Всеволодича, десь коло 1231 р.⁵⁾, але і пізніше Перемишль міг бувати столом молодних членів галицької династії. В середині XII в. згадується тут загородний княжий двір, „на лузі над Сяном“, багатий всякими запасами⁶⁾. По всякій правдоподібности, ще в часів руських князів, і то мабуть — ще в часів осібних перемишльських князів ведуть свій початок конюші села в околицях Медики, звістні нам від часів Ягайда: ще в XVI в. вони не робили ніякої роботи окрім конюшої

¹⁾ Длугош IV 148—9; див. також записку з одного рукописного євангелія перемишльської капітули у Петрушевича Историческое известіе о церкви св. Пантелеймона с. 24—5.

²⁾ 1 Новг. с. 211 (митрополит дав перемишльську катедру Антонію, відставленому від новгородської катедри).

³⁾ Іпат. с. 527—8 (1242 рік).

⁴⁾ Не після Галича, як і досі думає Голюбінский — I³ с. 698.

⁵⁾ Іпат. с. 509. ⁶⁾ Іпат. с. 310.

служби королівського стада: пасли й стерегли стада, косили для нього сіно, вправляли лопат і т. и. В обороні своїх традиційних свобод вони сфабрикували потім кілька грамот з іменем кн. Льва, але не знати чи була тут дійсно якась традиція зв'язана з його іменем, чи просто вплинув усьніх таких грамот в інших аналогічних обставинах¹⁾.

Традиція про Льва вяжуться також в старим монастирями в околиці Старого Самбора — Лаврівським і Спаським; там він мав умерти й бути похованим²⁾. Недавні спостереження, як зауваємо, мали вказати, що Лаврівська церква має заложенне русько-візантійське, типове для наших княжих часів³⁾. В Спасі є вибита в камені печера, що належала до старого монастиря (знесеного ще 1789 р.).

З інших городів Перемишльської землі Сянок мав важну стратегічну позицію на угорських шляхах; здасться, з них найбільш уживаний шлях був той, що від верхів'ями Вислока і Вислоки на верхів'я Топлі, на Телич і Бардуїв; другий ішов мабуть верхнім Дністром і Сяном⁴⁾. Кріпости доброї Сянік одначе не мав і тому в історії тодішніх воєн визначної ролі не грає. Інтересний він ще своєю першою вповні докладно і документально звісною нам громадою німецького права на Руси (1339 р.).

З воєнного погляду важнішим був Ярослав — сильна кріпость⁵⁾, прославлена великою битвою 1245 р., що закінчила боротьбу за галицький стіл XIII в. і в поетичним лезом описана в галицькій літописи. Город заснував або укріпив мабуть Ярослав Володимиркович, як передову позицію Перемишля. Сучасне урочище Зьвіринець вказує, що мусів бути тут і княжий двір.

¹⁾ Про се в моїй статі: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва (в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. 45). Найдавніша грамота про сі конюші села в Древностях Археограф. Комісії Моск. Археол. Общ. I с. 546.

²⁾ Див. про сі традиції в т. III гл. 1.

³⁾ На жаль сі поміри й пляни, зроблені інж. Мокловским, досі не опубліковані, була лише коротенька згадка про реферат в справозданніх краківської академії (1901, IV), то ж хотую се поки що лише як погомоску. Недавно проф. Колеса опублікував кілька пергаминових листків в Лаврівського монастиря, які він датує XII—XIII вв. та уважає останками старих монастирських книг (Лаврівські пергаминові листки в XII—XIII в. — Записки Н. т. ім. Шевченка т. 53). Зрештою про Лаврівський монастир статейка Шломанского: Лавровь, село и монастирь, в Сборнику Гал. Матиці, 1866).

⁴⁾ Олександр в Перемишля тікає на Угорщину, і за ним женуть „оли до Санока и вороть Угорських“ — Іпат. с. 509.

⁵⁾ Іпат. с. 532.

Друга стара галицька столиця — Звенигород (теп. село в пов. Бобрецькім) лежала на тім же головнім шляху, що йшов з Польщі, Чехії й Німеччини на Черемисьль, Городок, Звенигород, а відси розходив ся на північну Волинь — на Бужськ і Володимир, на полудневу Волинь і Київщину, на Галич і галицьке Поділля. Дуже корисна позляція на сій дорозі, на вододілі двох басейнів, бузького й дністрянського, лучила ся з стратегічними вигодами: він лежав на сухім горбі, окруженім насколо мочарами річечки Білки, що робили його неприступним в ті давні часи — як оповідає літописець в історії кампанії 1144 р. — під Звенигородом „полком не лажь баше бити ся тїсноты ради, зане болота пришли оли подъ горы“¹⁾. Се все було причиною, що місце се було здавна залюднене: ми маємо тут досить богати сліди життя за часів кам'яної культури, бронзової, римської (монети, фібулі). Останки руської культури богати, але не йдуть далі найзвичайніших предметів староруського життя (хрестинки й енколпіони, шклянні обручки, намиста, прясла і т. и.); одпнок не зовсім звичайне — се олов'яні печатки, котрих звісно досі три (між ними одна з іменем київського митрополита Константина, XII в.). Старий замок стояв, очевидно, на згаданім горбі, серед села, але його сліди знищено пізнішим замочком XVIII в., зайнятим тепер панським двором. Охороною для сього звенигородського замку служили виключно давні мочари (тепер висушені), бо сам горб підносеть ся дуже незначно над рівнем поля. Окрім того від полудня (миля від Звенигорода) боронить його високий, неприступний замок в с. Підгородищу. Літописні оповідання про облоги Звенигорода²⁾ представляють його взагалі як сильну кріпость. В сусідстві замку народня традиція вказує церквище, і дійсно, поливяні плитки різних форм, уживані в давній Русі для церковних підлог і прикрас, потверджують сю традицію; але фундаменти досі не досліджувано.

В літописних звістках Звенигород виступає у перше тільки під 1087 р. Вище я висловив гадку, що тоді мусів він бути стольним городом середнього Ростиславича Володаря. Стольним городом був він потім по смерті Володаря — в руках його сина Вокодмирка, потім Івана Ростиславича і нарешті Романа Ігоревича. Від коли виступає Львів, Звенигород починає тратити всяке значіння, і то так швидко, що вже в XIV в. ми даремно шукаємо його імени в тодішніх політичних подіях, в XV в. він фігурує як звичайне село, а в літературі затратила ся всяка традиція його

¹⁾ Лавр. с. 295.   ²⁾ 1146 і 1211 pp.

так основно, що до недавна старого княжого Звенигорода шукали аж над Дністром.

З околиці Звенигорода належить згадати Городок, що грає досить визначну роль в XIII в. як кріпость на дорозі з Чернішля до Галича. Про Львів буде мова нижче.

Про третю галицьку столицю — Теробовль наші звістки вже зовсім бідні. Літопись не дає про неї найменших подробиць, а яких небудь археологічних спостережень над нею ніхто досі не робив. Виступає вона в останній чверті XI в., як стіл меньшого з Ростиславичів Василька. В першій половині XII в. в Теробовельській волости висуває ся на перший план Галич, і при події Василькової волости між його синами Теробовль мабуть дістав ся відразу молодшому. По тім в такій ролі виступає він іще на початку XIII в., коли Володимир Ігорович, сівши в Галичу, віддає Теробовль своєму сину Ізяславу¹⁾. Але се був останній пробіск теробовельської традиції: потім він сходить рішучо в ряди провінціоанальних міст Галицької землі і не грає ніякої визначної ролі.

Перейдім до молодших столиць Галичини.

Галич оден в Галичині може похвалити ся якимись близькими (хоч завжди дуже не багатими) літописними відомостями²⁾ і увагою наукових та урядових сфер для його археологічних знамяток³⁾. Виступає він, як відомо, дуже пізно: вповні автентичну звістку про нього маємо доперва в 1141 р., коли він фігурує як старший стіл Теробовельської волости⁴⁾. Але слідом (від 1144 р.) стає столицею цілої Галичини, та в сій ролі зістає ся більше

¹⁾ Іпат. с. 484.

²⁾ Головнійші вказівки про Галич в літописі — Іпат. 319, 447, 486, 493.

³⁾ Літературу його, досить численну, хоч не дуже багату змістом див. в прим. 9.

⁴⁾ Першою історичною звісткою була б згадка про Галич в оповіданню Патерика про соляну кризу в Києві за Святуполка, підчас волинської війни (с. 154), але в утворі XIII в. ся подробиця може бути і пізнійшою. Потім маємо анокріфічну угорську грамоту в 1124 р., з титулом Gallitiae rex (як вище с. 449), і грамоту Івана Берладника з датою 1134 р., де він титулує себе „отъ стола галичского кнѣзь берладський“. Для 1134 р. такий титул теж треба уважати анахронізмом (сам по собі він не ясний, і не звичайний, і мав би означати претензії Івана до галицького стола). Зовсім нічого не варта згадка „Галичан“ під 1139 р. в Густинській коп. (Пол. собр. рус. лѣтоп. II с. 294), котру мабуть має на гадці проф. Дашкевич в своїй розвідці про грамоту Берладника (с. 376) — вона зачерпнена з пізніх польських копіляцій (проф. Дашкевич в сій своїй статі показує взагалі досить давню необережність в громажденню матеріалу).

менше до кінця XIII в., хоч уже від середини цього століття починають поруч з ним підіймати ся нові княжі резиденції — Холм, потім Львів. Та неважаючи на таке пізнє документальне виступлення його, маємо тут до діла, безперечно, з дуже давньою осадою: ціла місцевість, ограничена від півночі і сходу Дністром, а від заходу Лимницею (давнійша Чечва), де розлягав ся з своїми передмістями старий Галич, богата останками кам'яної й бронзової культури (вироби з каменя і рога, бронзові сокирки), а на осаді пізніших часів вказують римські монети. Про початок міста в XIII в., видно, була якась традиція: коло Галича була „Галичина могила“ і її зв'язували з початком міста; літописець, згадавши про сю могилу, обіцяє на иньшій місці оповісти про початок Галича¹⁾, але обіцянки сеї не сповнив. Очевидно се мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галиці (Галиця, прикметник Галичина), фундатора-епоніма міста, від котрого воно ніби назвало ся, як Київ від Кня, а з тим, видно, початок Галича переносив ся в якісь далекі часи. Недавніми часами пробували відгадати сю могилу в різних могилах Галицької околиці й розкопували їх, але розумієть ся, без результатів.

Наша літопись не дає ближших вказівок, де саме стояв давній Галич. Бачимо в неї тільки, що він стояв на правім боці Дністра, більш менше насупроти урочища Угольники. Знаємо, що княжий двір стояв на горі, очевидно — в самім „городі“-замку, так що з „переходу“ — коритара на поверсі, що лучив його з церквою Спаса, видно було зі сходу місто, а мабуть і дорогу на Більшів. Далі знаємо, що в тім же городі-замку стояла церква Богородиці, масивної будови, так що Угри, обложені в Галичу в 1221 р., зробили буди на ній фортифікації і відти били ся — стріляли й метали камінне. Окрім того в місті або в його околиці згадуєть ся монастир св. Івана. З воріт знаємо на імя тільки „Німецькі ворота“, зрештою ніяких ближших подробиць не маємо. Судячи по тому, що в частих війнах про Галич не стрічаємо ся з завазними облогами, він не був наручним для сильної і усьлішної оборони. правдоподібно — задля своєї великості, як і Київ. Звичайно він або піддаєть ся по короткій стрілянні, або як добре його обсаджено, а вороже військо не велике — воно й не пробує його брати.

Коли попробуємо сі скупі літописні відомости доповнити археологічними вказівками, стрічаємо ся з иньшою трудностю: останки старого житя, фундаменти монументальних будинків, фор-

¹⁾ Іпат. с. 484.

тифікації займають цілу просторонь між Дністром і Лімницею, аж до сіл Крилоса і Пітрича, яких 4 кілометри по лінії Дністра і яких 5—6 на полудень від нього (властиво — полудневий захід, по лінії Лукви і Лімниці). Супроти сього між дослідниками старого Галича вийшов гарячий спір, не покінчений і доси, проте, де саме був город, і тим часом як одні думають, що він стояв більше менше де й нинішній — в розі Лукви і Дністра, иньші його місцем уважають праве побереже Лімниці, а треті переносять його на Крилос¹⁾.

Головна трудність лежить в тім, що не можна знайти слідів укріплень і взагалі яких небудь слідів давнього города-замку. Городище заціліло над Дністром, низше Галича, коло с. Пітрича, друге — в Крилосі над правим берегом Лукви, але тут галицький замок XII—XIII в. стояти не міг — сьому зовсім противлять ся ті літописні вказівки, які я навів вище. Тутешні замки служили тоді хіба фортифікаціями міста, боронили його від полудня. Особливо інтересне городище Крилоса, дуже добре положене на високім розі (60 метрів над рівнем річки) між Луквою і її притоком (Мозолів) і добре заховане: ріг наоколо обведений валом, від полудневого заходу відбитий високим потрійним валом, а ще й саме городище переділене подвійним валом на властивий замок, „город днешній“, уживши давнього терміну, і передній. Властивий „город“ Галича мусів правдоподібно лежати над Дністром, більш менш на лінії між устем Лімниці і теперішнім Галичом, де в двох місцях наддністрянські горби підіймають ся більш менш до висоти криловського городища: се теперішня замкова гора і побереже Лімниці. Богатство слідів ріжних будинків на побережі Лімниці

¹⁾ Гадки, що Галич був на теперішньому місці, боронить завзято о. Петрушевич, задля сього, здасть ся, навіть відступивши від свого початкового погляду, що костел св. Станіслава був руською церквою XIII в.: він переносить тепер сей костел на XIV в. (зовсім неправдоподібно). Такий же погляд на місце Галича висловив Мловайський. Шаралевич, що в своїй першій книжці був такого-ж погляду на давній Галич, змінив його під впливом паходок, які показали ся в 80-х рр. на побережу Лімниці, й перешіс туди давній Галич; його погляд досить був прийнятий (Луцкевичом, Захарівичом, Земєнцким і ин.), але під впливом сього погляду безпотрібно, як явні здасть ся, його заступники старали ся довести, що церква Роджества в теперішнім Галичу (на котру головою вказують оборонці першої теорії) не може належати до руських часів. З теорією Галича на Крилосі виступив д. Чоловекій, справедливо піднісши, як слабе місце другої теорії, що над Лімницею нема слідів старих фортифікацій. Його доводи зробили, видко, значне вражіння й на Шаралевича.

в першій лінії підсувало-б гадку, що тут і стояв старий Галич, коли-ж бо знову трудність: нема слідів городища, а зникнути воно тут серед нив, ледви аби могло. Менше трудности припускати, що старий галицький замок стояв на місці теперішнього (побудованого в останнє в XVII в.), на відтятим ровом високім розі, 3—4 моргів поверхні, та що коли Галич став розвивати ся на велике місто, воно розпросторило ся між Луквою і Лімницею; зрештою се питання зістаєть ся ще отвореням, і всякі категоричні вислови були б передчасними. Але нічого не можливого нема і в тім, що Галич з своїми передмістями (розложеними, певно, не збитою масою) займав, з певними перервами, цілий той простір від Лімниці до Крикоса і теперішнього Галича.

З його церков тільки одна заціліла хоч тронки більше — се теперішній костел св. Станіслава, над Лімницею, недалеко устя її в Дністер. Досліди показали, що стіни її заховали ся досить добре, тільки верхи їх, склепіння й баня пропали, їх заступила в XVII в. нова покривля, звичайного костельного (т. зв. іотницького) типу, що зовсім змінила початковий вигляд церкви. Заховала ся традиція, що се була церква св. Пантелеймона. Вона збудована з доброго тесаного каменя, в звичайнім плані трох-абсидної церкви, середнього розміру¹⁾; оригінальна і дуже цікава прикмета її — два портали: головний (західний) і бічний (полудневий), рівнені з каменя. Ця церква служить одинокою памяткою галицького архітектурного типу. Окрім сеї церкви на Побережю Лімниці, в гору рікою, віднайдено ще фундаменти двох церков, того ж трох-абсидного типу і більше-менше тої ж самої великості, але тільки фундаменти. З них близьша до церкви св. Пантелеймона ще в XVII в. звала ся церквою Спаса; про другу такої виразної традиції не заховало ся²⁾.

В теперішнім Галичу, під замковою горою, стоїть трохабсидна церква Рождества, вибудована теж з каменя, але не з тесаного, як иньші галицькі церкви, а з досить лихого мергля. Заховала ся вона теж без верху, заступленого деревляним і зовсім недавнім, глибоко замулена осадами, і з рештою нічим не замінна. Деякі в ній хочуть добачати стару катедру Галича — Богородиці, але се тільки здогад, ні на чім не опертий, бо катедр правдоподібно стояла на замку, а ся церква й за мала, й за слаба на те.

¹⁾ 15 метрів в квадраті, не рахуючи абсид.

²⁾ Її в літературі уважають звичайно церквою Богородиці.

Своїм планом до неї близько підходить церква Богородиці на замку в Крилосі, теж трехабсидна, але ще більше змодифікована; на жаль, вона ближше не досліджена, але, як кажуть на основі побіжного оглядання фундаментів, відбудована мабуть на давніх фундаментах уже з мішаного матеріалу. Коло церкви, від заходу, відкрито фундаменти веж. Окрім сеї церкви, крилоське городище оточене урочищами, що своїми іменами вказують на колишні церкви: Іванівське, Воскресенське, Юрівське, Данилівське, Ілійщина і т. п. На ур. Воскресенським знайшли ся фундаменти, в цілості ще не досліджені; на Ілійщині фундаменти невеликої церкви, трехабсидної (але бічні абсиди тільки внутрішні, в контурах церкви не зазначені), поздовжної форми¹⁾. По традиції се має бути монастирська церква св. Ілії; руїни її розібрано, як кажуть, вже на початку сього століття для будови митрополичої палати. На ур. Іванівським владуть монастир св. Івана, згаданий в літописі.

На правім березі Лукви, на згірю надлімницької височини, знаходять ся також численні сліди колишніх монументальних будинків. На ґрунтах с. Підгорода, що лежить під Крилосом, над Луквою, знайшла ся підлога викладена з поливаних цеголок, які звичайно уживали ся до декорування церков в давній Русі, останки кам'яного різьбленого порталю і т. п.; земля має сліди великого огню. Сільська традиція зве се церквою Благовіщення. На ґрунтах с. Залукви знайшли ся фундаменти будови, котру місцева традиція зве костелом св. Анни, а котра своєю будовою скорше-б вказувала на стару церкву (олтарна частина її, закрита дорогою, не відкопана). На ур. Карповий гай знайшли ся фундаменти, правдоподібно — вежі, оригінальної форми: заокругленої від сходу, многокутної від інших боків.

Нарешті коло церкви в селі Вікторові, над Луквою, на полудень від Крилоса, поруч ури і відщепків кременя знаходять ся характерні цеголки — з церковної підлоги.

При сих руїнах і по за ними знаходили ся різні інші останки старого життя — поливані цеголки, онкопіїони, трохи срібла (напийник, ковтки); як на таке славне місто багатших находок одначе дуже мало. Найбільш інтересні й тут, як у Звенигороді, оловяні печатки (булі); відомо мнї їх три, і всі три з грецькими написами; дві мають імя галицького єпископа Козьми 2-ої половини XII в. (*Κοσμάς τῆς Γαλιτζῆς*, як він зветь ся на

¹⁾ Великість 21 × 10 м.

них), третя безіменна, має образок св. Теодосія; всі три з другого боку мають образки Богородиці, може як патронки галицької катедри. З них дві знайшли ся на Крилосі (одна з іменем Косьми, друга анонімна), третя — в фундаментах св. Спаса.

Згаданий Козьма виступає в літописи під 1165 р. Він перший звістний нам галицький єпископ, а міг навіть бути таки й першим єпископом, або одним з перших (в пізнійших каталогах перед Козьмою ще уміщений еп. Алексій). Катедра не могла бути заснована скорше ніж Галич став столицею цілої Галичини, а галицький князь став у добрі відносини з київським, бо київський митрополит, що засновував нові катедри, стояв завжди під сильним впливом свого князя; се все не могло скорше наступити аж по смерті Ізяслава Мстиславича, за Ярослава Осмомисла. Цікаво-б було знати, від коли має своє теперішнє ім'я галицький Крилос, що мусів дістати се ім'я, очевидно, як резиденція єпископа; догадують ся, що се стало ся за Ягайла, коли він віддав на новозасновану латинську катедрю одну з галицьких церков. Припускають, що то була руська катедря, і що галицький православний єпископ, коли відібрано її, переніс свою катедрю на Крилос. Але се тільки здогад, і нічого неможливого нема в тім, що Крилос був єпископським городом від початку.

В околиці Галича занотуємо ще монастир в Синевідську, згаданий 1240 р. Він лежав на найблизшій дорозі з Галича до Угорщини, що йшла по-над Стриєм. Друга дорога йшла на Василів через теперішню Буковину; тут згадують ся прохід „Борсу-ків діл“, може на верхнім Черемоні (де бачимо тепер „Руський діл“, а по другім боці проходу — Боршу), і „баниа Родна“, очевидно — теперішній прохід Родна, в долини верхньої Бистриці в долину Самоша¹⁾. Памяткою від того Синевідського монастиря, можливо, зістала ся вирубана в камені печерка в теп. Синевідську. Подібні ковані в камені печери, також в традицію про монастир, бачимо в сусідстві Синевідська, в Розгірчу, над Стриєм, трохи низше. Вище Стриєм маємо подібні печери в Уричу, де вони входять в склад цілого скального города чи замочка, з дожурованими до скал мурами й слідами дерев'яних конструкцій; правдоподібно, він фігурує в звістках XIV в. під назвою Вруч (Wrucz) або Тустань, але збудований давніше. Подібний характер має також скальний замок над р. Сукелею, коло Бубнища, але ми не знаємо його старого імені²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 508, 518, 523.   ²⁾ Про ці скальні замки див. в прим. 13.

Пізнійша столиця Покутя Коломня тільки побіжно згадується в Галицькій літописі. Вона фігурує тут як місце вивозу солі і се значінне задержала потім для України протягом цілого ряду століть, аж до XIX в. Доходи з сольного мита („Коломнійская соль“) уже в XIII в. робили її одною з визначних держав.

Згаданий вище Васплів на Дністрі має традицію про велике місто, з 70 церквами, але о скільки стара і автентична се традиція, трудно сказати¹⁾; урочище Монастир коло старого городища в кождім разі має певне значінне. Пізнійше місто се не грає ніякої ролі. Бакота, пизше на Дністрі, що в XIV в. вписується як один з центрів Поділя, уже в XIII в. була визначним центром. Її уважають тепер столицю Попізє; коли й не можна цього сказати вповні категорично, то все так видно, що вона була одним з визначних центрів його²⁾. Тутешній монастир св. Млхайла, вирубаний в вапнякових скалах стрімкої гори над Дністром, що підіймається над Бакотою, звістний з XIV в., певно існував уже в часах Галицько-волинської держави. Покинутий наслідком того, що гора, урвавши ся, понесла в долину частину монастиря і знищила пристун до нього, він був відкопаний лише недавно: стара напись на одній зі скал називає його фундатором якогось ігумена Григорія, близше незвістного; заховали ся значні останки фресків на кам'яних стінах печер³⁾.

Наймолодша з галицьких столиць — Львів згадується вперше в 1250-х рр.: літописець, описуючи страшну пожежу Холма, каже, що луну було видно зі Львова. Після того він згадується ще тільки два рази в літописі, без всяких близших поясень⁴⁾. Правдоподібно, Данило збудував тут город, назвавши його Львовом на честь свого сина Льва, з нагоди його — не уро-

¹⁾ Kaindl Archäologische Untersuchungen zu Wassileu und Panka in der Bukowina, Mittheilungen der Central-Kommission, II F., XXVIII, 1901 с. 47.

²⁾ Див. особливо Іпат. с. 525.

³⁾ Антонович Бакотекій скальний монастирь, К. Стар. 1891, X; Antoni J. Bakota jako stolica Ponizia w XIII st. (Bibliot. Warszaw. 1891. IV); Сьцивекій Бакота древняя столица Попізє, 1889 (з Подол. епарх. вѣдом.); Гюльшманъ Памятники старины въ Подоліи, 1901; Сьцивекій Археол. карта Подольской губ., sub voce. Участником розкопок Бакотекского монастыря був і я в 1891 р.

⁴⁾ Іпат. с. 557, 562, 589.

дин, бо тоді Данило ще не розпоряджав Галичиною, але може пострігів, що могли відбути ся в 30-х рр. XIII в. Положений в близькім сусідстві Звенигорода, він скоро переймас його значінне, як важний оборонний і торговельний пункт на великім шляху на захід. Його оборонне значінне видно з того, що коли Бурундай сказав знищити фортифікації головніших твердинь Галицько-волинської держави (1259), „розметано“ тоді й львівський замок. Судячи по вище згаданому оповіданню літописи, як у Львові бачили луну холмського огня, очевидно, що сей Данилів Львів стояв на одній з північних гір, що тут виступають цілим рядом над побужською низиною, „полями белзькими“, як зве їх літопись. Але на котрій горі стояв саме Львів, цього не можна на певно сказати; одна з них — на схід від Високого замку, звала ся в XVI в. „Львиною горою“, і се давало повід до здогадів, що тут стояв руський Львів XIII в., але се не більше як здогад. На горі Високого замку знайшли ся сліди і дуже старого житя (з неолітичних часів — знарядя з каменя, з рога, оброблені кли і т. и.¹⁾, і з руських часів (енколпіони), так що ся гора безперечно входила в круг львівських осад XIII—XIV вв. З другого боку дуже численні руські церкви, що існують досі або існували давніше на теп. Жовківським, на західнім краю гір, вказують, що тут розвивало ся міське житє давніше. Слідів будовель з староруських часів у Львові досі не викрито певних ніяких, а й взагалі сліди староруського житя й культури, які зібрані до тепер — дуже бідні. Се треба пояснити досить коротким часом, який ділять початок якогось важнішого значіння Львова від часів його винародовлення, а також і тим, що пізніше інтензивне житє знищило тут останки з руських часів²⁾.

¹⁾ Колекції інститута Осолінських (де що див. *Muzeum im. Lubomirskich*, каталог 1889 р. с. 8—9, 46). Останки передісторичного житя звістні також і на другім боці Полтви — на Цитадельній горі — див. в статі Шнайдра (як више).

²⁾ Літературу Львова див. в прим. 9; вона ніби й не мала, але дуже не важна. З спірних питань її я зачіплю два. Перше — хто заснував Львів і дав йому се імя: Данило чи Лев? Супроти того, що Львів уже був в 1255 р., а про Льва нема ніяких звісток, аби він уже перед тим мав свою волость на галицькім Побужу (в Звенигороді?), я не бачу причини думати на Льва; коли в пізнійшій традиції часом знаходимо голосп, що фундатором Львова був Лев, то се легко витолкувати тим, що імя міста піддавало таку гадку.

Тепер піднесу де що характеристичніше з внутрішнього життя Галичини — те, що не має входити в дальший загальний огляд.

В суспільнім укладі Галичини найбільш характеристичне явище — се незвичайний, деінде на Україні нечуванлий розвій боярської сили і впливів. Він витиснув своє п'ятно на політичних відносинах землі: його наслідки впливали ся тут в підряднім становиші громади супроти боярства, а часами політичні змагання боярства паралізували княжу владу до повної безрадности. Мусів він не менше витиснути своє п'ятно й на економічних відносинах, тільки єї останні нам майже зовсім не звістні¹⁾.

І в сій і в тій сфері ся незвичайна сила боярства була, судячи по всьому, явищем розмірно повим. Громада в Галичині зовсім не визначала ся спеціальною апарією для політичних справ. Правда, наші звістки для XI—XII в. дуже бідні, але відносини галицької людности до Володимирка показують недвозначно, що вона інтересувала ся політичними справами і брала ся до них. Володимирко, що опанував ціду Галичину на початку 40-х рр. XII в., очевидно, був неприємним для землі, що воліла лінійку

Друге: звичайно літописне оповідання про те, як бачили у Львові дуну холмського огня, уважають доказом того, що Львів стояв на однім з північних горбів. Протів сього виступив Чоловский, кажучи, що се оповідання не має ніякої вартости, бо дуну могли бачити так само з долини Полтви як і з котрої будь гора. Але ш. автор при тім спускає з ока одну важну подробицю: літописець каже, що сю дуну бачили у Львоі над „полями бетзькими“ (сицю же пламени бывшу, якоже со всеє земли зарево видѣти, якоже и со Львова зряще видѣти по полямъ болзьскимъ), отже над рівниною, що стелить ся на північ від львівських гір; сього не можна прикласти ані до долини Полтви, ані до Цитадельної гори. Аргумент Чоловского протів Високого замку — що там бракує води, мене теж не переконує. Коли могли довозити туди воду за польських часів, то могли й за руських, і власно чи не тому польський замок сів на такій невигідній позиції, що вже перед тим сидів там руський замок?

¹⁾ Про суспільні відносини Галичини моя розвідка: Галицьке боярство в XII—XIII вв. — Записки Наук. товариства ім. Шевченка т. XX (звідти в ч. III Розвідок і матеріалів, 1900), Др. М. Кордуби Суспільні веретви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII в. (досять цінні замітки про політичну роль міщанства в XIII в.), з давнішого: Дашкевича Княженіє Даниїла гл. I (головно про боярство), дещо в розвідці Ржежабка Жіті II (Cas. musea kral. čes. 1883) — про боярство князя XIII і 1-ої пол. XIV в., Липинченка Суспільні веретви Галичини, I гл.

Ростислава Володаревича. Так, як ми бачили вже, громада м. Галича, скориставши з відвіду Володимирка закликала до себе 1145 р. князя Івана Ростиславича і з незвичайним напруженням і пожертвуванням боронила свого вибранця. Звенигородців теж, видно, тягнуло до нього, і коли його союзник Всеволод Ольгович приступив під Звенигород 1146 р., вони „створиши в'їче, хочає се передати“; тільки стероризовані Володимировим всеволодою почали вони „бити без лести“. Понизе переходить до Івана під час його походу 1159 р.: „смерди скачуть через заборолу“ до нього, хоч в місті сидить Володимиркова залога. Нарешті симпатії до Ростиславової лінії запечатав заклик, висланий до Ростислава Івановича 1189 р., аби прибув до них княжити, і те повстання яке случилось в Галичи, коли принесли його раненого: „Галичани же возмятоша ся, хочає взяти его у Угорь и прияти собѣ на княженне“¹⁾.

Очевидно, і многоглаголивий Володимирко і його славний син, не вважаючи на свої державні здібности, не тишили ся популярністю в землі. Супроти сього вони, натурально здогадувати ся, мусіли змагати з одного боку до того, аби здусяти політичну діяльність землі — такі нелюдські репресії Володимирка в Галичу по повстанню 1145 р., коли він „многы люди (отже людей з громади, не бояр) не'їче, а иныя показни казньою злою“. З другого боку — мусіли вони скріпляти свою підпору, боярство, що й без того, як побачимо низше, мало тут дуже вигідні обставини для свого рзвою. В обох направах князі мабуть мали певний успіх, судячи з пізнійшого; громаду придушено, боярство змогло ся незвичайно і стало входити в конкуренцію з княжою властю. Відчуженням від громади треба пояснити певну безрадість князів Володимирської династії в тих моментах, коли боярство виступало против них: вони не бачили тоді иньшого виходу як або канітулювати перед боярством в повним власним пониженнем, як Ярослав, або тікати з своєї землі та шукати підпори у чужих держав, як його сини Олег та Володимир.

Супроти сього ми можемо здогадувати ся про істнування в Галичині в другій половині XII в. такого антагонізму — з одного боку князь і боярство, з другого громада. Конфлікти боярства з князями другої половини XII в. не змінили відносин їх до громади: ані князь, ані боярство не зблизили ся до громади. Про

¹⁾ Іпат. с. 226, 228, 341, 446—7.

се можемо судити з безрадності тих князів і з повної непопулярності боярства, яку помічаємо виразно в XIII в.

Ситуація змінилася з появою нової династії — Мстиславичів. Добрі відносини з громадою були в традиції цієї династії; про популярність Романа на Волині мали ми й мати-меже нагоду переконатися не раз. Його безоглядна боротьба з боярством могла супроти сказаного вище хлба тільки збільшити популярність Романа в громаді. Що він був дійсно популярний і в Галичині, найліпше показує прихильність галицької громади до його сина Данила.

На жаль Галицька літопись, що так багато займає ся політикою й партійними бояр, дуже мало говорить про відносини до князів громади й її політичне становище, а ще й затемнює справу, уживаючи загальної назви „Галичани“ для означення й галицького боярства і громади. За всім тим одначе можна вибрати кілька місць, що зовсім недвозначно вивіснюють нам політичне становище галицької громади.

Оповідючи про відносини Данила до Мстислава Удатного, літопись каже, що провідники боярської політики Гліб і Судислав порадили Мстиславови, аби не давав Галича Данилу, бо Галичане хочуть Данила, „Галичаномъ бо хотящимъ Данила“. Тут, очевидно, іде мова про галицьку громаду — що вона хотіла Данила¹⁾. Галицька громада слідом дійсно показала свою прихильність Данилу, закликавши його, в неприсутності Судислава, до Галича: „прислаша Галичанѣ, рекуще: яко Судиславъ шельъ естъ во Пониъзе, а королевичъ в Галичѣ остальъ, а пойдн борже“, а против Судислава справила демонстрацію: коли він виходив з міста разом з угорською залогою, на нього кидали камінням і кричали: „іди з міста, ворохобнику!“

Ще виразніше маємо оповідання 1237 р.: довідавши ся, що його противник Ростислав вийшов у Литву „со всеми бояры“, Данило тоді явив ся під Галичом, — „любыхуть же и граждане“, і коли він підїхавши під місто, звернув ся до них зі словами: „о мужи градстни! докожъ хочете терпѣти иноплеменьныхъ князей державу?“ — вони крикнули: „яко се естъ держатель нашъ

¹⁾ Іпат. с. 501. Я думаю, що інтерпункція цього місця в виданню Іпатської літописи хибна, і треба читати так: „даєи ли (Галич) Данилови, в вѣкъ не твой будетъ Галич, Галичаномъ бо хотящимъ Данила“ (мотив, виставлений самим боярами). Отгуду же послаша в рѣчнхъ (до угорського короля)“ і т. д.

Богомъ даный“ — і пустили ся до нього як діти до батька, як бжолки до матки, „яко жажюци воды ко источнику“, так що члени боярської партії, які були в місті, не можучи здержати сього руху, мусіли піддати ся Данилу¹⁾.

З другого боку ми стрічаємо сліди виразної антипатії громади до боярства. Про маніфестацію, споряджену против проводира боярства Судислава, я вже говорив. Десь з 1231 р. маємо оповідання про те, як Данило, зовсім полишений боярством, так що, як каже літописець, вірними йому лишило ся тільки 18 отроків, а все иньше відступило до Олександра, — скликав віче, щоб запитати ся, чи може числити на громаду в боротьбі з Олександром і боярами — його прихильниками. Він спитав: „чи хочете бути мині вірними і йти зо мною на моїх ворогів (хочете ли быти вѣрни мнѣ, да изыду на враги мое)?“ Вони ж крикнули: „вірні ми Богу і тобі, нашому господину, іди з божею помощю“. І Данило рушив на Олександра з невеликим числом воєнків, очевидно — виправлених громадою; такий рішучий виступ громади змусив бояр прилучити ся до нього, хоч вони були ворожі Данилу, так що кампанія скінчила ся побідою над Олександром і його партизанами²⁾. Нарешті можна вказати ще на епізод під 1241 р., де маємо натак на якийсь народній рух, викликаний „грабительствами нечестивых бояр“; „Курилови же сущю тогда въ Бакотѣ,

¹⁾ Іпат. с. 506, 517—8.

²⁾ Іпат. с. 509. Супроти звичайного, прийятого в науковій літературі розуміння, що тут іде мова про справлення віче галицької громади, скликає Данилом (див. напр. Сергѣевичъ Вѣче и князь² с. 36, Владимирскій-Будаковъ Обзоръ³ с. 64) — висловлена була гадка, що тут не було ніякого віча, а тільки нарада князя з тими 18 отроками. Роздумуючи і переречитуючи сей епізод, я таки думаю, що його треба розуміти звичайним способом — про віче. Результатом сього віча було те, що Данило виступав в похід „со маломъ ратникомъ“, і се його війсьکو відривляеть ся виразно від боярських полків, які прилучали ся до нього — вірного Мирослава, теж „с маломъ отрокомъ“, і „невѣрникъ“ бояр. Звідки ж увяв сих „ратників“ Данило? Очевидно, що се полк зібраний галицькою громадою. Саме слово „ратникъ“ (не отрокъ — про котрих говорить ся кілька рядків вище і нижче), я думаю, вказує на се. Та й що за княжа нарада з отроками? Князю вистало б порадити ся тільки з тисяцьким Дежаном і соцьким Микудою, що названі в сім же оповіданню, коли б він хотів зробити воєнну нараду. І який інтерес можуть мати для походу 18 отроків? Отже „рече жь“ не належить до сих отроків, се конструція ad synesim до згаданого вище „віча“, і під ним треба розуміти віче галицької громади, а 18 отроків згадаві тільки для характеристики прикрого становища Данила.

послану Даниломъ княземъ и Василькомъ исписати грабительства нечестивыхъ бояръ, утиши землю" ¹⁾).

Сей епізод вказує нам і причину непопулярності бояр — їх грабительство. „Списання“ цих боярських грабительств, за котрим, очевидно мав піти суд над боярами і реєвізіції, „утишило землю“. На иньшому місці Данило теж закидає боярам, що вони „граблять землю“ ²⁾). Бюрократична аристократія, коли вона не чує над собою руки правительства, як справедливо кажуть — найгірша з аристократій. Галицьке боярство було передовсім урядничою верствою, що дивила ся на землю її людність як на джерело доходу, як на „коря“; захопивши в свої руки управу, воно мусіло дуже давати ся в знаки людности. А до цього ще прилучала ся ненависть до боярства, як до верстви капіталістів, земельних можновладців, що як скрізь, так і тут використовувала свою силу і правительственні впливи в відносинах з меншею заможною людністю.

Безперечно, ся неприхильність громади до бояр і підпора, яку громада давала Данилови в його боротьбі за галицький стіл, причинили ся немало до його перемоги над ворогами. Але з другого боку сама ся обставина, що не вважаючи на поміч громади Данилови так тяжко випала ся боротьба, показує виразно, що політичного значіння громади в Галичині не треба перецінювати. Піднесений вже вище факт, що Галицька літопись, широко оповідуючи про сю боротьбу, так мало говорить про участь громади, теж промовляє за тим, що її роля в політиці не була так значна. Се треба пояснити з одного боку тим, що Данило взагалі ані трошки не мав демагогічних симпатій і здібностей, не зміг прийти до близьких відносин до громади, порушити її, з другого боку — що таки сама громада не спромогала ся на більшу активність в політиці. Вона виступає зрідка, принагідно, ініціативи не показує, а її сили її, здасть ся, не були великі. В наведеним вище епізоді, коли громада заневиляє свою поміч Данилови, в результаті бачимо в його руках тільки „мало ратник“. Чи був се у галицької гро-

¹⁾ Можна б розуміти се „утиши землю“ про дальше — що Курял відбив ся від Ростислава, але слово „утишити“ ледви чи могло б бути в такім значінню ужите. Треба мабуть таки розуміти його як „заспокоїти“, тим більше що далі читаємо — „онъ же (себя: отакъ він) крѣпостю и мудростю удержа Вакоту“: инакше були б дві загальні режими — на початку і кінці. Супроти такого розуміння иній лінійсь даєть ся варіант Хлебшійков. і Шогодін. кодексеу „утишити“ (читати — „утишати“) замість „утиши“. ²⁾ Ипат. с. 525.

мади брак політичної школи взагалі, чи ослабили її попередні репресії зі сторони князя й його союзників-бояр, за часів Володаревичів? Се останнє мині здасть ся більш правдоподібним, а до сього треба додати ще й те, що боярство, в розвоєм своєї сили, неважаючи на антипатію громад, могло в значній мірі неутралізувати громадські змагання. Боярські клієнтелі тисячними нитками вязали наоколо себе людей з міщанства і селянства. Досить порівняти наведені вище епізоди, де виразно пробиваєть ся неприхильність громади до боярських олігархів — з тою характерною сценкою, де такий олігарх Доброслав іде на коні Галичом „в одній сорочці“, а Галичани біжать наоколо нього — „Галичаном же текущимъ у стремени его“¹⁾). Думаю, що ся залежність від боярства, її глибоко несимпатичного, в значній мірі неутралізувала активну енергію громади.

Подібно як княжими репресіями треба в певній мірі пояснити ослабленне громадської активності в Галичині, так з другого боку змаганням князів — оперти ся на боярстві супроти неприхильної громади, треба признати, як я вже зазначив, несогірний вплив на зріст сили боярства в Галичині. Але се був тільки один з моментів, що зложили ся на утворенне в Галичині такої сильної боярської класи, якої не бачимо ніде більше в українсько-руських землях²⁾, і то такий момент, що стрічав ся й по інших землях. Спеціальністю Галицької землі було, що тут боярство зложило ся в таку міцно сконсолідовану масу, яка могла розвинути боротьбу на два фронти: маючи против себе громаду, бороти ся з князем.

Коли не найголовнішим, то одним з головних моментів, що вплинув на таке сконсолідованне боярства, була політична відокремленість землі. Протягом яких чотирох поколінь незмінно сиділа в Галичині одна династія Ростиславчів. Не було вогу приходити на галицький стіл з иньшої землі, приводячи своїх дружинників, ані виводити, виходячи на стіл в иньшу землю. Не було, виїнявши зовсім короткі конфлікти, внутрішніх війн і переворотів, які б відтіснили бояр-сторонників одного князя та заступали їх сторонниками його противника-переможця. Наслідком того в Галичині більше ніж де инде могла розвинути ся дідич-

¹⁾ Іпат. с. 525.

²⁾ З інших земель давньої Руської держави незвичайного розвитку дійшло боярство в Новгороді, але там воно стало земським, не княжим, і стоїть на чолі громади.

ність серед бояр; майно, впливи, колігалії, права на певні уряди переходили і зростали з покоління в покоління. Цовнійше ніж деінде дорогою вікового процесу могла злати ся тут аристократія земська з княжою, дружинною, і злучити до купи силу економічну з урядничою. До того нечисленність княжої династії, брак князів підручних віддавав в руки боярства такі високі й впливові становища, які по иньших землях були для них неперступні: вони займають в роді намісників княжі столи (Звенигород, Череминьськ і т. п.), мають свої великі полки, від себе роздають посади меньшим боярам, так що безпосередня залежність всього боярства, всеї землі від князя затрачує ся. Цпр. довідавши ся, що оден з олітархів Доброслав дав від себе Коломню двом иньшим боярам, Данило не каже нічого против такого роздавання ним волостей, а пригадує тільки, що Коломні як раз не треба було віддавати ¹⁾).

Взявши ся за руки, замкнувши ся в своїм крузі, куди не легко було пролізти новому чоловіку (ми се можемо слідити по аристократичним поглядам галицького літописьця, що злобно пригадує одному з олітархів попівський рід — „поповь внуць“, другим — їх селянське походження, „племя смердьє), тримаючи в залежності від себе меньше боярство, оперши ся одною ногою на воєнну силу своїх полків, другою на широко розвинену земельну власність, галицьке боярство при кінці XII в. було дійсно так сильне, що могло побороти ся з княжою властю і супроти її відчуження від громади мати в сій боротьбі перевагу.

Перший раз ми стрічаємо характеристику відносин галицького боярства до свого князя в оповіданню про похід Ізяслава київського на Галичину. Коли прийшло до битви під Тереховлею, бояре пригадують своєму молодому князю Ярославу, що він у них оден, а до того ще молодий, якби що стало ся з ним, щоб вони робили? просять його, аби не ризиковав — „їдь собі і здалека диви ся на нас, як ми будемо свої голови складати за честь твого батька і твою, памятаючи, як нас твій батько годував і любив“ ²⁾). Отже тут галицькі бояри виступають перед нами вірними і вдячними слугами Володимирка, а Володимирко — спеціально добрим для бояр князем. Також відносини закрюкують ся між ними і його сином. Але сей син схотів поминути вірних слуг свого батька, знайшовши собі нових „приятелів“, правдоподобно, в родині своєї нешлюбної жінки. В таких разях бояре деінде звичайно покидали невдячного князя й переходили до иньшого, але такий звичайний

¹⁾ Іпат. с. 525.   ²⁾ Іпат. с. 321.

вихід не був добрий для Галичини. Се ж був відрізаний кусник, глухий вазубень, звідки ані князям ані боярству не було ані переходу ані виходу; до того місцеве боярство занадто зросло ся, закоренило ся в землі, аби пустити ся в світ за очі. Накликати на Галичину якогось претендента теж не було надії — становище Ярослава в політиці було занадто міцне. Тож замість кидати князи, боярство виступає против нього — і змушує його до таких уступок, яких йому було потрібно. Як саме змусило воно його, цього ми, на жаль, ближше не знаємо, бо маємо перед собою тільки останній результат: князь капітулює перед боярами, а його приятелі Чарговичі кровію платять за свої впливи.

Сей перший успіх осміляє бояр і вони далі поступають в сій напрямі: немилого їм Ярославича Олега вони виганяють в союзі з Володимиром, а потім, коли тим способом не удало ся його позбути ся, отроюють (як оповідають польські джерела). Коли й Володимир показуєть ся їм ненаручним — змушують його до утікачки. Заразом, в парі з свідомістю своєї сили, мусіли в боярстві зростати його аспірації, і ми можемо на певно прийняти, що вже в 80-х рр., підчас боротьби з Ярославичами, починала зарисовувати ся в головах боярських проводирів програма — князя лише князем називати, а самим всю землю держати, як зве їх поступованне Галицька літопись пізнійше¹⁾.

Сей ідеал був осигнений, коли епізод з Володимиром Ярославичем несподівано привів в Галич Угрів, і король, посадивши тут свого сина, „даде весь наряд Галичанамъ“²⁾. Але показало ся, що ся ідея не вповні вияснила ся в головах галицьких бояр і вони не могли відразу зжити ся з гадкою, що їх князем буде чужинець. З рештою можливо, що й загальна неохота людности до угорської зверхности вплинула на них. Досить, що замість консервувати таке вигідне для їх класових інтересів угорське панованне, галицькі бояре риють під Уграми, та спроваджують претендента в особі Ростислава Берладничича. Хоч потім вони і не мають відваги піддержати Ростислава та підводять його під угорський меч, але завсідні важно, що переважна маса боярства, судячи з літописного оповідання, бажала зміни так користного для них угорського *statu quo* на княже правління³⁾. Ми не знаємо, яке ста-

¹⁾ Іпат. с. 525.   ²⁾ Іпат. с. 445.

³⁾ Літопись, говорячи про похід Ростислава Берладничича, розрізняє бояр „правих“ — що не брали участі в конспірації, і „винуватих“ — що брали участь в закликанню Ростислава. З цього виходило б наче, що

новище займало боярство при повороті Володимира, потім при другім князюванню Романа, але той факт, що й по Романових репресіях бояре шукають виходу в спровадженню до Галича руської княжої династії — Ігоревичів, показує як мало ще вишлося боярство з своїми класовими змаганнями з рам династичної традиції, з звичайних поглядів, що руська земля не може жити без княжої династії з родини св. Володимира і що бояре можуть правити землею тільки при боку князя, під його, хоч би й номінальною, але завсіди — княжою фірмою.

Але з другого боку досвід поучував галицьких бояр, що їх політичні змагання виресли понад рівень звичайної княжої влади, звичайного руського політичного *modus vivendi*. Романові репресії (побільшені невно польським хроністом, але завсіди, очевидно, не легкі) і різня, счинена Ігоревичами, нарешті переконали бояр, що їм нема що думати знайти таку руську династію, котра полюбила б стільки простору політичним претензіям боярства, скільки вони собі самі хотіли зачеркнути. Аж тепер — в другім десятиліттю XIII в., сформується ся боярська політика, що при всіх відмінах, при невгоді боярських партій й істнованню ріжних політичних напрямів серед них, може бути в головнім зведена до таких точок:

не давати закоріняти ся в Галичині котрій небудь руській династії;

особливо пильнувати, аби не закорінив ся в Галичи Данило, що оперуючи ся на свої отчинні права й маючи за собою співчуте громади, мав би спромогу бути найменше податливим на боярські змагання;

шахуючи ріжних претендентів на галицький стіл одного дру- гий, вести до того, аби галицькі князі були як найслабші —

аби власть князя була номінальною, а дійсна управа була в руках боярства, а як можна — то й зовсім без князя правити землею.

Як и вже сказав, боярство не все разом іншло до осягнення сеї програми. Не всі однаково радикально і безоглядно стреміли до влади; при тім між боярськими проводирями виникали часом

певна частина бояр тримала ся Угрів, хоч число конспіраторів було все ж таки о стільки значне, що декотрі з них відважили ся виразно прилучити ся до Ростислава. Але кілька рядків вище літопись знов каже инакше: „мужи же галичкки не бяхуть вси в одной мысли, но чим бяхуть сынове и брати у короля, тоти держахуть ся крѣпко по королевичи“ Іпат. с. 447. Виходить — і ті що не брали участи в конспірації, робили се тільки з страху перед Уграми, а щирих прихильників не було у них зовсім.

особисті непорозуміння й боротьба. Найбільш радикальний напрям вступали Кормильнич Володислав (що давніше був прихильником Ігоревичів, але радикально попікну ся на них, по боярській різні круто змінив свою політику) і Судислав. Вони звертають ся до Угрів, і Володислав, опираючи ся на угорську поміч, попередю хоче правити іменем малого Данила, а далі скидає маску — „вокняжи ся и сѣде на столѣ“ в Галичу¹⁾). Але показало ся, що для такого радикального кроку ґрунт не приготований, і по нещасливім кінці Володиславового князювання (1214) не знайшло ся охочих йти за даним прикладом. Бояре мирять ся з потребою мати якогось князя для фірми і змагають до того, аби лише в своїх руках затримати дійсну управу. Тридцять літ їм дійсно удавало ся усувати Данила і перекидаючи ся князями як піонами, держати землю в своїх руках. Але вкінці справа була програна: битва під Ярославом віддала Галичину в руки Данила, і кара смерти над Володиславом молодшим, одним з боярських проводирів, довершена Данилом на самім полі битви, мала служити знаком рішучої побіди князя²⁾).

Що було причиною такої неудаці боярства? На се, правдоподібно, вложило ся кілька моментів. На першім місці я положу непопулярність боярства у громади і симпатії громади до Данила. Не мале значінне мали здібности та витривалість Данила і брак солідарности між боярством, істнованне між їх проводирями особистих суперечок (маємо такий характерний епізод як „свада“ двох олігархів — Доброслава і Григорія, що обмовляли один другого перед Данилом, і той, осьмилений сим, вкінці увязнив їх обох“³⁾). Нарешті дуже важне значінне мав союз Данила з Татарами: здобувши собі прихильність Татар безпосередно по Ярославській битві, Данило запечатав свою побіду над боярством, і воно вже не потрапило піднести против нього своєї голови. Від середини XIII в. галицьке боярство стало більш менш на тім самім, що й волинське: воно лишило ся сильним, впливовим суспільнополітичним чинником, сильне своїм адміністраційним значіннем і мастковою силою, але самостійної політичної ролі вже не грає, і тільки в кінцем Романової династії воно, силою самих обставин, бере в свої руки провід землі і на власну руку веде її політику, скільки можемо судити з скуких відомостей наших джерел⁴⁾).

¹⁾ Іпат. с. 488.   ²⁾ Іпат. с. 534.   ³⁾ Іпат. с. 526.

⁴⁾ Більше про галицьке боярство XII—XIII в. очокі знайдуть в названій мойй розвідці, а про політику його буде мова іще в т. III гл. 1.

В культурній житю Галичини найінтересніша прикмета, котру мусимо тут піднести — се характерне сполучення руських культурних елементів з західними. Ми можемо слідити його і в одній місцевій літературній пам'ятці — Галицькій літописі і в иньшій культурній матеріялі, яких розниряджаємо.

Галицька літопись зі становища відносин Руск до Заходу, амальгамовання культурних впливів візантійських і західніх, має високий інтерес. Політичні відносини, що приводили Галичину в близьку стичність з заходом, мали результатом те, що ні в одній иньшій нашій літописі не стрічаємо ми стільки звісток про західні події, так докладних і оповіджених, щоб так сказати — з почуття такої духової близькості з сям Заходом, як тут. Той брак всякої глибокої межі між світом православним і латинським, який ми зрештою можемо констатувати і в деяких иньших пам'ятках наших, тут проявляється особливо сильно. Латинську легенду про св. Кінту переказує літописець, нічим не натякаючи, що то щось чуже, іновірне. Католік для нього передо всіх християнин, „крестьянъ“, а не чужовірець, як для наших Греків-полемістів; Василько каже Данилови, коли той вагається, чи їхати йому до угорського короля Белі: „йди до нього, він же християнин (иди къ нему яко крестьянъ естъ“¹⁾); палу літописець зве „отцем“, хоч при тім заявляє свою вірність „вірі гречеській“, і уніонні зносини з папою розуміє тільки як заходи коло відновлення „правой віри“ і „восдиненья церкви“ — в душі православним²⁾.

Але сама літопись — інтересна як взірць риторичної прози і проби прагматичного історичного оповідання, була вповні продуктом руської літературної школи. Література, на котрій виховав ся літописець — чисто східня, русько-візантійська, оригінальна і перекладна; він цитує хронограф Амартоля і взагалі покликується на хронографічний спосіб писання, знає чи чув бодай за церковну історію Евзебія. Заразом, при всій близькості до тих західніх сусідів, руська народня самосвідомість дає собі знати в літописцю незвичайно вразно. З незвичайною утіхою потує він, де Русь чим небудь заімпонувала чужинцям: комплімент угорського короля місту Володиміюру, — що він не бачив такого міста і в Німеччині, вражіння зроблене „руським“ убранням Данила на Німців і Угрів: („Німці дивлячи ся, дуже дивували ся, а король сказав Данилу: не взяв би я й тисячі срібла за те, що ти прийшов в своїм руським, споконвічним убранню — „обычаєм руським отцевъ своихъ“³⁾);

¹⁾ Іпат. с. 537.   ²⁾ Іпат. с. 549.   ³⁾ Іпат. с. 541.

з замилюванням підносить він скрізь славу руських князів в війні з чужинцями: „ніхто з князів не входив так глибоко в Лядську землю, окрім великого Володимира, що окрестив землю¹⁾; Данило по його словам охотить ся в похід на Чехію, по часті з огляду на короля (угорського), по часті жадний слави, бо в Руській землі ніхто перед тим не воював Чеської землі — ані Святослав Хоробрий, ані Володимир Святий²⁾. По всякій правдоподібності, ми маємо тут і загальну прикмету Галицької Руси: сидячи на руськім пограниччю, в безпосереднім сусідстві з чужинцями звідси і звідти, місцеві Русини тим живіше мусіли відчувати свою етнографічну приналежність, цінити своє руське імя.

В иньшій матеріалі про галицьке культурне жите ми стрічаємо теж злуку елементів західніх і східніх. В архітектурі нпр. основний візантійський план церкви злучуєть ся з західними орнаментацийними мотивами (галицька церков св. Пантелеймона). Поруч принесених з Київа образів в церквах появляють ся „стекла римські“, крестильниці „отъ земля Угорьская“ — як в описи холмських церков³⁾. Кольонії Німців і Поляків (згадані в Холмі й Володимирі в XIII в.) приносили західню організацію — німецького права, і ріжні елементи західньої культури; нпр. сі Німці кольоністи мабуть принесли слово цебер в значінню міри, що ми стрічаємо в розпорядженню Мстислава Даниловича про „ловче“⁴⁾. Але з другого боку ми бачили, що при сих західніх беадах основа галицької культури була руська, спільна з иньшими українсько-руськими землями. Ми бачили вище, що Данило вибравши ся в Німеччину, красуєть ся в руськім убранню „отцев своїх“, а його вояки мають навіть деякі „татарські“ подробиці узброєння. Археологічні нахідки показують, що в Галичині були розповсюджені тіж типи в золотництві, в окрасах, в орнаментиці, що й по иньшій Руси, навіть в XIV в., в самий переддень польської окупації, як показує цікавий Молотівський скарб⁵⁾.

¹⁾ „иний бо князь не входилъ бѣ в землю Лядскую толь глибоко, проче Владимира Великаго, иже бѣ землю крестилъ“ ір. с. 505.

²⁾ „ово короля ради, ово славы хоти, не бѣ бо в землѣ Русцѣй первое иже бѣ воевалъ землю Чешскую, ни Святославъ Хоробры, ни Володимиръ Святий“ — Іпат. с. 545. ³⁾ Іпат. с. 559—60. ⁴⁾ Іпат. с. 613.

⁵⁾ Про молотівський скарб, датований чеськими монетами першої половини XIV в., а вложеній з типових предметів староруської штуки див. мою статью в Записках Наук. тов. і Шевченка т. XXV. Значніші нахідки типових предметів староруської штуки окрім того звістні ині: в Звенигороді

Грамоти останніх галицько-волинських князів пишуться по латини, і що важливіше — мають латинські княжі печатки, мабуть не були зроблені ad hoc: вони могли уживатися взагалі в державних потребах. Але заразом, в титулі цих князів маркується їх національна свідомість — репрезентація руського імені: вони князі „всєї Малої Русі“. Прославлений Візантійцями союзник Царгорода Роман не відмовляє своєї помочи західнім, латинським монастирям, як свідчать записки ерфуртського монастиря св. Петра¹⁾, але по ній зостається пам'ять (в звітній легенді) як про противника яких небудь уступок Риму і папству²⁾. Одна з руських княжен — Святослава, правдоподібно — донька або сестра Льва, вступила до латинського кляштора клярисок в Новім Сончі, заснованого її святкою, угорською королівною Кінтою³⁾, але сам Лев заходить ся коло організації особної галицько-волинської митрополії; одно покоління пізніше претендент на галицько-волинський стіл Болеслав Тройденевич для реалізації своїх претензій переходить на православну віру, а його противники агітують против нього в Галичині, викликаючи незадоволення православних на ширення латинства, і приводять на сій ґрунті до повстання і навіть убийства... Як бачимо, зближення з заходом не було індеферентивом або впреченням зі своєї культурної й національної традиції, і глухою для сеї традиції суспільність через те не ставала.

Про Угорську Русь, як я вже сказав, наші руські джерела не кажуть зовсім нічого, мусимо звертати ся до угорських. Але в угорській хронографії не знайдемо про неї теж нічого або майже нічого — окрім деяких дрібних згадок і натяків, що зрештою не йдуть назад по за XIII в., так що властиво одиноким джерелом

(див. мою статю про нього), Галічі (вчислені переважно в Отчеті археол. выставки 1888 р.), в Стараві (пов. Мостиська) і Михалкові (пов. Борщів.) — Muzeum im. Lubomirskich (каталог 1889 р. с. 16—7. 21).

¹⁾ В монастирських помяннику під датою смерті Романа записано: VIII kalend. iulii — Romanus rex Ruthenorum dedit nobis XXX marcas. Schannat Vindemiae litterariae II с. 19. Петрушевич Ист. вѣвѣрїе о церкви св. Панталеймона с. 47. Abraham Powstanie с. 97.

²⁾ Про сю легенду див. в т. III гл. 1.

³⁾ 1302 — Domicella Swantoszka (Swetosława) filia magni principis de Russia ordinis sancte Clare obiit in Sendecz — Monumenta Poloniae II с. 853, 879, III 188—9. Кінґа була сестрою жінки Льва Констанції, і засновала монастир в Сончі 1270 р.

вістають ся угорські дипломатарії. Одначе й запас документального матеріалу для XI і XII в. досить бідний, і стає богатшим лише в XIII в., особливо від середини його: в сім часі дає він дійсно деякі, хоч все не богаті й односторонні відомости про руські землі Угорської корони. На жаль, сей документальний матеріал для історії Угорської Русі не був досі ані відповідно оброблений, ані навіть використаний¹⁾. Те що я даю низше, має на меті подати бодай найвагальніший погляд на обставини, в котрих жила в тім часі Закарпатська Русь, і то властиво можемо говорити більше про територію, як про її українську колонізацію.

Угорські документи з XIII в., котрими приходять ся оперувати, дають дуже важні звістки для історії колонізації, суспільно-політичного устрою, суспільних і по части — економічних відносин, але дотикають переважно різних привілейованих елементів, що як раз тоді сильніше почали осідати ся на руським підгір'ю: переважно се королівські надання на землі угорським панам, латинським монастирям, німецьким колоністам. Частійше, в іменах осіб, в місцевих назвах можемо поруч мадярського констатувати елемент словянський, але чи маємо до діла з іменем руським чи словацьким, чи (як мова іде про назви хорографічні) не заховало ся тут слідів від ще старшої якоїсь (нпр. панонської або болгарської) колонізації, се не легко рішити в кождім данім випадку, тим більше, що імена маємо в транскрипції мадярській або латинській, часто досить сильно покручені, а діалектольоґія XII—XIII в. тих племен, про які тут можна думати, не представляєть ся і тепер особливо ясно²⁾. Але істнуванне руської колонізації тут не підлягає сумніву, а з тим і такі надання для чужих осадників маюють нам ті обставини, в котрих жила руська людність, мають отже для нас інтерес, і за браком иншого матеріалу помітувати ними ніяк не можна.

¹⁾ Про документальний матеріал для історії Угорської Русі й літературу її провінцій див. в прим. 14.

²⁾ Вибираю цікавіше в топографічній й хорографічній номенклатурі: Maltov, Obruchno (Обручно), Rasiavicz (Раславиц), ур. Pricluchyn, р. Grabouch, Kuchyn, гори Besczad (Бещадь) — в Шарішській стол. — F. IV. 3, с. 204, C. Agr. VIII. 242, C. P. 131. В Землянській: Chernatolo (теп. Ag-Csernyű, пень черн), Polyen (теп. Polyan), Pomochy (Помоч), Gyurcs, Lezna (теп. Leszna, Лісне) і Chemerna (теп. Чемерне) і коло них Sepultura Ruthenorum над Лабірцеж, р. Jezenow, діє Gorboucha, р. Potok, ур. Bodowan, с. Chychywa (теп. Чичава) і Wysno (Вишня на Топлі), Staara (теп. Стара), Butka, Galach — F. VII. 5 с. 204—8, V. 2 с. 79, V. 3 с. 533, C. A. VII. 300, 361, XI. 518, XII. 13.

Як я вже казав на своїм місці ¹⁾, початки руської колонізації за Карпатами ми мусимо класти на часи загального розвитку руської колонізації на захід і полудень, в VII—VIII в., як ми приймемо; тільки ця первісна колонізація, як взагалі на периферії, а до того ще відгита Карпатським хребтом від колонізаційних огнищ, мусіла бути досить рідка, і тим пояснюється шкоро і глибоке винародовлення руських осад на підкарпатській рівнині; тільки на самім підгір'ю і в горах, менше привабливих для нових приходнів, руська людність, з початку, певно, дуже рідка й слабо осіла, мала час розмножити ся й закорінитися та завдяки тому задержала свою етнографічну перевагу до наших часів; на се підгір'є, між порічем Тиси більш менш і хребтом, де можемо з усякою правдоподібністю припускати перевагу руської людності над всякою иншою в XI—XIII в., мусимо ми й дати тут головню позір.

Політичні обставини життя цього глухого й слабо ще залюдненого краю не лишили по собі звісток в наших джерелах. З значною правдоподібністю можна припускати, що в IX в. ці краї стояли в певній залежності від Велико-моравської держави; в X в. вони правдоподібно, разом з північними згір'єм Карпатів, стояли в залежності від Руської держави, й тут, за Карпатами, при кінці X і на початку XI в. держава Володимира сткала ся з землями „Стефана угорського и Андриха чеського“ ²⁾. Пізнійше ці закарпатські землі вийшли в фактичну залежність від угорських королів; в середній XI в. се мусіло бути вже фактом довершенням, судячи з того що угорські королі з кінцем XI в. починають вступати з плянами на руські землі на північ від Карпатів (Галичину). Похід угорського короля Володислава Сьв. (коли приймати звістку про нього) і вже зовсім певну участь його наступника Кольмана в війні Сьвятополка з Ростиславичами мусимо уважати за першу прояву сих плянів на руські землі на північ від Карпатів — плянів, що по гірській неудачі 1099 р. вступали

В Ужеській: Zaluchka (теп. Zalascka, Залужці), Radich, Chechur (теп. Csicser, Чичеровці), Zygutwa (теп. Стретава, лад. Szeretwa), ур. Criua, Re-bren, Luchka, с. Polon, р. Jezeneu і жєстність Jesenev, ур. Tesla, р. Bresince, с. Ruzka (Руська, друга Руська в ст. Земшеській, згад. в XIVв. — С. Анд. IV. 265.) с. Woyan — С. А. VII с. 302, VIII с. 66, 91, IX с. 240, X с. 299, F. IV. 3 с. 380, С. Р. VI с. 181, 331, 396, VIII с. 440. В Бережеській: Zolwa (теп. Szolywa, Свалява), Beregh, Borod, Dobron, Zolotka, Chorna woda, Konachna, Harazdow, Kothna, Jasnapatok, р. Beberke, Prenez, оз. Uztro — С. А. V, с. 135, VIII. 260, 345, С. Р. VI. 168, VIII. 98. Про мадрєську транскрипцію див. в прим. 14.

¹⁾ Див. т. I с. 196—200. ²⁾ Лавр. с. 124.

ють ще виразніше століте півнійше¹⁾. З руського боку ми не бачимо таких виразних змагань здобути собі закарпатську Русь: тільки в кінця XIII в., за Льва Даниловича маємо сліди якихось оружних заходів в сім напрямі, а можливо — і певних здобутків²⁾.

Першу авторитетнішу звістку про владу угорського короля над руськими землями маємо з 1031 р.: говорячи про смерть сина короля Стефана, Генриха, німецький літописець називає його „князем руським“³⁾; значінне сього титула не являє, але його трудно толкувати пнакше як слід залежності Угорської Руси. Рівно століте подибуємо, також в німецькій джерелі, подібну звістку про „руську марку“ Угорщини, де перебував тоді угорський король⁴⁾. З сою руською маркою XII в. пробувано звязати т. зв. „Країну“, як до пізніх часів називав ся, а по часті й доєї зветь ся пограничний карпатський пояс в столицях Шарішській, Землинській, Ужській і Бережській⁵⁾; зближенне безперечно дуже привабливе, але трудно наставати на нім, не маючи вказівок, які б звязували єї розділені віками звістки.

В кождім разі в тім же XII в. уже обняла се північно-східне підгірє комітатська організація — поділ на комітати (або столиці) й їх устрій, вироблений в XI—XII в. Поріче Попрада й Гернада творить Спішський комітат, поріче верхньої Ториці й Топлі — Шарішський, середньої Топлі, Ондави й Лабірця — Землинський, Уга — Ужський, Латориці й Боршови — Бережський. Всі єї комітати виступають уже в документах початків XIII в.⁶⁾,

¹⁾ Див. про се вище с. 413—4 і 449—50. ²⁾ Див. т. III гл. I.

³⁾ *Heinricus Stephani regis filius, dux Ruizorum in venatione ab apro discissus perit flebiliter* — *Ann. Hildesheimenses, Monum. Germ. historica* Scr. III с. 98.

⁴⁾ *Nuntius ad regem* (до угорського короля) *dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur* (*Vita Chunradi regis* — *Monum. Germ. hist. Script.* XI с. 74). Тяжко прикладати сю звістку до Галичини, як робить впр. Грот (*Изь історія Угорія* с. 24), звязуючи се з участю Угорів в боротьбі Володаревичів і Васильковичів — ледво чи поїхав би посол до угорського короля так далеко.

⁵⁾ *Bidermann op. c.* II с. 59, *Lehoczky Beregvárm. Monogr.* I, с. 117.

⁶⁾ Впр. для Шарішського комітату див. *Fejér III.* 1 с. 79 (1209), для Землинського — *Ib. c.* 163 (1214), Унгарський — *ibid.* (*Martino (comite de) Zemlin, Benedicto (comite de, Hunguar, Бережський* — *Endlicher Monum. Arp. c.* 718 (*Mesku comes de Beregu*). По імені свого столичного замку ком. Бережський називав ся також Боршівський — *in comitatu de Borsua* — *Cod. Arpad. IX c.* 333, *Heym comes de Borsoha* — *Endlicher v.* 709.

хоч границі їх не уставили ся ще вповні: полуднова частина Землянського комітату в XIII в. і першій четвертині XIV в. належала до особного надзупана в Цотоку¹⁾; поріччя Боршова довго належало ціле до Бережської столиці, ще в XIV в.²⁾, а не до Мармароша, як пізнійше, а сусідня з Угочьким комітатом мармароська територія належала до Угочі (особливо Винп)³⁾. Взагалі Мармарошський комітат, що займає північно-східній кут, поріччя верхньої Тиси, з'організовано значно пізнійше. Як територіальна навва, Мармарош виступає в актах уже на границі XII і XIII в.⁴⁾, але ще на початку XIV в. він дочисляв ся до Угочі і тільки в другій десь чверті цього століття сформувався остаточно в самостійний комітат⁵⁾. Взагалі сей східній кут найпізнійше стає тереном тієї суспільної еволюції, що майже стояти скорше переходить в західних руських комітатах.

Комітатська організація мала важне значіння в життю руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітату — „надзупан“⁶⁾, був безпосереднім начальником всіх місцевих свобідних, а непривілегованих верств, до котрих тоді тутешня людність належала. З початку воєнні і фискальні агенти короля, надзупани вже в XI в. мають також широку адміністраційну власть та судову компетенцію в границях свого комітату. Вони скликали під час війни всіх обов'язаних до військової служби і вели їх у похід під корогвою свого комітату. Вони збирали данини з людности комітату, задержуючи собі за службу третину їх, а решту передаючи до королівського скарбу. Під їх безпосередню властивість стояли замкові слуги, *servientes castri*, організовані в сотні⁷⁾, з сотниками на часі, й обов'язані різними повинностями до замку (*vár, város), чи то головного, де резидував сам надзупан,

¹⁾ Див. Szirmay Not. hist. com. Zemplén. c. 12 і 37, пор. нпр. Cod. Arpad. VIII c. 6, XI c. 518, Cod. Patrius VIII c. 176 і т. и.

²⁾ Mihályi c. 77, 78, 127, Csánki c. 410.

³⁾ Нпр. Fejér V. 3 c. 87, VI. 2 c. 253, VII. 2 c. 147, Szirmay Not. Ugoch. c. 71.

⁴⁾ Мармарош — Marmarisus, Marmarus, Cod. patrius II c. 1 (1199), Fejér VI. 2 c. 253 і 387 (1300).

⁵⁾ Нпр. в документі 1303 р. Nicolaus vojvoda, comes de Ugocsa et Marmarusio; на документі 1327 р. вже жасно Stepha(n)o de Marmarusio (comite) — Fejér VIII. 1, 147, VIII. 3, 212, пор. Cod. Patrius V. 108.

⁶⁾ fő-ispány, comes parochialis по латині.

⁷⁾ Mocud centurio Землянської столиці — Endlicher c. 646.

чи менших королівських замків комітату. Вони ж правили суд і пильнували порядку. Ся сильна, сконцентрована комітатська організація ослаблюєть ся тільки з розвитком привілеюваної земельної власності, що ширить ся на руськім підгір'ю головню від XIII в. і тоді-ж здобуває свої головні імунітети: Золота була кор. Андрія (1222) увільняє маєтності панів (*nobiles*) від державних повинностей; потім (1267) се увільнення розтягаєть ся і на панських підданих, що також виймають ся з присуду надзупана, окрім деяких спеціальних справ, і піддають ся під домініальну юрисдикцію своїх панів¹⁾. Також привілеюване становище дістають землі духовні й німецькі громади²⁾. З другого боку ослаблюєть ся комітатова організація через ослаблене державного характеру надзупанського уряду: сї уряди дають ся в дідичне володіння, не вважаючи на заборону Золотої булі, вважають ся за сїнекури, дучать ся по кілька в одних руках³⁾; все се значно ослаблює значіння комітатської організації і виводить на верх нові уряди — заступників надзупанів⁴⁾, шляхотських судив⁵⁾, що переймають різні функції надзупана⁶⁾.

Між двома кряями суспільної сфери — приватними невідільниками на однім кінці й панамі⁷⁾ — угорське право знало такі перехідні верстви: замкових слуг⁸⁾, свобідних господарів⁹⁾, воєннослужбових чи бояр, йобадьонів по малярськи¹⁰⁾. Одначе суспільна еволюція, котру переходили й иньші європейські суспіль-

¹⁾ Див. нпр. надання замкової землі Каяти, *aufereudo ab eodem castro et a iurisdictione comitis de Sarus pure et simpliciter eximendo* — Cod. Patr. VIII, 451. ²⁾ Золота була § 3, 5.

³⁾ Про дідичність надзупанського уряду див. нпр. надання в дідичне володіння Ужського комітату (1290) — Codex Agrar. V. 3 і XII. 492. ⁴⁾ *comes curialis*, по малярськи *al-isrány*.

⁵⁾ Т. зв. *iudices nobilium*.

⁶⁾ Нпр. *comes et quatuor iudices Угочької столиці* — Cod. Patr. VIII, 453 (1272—1300), *curialis comes et quatuor iudices nobilium de Zemlyn* — С. Patr. VII. 292 (1300), див. також 1291: *iudices in com. de Zemlin (три)* — С. А. V. 59, або 1299: *Andreas comes de Zemlyn, vice magister lako et iudices nobilium de eodem comitatu* дають печенець для ставлення свідка *pro expedito unius equi vel equi estimationem duabus marcis valentem* — F. VI. 2, 215.

⁷⁾ *nobiles* лат. докж., по малярськи *nemes*.

⁸⁾ *servientes castri, castrenses*.

⁹⁾ *udvornici*, від словянського двір.

¹⁰⁾ *jobagiones castri, jobagiones*, мад. *jobbágy* від *jó, jobb* — добрий, ліпший, отже *melliores*, в латинській передачі часом: *proceres*. Се звичайне толкування; толкують одначе се слово й инакше.

ности, з часом знівелювала в переважній масі її переходові верстви в одній класі „підданих“¹⁾, — де вони стрінулися з невільниками, що підняли ся наслідком поліпшення свого стану, як ті знизили ся наслідком постійного обмеження своїх прав. Протягом XIII і XIV в. процес сей став ся довершеним фактом, й останки йобадьонів, а потім і удворників, що спасли ся від загального потоплення в підданській верстві, дістали шляхетські права при кінці XIV і на початку XV в.²⁾ І над знівельованою підданською верствою сформуваля ся друга — також вложена з різних елементів і вкінці також зведена до одного комплексу прав — привілейована шляхетська верства (в сформованню її прав і привілейній рішучим моментом була вже згадана Золота буля 1222 р.).

В цих загальних рамках мусіла меньше-більше переходити еволюція суспільних відносин руських земель Угорської корони; тільки в міру того як певні околиці були положені глибоше в горах на північ і даліше на схід, сей суспільний процес тим півнійше опановував їх.

Вважає в око, що столічні замки комітатів, резиденції надзупанів, центри правительственного жити й заразом — економічного й фіскального використання країв, в цих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгір'ю — Боршова, Унгвар, Землин, по часті і Шарш. Очевидно — підгірські рівнини звернули на себе далеко скорше увагу правительства, ніж чисто гірські околиці, ще глухі й малодоступні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою ловецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делікатні культури — як плекання винограду на ширшу міру. Через теж саме й привілейована власність далеко скорше мусіла розвинути ся на підгір'ю, ніж в самих горах: монастирі, катедри, приватні особи

¹⁾ В пізн. угор. праві термін *jobbágy* = підданий.

²⁾ Поодинокі факти мобілізації йобадьонів трапили ся й перед тим — оден такий факт мира маємо серед угварських актів XIII в.: Кор. Володислав з огляду на заслуги, які показав *Dionisius c. Cheemeo iobagio castri Hwng in exercitu in Hod cum infidelibus Comanis*, — *Dionisium prenotatum aut ipsius heredes una cum duabus villis suis — Chepeel (Чепель коло Канона) et Moschya (Moxcsa тажже) in com. Hwng de iobagionatu castri nostri prenotati exemimus et nobilitavimus in medio baronum nostrorum ac sub tutelam vexilli nostri statuimus* — С. Р. VIII, 207.

завчасу почали тут випрошувати від королів та іншими способами здобувати собі маєтності. Так уже на початку XIII в. заснує еп. Бенедикт на своїх маєтностях над Тисою й Бодроґом монастир в Лелесі (премонстрантський); в Серенчу (також Землинського комітату) маємо монастир бенедиктинів; катедрі еґерській (єрлавеькій) належить село під Землином, ніби то надане йому ще за часів св. Стефана на верхній Тисі, в полудневім Марамороші осідають хрестоносні рицарі німецькі і т. п.¹⁾

Натомість далі на північ і схід, в гори, і рука правительства й руки угорського привілейованого панства, сьвітського й духовного, входили лише поволі. Процес освоєння гірських околиць очевидно, припадає, на XIII в. головню, в виїмком східнього кута освоєного ще пізнійше.

Головнійшим способом для такого освоєння угорське правительство уважало власне будову державних замків. В одній грамоті з початку XIII в. (1209) кор. Андрій каже про замок Уйвар (Новий город), що його збудовано на ново на спеціальний наказ його попередників „в незалюднених горах, аби тим вигіднійше й безпечнійше люде могли переходити через ті незалюднені місця та аби легше сходили люде ся туди й засновували села під горами“²⁾. Подібне читаємо століте пізнійше про східні околиці відбираючи в приватного володіння замок Visk (рус. Вишкovo над Тисою, в теп. полудневім Марамороші), король мотивує се тим, що той замок „тепер нам і державі нашій дуже потрібний з огляду на потреби людей і козьоністів, зібраних в Мармароші“³⁾.

¹⁾ Fejér III. 1, 153, 474 і далі, V. 1, 170; IV. 3, 40, VII. 5, 204 Cod. Agrad. VII. 224, IX. 550.

²⁾ castrum Ujvar, in finibus Polonorum, — dictum castrum est de nouo erectum ex singulari praedecessorum nostrorum admissione in montibus desertis, ut eo commodius et securius homines per illa loca deserta possent ambulare utque ibidem insimul facilius convenirent homines et villas in montes radice plantarent. — Fejér III. 1, 79. Замок сей, по латині званий Novum castrum стояв на Торпці, недалек звійшніх Ліяня (Héthárs) — Csánki с. 284.

³⁾ ad praesens nobis et regno nostro admodum et non modicum esset necessaria maxime in subsidium populorum seu hospitem nostrorum... nostra Mammarus congregatorum, король дає в замку йорс quasdam possessiones nostra seu villas, nunc ad praedium nostrum de Ygocha pertinentes, in eodem comitatu — Rokaz, Fekete Ordou, quae sunt minime populosae, et Nyirtelek, quae est vacua. — F. VI. 2. 253 (1300).

Такий королівський замок ставав резиденцією королівських урядників, помічників надзупана, що мали ближній нагляд над місцевою людністю і могли легше потягати її до різних повинностей. Під охороною його легше й безпечнійше могли осідати протетовані правительством привілеговані осадники — чи то угорські пани й духовні, чи то Німці кольтоністи, чи то різні воєно-служебні в категорії йобадьонів і удворників¹). Свобідні, неосаджені землі уважалися землями замковими, королівськими; такими-ж ставали землі йобадьонів і удворників, що вмирали нелишаючи сприй, або землі забрані за провину й непослух. Всі вони ставали предметом королівських роздавань, головню новим осадникам-чужинцям, що таким чиним все в більшим числі втискалися між тубильну людність. В більших же наданнях королі роздавали не тільки землі порожні або залюднені півсвобідною людністю (*servientes castri*), але і разом з удворниками та йобадьонами що на них сиділи; так нпр. бачимо йобадьонів між людьми монастирів і панів, хоч документи й не кажуть, чи то були йобадьони набуті разом з маєтностями, чи такі що добровільно їм піддалися²). Численніші маємо факти скупі земель від йобадьонів, що змушені бідністю, а може й пресією можливого пана, продавали за королівським дозволом панам свої ґрунти. Всіми сими способами ширилася привілегована земельна власність, витискаючи та пролетаризуючи місцеву людність і зводячи її до становища панських підданих.

На території, котрою займаємося, можемо в XIII в. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Торпці, Шарин і Шоувар на Топлі, Шатор, Землин і Цоток (теп. Шарош-поток) над Бодрогом, Уж-город (*Ungvár*) над Угом, Мункач (або Мукач) над Латорицею, Боршова над Боршовою, Вишк над Тисою; Густ над Тисою північні писемняки кладуть ще на XI в., але в документах я не стрів про нього звістки перед XIV в.³).

¹) Напр. лист кор. Володислава *universis nobilibus et aliis omnibus exercituantibus seu exercituantibus debentibus in com. de Zathmar, Zabolouch et Beregh* — кличе, аби явилися зараз до короля оружні, инакше прозять карою *in rebus et personis, tanquam nostri mandati transgressores* — *Fejér V. 3, 506* (без року).

²) Напр. в маєтностях Лелеського монастиря: *in Egregii etiam dedit 12 vineas sine vinitoribus et jobagyonem nomine Ludovicum cum filiis* (*Fejér V. 2 c. 211*); панський йобадьон — *jobagionem suum* (*Nicolai de Muncsul, Cod. P. VIII c. 274*).

³) Див. нпр. Шарин — *Fejér IV. 3, 61*. Шоувар в XIII в. зветься селом, але що то мусів бути перед тим замком, вказує ім'я; в 1288 р. (Fe-

Статистику панської, взагалі привілегованої власності нам годі переводити на основі тих — завієди випадкових і в порівнянні з дійсністю нечисленних документів, які нам заховалися. Годі одначе не запримітити, що тим часом як для Шаринської, Землинської й Ужської столиці можемо з XIII в. вказати по кільканадцять і навіть по кількадесят документів про привілеговану власність, для Бережської маємо вже ледво десяток, а для Мармароша за весь XIII в. я не потрапив знайти ані одного з виїмком його полудневого-західного кута, що належав до Уїоці (Вишк з околицею). Сі релятивні числові відносини свідчать про те, що вже зазначив я вище: що розміри правительственої інтенції і в тим разом — привілегованої власності зменьшалися в напрямі не тільки з полудня на північ, але і з заходу на схід. Слабою інтенцією правительствених сфер — так що Мармарош був для них зовсім „землею незнаємою“, поясняється спір за десятину з Мармароша, що виник в остатніх роках XIII в. між катедрою егерською і семигородською; очевидно, доти інтересовані катедри не мали відомостей про якусь католицьку людність Мармароша¹⁾ і тільки з інтензивнішими заходами правительства коло колонізації його явила ся перспектива якихось доходів звідти.

Економічний розвій сих країв і заразом — розвій панської власності можуть нам схарактеризувати численні акти купна-продажі маєтностей між панами і закупна їх від дрібних бояр; вони показують, що панське господарство закорінило ся тут і що пани потягали в сих своїх маєтностей відшповідні доходи. Подекуди ми маємо при тим і цифри заплаченого гроша: вони показують що маєтності на підгір'ю й навіть у горах цінили ся вже досить значно, хоч і низше ніж на рівнині. Нпр. Цуд продає комесу Симеону землю в Шаринській столиці, на самій границі²⁾, за 30 гривен (марок) срібла. Інший пан проміняє свою маєтність в ком. Абауй,

jér V. 3, 296) король дає на ново довил абудувати там замок. Castrum (regale) de Saturhyg — Cod Arpad. VIII. 6, Шатораля — C. Arpad. VIII. 6. Земля — Fejér IV. 2, 140. Поток — C. Patrius VIII. 279, Унгвар — C. Arpad. III. 122, Муляч — C. Arp. VIII. 68, Боршова — C. Arp VIII 199, Вишк — Fejér VI. 2, 253, Гусч — Pray V. 519, Michályi с. 5.

¹⁾ in Marmarisio, que est quedam particula dyec. Transsilvaniae Документ друкований кілька разів — Fejér VI. 2, 287, Teutch und Firnhaber II. 217 Codex Arpadianus V. 258.

²⁾ ultra indagines regni Poloniae, ad Alpes Beschad, ulterius tenet metas cum terra Poloniae — Cod. Arpad. VIII. 242 (1269).

в полудневій його частині, за дві маєтності гірські, на горішній Ториці, за сасками, з доплатою 60 марок чистого срібла, „бо ці маєтності ліпші й корисніші“¹⁾). Йобадлон Унгарської столиці Чепан за дозволом короля продас свою маєтність Чепель, недалеко від Унгвара, за 40 гривень²⁾). Болгре з Цибави (Tiba) в тій же столиці, але далі в гори, коло Собранель, продають третину свого села за 80 гривень, а по тім ренту (чи може ціле) — за 300 гривень³⁾).

Полдняючи на боді сю ввійшово внеску ціну, й инші ціни треба признати за досить високі, коли пригадати нпр. ціну заплачену Володимиром Васильовичом за волниське село Березовичі (50 гривень куп, 5 локоть скорлата да броть дощатыс). Стрічасмо, що правда, й нижші ціни: нпр. земля Венепуг в Унгарській столиці продасть ся за 16 гр., за туж ціну й тамже половина землі Воли, і т. п., але тут могли бути й спеціальні причини (про котрі

¹⁾ Cod. Arp. IX. 465 і X. 227 — проміна маєтности Gybarth in comitatu Novi castri (Gibart в ком. Абауй, коло Szántó) за маєтности Weresalma (теп. Vörösalma, Червонця) і Tokkow (Tarkó. Каменця на горішній Ториці) ultra indagines in com. de Sarus з доплатою 60 гривень fini argenti, quia possessiones antedictae meliores et viliores extiterunt dicta possessione Gybarth (сю terra Weresalma випросив собі Георгій синус комитис Нови castri, quam Ewze et filii sui possidebant).

²⁾ Небезінтересні мотиви: король дозволяє Cherano f. Kyney iobagioni castri de Vng cum Stephano filio suo продати vnam possessionem Chepel, бо він propter inopiam et paupertatem suam suum seruicium peragere fideliter non posset, а знов iuxta regni consuetudinem approbatam iobagio castri possessionem suam ausum vendendi omnino non haberet, nisi per permissionem regie maiestatis — C. A. XII. 172 (1276). Чепан в присутности відпоручника короля й ерлявської капитули convocatis commetaneis et vicinis ipsius terre ac iobagionibus castri vct Chemey, Buda, Fulcian, Andrea dicto Doda ac Nicolao f. Cohord (сей Nicolaus був безпосереднім сусідом його) продас свою землю Chepel за 40 гривень fini argenti Iacobo de Panch — C. A. XII. 184.

³⁾ Продажа третиня terre Tyba від Endre f. Hercheg, Valentino f. Myluzstli, Wolf f. Thome et Simone Nigro iobagionibus castri de Wng від себе й іменем Simone Albo Hathen Hastugk Domozlo Tyba Gregorio et Donk consanguineis за 80 марок Feliciano f. comitis Galli. На сю продажу дали згоду й сусіди: Tobyas іменем своїм і pro Dionisio f. Zulusk. Petrus f. Eleseg iobagio pro se et pro Mirche maiore eiusdem castri, Benedicto f. Domislo, D. minico f. Leustachy, Edeuch f. Petri, Andrea f. Dionisii, Feliciano f. Feliciani, Michaele f. Esbolch — pro Luca f. Laurencii iobagionibus. Sacerdotes: Martinus de Kopus, Stephanus de Wngwar, Blasius de Checher et Laurencius de Tyba потвердили повновласть на продажу дану продавцям від Hathen et socii sui, Bene-

нивші)¹⁾. На рівнині Тиси бачимо ціни вищі: так пани продають в Угочській комітаті (отже досить далеко на схід), при кінці XIII в., землю Чорний потік за 60 грив.; в Землинській столиці фундатор Лелеського монастиря еп. Бенедикт купив десь на початку XIII чи може при кінці XII в. село Дюрч за 83 гривни з різними додатками; друге село Залуку над Тисою той сам єпископ купив на початку XIII в., дуже принагідно, разом з людьми за 82 гривни, і т. н.

Джерелом доходів і вартости маєтностей в горах мусіли головню служити полонини — випас худоби; до цього прилучали ся доходи з лісів²⁾; подекуди розробляли ся мінералії — нпр. в одній маєтності Шарішеької столиці згадуєть ся вапнярка³⁾; під Шоваром в XIII в. була баня сільна⁴⁾, що давала дуже значний дохід: державець Сольногорода (Шоувара) записав своему сестричичу 100 гривен річно в доходу сеї бані⁵⁾. Вказівок на якусь ширшу господарську культуру в горах я не знайшов, хоч нпр. коло Шоувара, між Торицею й Топлею, згадуєть ся млин і орна земля⁶⁾; згадка про міст на Ториці в одній грамоті⁷⁾ показує, що тут не було так дуже не культурно. Далі на схід мусіло тої культури бути менше.

На підгір'ю, як я вже сказав, різництво було добре розвинене, а трохи далі на полудень була широка культура винограду; істнованне мит на дорогах вказує на розвинену комунікацію⁸⁾.

dictus f. Duruzlay. C. P. VI. 313 (1284). Продажа ренти — ib. c. 358, королівський дозвіл на продажу, з огляду на бідність: *inopiam et paupertatem nobis exponentes* — c. 294 і 295, королівське потвердження продажі — c. 368.

¹⁾ Cod. Patr. VI c. 118 і 396.

²⁾ Беля III й Андрій подали егерській катедри *decimas omnium forestarum nostrarum et novialium praediorum nostrorum fundatorum et fundandorum ac villarum nobilium et nostrorum seruitorum vniuersaliter in com. Vgocha et Beregh existentium* — F. IV. 3, 41 і 43, поп. V. I c. 1271: *Qui comitatus scilicet Vgocha et Beregh fuerunt forestae sanctorum regum, traditi et donati per praedecessores nostros ecclesiae Agriensi supradictae in decimis dicandis et persoluendis prout ceteri comitatus.* ³⁾ *fornax cementi.* ⁴⁾ *puteus salis, теп. Sö-banya.*

⁵⁾ Cod. Arp. IX. 389 і VI. 2. 214.

⁶⁾ *terra arabilis* — C. A. XII c. 435 і 440. ⁷⁾ C. A. IV. 4.

⁸⁾ Fejér VII. 5, 208 — село в селянами купив єпископ а *quibusdam mercatoribus de Ruscia venientibus*, котрим суд віддав сих селян за те, що вони їх розграбили, напавши на дорозі. C. P. VII c. 192 — *clausura molendini.* Ib. c. 274: *molendinum super fl. Laborcz.* F. IV. 3 c. 40: *надання cum dimidietate tributi qui exigitur a transeuntibus de v. Zemlin versus v. S. Maria.* Про виноградну культуру див. C. A. XI c. 518, та-

Так само як меншала правительствена інтєренція й привілеїювана кольтонізація, в тих же напрямках з полудня на північ і з заходу на схід мусіли зменшити ся впливи угорського права на організацію місцевого життя й відносин. На підгір'ю ми знаходимо всі суспільні верстви, які знало се право: шляхту, духовенство, йобадьонів, привілеїюваних кольтоністів, селян непривілеїюваних і замкових слуг¹⁾. Далі в горах такого багатства суспільних категорій угорського права ми не стрічаємо в наших документах; тільки звістки про йобадьонів стрічаємо ми часто, в столицях Землинській і Унгарській, і то не тільки на підгір'ю, а й подальше: як нпр. в згаданих актах продажу боярської маєтности Цибави, на границі справдених гір. Стрічаємо також замкових слуг різних категорій: ловчих, осочників, птицеловів і т. п.²⁾.

Верства йобадьонів виступає одначе перед нами в сім часі, в XIII в. переважно в сильнім упадку. Досить численні документи про йобадьонів унгарських майже всі говорять про продажу їх ґрунтів, і в декотрих виразно вказано її причину — „через бідність“. Так в 1266 р. десять бояр-власителів с. Стретава, попавши в біду по

кож *decimas in frugibus in vino* в грамоті для осадників *Luprechtháza* (Береґсає) — *ibid.* VIII с. 345; див. ще грамоту 1271 р.: монастир *de Tihau* продає *parvam vineam in ser. ville Kek* (Кек в Сатмарській ком., недалеко Тиси), виборочку по монастирському чоловіку *Chom, Blasio homini dom. reginae de v. Kek*; сей виноград сусідює *vineae populorum monasterii de Szeremch, i vineis vduornicorum dom. regis* — *Fejér V. 1, 170.*

¹⁾ Нпр. в грамоті до людности Угочської столиці, поручаючи її нового наджупана, король Володислав так вичисляє ці верстви: *fidelibus suis uniuersis — nobilibus, iobagionibus castris, castrensibus et aliis omnibus, tam hospitibus liberarum quam aliis cuiuscumque condicionis hominibus in com. de Vgacha constitutis. Codex Arpad. IX. 564.* Як бачимо, тільки удворників тут поминено, але їх, мабуть, треба розуміти імплиците в „людях всякого стану“, в протиставленню до привілеїюваних кольтоністів *liberarum villarum*, як господарів *villarum illiberarum* — обов'язаних до повинностей на замок. Так само мабуть про селян-удворників (*rustici*) іде мова в цитованій вище (прим. 9 до с. 496) звістці про куплене ен. Бенедиктом село. Зрештою саму назву удворників (*udvornici domini regis*) стрічаємо в одній селі — але вже за Тисою (див. вище *refectory* в тій же нотці). Сюди-ж можуть належати *homines liberae condicionis Detricus, Etul i Gunzel.* що дістають за свої услуги землю від Цєрра сына *Zoboslou* — *C. P. VI с. 49.*

²⁾ *Auceps Myko* — *C. A. IV с. 4, Michael et Strach de Galoch qui sunt tenentes rares* (сокольники?) — *C. P. VIII с. 440, caniferi* — *C.*

татарським спустошенню¹⁾), продають сю свою маєтність бану Філі за незвичайно низьку (судячи по гарнім положенню й великості маєтності) ціну шіснадцять гривен. Десять літ пізнійше король дозволяє боярину Чепану з сином Стефаном продати свою маєтність Чепель (недалеко від Унгвара) з огляду на те, що він через свої недостатки й бідність не може добре сповняти своєї служби, і той продав свій ґрунт наджупану Якову²⁾). Кілька літ пізнійше йовадьони — власники Цибави, з своїми свояками, випрошують дозвіл на продажу своєї маєтності — через свою бідність, і продають її сином унгварського наджупана³⁾). В 1292 р. йовадьон Петро з свояками продають свою половину ґрунту Воян магістру Іоуб за 16 гр. і т. п.⁴⁾.

Роздробленне маєтностей йовадьонів бувало велике: ми бачили їх в с. Стретаві десять родин, а в Цибаві шість. Се саме, й ріжні нещасливі пригоди, в роді ворожого спустошення, дійсно могли приводити бояр до значного зuboжіння, тим часом як обовязки їх мали тенденцію збільшати ся і в міру того як убувало королівських людей, все тяжшим тягаром спадали на тих, що віставали ся під замковим присудом. Се все викликало окрім продажі ще иньше явище — вихід з під замкового присуду, через піддання на певних, лекших умовах під власть можливого пана, після того як Золота була увільнила всіх панських і духовних підданих від всяких державних обовязків. В описи маєтностей Лелеєського монастиря (ще з перед Золотої буді) ми між иньшим бачимо такого добровільно підданого йовадьона, увільненого від усяких службових обовязків, поки-б він або його потомки не схотіли вийти з церковної зверхности⁵⁾). Вкінці до продажі і піддання могла приводити й пресія панів, особливо коли покупцями, як ми бачили, виступали пани з місцевої адміністрації. З вище наведених актів продажі нпр. дуже підозріло виглядає продаж Стретави за таку низьку ціну (16 гривен) — вона наводить на гадку або можливість примусу, або — фіктивну про-

А. VII с. 223, *custodes silue Beregu — Registrum Varadiense* ч. 314 (у Ендіхера), *custodes silvarum nostrarum* (королівських) — С. Р. VIII 45¹⁾; див. зрештою відомості зібрані у Бідермана II с. 509. Див. також згадку про *castrens* в С. Р. VI с. 181, С. А. IX с. 407.

¹⁾ *post plagam Tartarorum in tempore necessitatis*. F. IV. 3 с. 380. ²⁾ Див. вище с. 495 нотка 2. ³⁾ Див. вище с. 495 нот. 3.

⁴⁾ *Cod. P. VI. с. 396 і 522*. Про продажу йовадьонського ґрунту очевидно іде мова і в С. Р. VI. 181, хоч власника її й не названо виразно йовадьоном.

⁵⁾ *Fejér VII. 5, 214*, текст диви нижче, с. 500.

дажу і підданне, щоб вийти з замкового присуду.

Сей процес пролетаризації і кріпощення йобадьонів правдоподібно шов би ще більш прискореним темпом, як би свобода їх в розпорядженню своєю власністю не була обмежена: вони не могли продати своєї землі без спеціального дозволу короля — „по прийнятій в державі законам iobagio castri не має зовсім права продати свою маєтність инакше як за дозволом королівського величства¹⁾), отже треба було в кождім разі просити королівського дозволу. Але коли покущем був можний пан, то йому не тяжко було привести до того, що сей дозвіл давав ся.

Чи так чи сяк, продажно, чи вимартем, чи иньшими дорогами землі від йобадьонів переходили в руки панів, і верства їх маліла, так само як маліли верстви свободних господарів (удворників) і замкових слуг, а натомість розростала ся верства панських підданих — в початку різнородна своїм складом і правом, пізнійше сконсолідована в одноцільну масу.

З ріжними категоріями сих підданих і їх становищем може нас познайомити опись маєтностей Лелеського монастиря, — опись тим для нас інтересна, що монастир і частина його маєтностей лежали на території, якою займаємо ся — на потиськїм підгір'ю.

Описавши маєтності монастиря, фундаційна грамота каже: „надав єпископ-фундатор у вище згаданих маєтностях півсвобідних, чоловіків і жінок, обовязаних до ріжних повинностей; вони відповідно до наказу своїх панів і як того вимагає робота, мають переносити ся з місця на місце, переходити від одної роботи до другої, тому єпископ не хотів їх вичисляти при поодиноких маєтностях, а вичислив по категоріям свободи і залежности. І так надав він внаволеннх з неволі і обовязаних до того, аби з абатом чи на наказ абата з чернцями їздити своїм накладом, обороняти монастир в його спорах, їздити з порученнями, куди було потрібно, доглядати всякого рода доходів, які їм буде поручено“ (тут вичислено близько двадцять слуг, не рахуючи нероздільних братів і синів) (очевидно се вища категорія слуг, міністеріялі вищої ранги). Потім наступає вже звістний нам боярин, добровільний підданий монастиря; далі читаємо: „Надав він півсвобідних з меньшими правами (minoris libertatis): вони обовязані ставати на кождий наказ абата й чернців (отже не тільки до сповнювання вище вичислених, більше почесних, а й низших, господарських обовязків) (тут вичислено коло сімдесять слуг, не рахуючи братів і синів) — всі

¹⁾ Дивяк вище с. 888.

вони мають служити разом з синами відповідно до свого обов'язку. Надав він також челядь з їх жінками, синами і доньками, об'язаних до всяких рабських робіт (коло стодвадцять родин¹⁾, між ними знаходимо мельника, кухара, пасічника, сторожа лісного і т. и.)²⁾. „Всі отсі монастирські піддані на віки звільняють ся від всякої иньшої власти й юрисднції: в цілім королівстві, в котрім би комітаті не сиділи сі люде, ніхто окрім короля й чернців сього монастиря не може їх судити ні в якій справі, ні в яким разі, ані позивати перед якогось иньшого судню³⁾).

Як звістки про бояр ілюстрували нам повільне заникання й пониження сеї верстви, так знову сі відомости про монастирських підданих ілюструють відворотний процес — підймане челяди на вищі степені служби, півсвобідні, з меншою і більшою свободою, де вони граничили з становищем замкових йобадьонів. В реєстрі монастирської челяди при однім імені несвобідного читаємо замітку: „а син його на імя Фаркаш — свободний“; се оден приклад такої еманципації. Ще вищий ступінь її ілюструє нам оден документ з Бережського комітату: король дозволяє надзупану Ілїї дати свою землю Kurkutsch своїм слугам (servientes): Симону Івановому сину.

¹⁾ При тім способі, яким вчисляє сі імена опись, не можна обрахувати числа докладно.

²⁾ Contulit etiam in prediis omnibus supra memoralis libertinos, seruos et ancillas diuersorum officiorum, qui vero omnes tales ad voluntatis dominorum suorum et accidentia negocia de loco ad locum transferuntur, de servicio ad servicium transmulantur, idcirco noluit eos prediis singulis assignare, sed tantum seriatim nominatos, cuius sint libertatis aut seruitutis, pronunciare libertinos. Contulit ex servili genere exemptos, quorum est officium cum preposito, quoties necesse fuerit, vel ad praepositi perceptum cum fratribus cum suo apparatu procedere, omnia litigia ecclesiae manutenere, legationes quo necesse fuerit deferre, comitatus curiales vel alias prouisiones, cum eis iniunctum fuerit, absque omni contradictione procurare (імена). Contulit etiam jobagyonem nomine Bera, obtentu fidelitatis suae ita ex omni iugo seruitutis exemptum, ut nulli omnino servili conditioni subiaceat, nisi ipse vel sui posterі ab ecclesia se alienare voluerint. Libertinos contulit minoris libertatis, quorum officium est stare ad omnem nutum praepositi vel fratrum (імена). Servos etiam contulit cunctis servilibus officiis deditos cum uxoribus, filiis et filiabus (імена). — Fejér VII. 5, 213—5.

³⁾ Praeterea nos fidelitatis ipsius (єпископа) obtentu cunctos eiusdem ecclesie populos in perpetuum tanta libertate donauimus, ut nullus in toto regno, in quacumque parochia idem populus sit constitutus, preter regem et eiusdem ecclesie fratres super qualibet causa presumet casu aliquo iudicare vel ante iudicem alium trahere iudicandum — ib. c. 213.

і Петру сину Прибислава в дідичне володіння¹⁾. Сі слуги на основі такого королівського привілею переходили в привілеювану верству.

Тепер нам треба-б відповісти на питання, як на тлі сих економічних і суспільних відносин укладали ся відносини національні? Що етнографічна маса на сій території була головно руська в горах і в дуже значній мірі руська також на підгір'ю, се не підлягає сумніву. Але яке становище суспільне й економічне займала ся руська маса сього, документи нам не кажуть, не дотикаючи ся взагалі національних відносин та подаючи самі голі ймення, переважно календарні, з котрих народність годі виміркувати, або в такій сумнівній формі, що тяжко на ній опирати які небудь виводи. Можна вилловлювати хіба поодинокі, більш або менш певні вказівки, та помагати собі міркуваннями а priori — але се все буде далеко від такої повної й певної відповіді, якої-б ми собі бажали.

Виходячи з того, що угорська народність була правительственною, зверхнею, а руська підвласною і провінціальною, ми вже на тій підставі можемо здогадувати ся, що вище урядництво і пани, що здобували собі земельні надання від короля (в значній мірі й тут виступають вищі місцеві урядники), були переважно мадярські. Бували й тут Русини, але, певно, далеко рідше. Звістний нпр. Maladik Ruthenus, що втікши з татарської неволі з значними грошима (тридцять гривен золота), повичив їх королю і за те випросив собі в дідичне володіння землю Гарновці (в Словаччині) — але чи був він Русин угорський, чи зайда, не знати²⁾. Так само Theza Ruthenus, що служив на королівським дворі в початках XIV в. і за заслуги дістає маєтності від королеви³⁾. Такими-ж Русинами виходнями чи тубильцями могли бути Лце (Лев?) cum filiis Fudur et Stephano, що дістали маєтність Брод в бережській столиці від кн. Анни, жінки Ростислава Михайловича⁴⁾. Русином був Iwanka filius Iwan з Унгварської столиці — його брат Dominicus Ruthenus дістає маєтність від кор. Андрія II⁵⁾. Можливо, що Русином був якийсь Germannus з над Топлі, що уживав ся спеціально до всяких поручень на Русь і з огляду на се був звільнений від усяких обов'язків до шарнцського замку⁶⁾. Міг бути Русином Петро син Zobuslo (Сбислава),

¹⁾ С. А. IX. 333.   ²⁾ F. IV. 3 с. 59 (1262) і потв. с. 65.

³⁾ Cod. Andegavensis I с. 281 (1312): Theza Ruthenus aule nostre iuuenis.   ⁴⁾ С. Р. VIII с. 90 (1264).

⁵⁾ С. Р. VI с. 331 і рефести з Літавського й Туровецького ком. (A líptói és turoczí regístrum), Tórtén. Tár 1902, ч. 64.

⁶⁾ quod in deferendis legacionibus nostris ad Russciam fidele

що мав кілька маєтностей над Лабірцем, або Zobuslo з Чичеровець, що тримав свою землю ще з надання Кольмана його пра-діду¹⁾. Імя „Якова“, надзупана землинського, звучить дуже по руськи, але се імя було і у полуднево-словянських підданих Угорщини, й взагалі на Угорщині стрічається часто поза межами Русь, так само імя Микули, дідича з під Шарош-потока, або Olodagus, заступника жупана землинської столиці і т. и.²⁾.

Більше руського елемента можна а ргогі припускати між йоба-дьянами наших столиць; деякі імена їх дійсно звучать досить по руськи³⁾, але знову дуже покладати ся на сі созвучности трудно. З далеко більшою певністю можна вказати тут присутність чужих елементів⁴⁾, хоч на неруськість імен також не все можна покла-дати ся, як показують наведені вище імена документальних Русинів. Велику роль муєв грати руський елемент між слу-гами замків, монастирів, панів (про свобідних господарів ми не маємо ніякого матеріалу в руках): так між слугами Лелеського монастиря звертають на себе увагу такі імена як Ivanes (дуже багато), Zemko (чит. Семко) і т. и.⁵⁾; вище я мав нагоду назвати слуг comitis Elyas de Bogda — Симона Іванового сина й Петра Прибиславового і т. и.⁶⁾.

Що малярський елемент уже тоді досить значно втискав ся між руський, про се окрім особових імен сьвідчить і значний процент малярських або змаляризованих імен осад, згаданих в до-кументах: припустити, що всі вони з'явили ся в документах тільки в королівській канцелярії, передожені чи перероблені на

servicium exhibuerit, ita tamen quod in deferendis legacionibus in Russciam nobis sicut hactenus fideliter servire teneatur; земля його hereditaria Cumlous (Комлош) лежить juxta aquam Topl, Coprucha, Cherzeu, Cumlous, Cheruuz e. Gerendul. — С. А. VII. 505 (1259).

¹⁾ С. А. VII. с. 300, 302, F. IV. 3 с. 267. С. P. VI. 9, 129, VIII. с. 91, кор. iobagio Zobuslo filius Dubron, F. IV. 3 с. 360.

²⁾ F. V. 2 с. 79, С. А. XI с. 518, Endlicher с. 646.

³⁾ Напр. Zobuslo filius Dubron, Ladislau f. Zubozlay, Drazlaus, Domo-зю, і т. и. — F. IV. 3. 155 і 380, С. А. XII. с. 184, С. P. VIII. 440 й ин.

⁴⁾ Такий напр. Cherpanus, Felicianus filius Feliciani, Fulcian, Wolf і т. и. — *ibid.* ⁵⁾ F. VII. 5 с. 216—6.

⁶⁾ Сей брак багатших виразніших вказівок на руську людність на-віть в документах другої половини XIII в. поучає нас не надавати осо-блявого значіння такій аргументації а silentio: в сім часі не можна сумнівати ся в істнованню значної (релятивно, супроти иньших народностей) української колонізації на території Угорської Русь; коли не було її тепер, то не можна витолкувати (не припустивши, що українська народність має особляву ассиміляційну силу супроти всіх иньших і в самих некористних умовах того), що вона пізніше, коли і підгірє і навіть самі гори були вже

мадярську мову її писарями або подиктовані Мадяром-петентом, по ному — не можливо; петентам як раз було важно, аби інтересна для них місцевість названа була іменем уживаним на місці — чи у тубильної людности, чи у його земляків-приходнів, осадчих, — аби не вишло баламутства¹⁾.

Не сотірни ролю в розвою мадярської кольтонізації мусіли відограти також латинські монастирі і взагалі релігійні конгрегації, досить численні і на сій території. Вище я згадував про монастирі в Сєренчу і Лелесі, тепер назву ще напр. громаду цистерсів в Вардєві²⁾, громаду рицарів св. гробу, що дістала в 1212 р. землі над Топлею³⁾, громаду хрестоносних рицарів в Габолтові, звістну з першої пол. XIII в.⁴⁾, німецьких рицарів в полудневім Мармароші, звістних нам уже на початках XIII в.⁵⁾.

Осібне місце між елементами руським і мадярським займали німецькі кольтоністи. Початки німецької кольтонізації полудневого Підкарпатя датують другою половиною XII в. і уважають сю давнійшу кольтонізацію нижне-німецькою (фляндрьскою). Але сильнійше кольтонізація розвинула ся в XIII в., в Саксонії, разом, а по часті — і в звязку з німецькою кольтонізацією Польщі, й ся новійше кольтонізація покрила давнійшу, про котру тепер тільки можна здо-

в значній мірі окуповані чужоземними елементами, у всіх вигіднійших місцях встигла їх так сильно опанувати, і то переходячи в Галичини через корожній (як треба його собі в таким разі представляти) широкий карпатський пояс! Се могло діяти ся перед тим, нім почав ся рух на карпатське підгір'є і в горах від полудня, в часах розвою української кольтонізації взагалі, а не в XII—XIII в. Зрештою Анонім, пишучи в другій половині XIII в. й представляючи Руськів ховаявами карпатського гірського пояса в часах угорської міграції мусів мати представлення, як виглядала карпатська територія бодай сто літ перед тим, в середині XII в. І наш літописець, представляючи, що Володимир жив „в кирі“ з сусідами (окольными) і між ними — з угорським королем, мабуть не представляв собі карпатського пояса якоюсь безлюдною порожнею пустинею... Підношу се супроти скептичних гадок, які висловляли ся в сій справі в останніх літах.

¹⁾ Легодкий вчисляє в Бережській столиці уже в першій половині XIV в. до тридцяти парафій латинських на підставі виказів десятина (але не пояснюючи своїх джерел) (*Bereg. Mon. II c. 6*); се могло б бути досить проречистою ілюстрацією ширення мадярських кольтоній.

²⁾ Цистерси — *fratres de Coprovincza, Cisterstiensis ordinis apud ecclesiam s. Aegidii de Bartpho prope Sarus commorantes*, скар жать ся на *Theudonici de Epuries*, що зайвали *metas terrae ipsorum Bartpho vocabulo* — *F. IV. 1 c. 468*.

³⁾ *C. A. XI. 114 (fratres Sancti Sepulcri)*.

⁴⁾ *Cruciferi de Gybolthe, F. IV. 1 c. 469 VI. 2 c. 376*.

⁵⁾ В документі 1213: *nos M. Paulus magister domus fratrum de Moru morosie* — див. завітку Jerney в *Történ. tár II c. 104, Rupp III c. 277--8*

гадувати ся. Татарське спустошення не мало вплинуло на розвій сеї кольонізації: Німцями хотіли угорські королі винагородити тодішні втрати людности, як се робили польські, а навіть і руські князі. Головним тереном сеї кольонізації на угорській Русі було русько-словацьке пограниччє: Спіш і по часті Шарішеька столиця. В Спішу Німці й чисельно грали важну роль, і звязали ся в досить поважну організацію. Поодинокі кольонії їх ішли і далі на схід. З західніх громад згадаю Пряшів (Eperies), Кошиці (Kaschau); Бардіїв німецька кольонія засіла ся, здасть ся, також чи не в XIII в. ще, хоч осадчий привилей дано її доперва в 1320 р. і то наче ново осілий¹⁾. На підгір'ю маємо німецькі кольонії в Sátoralja-Ujhely, Sáros-patak (обидві коло Бодрога), Luprechtháza (тепер Beregszász)²⁾. В першій чверті XIV в. розвивасть ся німецька кольонізація полудневого Мармароша: німецькі кольоністи згадують ся в Густі, Вишкові (Visk), Тячові (Técső, що називало ся властиво Teutsch-au), Довгим полі (Husszúmező)³⁾. Як бачимо, глибше в руську територію ся кольонізація не сягала.

Кольонізація ся знаходила особлившу опіку в правительстві, що змагало ся її можливо ширити — з мотивів кольонізаційних і фискальних, і старало ся показати її всяку ласку (*hospites nostri carissimi*). Громади мали повну самоуправу — звичайно самі вибирали собі старшину (*villicus*) і священника; інтервенція провінціо-нальної адміністрації була тісно обмежена: тільки в важнійших карних справах як убийство, пролите крові, крадіж, мав над кольоністами суд надзупан, в усім иньшій судив їх сам війт. В свою громаду вони могли приймати кожного свобідного й також свобідно з неї виступати. Зобовязання супротив держави обмежали ся певною грошевою платою в трунту, що правда — досить значною⁴⁾.

¹⁾ Fejér VIII. 2. 253.   ²⁾ С. А. VIII. 6. F. IV. 1 с. 455.

³⁾ Грамота кор. Кароля для *hospitum nostrorum fidelium de Marmorusio, Saxonum et Hungarorum vet in villis Visk, Huszth, Fecső* (чит. Técső) et *Husszúmező* — надає їм права які мають *cives seu hospites de Szeuleus (Nagy-Szöllős, Связюш, в Угочі)* (права сї тут докладно описані), *specialiter pro eo quod terra Marmarusiensis infertilis, laboriosa et gravis ad residendum fore dignoscitur*. Нижче вони звільняють ся *pro persolutione akonum (sic), frugum, decimarum, porcorum et oblationibus munerum alias praesentare et offerre consuetorum propter carentiam annonae — quia ipsa terra Marmarusiensis multum sterilis esse dinoscitur*. — F. VIII. 3. 355.

⁴⁾ Дяв. привилейїї — Fejér II. 387, IV. 2. 455, VIII. 3, 353, Codex Arpad. VIII. 6.

VIII.

С т е п и.

Ми оглянули українсько-руську колонізацію XI—XIII в., що сиділа в збитій масі, організована в князівства, під князівсько-дружинним режимом. Але ними не кінчило ся українське життя — воно держало ся і за лінією сих земель, та вибігало більш або менш інтензивними потоками, розтікаючи ся в полудневім, степовім поясі.

Ми бачили, що границі Переяславського князівства в літні часи досягали поріччя Ворекли і Удів, Київщини — вододілу Роси й Виси або Тясмина, Галачина держала в ближшій залежності від себе поріччє середнього Дністра. Тут властиво кінчила ся Руська держава XI—XIII в., за тим починав ся степ, „поле“, що жило в зовсім відмінних обставинах, зовсім поза впливом руського державного життя, або тільки в слабшій залежності від нього.

В попереднім, ми сконстатували існування в давніші часи (в VI—IX вв.) руської колонізації на всім просторі чорноморських степів від Дунаю до Меотиди ¹⁾). Потім бачили, як в кінцем IX в. розпросторила ся в сих степах Печенізька орда (Пацінаки грецьких, Баджнаки арабських джерел), що витиснула і далі витискала з них руську колонізацію, головно на північ, а далі — в 2-ій половині X в. почала нищити руську колонізацію й на півночі, на степовім пограниччю ²⁾). Результатом півторавікового господарства Печенігів у наших степах було сильне ослаблення не тільки славянської колонізації Чорномор'я, але навіть пограничних областей Роси й Сули, що на початку XI в. уважались по просту страченими. За сею печенізькою руїною, по недовгій перерві, прийшла половецька руїна, в другій половині XI в., і по ній ми бачимо в степах тільки слабкі останки колінь сильної славянської

¹⁾ Див. т. I гл. 3.   ²⁾ Тамже, с. 203 і далі.

колонізації, а хоч погранична колонізація руських князівств у XII—XIII в. часами зміцняється й значно поступає, вона далеко не могла опанувати всієї страченої території, що в значній частині з'являлася все признаним царством турецьких орд. Ми тепер оглянемо ті відомости, які маємо про словянську колонізацію степів, а потім — про турецькі орди, що жили тут в XI—XIII в.

Відомости наші в обох справах незвичайно бідні. Тим, що виходило за границі життя руських князівств наші джерела не займають ся спеціально і тільки принагідно і рідко дають звістки про те, що діяло ся на полудень від тої граничної лінії, яку я вище зазначив. Чужі джерела не багато що додають до них, а з археологічного погляду ця територія належить до найбільше занедбаних ¹⁾.

Ми почнемо від крайньої східної стації руської колонізації й державної системи — Тмутороканя. З попереднього ми знаємо, що середньовічний Тмуторокань з'явив ся на місці античної Фанаторії, на устю Кубани, на багнистім Таманським півострові, покрайнім дельтою ріки й витвореними нею лиманами; місцем її уважають околиці ст. Сінної, в розі теп. Таманської затоки ²⁾. Чи осада ся існувала без перерви і тільки змінила імя, чи пізнійший Тмуторокань осаджено на ново на місці старої Фанаторії, сього не знаємо, бо в історії її є дуже темний час, IV—VII в., коли нічого про неї не знаємо. З своїм новим іменем (*Тмуторока*, *Таматарока*, *Матрока*, руське Тьмуторокань, Тьмуторокань, Тьмуторакань, західне *Matrica*, *Matrega*, *Matreca*) осада ся виступає від ховарських часів; найдавніша згадка з сим іменем, яку знаємо, — в каталогу епархій, як думають — VIII в. Правда, пробовано зв'язати з сим іменем назву Іотів-Тетрацитів, що звістні в сусідстві її вже в VI в., але се тільки досить далеко подібність імен. Початок сього нового імени Тмутороканя не звістний, не знати навіть — якою мовою він названий; очевидно тільки, що се ані грецьке ані словянське імя ³⁾.

¹⁾ Про руську людність в степах в XI—XIII в. писано не багато; див. особливо у Голубовського Печеньга гл. IV дещо у Ламанського Славяне въ М. Азіи с. 40 і далі, Срезневського Русское население степей и южного поморья въ XI—XIV в. — Извѣстія II отд. петерб. академіи т. VIII (1859), Аристова О землѣ Половецкой (Извѣстія Нѣжинскаго вистѣгута, 1877). ²⁾ Див. т. I с. 72—4.

³⁾ Порівнюючи наведені в тексті різні форми сього імени з VIII до XIV в., бачимо, що перший склад Ть, Ть належить до початкового імени. Було се може таки Ті (тому Ть в руській формі). Влеваючи сю назву, зроблено в сього першого складу член (article) (тз *Матрѣха*) і потім, як

Переміни й пригоди, які переживала ся околиця, лежучи на широкім світовім шляху, відбили ся на дуже різнороднім, мозаїковім складі її людности. В античні часи ми бачимо тут грецьку колонію, окружену різними варварськими народами — Сінди, Торгети, Керкети, Дандарії і т. и. Ся варварська людність, котрої етнографічна приналежність все ще нам неясна, мусіла лишити ся і пізнійше, бодай в часті. Існувала далі і грецька колонія, чи безпосередні потомки тих старих Фанагорійців, чи нової дати, се не ясно. Хвилі великого руху народу полинили тут нові етнічні елементи: Іоти т. зв. Тетраксити осіли ся на самім Таманськім півострові, зайшовши сюди, як каже Прокопій, з Криму; про сих то „дотських дівчат“, правдоподібно, говорить Слово о полку Ігоревім, що вони славлять половецькі походи „на березі синього моря, двонячи руським золотом, що привезли їм їх половецькі жоханки¹⁾. Друга подібна колонія — се „Чорні Болгари“, що сиділи десь на сході від Тмутороканя²⁾. На нижній Кубані сиділи Черкеси, в наших літописях звані Касогами — осетинське ім'я, котрим Осетини добі звуть східніх Черкесів (Кабардинців). Осетини — Яси наших літописей, тоді (в X—XIII в., судячи по деяким натякам наших літописей, могли на степях досягати Азовського моря й Дону³⁾. Тут же заховали ся останки Хозарів після останнього знищення Хозарської держави за Святослава⁴⁾.

член, відкинено, і так виїша скорочена форма *Матраха*, *Matresca*, або в перетворенні *Матаруха*. Руське закінчення *нь* з'явило ся, видно, при рутенізації імени, се мабуть форма приналежности (adj. possessivum) — Тмуторокань, себто город, див. Слово о полку Ігоревім IX: поискати града Тмутороканя (і тут і в літописі се Слово *masculini generis*). Склади *торо* з'явили ся наслідком повноголоса на місце *тра*. Відповідно до того початкову форму кожва б собі (завсіди гіпотетично тільки) уявляти як Тмेत्रака або Тмेत्रаха.

Цікаво, що Житие Теодосія зве Тмуторокань островом Тмутороканським (л. 9): дійсно, ся місцевість давніше була островом.

¹⁾ Розд. IX.

²⁾ Проф. Мілер здогадувався (Осет. этюды III с. 104), що їх останками можуть бути сучасні турецькі Балкари в долині р. Череха.

³⁾ Найбільше виразний натяк — се що Ярополк підчас походу на Дін вивіз звідти собі „ясського князя дщерь“ — Іпат. с. 204. Про сю яську колонізацію див. Осетинські этюды III с. 67—8, Кулаковскій Христіанство у Алань — Визант. врем. 1898, I і його ж стаття про Алянів у класичних і середньовічних письменників в XIII т. Чтеній кiev. істор. тов., Ламанского замѣтка объ Ясахъ-Алантахъ — Труды XI арх. съѣзда т. II.

⁴⁾ Див. згадки про Хозар в Іпат. с. 103, 143; Хозари, згадані в останнім тексті, мусіли сидіти в самій Тмуторокані.

омлюю — се існування філіяльного монастиря київського Печерського монастиря в Тмутороканю в XI в. Печерський чернець Никон за часів кн. Ізяслава виїшов „въ островъ Тмутороканьскій“ і оселив ся коло міста, поставив церкву й зібрав чернців, „и бысть монастырь славьтъ“, що існував в останній чверти XI в. і належав до київського Печерського — „прикладъ имъй въ Печерьскій монастырь“¹⁾. Сі подробиці — що руському монаху протягом кількох років удало ся засновати в Тмутороканю славний монастир, і що він залежав від київського монастиря, я думаю, показують, що братія монастиря складала ся такий з Русинів, очевидно — місцевих.

Але головними доказами я уважав би перше — існування значної руської колонізації на протиннім березі Меотиди (про це ми знаємо від Рюйсброка), друге — факт, що сю Тмутороканську волость так довго й уперто задержували руські князі в своїх руках, після того як турецький потік залив стени. Щоб держатись тут, не тільки супроти турецьких орд, але й супроти ворожих амагань Візантії, серед ріжних чужеплеменних і часто ворожих народів, вони мусіли мати тут якийсь ґрунт, і таким ґрунтом могла бути тільки руська колонізація в сих околицях. Сю колонізацію в її початках ми мусимо покласти на часи загального розпросторення руських племен на полудень, в V—VI в.

Під власть руських князів Тмуторокань перейшов, мабуть безпосередно з рук Ховарів, підчас упадку Ховарської держави. В своїм місці я вказав, що вже на початках X в. Русь мусіла держати в своїх руках Азовське море, а з тим правдоподібно, що й Тмуторокань залежав тоді від Києва, а й по другий бік керченської притоки мусіли бути землі в руській володінню — на се

леньку літературу: Оленичъ Письмо къ графу А. И. Мусину-Пушкину о камнѣ Тмутороканскомъ, Спб., 1806; Спасскій — Исслѣдованіе тмутороканскаго камня съ русскою надписью — Отеч. записки т. XXXVI; П. Кенпенъ Нѣчто о тмутороканскомъ камнѣ — Записки и Труды общ. ист. (москов.), 1830.

До сього камня, поки що одинокої левної руської пам'ятки з Тмутороканя, пробовано долучити ще дві: монету з іменем Михайла (думають на Олега, що мав християнське імя Михайла) і монету, датовану монетами імп. Василя і Константина: цив. Цювайского Нѣсколько соображеній о памятникѣхъ Тмутороканской Руси и Тмутороканскомъ балванѣ — в II т. його Сочиненій, про печатку Ратибора ягаше. Огляд археологічних пам'яток Тмутороканської околиці — Герца Археологическая топографія Таванскаго полуострова, нове вид. 1899 (праця писана 1870 р. і не повна як на тепер).¹⁾ Житіє Феодосія л. 9.

масмо досить виразний натяк в улові Ігоря¹⁾. Зруйнованне Сьвятославом Ховарської держави мало забезпечити руське панованне на Азовськiм морю, а походи його на Ясів і Касогів, очевидно, мали спеціальну мету — зміцнити Тмутороканську волость і розширити її політичний вплив у землях між Доном і Кубаню. Ми можемо припустити, що й ховарська людність на Подолу була приведена тоді в залежність від Тмутороканя.

Розширення руської зверхности по другий бік Керченської протоки було задержане нещасливою війною Ігоря з Візантією й умовою 945 р., де Русь впрікала ся всяких аспірацій на Корсунську область. З завойовань, зроблених за Володимира, коли ввято й самий Корсунь, теж зрезніновано в інтересах союзу з Візантією. Але на кавказькiм березі протоки Русь тримала ся міцно. Коли границі Руської держави почали взагалі відступати під печенізьким натиском, і при кінці X в., за Володимира, навіть пограничні землі на Подніпровю пускали ся на божу ласку, — в Тмутороканю Русь тримала ся далі, і навіть волость ся уважала ся дуже важною, бо посажено тут одного з старших синів Володимира — Мстислава. Мстислав провадив далі боротьбу з Касогами і Ясами, і то успішно. Заведене в літопись з якоїсь пісні оповіданне каже, що Мстислав, перемігши касозького князя Редедю — забивши його в поєдинку, „наложив дань на Касогів“, а на пам'ятку своїй побіди поставив церкву Богородиці в Тмутороканю²⁾. Півнійший спільний похід на Ясів Мстислава і Ярослава мав на меті очевидно також інтереси Тмутороканської волости³⁾.

Сі звістки належать до перших десятиліть XI в. Потім ми маємо знову звістку з 1060-х рр., коли в Тмутороканю сів Ростилав Володимирович, і літопись каже, що він брав дань з Касогів й інших земель, та що його сила й політичні впливи настрашили Греків. Корсунський намістник (катепан) отруїв його на пиру, аби позбутися небезпечного сусідства, але се викликало повстанне проти нього в саміх Корсуні: Корсуняне побили каміннем сього катепана⁴⁾.

З усіх сих звісток бачимо, що в XI в., за Мстислава і півнійше Тмутороканська волость тримала ся міцно й тримала в залежности від себе сусідні кавказькі племена, а ся історія з корсунським катепаном наводить на гадку, що Роман мабуть пробував розширити

¹⁾ Т. I с. 373—5.

²⁾ Іпат. с. 103, про похід на Ясів — Нікон. I 79, пор. вище с. 14.

³⁾ Див. вище с. 20.   ⁴⁾ Іпат. с. 117.

свою волость і в Крими, як се було в Х в.; корсунське повстання, коли дійсно стояло в звязку з смертю Романа, показувало б, що він встиг придбати собі прихильників і в самій столиці Криму — Корсуні. З сими кримсько-тмутороканськими відносинами зв'язує ся руська печатка, знайдена в Ені-кале, недалеко Керчі: вона має напись „от Ратибора“, і досить правдоподібно толькує ся, що се Ратибор, тмутороканський намістник кн. Всеволода Ярославича¹⁾.

В другій половині ХІ в. Тмуторокань став звичайним пристановищем для князів ізгоїв. Сама волость належала до Чернігівської волости, але її віддалення, відрізана від решти руських земель позиція не давали можливости чернігівським князям держати її під своєю контролею, й князі ізгої легко вибивали звідси чернігівських підручників і намістників та осідали ся тут самі. Не можучи вибити їх з Тмутороканя оружною силою, чернігівські князі мусіли брати ся на інші способи: Всеволод нпр. в 1079 р. підняв на Олега тмутороканських Хозарів, і вони його вхопили й видали Грекам²⁾; очевидно, тих Хозар було багато в тмутороканській околиці.

Трудно сказати, чи се господарованне в Тмутороканю ізгоїв, що тривало з перервами яких тридцять літ (1064—1094) було для Тмутороканської волости користне чи шкідне. З одного боку сї всі ізгої пильнували інших справ і більше думали про боротьбу з узурпаторами своїх отчин ніж про оборону Тмутороканя від його ворогів, але з другого боку — між ними були люде дуже талановиті, здібні вояки, що дуже були на місці на сій загроженій

¹⁾ Про печатки з іменем Ратибора реферат Люценка О древней вислой свищовой печати съ надписью „отъ Ратибора“ в Трудах III археол. з'їзда (він перший зв'язав її з Ратибором ХІ в. і новіша розвідка Орфиникова: Матеріали къ русской сфрагистикѣ (Труды москов. нумизмат. общ. т. III). Печатка з одного боку має образок святого, з другого: отъ | Рати | бора.

На ХІ археол. з'їзді проф. Кулаковский присвятив спеціальний реферат в обороні тези про приваляність східньої частини Крима до Тмутороканя Къ исторіи Боспора (Керчи) въ ХІ—ХІІ вѣкахъ (Труды ХІ археол. съезда т. II). Між иньшими пробує він там зв'язати спеціально з сею кримською провінцією Тмутороканя печатку з іменем Теофано (див. вище с. 73): приймає, що се вона зветь ся *Ῥωτία* на печатці і в умовах Візантії з Генуєю. Одначе не маємо ніде вказівок, аби та кримська провінція звала ся Русію спеціально, тай що за радця титулувати ся було Олегу (чи його жінці) спеціально князем сеї провінції, коли вона була тільки додатком до Тмутороканя? Очевидно, τῆς *Ῥωτίας* на печатці означає тут жінку руського князя взагалі. Про *Ῥωτία* візантійських умов зараз нижче.

²⁾ Ипат. с. 143.

позиції, сій українській Січі XI в., а ватаги прихильників, що збирали ся наоколо них в їх ріжних отчин, могли тільки скріплати (хоч би й хвилево) словянські елементи Тмутороканя.

З закінченням ізгойської справи кінчить ся така січова роля Тмутороканя, бодай на якийсь час. Заразом Тмуторокань зникає взагалі з обрју руської політики. Від половецької бурі 1090-х рр. XI в. почавши не чуємо в наших джерелах про нього нічого, аж в останніх десятиліттях XII в. чуємо про нього знову, але як про волость уже страчену Русію. Одначе страчена вона, по всякій правдоподібности, тільки десь в другій пол. XII в., не скорше.

Можна здогадувати ся, що при кінці 60-х рр. XII в. Тмуторокань стояв у сфері політичного впливу Візантії. Укладаючи 1169 р. умову з Ієнуевцями та даючи їм право приставати у всіх пристанях Візантійської держави, візантійське правительство виключило з того тільки „Русію“ і Тмуторокань¹⁾. Правда, можна б думати, що тут іде мова тільки про сферу торговельних впливів (як тепер європейські держави розділюють на чужих землях території „своїх інтересів“). Особливо стає таке толковання можливим в огляду на ту „Русію“ — чи розуміти тут Руський порт коло устя Дона, чи взагалі руські землі. Але як би не було з нею, Тмуторокань таки, правдоподібнійше, стояв тоді в залежности від Візантії. Цевний натяк на се можна найти і в Слові о полку Ігоревім, де Тмуторокань, в оповіданню про події 1185 р. виступає поруч грецьких міст Корсуня і Сурожа²⁾, Що Тмуторокань тоді не належав до Русі, се виразно каже те саме Слово³⁾. Памятаючи, як Візантія все пильним оком дивила ся на сю руську волость, та що сі часи були періодом найбільшої сили Візантійської держави, буде найбільше правдоподібно прийняти, що Візантія загорнула тоді Тмуторокань під свою зверхність.

Але незадовго перед тим Едрізі, що писав у середині XII в. (1154), каже про Тмуторокань, що в нїм сидять „князі, відомі з своєї сили, відваги й воєвничости, що зробила їх дуже страшними для сусідів“⁴⁾. Отже тоді Тмуторокань до Візантії в усякім разі

¹⁾ ἀνεβ̄ τῆς Ῥωσίας καὶ τῶν Μαρράχων. Умова 1169 р. в двох латинських перекладах видана в т. VII *Historiae patriae monumenta* і у Sauli Della colonia dei Genovesi in Galata, II, її потвердження з 1170 р. у Мільосіча і Мілера *Acta et diplomata graeca sacra et profana* III.

²⁾ Розд. V.   ³⁾ Розд. IX.

⁴⁾ *Recueil de voyages* V с. 395; перекладчик Жобер через непорозумінне переклав слова Едрізі, що сі князі були звістні з відваги словами: *connus sous la dénomination d'Olou Abas*, що сам Жобер поясняє: *les Abazes* (помилка ся була вказана у Dozy і Goeje — *Edrisi Description*

не належав. Що то були за князі, Едрізі блпше не пояснює, але найбільше правдоподібним таки буде, що були се далі руські князі, хоч про них і не згадують наші літописи — якісь *minores gentes*, або таки й ізгої XII в.

На potwierженне гадки, що в середині XII в. Тмutorокань міг належати ще до руських князів, піднесу оден факт, що вказує на якісь близькі зносини середини і другої половини XII в. з кавказькими народами. Се численні шлюби руських князів з сього часу з ріжними князнями і царівнами грузинськими й осетинськими, „з Обез“ і „з Ясів“. Так 1153 р. висватав собі Ізяслав Мстиславич „нзъ Обезъ цареву дщерь“. Андрій Юриєвич оженив свого сина Юрія з славною грузинською царицею Тамарою. Всеволод суздальський оженив ся з Яснею, а сестру своєї жінки (свєсть) видав за Мстислава Святославича чернигівського (1181). У Андрія Юриєвича був ключник Ясин Анбал, оден з його убійників і т. в.¹⁾ Всі ці шлюби виглядали б досить дивно, якби ми прийняли, що вже з кінцем XI в. Тмutorокань і нижнє Подоле стали для Руси „землею незнаємою“. Я думаю, що й Слово о полку Ігорєвім натякає на недавну втрату Тмutorоканя, маюючи Святославичів як двох соколів, що полетіли „поискати града Тмutorоканя“²⁾: не дуже б воно було мудро пригадувати волость страчену перед трома поколіннями й давно забуту, як то виглядало б з нашої літописи. З того всього я вважаю правдоподібним, що Тмutorокань руські князі стратили десь тільки в третій чверті XII в.

„Соколам-Святославичам“ не udało ся вернути Тмutorоканя. Нема ввагалі ніяких натяків, аби руські князі його вернули, а разом і дальша історія Тмutorоканя виходить за границі нашої

de l'Afrique). Наслідком сеї помилки Жобер, Лелевель і инші уважали сих тмutorоканських князів XII в. Абхазами. Гейд, згадуючи про помилку Жобера, вістаєть ся при тім же погляді, що то мусіли бути якісь кавказькі гірняки (I. 226), хоч на се ніщо не вказує. Натоміє Брун (II. 131) не вагає ся бачити в них руських князів, і се внової правдоподібно.

Говорячи про город Русію (як низше) Едрізі каже, що „його мешканці провадять постійну війну з мешканцями Матрахи“ (с. 400). Сю звістку досять тяжко арозуміти. Чи не дійшла тут до Едрізі чутка про ті війни, які тмutorоканські князі ізгої XI в. провадили з руськими князями, і чи не помішав він тут город Русь з Русію, руськими князями?

¹⁾ Іпат. с. 320, 322, 398, 422. Про ці шлюби стара статя Буткова О бракахъ русскихъ князей съ Грузинками и Ясиними въ XII в. — Сѣверный Архивъ 1825 т. XIII; він доводив, що й сам Андрій був ожениий з Яснею.

²⁾ Розд. IX.

праці, тим більше, що й для руської кольонізації він був страченим. Угорські місіонарі, що були в Тматороканю 1237 р., застали тут судячи по їх описи, вже якусь варварську, не-словянську людність¹⁾.

Додам, що торговельне значіння Тматороканя тривало далі в XIV—XV в. Чи стояв він в якійсь залежності від Візантії в XIII в. не знати. Пізніше загіздили ся тут Італіяни: в XV в. бачимо в Матрезі осібних володарів з іенуезької фамілії Івізольфо, що залежали з одного боку від Іенуезької республіки, з другого — від якихось місцевих татарських династій. 1475 р. зробили сьому володінню кінець Турки, забравши Тматорокань, разом з сусідніми пристанями²⁾.

Покінчивши з Тматороканем, поглянемо на руську кольонізацію в сусідніх краях. Про Русинів у Криму ми маємо перший натяк у тій ославленій загадковій звістці, що св. Кирил у Корсуни знайшов „уаггеліє и псалтырь роуськими писемны писано и чоловіка глаголюща тою бесѣдою“³⁾. Ся записка, хоч значно пізніша від IX в., але все досить старої дати, виходить, очевидно, з переконання, що Русини в Криму були поселниками досить звичайними⁴⁾.

У ібн-ель-Атіра, сучасника першого приходу Монголів в Кіпчак є цікава звістка, що говорить очевидно про багаті руські кольонії Криму і Азовського побережа. „Богато вивзначнійших руських купців і богачів, каже він, поскладали в кораблі що мали дорогого й кількома кораблями поїхали в жусудманські краї“, себто на малоазійське побереже Чорного моря⁵⁾. Кількадесят літ пізніше

¹⁾ Theiner Monumenta Hungariae I N 271: Quorum dux et populi se christianos dicunt, habentes literas et sacerdotes graecos; princeps centum dicitur habere uxores; omnes viri caput omnino radunt et barbas nutriunt delicate, nobilibus exceptis, qui in signum nobilitas super auriculam sinistram paucos reliquunt capillos cetera parte capitis tota rasa.

²⁾ Брун I с. 214—7, Heyd II с. 395, 405.

³⁾ Fontes rerum bohemicarum I с. 12.

⁴⁾ Про неї в т. I с. 538—9.

⁵⁾ Тгаенгаузель Сборникъ матеріаловъ къ исторіи Золотої Орды I с. 26 (пор. с. 27 про міграцію в Судака в землі Кілідж-арслана). Ібн-ель-Атір поясняє й те, звідки він се знає: „Коли вони (сі Русини) наблизили ся до пристани, куди йшли, оден корабель розбив ся й потонув, але люди виратували ся. Був звичай, що розбиті кораблі належали султану, і він багато з того забрав. Решта кораблів прийшли цілі. І нам оповіли се декотрі з них“. Кунік в II т. Уч. Зап. петерб. акад. по I и III отд. прикладав сю звістку до Корсуни, але її скорше треба звязувати з звістками про руську кольонізацію Криму й Азовського поморя взагалі.

Рюйсброк, переїздячи з Судака на північ, на Перекоп, каже, що між місцевою людністю було багато Русинів; про якихось невеличків не можна тут думати, бо сі Русини, як оповідає Рюйсброк, дуже остро тримали ся супроти татарських звичаїв і доводили, що хто не кумис, не може спасти ся¹⁾. У східніх письменників також знаходимо звістки про руську колонізацію в Криму в другій половині XII в. Так послі султана Бейбарса, що звідали місто Солхат (Старий Крим), коло 1263 р. оповідали, що воно було залюднене Половцями, Русинами й Алянами²⁾.

Правдоподібно, значною домішкою Русинів у людности Криму й треба пояснити змагання руських князів підбити його під свою власть, про які я вгадував вище.

Про Подоне маємо дуже слабкі звістки, хоч істнованне тут руської колонізації в XI—XIII в., не підлягає сумніву. Так мав я нагоду згадувати, що археологічні останки Білої Вежі (коло с. Цмилянської на Дону) вказали істнованне тут християнської руської колонії³⁾. Супроти того тих Біловежців, що виемігрували звідси на початках XII в. в Сіверщину⁴⁾, треба уважати Русинами. В XII в. як на руську колонію можна б вказати на Шарукань, з огляду, що його не знищили руські князі в поході 1111 р.⁵⁾.

¹⁾ Рюйсброк, оповідаючи свою подорож від Судака до Перекопу, кілька разів згадує про Русинів, все з поводу того погляду їх, що кумис п'яти гріх, і відє не натякає, що тут іде мова про Русинів взагалі, або таких, що він стрічав їх пізніше — *Recueil de voyages IV. 242, 243, 245*. На останнім місці виразно вказує на місцевих Русинів, себто з північного Криму, недалеко від Перекопу: оповідаючи про одного „Сарацена“, що приходив до нього, хочачи охрестити ся, але не зробив се з огляду, що не можна йому потім буде пити кумису, Рюйсброк каже: *Christiani enim illius loci hoc dicebant, quod nullus vere christianus debet bibere (кумис) — que (opinio) jam viguit inter illos per Ruthenos, quorum maxima multitudo est inter eos.*

²⁾ Тизенгаузенъ с. 63, пор. тамже 192, звістка в описи посольства до Берке: Крим залюднюють Кіпчаки, Аляни і Русини.

³⁾ Т. I с. 171, пор. 139.

⁴⁾ Іпат. с. 204 (р. 1118).

⁵⁾ Іпат. с. 192. Коли Шарукань часто уважають християнським містом з огляду на те, що руське військо йшло до нього з священними сьпівами (Барсов² с. 152, Голубовский Печенъги с. 194, недавно Кулаковский Християнство у Аланъ с. 17), то се непорозумінне. Побожний Володимир поставив „попів“ перед полками сьпівати сьвяточну службу з поводу сьвята — похвали Богородиці (під суботу пятого тижня, див. Воскрес. літ. с. 22, що має поправніший текст, ніж Іпат., бо ся має похибку: „въ недѣлю“). Воскр. літоп. називає сих осадників попросту Половцями: „я Половци

Може й деякі з „команських городів“ Едрізі належать сюди¹⁾.

З другої половини XII століття маємо кілька згадок про той Руський порт в околиці устя Дону очевидно досить важний в тім часі²⁾. В околиці нижнього Дону, згадує Рюйсброк „Руське село“: ідучи від Перекопа на нижню Волгу, він переїздив Дін коло сього Руського села, що сиділо на лівім боці ріки й мало від Батия порученне перевозити подорожних через Дін човнами³⁾. Сі Русинк жили ся хліборобством, сіючи жито й просо, і рибальством, сушачи рибу. Самий Дін Рюйсброк називає при тім східньою границею Руси⁴⁾, тим самим натякаючи на якусь значнійшу руську колонізацію на захід від Дону. Далі на схід, на Волзі знайшов він подібну осаду перевозників, „нове село“, що Татари осадили з Русинів і Сараценів на суміш, аби перевозили послів⁵⁾. Але Русини й тут не були якимись тільки невільниками, приходнями, перенесеними з татарського примусу. Шляно-Карпінї, оповідаючи про місто Орну, що лежало правдоподібно деєь на Каспійським морі і було зруйноване підчас Батиевого походу, каже, що в ній було багато християн: Хозарів, Русинів, Алянів і иньних⁶⁾.

На Подоню ж бачили ми Бродників підчас війни 1223 р.,

вышедше изъ града и поклопншася княземъ Русскимъ, вынесме дары и рыбы и медь“. Що то не були справжні Половці, можна уважати певним а огляду що українські князі їх помилювали.

¹⁾ Recueil VI. 401, 434—5. Поки що, до ліпшої аналізи — треба бути в тихи команськими городами дуже обережним, бо між ними бачимо і Kіniow — по всякій імовірности не що як Канів.

²⁾ Крім умов 1169—1170 р., що виключають сей Руський порт (Росія, Russia) і Тмуторокань з торгівлі Генуезців (як вище), про нього-ж згадує Едрізі (II с. 395, 400), і аналіз його відомостей приводить до виводу, що сей порт був недалеко устя Дону, де мави XV в. дійсно вказують „Руське село“. Див. про се Heyd Geschichte des Levantehandels I с. 224—8, теж Василевскій в Ж. М. Н. П. 1878, I с. 112, Гаркави в Трудах IV з'їзда II с. 248. Взагалі гадка про Руський порт на устю Дону тепер загально принята — див. нпр. ще Tomaschek Die Goten in Taurien с. 41, Loewe Die Reste der Germanen с. 83, і т. и. Брун (I с. 122), за ним Кулаковскій (Къ исторія Боспора въ XI—XII в.) розуміють тут Керч.

³⁾ Він каже, що Бату й Сартак його осадили — fecerunt Bartu et Sarcath quoddam casale de Ruthenis Recueil IV с. 249; але ледво чи се було новосаджене село (як вгадане дальше, що називає він casale novum). Воно має всі прикмети осадого, правильного житя.

⁴⁾ ibid. с. 250. ⁵⁾ ib. с. 266.

⁶⁾ Recueil IV с. 674. Про місце Орну — Брун II с. 175; він містить її при устю Терека.

але про них ми будемо говорити ще трохи нижше, а тепер перейдім далі на захід — в краї Дніпровські й дальші.

Що тут руська колонізація перед печенівським розпросторенням сягала моря й Дунаю, себ то виповнювала цілу просторонь між Дніпром, морем і Дунаєм, про се виразно казала нам Повість временних літ. По печенівській бурі на нижнім Дніпрі ми знаємо з наших джерел тільки одно місто — се Олешє.

Воно лежало на устю Дніпра, і теп. Олешки (Алешки) стоять, очевидно, в генетичнім зв'язку з сям старим містом¹⁾. Вперше воно виступає в наших джерелах в другій половині XI в. (1084), і почавши від тоді кілька разів згадуєть ся в XII—XIII в.²⁾ З тих бачимо, що се було більше торговельне місто, з значнійшими колоніями купців. Через нього йшла комунікація Київа, взагалі середнього Подністров'я з морем, і Олешє було ніби морським портом Київа — нижше Олешя по Дніпру ніякої значнішої пристани ми не знаємо. Сюди виїздили з Київа стрічати визначних гостей, що прибували з моря. Відси вивозили полудневі товари, що приходили з того ж моря, в иньші краї, як нпр. на Подністровє. Окрім того в околицях Олешя, на Дніпровім лимані розвинено було рибальство: іще в X в., в умові Ігоря згадують ся „Корсуняни“, що приходили на усте Дніпра. І пізнійше вивозили з Олешя рибу в дальші краї — Данило коло Кучелмина, на галицькім Понизю стрічає на Дністрі „лоді з Олешя“, що везли рибу й вино³⁾. На значінне Олешя в заграничній торгівлі й комунікації вказує той факт, що на італіянських мапах XIV в. Дніпро зветь ся по імені Олешя, *castrum illicis* в латинськім перекладі рікою *de ellexe, l'ellexe* (звідти *elese, erese*). В XV в. бачимо тут генуезьку колонію,

¹⁾ Про иньшу гадку (Бурачкова) — що Олешє було вище по Дніпру, коло с. Знаменки, нижше порогів я згадував в т. I с. 291. На potwierдження того, що Олешє лежало на устю Дніпра, вказу, що й Елдрізі містять Олешє (Алеска) коло устя Дніпра, чотири дні дороги від Канева, і воно у нього згадуєть ся як остання з Дніпрових пристаней (*Recueil VI 398*). Сюди ж приводять італіянські звістки про *castrum illicis*, як в латинськім перекладі називало ся Олешє, на устю Дніпра — див. *Heyd II с. 397, Bruh I с. 223*.

²⁾ *Ипат. с. 320, 346, 357, 491, 1 Новг. 217*. Забеллі в своїй статі про Олешє (*Археологическія извѣстія, 1895, I*) висловив здогад, що згаданий в одному з сказань Пролога Еліке, куди мали бути перенесені моці учеників ап. Андрія — се Олешє, зване на пізнійших італіянських мапах *Ellexe* або *castrum illicis* (в латинськім перекладі). Се б переносило назву Олешя в перші віки нашої ери.

³⁾ *Ипат. с. 491*.

знищену Турками в середині цього століття; пізнійше її місце заступив турецький Очаків¹⁾.

До кого належало Олеше? В X в., як видно з умови Ігоря, усте Дніпра було мов би нейтральним: сюди приходили на промисли Греки в Криму, тут же пробували й Русини, очевидно — для торгівлі й промислів, а головно для того ж рибальства. В умові з Ігорем візантійське правительство жадало, щоб Русини не кривдили в околицях при устю Дніпра тих Греків промисловців і самі щоб не зимували, инакше сказати — не оселявали ся на завсідні. З того б виходило, що ся околиця, кажу, була нейтральною, тай мала мішану, в тім і руську людність, по часті рухому, промисловську, а по часті й більш осіду. Очевидно, візантійське правительство хотіло запобігти такій осілій кольонізації, аби не утворила ся в сусідстві Криму якась руська волость, подібно до Тмутороканської, що давала вже й без того досить клопоту візантійському правительству. Та правдоподібно, сї дипломатичні заходи не були в силі перепинити елементарного кольонізаційного руху. Важнішою перешкодою були турецькі орди, але й вони, невно, не були в стані знищити цього руху промисловців і осадників на усте Дніпра.

В XI в., з ослабленнем Візантії, Олеше прийшло, здасть ся, в ближшу залежність від київських князів. Я ввводив би се в того, що в боротьбі з київськими князями їх противники не раз, аби депети їм, ударяють на Олеше, і кождий раз київські князі дуже жваво на се реагують, тим часом як про якусь реакцію візантійського правительства нічого не чуємо. 1084 р. Давид Ігорович, оден із тодішніх ізгоїв, напав на Олеше, арештував „Гречників“ (вар.: Греків), себ то купців, що торгували з Грецією, й пограбив їх, „вая въ нихъ все имѣнье“. Се мало такий ефект, що київський Всеволод зараз розпочав зносини з Давидом і щоб вивабити його в степів, дав йому волость на Погорині²⁾. Другий раз (1159), під час боротьби Ізяслава Давидовича з Ростиславом, тоді князем київським, Берладники — правдоподібно під впливом Івана Берладника, Ізяславового союзника, напали й взяли Олеше. Ростислав зараз вислав з Київа військо човнами, і воно нагнало Берладників кодо болгарського побережа, відібрало полон, а самих їх позабивало³⁾. Таку особливу увагу київських князів для Олешя, думаю, ледво чи можна витолкувати тільки самими ін-

¹⁾ Брун I с. 223, Гейд II с. 397.

²⁾ Іпат. с. 144. ³⁾ Іпат. с. 346.

тересами київської торгівлі: до них такої особливої уваги у тодішніх київських князів не можемо помітити, мусіло бути щось більше — не тільки існування там київських колоній, а й залежність самого Олешя.

Окрім Олешя на нижнім Дніпрі і сусіднім чорноморським побережжю мусіли бути інші, менші значні пристани й осаді. Едрізі окрім Олешя згадує якесь місто *Molsa*, „недалеко устя Дніпра“¹⁾ Неще порогів, коло с. Знаменки, є городище, де знаходять візантійські, корсунські й орієнтальні монети і де могло бути теж якесь місто в сі чася²⁾. Правдоподібно, археологія викриє нам в часом і більше таких осад в тих часів.

Повість, оповідаючи про чорноморську колонізацію Уличів і Тиверців, теж каже, що „городи“ їх були „и до сего дня“ себ то ще в другій половині XI в. Під тими „городами“ треба розуміти не порожні городища, а таки залюднені міста; і тут археологія може зробити нам в часом сю прислугу — вказати сліди осад XI—XII в. і пояснити, де були ті городи.

На нижнім Дунаю, як і на нижнім Дніпрі, ми стрічаємо і рухливу руську промислову людність і постійні осаді та волости. Звістки про першу маємо з XII—XIII в. Оповідаючи про боротьбу, розпочату 1158 р. Іваном Берладником з Ярославом галицьким, літописець оповідає, що Іван розложив ся в своїм військом „въ городѣхъ подунайскыхъ“ і розбивав галицьких рибалок, взяв дві „кубари“ (кораблі, грецьке *κουβαριον*), людей побив і забрав „товара много“ — очевидно іде мова тут про кораблі галицьких купців³⁾. Такоюж по часті оселою, по часті неоселою руською людністю мусіли бути т. зв. Берладники, звані так від імени Берлади (теп. Бирлата, на р. Бирлаті, лівім притоку Дунаю⁴⁾). Вони

¹⁾ Recueil de voyages VI, 398.

²⁾ Бурачковъ в К. Старині 1886, IV, 664.   ³⁾ Іпат. с. 341.

⁴⁾ Новіша праця присвячена Берладі — згадала статя проф. Дашкевича про грамоту Ів. Берладника 1134 р. (див. вище с. 421—2) показує дивну нерішучість в означенню того, що називало ся Берладно в наших джерелах. Проф. Дашкевич прилучає ся до давнішого погляду Барсова (Матеріалъ для истор. географ. словаря, sub voce), що в літописях нема згадки про Берладъ як місто, і думає, що Берладею звала ся ціла та місцевість а літописний Берладъ треба розуміти як її головне торговнище. Вказавши кілька місць з подібним іменем в різних околицях, він мов би не рішаєть ся виразно вибрати котрийсь із них. Але нема сумніву, що тут мова про теп. Бирлат, добре звістий з молдавських грамот з початку XV в. (Акта гр

звістні в великій числі: нпр. в згаданій війні Івана Берладника взяло участь 6000 Берладників. Правдоподібно, се була на пів промислова, на пів воєнна людність, зовсім як пізніші козаки: вище бачили ми, як сі Берладники човнами напали на Олеше й пограбили його¹⁾.

Анальоґічним елементом вважають ся ще галицькі вигонці „вигонци галичкыя“, що згадують ся раз тільки — в поході на Татар 1223 р.²⁾, коли вони прийшли з моря в Дніпро, на тисячі човнах і прилучили ся коло порогів до війська руських князів. Судячи по числу човнів, мусіло їх бути кількадесят тисяч. Проводили ними дві бліжше нам незвістні особи — Юрий Домамирич і Держикрай Володиславич; вони могли бути й галицькими воеводами, але самі вигонці³⁾ в усякім разі могли бути тільки людьми з нижнього Дунаю або Дністра, судячи з їх походу човнами (иньні війська всі прибули суходолом), а се вказує на дуже численну руську людність в тих місцях, очевидно — не тільки приходу, промислово-воєнну, але й оседу колонізацію. Про неїж говорить очевидно Слово о полку Ігоревім, в загальнім образі радості на Русі, згадуючи „дівиць на Дунаю“: „дівці сьнівають на Дунаю, вють си голоси їх через море до Києва“⁴⁾ — очевидно, мова про дівчат-Русинок.

Цікаво, що ми маємо між руськими князми й князя-Берладника. Таке призвище, як знаємо, мав братанич галицького князя Володимирка Іван Ростиславич, вибраний нпм з Галича. З призвищем Берладника він виступає по вигнанню почавши від 1146 р., від коли став безземельним князем, і воно так приростає до нього, що потім і син його зветь ся Берладничичем. Як я згадував уже⁵⁾, він дійсно міг пробувати на Подунавю по своїй утечі з Галича й резидувати в Берлади й титулувати ся берладським князем, але разом назва Берладника (не „берладського князя“), в якю він

і ziem. VII с. 207, 218, 231) — він же фігурує і в грамотах наведених проф. Дашкевичом (forum Berleth, тръгъ бръладскый). Може бути, проф. Дашкевича бентежить та обставина, що Берлади нема в реєстрі руських городів — але реєстр сей далеко не повний.

¹⁾ Іпат. с. 346.   ²⁾ Іпат. с. 496.

³⁾ Іпат. с. 496. Сама ся назва не ясна і більше в наших пам'ятках не стрічаєть ся, див. Словарь Срезневского sub voce. Укладчик Никонівської літописи зробив з них Виталців, а разом, зрадівши незрозумілому слову, додав якихось „Баутів і Гаігалів“ — II с. 91.

⁴⁾ Роед. XIV.   ⁵⁾ Ллв. с. 420—2.

виступає звичайно¹⁾, очевидно робить альяцію до бездомности, безземельности Івана, зачисляє його до категорії волоцюг, якими були Берладники, отже має характер прізвиза дещо глумливого, а не титулу.

В подібнім значінню Берладь ще раз з'являється в наших князівських відносинах. Розгнівавши ся на Ростиславичів в 1172 р., Андрій суздальський казав їм забратися з Київщини; Рюрику казав забратися у Смоленськ, на свою отчину, а Давиду в Берладь: „а Давыдови рци: а ты поиди въ Берладь, а въ Руськой земли не велико ти быти“²⁾. Давид до Берлади не міг мати ніяких спеціальних відносин, і ця фраза значила тільки: іди на всі чотири сторони, або — прикладаючи ближше до княжих відносин: іди між безземельних князів. Берладь виступає тут в тій же ролі, як століть перед тим Тмуторокань — прибіжище безземельних князів. Чи розуміла ся тут Берладь як Січ XII в.³⁾, як збіговище різних неприкаяних людей, чи як княжа волость, де пересиджували різні Богом і свояками обділені князі? Правдоподібно також як і в прізвизу Берладника і тут розуміла ся Берладь як княжа волость, популярнійша в дунайських волостях, де пересиджували різні покривджені долею князі, і заразом тут був згідний натяк на становище безземельного, неприкаяного князя-Берладника.

Що тут, на лівім боці Дунаю могли бути княжі волости, і частійше пересиджували тут різні неприкаяні князі, уважаю правдоподібним з огляду на руських князів, що від часу до часу з'являють ся в задунайських городах.

Перший слід такого князя бачать ще в 2-ій пол. XI віка. Анна Комнена, вичисляючи варварських князів, що сиділи в подунайських містах (Дрієстрі, Вичині й ин.), згадує між ними якогось *Σεοθλάβου*, що був по всякій правдоподібности Веславом⁴⁾.

¹⁾ Берладський князем окрім тої грамоти 1134 р. (див. вище с. 421) називає його тільки Новгородська літопись (с. 138).

²⁾ Пат. с. 390.

³⁾ Берладь давно вже зближали з Січею, між иньшою й Ол. Хиждеу, від котрого пішла та грамота Іванка Берлядяка, в своїй статі в Телесконі 1833 р. згадує „Берладську січ“.

⁴⁾ Анна Комнена I. 323: τού τε Τατού και Χαλῆ ἐνομαζομένου και τού Σεοθλάβου και τού Σατζᾶ. Д. Василевский догадував ся, що Χαλῆ може означати Олега (Ж. М. Н. П. 1872, XI. 148); але се вже занадто сміливий догад.

В XII в. Василько Юрєвич, з иньними братами подавши ся до Візантії по смерти батька, дістав від імператора „по Дунаю 4 городи“¹⁾. Можна б згадати тут і те, що зять Мономаха Лев Діогенович був здобув собі кілька подунайських городів, між ними й Дрістру, й Мономах по смерти його хотів задержати сю волость у своїх руках — може для сина свого Льва, свого внука²⁾. Нарешті пізніше, в 2-ій пол. XIII в. стрічаємо ми в Болгарії князя (деспота) Якова Святослава, швагера болгарського царя Константина, що називав себе теж Русином з роду і легко міг бути дійсно руським княжичом³⁾.

Можливо і навіть правдоподібно, що сі появи руських князів в задунайських городах не були явищем зовсім випадковим. Упадок і спустошенне Болгарії на початках XI в., по війнах імператора Василя, т. зв. Болгароктона легко могли повести за собою, особливо в перерві між упадком Печенігів і розпростореннем Половців, розпросторенне руської людности за Дунаєм. На се добачали натяк в тій характерности „скитських“ осадників подунайських земель, яку дають нам сучасники Візантії: по їх словам, вони живили ся хліборобством (сіяли пшеницю й просо), мали піше війсьсько; подунайські городи мали людність мішану „з усякого язика“, що противставляєть ся турецьким ордам⁴⁾.

Чи завдяки сій колонізації, чи тям руським князям, що засідали часом (може й далеко частійше в дійсности, ніж ми знаємо) в задунайських городах, ми в нашім письменстві маємо традицію про принадлежність до Руської держави і задунайських, не тільки переддунайських городів. Реєстр „градомъ веѣмъ рускимъ, дальнимъ и ближнимъ“, в останній редакції уложений десь в 1-ій пол. XV в., вчисляє цілий ряд „болгарських і волоських городів“, що мали колись бути руськими. Дещо тут, взято очевидно помилкою, але зістаєть ся ряд подунайських городів, з обох боків

¹⁾ Іпат. с. 357.   ²⁾ Іпат. с. 204.

³⁾ Посылаючи на бажанне митрополита Кирила коричу 1262 р., він називав його: „прѣощены архієпискѣи всѣ Рускіа земліа, бжгодержавнаго родіа (вітчини) моег(о), ихже отросль и корѣи азъ бых стых прѣшѣи мѣи — Востокова Описание Руянцев. музея с. 291. Про самого Святослава див. Іречка Geschichte der Bulgaren с. 275.

⁴⁾ Anna Comnena I, 323, Attaliota 204. На сі характеристики звернув увагу Васильєвскій Візантія и Печенѣги, Ж. М. Н. II, 1872, XII, с. 299 і далі, й недавно знову проф. Кулаковскій — Гдѣ находилась Вичинская епархія, Візантійскій временникъ 1897 с. 328 і далі.

Дунаю, що має значний інтерес'). Вичислені тут осади по сей бік Дунаю вповні відповідають тій території, що дійсно належала до Руських земель, а се підносить значіння і реєстру тих задунайських „руських городів“¹⁾.

Тим часом як задунайські городи чи більш реально, чи більш формально зачисляли ся в XI і XII в., до відновлення Болгарської держави, до візантійських земель, переддунайські стояли, бодай часами, в деякій залежності від Галичини. Перший натяк на се я добачаю при кінці XI в., за Василька теребовельського (до його волости спеціально мусіли належати сі землі) — в його кодьоні-ваційних заходах. Він спроваджував до себе Берендичів, Торків і Печенігів та задумував навіть „перяти Болгары дунайскыя и посадити я у себе“²⁾. Я думаю, що він тих Болгар мав замір осаджувати не в околицях Теребовлі, а в тих полудневих, задні-странських землях. Слово о полку Ігоревім уже виразно вказує на те, що власть галицького князя сягала Дунаю: „затворивъ Дунаю ворота“, „суды рядя до Дуная“ каже воно про Ярослава галицького³⁾. Нарешті маємо певний натяк на приналежність сих країв до Галичини в тих „галицьких вигонцях“ 1223 р., що судачи по своїй численности не могли бути якимись перехожими галицькими промисловцями, тільки місцевою оселою людністю чорноморсько-дунайських країв.

По всякій правдоподібности, сі землі уважали ся дальшою приналежністю галицького „Понизя“, що згадуєть ся кілька разів у XIII в. і прикладаєть ся до середнього Подністровя. В залеж-

¹⁾ На Дунаї Видиць, Мдинь. Дрествин (Силистрія), Дичинь, Кишіа, на усть Дуная Новое село, Аколятра (може Салиастра), на морі Карна (Каруа), Каварна (Каруафа). А на сей страні Дуная: на усть Дністра надь морешь Вьлгородъ (Аккерман), Чернь (над тымже лиманом), Аскый торгъ (Яси) на Прутї рїдї, Романовъ торгъ (Роман на Сереті?), на Молдові Немечъ (Нямци), въ горахъ Корочюновъ камень, Сочава, Сереть, Бая, Нечюнь, Коломыя, Городокъ на Черемошї, на Дністрї Хотїмь“.

Воскресенська літ. I. 240, варіанти у Срезневского Свѣдѣнія і завіткі о малаов. памятникахъ XI с. 98. Про реєстр сих подунайських городів див. у Бруна II с. 347 і Кудяковского Виз. времени, 1897 с. 335. Останній щасливо зіставив реєстр задунайських городів з реєстром городів царгородського патріархату з 1-ої чверти XIV в. (в Acta et diplomata ed. Miklosich et Müller N 52), де безперечно знаходимо кілька тих самих. У виданнях руського реєстру робить ся трохи инакша інтерпретація ніж яку я подав (і як приймав і Брун) а то: „на Прутї рїдї“ алуцаєть ся з „Романовим торгом“, а не з Ясами. Викропував я Тирнов, що мі опинитись тут тільки помилкою. ²⁾ Іпат. с. 174. ³⁾ Розд. X.

ність від Галичини вони прийшли правдоподібно самі собою, як *res nullius* в княжих відносинах, наслідком територіальної близькості й колонізаційних звязків з галицьким Понизем: як бачимо з прикладу тих галицьких риболовів і як само собою вонс мусить розуміти ся, колонізація сюди йшла з Галичини. Але залежності сеї не можна передіювати — хто міг пильнувати сеї залежності в далекім, слабо залюдненім краю, на половецькім пограниччю?

Таким чином перейшли ми цілий простір від Подоня до Подунавя, слідячи останки руської людности. Поруч сеїлої констатували ми й неосілу, прихожу, воєнно-промислову. Окрім тих льокальних звісток про неї, які ми навели вже, маємо ще загальні звістки, загальну категорію степової неосілої людности — се т. зв. Бродники, від бродити — блукати, лазити, *personae vagabundae*. Звістки про них дуже бідні. В свійських джерелах стрічаємо їх тільки двічі, і то самі короткі згадки. В чужих джерелах згадують ся вони трохи частійше, але звістки про них і тут не багатші; всі вони йдуть з XII і XIII в. (найдавніша в 1147 р.¹⁾. Їх національність не підлягає сумніву: із звістки 1223 р. бачимо, що вони були християне (ділують хрест руським князям), а їх вожд зветь ся Пłosкннн — імн, очевидно, руське²). З снм можна порівняти згадку у Никити Хонїята про участь в болгарській боротьбі за свободу, 1180-х р., „відважних „*οι ἐκ Βορδόνης*, галузи Тавроскитів“ (Руснів), що по всякій правдоподібности означає тихже Бродників³), а то тим більше, що для сеї звістки Хонїята маємо паралельну звістку Гр. Акрополїта з пізнійшої боротьби Болгарів, на початку XIII в., коли їм помагають „руські збігці“⁴).

¹) Іпат. с. 242.

²) В Синодальнім кодексі замість: „воевода ихъ Пłosкннн“, як в иньших, стоїть „воевода Пłosкннн“, але що „ихъ“ мусить тут бути, видно з незалежного тут від Синод. кодексу Академічного кодексу Лавр. літоп.

³) У Успенского Образование второго Болгарского царства в XXVII т. Записок одеського універс. с. 389: καὶ οἱ ἐκ Βορδόνης οὗτοι τοῦ θανάτου ὑπέροκτοι καὶ Ταυροσκιθῶν ἀποσπάδες. Успенский при тім дуже правдоподібно заперітив, що οἱ ἐκ Βορδόνης — се, дуже правдоподібно, еленізована перерібка бродників (чи „бордників“, а переставленнем). Сю гадку прийняв потім проф. Голубовский Печевъги с. 199, тим часом як Васілевский в рецензії на працю Успенского (Ж. М. Н. П. 1879, VIII с. 335) запропонував инше толкованнє для Βορδόνη — Burzenland в Семигороді; до сеї гадки прихильять ся й проф. Кулаковский Виз. врем. 1897, 333.

⁴) καὶ τινὰς τῶν συγγλυδῶν Ῥώσων σὺν αὐτῷ παραγαγόντων — Acropolitae Annales ed. Bonn. p. 35.

В першій звістці, яку маємо, Бродники виступають разом з Половцями: вкупі з ними приходять вони в поміч Святославу Ольговичу в його боротьбі з Ізяславом кнївським¹⁾. Разом з Половцями виступають вони і в угорських джерелах, або в звістках, зачерпнених з угорських відомостей, з 1-ої пол. XIII в.: тут *Cumani et Brodnici*, або навіть *Cumania et Brodina terra* все виступають поруч себе; але се часом може означати і саму тільки територіальну близькість. Під час першого монгольського нападу на Половців Бродники стали по стороні Монголів: в битві на Калці вони були з Монголами, тим часом як по стороні Половців стояли руські князі; на присягу Плескниї, воєводи Бродників, піддав ся Мстислав кнївський, і літописне оповідання клеє Плескнию проклятим „окаяним“, бо він не додержав присяги і передав тих князїв Татарам, а сі їх забили²⁾.

Але се одинокий раз, який ми знаємо, що Бродники прийшли до конфлікту з Русинами. В половецьких нападах на Русь ніколи не чуємо про Бродників, і се при їх сусідстві і всякій иньшій близькості з Половцями факт важний: він натякає, що почуте свої одноплеменности з Русію завжди жило у сих степових Русинів. В 1223 р. вони дуже легко могли опинити ся під гнетом обставин: коли Монголи впали в степи з спеціальною метою — знищити Половців, а иньших намовляли лишити тих Половців їх долі й не ввязати ся з ними, — найпростїшим рахунком для Бродників було лишити Половців і стати по стороні Монголів. Тоді дуже тяжко було вгадати, що як раз руські князі встрянуть у сю справу, ратуючи Половців; а коли дійсно до сього прийшло, Бродники могли бути о стїльки вже антажовані своїм союзом з Монголами, що не могли з сеї справи вилабудати ся. Плескниня свій некоректний вчинок, за який клеє його літописне оповідання, правдоподібно вчинив з бїди, не маючи спроможности противити ся жаданню Монголів.

В сїм епізоді Бродники виступають вразно на Подоню — тільки там могли вони стати союзниками Монголів. Угорські звістки знов вказують на їх на заході: угорський король 1254 р. вичисляє їх між сусїдами Угорщини. Сю згадку потверджує звістка Хоніята, де теж вони, мабуть, виступають в дунайських краях, і то в часах перед приходом Монголів; зрештою їм, як союзникам Монголів, і не було причини тікати від них на захід, зміняти місце свого пробутку. Зводячи до купи сі звістки, мусимо

¹⁾ Іпат. с. 242, 1147 р.   ²⁾ І Новг. с. 219.

прийти до виводу, що іменем Бродників означала ся руська кочовнича людність на всім просторі степів від Подоня до Подунавя. Число її не повинно було бути мале: мусимо так думати з огляду на популярність сього імени у різних народів, своїх і чужих.

Оглянувши сліди руської людности в степах XI—XIII в., перейдім тепер до тих турецьких „населників“, що були тут панамі в сі часи¹⁾. Ми бачили вже, як з кінцем IX в. опановала сі степи орда Печенігів²⁾, бачили також і те, що се пановання Печенігів не мало в собі нічого певного. Вони були тільки передовим полком в тій стадії кочовничої міграції, яку собою відкривали.

Ми переглянули в своїм місці, як почавши Гунами й скінчивши Утрами цілий ряд орд перейшов через нані степи в IV—IX в.³⁾ Їх рух стояв у звязку з рухом турецьких і монгольських племен у центральній Азії, але самі орди, що мандрували в нані чорноморські степи, були неясного складу, по більшій часті мішані, правдоподібно — з финських і турецьких елементів головню. Печенігами відкриваєть ся нова серія, чисто турецьких орд (розумієть ся — теж не без домішок). Їх міграція, очевидно, стояла в звязку з тими переворотами, які переходили в передній Азії по упадку турецької держави іль-ханів (VI—VII в.). В чорноморські степи Печеніги протиснули ся під натиском двох інших орд, що тисли їх зі сходу, Узів-Турків і Кіпчаків-Половців. В середині X в., як бачимо з оповідання Константина Порфирородного⁴⁾, Печеніги, витиснули на північ Утрів, опанували простір від нижнього Дунаю до нижнього Дона; чотири їх коліна займали землі на схід від Дніпра, чотири на захід, себто вони свобідно й непримушено

¹⁾ Для історії Печенігів, Турків і Половців в наших степах маємо досить поважну літературу, що, правда, займаєть ся головню Половцями. Окрім вичислення в прик. 1 праць Самчевського, Арістова і особливо Голубовского (головна праця), треба ще згадати: Васілевского Византия и Печеніги (взагалі византийсько-турецькі відносини XI в.) в Ж. М. Н. II. 1872, Blau Über Volksthum und Sprache der Kumanen — Zeitschrift der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft т. XXIX (1876) Бурачковъ Опытъ исследования о Куманяхъ или Половцахъ, 1846, Geza Csun Codex Cumanicus, Budapestini, 1880, також Успенській Образование второго болгарскаго царства в XXVII т. Записок одеського університета (особливо 1 глава 2-ої частини, спеціально їй присвячена).

²⁾ Див. т. I гл. 2. ³⁾ Т. I гл. 1. ⁴⁾ De adm. 37.

розложили ся в сій території. Узї зайняли їх давніші кочовища — між Уралом і Волгою; з ними ж, як оповідає Константин, від которого маємо звістки про сю турецьку міграцію IX—X в., — лишилася ся частина Печенігів. Окрім Печенізької орди, дорогу в Європу загороджувала Узам тоді ще Хозарська держава; Масуді оповідає, що Хозари тримали сторожу на Волзі від Узів, не пускаючи їх переходити в Хозарську землю, особливо зимою, коли вода замерзає.

Під ударами Святослава в 960-х рр. Хозарська держава упадає, і з тим мусів збільшити ся натиск Узів на Печенігів, що від тепер на самих собі мусіли нести тягар його. Ми можемо здогадувати ся, що сильний натиск Печенігів на дальші руські землі, що як раз дає себе знати після цього, при кінці X в., до певної міри міг стояти в звязку з тим натиском і з тими перемінами, які переходили під впливом його в степу. Заразом Узї під загальним іменем Торків (себто Турків)¹⁾ вперше виступають в нашій політиці: підчас походу Володимира на волзьких Болгар він мав помічне військо Торків, що прибуло на конях, суходоном, берегом Волги (правдоподібно з нижньої Волги або Дону), тим часом як руське військо йшло човнами²⁾. На жаль, процес розпросторення Торків по сей бік Волги й Дону зовсім закритий від нас, бачимо тільки останній результат: у середині XI в. Печеніги витиснені зовсім з чорноморських степів.

Сама по собі орда Торків ледво чи здужала вчинити се, але вона йшла тільки на переді иншої далеко сильнішої орди, що перла їх наперед, а то Половців (званих в грецьких і західніх джерелах Куманами, а в орієнтальних — Кіпчаками). Але й під таким подвійним натиском велика й сильна орда Печенігів тільки поволі уступала. Ми можемо здогадувати ся (правда — тільки здогадувати ся, бо фактів не маємо), що при кінці X і на по-

¹⁾ У Гаркаві с. 131.

²⁾ Іпат. с. 56. В науці досить довго було ватагис на тім пункті чи Узї, або Гузи грецьких і арабських джерел відповідають нашим Торкам, чи Половцям. Сю справу рішає порівнянне візантійських джерел з другої половини XI в. з нашими літописями, і з нього виникає зовсім певно, що Узї відповідають нашим Торкам (се основно довів проф. Голубовский — Печеніги, Торки и Половцы, гл. II). Що до цього іменя — Торки, то найбільш просте й заразом правдоподібно — що се загальне „Турки“, спеціалізоване на них (як Торкмене — замісь Туркменів, Іпат. с. 163). Проф. Голубовский виводить його від р. Тора (ib. с. 147), але дуже тяжко пояснити, чому б ся орда мала назвати ся від такої невеличкої й нічим не визначної річки.

чатках XI в., саме коли Печеніги так сказано термосять Подніпрове, коли тут від них „бѣ рать без переступа“, східні, подонські степи були вже ними страчені. В 20-х рр. XI в. Печеніги затихають. Останньою конвульзією був їх напад на Київщину 1036 р.; відбиті звідеп, витиснені з Поддїпровя, вони уступили, як довідуємо ся від сучасного візантійського історика Скіліци, в звичайний захвет чорноморських орд — на нижній Дунай, в той зядністрянський „кут“, і тут якийсь час тримали ся проти нападів Узів.

Але серед самої печенізької орди настала незгода й розділ; Скіліца оповідає так, що в боротьбі з Узами визначив ся незначний Печеніг Кеґен: він кілька раз відбив напади Узів, тим часом як головний печенізький старшина Тірах був зовсім безрадний, та ковав ся від Узів у дунайських болотах та затоках. Слава Кеґена обудила зависть в Тіраку, він старав ся його забити, але Кеґен, довідавши ся, втік на Дніпрові болота й притягнувши до себе два коліна з загального числа тринадцяти печенізьких колін, розпочав в Тірахом війну. Його одначе побито. Тоді він перейшов за Дунай (в Доростол) і піддав ся Візантії; се стало ся десь уже в 1040-х роках. Кеґена в Візантії прийнято. Осівши ся над Дунаєм, почав він нищити наглими нападами орди Тіраха. Роздражнений сими нападами, не добивши ся від Візантії утихомирення її нових підданих, перейшов Тірах собі Дунай та почав грабувати візантійські землі. Але вкінці його побито, він піддав ся теж, і сих Печенігів оселено в спустошеній Болгарії¹⁾. Слідом вони одначе збунтовали ся, почали страшно пустошити Тракію й Македонію, і Візантія вирікни ся зовсім Болгарії, тільки грошима купувала спокій від Печенігів — щоб вони не переходили за Балкани. Зміцнена потім міграцією Торків, печенізька орда в Болгарії до кінця XI в. зіставалась гровою Візантії. Тільки напустивши на них Половців, Візантія знищила Печенігів (в страшнім погромі 1091 р.), і на їх місце дістала нового ворода в сих самих Половцях²⁾.

Чорноморські степи, полишені Печенігами, на короткий час займають Узи-Торки. Судячи по всьому, се була орда не дуже велика й сильна, а може до того й менш воєнничя, ніж Печеніги й Половці. По пятах її ступала за те далеко сильніша

¹⁾ Cedreni II. 581—589.

²⁾ Про міграцію і дальшу долю Печенігів див. Голубовського Печеніги с. 76—7, Васілевського Візантія и Печеніги в Ж. М. Н. П. 1872, XI і XII.

Половецька орда. Тим часом як Уан були ся в Печенігами над Дунаєм, подонські степи вже були, очевидно, в руках Половців: уже 1055 р. Половці приходять на границі Червяславщини¹⁾. Але Торки тоді ще мабуть тримали ся на лівім боці Дніпра, бо тогож року вони прокрадали ся були під переяславський Воїнь. Поставлена з одного боку між ворожою ордою Печенігів, з другого боку — далеко сильнішою ордою Половців, що тиснула її на захід, орда Торків була сама в такій трудній ситуації, що не могла багато шкодити Русь, тим менше — могла її бути страшна. Тому то, як я підносив, було великою помилкою руських князів, що вони, використовуючи тяжку ситуацію Торків, ще й з свого боку на їх ударили. Правдоподібно, власне похід Русь 1060 р. остаточно знищив сили Торків і їх противлення Половцям: слідом Торки, як перед тим Печеніги, уступають на захід, і в осени 1094 р. „цілим народом“, як пише сучасний візантійський історик Аталіота перейшли Дунай²⁾.

Аталіота рахує їх орду на 600 тис. люда. Силоміць перейшли Дунай, на деревляних і шкіряних човнах, та побивши візантійську сторожу, вони кинули ся спустошити візантійські землі, забігаючи навіть в полудневі провінції. Але зима, негідь, хвороби страшно знищили їх орду³⁾. Після того частина їх вернула ся назад за Дунай і як каже Аталіота — піддала ся руським князям. Але й у чорноморських степах ми бачимо потім значні останки Торків і Печенігів⁴⁾: не знати, чи то вони вернули ся з за Дунаю, чи полишили ся в степах при міграції Торків за Дунай. Се останнє виглядає правдоподібніше; знаємо від Константина, що частина Печенігів зістала ся з Торками ще при міграції Печенігів у чорноморські степи (в IX в.). Частина Торків лишила ся на візантійських ґрунтах, у Македонії, і до них прилучило ся дещо Печенігів з Болгарії. Як каже Аталіота, вони

¹⁾ Іпат. с. 114.

²⁾ Аталіота, р. 83—7, служить головним джерелом для цього епізода і його оповідання дословно повторяє Скільца (бонське вид. Кедрена, р. 654—7). Про міграцію Торків див. Васілевскій Візантія и Печеніги, Ж. М. Н. П. 1872, XI, с. 138 і далі.

³⁾ Може бути, що чутку про се переказав і наш літописець у своїй звістці під 1060 р.: Торки вигинули „овни от зими, друзья же гладомъ, ины же мором“ — Іпат. с. 115. Ся звістка дуже близько підходить до слів Аталіоти: *Ἐξίπην δὲ πολλῶν περιπεπωχότες...* (р. 83—4), *τὸ μὲν τι νόσῳ λοίμικῃ καὶ λιμῶ καταπονηθέντες καὶ ἡμιθνήτες τυγχάνοντες, τὸ δὲ καὶ τοῖς παρακλιμένοις Βουλγάρους καὶ τοῖς Πατρίναίους καταπολημθέντες* (р. 85).

⁴⁾ Іпат. с. 184 204.

стали вірними союзниками Греків, і деякі з них діставали високі ранги в візантійській сархії.

Після міграції Торків степи від Урала і до Дуная зісталися в повнім і нероздільнім панованню Половців, близько на два століття. Зайняли вони головно Подоне. Східньою границею Половецької землі в нашій літописи кладеться Волга. На заході часом бачимо їх кочовища й на правім боці Дніпра¹⁾, але здасться головним їх тереном були степи між Дніпром і Волгою, тому й лівий беріг Дніпра зветься в наших літописах XIII в. „ратнок стороною“²⁾. Хоч у чужих джерелах „Команія“ часом починається зараз за Подунавем³⁾, але щоб Половці там кочували постійно того не видно.

Під властю Половців, взагалі в залежності від них зіставалася словянська колонізація степів, про котру ми говорили, і ті останки Печенігів і Торків, які бачимо в степах при кінці XI і на початку XII в. Але ці печенізькі й торкські останки, видно, не були задоволені своєю залежністю від Половців. При нагоді вони переходили з степів під зверхність руських князів, пробували й повставати на своїх зверхників, але їх сили були за слабі супроти половецьких. З свого боку у Половців мусіла бути довший час спеціальна ненависть до тих кривняків, що перейшли до Русь. На сю гадку наводять особливе їх завзяте на Торків під час війни 1093 р. і кілька спеціальних походів на тих Торків емігрантів: так 1105 р. Боняк прийшов під Заруб і там побив Торків, 1125 р. чуємо новий спеціальний похід Половців під Баруч, щоб „узяти“ тих Торків. Тільки в другій половині XII в. ся ворожнеча слабне, під впливом обставин, про котрі буде нинше мова.

Подібно як Печеніги й Торки, Половці теж поділялися на коліна, котрими правили певні династії. Їх іменами часто й зветься сі коліна, особливо в наших джерелах. Пізнійший арабський письменник рахує половецьких колін одинадцять; та число се ледво чи було все однакове. В наших джерелах стрічаємо такі коліна: Токсобичів, Остерилюєвих, Тарголових, Багубареєвих, Бурновичів, Колобичів, Етебичів, Тертробичів, Улашевичів, Бурчевичів⁴⁾, але не завжди можна відрізнити коліно від ханської

¹⁾ Іпат. с. 451.

²⁾ Іпат. с. 314, 426: „вся Половецькая земля, что вхъ жежи Волгою и Днѣпромъ“.

³⁾ Вказівки у Успенського Записки одеського унів. т. XXVII с. 208 і далі.

⁴⁾ Іпат. с. 314, 432, 434, 454, 507, Лавр. 242.

династії¹⁾. Крім того Половці розрізняли ся по місцям своїх кочовищ: нпр. знаємо Половців „лукоморських“ (значінне сьогс Лукоморя досі не ясне). Що не вважаючи на кочовий побут істновала певна локалізація половецьких колінь, се видно і з того, що половецькі хани чи цілі династії мали свої городи: знаємо город Шаруканя (Шарукань), город Асеня (Осень)²⁾.

Одности державної організації у Половців не було. Правда, ми стрічаємо часом ханів, що мали старшинство в „ділій Половецькій землі“, нпр. про Юрія Кончаковича літописне оповідання про Калевську битву каже, що він був „болийше всіх Половецъ“³⁾ — але се було тільки старшинство моральне. Поодинокі коліна правили ся самостійно й їх політика не обовязувала иньших, хіба треба було умовняти ся з усіма колінами. Нпр. 1192 р. Рюрик уложив згоду з лукоморськими Половцями, Святослав же хотів уложити загальну угоду й закликав і лукоморських і Бурчевичів; але з Бурчевичами не можна було прийти до кінця, і Святослав супроти того не схотів пактувати і з лукоморськими: „не могу с половиною ихъ мирити ся“⁴⁾. З сього оповідання виходило б, що тоді Половці складали ся з двох більших груп, бодай на Подніпровю — лукоморських і иньшої, на чолі котрої стояли Бурчевичі.

Коліна правили ся своїми ханами, котрих літописи наші звуть князями. Число таких князів бачимо часом дуже велике: нпр. в похід 1103 р. в головній битві літописє рахує 20 забитих половецьких князів⁵⁾, а Мономах рахує „лѣпшихъ князей“ половецьких, що він узав за кількадесять літ в неволю — на 100, а забитих до 200⁶⁾. Але тут, очевидно, рахують ся не тільки хани, що правили, але й иньші члени династий нпр. Мономах рахує трох князів в династії Багубарса, чотирох з династії Овчини; в літописних оповіданнях в кінця XII в. згадані три князі Колдечі, два Урусовичі, два Сутосевичі і т. и.⁷⁾. Сі члени династий і становили вищу аристокрагію „Половецької землі“ — те, що літописє в оповіданню про неволю Ігори називає „господичичами“⁸⁾. На чолі їх стояло кілька фамілій, що мали найбільше значінне й передавали його від батька до сина; так напр. можна прослідити одну половецьку династію протятюм півтора століття: Шарукань, його син Отрок, внує Кончак, і нарешті правнук

¹⁾ Нпр. Іпат. с. 456: Колдечі, Урусовичі, Кочасвичі.

²⁾ Іпат. с. 192, Лавр. с. 275.

³⁾ Іпат. с. 495. ⁴⁾ Іпат. с. 455. ⁵⁾ Іпат. с. 184.

⁶⁾ Лавр. с. 241. ⁷⁾ Іпат. с. 451, 481. ⁸⁾ Іпат. с. 457.

Юрій Кончакович, „найбільший між Половцями“, сучасник першого монгольського походу¹⁾.

Не вважаючи на брак одноцільної політичної організації на самостійність воїн, серед Половців ми не чуємо внутрішніх воєн; принаймні на зверх вони виступають все солідарно, й ми не можемо вказати фактів, де б нпр. одна частина Половців піддержувала одну сторону, а друга — другу, першій противну. Правда, мотив, що заправляв зверхньою політикою Половців, був дуже простий, зрештою спільний всім подібним ордам, — здобич.

Що до самого побуту Половців, то звістки про нього, як і про інші турецькі орди наших степів — Печенігів і Торків, досить односторонні і взагалі кажучи небогаті. Всі вони були типовими кочовниками. Сталих осад, городів їх власних не було. Жили передовсім із скотарства. Є, що правда, звістки про уживання й деяких родів хліба (нпр. рижу), але хліборобства самі вони, очевидно, не знали. Стада були їх майном і багатвом. Що при него важним джерелом прожитку була здобича з нападів на сусідні оселі народи, та зривки чи то в виді подарунків „мира д'їля“ — аби не пустошили сусідніх земель, чи то за поміч у ріжних війнах. При тім повна до наївності неперемисливість в відносинах до своїх сусідів і значна вовничість²⁾.

Ми бачили в своїм місці, що Половці скоро йно опанували степи по Торках, дали себе знати Русі кількома нападами (1061, 1067, 1071). Одначе ці напади, скільки можна судити по звісткам, були ще не часті й не мали в собі нічого особливого; часом Половці приходять, як союзники князів ізгоїв. Але вже в 80-х рр., під закатом ізгойської політики напади їх стають усе частійшими та прикрійшими для Русі³⁾. Разом з тим, почавши від кінця 70-х рр. беруть вони діяльну участь в печенізьких війнах Візантії, виступаючи то союзниками Печенігів, то союзниками Візантії проти Печенігів. Їх сорок тисячному війську, що прийшло під проводом Тугорхана і Боняка і до останньої хвилі хитало ся між Греками і Печенігами, але вкінці зістало ся при Греках, — завдячував Комнен свою рішучу перемогу над Печенігами 1091 р., при Лебунію: вона зробила кінець печенізьким нападам на Візантію. Три роки пізніше Половці здійснили похід на Візантію, ведучи претендента на візантійську корону, що називав себе

¹⁾ Про сю династію див. нижче с. 534.

²⁾ Більше про них див. Голубовського Печеніги гл. V.

³⁾ Огляд половецьких нападів на Русь в 1070—80-х рр. див. вище с. 8.

Львом сином імператора Романа Діогена¹). Від 1090-х же р. розпочинаєть ся серія їх неустанних нападів на Київщину й Переяславщину, що пригадали найгірші часи печенівської рати (століте перед тим). Боротьба старших князів з ізгоями, що тревала далі давала дуже вигідні обставини для сих нападів. Половці безкарно спустошили київські й переяславські передмістя, а полуднева Київщина і майже вся Переяславщина була ними знищена майже до рощи. Взагалі сей час — 80 і 90 і роки XI в., то кульмінаційний час сили й значіння Половецької орди, — значіння, розумієть ся, чисто негативного, руйніного для сусідніх земель.

Але Половці, що називаєть ся, перетягнули струну. Страшніе спустошення Переяславщини привело тодішнього переяславського князя Мономаха до того, що він узяв ся до плану агресивної боротьби з степом і на початку XII дійсно перевів його, а його сини Мстислав і Ярополк долучили до того ще кілька ударів Половцям на закінченне. Ся боротьба — пять більших походів в степи, в саме серце Половецької землі (1103, 1109, 1111, 1116 і недатований похід Мстислава), й кілька дрібнійших війн підірвали сильно половецьку силу. Половці понесли великі страти в людях (пригадаймо похвалку Мономаха, що він перебив двіста „літних половецьких князів“, або звістку про похід 1109 р., що тоді руське військо „взяло“ тисячу вож на Дону). Вони страждали духа від сих ударів і відсунули ся далі від границь руської колонізації. Літописна похвала Мстиславу каже, що він загнав Половців за Волгу й Яик (Урал), а епічний уривок про Мономаха дає розуміти, що Половці, які полишили ся на Дону, жили в великій біді, иньші ж емігрували, як хан Отрок — на Кавказ²). Розумієть ся, в сих звістках, вже з огляду на самий їх характер, мусимо числити ся з гіперболою, але не підлягає сумніву, що наслідком агресивної війни 1-ої чверти XII в. половецькі кочовища мусіли дійсно відсунути ся і тримати ся обережно. Підчас походу 1120 р. Ярополк зайшов аж на Діп (чи може Донець), але не знайшов тут половецьких кочовищ³). Звістка ж про міграцію хана Отрока „в Обези, за Зелісні ворота“ знаходить собі певне потвердження в грузинських звістках: грузинський цар Давид (1089—1125) в своїм поході на Сельджуків мав 40.000 помічного

¹ Про участь Половців у війні 1091 р. — Аталіота с. 300—1, Анна Комнена I с. 341, 352—5, 356, 396—410, 411 (бонське вид.). Про участь їх у поході „Діогеновича“ — Іпат. с. 158, Комнена II с. 7 і далі.

² Іпат. с. 218, 480. ³ Лавр. с. 277.

війська „Кивчаків“, під проводом їх голови Атрака Шараганідзе. По літописній транскрипції се б значило Отрока сина Шаруканева, і дійсно літописний Отрок міг бути сином Шаруканя, — так ми й зв'язуємо згадану вище династію: Шарукань — Отрок — Кончак — Юрий Кончакович. При тім з сього оповідання довідуємо ся, що сей Отрок був тестем царя Давида, і що Кивчаки „жили близько Грузії, й легко їх було поклоняти в поміч“¹⁾.

Результатом сього упадку половецької сули мусіло бути ще одно явище — на нього, що правда, маємо тільки натяки, і через те досі його не зауважали.

Почавши від 1140-х рр. в наших літописях починає стрічати ся для Половців епітет „дикий Половчин“, „Половці дици“²⁾ Сього не можна собі витолкувати инакше як тим, що десь коло того часу з'явили ся Половці не-дики, Половці домашні, свійські. Ми дійсно стрічаємо згадку про них. Святослав Ольгович, скаржучись на бідність своєї Чернігівської волости, каже, що вона містить порожні міста, де сидять „царі“ (князі ловці) та Половці³⁾. Значить, в XII в. дійсно були на Русі, на руських ґрунтах половецькі осадні під руською зверхністю, подібно як були осадні Торків і Печенігів. Пригадавши час, коли з'являеть ся та назва „диких Половців“, ми будемо мати право бачити й тут оден з результатів ослаблення Половців від тої війни: деякі в них піддавали ся Русі й осажували ся на руських ґрунтах, як „свої погани“. Може бути, що деякі нечувані перед тим катеторії турецьких осадників на Русі, як „Турпчи“ (під 1150 р. — в Переяславщині), „Коуї“ (від 1151 р. — в Київщині й Чернігівщині), „Каспичи“ (під 1160 р.) були власне половецькі коліна.

Сєю половецькою домішкою до давнішої печенізько-торчеської колонізації найбільш правдоподібно можна витолкувати переміну, яку бачимо у Чорних Клобуків в другій пол. XII в. — спеціально в Київщині, бо про черно-клобуцьку колонізацію інших земель відомости незвичайно бідні. Я вже вище мав нагоду її констатувати: давніша ворожнеча Половців до Чорних Клобуків заникає, між ними бачимо звязки і зносини, між Половцями є у них „свати“, й вони їх часом навіть перестерігають підчас походів руських князів на Половців⁴⁾, або не хочуть брати

¹⁾ Уривки з літописної грузинської копіяції Картліс-Цховреба (Житє Грузії) в XXII т. Сборника свідчень о Кавказі с. 35—6.

²⁾ Вперше під 1146 р. — Іпат. с. 228. ³⁾ Іпат. с. 343.

⁴⁾ Іпат. с. 439, під 1187 р.

участі в нападі „на своїх сватів“¹⁾; назадоволений чорно-клобуцький „князь“ Конгувдій тікає до Половців²⁾ і т. и. Разом з тим і відносно Черних Клобуків до руських князів уже не такі щирі як давніше.

Але вернімо ся до половецького упадку в першій половині XII в. Сей упадок, викликаний ударами 1103, 1109, 1111, 1116 р., підняв дух у підвластних Половцям ордах. До тепер сі останки Печенігів і Торків, що зістали ся в чорноморських степах під половецькою зверхністю, показували себе пасивно, що найбільше переходили на Русь під руську зверхність: так у 1090-х рр. прийшло „не Половець“ в Переяславцину одно торчеське коліно — Читівичі³⁾; під час походу 1103 р. Русь вивела з степів орду Печенігів і Торків — „заяша Печенїги и Торьки с вежами“⁴⁾, очевидно — не проти їх волі. Тепер Печенїги й Торки підняли повстання проти Половців у самих степах. Літопись оповідає про се безпосередно по поході Ярополка на Дін і погромі Половців 1116 р., і можна з правдоподібністю думати, що він то й дав безпосередній імпульс до сього повстання. Се був дуже критичний момент, і як би руські князі використали його й помогли повстанцям, то по всякій імовірности, Половецька орда була б знищена, й чорноморські степи були вернені руській колонізації, як перед приходом Печенігів. Але руські князі пропустили сей момент, і Половці взяли гору над повстанцями. Повстання привело до завзятої битви на Дону між Половцями й Торками та Печенїгами. Два дні й дві ночі били ся між собою орди, і результат битви, видно, вияв некористно для повстання: Торки й Печенїги покинули степи й пішли на Русь — піддали ся Мономаху. Але, мабуть, з такими великими масами турецьких колоністів Мономах собі не міг дати ради — почали ся, видно, непорозуміння, конфлікти, і в результаті якась частина сих осадників дуже скоро вернула ся назад в степ: „прогна Володимир Берендичи из Руси, а Торци и Печенїзи сами бѣжаша“⁵⁾.

На щастє Половців і нещастє Русь, період агресивної боротьби з Половцями тривав не довго. Він закінчлв ся з тим не датованим ближше походом Мстислава. З його смертю увагу князів зайняли нові внутрішні замішання і примусили забути про боротьбу з Половцями. Перебїдувавши сей час („рибою віджививши ся“, як каже епічний уривок про хана Отрока), Половці скоро діждали ся декших

1) Іпат. с. 453 — 1192. 2) Іпат. с. 450. 3) Лавр. с. 241.

4) Іпат. с. 185. 5) Іпат. с. 205 — 1121.

часів. Їх емігранти могли вернути ся назад (як оповідає та поетична історія про хана Отрока). Їх кочовища знову зближують ся до руських осад: у середині XII в., в 1152 р. і пізнійше, нпр. у 1160-х рр. бачимо їх кочовища по Орелі й Самарі, значить в безпосереднім сусідстві руської колонізації, що досягала Ворскли¹⁾. Руські князі починають знову (вже від 1130-х рр.) закликати Половців до помочи, до участі в своїх внутрішніх війнах, і тим осяміляють до нападів на власну руку на руські землі. Сі напади від 60-х рр. стають все частійші й прикрійші, а в 80-х і 90-х рр. по просту не дають дихати пограничній (київській і переяславській) людності.

В сім часі напади повтаряли ся і по кілька разів до року. „Половці сеї зими воюють нас часто, наче ми їм Подунайці чи що“, кажуть 1190 р. „ліпші мужі“ з Чорних Клобуків, натякаючи на часті тодішні напади Половців і на Подунаве²⁾. Сидючи дуже близько від границь української колонізації, що протягом XII в. значно розпросторила ся в напрямі на полудень, Половці могли дуже легко практикувати подібні пограничні напади. Часом вони, як власне тої зими, залагали де небудь на пограничу і звідси раз по разу наїздили на сусідні землі. Так пограбувавши город Чурнаїв, Половці вертають ся на побереже Висли і тут давши конам перепочити, їдуть на Боровий, „и оттуду же їздячи и почаша часто воевати по Руси“³⁾. Руським князям, як ми бачили, приходило ся попросту тримати чи властиво — самим стояти постійною сторожею з військом на пограничу, щоб сим відстрашати Половців від нападів. З другого боку, як підчас свого навалу на Русь в XI в., Половці являють ся частими гістьми й за Дунаєм, беручи участь в боротьбі Болгар з Візантєю, продаючи свою поміч часом Візантії, ще частійше її ворогам, а заразом, як і на Руси, грабуючи на власну руку задунайські і дальші землі⁴⁾. Хоніат з признанєм підносить, що походи Романа на Половців на початку XIII в. зробили користну для Візантії діверсію⁵⁾.

Але хоч як прикрі були ті часті напади Половців руським землям, одначе їх і порівняти не можна з половецькими нападами в перед столітя, або з печенівськими з кінця X в. Під час поло-

¹⁾ Іпат. с. 317, 369.   ²⁾ Іпат. с. 452.   ³⁾ Іпат. с. 451.

⁴⁾ Про участь Половців у болгарських справах Успенский оп. с. 244 і далі *passim*. Київська літопись згадує походи Половців на Дунай під р. 1187 і 1192 — с. 444, 453.

⁵⁾ N. Choniatae v. 691.

вещької бурі з кінця XI в. Половці цілими місяцями тримали в облозі руські міста (як Торчеськ, або Переяслав), по кілька місяців перебували, воюючи, на руській ґрунті, приймали й вигравали битви. Тепер же вони числять тільки на несподіваний напад: на вість, що в сусідстві десь є князь, вони полишають свої пляни й тікають. Нпр. під 1190: „їхали до Борового, але почувши, що Ростислав Рюрикович у Торчеську, вернули ся до своїх ватаг“¹⁾, або: „Половці вїхали слідом за Ростиславом і хотіли пустити ся „на воропъ“ (на грабування) по землі, але зачули, що Святослав, зібравши військо, стоїть коло Кульдекюрева, тож завернули ся й утікли, покинувши иранори й списи“²⁾. Досягть було в 90-х р. XII в. вийти князю на пограничє десь з військом, абп тим повздержати Половців від нападів, а столїте перед тим вони на руській землі ставали до бою з сполученими полками руських князів (битва над Стугною 1093 р.). Половці уже не годні були вернути ся до колишньої сили і енергії, з котрими вони нищили колонізацію й культуру своїх словянських сусідів в XI в.

На се в першій лїнії вплинуло те ослабленне Половців на початку XII в. Воно не минуло дурно, так само й пізнійші удари — ті походи в степи, що від часу до часу споряжали ся руськими князями³⁾, тай взагалі вся ся боротьба з Русію. Але певне значінне мало й саме житє в сусідстві культурнійших народів та впливи від них. Взагалі всі азійські кочовничо-розбійничі орди на європейській ґрунті з часом дегенерують ся, ослаблюють ся, й ся загальна доля спіткала й Половців: вони тратили своє розбійничє заваятє, підпадаючи впливам культурнійшого сусідства. Я вкажу тільки на одєн характеристичний симптом: розповсюдненнє християнських і руських імен серед Половців. Почавши від середини XII в. вони стрічають ся досить часто і то як серед їх „княжих“ династій, так і серед просто значійших половецьких родин, такі нпр. Василь Цоловчин, Лавор Цоловчин, Данило, Глїб Тирїевич, Ярополк Томзакович; хани, що стояли на чолї боротьби з Монголами 1223 р., сини Кончака і Кобяка носять християнські імена — Юрпїй Кончакович і Данило Кобякович⁴⁾. Се все імена самих „диких“, степових Половців. Нема причини думати, що все то були хрещені, хоч і такі факти певне

¹⁾ Пат. с. 450.   ²⁾ Пат. с. 452.

³⁾ От як походи Мстислава 1152, 1158, Святославичів 1167 р., Ігоря й Святослава Всеволодича 1184 р. і т. и.

⁴⁾ Пат. с. 242, 424, 427, 437, 451, 495, 1 Новг. с. 216, Лавр. с. 375.

бували¹⁾. Але сі руські й християнські імена вказують у всіх разі на культурний вплив Руси на Половецьку орду, що виявився в тім перейманню імен.

І такий вплив зовсім певний буде, коли пригадаємо численні шлюбні звязки руських династій з половецькими, часті спільні походи Половців з руськими полками і численну руську людність, що жила в самих степах у безпосередній стичности з Половцями. Бачимо близькі звязки між руськими княжими родинами і половецькими — як у Святослава Ольговича з його половецькими воями, як в родині Володиміра Давидовича, котрого жінка Половчанка по смерті чоловіка вернула ся в степи й там вийшла на ново заміж за якогось Башкорда, як у відносинах, дійсно приятельських між старим Котаном і галицькими князями Мстиславом і Данилом²⁾. Бачимо, що між Половцями знаходили ся люди, так перейняті симпатіями до Руси, що вони добровільно виходили з степів на Русь, як Половчин Лавор, що утік з Ігорем Святославичем³⁾. Річ сама собою зрозуміла, не була се якась половецька спеціальність: стикаючи ся з культурнішим руським елементом, кожда турецька орда з часом мусіла підпасти впливу, як би зі сходу не приходили зовсім сьвіжі в своїй дикості турецькі елементи.

Але вернімося до їх історії.

В XIII в. ми вже маємо дуже бідні відомости про Половців — ба й взагалі про подніпрянську Україну, з котрою вони мали більше до діла. Бачимо тільки з принаткових звісток, що нічого не змінило ся в русько-половецьких відносинах: Половці робили й далі напади на руські землі (нпр. напад на Переяславщину 1215 р.)⁴⁾, руські князі теж наводили їх на руські землі⁵⁾, але часом задавали їм і чошу (звістки про походи Романа — що „ревнував своему діду Володиміру“ і „кинув ся на поганих як лев, губив їх як крокодил, і переходив їх землю як орел“⁶⁾). Але тим часом над Половцями повис уже меч Дамокля — їх час приходив до кінця, як і їх попередників — Печенігів і Торків, час забирати ся з чорно-

¹⁾ Такий факт маємо 1223 р.: „великий князь половецький крести ся Бастий“ (Іпат. с. 495). Але се могло бути наслідком годішніх політичних обставин. По за тим маємо звістки в Никоївській компіляції — I с. 158, 236. Впливи християнства на Половців маює нам Сказаніє о илѣнномъ Половчанинѣ (Памятники стар. рус. литературы I, 71 і Хрестоматія Аристова N 330), де Половецъ дарує церкві св. Миколи стадо коней.

²⁾ Іпат. с. 242, 343, 503, 1 Новг. с. 216.

³⁾ Іпат. с. 437. ⁴⁾ Лавр. с. 415. ⁵⁾ Лавр. с. 397—1203.

⁶⁾ Іпат. с. 480.

морського дозвілля в дальші краї, під натиском нової азійської орди.

Ся нова азійська міграція тим ріжнить ся від попередніх, що ми досить докладно знаємо її історію. Розміри нових переворотів, викликаних нею, були о стільки грандіозні, так сильно відбили ся на житю ріжних сусідніх народів, що вони були описані в ріжних літературах, по більш або менш горячим слідам подій, і дають нам досить докладні відомости про них¹⁾.

Початок руху вийшов від монгольських орд полудневого басейну Амура. До тепер вони не грали визначної ролі і разом з сусідніми турецькими племенами входили в склад турецьких держав — держави „східніх Турків“ (Ту-кіу, Ту-лю), VI—VIII в., і „цивілізованих“ Турків Джунгарії — Уйгурів, до 1000 р. З упадком держави Уйгурів Монголи й сусідні Турки формують ся в кілька незалежних держав, що нужденно жили собі з свого господарства та з тих зривків, які вони від часу до часу робили з сусідніх більш цивілізованих країв — з хинських правительств²⁾ та городів Джунгарії, продаючи їм свою службу проти ворогів. В XII в. Монгольське племя було влучено під проводом славного рода Бурджітенів, що виводило себе від предка турецьких народів — сірого вовка; в середині сього столітя правив ним Сеутей-багатур, і у нього був син Темуджін чи Темучін. Темуджін рано зістав ся сиротою, й користаючи з сього більшість монгольських колін покинула його. З великою бідою удало ся вдові Сеутея й потім самому Темуджину згрупувати на окодо себе монгольські коліна між р. Ононом і Керуленом, на північно-східнім краю Монголії, і звідси поволі він почав розпросторювати свою власть над сусідніми монгольськими, турецькими, татарськими племенами Монголії. Зміцнивши своє становище, він в перших роках XIII в. розбивав сусідні турецькі держави (Турків-Кераїтів, алтайських Найманів) і стає паном Монголії: загальні збори племен (т. зв. курільтай), скликані ним 1206 року в старій турецькій столиці Каракорумі на Орхоні, оголошують його своїм необмеженим володарем, і він приймає імя Чингіз-хана, „володаря незмінного“, чи абсолютного.

Від того часу починають ся великі завойовання Темуджіна. Він розбивав державу Ііа (Тангутів), західню сусідку північних

¹⁾ Про джерела й літературу до монгольсько-татарської міграції див. прим. 15.

²⁾ Хинська держава тоді поділена була на дві держави — полудневу й північну, що воювали між собою, і то та то ся наймала собі в поміч Монголів.

Хин, потім самі північні Хини. Конфлікт з Ховарезмом (теп. Хивою) переніс війну на захід. Це була велика турецька держава, заснована в середині XII в., в нинішнім Туркестані, на руїнах сельджуцької держави, вигнаною з Хин династією Кара-Китай (манджурською родом, як думають). Пограблений в пограничній ховарезмійській місті хинський караван дав Темуджину привід розпочати війну з Володарем Ховарезма Магометом (1219). Війна була коротка, сили Магомета були знищені протягом кількох місяців, але завойовання Ховарезма зараз поставило на черзі долю чорноморських степів: вони ж були тільки продовженням степів Туркестана (Кіпчак). Крім того є звістка, що Кіпчаки брали участь в війні Магомета з Темуджином, і це послужило причиною походу Темуджинового війська на Кавказ¹).

Найславніших генералів Темуджина Джебе і Субутая вислано з 25-тисячним військом в погоню за Магометом, що втік на захід по розгромі його військ. Вони прийшли по його слідам в Абесгун, на полудневім побережжю Каспійського моря, але не застали його живим. Підбивши північну Персію, Субутай і Джебе виступили з проєктом походу в Кіпчак (1220). Темуджин прийняв сей проєкт; провід в експедиції мав узяти син Темуджина Джучі, але він ухилився, й похід відбув ся під проводом Субудая. Підбиваючи й нищачи подорожні землі, він з Джебе пройшов полудневим побережжям Каспійського моря на полудневий Кавказ. Знищивши грузинське військо двома наворотами і навідавши ся до Тіфліса, вони перейшли потім через Дербент у степи північного Кавказа, але тут їх стріли сполучені полки Половців, Ясів, Черкесів й ин. кавказьких народів. Перший раз в сїм поході битва випала нерішучо. Тоді Монголи почали умовляти Половців і підобрювати їх дарунками, аби прилучили ся до них, як одноплемінники, й полишили своїх союзників. Половці вагали ся, нарешті полишили своїх союзників і забрали ся від Монголів далі на захід, в чорноморські степи. Та Монголи, погромивши тепер їх союзників, пішли за ними слідом. Битва, що стала ся деє на Подоню (1222 р.), закінчила ся дуже нещасливо для Половців; сила їх погинуло, разом з ханами Юриєм Кончаковичом — найстаршим ханом, і Данилом Кобяковичом, а старий Котян з останками орди відступив на Дніпро, під руські границі, і звернув ся за помочю до руських князів, страхаючи, що ся небезпечність від нового ворога чекає й їх самих.

¹ Що повід до походу в Кіпчак дала поміч від Половців ворогам Монголів, каже одно хинське джерело — історія Гобля (у Березина Ж. М. Н. П. 1855, IX с. 110).

Як ми вже знаємо, руські князі прийняли сю гадку і прийняли справу Половців як свою. Вони пішли на Монголів, що погромивши Половців, зісталися зимувати в подонських степах, а під час своєї зимівки зробили похід у Крим, де знищили м. Судак. Даремно Монголи умовляли руських князів не мішати ся в їх справу в своїми „хлопцями і конюхами — поганими Половцями“, як каже літописне оповідання. Судячи з нього, загальна опінія на Русі тож не була прихильна до такої оборони руськими силами споконвічних ворогів Руси. Але руські князі на се не зважали і пішли глибоко в степи на Монголів.

На р. Калці стала ся головна битва, 31/V 1224. Русь і Половці були розбиті; „обидва війська били ся з нечуваною відвагою, і бій тягнув ся кілька день, нарешті Татари взяли гору“, оповідає сучасне східне джерело. Монголи по сій побіді пройшли до Дніпра, побивши людей в городах, що стріли ся їм по дорозі, й від Вишачева (Новгорода Сьвятиполчеського) вернули ся назад. Потім пішли на Поволже, на Велику Болгарію, де стинили великі спустошення, й північним побережжям Каспія пішли в Туркестан. Не знати, чи стало ся се з наказу Чінгіс-хана, чи з таким малим військом самі його генерали не уважали можливим вдавати ся в дальні авантури. Але сям походом західній Кипчак введено вже в план завойовань Чінгіс-хана, і його опанованне від тепер було тільки справою часу.

Чінгіс-хана займали тоді східні справи. В Хінах, і в племенах П'я почало ся повстанне. Субутая вислано на Хинців, сам Чінгіс звернув ся на Тангутів. Він вмер, закінчивши там свою роботу і вибираючи ся в Хини (1227).

Його державу розділено між синами але вона мала зіставати ся неподільною, під проводом великих ханів, вибраних загальними зборами (курільтаєм). Загальна зверхність зістала ся на разі в лінії третього в синів Чінгіса — Отодая. По турецьким поглядам, на батьківщині, стерегти огнище, мав зіставати ся наймолодший, а старшим належало вести далі батьківську політику. Завойованне Кипчака віддано на долю Бату, Джучієвого сина, бо Чінгіс-хан був призначив Джучі до походу на Кипчак, а по інших звістках він і брав у ній участь. Бату — „Батия“ наших джерел, вислано з 150 тис. війська, як рахують азійські джерела, разом з іншими членами Чінгієвого рода, як Іуюк, Байдак, Менке, згадувані у наших літописях. Тим способом двірські партії, що бороли ся за перевагу в спадщині Чінгіса, позбували ся Бату. Дійсним провідником сього походу був Субутай, висланий з Бату; його товариша першого походу — Джебе не було вже на сьвіті. Військо мусіло складати

ся головню в турецьких континентів; Монголів могло бути там дуже не багато. В наших джерелах сі приходні мають імя Татарів, що обіймало Монголів разом з деякими иньшими племенами (в хнц-ських джерелах Монголи зачисляють ся до „Чорних Татарів“).

Похід розпочав ся 1236 року від уральсько-каспійських воріт. Військо Бату знищило волзьку Болгарію, побивши багато народу. Другий рік присвятило воно правобічному Поволжю (Мордві), а в осени розпочало свій похід по великоросійським землям. Почали від Рязанської землі; спустошивши її й розбивши військо володимирського князя під Коломною, Татари знищили Московське князівство й пішли на Володимир, полишений кн. Юрисм, що відмовивши перед тим помочи рязанським князям, збирав війська на р. Сити, в північно-західнім куті своїх земель. Татари взяли Володимир, спаливши катедру з множеством народу, що в ній замкнуло ся, понищили иньші города — Суздаль, Ростов, Ярославль, а потім розбили над Сптею й військо Юрия та пньших суздальських князів. Пустошачи все по дорозі, вони пустили ся Волгою в гору, взяли Твер і Торжок, і від Торжка, „люди ськуще акы траву“ пішли на Новгород, але не дійшовши 100 верст („від Ігнача креста“), завернули ся, правдоподібно тому, бо почали розмірзати ся й псувати ся дороги. Відси вони подали ся на полудень, в степи, кінчити в Половцями. З сього поворотного маршу джерела підносять тільки оден епізод — облогу Козельська в землі Вятчів, що задержала Татарів сім тижнів, і багато їм контувала людей, але скінчила ся винищенням цілого міста.

В чорноморських степах татарське військо вістало ся коло двох років, підбиваючи Половців і сусідні краї. Повторила ся ще раз історія, котру стільки вже раз бачили наші степи — знищення одної азійської орди другою, сильнішою й сьвіжішою в своїй дикости й вовничости. Половці пробували боронити ся, але не могли устояти ся¹⁾. Їх остаточний погром став ся в тім же 1238 році. Закінчивши з ними, Бату звернув ся на північний Кавказ, а в осени 1239 р. — на українські землі. Його орди знищили Черкаславщину й Чернигівщину; оден відділ приступив і під Київ, але не відважив ся ще перейти за Дніпро.

По сій дрібнійшій війні, що заповнила осінь 1239 і десь частину 1240 р., Бату в осени 1240 р. забрав ся до головного походу на

¹⁾ У Рожера (як внаше) Котян каже, що він „довгі літа“ воював в Татарами і двічі мав побіду, але за третім разом Татари захопили його несприготованим і він, не можучи зібрати військо, мусів тікати, а Татари спустошили значну часть половецької землі, позабивавши людей (гл. 2). Оден епізод боротьби ще в Історії Монголів д'Осона II с. 112.

захід. Здасть ся, головною метою його була Угорщина: на неї чи то за її опіку над Половцями, чи з інших причин, мав він особливе завзяття¹⁾. Але при тім мав він на меті й грабованне сусідніх земель. Похід розпочав ся від Києва. Стративши при ній досить часу, Бату не мав потім охоти гаяти ся коло дальших подорожніх міст: що можна було взяти на борзї, брало ся, чого не можна — минало ся. Галицько-волинська літопись пояснює сю спїшність Бату радою воеводи Дмитра, що він „бачучи, як Руська земля гинула від поганина“, радив йому спїшити ся борше в Угорщину, нїм Угри приготують ся до відпору, але правдоподїбно Бату мав і без його поради вироблений плян. Головне військо Бату пройшло полудневою Волинею на Галич. Деє в лютім Бату мусїв бути вже в Галичині. Осїбні полки, кількома наворотами вислані, спустошили весною Польщу, Шлезі, Мораву, розбиваючи війська, що пробували їм противустати й не стрїчаючи нїде поважнїшого опору²⁾. Відти вийшли вони в Угорщину, на зазив Бату, що рушив туди в мартї, через „Руські ворота“, з верхівя Стрия на верхівя Латориці, перебивши ся через тутешні „засїки“. Інші відділи орди надтягнули з чорноморських степїв через Роднянський прохід на Семигород³⁾. Знищивши в квітнї угорське військо над р. Солонною, під ур. Моги⁴⁾, Бату опанував Угорщину й не показував охоту звідси скоро забарати ся. Тим часом як відділи його війська спустошили сусідні землі на полуднї (сербські, болгарські), він оголосив, що мешканці Угорщини можуть вертати ся на свої осадн, й їм нічого не буде злого; були зроблені й деякі примїтивнї заходи для організації землі під татарською зверхністю.

Та незадовго йому прийшло ся перервати свій побут на Угорщині. Як правдоподїбно пояснюють вже сучасні джерела, вість про смерть головного хана Огодая, що наступила в груднї 1241 р., змусила його до повороту. Весною (деє у квітнї) 1242 р. він уже вийшов звідти й пішов через Галичину й Волинь за Дніпро. Про сей перехід маємо дуже бідні відомостн. Галицька літопись згадує тїльки, що Бату по дорозї вислав відділ свого війська в північну Волинь, де перебував тоді Данило, з порученням знайти його. Данило був тоді в Холмі; він обсадив його залогою, а сам

¹⁾ В звязку з сим треба толкувати і раду воеводи Дмитра, по словам літописи дану ним Бату: „не можи стряпати в землї сей долго, время ти єсть на Угры уже поити“ (Іпат. с. 523); він отже знав, що метою походу була Угорщина. ²⁾ До традиції про побїду над Татарами під Голомуцон див. критичні уваги у Strakosch Grassmann'a с. 60 і далї.

³⁾ Rogerii Carmen гл. 16 і 20. ⁴⁾ 11 квітня 1241.

подав ся у Володимир, де був його брат Василько. Татари попустили Побуже аж до р. Володави і не знайшовши Данила, вернули ся „много зла створше христіаномъ“. З решитою з мовчання літописи можна здогадувати ся, що Бату, вертаючи ся, не робив ніяких значніших заходів коло підбивання міст то що, а бажав борше вернути ся.

Вибори нового великого хана переведено доперва в серпні 1246 р. Лінія Джучі зістала ся й далі на боці: вибрано Огодасового сина Іююка, а по його смерті Чингісханового внука (сина Тулуя) Менке. За життя сих великих ханів орда Бату, так звана Кінчацька або золота — стояла в залежності від них. Аж по смерті Менке († 1264), як взяла повну перевагу хинська партія і новий великий хан Хубілай (брат Менке) переніс свою резиденцію в Хини та вповні прийняв хинську культуру, пропав зв'язок між великими ордами Чингіс-хана, і Кінчацька орда стала самостійною.

Бату, вернувши ся з Угорщини, отаборив ся з своєю ордою на нижній Волзі, де потім з'явила ся ханська столиця Сарай — коло теп. Царева. Розложивши ся тут, вислав він завізвання до руських князів, аби з'явили ся до нього на доказ своєї послухности, й вислав своїх атентів для збирання контрибуції. Розпочала ся залежність земель Руської держави від Орди, про котру будемо говорити пізніше¹⁾.

Устрій і культура сеї нової орди нам досить добре відомі завдяки численним мемуарам сучасників і взагалі дуже значній сучасній літературі. Чимало є тут анальоїчного з иньшими турськими ордами, але є дещо й відмінне. Передо всім її сконцентрована політична організація. Подібно до иньших орд, Монгольська теж складала ся з кількох колін, з своєю родовою аристократією, але ся родова організація була взята в рами воєнної десяточної організації й сконсолідована в деспотичну монархічну організацію з безграничною власттю. Десять здатних до війни Монголів складали десяток під проводом десятника, десять десятків — сотку в сотником, десять соток — тисячку, десять тисячок — тьму, з воєводою на чолі, темником, як вони звали ся на Руси. А в центрі цілої організації — хан з необмеженою власттю, що уважав ся покликаним до власти над цілим сьвітом. У відносинах до иньших народів вони нічим не звязали ся й способів не перебирали; головною політкою їх був терор — масове вирізування

¹⁾ В т. III гл. 2.

людности, особливо вищих верств: „коли ще інших милують, то значних і поважних людей ніколи не милують“, як каже, очевидно — побільшуючи, Карпіні. При тім одначе вони все толерували духовенство, по друге — мали велике поважання, властиво — потребу промислу, ремісників і забирали їх до себе. Побут їх не ріжнив ся від попередніх орд: був чисто кочовничий, скотарський. Релігія — натуралістична, слабо розвинена, заступала ся різними церемоніями і формальностями, і взагалі не грала визначної ролі в житю, звідти — релігійна толеранція, чи властиво — індіферентизм Татар. Вони приймали релігію культурніших сусідів, і так з часом Кіпчацька орда під впливом магометан Туркестана стає теж магометанською.

Така була ся нова орда, з котрою мала сусідувати протягом століть українсько-руська колонізація, замість попередніх. Цроцяючи ся з тими попередниками Татар, мусимо ще коротенько сказати про їх дальшу долю.

Ми полишили Половців в моменті, коли в останнє розгромили їх Татари, в 1238 році. Богато дуже мало їх загинути, якась частина лишила ся в степах під власттю Татар¹⁾, але більшість пустила ся від разу в еміграцію.

Ся еміграція почала ся ще по першій приході Татар, бо вже він дав зрозуміти виразно, що пановання Половців в Кіпчаку скінчило ся. Так маємо звістку про половецькі ватаги, що пустили ся на Кавказ — в Дербент і Грузію, де вони своїми нападами привели до опору сусідні племена, і єї знищили тих Половців²⁾. Є звістки про міграцію Половців в тім часі й на Угорщину³⁾. По другій погромі (1238 р.) бачимо частину Половців, що пустила ся за Дунай. Вони переплили в значнім числі Дунай („було їх багато тисяч“, каже сучасник Георгій Акрополіт), не вважаючи на спротивлення Болгарів, і кинули ся грабовати забалканські землі. Потім взяли участь в боротьбі Греків з Латинською

¹⁾ Recueil de voyages IV с. 749.

²⁾ Ібн-ель-Атір (в Уч. зап. акад. наукъ по I и III отд. т. II) с. 664 (під р. 619 = 1222/3).

³⁾ Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, Голубовського Половцы въ Венгрии с. 4. В звязку з сям когла б стояти звістка, що Половці мали з Угорщиною поміч підчас своєї пізнійшої боротьби з Татарами, в 1238 р. — Strakosch-Grassman op. с. 5. Про ще старшу міграцію, з XI в., говорять Катона т. III с. 793 (але се звістки не копча певні).

імперією, а закінчило ся се все осаженням їх останків на візантійських ґрунтах в різних провінціях, в Европі й Азії¹⁾). Друга частина половецьких орд, може найбільша, під проводом хана Котяна подала ся на Угорщину.

Сучасник — папський легат Рожер, що описав нам сю міґрацію Половців на Угорщину, каже, що вона стала ся звиш рік перед походом Татар на Галичнну й Угорщину, себто найдалше при кінці 1239²⁾). Коли навязані були зносини з Угорщиною, не знаємо докладно. Рожер каже, що Котян вислав наперед послів до кор. Белі, піддаючись і обіцяючись прийняти християнство, наколи його прийме на свої ґрунти, і Беля по нараді з своїми баронами пристав на се: Половцям були вислані провідники, і ті розсадили їх в різних провінціях Угорщини. Число їх Рожер числить на 40.000 родин³⁾). З пізнішого часу (другої половини XIII в.) маємо звістки, що вони були осаджені між Дунаєм і Тисою, над Керешом, між Темешом і Марошом⁴⁾). Осажені великими масами, вони довго заховували свій побут, навіть своє кочовниче житє, що більше — їх культура мала чималий вплив на Угрів (не забудьмо, що Угри були такою самою ордою, що прийшла сюди півчетверта столітя борше, але теж тільки поволі цивілізувала ся). Навіть серед магнатів, єпископів, на королівським дворі запанував половецький вплив, так що папи були тим дуже занепокоєні. На королівським дворі XIII в. Половці мали при тім великі впливи й стояли з ним в дуже тісних відносинах. Християнізують ся на добре й переходять до оселого житя вони тільки з початком XV в. Останні сліди половецької мови відомі ще в XVIII в.⁵⁾

Частина Половців мусіла піддати ся під зверхність руських князів та перейти на руські ґрунти. На се вказує той факт, що якихось Половців бачимо по їх погромі й міґрації на Русь в ролі помічного війська у Данила і в дуже великій карности й залеж-

¹⁾ Акрополіт (богське вид.) с. 58 і далі, Нікіфор Гріґора (ibid. с. 37.

²⁾ Сам він хвило датує її 1242 р.

³⁾ Rogerii Carmen miserabile super destructione regni Hungariae гл. 2, 3, 8, 14, вид. у Ендліхера Monumenta Arpadiana, також в Monumenta Germaniae, Script. t. XXIX, й новіше — в Historiae hungariae fontes domestici т. IV.

⁴⁾ Fejér Codex diplomaticus V. 2 р. 512.

⁵⁾ Про міґрацію Половців на Угорщину й піанійшу їх долю тут спеціальна розвідка проф. Годубовского Половцы въ Венгрии — в київських Універс. Ізв'єстіях 1889, і особно.

ности від нього. Так в походах Данила між 1245 і 1252 р. літопись кілька разів згадує їх між Даниловими військами¹⁾, а згадуючи про їх участь у битві під Ярославом, дає таку характерну примітку: Половці поїхали наперед і побачили стада ворогів, на переправі не було при них ніякої сторожі, „але Половці не сміли їх пограбити без княжого наказу“²⁾. Справедливо зауважено, що сі Половці в такою карністю зовсім не ті давні степові Половці, котрих звички могли ми бачити протягом двох століть. Правдоподібно, вони осіли ся десь при границях Данилової держави, може десь поблизу Дунаю, дальше від Татар³⁾. Один з їх старшин — Тігак зветь ся навіть сватом Данила⁴⁾.

Та що по 1252-ім р. про тих Половців в державі й війську Данила більше нічого не чуємо, можна думати, що вони вернули ся назад в степи, під татарську зверхність. Зміцнення татарського впливу в Даниловій державі дуже добре се поясняє: Татари ледво чи полишили б в спокою сих половецьких сепаратистів. Зрештою сучасник Пляно-Карпіні, згадавши, як Половці розбігли ся були по татарським погромі, додає, що більшість тих, що були повтікали, вертали ся потім назад⁵⁾. Але всі степові Половці дуже скоро мусіли розплинути ся в татарській орді: всякі сліди їх гинуть в другою половиною XIII в.

Мушу сказати ще кілька слів про турецькі кольонії на руським ґрунті. Про се нераз була вже мова в попереднім, а тепер я хочу се зібрати разом й додати де що.

Звістки про турецьку кольонізацію на Русі — про виводи й виходи турецьких ватаг із степу та оселюванне їх на руських пограничних землях ми стрічаємо почавши від 60-х рр. XI в.

¹⁾ Пат. с. 533, 539, 543.

²⁾ Пат. с. 533. Участь Половців в Ярославській битві, проти угорського війська, виключає можливість здогаду, що сі Половці могли приходити в поміч Данилови з Угорщини.

³⁾ Проф. Голубовский думає (Печеньги с. 233), що оселили ся вони на Поросю, звязуючи з сим родовою традицію (XVI в.) Половців-Рожиновських, але Поросє і сусіднє Побожє в середині XIII в. стояли в безпосередній залежності від Татар, і всякі сліди Половців тут з більшою правдоподібністю мусимо звязувати з давнішою половецькою кольонізацією — з XII віка.

⁴⁾ Може зрештою він був сином або іншим свояком Данилового тестя Котяна. ⁵⁾ Пат. с. 749.

і від тоді вони повторюють ся при кінці XI в., на початках XII і півнійше. Бачили ми такі осаді в Київщині на Поросю, в Переяславщині коло Переяслава і в иньших місцях, в Чернигівщині коло Чернигова¹⁾. Але сими припадково звістними місцями очевидно не вичерпуєт ся район сих осад. Його можемо правдоподібно припускати і на чернягівсько-переяславським пограничу в степом, і на Побожу, і на галицьким Понизю; про Галичину можемо говорити майже напевно, що там були такі кольонії²⁾. По за Україною стрічаємо їх ще в Ростово-суздальській землі³⁾.

Першим матеріалом для сеї кольонізації послужили останки Торчеської орди, по при них Печеніги й Половні. Окрім сих етнічних назв ми стрічаємо для означення сих турецьких кольоністів іще: Берендичі або Берендії (дуже часто), Коуї або Ковуї, Каєпичі, Турпії, і сі імена стрічаємо часто поруч імен Печенігів і Торків і осібно (з них Берендичів ще в XI в., решту аж у XII). Загальною назвою для всіх сих турецьких колін на руським ґрунті було Чорні Клобуки, чорні шапки (зовсім відповідає турецькому: Кара-калпаки). Що правда, сю назву знаємо тільки з Київщини⁴⁾; але взагалі про київських — пороських кольоністів ми чуємо й знаємо найбільше, так що те небогате, що можемо сказати про побут і відносини турецьких кольоністів на Україні, черпаємо з звісток про сих київських Чорних Клобуків. По всякій правдоподібности тут була найбільша маса тої турецької кольонізації, яка була на Русі взагалі. В одній звістці у Ярополка київського рахуєт ся полк Берендичів на 30 тис.; правда, є до сього варіант 1000, та супроти згоди старших версій він не дуже важний⁵⁾. Але щоб і 1000 мужа виставити в поле, для сього треба досить значної маси. З рештою, що Чорних Клобуків в Київщині було дуже значне число, показує дуже визначна роля, яку вони мали

¹⁾ Див. вище с. 282, 336, 347—8, пор. прим. 16.

²⁾ Знаємо, що Василько збрав ся перейняти на свої ґрунти дунайських Болгарів, а заразом, чуємо, до нього „дуть Берендичи, и Печеніги, и Торки“, і він тішить ся тим та робить ріжні пляни з тим, як те у нього будуть Берендичі: при тим він мав у плянах боротьбу з Половцями (Іпат. с. 174). Сього всього не можливо розуміти инакше, як тільки про кольонізацію галицьких земель сими „Берендичами, Печенігами й Торками“. ³⁾ Іпат. с. 239—40.

⁴⁾ В Переяславщині тільки імя с. Каратулів (як вище с. 348) вказує на істнування сеї назви.

⁵⁾ В Іпат. с. 216 і Лавр. 290 однаково — 30 тис., в Воскр. — тисяча.

в її політичному життю. Вони становили дуже важний чинник між елементами київського життя, особливо підчас боротьби за Київ у середині XII в.: „всѣ Русская земля и всѣ Чернии Клобуци“ — це дуже розповсюджена формула в ті часи в земельних київських відносинах¹⁾. А о скільки черно-клобуцька міліція поважалась і цінувалась, видно буде з слогом одного прикладу: коли Ізяслав шов на Київ, маючи за собою на пятах військо Володимирка, він казав: „аби нам в'їхати між Чорних Клобуків і злучити ся з ними, то вже, в Бозі надія, не боїмо ся ані Юрия, ані Володимирка²⁾“.

Чорні Клобуки заховали на Україні свою релігію — поганями звуть ся ще в другій половині XII в.³⁾; заховали свій кочовничий, скотарський побут. Були городи — замки, коло котрих вони мешкали і вони часом і звуть ся їх городами — „городи Берендичі“⁴⁾, або називають ся іменами поодиноких їх старшин: так стрічаємо город Чорнаїв, може і Кульдеюрів, носить таке ім'я. Але ці городи служили їм тільки захистом в небезпечний час, самі ж вони кочували на широких просторах Поросі з своїми стадами і „вежами“ — шатрами. Так нпр. в однім епізоді Чорні Клобуки приходять у поміч Ізяславу „всіми своїми силами, жінок і дітей своїх осадивши (затворивши) в городах на Поросі“⁵⁾, а на другий рік забирають свої клитки й стада та перекочовують під Київ, і цілу сю операцію роблять протягом одного дня — штука можлива тільки при рухливім кочовничім побуті⁶⁾.

Чорні Клобуки правили ся своїми старшинами, що в нашій літописи звуть ся князями. Окрім того бували у них свої віча — наради старшин, а може й взагалі черно-клобуцької аристократії: „едумаша лѣтшини мужи в Черныхъ Клобуцѣхъ, и почаша просити у Рюрика сына Ростислава на Половцѣхъ“⁷⁾. Старшини підлягали київським князям і від них діставали в державу поодинокі городи. Тут, правдоподібно, був вплив руського земельного устрою, що черно-клобуцький старшина не був тільки голова своєї орди, а й держатель града. Бачимо, що поодинокі старшини старають ся виторгувати від князя за свої услуги „літний город“: „коли буден

¹⁾ Напр. Іпат. с. 262, 592, 323, 324 і т. п.   ²⁾ Іпат. с. 287.

³⁾ Іпат. с. 367 (від 1169 р.), Що правда, маємо нпр. такого Тудора Сатмазовича (Іпат. с. 343). Тудор виправді ім'я руське, але не календарне. Що поодинокі Чорні Клобуки вихрепували ся, неможливого в тім нема нічого.   ⁴⁾ шість „городовъ Берендичъ“ — Іпат. с. 409.

⁵⁾ Іпат. с. 279.   ⁶⁾ Іпат. с. 295—6.   ⁷⁾ Іпат. с. 451, 453.

нас любити, як любив твій батько, кажуть три чорно-клубуцькі старші Мстиславу Ізяславичу, та даси нам по ліпшому городу, то ми відступимо від Ізяслава Давидовича“¹⁾).

В першій половині і в середині XII в. Чорні Клубуки тримають ся разом з київською громадою, підперають її улюблених князів й похваляють ся своїм руським патріотизмом: „ми умираємо за Руську землю й голову складаємо за твою честь“, кажуть Берендичі київському князю Юрию, правда — як мотив на оборону своїх матеріальних інтересів²⁾). Але в другій половині XII віка, як я згадав, вони починають уже „льстити“, пильнувати власних інтересів, зближають ся до Половців, взагалі — замість зблизити ся й злити ся з українською людністю — зближають ся до своїх степових земляків. Се мусіло сильно перенкодити їх дальшій асиміляції з українською людністю.

З татарським походом Бату звістки про Чорних Клубуків в наших джерелах зникають зовсім³⁾). Що з ними стало ся?

В науці досить розповсюднений погляд, що вся маса тих турецьких кольтоністів була асимільована українською людністю і внесла таким чином значну турецьку домішку в її етнічний тип⁴⁾). Особливо українських козаків готові були уважати потоками тих зручених Чорних Клубуків: підставою до того послужила гльоса Воскресенської коміляції: „всѣ Черные Клубуки, еже зовутся Черкасы“⁵⁾). Але ся гльоса належить, очевидно, до пізніх московських часів і се не більш як суб'єктивний здогад московського книжника. Саму ж гіпотезу про асиміляцію всієї турецької кольтонізації XI—XII в. з українською людністю зовсім не можна признати правдоподібною.

Діло в тім, що ті турецькі кольтоністи, як ми бачили, не були з'асимільовані в XII в., навпаки в другій половині сього століття вони ще більше відчужують ся від руської людности й зближають ся до степових орд. В таких обставинах не можемо думати, аби в XIII в., перед приходом Татарської орди, чорно-клубуцька

¹⁾ Іпат. с. 344.   ²⁾ Іпат. с. 330.

³⁾ Остання звістка під 1235 р. (1236 р. в дійсности): Володимир Рюрикович послає в поміч Давидови „Торки“ (Іпат. с. 516).

⁴⁾ Див. в прим. 16.

⁵⁾ Воскр. І. 56, є вона і в Лаптевськїм кодексі Никонівськїй — І. 191. Ся гльоса вплинула вже на Карамзіна, що він вивів козаків від Торків і Берендїїв (V. 230 і II пр. 347), і сю гадку перейняв потім Погодїн (Исслѣдованія V. 206) та Самчевський (ор. с.), що властиве лише переказава родїи про Чорних Клубуків в Погодїнівськїй праці.

людність на Україні стратила свою етнічну фізіономію, стала оселою, хліборобською, християнською. З приходом же Татарської орди обставини ще менше давали місця асиміляції пограничної чорно-клобуцької людности: вона опинила ся в безпосереднім суєдстві з новою могутньою рідною собі стихією, що господаряла собі всевластно в українських землях і спеціально пограничні землі держала в близькій залежності від себе. Від неї її не ділив той антагонізм, який ділив колись Чорних Клобуків від Половців; а й захист від неї не міг дати український елемент. Супроти сих обставин я вважаю найбільш правдоподібним, що нова, татарська орда потягнула до себе чорно-клобуцькі ватаги України, чи сьвідомо, з власної ініціативи, чи силою несьвідомої атракції. Тому й не чуємо про них нічого почавши від Татарського походу: тому навіть Пляно-Карпіні, переїздячи Поросе в 1246 р., нічого не згадує про них, хоч як раз там Чорні Клобуки повинні б собі бути тоді панами.

У всякім разі припустити, що сі пограничні чорно-клобуцькі орди разом з українською людністю пережили всі пізнійші пригоди XIII—XV в., разом з нею відступали в ліси підчас понохоів і вертали ся звідти назад разом з українською людністю — неможливо. Тому, на мою гадку, тільки дрібні їх вольонії між українською людністю, могли з'асимілювати ся. Головна ж маса мусіла назад вернути ся в степи й злити ся з татарською ордою, як і ті їх земляки, що лишили ся в степах. В результаті в складі української людности вони, правдоподібно, лишили сліду по собі далеко менше, ніж в українській топографічній номенклятурі¹⁾.

¹⁾ Про неї див. в прим. 16.

П Р И М І Т К И.

І. Література до історії Київської держави XI—XIII в.

Історію Київської держави X—XII в. в XVIII—XIX в. трактовано студіювано й викладано найчастіше як складову частину „руської“ історії, себто історії Російської держави й суспільности. При тім, розуміється, головну увагу звертали на ті сторони її, які стояли в ближшій звязи з історією Російської держави. Про сю систему й її нерациональності див. мою статтю в I т. петербурського „Сборника статей по славяновѣдѣнію“, і особно, п. т. : „Звичайна схема „руської“ історії й справи рационального укладу історії східнього Словянства“, 1904. При різних недостачах свої схеми, коли брати її в становища методичного студіювання історії Київської держави, яко такої, старі курси „руської історії“ положили перші підвалини для пізнання її історії, й мають чимале історичне значіння. Науковий інтерес задержали в них досі лише декотрі. З старших курсів Історія государства Россійскаго Карамзіна, т. I—III (найбільш вигідне й повне виданке Айнерлінга, 1842), має інтерес тільки своїми генеалогічними, хронологічними і т. п. дрібними увагами в примітках. В далеко меншій мірі можна се сказати про Повѣствованіе о Россіи Арцибашева т. I, 1837, писане як коректив до Історії Карамзіна. Історія русскаго народа Полевого, I—IV, 1830—3, написана дуже недбалс й некритично, інтересна хіба часом оригінальними, а частійше хибними увагами автора, навільними західньою історіографією. З пізніших найбільше значіння має Історія Россіи съ древнѣйшихъ временъ Сохольова (почала виходити 1851 р., нові компактні, стереотипові видання тов. Общественная Польва, з показчиком, без років видання). Історію XI—XII в. містять т. II—III її. Не входячи в деталі Сохольов дає переважно тільки деякі інтересні уваги про розвій подій; інтересна при тім головню його система родових княжих відносин,

розвинута в дисертації: *Исторія отношений между князьями Рюрикова дома, 1847*. Подібний перегляд відносно Рюриковичів, як у сій дисертації, але з становища иншої теорії: теорії умови, „договору“ меж князів і діархії князя і віча, дав петербургський професор Сергєєвич в дисертації *Вѣче и князь, 1867* (передрукована в скороченім і дуже змієнім виді в II т. його *Юридических древностей*).

Видачі пізніше курси мають менше значіння: *Исторія Россіи Погодина* (т. I—II, 1871, друге вид. 1872) дає тільки систематизовану збірку відомостей, головню в руських літописей. *Русская Исторія Бестужева-Рюміна* (т. I, 1872), занадто коротенька, для свого часу інтересна була головню своєю бібліографією. *Коротенький курс Беляєва* (*Разказы жь русской исторіи, I, 1865*), має характер популяризації, але інтересний загальним освітленням (словянофільської школи). Такий же популярний характер мала далеко ширша *Исторія Россіи Гловайского* (I т. в двох частинах, 1876—1880), коротенька *Русская исторія Белова, 1895*, ширша *Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ Павлова* (вийшло дві книжки, 1896 і 1899). З методологічного погляду інтересні в курсах *Погодіна, Бестужева, Гловайского* огляди поодиноких земель. На значіння земель, як важного чинника в розвою подій давньої руської історії звернув увагу в наукових сферах головню *Костомаров* своєю статтею: *О федеративномъ началѣ въ древней Руси* (передр. в I т. *Монографій, український переклад в II т. Руської історичної бібліотеки*). Його ж *Черты народной южнорусской исторіи* (передрук і переклад також) і популярна *Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей* (т. I, 3 вид. 1888, з український переклад) дають також деякі інтересні уваги і характеристики.

В звязку з тим від 60-х рр., а головню в 80-х і 90-х розвивається широка монографічна література про поодинокі землі давньої Руської держави, що стала тепер підвалиною в усяких студіях сього періоду. Я вчислю їх в порядку земель. *Исторію Київщини від смерті Ярослава до кінця XIV в.* оглядає мій „*Очеркъ исторіи Киевской земли*“, 1891; окрім того ті події київської історії, де брало участь київське віче, аналізовані в монографії *Линиченка*: „*Вѣче въ киевской области*“, 1881. Для *Чернигівщини* маємо дві монографії: *Голубовского* „*Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в.*“, 1881, *Багалія* теж „*Исторія Сѣвер. земли до пол. XIV в.*“, 1882 (перша коротша, але багатша спостереженнями й оригінальними гадками); окрім того тут треба назвати ще генеалогічну головню роботу *Зотова*: „*О черниговскихъ князьяхъ по любецкому синодику*“, 1893 (багато натягнутого і непевного, дав. мою рецензію в V т. *Записок Наук. тов. ім. Ш.*). Для *Переяславщини* — *Вас. Ласкоронского* „*Исторія Переяславской земли до пол. XIII ст.*“, 1897, друге

вид. 1903 (слабша, особливо в історичній частині). Для Волини: Андрієва Очеркы исторіи Волинской земли до к. XIV ст. (найліше оброблена географічна частина, історична слабше, внутрішньої історії зовсім нема), Іванова Историческія судьбы Волинской земли до к. XIV в., 1895 (слабша від попередньої, але має ширшу програму); окрім того популярні компіляції писані проф. Петровим, а видані під редакцію Батюшкова з поручення російського міністерства освіти: Холмская Русь, 1887 і Волинь, 1888. Для Галичини є тільки перестарілі вже праці Зубрицького Історія Галичско-русского княжества, I—III, 1852, Смирнова Судьбы Червоной или Галицкой Руси, 1860 і Шараневича Історія Галичско-володимирской Руси, 1863; для XIII в. є крім того новітні монографії Дашкевича про Данила і Бузюкула про Мстислава Удатного, а для галицького Повня і Побожа Молчановского Очеркы извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., 1885. Для Турово-пінської землі нова монографія Олександра Грушевського: Пинское Полѣсье, част. I, XI—XIII в., 1901; поза тим, окрім поверховного огляду неб. Малішевского в передмові до книжки: Творенія Кирила Туровскаго, К., 1880, Турово-пінська земля входить ще в круг монографії Довнар-Запольского „Очеркы исторіи Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст.“, 1891. Для Смоленської землі окрім сеї ще гарна спеціальна монографія Голубовского Історія Смоленской земли до поч. XV в., 1895 (чисто історична частина одначе значно слабша). Для Полоцької, окрім давнійшої і не дуже наукової „Історія Полотска“ Бялява, 1872 (Розказы изъ рус. исторіи) є праця Данилевича „Очеркы исторіи Полоцкой земли до к. XIV ст.“, 1896. Для Новгород і Пскова, не кажучи за старі праці: як интр. Евгенія Історія Псковскаго княжества, 1831 (що була властиво першою монографією в сім роді), та Соловйова Обь отношеніяхъ Новгорода къ в. князьямъ, 1845, є монографії: Костомарова Сѣверно-русскія народоправства — Новгородъ — Псковъ — Вятка, 1863 (передр. в VII і VIII т. Його Монографій), Бялява Історія Новгорода Великаго до паденія, 1866, Історія города Пскова и Псковской земли, 1867 (Розказы изъ русской исторіи т. II і III), але й сі праці вже значно перестаріли. Праці Прогоровского: Великій Новгородъ по чотыремъ новгородскимъ лѣтописямъ съ допoлненіями по другимъ источникамъ, до конца 1-ой четв. XVIII в., і Древній Псковъ по двумъ псковскимъ лѣтописямъ съ допoлненіями до к. XVII в. (в Запискахъ рус. отд. археол. общ. IV, 1887) також не заповняють недостачі відповідної монографії для політичної історії сих старихъ республік. Для внутрішньої історії їх: статі Никитского Очерки изъ жизни Великаго Новгорода в Ж. М. Н. II. 1869, Военный бытъ въ В. Новгородѣ XI—XV ст. (Р. Стар. 1870, I), Історія экономического быта В. Новгорода, 1893, Очеркы

внутренней исторіи Пскова, 1873; Качановича Политическое устройство Новгородской республики (Варшав. унив. изв. 1885, II). Для Поволжа: „Мера и Ростовское княжество“ Корсакова, 1872, Борзаковского „Исторія Тверскаго княжества“, 1876, Иловайского „Исторія Рязанскаго княжества“ — предр. в II т. його Сочиненій.

В супереч сій етнографічно-областній течії, що розбивала суспільно-політичний і культурно-економічний процес східнього Словянства на його етнографічні й територіальні складовики, протягом останнього десятиліття появляється ряд праць, що змагають до того, аби представити суспільно-політичну еволюцію давньої Русі в можливо простішій схемі, головню на основі суспільно-економічній — такі напр. талановиті й популярні Очерки по исторіи русской культуры П. Милюкова (виходять від р. 1896, досі три томи); Н. Рожкова Обзоръ русской исторіи съ соціологической точки зрѣнія, ч. I Кіевская Русь (съ VI до конца XII вѣка), 1903 (і йогож коротше: Городъ и деревня въ русской исторіи, краткій очеркъ экономической исторіи Россіи, 1902); В. Ключевскаго Курсы русской исторіи, ч. I, 1904. Всі вони одначе Київську Русь трактують досить коротко, і в сїм короткім, сумаричнім трактуванню, характеристичним взагалі для новіших курсів історії Росії (напр. в новім курсі петербургського професора Платонова — Лекції по русской исторіи, Спб., 1904, Київській Русі присвячено всього півтретя аркуша, на 37 аркушів цілого курсу), проявляється не тільки ослаблення заінтересовання Київською Русію, але очевидно — й зріст свідомості — іще невисловленої голосно, але вже відчутій, — слабшої звязи сеї Київської Русі в історію великоросійського народу і його державного життя.

Не так інтенсивно, як історія поодиноких земель Київської держави ішло монографічне розроблення різних сторін її політичного життя. Поширюючи на боці літературу устрою Київської держави (вона наведена в т. III), вказу літературу відносно Київської держави до її сусідів. Для історії відносно Русі до степних орд маємо, окрім старої й неважної, зробленої на підставі Погодіна статі Самчевскаго: „Торки, Верендіи и Черные Клобуки“ (Архивъ истор.-юр. свѣд., II ч. I), іще статю Арістова „О землѣ Половецкой“ (Извѣстія Нѣжинскаго института, 1877) і монографію Голубовскаго „Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ“, 1884 — головна праця для сих справ. Для русько-польських відносно є недокінчена праця Диничченка: „Взаимныя отношенія Руси и Польши“, т. I — до кінця XII в., 1884; доповнення до неї, головню що до шлюбних звязків, служать Genealogia Piastów Осв. Бальпера, 1895. Русько-польськими відносинами XI в. займається сї й нова книжка Т. Войцеховскаго Szkice historyczne jedyna-

стего вієку, 1904, але тільки принагідно, і без поглиблення. Для русько-угорських зносни маємо монографію Грота *Изъ исторіи Угріи и славянства в XII в., 1889*, де зносни Угорщини з Русю обговорені головни від 1141 до 1176. Для зносни з Візантисю й землями західньої Европи не маємо нових і повних оглядів; окрім старої праці Вількена *Über die Verhältnisse der Russen zum Byzantinischen Reiche in dem Zeitraum vom IX bis zum XII Jarh. (Abhandlungen der Berliner Akademie 1829 p.)*, нового (але дуже недбало уложеного) конспекта Лопарьова: *Греки и Русь, 1898*, і досить неповного огляду П. Скобельського *Згадки о Руси в жерелах німецьких X і XII ст. (Справоздає академічної гімназії, 1881)*, зносни з Заходом, о скільки вои операють ся о церковні справи, оглядає нова праця проф. Абрама: *Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi, 1904*; розкішне видавництво ак. Шлюмберже (*Schlumberger*) *L' eropée byzantine à la fin du dixième siècle*, доведене тепер до р. 1057 (т. I, 1896, до р. 988, т. II, 1900, до р. 1025, т. III, 1905, до р. 1057) дає погляд і на русько-візантійські відносини, але без пожаданого поглиблення.

В помічних історії науках для сього періода зроблено досить небагато, виключивши тільки історичну географію. Перше місце займають тут і досі роботи Погодіна — його „Исследованія, замѣчанія и лекціи по русской исторіи“; з них до XI—XIII в. належать т. IV—VII. Тут подані систематично зведені, по різних питаннях літописні звістки; інтересні головни: словар князів у VI томі, також хронологічні таблиці подій XII в. і каталог руських городів у IV томі. Хронологію Погодіна ширше обробляв п. т. „Хронологическій указатель древней русской исторіи“, він друкував ся в Записках одеського історичного товариства, потім у VII т. II ч. Учених Записок II отд. Академіи наукъ. Хронологію Галицько-волинської літописи обробив я в статі *Хронологія подій Галицько-волинської літописи* (в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. 41, і особно, 1901) — тут і хронологічна таблиця. Досі не стратили значіння деякі хронологічні уваги в потках Караїзіна і Арцибашева; окрім того треба згадати тут ще дві праці: *Muralt Essai de chronographie byzantine, 1855 і 1871*, і *Bonnel Russisch-livländische Chronographie, 1862*. Нарешті тут ще можна згадати недавню статю Покровського *Кометы въ русскихъ лѣтописяхъ (Міръ Божій, 1903, IV)* (дати комет служат часом до контролі й спростовання літописних дат — таблиця їх е і у Погодіна).

Для генеалогії окрім погодинського каталога маємо ще генеалогічні каталоги Хмырова *Алфавитно-справочный перечень государей русскихъ и замѣчательнѣйшихъ особъ ихъ крови, 1870*, і *Перечень удѣльныхъ князей русскихъ, 1871* (мало приступні і зроблені досить недба-

до), генеалогічні таблиці Карамзіна й Стровза в книзі: „Ключь къ Исторіи Карамзіна“, 1844, в Історії Соловйова, і згадану генеалогічну працю Зотова про чернігівських князів. Окрім того кінець цього періоду захоплює генеалогічна праця Екземплярского: „Великіе и удѣльныя князья Сѣверной Руси въ татарскій періодъ“, 1889.

Для історичної географії зроблено найбільше. Окрім каталога в Наслѣдованіях Погодіна маємо загальну „Географію начальной лѣтописи Барсова“ (2 вид. 1885) і йогож „Географическій словарь Русской земли (IX—XIV ст.)“, 1865, далі — „Географическо-историческій словарь Россійской имперіи“ Семенова і Słownik geograficzny ziem Polskich i innych krajów słowiańskich Сулімерского, Хлебковского і Вамявского (стає багатим джерелом в дальших томах). У всіх майже повійших монографіях поодиноких земель більш-менш просторі розділи присвячені історичній географії. Нарешті маємо описи поодиноких країв з особливою увагою для історії осад, як Филарета „Историко статистическое описаніе Черниговской епархіи“, I—VII, 1852—8, і таке ж „Ист.-стат. описаніе Харьковской епархіи“ I—III, 1857, йогож; Антоновича „Археологическая карта Кіевской губерніи“, 1895, і також „Археологическая карта Волынской губ.“ 1900, Свцинского „Археологическая карта Подольской губ.“, 1901 (відбитки в Трудів XI з'їзда); Похилевича „Сказания о населенных мѣстах Кіевской губерніи“ 1864 (початок їх видано новим виданням, 1887 р.); Теодоровича „Историко-статистическое описаніе церквей и приходоѵ Волынской епархіи“ т. I—V (не скінчене, виходить від 1888); Сборникъ топографическихъ свѣдѣній о курганахъ и городищахъ въ Россіи — Волынская губернія, 1888, оброблена Сакоковасови (літографоване видання петербургської археологічної комісії); подібна збірка відомостей в Чернігівській губернії при його ж книжці: „Древніе города Россіи“, 1873. Дві серії Стецкого Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym, I—II, 1864, і Z bogu i stępi, obgazy i pamiętki, 1888, для давнього періоду не дають майже нічого. Дуже старанно зроблене Историко-статистическое описаніе Подольской епархіи сплигло ся на першім томі, 1895 р. Спеціальніші монографії вказані в відповідних місцях цього тому.

2. Джерела й література кампанії 1018 р. (до с. 12).

Для історії війни 1018 р. і походу Болеслава в Святиполком на Русь ми маємо окрім Сказання т. зв. Якова і літописи ще чужі джерела.

Перше місце між ними займає оповідання Тітмара, в кн. VIII гл. 16 його хроніки, і згадка в кн. VII гл. 48. Тітмар, єпископ мерзебургський, писав сю частину хроніки по горячим слідам подій: він умер 1/XII 1018 (в тут вагання в даті року, але 1018 р. майже певний). 1017 р. описав він події цього року, між ними війну Ярослава з Боло-

о-славом (VII, 48), а вже перед смертю переглядаючи, дописав тут і про похід Болеслава 1018 р., і оповідання про Володимира. Сі вісти він знав, очевидно, від тих Німців, що ходили від імператора з Болеславом на Русь, і з реляції, присланої Болеславом імператору в Київ (він згадує про се посольство в VIII, 16), а що до своєї правдивости Тітмар взагалі має добру славу. Се все надає його оповіданню велику вагу. В головнім воно згоджуєть ся з Сказанием, але додає до нього цілий ряд подробиць. Про Тітмара і час написання його хроніки розвідає Kurze: Abfassungszeit und Entstehungsweise der Chronik Thietmars — ганOVERський Neues Archiv für deutsche Geschichte т. XIV, Wattenbach Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I⁶ с. 355 і далі, до вичисленої у нього літератури треба додати ще: Фортинського Тітмаръ Мерзебургскій и его хроника, 1872, і Голубовського: Хроника Дитмара какъ источникъ для русск. исторіи (квѣт. Унив. Изв. 1878). Текст Тітмара в Monumenta Germ. hist. Scr. III; звідти те що належить до Словянщини передруковано в Monum. Pol. hist. I; нове видання, з инакшими поділом глав — Курце, ГанOVER, 1889; я трімав ся давнього поділу.

Окрім того маємо про похід Болеслава оповідання в польській хроніці т. вв. Мартана Галя, Martinus Gallus. Писана столітє по війні, вона оповідає про похід Болеслава легенди і анекдоти, що задержали ся в народній пам'яті, а при тім помішала до купи сей похід з пізнішим англійським походом Болеслава Сьміливого 1069 р., так що ті самі подробиці повторяють ся при обох походах — нпр. легенда, що Болеслав ударив мечем у київські Золоті ворота, оповідаєть ся про обидва походи. Болеслава легенда ампліфіковала ся потім далі, і сі дальші ампліфікації, получені з власними недоладними комбінаціями, маємо в баламутнім оповіданню Длугоша під р. 1008, 1009, 1018 і 1019. З оповідання Галя одинока подробиця, котру можна з деякою правдоподібністю прийняти для доповнення оповідання иньших джерел — се що на повороті до Польщі на Болеслава напало було Ярославове військо, але було побите. Інтересний мотив дає Галь сьому походу: Болеслав вагивав ся, що Ярослав не дав за нього сестри. Про се згадує й Тітмар, що Болеслав хотів узяти за себе сю княжну, тільки Тітмар о стільки мудрійший, що не робить се причиною походу.

Текст Галя в I т. Monumenta Poloniae hist., і новійше видання in usum scholarum Фінкля і Кентжинського (Galli Anonymi Chronicon, Львів, 1899). До кампанії 1018 р. належать глави 7 і 10 першої книги. Про сю найдавнішу польську хроніку вишло кілька розвідок новітніми часами: Gumpłowicz Bischof Balduin Gallus, 1895 (Sitzungsberichte der Wiener Akad. m. 192), St. Kętrzyński Gall-Anonim i jego chronika (Rozprawy wydz. hist. XXXVII), Krotoski Gall Scholastvk

rozpoznanski (Kw. hist. 1899), Wojciechowski Kto był Gallus (Szkice гл. VIII) — на жаль, вони головню займають ся гіпотезами про особу автора.

Література кампанії: Karłowicz De Boleslai primi bello Kiioviensi, 1866, польська перерібка: Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego, 1872. Ливниченко Взаимныя отношенія Руси і Польши с. 85 і далі. Аналіза Длугошового оповідання у Сажковича Krutyczny rozbiór dziejów Polski J. Długosza, 1887 с. 98—9. Крім того: Врублевській Свѣдѣнія о Руси М. Галла — кїївські Університет. Извѣстія, 1878 і Голубовського про хробику Тітмара, як вище.

3. Джерела про похід на Царгород 1043 р. і їх суперечности.

Як я вже сказав в тексті (с. 35), ми маємо про сей похід оповідання трох сучасників Візантійців — Пселя, Аталіота й Скіліца. Текст Скіліца маємо виданий тільки в компіляції Кедрена — Corpus hist. byz. XXXIII р. 551 і далі, Пселя в т. IV в *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, вид. Сата (Σάδας), 1874, в с. 143 і далі, Аталіота чи Аталіат (в Аталії) — в т. XLVII бовського корпусу. Про всіх їх див. у Крумбатора *Geschichte der byz. lit.* р. 269, 365, 437.

Пселя, як оповідає, був сам свідком битви коло Царгорода, при особі імператора, але описав її вже згодом (як приймають, ся частина його історії писана між 1059 і 1063 р.). Його сучасник Скіліца, як і не був свідком, зістаєть ся в усякім разі теж авторитетним джерелом, бо зайняв важні урядові посади в Царгороді в середині XI в. До тодішньої-ж царгородської аристократії належав і Аталіота, що писав в 1070-х рр.

З сих трох джерел оповідання Скіліца важне тим, що він оповідає про цілу кампанію, тим часом як Пселя і Аталіота обмежують ся самою тільки битвою під Царгородом і не оповідають дальшого. При тім Пселя бодай про неї й про приготування оповідає ширше, а Аталіота зовсім коротко. Оповідання всіх трох джерел про битву дуже згідні (чи не користав Скіліца навіть при тім з Пселя й Аталіоти, котрого праці знав?). Але в оповіданню про початки війни є між Пселем і Скіліцою різниці. У Пселя (як і у Аталіоти руський похід виступає повною несподіванкою: про Русинів довідали ся, коли вони вже опинились в Проонтиді, τῆς Προποντιδος ἕως ἐνεφύετοσιν). У Скіліци ж імператор знає про похід завчасу, і ще під час приготувань посилає на Русь послів, умовляючи не воювати. До сього Скіліца долучає цікаву в усякім разі подробицю: коли війна стала неминуча, імператор казав порозсилати в далекі провінції руських вунців, що жили в візантійських містах, і руських воєнів, що служили в візантійським війську. Друга відміна: у Скіліци пропозиції про згоду робить імператор (раз перед походом, другий — перед самою битвою), але Русь відповідає неможливими жаданнями; у Пселя

Русь сама звертаєть ся з своєю пропозицією й жаданнями, прийшовши під Царгород. В тексті я вибрав ті версії, які уважав більш правдоподібними.

Літописне оповідання про похід 1043 року маємо в двох версіях коротша в південній і північній версії Початкової літописи, довша в Воскресенськiм збірнику. В порівнянні з коротшою редакцією ся довша дає де що важне: участь Варягів, суперечку що до плану кампанії, але разом з тим додає подробицю про чудесну причину бурі, набувть пізнійшу. Обидві версії проминають битву коло Босфора, з рештою дуже близько згоджують ся з Скiлїцою. Про сї версії див. розвідку Кувіка в книзi Дорна Каспій с. 47 і далі. Найновіше писане про сю війну — у Шлюмберже (див. прим. 1) в т. III с. 460 і далі.

4. Дати Романового походу на Київщину і київського погрому (до с. 224—6).

Хронологія сих подій дуже заплутана. Лаврентієвська літопись — найстарша з компіляцій, що заховала нам серію звісток про українські події 1201—5 р.¹⁾, має заходи Рюрика до походу на Галичину і похід Романа на Київ і на Половців під 1202 р., а що Лаврентієвська літоп. систематично спішть ся на один рік в сїй часті²⁾, перед тим і по тим³⁾, то треба би рахувати 1201 р. Тим часом у Никити Хонїята, сучасника, що писав скоро по подіях, про похід Романа на Половців оповідаєть ся між подіями 1200 і 1201 р. Перед тим (с. 686 боляського видання) оповідаєть ся про арештованнє болгарського емігранта Івана-Олексія, що мусіло стати ся десь 1200 р., бо в панегирику 1199 р. Никита не агадує про нього (див. Успенського Образованіє второго Болгарського царства — в XXVII т. Записок одеського університета с. 325). Переходячи від того до історії половецького находу на Візантію, що перервав ся наслідком Романового походу на Половців, Никита каже, що се стало ся на другий рік (τῷ δ' ἐφεξῆς ἔτε); потім наступають події 1201 р. (як повстаннє Камізи й згода з Болгарами). Відповідно до того належало б похід Романа на Половців класти десь на початок 1201 року візантійського, вересневого, себто наш кінєць 1200 р.; дуже полегати на сей вивід одначе не можна, бо ся частина Никитиної історії має досить плутанини — через невиківченнє (див. Успенського і. с.

¹⁾ Про джерела сих звісток новіші виводи (досить гіпотетичні) у акад. Шахматова Общерусскія літоп. своды, Ж. М. Н. П. 1900, XI с. 153 і далі.

²⁾ Тому инші компіляції (пізнійші), що зачерпували вістки з сих часів з иншої компіляції — як Воскр., Никон. й ин. все датують сї події одним роком менше. ³⁾ Див. нпр. дати під 1206 р. — Константин іде до Новгорода, смерть Романа.

с. 322). На підставі Никити дослідники датують сей похід то 1200, то 1201 р. (див. таблицку при бонських виданнях Никити с. 900, *Mugallt Essai de chronographie byzant.* с. 261, Успенського I. с. с. 366, Голубовського Печев'їги с. 37). Дійсно коли тримати ся Никити, то виходить як я кажу — що найбільше початок 1201 р., а що по Лаврент. л. він справді став ся „зимою“, то у Никити булаб се зима 1200/1 р. (бо „зимою“ в літописях звичайно значить січень-лютий, часом грудень, але не скорше). Тим часом по Лаврент. л., в тою редукацію її хронології, і по иньшим копіляціям, що опирають ся на тім же архетипі — була б се зима 1201/2 р. Помирити сі суперечности я не вмію, а розрубувати — припустити у котрогось помилку не можу, бо не маю підстави до вибору ніж пиле.

Меньша трудність в датую квівського погрому. В Новгор. він стоїть під 1203 р., і в огляду на випробувану певність її хронології сю дату можна б і прийняти, але в володимиро-московських копіляціях маємо рік 1202 (в Лавр. маємо 1203 р., але знаємо, що Лавр. спішить ся о оден рік). Сю суперечність одначе розв'язати досить легко: в Новгор. л. ся звістка стоїть першою під сям роком, по ній ідуть иньші звістки і між ними в другій ред. Новгор. — і другий похід Романа; правдоподібно, тут квівський погром поставлено під 1203 р. на початок, бо він в дійсности став ся при кінці мартівського 1202 р. (в січні). В копіляціях же володимиро-московських він записаний під 1202 р. як подія в кінця того року = зима 1203 р. Тим способом зійдемо ся в Новгородською літописею.

Таким чином між походом Романа і квівським погромом минає коло року — як тримати ся Лавр. л., і коло двох — як тримати ся Хонїята. В своїй Історії Київщини (с. 254) я приймав, що погром став ся зараз по поході Романа на Половців, і не я тільки: так обидві події стоять під одним роком у Воскр. (1202), так приймали деякі попередні дослідники, як Арпібашев, Голубовський; можна б знайти на се натяк і у Хонїята: оповівши про похід Романа на Половців, він каже: *πλην οὐδε τὰ κατὰ τοὺς Ταυροσκώθας τοῦτους ὁ τότε χρῶνος παρέδραμεν ἀστασίαστα* і оповідає про війну Рюрика в союзі з Половцями з Романом, себто про квівський погром (с. 692). Тут є натяк, як бачимо, що се стало ся скоро по поході на Половців, але досить загальний тільки; правда, латинський переклад подає натомість: *eo anno* замість підкреслених слів, але се вже зовсім довільно. Коли не хочемо відкинути зовсім хронології літописей, випадає нам прийняти 1203 р. А роздумуючи, бачу, що воно таки й неможливе, аби Романів похід і квівський погром стали ся того самого (мартівського) року: руїна Квіва сталась першого (чи другого) січня, а перед тим Рюрик ще сировадив Половців і Ольговичів, і на се треба

було часу, а Роман ходив на Цоловців зимою, що значить звичайно січень — лютий, часом і грудень, але не скорше як я казав.

5. Література Київщини й Київ.

Київській землі присвячені розділи в курсах Бестужева-Рюміна, Погодіна, Лловайского (див. вище прим. 1), Костомарова Черты народной южнорусской истории. Монографії — моя про Київську землю в XI—XIV в., і Линниченка про віче (див. тамже). Внутрішній політиці Київщини присвячують багато уваги також вагальйіші праці про політичні відносини Руських земель, як Сергєєвича Русскія юридическія древности, Самоквасова Забѣтки по исторіи рус. государств. устройства (Ж. М. Н. П. 1869, XI—XII), і т. и. Для історичної географії Київщини, історії осад і їх житя — вступний розділ в моїй історії Київщини, гл. VI Географії Барсова, III гл. Печенѣгів Голубовского (про Поросє), Археологическая карта Киевской губернии Антоновича, а для західньої частини старої Київщини його ж карта Волинської губернії, далі — Монетные клады Киевской губернии Біляшевського, 1889, Сказанія о населенных мѣстах Киевской губернии Похилевича, 1864, і його-ж Уѣзды Киевскій и Радомысльскій, статистическія и историческія замѣтки, 1887 (нове видання в попередньої праці); з старших праць — Историческое обозрѣніе городов Киевской губернии (Кіев. губ. вѣдомости, 1846). Західньої Київщини окрім Сборника свѣдѣній о курганахъ и городищахъ Волин. губ. і Теодоровича Описаніе Волин. епархіи (див. в прим. 1) дотикає ще література Болоховської землі, вказана в т. III гл. 2. Спеціальйіші статі вказані по часті при тексті, по часті в моїй Історії Київщини.

З городів Київщини велику спеціальну літературу має лише Київ. Окрім праць про Київщину взагалі тут треба згадати — зі старших праць: Берлинского „Краткое описаніе Кіева“, 1820, Фундуклея „Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ“, 1847, митрополита Евгенія „Описаніе Кіево-Печерской Лавры“, 1826, 2 вид. 1831, і „Описаніе Кіево-Софійскаго собора“, 1825, Остромирского „Исслѣдованіе о церкви св. Іліи“, 1830, статі Максимовича, зібрані в II т. його Сочиненій (1877), „Описаніе Кіева“ Закревского (друге вид. 1868 р., в двох великих томах), Древности Россійскаго государства, Кіево-Софійскій соборъ, I—IV, 1871—87 (рисунки). „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева“, 1874. Новйше: Захарченка „Кіевъ теперь и прежде“, 1888 (недбала копіляція, але в гарних фотографіях); Слюсарева „Церкви и монастыри, построенные въ Кіевѣ князьями начиная съ сыномей Ярослава до прекращенія Кіевского великокняженія“, 1892 (Труды Кіев. дух. акад. 1892, I—III); Антоновичъ і Аршавевскій „Публичныя лекціи по геологійи и исторіи Кіева“, 1897; Петровъ „Историко-топографическіе очерки Древняго Кіева“, 1897 (старанно зведений матеріал, — кри-

критика його деяких поглядів, головни що до пляну 1628 р. у Голубева О древнїйшемъ плащѣ Києва, XII т. Чтенїй кнѣв. истор. товар.); Петрова ж популярно зроблений огляд: „Києвъ, его святыня и памятники“, 1896; Айналова і Рѣдина „Древности Києва“, 1899; сюди ж належить кінцева частина т. V Русских Древностей Толстого і Кондакова; короткий огляд старого Києва Антоновича в Трудах XI съѣзда II с. 135.

Спеціальнїйша література, новїйша: статї проф. Лашкарьова, зібранї в книжї: „Церковно-археологическія изслѣдованія, очерки и рефераты“, 1898, статї неб. Лебедннцова: Олегова могила, Дмитріевскїй монастирь (Чтенія кнѣв. истор. тов. I), О святой Софіи кїевской (Труды III арх. съѣзда I), Описаніе Кїево-софійскаго кзвед. собора, 1882, Историческія замѣтки о Кїевѣ (Кїев. Старина, 1884, X), Кїево-Михайловскїй Златоверхїй монастирь, 1885, Кїевопечерская Лавра въ ея прошломъ и нынѣшнемъ состоянїи, 1886, Еще одна изъ древнїйшихъ церквей въ Кїевѣ (подільська церква Успенія, Кїев. Старина, 1887), XII. Церковь св. Василия, Спасъ на Берестовѣ ib. 1888, VII); „Кїево-златоверхо-михайловскїй монастирь“ (апопїмле) 1899; Айналова и Рѣдина „Кїево-Софїйскїй соборъ“; 1899; сромонаха Автовиша „Кїево-подольская усененская церковь“, 1891; Малышевскаго „О церквахъ и икопѣ Богородицы Пирогощи“ (Чтенія кнѣв. истор. тов. т. V). Література пншихъ городів Київщини — при текстї.

6. Література задніпрянських країв.

Для історїї Чернігівщини окрім розділів в вичисленнх вище загальнихъ курсахъ маємо монографїї про Сїверську землю Багалїя й Голубовскаго і генеалогїчну працю Зотова О черніговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику (дѣв. прим. 1). Для історичної географїї, окрім згаданихъ праць Барсова, ще арх. Філарета Ист.-стат. описаніе Чернігов. епархїи, арх. Леонїда Церковно-историческое изслѣдованіе о древней области Вятичей (в московскихъ Чтенїяхъ 1862 р.), Самоквасова — Древнїе города Россїи, 1873 (каталогъ городищ Чернігівської губ.), Голубовскаго Печенїги (для історичної географїї Посемья), його ж: Гдѣ находились существовавшїе въ домонгольскїй періодъ города: Ворголь, Зарыгый Оргушь, Сновскъ, Уненїяжъ, Хороборъ? (Ж. М. Н. II. 1903, V). З старшихъ публікацій згадаємо: Маркова О городахъ и селенїяхъ въ Черніговской губернїи, упомин. въ Несторовой лѣтописи — Перїод. сочиненїе, 1815, XL, Историческія свѣдѣнїя о Черніговской губ. і Матерїалы для историко-статистическаго описанія Черніговской губ. — в Чернігов. губ. вѣд. 1846 і 1852.

Для історїї Переяславщини, окрім загальнихъ праць і спеціальнихъ розділівъ, присвяченихъ їй в курсахъ Погодїна, Вестужева-Рюїїна, Гловайскаго, Барсова, — спеціальна монографїя Ляскоронскаго (дѣв. в прим. 1),

її доповняє його статя: Городища, кургани и звичевые валы въ бассейнѣ р. Сулы (Труды XI съѣзда); монографіі про Сіверську землю Багалія й Голубовського для Переяславщини дають мало, бо виключно майже займають ся Чернигівщиною після її відокремлення, патомість монографія Голубовського про Печенігів займаєть ся спеціально історичною географією Переяславщини в гл. III. Треба згадати також статі Максимовича про Переяславщину в Собр. сочиненій (головно історично-географічного змісту), збірку статей А. Стороженка: Очерки Переяславской Старини, 1900, Падалки Къ вопросу о времени основанія г. Полтавы (в X т. кнѣвських Чтеній). З старших праць згадаю Записки о Полтавской губерніи Арендаренка, Полтава, 1849, I—III.

З задніпрянських городів більшу спеціальну літературу має тільки Чернигів, але переважно се старі, маловартні тепер статі: Маркова О достопамятностяхъ Чернигова, в московських Чтеніях 1847 р., особно 1852, 2 вид. 1882, Домбровского Очеркъ города Чернигова и его области въ древнее и новое время, 1846; Котлярова Описание г. Чернигова, Черн., 1851, Маркевича Историческое и статист. описание г. Чернигова (в Чернигов. губ. вѣд. 1852 і в Описаніі Філарета). Про чернигівські церкви в княжих часів, окрім старих статей в 40-х рр. (вчислених у Межова Р. ист. библи. III с. 397—8), див. Павлінова Історія русскої архітектури с. 6 і далі, і його ж статя в час. Зодчій 1882, VI: Спасо-преображенскій соборъ въ Черниговѣ; Платонова Черниговскіе кафедральныя соборы и ихъ достопримѣчательности² 1899, і реф. проф. Лашкарьова Церкви Чернигова и Новгорода Сіверска (видано в рукописи покійного, не вповні вигладженої, в Трудах XI съѣзда т. II). Література інших городів вказана при тексті.

7. Література Волини й Побужа.

Література давньої Волини не дуже бідна, хоч і має деякі значні прогалини. Окрім загальних праць, вчислених в прим. 1, згадаю з давнішого: С. Руссова Волинскія записки, Сиб., 1809, Максимовича Волинь до XI в. — Кієвлянинъ, II, 1842, Матеріали для історіи краю (волинського) и етнографіи В. Кошачка, А. Перлштейна і М. Вербицького — Волин. губ. вѣдом. 1854, Карашевича Очеркъ православной церкви на Волини, 1867, Крушянського Историческій очеркъ Волини, 1867, Петрова Краткія свѣдѣнія о монастыряхъ Волинской епархіи, въ настоящее время не существующихъ, 1867 (Волин. еп. вѣд.). З новішого насаперед треба згадати дві спеціальні монографіі: А. Андріяшова і П. Іванова і популярну публікацію проф. Петрова (про них див. в прим. 1).

Спеціальніші праці: для Забужа — Крижановського Забужная Русь (статя загального характеру, передрукована в II т. його Собрания сочиненій, 1890), Донгичова Червенскіе города, историческій очеркъ, въ связи

сь етнографією в топографією Червоної Русі, Варш., 1885 — книжка цікава зібраним в ній матеріалом, але написана хаотично й ненауково; популярна компіляція проф. Петрова *Холмская Русь*, Спб., 1887. Для Побожа — Н. Молчаповського *Очеркъ завѣстій о Подольской землѣ до 1434 г.*, К., 1885.

Досить значна спеціальна література русько-польських відносин Волини й Галичини XII—XIII в. — окрім праці Линиченка (що кінчить ся останньою чвертю XII в. і для другої половини XII в. дає дуже мало), Бальцера й інших, вичислених в прим. 1, ще спеціальніше: Szaraniewicz *Die Hupatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte*, Льв., 1872, К. Górski *Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią*, Льв., 1875 (з час. *Przewodnik naukowy i literacki*, (за мало критичне), L. Droba *Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami*, 1881 (*Rozprawy i sprawozdania wydziału hist.-filozof. akademii*, т. XIII) (ліпше від попереднього).

Загальна література історичної географії Волини вказана в прим. 1 (головніше: мапа Антоновича, витяги Самоковцова, опись Волини Теодоровича). З поодиноких городів дещо більшу літературу мають лише Володимир, Луцьк і Холи. Про старий Володимир — *Памятники старинны въ западныхъ губерніяхъ*, зом. I—II, 1868, Дверницького *Археологическія изслѣдованія въ г. Владимірѣ волынскомъ и его окрестностяхъ* (Кіев. Старина 1887, I), Йогож *Памятники древняго православія въ г. Владимірѣ Волынскомъ*, К. 1889, Левницького *Историческое описаніе Владимірволинскаго храма построеннаго въ пол. XII в. кн. Мстиславомъ Изяславичемъ*, К., 1892, И. С. — *Мстиславовъ храмъ Успенія Божіей Матери во Владимірѣ Вол.*, Спб., 1896. Про Холи статі в VII і VIII *Памятників старинны въ западныхъ губерніяхъ*: Іловайського *Даніилъ галицкій и начало Холиа*, Круцевича Г. *Холиъ*, й ин.; статя Іловайського (зовсім поверховна) передрукована в II т. Його *Историческихъ сочиненій* (1897); де що інтересніші передруковані також реферата і заміток до нього гр. Уварова про літописну опись холмської патєдри. Про Луцьк статя д. О. Левницького *Луцкая старина в V т. квівськихъ Читеній*; книжка Стецького *Łuck starożytny i dzisiejszy*, Краків, 1876, дає також мало, як і згадані (в прим. 1) праці Його про Волинь взагалі.

8. Справа окупації Полянами Берестейсько-Дорогичинської землі при кінці XII віну і васальних князівств польських на Русі.

Справа ся дуже неясна, і я тому пишу трохи близьше коло неї спитати ся. Звістки про сю окупацію ідуть з двох джерел: з згаданого (на с. 367) оповідання про кн. Василька дорогичького у Татїщева (III 247), і з оповідань Кадлубка (*Monumenta Poloniae hist.* II с. 397 і 421).

Татіщев під р. 1181 оповідає про війну Василька Ярополчича князя дорогичького, як він його називав, з Володимиром Володаревичем київським. Володимир київський зайняв був Берестя; за допомогою Поляків Василько вигнав його з Берестя, але „бояв ся тут лишити ся“ і посадив у Берестю свого зятя, мазовецького князя, а сам вернув ся назад. Володимир прийшов одначе повним походом, відібрав Берестя й самого Василька з його польськими помічними полками побив на Нурі. Василько потім утік до свого тестя Лешка, а той відібрав Дорогичинську волость від Володимира й прогнав його з Берестя „за Буг“ (отже Берестя, по гадці Татіщева прийнятій, не належало до Ярополкової волости). Але що Василько не мав чим заплатити тестеві за його поміч, тож мусів віддати йому свою волость; по смерті ж Лешка „Поляки“ (Татіщев відрізняє „Мааовшан“ і „Поляків“) все відібрали від Лешкових дітей.

Се оповідання має загальне довіре в сучасній історіографії, й дійсно не може бути сумніву, що Татіщев його в цілості з пальця не висав, але також не може бути сумніву й у тім, що не все в сій оповіданню іде з тої затраченої літописної звістки. Непереконність Татіщева в переповіданню джерел загально вістна, і вже а ргіогі треба було б прийняти можливість змін „від себе“ і в сій звістці, але і без того деякі подробиці його оповідання самі зраджують себе, особливо в русько-польських відносинах.

Татіщев говорить про Лешка — виходило б на Лешка мазовецького, сина Болеслава Кучерявого († 1186), але сей Лешко не міг бути тестем Василька, бо впер занадто молодим і дітей не мав. Не можна також віднайти між польськими князями і Василькового зятя, що сидів у Берестю. Бальцер для виратування Татіщевського оповідання припускає що Василько був ожениий з донькою Болеслава Кучерявого (ad hoc припущеном), і на сій підставі Лешко називав ся його зятем, а Казимир Справедливий, яко стрий Лешка, міг бути названий тестем Василька, „хоч не в блисшій значінню того слова“ (Genealogia с. 189). Се дуже круте об'яснення (вивід такої назви тестя вповні неможливий супроти прийнятої в наших літописях термінології для фамілійних відносин) прийняте таким основним знавцем польських династичних відносин для виратування Татіщевських звісток, найліпше показує їх непевність.

Таким чином ціла історія, що Дорогичин в 1180-х рр. був забраний Лешком (ще раз вказую, що оповідання Татіщева не розстає сеї окупації на Берестя, як се роблять ся у різних новітших інтерпретаторів сеї звістки), а по його смерті відібраний від його дітей якимсь польським князем, набирає досить непевного освітлення, а при тім не знаходить потвердження і в інших відомостях. Для потвердження Татіщевського оповідання звичайно відкликують ся до Кадлубка, і навпаки. Кадлубек, що

писав в першій половині XIII в., був би добрим свідком, коли б не його нещаслива бомбастична манера, супроти котрої треба в його словах добре відрізняти те, що він дійсно знав, і те, що він додав „для прикраси“ свого оповідання; в огляду на се треба його оповідання приймати більше менше з такою ж обережністю як і Татіщевське.

Даючи загальний погляд на князування Казимира Справедливого, Кадлубек каже (с. 397): *Sed et Russiae nonnullos iubet accedere provincias: Premislensem cum oppidis contingentibus, Wladimirensem cum ducatus integritate, Brescze cum omni suorum incolatu, Drohiczyn cum suorum universitate* — і по сій наступас риторичний опис слави Казимира, котрої одним з доказів, очевидно, має служити сей реєстр „прилучених“ до Польщі руських земель. Розуміть ся, вложити реальний зміст в сей реєстр не легко. Бельовскій, видаючи Кадлубка, пробував се зробити і так толкував його: звістка про Перемищину належить до обставин по смерті Ярослава Осмомисла, слова про Володимирське князівство належить звязати з словами Кадлубка (с. 433), що Роман завдячує своє князівство Казимиру, *apud quem pæne a cunabulis educatus, eodemque quo fungitur ab eo principatu est institutus* (Бельовскій хоче се розуміти про Володимирське князівство котре мовляв Роман дістав завдяки Казимиру), вкінці звістки про Берестя і Дорогичин він звязував з оповіданням Татіщева. Але очевидна річ, що ані Перемищина (тут правдоподібно треба розуміти Галичину взагалі), ані Володимирщина в дійсности ані прилучені, ані підбиті Поляками за Казимира не були, і сей реєстр Кадлубка — гіперболічне прибільшення участі Поляків у руських справах: поміч, давана Поляками галицькому або володимирському князю, перетворюється в „прилучення“ (*iubet accedere*) сих земель до Польщі. Очевидно, що з тим і слова Кадлубка про Берестя й Дорогичин тратять на значінню: поміч Поляків Васильку дорогичинському в його боротьбі з Володимиром мінським (в таких скондензованим виді ніщо не перешкоджає прийняти оповідання Татіщева) вже вистала б Кадлубкови для того, аби й сі округи додати до прилучених до Польщі за Казимира.

Він говорить про Дорогичин і Берестя ще нижче. Описуючи похід Казимира на Ятвягів на початку 90-х рр., він каже, що похід сей розпочав ся від дорогичинського князя, бо сей *quidam Ruthenorum drohicinensis princeps* заохочував Ятвягів до сих нападів. Казимир обложив його в Дорогичині й він *obsidionum perurgetur angustiis non tam conditionis legibus accedere, quam perpetuae servitutis conditioni subesse*. Отже Дорогичинська земля тоді до Польщі не належала, ані тоді не була прилучена або окупована, й дорогичинській князь вистав ся на своїм столі далі, а скільки знову в словах Кадлубка про його покору правди, а скільки гіперболі, сього не беремо ся відгадати. Берестя фігурує

потім в поході Казимира, урядженім для реституції на столі Берестя руського князя (с. 407); про сей похід широко говорю нижче, в прим. 11, тут тільки зазначу, що Бересте Казимир в сій поході доневага здобуває для свого протегованого князя (як я думаю — Олега Ярославича галицького). При звістній уже нам маювері Кадлубка сї два епізоди самі, неважливо від оповідженої Татішевичем історії, давали Кадлубку підставу говорити про прилучення Берестя й Дорогичина до Польщі з неменьшим правом, як про прилучення „Перемиського“ або Володимирського князівства. В дійсности, як ми бачимо з того всього, справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землі вістає ся дуже непевною, і в огляду, що Кадлубек нічого позитивнішого про се не оповідає, а в Київській літописи нема ніяких натяків на таку окупацію, треба над нею поставити великий знак запитання.

Треба сказати, що Кадлубківські оповідання (а властиво те перше — про підбиті Казимиром руські землі) мали в польській історіографії великий успіх і дали причину до досить широко розповсюдженого у польських учених погляду, що за Казимира був на Русі цілий ряд васальних, залежних від Польщі князівств. Про сю залежність дуже серйозно говорив нпр. Гурский в своїй монографіїці (*Stosunki* с. 22 пор. 27—8, і т. ж.); Бобжинський в своїй історії Польщі (*Dzieje Polski w zagysie*, I § 28) твердить, що за Казимира цілий ряд руських князів в Галичу, Белзі, Володимирі, Бересті, Дорогичині стали васалiami Польщі й прийшли під її безпосередній вплив; вплив сього погляду знаходимо і в *Genealogi-i* проф. Бальцера, де в цитованім уже екскурсі про Василька говорить ся про права Казимира на Бересте (с. 189) і т. п. Сей погляд о скільки опирає ся на Кадлубковії риторичі, як ми бачили, має ґрунт дуже слабкий, але окрім того грішить нерозумінням властивого характеру відносин руських і польських князів. Сї відносини опирали ся на родинних зв'язках князів, отже мали характер фамілійний, патріархальний; від тих спеціальних родинних зв'язків, які існували в кождім данім разі — в першій лінії, а в другій — від тих реальних сил, котрими розпоряджав в данім моменті той або сей князь, залежали відносини, як вони укладали ся між певним польським і певним руським князем. Для Святиполка „Окаянного“ нпр. Болеслав Хоробрий був „старійшиною“, для Казимира Відновителя Ярослав, для Болеслава Кучерявого його тесть Всеволод Ольгович, для Романа — його вуй Казимир Справедливий. Але виводити з сього загальну залежність Польщі від Русі за Болеслава Кучерявого або Волни від Польщі за Казимира Справедливого було б такою ж наївністю, як нпр. сказати, що Угорщина в середині XII в. уважала своїм сювереном київського князя на тій підставі, що Гейза зве свого старшого шваґра Ізяслава Мстиславича „отцем“ (*Іпат.* с. 308).

9. Література Галичини XI—XIII в.

Загальніших праць, що стояли б на рівні сучасної науки для історії Галичини бракує. Окрім загальних курсів, що дотикають ся й Галичини між іншим (вчислені в прим. 1), маємо перестарілі вже монографії: Зубрицького Критико-историческая повѣсть временныхъ лѣтъ Червоной или Галицкой Руси, 1845 (хоча це збірка різних заміток і фактів, хоч трапляють ся й інтересні — для пізнійших часів), його ж Історія древняго Галичско-русскаго княжества т. I—III, 1852—5 — доведена до польської окупації, що до методу й історичного світогляду стоїть вповні на ґрунті Карамзінської історіографії, але зроблена старанно і в значній мірі критично. Смирновъ — Судьбы Червоной или Галицкой Руси, 1860 — коротка і побіжна, Шараневич — Історія Галичско-володимирской Руси, 1863 (XI і XII віки трактовані дуже коротко і мало самостійно). Troubetzkoі La Russie Rouge, Париж, — політичний нафлет. Окрім того згадаю ще статтю Погодіна: Князь Василько Ростиславичъ Теревовельскій (Москвитянинъ, 1849 ч. 22), хоч вона, як і інші його такі статі, не дає нічого окрім парафраза літопису. Короткі конспекти галицької історії, головнo о скільки вона дотикаєть ся тої чи другої столиці Галичини, містять монографійки: В. Ильницькій — Звенигородъ, Льв., 1861, Теревовля, Льв., 1862 (Стародавні галицькія города), А. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemysła, Перемисль, 1881, і Szaraniewicz Trzy opisy historyczne Halicza, 1883. Література галицько-польських відносин вчислена вище в прим. 7; для угорських відносин XII в. — монографія Грота Изъ исторіи Угріи и Славянства въ XII в., Варшава, 1889 і по часті Шараневича Die Hunariens-Chronik. Монографії для історії Галичини й Волини XIII і XIV в. вказані будуть в т. III, при главі II.

Історична географія Галичини досі зовсім не була оброблена систематично в цілому, маємо тільки розкидані замітки або й більші екскурси по історичних працях, та спеціальні монографії й статі. З давнійших праць треба згадати: Зубрицького Gränzen zwischen der russischen und polnischen Nation in Galizien, Льв., 1849 (довго була однією з головних праць з історії русько-польських границь) і його ж Історію — її принагідні історично-географічні замітки, мабуть, найдікавійше, що в тій Історії лишило ся; Погодіна Лекція т. IV — перегляд історично-географічного матеріалу літописей для Галичини до 1240; Шараневича Исследование на поли отечественной географіи и исторіи, Льв., 1869 (з Сборника Гал. Матиці — головнo займаєть ся давніми дорогами, але при тій подає досить багатий історично-географічний матеріал взагалі; додана й мапа). З новіших праць — Дашкевич в монографії про Давида дає вповні наукову, хоч і не повну, пробу означення границь

Данилової держави (с. 64—74). Барсов в Географії Начальної Лѣтописи дає трошки і для Галичини (гл. V, вид. 2, 1885, натомість його Матеріали для географического словаря не мають для Галичини значіння). Я. Голованкій Карпатская Русь (Ж. М. Н. П. 1875, VI) — дещо про границі, але не важне. А. Д(обрянскій) — О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со времєнъ св. Володимира (Ж. М. Н. П. 1880, III) — інтерес статі лежить в гіпотезі про Суніш, що він належав до Русі, по за тим автор іде головно за Зубрицьким. Петрушевич — Критико-историческія разсужденія о наддѣстрийскомъ городѣ Галичѣ в его достопамятностяхъ, Льв., 1888 (з Вѣстника Народного Дому) — різні принагідні історично-географічні замітки. Филевичъ — Борьба Польши и Литвы-Руси за галичско-владимірское наслѣдіе, Спб., 1890 — в V гл. замітки про русько-польське пограниччє. Зрештою — Słownik geograficzny ziem Polskich, Baliński i Lipiński, Starożytna Polska (для староруських часів дуже мало), Шематизми трьох галицьких єпархій (особливо Шематизм Перемиської єпархії 1879 р., з історичними примітками, Schneider Encyklopedya krajoznawstwa Galicyi, I—II, Льв., 1871—4 (тільки А—В).

З поодиноких галицьких міст більшу літературу має лише Галич. Вона почала розвивати ся ще від 1850-х рр. і особливого розвою доходить в 1880-их рр., під час розкопок, розпочатих коштом галицького союзу. Вчисляю важніше: Петрушевич О соборній Богородичной церкви и святителяхъ въ Галичѣ — Зоря Галицкая, р. 1852—3 і в новій перерібі в Галицкім Историческім Сборнику, ч. I—III (1853—1860). Шараневич Стародавній Галичъ — Зоря галицка яко альбум на р. 1860 і осібно. Иловайскій Городъ Галичъ на Дѣвстрѣ, реферат в моск. археологічнім товаристві 1877 р., владжений на підставі автосії, надр. в збірці Мелкія сочиненія, Мва, 1880; тіж погляди в його Исторіі Россіи I, 2 с. 28—9. Шараневич — Старорускій княжій городъ Галичъ — Зоря 1880 р. і осібно. W. Łuszczkiewicz (док. професор краківської академії sztuk) Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański — Sprawozdania komisji do badania sztuki, т. II, вид. I, Краків, 1880 (основна монографія, а кількома таблицями і реставрованим видом церкви). Петрушевич Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича теперь костелъ Станислава ео. Францискановъ, яко древнѣйшемъ намятникѣ романскаго водчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII ст., Льв., 1881 (хаотично написана праця — як і пізніші його писання, але серед нагромадженого матеріалу de omnibus rebus et quibusdam aliis є ї цікаві звістки). Zacharjewicz (професор львівської політехніки, вже небіжчик) Wykopiska w Zalukwi nad Dniestrem — Dzwignia, 1882 про фун.

даменти церкви св. Спаса і різні дрібні находки); Zacharjewicz i Szaraniewicz Wycieczka do Załukwi, Halicza i Kryłosa — Dzwignia 1882 (опись вильших фундаментів, віднайдених 1882 р., в історичним вступом проф. Шараневича). Szaraniewicz — Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 skreślone, Льв., 1883 (тут передруковані вичислені вище статі проф. Шараневича і Захарієвича, але без декотрих таблиць, що були подані в час. Dzwignia), в додатком деяких документів до пізнішої топографії Галича і новою статтю д. Шараневича, де він зводить до купи результати своєї студії та веде полеміку з о. Петрушевичом; книжка мусить служити основою всяких дальших студій над Галичом, як цінний збірник матеріалу. Доповненням сеї книжки мають служити статі проф. Шараневича: O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 (Przeгляд archeologiczny, III, 1883, в інтересною ситуаційною мапкою); O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885, Льв., 1888 (тажже т. IV); далі йогож: Указанія въ писанныхъ источникахъ а особливо въ документахъ и актахъ до археологическихъ исследований (відчити про Галич і Львів), Льв., 1886, Die Franciskanerkirche des h. Stanislaus in Halicz, 1888 (Mittheillungen der k. k. Centralcommission für Erforschung der kunst- und historischen Denkmale, XIV, тут докладніше про церкву св. Ілі), Памятники галицко-руської старини въ изображеніяхъ, ч. I, Льв., 1886 — рисунки хрестиків з Галича. Галицькі находки в вистави 1888 фотографовані на таблицях I і II (виданих, що правда, тільки в числі 5 прии.), а коментар до них дає Шараневича „Отчетъ назъ археологическо-библиографической выставки, Льв., 1889. Sokolowski — Badania archeologiczne na Rusi Galicyjskiej, 1882 (передр. в Studya i szkice z dziejów sztuki i cywilizacyi). Ziemięcki Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej — Halicz, Kryłos (Zbiór wiadomości, VIII — про безрезультатну розкопку могилы коло Крылоса, котру він уважав за Галичину). Петрушевич Критико-историческія разсужденія о наддѣстрияскомъ городѣ Галичѣ и его достопамятностяхъ, Льв., 1888 (під такимъ титуломъ вийшли разомъ статі його: Археологическія находки близьъ города Галича, О городѣ Галичѣ за Луквою, О предградіи города Галича за рѣкою Днѣстромъ, друковані в Вѣстнику Народного Дому, 1882—8, тут повторено і таблицю дрібнихъ находокъ з Галича, опущену в книзі Шараневича). Продовженням, чи — якъ каже автор — „въ большей части повтореніемъ вкратцѣ“ служить праця Петрушевича О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галичѣ происходящей изъ первой половины XII стол., вип. I—II, Льв., 1899—1900, що починаєть ся полемічнимъ вступомъ в справі місця Галича і переходить в таку ж satira як і попередня книга (не скін-

чена). А. Czołowski — O położeniu starego Halicza, Льв., 1890 (Рамієтнік II zjazdu historyków polskich, добре написана робота, цінні відомостями про Крикос), його ж реферат (резюме) — Teka konserwatorska, I, 1892. Моя стаття: Печатки з околиць Галича — в XXXVII т. Записок Н. т. ім. Ш. Маленька замітка В. Дзядушицького в Mittheilungen d. Centralkom., neue Folge, 1902, с. 178, кілька заміток в книж. проф. Абрагама Początki organiz. kościoła łac., 1904.

По старих історіях Львова — Зіморовича (Leopolis triplex, Opera вид. Гека, 1899), Ходинського (Historia m. Lwowa, 1829), Зубрицького (Kronika m. Lwowa, 1884) треба згадати: Вагилевича Początk Lwowa (Kółko rodzinne, Льв., 1860, також екскурсе в III т. Akta grodz. i ziemskie). Петрушевича Краткая историческая роспись церкви въ Львовѣ (Галицькій історическій сборникъ), Шараневича Стародавній Львовъ, Льв., 1862 (в серії: Стародавні галицькі міста), Widman Kościół św. Jana Chrzciciela we Lwowie, 1869, Rasp Beiträge zur Geschichte der Stadt Lemberg, Відень, 1870, Kunasiewicz Przechadzki archeologiczne po Lwowie, Льв., 1871, Шараневич Географическо-історическія статіи, Льв., 1875 (з Временника Ставропіл. Іст. на 1875 р. до Львова належить тут II і III розділ, де автор користується найбільшими актовими матеріалами для вяснення давнійшої топографії Львова), L. Dziedzicki — Lwów (Słownik geograficzny warszawський, т. V, 1880), Шараневич Указанія въ писанихъ источникахъ а особливо въ документахъ до археологическихъ изслѣдованій, Льв., 1886 (гл. II — Львів), Czołowski — Lwów za ruskich czasów (Kwartalnik hist., 1891, IV — найбільше солідна розвідка з сеї літератури), Петрушевич Лигвистическо історическія изслѣдованія о пачаткахъ города Львова и окрестностей его, съ возвращеніемъ на предисторическія времена переселенія словенскихъ и румынскихъ племенъ наъ приднубайскихъ странъ въ предкарпатскія области, Льв., вып. I—III, 1893—1897 (не скінчене, друкувало ся в додатках до Вістника Народного дому, характером не ризикне ся від розправ тогоже письменника про Галич).

З інших галицьких міст про Черешинь монографія Апатолі Левіцького Образки z najdawniejszych dziejów Przemyśla, 1881, але вона обмежує ся оглядом історичних подій звязаних з містом. Про Звенигород є маленька спеціальна література: В. Ільницький Стародавній Звенигородъ, Льв., 1861 (в серії: Стародавні галицькі міста, ч. I), Lam Starożytny Dźwinograd i „Rożne Pole“, Льв., 1887, нарешті моя розвідка: Звенигород галицький, в XXXI т. Записок Н. т. ім. Шевченка: тут дано перегляд спорів про місце Звенигорода, зібрано відомости про нього й описано археологічний матеріал, зібраний останніми часами. Про Теревовлю книжочка В. Ільницького — Стародавні

Теребовля, Льв., 1862 (в серії: Стародавні галицькі города, ч. III), але вопа обмежуєть ся переповіданням літописних подій.

10. Неволія Володаря і галицькі звістки Длугоша.

Про неволю Володаря маємо два сучасні оповідання: Ортіба, абата Цвіфальтенського монастиря, в Швабії, в його історії сього монастиря, писаний між р. 1135 і 1140, і Герборда, в його біографії Отона бамберського, писаний в 1158 - 9 рр. (Wattenbach II, 188 і 304) — Monum. Pol. hist. II с. 3 і 74—5. Але обидва письменники, хоч досить близькі до події часом, черпали свої відомости з других і третіх рук, від монахів, що бували в Польщі. В польській літературі ми маємо найранішу версію сеї історії у Кадлубка (Mon. Pol. hist. II с. 350—2), записану отже найже століть по події, і теж уже в зовсім легендарній формі. В руських джерелах маємо тільки коротеньку згадку про неволю Володаря (Володаря яша Ляховъ лєстью) і знову другу — про Петрка, що його за зраду мав спіткати потім велика біда (Іпат. с. 206 і 228). При тім літописець покликуєть ся на писане про те „въ заднихъ лѣтѣхъ“, правдоподібно — на якийсь епівод, пропущений в сій редакції київської літописи, хоч не неможливо, що він розумів тут тільки ту коротеньку згадку про неволю Володаря „лєстью“. За те якесь втрачене для нас руське оповідання (може се як раз, на яке покликають ся київський літописець) використане було Длугошом (I с. 525).

Взагалі я досить песимістично беру вдогади про „втрачені для нас руські літописи“, використані пізнішими компіляціями, але в сій часті у Длугоша дійсно можна в всякою правдоподібністю признати якесь добре руське, страчене для нас джерело, а то в сих оповіданнях: під 1122 р. — про напади на Польщу Володаря й його неволю під 1126 — про смерть Володаря (з датою), поділ його волости і напад його синів на Польщу

під 1128 — про боротьбу Володаревих синів між собою.

Що Длугош під 1122 р. користав не з польських джерел, видно з того, що стрівши польську версію сього оповідання (Кадлубка), він не пізнав її й оновив на ново, як осібний факт, під р. 1134. Його перше оповідання досить просте, має докладні вказівки: місце *qui Wysokie appellatur* де зловлено Володаря; дату його повороту до Перемишля; вповні можливі числа викупу; звичайного патріотичного Длугошевого гіперболізму тут не маємо. Тому я уважаю се оповідання найбільш певним і положив його в основу свого оповідання.

Аналізу німецьких і польських оповідань XII—XIII в. про неволю Володаря дав Личиченко в осібній екскурсії в додатку до своєї книги *Взаимныя отношенія Руси и Польши*. Він справедливо виводить з їх аналізи, що версія, мовляв Петро нависно з тим вступив на службу до

Володаря, аби його зловити (як маємо у Герборда і Кадлубка), була тіснішою варіацією, тим часом як Ортіб такого злого наміру Петрови не надає. Справедливо також цінить він Длугошеве оповідання, але повсюд безпотрібно ставить доруч з ним Татішевське, думаючи, що в обох використане одно затрачене руське джерело, і подібність їх оповідань уважає доказом їх певности. Ця подібність пояснюється далеко простіше: Татішев тут черпав з Длугоша через Стрийковського (Kronika I. 186), що в рештою трапляло ся йому й частіше (див. вище с. 999).

До сеї справи див. іще: Mosbach Piotr Syn Włodzimierza, 1865, Semkowicz Krytyczny rozbiór dziejów Długosza, 1887, с. 161—2.

11. Оповідання Кадлубка про реституцію галицького князя Казимиром Справ. (до с. 43).

Кадлубек (Mon. Pol. hist. II с. 407—412) оповідає се так: Казимир іде на Русь походом і насамперед приступає до Берестя та розпочинає облогу. Наступає пояснення ціли Казимирового походу: він хоче вернути якомусь руському князю, сину своїй сестри, його волость, бо сей князь уважав ся неправним (уїдніяним), і для того брата його прогнали; далше довідуємо ся що й горожане його не хотіли приймати, уважаючи неакошним, а навіть польські вельможі були ображені, що для явогось байстрити розвочата війна. Тим часом наспівають против Поляків руські полки: „Всеволод белзький з боярами володимирськими і галицькими“; але Казимир їх побиває (риторична опись битви й деклямація з сього поводу). „І так здобувши і місто і побіду, він осаджує князем кого був призначив“. Але того ним протегованого князя отруїли слідом свої люде, а його волость Казимир передав з обовязком послушности, (тут наступає дуже важне, а неясне місце) *duci Laodimirieae fratri ducis Romano* (з продовженню Мерзви: *duci Laodimirieae Romano*, у т. зв. Боґухвала: *Ladimirus frater eius per matrem*). Дальший розділ розпочинається такими словами: *Quem ob meritorium insignia regno quoque Galiciensium Casimiri liberalitas insignivit...* Оповідання дати не має, а вложено між польськими подіями 1181 і 1191 р.; дату дістає воно уже в хроніці Великопольській, т. зв. Боґухвала — 1182 р.

Насамперед постає питання, що то був за княжич, для котрого здобував ту волость Казимир? Кадлубек каже тільки, що він був старшим сином сестри Казимира і братом Романа, і що його прогнали брати, бо мати признавала його підміняним. Хроніка т. зв. Боґухвала називає його братом Володимира, а вразом додає, що його батько був угорський королевич, а вдруге його мати була замужем за руським князем (тут очевидно він має на гадці доцьку Болеслава Кривоустого Юдиту, владу за угорського королевича, котрого літописець зве Кольошаном — Mon. Pol. hist. II 508 і 534). Нарешті Длугош, що контактував звітки Кадлубка

і т. зв. Богухвала (додавши чимало ще своєї фантазії й помилки), зве сього князя Мстиславом (II с. 112).

В науковій літературі виходили в сій справі все від оповідання т. зв. Богухвала; найбільш розповсюднений погляд, пущений в курс Бальовским, що тут іде мова про сина Бориса Кольомановича (Mopum. Pol. hist. II. 407, прим., а інших праць сей погляд приймають нпр. Шараневич Die Hypatios-Chronik с. 29, Górski Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią с. 16 й ин.). Одначе про шлюб Бориса з Болеславівною нічого не звісно, ані не знаємо нічого про волости його синів на Русі. Проф. Бальцер, що дуже докладно вяснив неможливість сеї гіпотези, досить правдоподібно припускає, що т. зв. Богухвал переніс тут в XII в. історію шлюбу Сальомеї Лешківни з Кольоманом (Genealogia Piastów 173—5. Сам Бальцер, вертаючи ся до Кадлубка, приймає, ніби тут іде мова про сина Мстислава Ізяславича, шб дійсно, дуже правдоподібно, був ожениний з Болеславівною, отже думає, що сей Мстиславич був вигнаний братами і вернений на стіл Казимиром. Так дійсно виходило б в тексті Кадлубка, який маємо (текст сей одначе дуже попсовааний). Але такого виводу абсолютно не можна прийняти: ми не знаємо Мстиславича вигнаного братами, а в сім часі і зовсім не було на світі в Мстиславичів нікого більше окрім Романа і Всеволода: два інші брати в 1171 р. вже не жили. Друга трудність: як се так Казимир боронить прав князя, вигнаного, очевидно в того, Романом, а потім його волость, коли того князя струїли, віддає Роману таки, і Кадлубек нічим не мотивує такої переміни в відносинах Казимира до Романа?

Друге питання — яку волость здобував для того князя Казимир? Оповідання Кадлубка дає деякі непевності. Він каже: Qui (Казимир) Russiam ingressus p̄rimam Brestensium urbem aggreditur. Отже виходило б, що похід тільки розпочав ся Берестем. Але про інші города Кадлубек нічого далі не говорить, властиво — в тім тексті, який маємо, не говорить ся, і виходить вкінці, ніби цілий похід зроблено для Береста. У т. зв. Богухвала виступає цілею походу Галич, Берестя має другорядне місце, а властивою цілею не стоїть в ніяким зв'язку. Звідки рева він тут Галич — не знати. Можна б підозрівати, що се був простий його здогад. Але його шукання по хроніках (in quibusdam sronicis scriptum с. 534) за об'ясненням сеї історії в Галичом промовляли б против гадки що Галич тут з'явив ся тільки в фантазії хроніста. У всяким разі імя Галича, вилко, й привело його потім до того, що він помішав Юдиту в Сальомесю.

Я думаю, що правду в сій замотаній справі угадав уже редактор Густинської коміляції (XVII в.). Він заважив, що Олега Ярославича „полскія лѣтописцы Мстиславомъ или Мстиславомъ называютъ“, і відпо-

відно до того приєднав до оповідання Київської літописи про Олега оповідання Бєльського і Кромера про похід Казимира (Полное собр. літописей II с. 321, пор. Кромера вид. Туровського с. 335 — він то зве руського князя Мечиславом, замість Мстислава, і Бєльського вид. Туровського с. 212—3). Тільки ставши на сю точку, знайдемо відповідне об'яснення, що то був за князь, приваваний за неправного (дальше, покручене об'яснення — що він був підмінний) і на тій підставі вигнаний братами (треба тут розуміти Володимира і його союзників — волинських Мстиславичів, котрих Кадлубек хибно уважав братами Володимира Ярославича). Тоді тільки зрозуміємо і те, чому у війні беруть участь „галицькі бояре“ поруч волинських князів (що Роман був союзником Володимира в початку, се каже й наша літопись). Врак близької дати і уміщення цього епізоду перед боротьбою 1191 р. теж не противить ся такому об'ясненню. Що Кадлубек називає того князя (Олега) сином Болеслави, зовсім легко поясняєть ся тим, що він уважав його старшим братом Мстиславичів, а Мстислав дійсно, по всякій правдоподібности, був ожениний в Болеславию. Мовчання Київської літописи про сей епізод можемо об'яснити простим упущенням, які маємо для галицьких справ у ній і частійше. Вільшу трудність роблять отєї деталі Кадлубкового оповідання:

Перше — звідки взяло ся тут Бересте? Друге — чому Кадлубек надання тієї волости (по смерті Олега) Романови відрізняє від надання (як він се представляє) Романови Галичини по вигнанню Володимира? Бо розуміючи так як я, виходило б, що в обох разях іде мова про те саме — що Роман засів у Галичині по вигнанню Володимира. Тут приходить ся привзати, що сам Кадлубек, або якийсь редактор його хроніки (сю справу вяснить докладнійші студії над текстом хроніки) помилив ся й наплутав. Потреба такого припущення помилки в Кадлубковім тексті, янакше сказати — неможливість в цілости оперти ся на теперішній текст, й примушує мене ставити в певною резервою свій здогад, що се оповіданне належить до галицьких подій 1187—8 р.

Що до Берестя, то я б уважав найбільше правдоподібним, що тут помішано в одно похід на Бересте і похід на Галичину. Похід на Бересте ніг бути деє в р. 1181, як я кавав вище (с. 367); під сим роком в річнику Траски є записка: *dux Kazimir devicit Ruthenos; в сеї ж або подібної записки взяла потім свою дату 1182 р. хроніка т. зв. Боґухвала. Але хтось — чи Кадлубек, чи редактор, випустивши Галичину, потім стратив є гадки, що в сїм поході іде мова про Галичину, і сказавши, що сю волость стровного князя дістав Роман, зробив такий перехід до дальшого оповідання про вигнанне Володимира, що се, замість пояснення до останніх слів попереднього розділу, стало ніби зовсім новим фактом: „сього Романа щедрий Казмир обдарував також Галицьким королівством“... Дуже*

привабля й наручна поправка кішцевої фрази: замість *duci Laodimiriæ fratri ducis Romano* — *duci Laodimiro fratri ducis Romani*, зроблена Бельовским з огляду на Богухвала, не може бути прийнята з огляду на стилізацію початку дальшої (15) глави Кадлубка. У Богухвала обидві сі похибки поправлені: в першій епізоді мова іде про Галичину, а другий тільки розвиває його.

Такі труднощі. Я думаю, що вони одначе малі супроти тих моментів які промовляють за предложенням мною толкованням сього епізоду, і його можна прийняти — хоч би й з резервою.

Що до нападу Володимира на Польщу, то про нього згадує Кадлубек, говорячи про поміч дану Володиміру по угорській неволі (с. 413), без докладнішого означення часу (*quondam*), але не підлягає сумніву, по перше — що се факт певний, бо Кадлубек знає докладно, коли сей напад став ся (на свята Успення), по друге — що він став ся по Казимировім поході в інтересах Олега: про сей напад нічого не сказано в оповіданню про той Казимирові похід, протівно — він виступає як причина вигнання Володимира по смерті Олега (хоч се друге вигнання Кадлубек представляє собі хибно).

Взагалі оповідання Кадлубка про друге вигнання Володимира (див. про нього на с. 453), котре можемо контролювати далеко певнішим оповіданням Київської літописи, показує, що в подробицях польсько-руських відносин Кадлубек часто плутає й помиляється. Се, думаю, усправедлює й ті припущення похибок, які я зробив для його оповідання про перше вигнання Володимира.

12. Русько-польсько-угорське пограниччє (до с. 458).

Звістка Угорсько-польської хроніки про се пограниччє звучить так: *Termini Polonorum ad litus Danubii ad civitatem Strigoniensem (Gran) terminabantur, dein in Agriensem civitatem (Ерляв) ibant, demum in fluvium qui Tizia nominatur cedentes, regyrabant iuxta fluvium qui Cepła (Топла) nuncupatur, usque ad castrum Galis (ниже: castrum Salis, і так треба читати), ibique inter Ungaros, Ruthenos et Polonos finem dabant (Monumenta Poloniae hist. I с. 505).*

Castrum Salis безперечно *Sóvár* (по угорськи се значить Соляний город) на Ториці, недалеко Пряшева, звістний в XIII в. своїми соляними банями (див. про нього нижше, інакші толковання у Бідермана II с. 58). Означення граничного пункту на Підгір'ю, як бачимо, тільки приближене (Топля і Шоувар на Ториці). Що до часу, то розуміється хоч означення се перенесено на часи Стефана св., але мусить належати до значно півнійших часів. До яких саме, на се нема згідної відповіді. Хоч генеаза і уклад угорсько-польської хроніки останніми часами були предметом кількох спеціальних праць, але вони не дійшли до згідних остаточних результатів.

Проф. Кайндль в статі присвяченій сій хроніці в його *Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen* (*Archiv für öst. Gesch.* LXXXII) здогадуєть ся, що в основі хроніки лежать графські записки писані коло 1200 р., а доповнені якимсь Поляком перед кінцем XIV в.; до таких доповнень належить і ся опись границь. Г. Рознер в своїй статі *Kronika węgiersko-polska* (Краків, 1886) зачисляє сю опись границь до інтерполяцій хроніки, зроблених в XIII віці. Протівно Кентиньський (*O kronice węgiersko-polskiej, Rozprawę wydz. histor.* т. XXXIV) доводив, що ся опись належить до основного тексту хроніки, писаного якимось Словаком в Кракові в другій половині чи при кінці XI в. Та се мало правдоподібно — що до часу уложення сеї описи спеціально.

В літературі Галичини з сею описею стала ся дивна плутанина. Правдоподібно через помилку, зачитував до неї проф. Шараневич в своїх *Исследованиях* (с. 17) угорського Аноніма, і сю цитату повторив проф. Дашкевич (*Княженіє Данила* с. 65). Але у Аноніма сеї звістки нема. Цитата проф. Шараневича взята з видання угорсько-польської хроніки у Ендліхера (з лихого видання Ковнацького) і до неї-ж належить цитата проф. Дашкевича на *Geschichte Polens* Репля, де на с. 653 зацитовано уривок виданій Лелсвелем, а взятий з копії зробленої ним, а видапої Ковнацьки (дів. *Monum. Pol. hist.* I 494). Я застановив ся на сій малій заплутанні, аби дальші дослідники не тратили часу на її розплутування, як трапило ся ині, шукаючи за тими кількома джерелами, що зводять ся до одного.

Крім сеї звістки в історії Галичини для означення русько-польсько-угорської границі пробувано використати оповідання Дугоша про граничний знак, поставлений кн. Львом на Бескиді: „Бескид (*Byeszcod*), гора кол замка Собія (*Sobien*), що межує землі польські від угорських. На його верху стоїть камінь з руською написею, поставлений Львом, давнішній руським князем, для означення границь держав Польської й Угорської. З сеї гори, при її верху беруть початок сі славні ріки: Дністер, Сян, Стрий і Тиса та спадючи з самого верху гори течуть ріжними дорогами в сусідні краї, себто Польщу, Русь і Угорщину“ (I с. 45). Сю звістку можна розуміти або так, що на тім Бескиді стояв граничний камінь Угорщини й Руси, котру Дугош а posteriori називає тут Польщею (як на с. 21, де Дністер і Сян течуть in *Polonicales terras*), або так, що Лев поставив той камінь на границі Угорщини, Польщі й Руси. Мершми способом розумів її инр. проф. Шараневич (*Исследование* с. 80), другим проф. Дашкевич (*Княженіє Данила* с. 65—6). Але звістка Дугоша (поширюючи на боці те, на скільки можемо вірити в існування того Львового каменя не має ніякої цінї для означення границь через свою загальність і не докладність. Замок Собень згаданий у нього — се безперечно Собенський замок Кияків на правім боці Сяна понизше Ліска, на грунтах с. Мона

стирця (про нього див. у Чоловського Dawne zamki i twierdze na Rusi alhiekiej, Teka konserwatorska, I с. 109), по Собнів коло Ясла, як думає проф. Дашкевич (I с.). Як бачимо з того, Собень і верхи Сяну і Дністра — точки зовсім далекі від себе, а з тим і означення границі зовсім недокладне. Так само кажучи Тшеї і Сяну та Дністру з одного місця брати початок, позбавляє Длугош великого значіння її сю границю точку Угорщини й Руси, — хіба брати його слова в таких загальнім значінню, що Русь і Угорщину межували Карпати.

Ал. Добринський в своїй статі про західні границі Руси (див. прим. 8) пробував довести, що Саудеччина і Спіш належали давнійше також до Руси. Його гадка була прийнята деякими російськими дослідниками — напр. Барсовим Географія² с. 284, Филевичем Воряба Польши и Литвы-Руси с. 185, але треба признати, що доводи його не йдуть далі деяких правдоподібностей. В XIII в. у всіх раїї й Спіш і Саудеччина до Руск не належали, як показують численні польські й угорські документи: Спіш належав до Угорщини, а Саудеччина до Польщі.

13. Скальні городки й печери.

Скальні городки Урича и Бубнища, як також печери в Розгірчу і (подібна) в Страдчу, коло Львова, звертали здавна на себе увагу, й про них писало багато ¹⁾, але багато фантазовано — бачили в них конструкції з дуже ранніх часів, поганські святаці, храми, і в такім дусі ще в 1880-х рр. писав про них польський археолог Кіркор. В р. 1900, ладячи III т. своєї історії, їздив я оглядати городок Бубнища, і в довшій нотці, описавши замок, вказав на аналогію його з скальними монастирями середнього Дністра та рішучо висловився против гадки, мов би тут були якісь передісторичні оселі — робота каменя, цегляні конструкції на цементі й т. и. вказують рішучо на далеко вищу, й пізнішу культуру. Наводжу відти опис городка. Самий „городок“ представляєть ся так: на хребті гори, на вододілі рр. Сувели і Ошора, серед лісу, висуваєть ся ряд високих скал, голх і стріжких. Перед ними тераса обведена валом, в однім місці підмуровання каменем. Стріжка стіна скали зрівняна, і в ній виконано три печери: в середині ширша, в формі неглибокої лиски, трохи вищої як на зріст чоловіка; з двох боків дві однакові печери, з симетрично виконаними входами, що мали, видно, й двері; в середині вони трохи ширші ніж двері і мають з боків по дві кам'яні лавки: над правою печеркою вгорі виконана тераска, як би балкон. Ковачі в камені сході ведуть на другий поверх; в різних місцях видно висколблені в камені різнобіжні заглиблення: заложені туди дошки або бруси творили поліст і стіни; подекуди камінь вигладжено; с глибока цистерна. В середині згадане скле-

¹⁾ Література з дебільшого зібрана в статі Деметрикевича, як нижче.

пінне з тонких камінних, нетесаних плит. Над ним був третій поверх. Це головний городок. В сусідніх скалах є ще кілька печерок. Поблизу мочар і сліди гати ставка. Камінна робота взагалі досить акуратна.

Я питав ся місцевого селянина про назву „болди“, котрини, зі сків ніби селян, звуть ся сі бубинські печери в літературі (слово се толкують як воюєську варіацію volta — склепінне), але він сказав, що сеї назви у них не знають: звуть просто „камінь“; ніяких переказів про печери не знають.

Здасть ся, не значучи сього мого екскурсу, з подібними гадками виступив три роки пізніше краківський археолог В. Деметрикевич в статі: *Groty wykute w skalach Galicyi wschodniej pod wzgledem archeologicznym (Materiały antropologiczno-archeologiczne, VI, 1903)*. Оглянувши й описавши городки Бубища та Урича й печери Роугірча, Більча Золотого, та зібравши відомости про кілька вищих печер східньої Галичини, він також зближає їх зі скальними монастирями середнього Дніпра й скальними городами Криму, та висловляє переконання, що маємо до діла з будовами історичних часів, з оборонними замками в Уричу й Бубищу, з чернецькими печерами в інших. Найстаршу традицію про монастир маємо в Синевідську (Іпат. с. 523). Про монастир Роугірче маємо традицію в канонічних описах XVIII в. (у Деметрикевича с. 65); монастирі в Спасі й Крехові, де також є такі печери, загально звістні; в Більчу й Сільці коло Галича заховали ся усні традиції про монастир.

Урич під своїм іменем фігурує мабуть під назвою *Wruetz* між замками, вчисленими в булі з 1369 р. (*Theiner Monum. Poloniae I ч. 882 — див. про се том IV гл. 1*), як взяті й знищені Любартом. З другого боку тут же локалізують замок Тустань, вчислений у Яна з Чарикова між замками побудованими або відбудованими Казимиром (*Mon. Pol. hist. II с. 627, див. там же примітку Бельовского*). Одна грамота (1539 р.) згадує *arcem seu fortalitium Tustan nuncupatum vel potius rupem tantum inter montes in silvis Stryensibus versus Hungariam sitam (TeKa konserwatorska I с. 121)*, та се могло б підійти й до Бубища. Але Бельовський запевняє, що він бачив на катастральній мапі сей замок на ґрунтах Урича (Деметрикевич с. 69, з рукописних записок Бельовского).

Розуміть ся, сі печери й замки могли переходити різні стадії. Подібно як печери копані в лесі Подніпров'я дуже часто були мешканнями передісторичного чоловіка й різними сховинами, перше ніж стати притулком азахорета, так могло бути з вибитими в карпатських вапняках печерами Галичини; (в печері коло Сільця були знайдені такі передісторичні останки, неолітичної культури). Монастир часом потребував укріпленя і ставав оборонним замком. З другого боку традиція про монастир могла з'являти ся *ex post* — вею об'яснювано призначення таких печер.

14. Історична література Угорської Русі.

Література історії Угорської Русі не бідна титулами, бідніша своєю вартістю. Старші писання оглядає Юрій Жаткович в статі *A magyarországi oroszok történetirata* („Історія історіографії Угорських Русинів“), в часоп. *Századok*, 1890, VII—VIII; крім кількох рукописних творів XVII—XIX в., як записки в історії церкви в Угорщині Андреллі (XVII в.), Бабилевича *Historia dioecesisana*, Лучкая *Historia Carpathiko-Ruthenorum*, обговорені тут Décsy (Дейчі) *Az magyar oroszokról való igen rövid elmékedés* („Коротка згадка про Угорських Русинів“), 1797 (Кошиці), Ів. Басилевича *Brevis notitia foundationis Theodori Koriatovics anno 1360 factae*, 1799 і пізнійші праці. Такими були: Mészáros K. (Мейсарош) *A magyarországi oroszok története* („Історія Угорських Русинів“), 1850 (Ужгород); Bidermann *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, Erwerb und ihre Geschichte I—II*, 1862—7 (Інсбрук) — перша наукова праця, на жаль в історичній часті дуже уривкова; Дулишко-вич І. *Историческія черты Угро-русскихъ, I—III*, 1875—7 (Ужгород).

На сім спивила ся та література. Але є крім того чимало монографій, давніших і новіших присвячених чи то комітатам, залюдненим Русинами, чи то поодиноким місцевостям, виданих особно і в місцевих періодичних виданнях. Так для західного краю руської території дають різні замітки „Річники спашського історичного товариства“ (*A Szepesmegyei történelmi tártulat evkönyve*), і землянська історична часопись: *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez* („Матеріали до історії Землянської столиці“), тут ипр.: L. Karás і G. Dongó *Történelmi jegyzetek Zemplén-vármegyéről* („Замітки до історії Землянської столиці“) (р. 1896 і далі), G. Dongó *Zemplén-vármegye történelmi földrajza* („Історична географія Землянської столиці“) — *ibid.* 1898—1900 (тут вибірка географічного матеріалу — ріки, урочища, села, до кінця XIII в., але на жаль без зазначення джерел), I. Zsindely *Sárospatak városnak jogi és politikai helyzete a XIII század elején* — („Правні і політичні обставини м. Шарош-Потека до к. XIII“ (ст.) (р. 1896), і т. и. Доси пінні старі монографії Сірмая: *Szirmay Notitia historica com. Zempléniensis*, 1804, його ж *Notitia politica com. Zempléniensis*, і *Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum Zempléniensis*, 1798. Для столиць Ужської й Бережської: Mészáros *Ungvár története* (історія Унгвара), 1861; Balogh *Munkácsvár története* (історія Мункача), 1890; Lehoczky T. *Beregvármegye monografiája 3 t.* 1881 („Монографія Бережської столиці“) і йогож історія уніатських парохій Бережської столиці: *A beregmegyei görög-szer tartásu katholikus lelkészségek története a XIX századvéig*, 1904. Для Мароморошу: Wenzel *Kritikai fejtegetések a Máramaros történetéhez* („Критичні замітки до історії Мармароша“) (в *Akademiai Ertesítő* 1857, містить багато документального

матеріалу), і мармароський дипломатар дра Мігалі (як вище), як перша частина заповідженої колективної історії Мармарошу. Для Угоди стара монографія Szirmai *Notitia politica, historica, topographica comitatus Ugochiensis*, 1805. З загальніших праць історично-географічного характеру вгадаю Csánki *Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában* („Історична географія Угорщини в часах Гуніадів“, з вказівки й для XIII—XIV в., але неповні; Угорська Русь в I т. 1890). Rupp *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre* („Топографічна історія Угорщини з особливим оглядом на інституції церковні“), до Угорської Русі належать томи II і III, Будапешт, 1872 і 1876).

Важніші збірки документального матеріалу XII—XIII віку такі: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis, opera G. Fejér*, до XIII століття належать т. II, III, 1—2, IV, 1—3, V, 1—3, VI, 1—2, VII, 1—5, 1829—41 (при цитатах сей кодексу означаю буквою F., римська цифра вказує том, а арабська по ній — частину); *Codex diplomaticus Agradianus continuatus, ed. G. Wenzel*, т. 1—XII (Arpádkori új okmánytár — *Monumenta Hungariae historica diplomataria* т. VI—XIII, XVII, XVIII, XX, XXII, 1860—74 (сей кодексу означаю буквами C. A.); *Codex diplomaticus patrius hungaricus* (Hazai okmánytár), т. I—VIII, 1865—1891 (означаю його буквами C. P.). Окрім сих великих дипломатарів загального характеру містять документи з руської території помельші або спеціальніші збірки, як *Diplomatarium comitatus Sarosiensis, eruit Wagner*, 1780; *Mihalyi I. Máramarosi diplomák a XIV es XV századból* („Мармарошські документи XIV—XVI в.“), 1900; *Sztaray család oklevéltára* 2 т. (Архів родини Стараї, власників с. Стара в Землянській ком., документи з Землянської й Ужської ст.); *Zichy család okmánytára* (Архів родини Зічі); *Hazai oklevéltár* (Архів до історії вітчизни) 1234—1536, вид. Nagy I., Deák F., Nagy G., Пешт, 1879 (м. н. з Землянської й Ужської столиці, до історії родини Dessewffy). Вкінці *Levéltári kutatások* (Архівні розвідки) А. Комаромі, (Komáromy) в *Történelmi Tár* 1903, що містять чимало документального матеріалу з руських комітатів.

В першій виданню моєї Історії я подав був в прижитках реґести з документів до території Угорської Русі. Замість доповняти їх і розширяти, постановив я сям разом їх виділити: їх збірку, доповнену й продовжену до поч. XV в. задумую видати осібно, спільно з дром Товашівським, що від студій сучасної Угорської Русі останніми часами звернувся до її історії (результатами його занять Угорською Русією нав я спромогу покористувати ся при сям, другім виданню книги).

До угорських слів, що транляють ся вище, треба пояснити що до вином: неакцентоване а вимовляється близько як о, акцентоване о як

ов, é переважно як ей, ѓ як и, ѓ як ив, ѓ як фран. и, ѓ як фран. ив, ch (в старій транскрипції) і es в сучасній читають ся як ч, sz як ц, s як ш, sz як с, zs як ж, гу як дь, лу, ну, ту — як ль (найже й), нь, ть.

15. Література монгольсько-татарської міграції.

Граддіозні монгольські завоювання були описані сучасниками і пізнішими письменниками в численних творах хинських, турецьких, перських, арабських, слов'янських, західньо-європейських; їх довгий (але неповний) реєстр див. при книзі Гамера. З орієнтальних джерел найбільш важке: для першого походу в Кіпчак сучасні звістки ібн-ель-Атіра (змітки з нього в II т. Ученых Записок т. I и III отд. петерб. академіі і у Тизенгаузена, як нижше); піднесу, що його оповідання дуже близько згоджується з руськими оповіданнями про перший прихід Монголів на Чорноморі); для иншого головним джерелом служить перський „Історичний збирач“ великого визира монгольської держави Гулагідів Рашід-ед-діна († коло 1318 р.), споряджений на підставі урядових актів і монгольських джерел; в цілости він досі не переложений: французький переклад Quatremere Rachid-ed-Din Histoire des Mongols de la Perse, 1836 обіймає тільки історію Гулагу; російський переклад уривків з нього подав Березін в Ж. М. Н. П. 1853, V і 1855, IX (про походи на Русь), в Трудах восточ. отдѣл. археол. общ. т. XIII і Записках йогож т. XIV. З пізніших компіляцій згадаємо монгольські Алтун-тобчі („Золоте скорочення“) з рос. перекл. вид. в VI Трудів вост. отд., і Ssang-Ssetsen, нім. перекл. Шмідта вид. в Петербурзі, 1829, турецька коп. Абульгазі, новий франц. перекл. Desmaisons, Спб., 1875. Хинські джерела зібрані і використані в давніших працях: Іоакимеа Вічуріна Собрание свѣдѣній о народахъ средней Азии й Исторія первыхъ четырехъ хановъ иезъ дома Чингизова, 1829, Васілева Исторія и древности восточной части средней Азии (Запiski археол. общ. IV), Bretschneider Notices of the mediaeval geography and history of central and Western Asia drawn from Chinese and Mongol writings, 1876, йогож Chinese mediaeval travellers, 1875, Stanislas Julien Documents historiques sur les Tou-Kioue, 1877, Imbault Huart Recueil de documents sur l'Asie centrale (Bibliot. de l'École des langues orientales, v. XVI, 1881), Rosny Les peuples orientaux connus des anciens Chinois d'après les ouvrages originaux, 1881. Вірменські джерела — Delaurier Les Mongols d'après les historiens arméniens (Journal Asiatique, 1858) і Паткалова Исторія Монголовъ по армявскимъ источникамъ Спб., 1873—4. Вмітки з арабських джерел про монгольську орду в Європі — Тизенгаузенъ Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды, Спб., 1884. З західніх джерел найважливіші для нас подорожі Шьяло Карпіні (1245—7) й Рюйсброка (1253), бо містять важні звістки про чорноморські степи

(видані в IV т. *Recueil de voyages et de memoires publié par la Société de Géographie*, IV, 1839), і звістки принесені в Русь на Ліонський синод — у Матвія Парижського (*Chronica majora t. IV in Scriptores rerum britannicarum*), також сучасні листи в *Monum. Germ. hist. Scr. XXVIII* і в *Annales Burtonenses (Monum. Germ. hist. Scr. XXVII)*.

Про руську повість про перший прихід Монголів була вже мова вище — с. 243. Про похід 1237 р. на Рязань маємо особіну повість, втягнену в скороченню в Лаврентієвську літ., а в цілості звістну в півнійших збірників (надрукована в варіантах у Срезневського Свѣдѣнія и вѣсткы ч. XXXIX). Про дальший похід на Поволже маємо особіні версії в Лаврент. і 1 Новгородській. Зовсім самостійне оповідання Галлицько-волинської, що головню займаєть ся українськими землями.

Важнійша література: D'Ohsson *Histoire des Mongols*, 1834, I—IV; Hammer-Purgstall *Geschichte der Goldenen Horde*, 1840 (перестаріла вже), Березинъ *Очеркъ внутреннего устройства улуса Джучіева (Труды вост. отд. археол. общ. т. VIII)*, йогож *Первое нашествіе Монголовъ на Россію Ж. М. Н. П. 1853, V* і *Нашествіе Батые на Россію — ib. 1855, IX*, Куника в II т. Уч. Зап. Акад. по I и III отд. Erdmann *Temudzhin der Unerschütterliche*, Leipzig, 1862, Wolff *Geschichte der Mongolen*, Breslau, 1872, Howorth *History of the Mongols*, London, 1870, Strakosch-Grassmann *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den J. 1241 u. 1242*, 1893, Cahun *Les Revolutions de l'Asie — Lavisse et Rambaud Histoire générale II*, 1893, йогож *Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405*, 1896. Olcsváry *A muhi csata (Szazadok 1903)* (про похід на Угоршану (1241 р.).

16. Чорноклобуцька колонізація на Русь — її сліди в сучасній топографії й питанне про її впливи на український етнічний тип.

Спостереження над топографічною термінологією України дають інтересні вказівки на район турецької чи чорноклобуцької, уживши старого київського терміну, колонізації, і при бідности історичних звісток віддають нам часом цінні прислуги. Нпр. розпространення їх на праві боці Роси (в Таращанських повіті) дає першорядний доказ, що пороська колонізація, XII—XIII в. переходила значно за Рось; аналогічні назви в Переяславщині, Чернигівщині, на Волини служать майже одинокими вказівками на розміщення тих осад. Тому пожадано, аби місцеві люде доповняли своїми звітками вкази назв і урочищ. Не претендуючи на повноту, я вказую такі назви тут. І так маємо в Чернигівщині: Печенюги в Новгород-сівер. пов., може й Печеники в Стародубській, Торкии у Стародубській, Козар і Козари в Козелецькій, Козаричі в Суразькій. В Полтавщині: Вел. і М. Каратулъ в Переяславській, Козариха в Гадяцькій. В Харківщині с. Печениги в Чугуєвській пов.

і гора Печеніги коло Чугуєва, Торчинове городище в Богодухівській, Торське в Купянській, Хозарське городище і коло нього ур. Хозаревське в Валківській. В Київщині: ур. Торч коло Беарадч у Київ. пов., Торчин і р. Торчанка (або Турчанка, приток Уті) в Радомисльській, Торчиця на р. Торчиці і в сусідстві — с. Торчеський степок в Таращанській, також р. Торча (приток Тикича) і Торчицькі вгір'я між с. Богатиркою і Литвинівкою, Велике і Мале Половецьке в Васильківській, Кумановка в Бердичівській (самий Бердичів дехто виводив від Берендичів); додає ще ліс Печеніжець коло Росави в Грамотах в кн. литовських с. 20 (з XV в.). На Волині: Торчин у Луцькій, Половецьке в Житомирській. В Берестейщині — Половці в пов. Берестейській, на Чорній Русі — Торчиці в пов. Новгородській. На Поділю: Торчин Литняського п., Торків Браславського, Куманівці Литниськ., Куманів і Куманівка (його присілок) в Проскур. В Галичині: Берендівичі і Торки в Перемишльській, Печенія в Перемишлянській¹⁾, Печеніжин у Колошійській, могила Печеніги коло Звенигорода в Бобрецькій, Половці в Чортківській, Половець ур. коло Міновець в Сокальській, Торки в Сокальській, Торчинівичі в Самбірській, Куманів у Тішанівській.

Перегляд сих осад і урочищ дає дещо й для питання, про асиміляцію і впливи чорноклобуцької кольонізації на український етнічний тип. Характеристично, що явні йвення ми стрічаємо по за степовим пограниччям тільки в дуже рідких, спорадичних випадках; про асиміляцію ж пограничної кольонізації говорити досить тяжко. Зрештою, хоч гадки про сю асиміляцію висловлювано досить часто, але даліше загальних висказів вони звичайно не йшли. Вкажу статі Ол. Яблоновського з історії української кольонізації (*Etniczna postać Ukrainy* — *Kw. Hist.* 1893, *Źródła dziejowe* XXII, гл. III і в інших місцях, пок. Смірнова Значеніє урахо-алтайських племенъ въ образованіи и исторіи русской народности (*Вѣстникъ самообразования* 1903 ч. 34—5). Той же погляд знаходимо у проф. Голубовського Печеніги с. 152, сильно заакцентував його й Белов у своїй *Исторіи Россіи* (1895 с. 7, 41), й ин. Сіж історичні погляди рішучо вплинули на д. Гильченка, що в своїх антропологічних студіях підпосив турецькі елементи в українськй антропологічній типі. Свої примітки до сеї теорії, в значній мірі нав'язаної паралелізом із финськими впливами на великоруську народність, подавав я в рецензіях на згадані праці в *Записках Н. Т. ім. Шевченка* — т. VIII, XVII, XVIII, LV.

¹⁾ Петрушевнич бачив в тім доказ, що сюди сягали печенівські кошовища (Н. сборн. 1865 с. 39) і се повторив проф. Дашкевич у своїй статі про грамоту Берладника (с. 370—1), в зовсім категоричнім тоні.

Регстр київських князів.*)

---

1 Володимир	979—1015
2 Святوپолк син Володимира	1015—1019
3 Ярослав син Володимира	1019—1054
4 Ізяслав син Ярослава	1054—1068
5 Всеслав, з полоцької династії	1068/9
6 Ізяслав, вдруге	1069—1073
7 Святослав, син Ярослава	1073—1076
8 Ізяслав, в третє	1076—1077
9 Всеволод, син Ярослава	1077—1093
10 Святوپолк, син Ізяслава	1093—1113
11 Мономах, син Всеволода	1113—1125
12 Мстислав, син Мономаха	1125—1132
13 Ярополк, син Мономаха	1132—1139
14 Вячеслав, син Мономаха	1139
15 Всеволод, внук Святослава (7), з чернігівської династії	1139—1146
16 Ігор, брат Всеволода (15)	1146
17 Ізяслав, син Мстислава (12)	1146—1149
18 Юрій, син Мономаха	1149—1150
19 Ізяслав (17), вдруге	1150
20 Юрій (18), вдруге	1150
21 Ізяслав (17) і Вячеслав (14) разом	1150—1154
22 Ростислав, брат Ізяслава (17)	1154
23 Ізяслав, внук Святослава (7), з чернігівської династії	1154/5
24 Юрій (18), в третє	1155—1157
25 Ізяслав (23) вдруге	1157—8
26 Ростислав (22), вдруге	1159—1161
27 Ізяслав (23), в третє	1161
28 Ростислав (22), в третє	1161—1167
29 Мстислав, син Ізяслава (17)	1167—1169
30 Гліб, син Юрія (18)	1169—1171

*) Число поставлене в скобках при імені князя показує під котрим числом він приходить вперше в сїм реєстрі.

31	Володимир, син Мономаха (11)	1171
32	Роман, син Ростислава (22)	1171
33	Михалко, син Юрія (18), з сузд. династії	1172
34	Рюрик, син Ростислава (22)	1173
35	Ярослав, син Ізяслава (17)	1174
36	Роман (32), вдруге	1175—1176
37	Святослав, син Всеволода (15), з чернігів. династії	1176—80
38	Рюрик (34), вдруге	1180—1
39	Святослав (37), в третє	1181—1194
40	Рюрик (34), в третє	1194—1200?
41	Інгвар, син Ярослава (35)	1200?—1202
42	Рюрик в четвєртє	1203
43	Ростислав, син Рюрика	1204—5
44	Рюрик в пятє	1205—6
45	Всеволод Чериний, син Святослава (37), з чернігів. дин.	1206
46	Рюрик в шестє	1206
47	Всеволод Чериний вдруге	1207
48	Рюрик в семє	1207—10
49	Всеволод Чериний в третє	1210—1212
50	Інгвар (41), вдруге	1212
51	Мстислав, син Романа (32)	1212—1223
52	Володимир, син Рюрика	1223—1234
53	Ізяслав, син Мстислава (51)	1235
54	Володимир (52), вдруге	1236
55	Ярослав, внук Юрія (18), з суздальської династії	1236—8
56	Михайло, син Всеволода (45), з чернігівської династії	1238—9
57	Ростислав, син Мстислава (51?)	1239
58	Данило галицький	1240
59	Мшайло, вдруге	1241—1246
60	Ярослав (55), вдруге	1246

Пояснення до генеалогічних таблиць.

Значки й скорочення при іменах: * родив ся, † умер, к. — коло, п. — після, пр. — перед, вг. — згадуєть ся, с. — син, д. — донька, ж. — жінка, нешл. — нешлюбна жінка, підложниця, невз. — незвіданий на ім'я.

Римські цифри в лівого боку означають генерації почавши від Ігоря. Звичайно в генеалогіях рахують від Рюрика; хто хоче перевести на прийняту в генеалогіях схему, зволить додавати одиничку.

До I-ої таблиці. Синів Володимира я розмістив, опираючи ся на звістки про переходи їх зі стола на стіл; трох старших, що не брали участі в сих переходах, я поклав на пернім місці уважаючи старшими; а Борисом звістки про переходи кінчать ся, і решту молодших я поклав в порядку літописних реєстрів; се, розумієть ся, не зовсім певний порядок старшинства, але бодай якийсь. Зауважу ще, що замісь Болеслава декотрі реєстри мають другого Мстислава.

Полоцьку династію після Всеслава не викааую — далі вона не грає ніякої ролі в нашій історії.

Про Ярославу жінку Анну, сина Ілєю й доньку Анастасію див. вище на с. 32--34.

До II-ої таблиці. Лінія турово-пинських князів дає значні труднощі, див. вище на с. 309--10; сказаним там орієнтував ся я в розміщенню сих князів. Ще Володимира (X ген.) можна з значною правдоподібністю класти синком Святополка, але генеалогія другого Володимира, положеного в XII ген., Михайла і Федора може тільки гіпотетично припускати ся.

До III-ої таблиці. З поміж синів Святослава Давид був безперечно старшим від Олега: на се вказує передовсім те, що Давид сидів у Чернігові, по друге — порядок імен в літописних згадках; підношу се супроти здогаду д. Голубовського (в його рецензії на мою Історію Київщини, К. Старица 1892, IX с. 434), що я тільки помилкою уважав Давида старшим.

Лінію Ярослава — муромо-рязанську уриваю на його внуках, бо вона не брала участі в українських справах. Лінію Олега уриваю на XI генерації — князі дальших поколінь дуже мало звісні і в генеалогіях їх багато неясного (див. різні комбінації в цитованій праці Зотова). З дітей Михайла Ростислав, Роман і Марія звісні нам з Галицько-Волинської л., змальні в родословних книг. Імя жінки Михайла — Олена беру з Любецького синодика (вид. Зотова с. 25).

До IV-ої таблиці. Порядок доньок Всеволода зовсім не звісний, тож приходить ся укладати його зовсім довільно. Синів Мономаха укладаю на підставі порядку їх виступлення і переходу столів в рук до рук — див. с. 118 і 150; порядок доньок знов незвіданий.

До V-ої таблиці. Порядок доньок Мстислава знову нам зовсім незвіданий. Старшу дівку Ізяслава Мстиславича уриваю на Романових синах — дальше див. таблицю в т. III.

До VI-ої таблиці. З великого потомства Юрія вишотову тільки тих князів, що мали якусь більшу участь в українських справах; порядок синів його здебільшого незвіданий.

До VII-ої таблиці. З смоленської галузі Мстиславичів (себ то потомків Романа, Давида і Мстислава Ростиславичів) так само вишотовано тільки тих князів, які брали більшу участь в українських справах.

I.

Ігор † к. 946, ж. Ольга † к. 969

Свѣтослав * 942 † 972, ж. невр., ж. непл. Малуша

Ярополк † к. 979 ж. Грекиня Олег Володимир с. Малуші † 1015, ж. полоцьк. кн. кн. Рогнідъ † 1000 2 віз. царівна Анна † 1011, непл. невр.

IV. Ізяслав с. Рогніди † 1001 Свѣтополк с. Грекині † п. 1019 ж. д. Болеслава Мстислав с. Рогніди † 1038 Вишеслав с. Чехині Ярослав с. Рогніди † 1054, 1 ж. Анна 2. Інгігерда-Ірина кор. швед. Борис с. Болгарині † 1016 Всеволод & Рогніди Предслава донька Рогніди Свѣтослав сини другої Чехині † 1015 Болеслав с. Болгарині † 1015 Гліб Станислав Судислав † 1063 Доброніга за Казимиром поль.

V. Брячислав † 1044 Вееслав † 1008 Евстафій † 1033 Гля † 1020 с. Анни Володимир *1020 † 1052 Ізяслав *1024 † 1078 дв. таб. II Свѣтослав *1027 † 1076 дв. таб. III Всеволод *1030 † 1033 дв. таб. IV. Ігор † 1060 Вячеслав *1034 † 1057 Анна (Агнеса) за кор. Генриком Блисавета за Гаральдом норвезьк.

VI. Вееслав † 1101 й ин. Ростислав † 1065 Давид † 1112 с. невід. Борис † 1078

VII. Рогволод Роман Борис Гліб й ин. і т. д. полоцька днѣя Рюрик † 1094 Володар † 1124 Василько † 1124 Всеволодко † 1141 ж. Огафія Мономахи́вна 2 Ляховица Мстислав † 1116

VIII. Ростислав Володимирко * 1153 † 1153 донька за грецьк. цар. донька за Романом Моном. Іван † пр. 1441 Григорій † пр. 1441 Борис Гліб Мстислав донька за Володимиром Давид черниг. донька за Юрием Ярослав. туров.

IX. Іван Берладник Ярослав † 1187, ж. Ольга Юриівна † 1181, непл. Настасія † 1170

X. Ростислав † 1189 Володимир с. Ольги † к. 1199, ж. Болеслава Свѣтославна, непл. попади Олег с. Настаськи донька за Ігорем Свѣтосл. донька наречена кор. угорського Стефана III. таж чи вниша за сином Мешка III польського Олоном?

XI. Василько ж. Федора Романівна Володимир-Іван

II.

V. Ізяслав-Дмитро Ярославич * 1024 † 1078 ж. донька Мешка II (Гертруда?)

VI. Мстислав † 1071 Свѣтополк-Михайло † 1113 Ярополк-Петро † 1088

VII. Ростислав † 1093 Мстислав від непл. † 1099 ж. Мстиславна † 1123 Ярослав від непл. † 1104 † 1127 ж. Мстиславна † 1123 Брячислав * 1104 † 1127 Ізяслав † 1127 Сбислава за Болеславом поль. Предслава за королем угорськ. Ярослав † 1102 Вячеслав † 1105 донька * 1074 † 1158 за Глібом Вееславичом

VIII. Вячеслав Юрій кн. туровський † пр. 1134, ж. Всеволодівна

IX. Свѣтополк † 1190 Ярослав Гліб † 1196 Іван Ярополк Мацфридъ Анна за Всеволодом луцьким за Рюриком

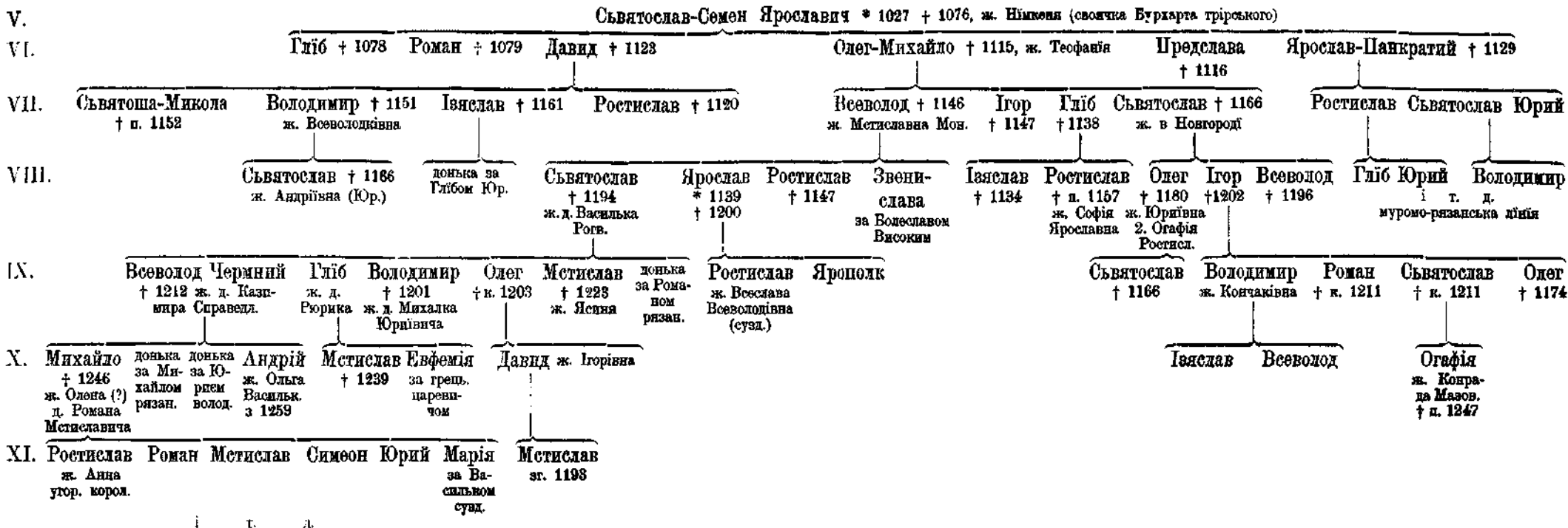
X. Володимир зг. 1210—1229

XI. Ростислав зг. 1228—1241 Михайло зг. к. 1245

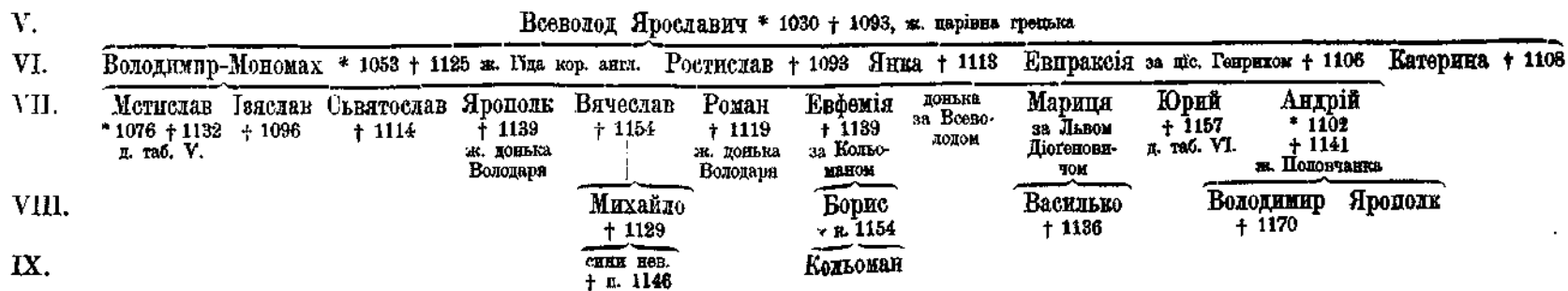
XII. Володимир Федір зг. 1262

XIII. Юрій † 1288/9 Демид зг. 1262—1289

III.

IV.

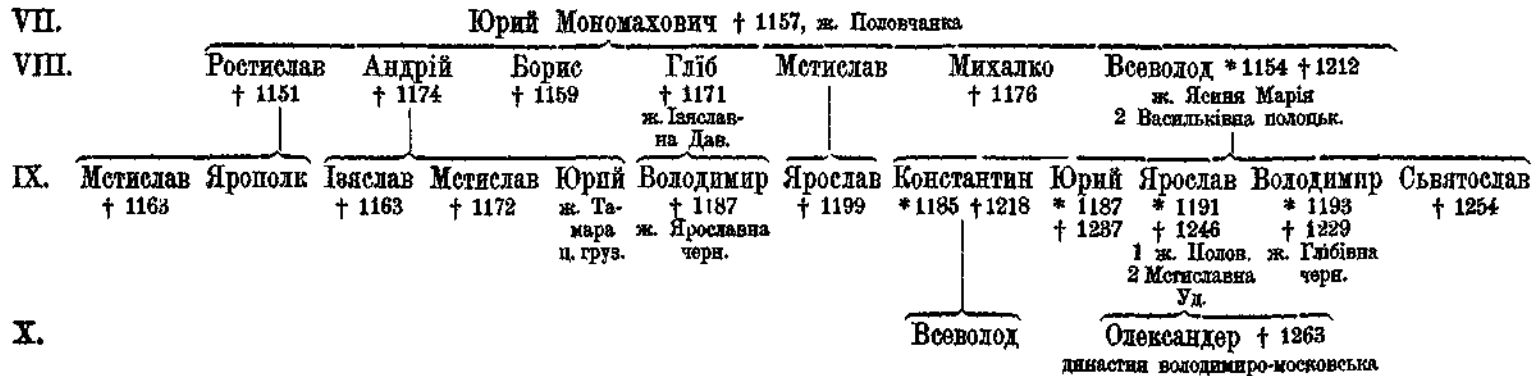

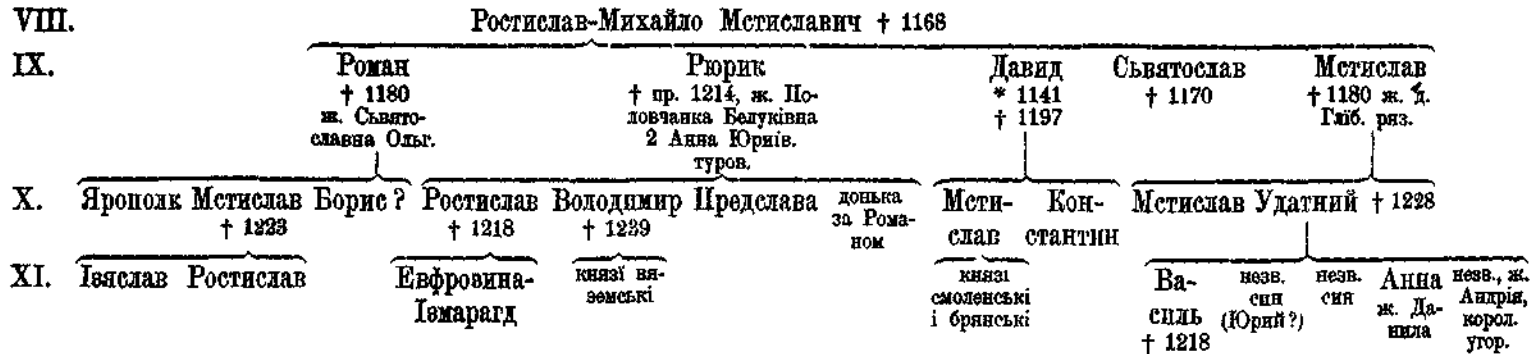
VI.

Юрій Мономахович † 1157, ж. Половчанка

VII.

Ростислав-Михайло Мстиславич † 1168

Примітки до мап.

Пояснення: сьмюю фарбою означені границі князівств — перерваною лінією більш певні, перерваною менш певні або змінні, kropками — перекини в границях. І так kropками означено: границю Київщини з Волинню в ті часи, коли Погорина належала до Київщини; границі Волини з Турово-пінським князівством після того як Черторийськ відібрано від нього, границі Городенського князівства, границі землі Дорогичинської, Холмської і Белзької в Волинню, коли вони відійшли до Галичини. Границі з Польщею означені перерваною лінією з огляду на їх змінність; хоч для кожної поодинокі місцевості їх можна уставити досить певно, або бодай правдоподібно, але вказівки сї маємо з різних часів, і ціла границя складаєть ся з означень ріжного часу і обставин. Ближші пояснення що до тих підстав, на яких опираєть ся наше означення границь подано в обводах границь поодиноких земель, в гл. IV—VII.

Більшим письмом дано города, що були центрами земель і княжини столпами. Знаком ? означено осади, що можуть бути викомбіновані більш гіпотетично, а особливо гіпотетичні означені подвійним ?? Чорною зубчатою лінією означені вали (о скільки вібрані звістки про них).

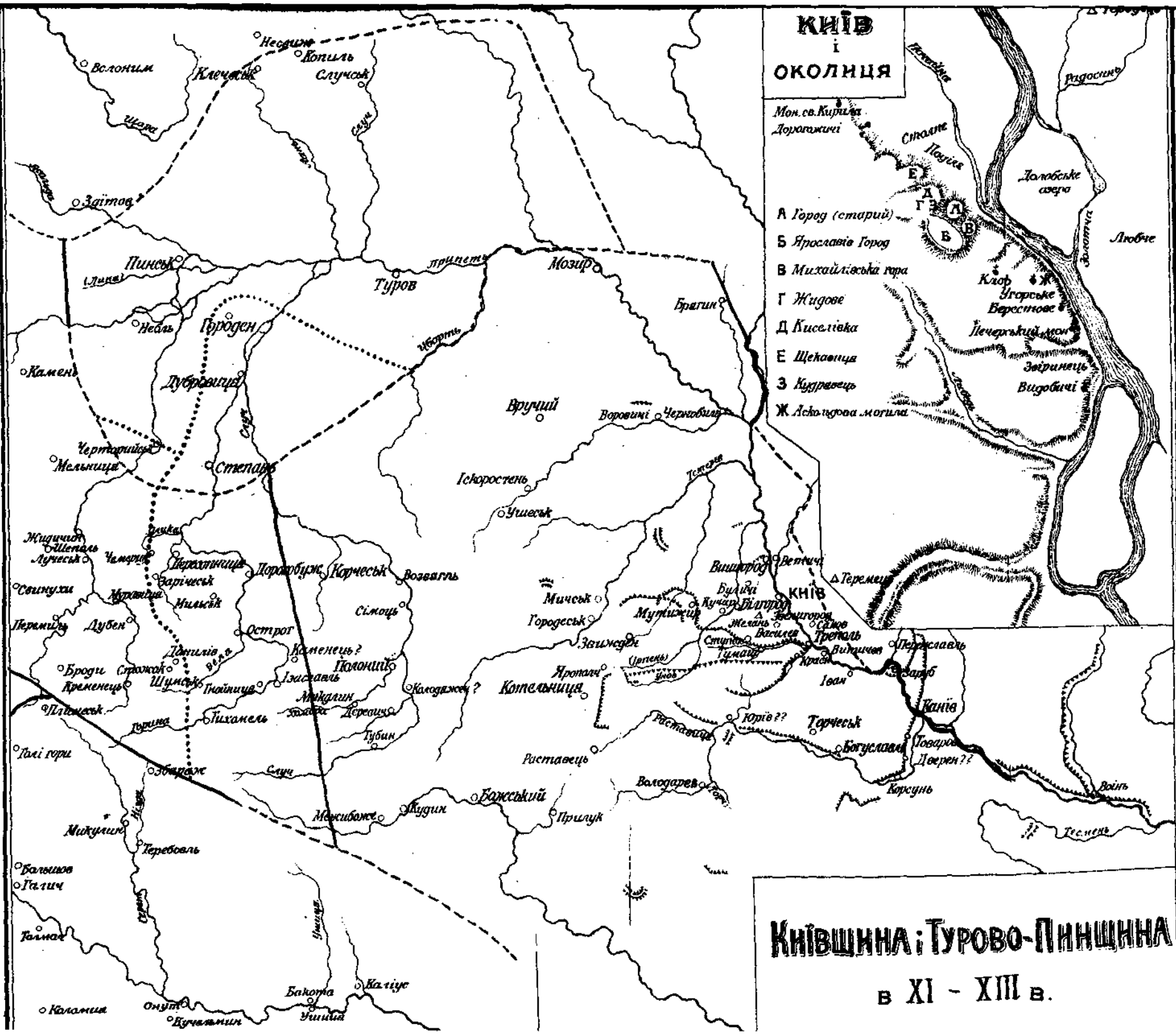
На мапі Київщини подані осади які згадують ся до середини XIII в., бо з Батиевим походом ми не маємо для неї ніяких нових історично-географічних звісток у XIII в. Для Турово-пінської землі перебуває кілька нових топографічних імен ще в 2-ій пол. XIII в.

Для Чернігівщини в літописях останні історично-топографічні звістки дає епівод про баскака Ногая. Але цілий ряд нових міст, княжих

волостей дає нам чернігівський помянник і особливо родословні книги княжих родів чернігівської галузі (про них див. в т. III гл. 2). Їх відомості одначе того рода, що докладно вимірювати час, коли виступає той чи иньший город, або волость, майже неможливо. Я взяв на малу ті городи і князівства, що більше менше можна класти на кінець XIII і початки XIV в. (11 і 12 коліно князів від Ігора); з них більшим письмом тільки старші столи. Для Переяславщини круг історичко-топографічних відомостей замикає ся властиво вже з кінцем XII в., коли не рахувати кількох імен в каталогу „руських городів“.

На мапі західньої України подано осади по кінець XIII в., бо для Волини й Галичини з 1290 р. уриваєть ся головне джерело історично-географічних відомостей — Галицько-волинська літопись. Тільки на Підкарпатку, на русько-польській границі означив я кілька осад, про котрих згадки з XIII в. (в польських документах) не безсумнівні, але з першої четверти XIV звістні вже нам напевно. Для Угорської Русі не маємо такої перерви з кінцем XIII, відомості документів ідуть далі, але з огляду на передкарпатські землі я поставив і тут границею кінець XIII в. — а власне р. 1300, важний в історії Угорщини як кінець Арпадової династії (14/I 1301); тільки осади полудневого Мармароша — Густ, Тячево і Довге поле (Husszúmező) взято з документу 1329 р. (де вони згадані вже як давніше засновані) — за браком ранішньої згадки; більшим письмом дано назви міст, що були центрами комітатів.

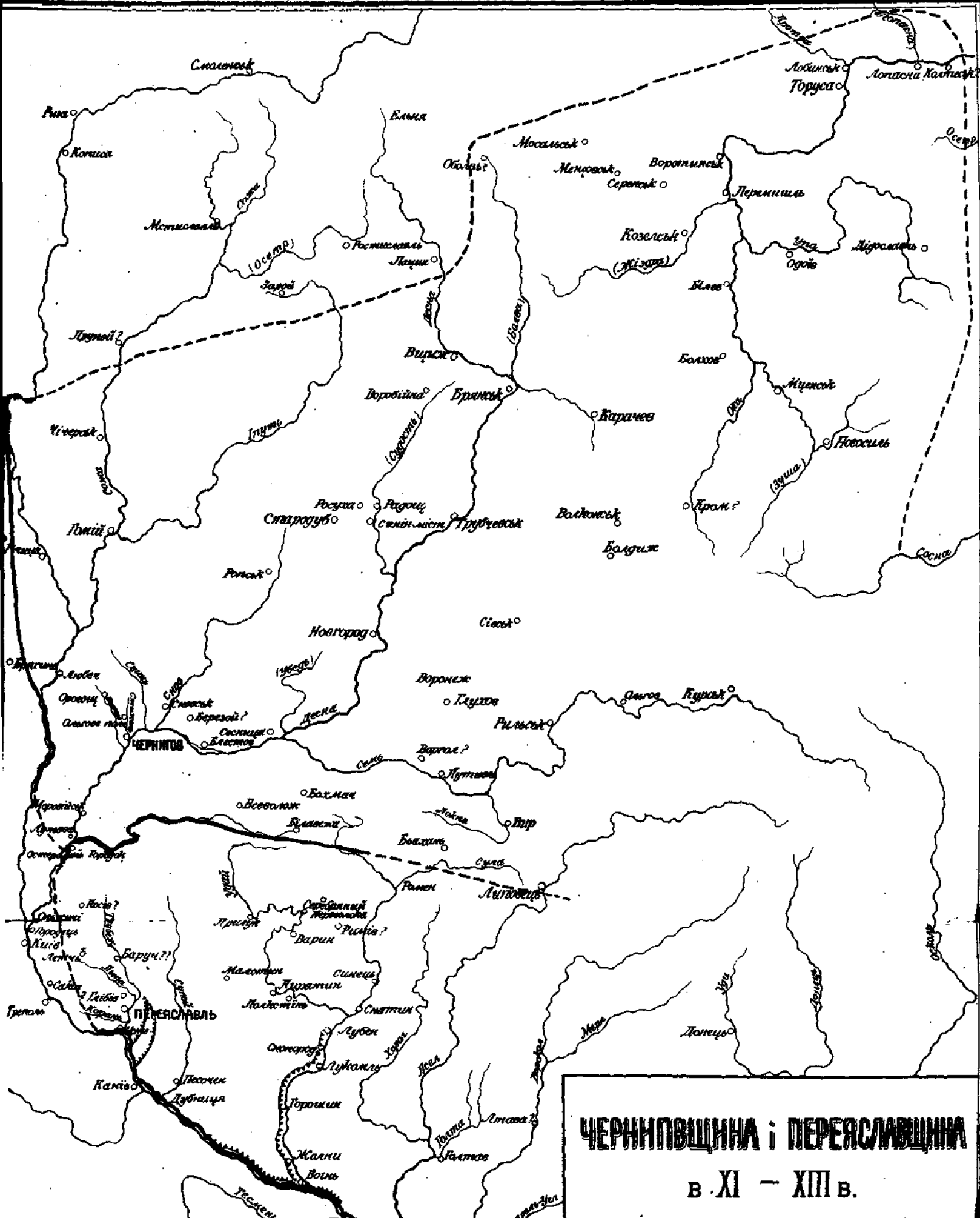
Детальніші пояснення до поодиноких осад Київщини з Погоривою, що до їх розміщення, дані були в моїй Історії Київщини в гл. I, тож тут не вважаю потрібним їх наводити. Для спірних і неясних топографічних питань Чернігівщини, Переяславщини, Волини й Галичини подаю тут примітки. Не роблю цього для угорської Русі, бо топографічний матеріал маю опираєть ся на матеріалі в документів, використаних на ст. 456—460 і 492—504; до них і відсилаю читача, зауважу тільки, що усіх сіл і ґрунтів, згаданих там, не міг я взяти на малу через те, що скушлені подекуди в густійші куши, не могли вони на ній умістити ся.

**КІВ
І
ОКОЛИЦЯ**

- Мон. св. Кирила Дорогичині
- А Город (старий)
- Б Ярославів Город
- В Михайлівська гора
- Г Жидове
- Д Киселівка
- Е Щекотинця
- З Курдавець
- Ж Аскольдова могила

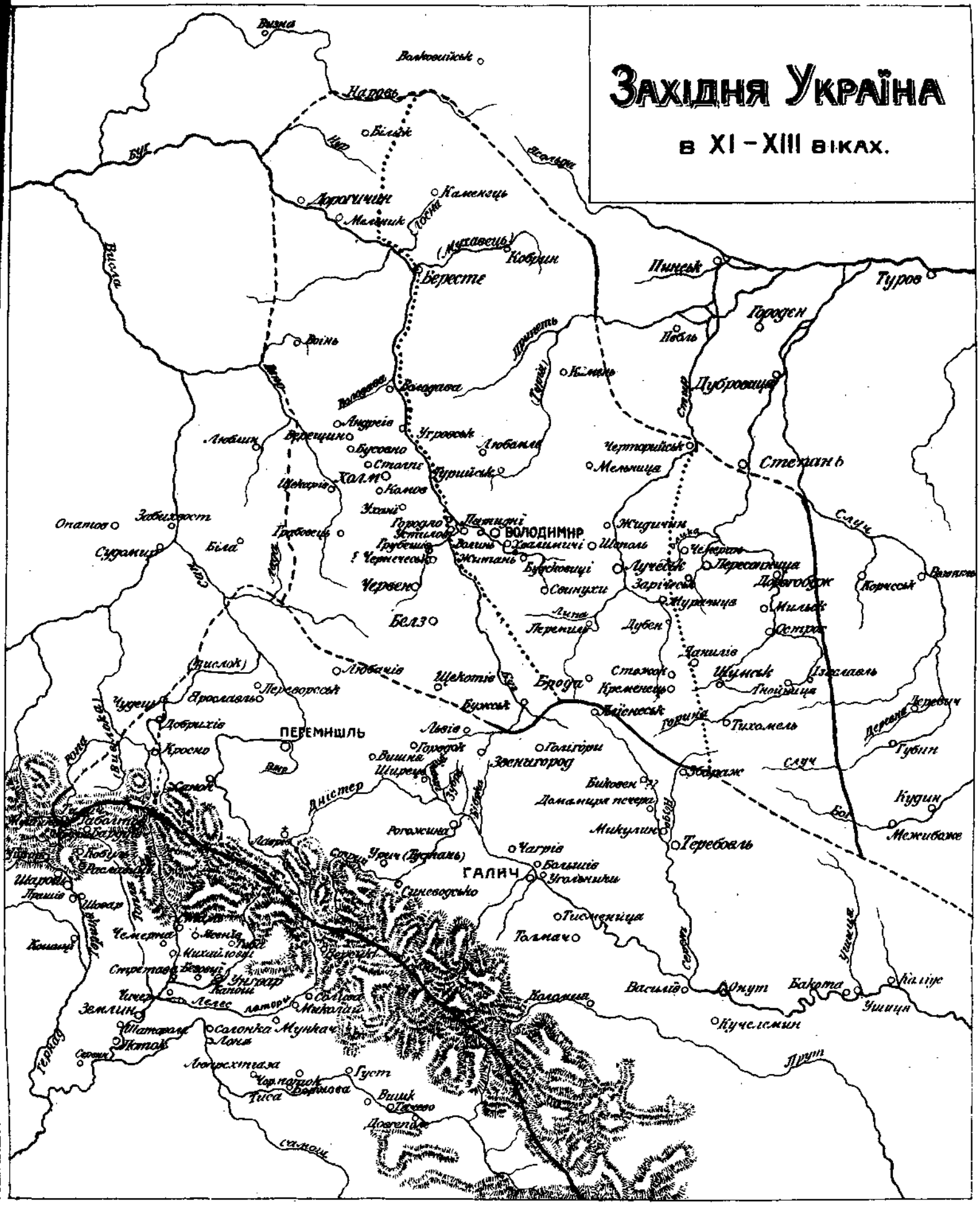
**КІВШИННА; ТУРОВО-ПИНШИННА
В ХІ - ХІІІ В.**

ЧЕРНИВЩИНА І ПЕРЕЯСЛАВЩИНА
В XI — XIII В.

ЗАХІДНЯ УКРАЇНА

в XI - XIII віках.

Чернигівщина.

Березой я звязую з Березною з огляду на тутешнє городище (Самоквасов Древніє города с. 22), але тільки гіпотетично, бо літописні звістки не дають ближших вказівок на його місце.

Біла вежа — городище Біла вежа на верхівю Остра вказана в Києві Большаго Чертежа вид. Спаского с. 86. Про сучасний стан сього городища у Ляскоронского Історія с. 121. Ся Біла Вежа фігурує в Іпат. с. 252. „Біла вежа стара“, згадана тамже с. 264, могла бути другою осадою тогож імени, деь недалеко.

Блестів (звичайно читають: Блестово, і се б значило село, але зовсім довільно) з двох теперішніх Блестових (Сосницького і Королевецького пов.) з більшою правдоподібністю звязуєть ся з Блестовим на Десні (Сосниць. п.) з огляду на обставини Святославова походу, в котрім він згадуєть ся (Іпат. с. 292), а також і тому що Блестово звісне нам уже в початках XVI в. — в описи Чернигівських границь, Документи архива юстиціи I с. 64.

Болдиж — в кілька того ймення; напрям походу 1146 р. (Іпат. с. 238) близько відповідає с. Болдижу коло м. Дмитровська; в літописи згадуєть ся властиво „лѣсъ Болдыжь“, але се треба мабуть розуміти як ліс коло Болдижа.

Боловос — се не місто під Черниговим, як приймають звичайно, а р. Білоус: тексти літописи не вказують, що се була якась осада.

Бъяхань, вар. Въехань, Евхань (Іпат. с. 251, Воскр. I с. 42, Никоп. I с. 177) назвою і місцем відповідає городищу Дехановському або Дехаловському, як його називає документ з 1638 р. (Дворцовые разряды II с. 907—8), теп. Городище на р. Тернь. Сусідній Попашь кладуть на устю р. Попаді, але тільки на підставі сеї созвучности.

Вир — „на старомъ Вирскомъ городищѣ“, як каже царська грамота 1694 р., поставлено в 1672 м. Білополе (Филаретъ Опис. Харьков. еп. III с. 407). Не зовсім ясно, чи окрім м. Вира згадуєть ся й річка сього імени, але Іпат. с. 209, 251 скорше вказують на річку.

Воргол — звістний з епізода 1283 р. (Воскр. I с. 136) згадуєть ся вказівкою на близькість його до Рильська і городищем на ґрунтах с. Воргола Глухів. пов., недалеко устя р. Клевели в Сейм (Самоквасов с. 7). Недавно А. Бунін в спеціальнім рефераті (Гдѣ находились города Липецкъ и Ворголь а также и другія мѣста, упоминаемыя подъ 1283—4 гл.? — Труды XI съѣзда I) вказав, що такому уміщенню Воргола не відповідає опись татарської дороги в 1637 р. (Багалій Матеріали для історіи колонизаціи и быта Харьковской, Курской и Воронежской губ. II с. 11), де вона з верхівя Сейму іде „въ Курське

и Воргольські мѣста и въ Кромскіе мѣста“. Одначе ся вказівка занадто загальна; прийняти, що Воргол лежав просто по дорозі між Курськом і Кромами не позволяють обставини оповідання 1283 р., дорога значить скручувала від Курська на захід понад Сею. Чи доходила аж р. Клевени? Не можливо, хоч і за далеко дійсно. Скорше б можна надіяти ся Воргола в такім разі десь ближше Рильська. Тому означаю місце Воргола значком запитання.

Воробійна — вар. Воробийни, Воробейна — Іпат. с. 242, 319; з останнього тексту видно, що вона була в сусідстві Вщижа, а округле городище коло теп. села Воробійни (Самоквасов 14) не лише місце для сумнівів.

Вороніж — „ліси Вороніжські“ в тім же оповіданню 1283 р. треба розуміти як вказівку на існування такого міста в ті часи. Міст. Вороніж Глухівського пов. зновні відповідає обставинам оповідання.

Всеволож — звичайно звязують в с. Сиволожеж Борсен. пов., і се тям правдоподібніше, що тут є й городище — Самоквасов с. 25.

Дідословль — див. вище с. 319.

Колтеськ — звязуєть ся з с. Колтовим на Оці, коло Кашіри, але тільки гіпотетично.

Кром — згадка про се місто непевна; в Іпат. код. (с. 242) читаєть ся: „идоша Мцѣнеску.., и ту даявъ имъ дары многы, и поиде къ граду на Изяславича“; в Хлеби. і Погод. код., теж у Воскр., Нікон. замість „къ граду“ — „къ Крому“. Питанье, чи „кром“ тут власне імя, чи взагалі город, замок. Варіант Іпат., здаєть ся мнї, з'явивсь таким чином, що копіст стрігнвши слово „Кромъ“ і прийнявши його в значінню „замок“, перемінив його на звичайніше „городъ“, але при значінню „городъ“ текст виглядає досить непевно: „ту“ значить в Мценську чи коло Мценська, отже „город“ не може означати Мценська, а якийсь иньшій, не названий. Тому певніше читати „Крому“, як імя власне.

Липовець, згадуваний в звістнім епізоді 1283 р. (Воскр. I с. 176) уміщаю на місці „Лицевского городища“, як локалізає його московська роспись 1571 р. (Акты Московскаго государства I с. 13) — теп. городище коло с. Сумська Ворожбу; блвшу аналізу тексту росписи див. у Буїна ор. с. Літописне оповіданье вагаєть ся між формами Липеч чи Лянецк і Липовець; звичайно звуть його Липецком.

Лобинськ (вар. Любилськ) — місце його „на усть Протве“ означаєть ся літописю (Іпат. с. 240), але тепер на сїм місці нема такої осади.

Локня р. — є їх дві в сусідстві, одна тече в Вирь, друга в Ціюл; судячи по тому, що літописний текст (Лавр. с. 282) говорить про неї в звязку з Посемь, тут треба розуміти скорше першу.

Лопасна — уміщую її так, як локалізує її грамота 1389 р. — проти устя Лопасни в Оку (див. спеціальний реферат Н. Троїцького: Село Городище, Кашир. у. — древній городъ Лопасна — Труды XI археол. съезда т. II).

Носів на Руді (Іпат. с. 253) означаю на підставі зібраних проф. Голубовским матеріалів; означаю до опублікування їх ним знаком ?, хоч єя локалізація вповні відповідає літописному оповіданню.

Оболь — в л. Іпат. с. 242 кѣзъ Блєве, вар. кѣзъ Блове, Воскр. (І. 30) Оболь, під 1159 р. (Іпат. с. 344) — Оболь. Дуже правдоподібно, що се властиво — Боль, якеє місце на Болви, й на верхівю її дійсно є село Оболь.

Орогощ по літописи мусів бути коло Чернигова, а грамота 1496 р. (в Актах Литов. Метрики Леонтовича) вказує, що він лежав коло р. Білоуса. Істнованнє старого городища в с. Рогощі на Білоусі (Самоквасов с. 22), здаєть ся мнї, не лишє місяця невѣстости.

Росуха, вар. Роксуха (Іпат. с. 348) була десь коло Воробійни. На р. Росусі (Росуха), що тече у Воблю з правого боку, є тепер аж два с. Росухи (Рассуха і Разуха в уряд. реєстрах), одна на верхівях (в Мглин. п.), друга на низу річки (в Стародуб. пов.). Вибрати між ними досить трудно, але обставини походу 1160 р. скорше можуть вказувати на Росуху стародубську: Ізяслав новоявив поріччє Судости від Воробійни до Росухи й потім пішов назад на Вщиж.

Свинь річка — друге імя теперішнього болота Замглай, не показане на мапі, але переказане місцевим чоловіком Марковим — у Арцибашева II. 898, Цюгодіна IV. 238.

Синїй міст і Радощ згадують ся в літописи (Іпат. с. 328) поруч себе, і були, видно, недалеко Стародуба. Радощ дуже правдоподібно з'являєть ся в Радогощем — теп. Цюгаром, а сусідній Синїй на р. Ваблі має городище (Самоквасов 13).

Сновськ — з літоп. тексту під 1168 р. (Іпат. с. 121) видно, що він був на Снови, як то зрештою показує й саме імя, а з Іпат. с. 514 видно, що був недалеко Десни. В описи чернигівських границь з поч. XVI віка (Докум. арх. юст. I с. 64). Сновськ виступає між Ключковим і Макониним і відповідає старому городищу коло Седнева (Самоквасов 21). На устю Снови в Десну, де містили Сновськ давнїше (і я сам) в сїй описи границь бачимо село Черекон.

Хороборь — згадана опись чернигівських границь (с. 64) називає його між подесенськими городами Чернигівської волости, десь між Блєстовим і Сосинцею, але вповні докладно локалізувати його не можемо (Голубовскій в Ж. М. И. Н. 1903, V робить се, але з великими натяганнями).

Переяславщина.

Баруч див. вище с. 348.

Варич, вважаю можливим з певною правдоподібністю умістити на старім, досить типовім городищу м. Варви, над Удаєм.

Воїнь — місце його рішає звістка канівської люстр. 1552 р. (Архів Ю.-З. Р. VII. I с. 101) про городище Воїн (под Воїномъ городищемъ) на нижній Сузі, де й тепер маємо с. Воїнську Греблю (плян городища див. в Трудах XI з'їзда I с. 412).

Голтав Лавр. с. 241 (за Голтавомъ) можна уважати осадю тому, що річка Голтва зветь ся Голтою — Іпат. с. 192.

Донець див. вище с. 346.

Дубниця — на місці городища коло нин. Бубнова, що звав ся Дубковим, як показує Книга Большого Чертежа с. 93. Про городище Ляскоронский Історія с. 122.

Кудново село (Іпат. с. 264) Ляскоронский недавно кладе на місці Шкуданівки над Сулою (ор. с. с. 133), але се рішучо задалеко від театру кампанії.

Летч див. вище с. 354.

Лтава див. вище с. 346. Про неї спеціальна розвідка д. Падаки в Чтениях кнѣв. істор. тов. IX: О времени основанія города Полтавы, але тотожність Лтави з Полтавою й досі непевна.

Малотин містять звичайно в теп. Малютицях Пірят. п., але окрім подібности (дуже далекої) імен нічого не можна навести на перте сего.

Переволока — гадки дослідників вагають ся між двома Переволочнами — на Улаю і на устю Ворскли в Дніпро; можна б додати ще й третю — десь на устю Сули (в люстр. 1552 р. — где Сула в Днепръ впадываеть, отъ того вышей у мѣли по речку Переволочну, Архів Ю.-З. Р. VII. I. 101): за удайською промовляло б хіба те, що в літописи вона згадуєть ся разом з Прилуком — Лавр. с. 208, Іпат. с. 150.

Песочен — з численних „Нісків“, „Пісочків“, „Пешаних“ і т. и. його з найбільшою правдоподібністю (але все тільки гіпотетично) можна умістити на місці теп. Пешаного на Сузі з огляду на текст Іпат. с. 379.

Полкстїнь (Полкъстѣнь, Полокстѣнь — Лавр. с. 281) можна з значною правдоподібністю класти на місці с. Поставина на Удаю, з давнім городищем (плян його у Ляскоронського, Труды XI съѣзда I с. 431).

Ринів (Рини Слова о п. Іг.) — хутір Рин Прилуцьк. пов., на границі з Гомельським. своєю місцевістю досить відповідає літописному оповіданню про Ринів (Іпат. с. 436), хоч окрім подібності іменн за тим не можна більше нічого вказати. Д. Ляскоронський (с. 154—5) вказує на Бурижку на Суді, звязуючи з нею ж „уход Ромковщизну люстр. 1552 р. (Архив I. с. с. 101), але тотожність Ромковщизни ані з Бурижкою (в XVII в. Buremla), ані з Риковим не може бути признана надто правдоподібною. Одно, що може промовляти за нею — се існування городища.

Серебряний — городища коло м. Срібного, недалеко Удаю, не лишають сумніву що до його місця (їх плани в Трудах XI з'їзда I с. 450—1).

Синець — агаданий в реєстрі городів (Воскр. I с. 240), очевидно теп. Сенча, з старим городищем, і другим в сусідстві (плани їх в Трудах XI съѣзда I с. 411 і 438). Правдоподібно, він існував уже в передтатарські часи. Дуже можливо, що се мітрополитний город Синець (див. вище с. 356—7).

Снопород — фігурує в реєстрі городів (Воскр. I с. 240) і в яр-ляках Менглі-герая та в оповіданню про Гедимінів похід на Київщину, як старий город і з усякою правдоподібністю існував в передтатарські часи, хоч в літописи не згадується (є в ній ріка Снопород але кимше по Дніпру). Реєстр називає його посольським городом, а іня показує, що мусів лежати при устю Снопорода — дійсно там є старе городище (про нього Ляскоронській Історія с. 152), коло с. Олександровки, що се своє нове імя дістала за Вишневецьких.

Стряковъ — річка коло Переяслава на схід, властиво на північний схід від Переяслава, на ній й тепер вказує с. Стрекова, але ні на мапі, ні в Спискѣ насел. мѣст Поттав. губ. нема ніякого натяку, як і куди текла ся річка. Що се була одначе річка, а не осада (як думає д. Ляскоронський с. 163), се окрім оповідання під 1149 р. рішучо доводить згадка Лавр. с. 294 (ста по Стрѣкви).

В о л и н ь.

Андреїв згадують ся в літописі тільки раз (Іпат. с. 529), і з теї згадки можна вивести тільки, що він був на русько-польськім пограниччю, ніби між Холмом і Люблином, і сьому відповідає Андреїв на верхівю Володави, коло Верещина. Лопінов (Червенськіє города 95) воліє Андреївку (Энджеювку) над р. Ладюю (коло Фрамполя), й до сеї гадки прихилив ся і д. Андришів (с. 92), але поріче Лади, як бачимо з тогож тексту літописем, належало до Поляків, і тому ані сеї Андреївки, ані Андрєва коло Білої (Янова) не можна уважати літописним Андрєвним; не відповідає й Андреїв над Брочком, вказаний д. Андіяшовим — він задалеко лежить на північ.

Біла — між кількома осадами сього імени надежить ся перше право Білій (Віала коло Янова), з огляду на згадку в літописі про р. Ладю (по Ладі около Бѣлоє — Іпат. с. 529), що тече поблизь її.

Броди — згадують ся тільки раз (Лавр. с. 239) і то без всяких ближших пояснень; теперішні Броди відповідають літописному тексту, але тотожність їх, розуміють ся, тільки гіпотетична; в документах вони виступають від XV в. Про них статейка Площанского в Науковім Сборнику Галицької матиці на р. 1868.

Волинъ — див. вище с. 375.

Данилів — дотепер означення сього міста не було прийнято в науці. Я кішу його на старім городищу на горі між Стожком і Антошівцями¹⁾, в сусідстві котрого є й тепер осада Данилівка. Се о стільки відповідає літописним звісткам, що в них Данилів виступає в сусідстві Кременця і Стожка.

Камінець — з кількох осад сього й подібного імени (подекуди є виганє в варіантах між „Камінець“ і „Камєнь“, нпр. Іпат. с. 565, 577) в Волинській землі можна напевно означити оден — відреставрований за кн. Володимира Камінець на р. Лосні (вар. Лисні) — теп. Камінець Литовський. До нього з значною правдоподібністю можна прикласти звістки Іпат. с. 502—3, 610—3. Другий Камінець був, очевидно, на східній границі, як видно найліпше з Іпат. с. 523, і до нього ж можна прикласти звістки Іпат. с. 503, 506, а може й 468; його кладуть на Случи, де теп. с. Камінка, але Камінець на р. Цвітосі, коло Заслава, ліпше підходить до тексту Іпат. с. 523, де сї два городи виступають разом, як близькі сусїди, а зновні годить ся і з Іпат. с. 516. Але був

¹⁾ Самоквасовъ Сборникъ топогр. свѣдѣній — Волынская губ. с. 40 На сю Данилівку вказував уже Стецький II. 41, але його вказівка не знайшла відповідної уваги.

ще що найменше оден Камінець — десь в північно-західній Волині: в оповіданню про збудовання Камінця на Лосні, в околиці, що по словам літописця запустила від часів Романа, згадується й инший Камінець або Камінь (Іпат. с. 577), до нього ж належить й Іпат. с. 565, де бачимо теж вагання в варіантах); йому досить відповідає Камень Кошарський, звістний уже в XIV в., і можна з значною правдоподібністю його прийняти для сих звісток — Іпат. с. 577 і 565, а прикласти до нього також і звістки Іпат. с. 487—8. Таким способом можна обійти ся трома Камінцями, не конче потребуючи четвертого, котрий Беляев і за ним Андрияшів шукали подалеко Кобриня (О географических свидѣніяхъ въ древней Руси с. 131, Андрияшів 98), аби в ній бачити Каменець Іпат. с. 565 і 577, що на нього нападала Литва: ці звістки дуже добре можна прикласти до Каменя, і його нинішня форма (Камень) зновні відповідає тому ваганню варіантів між Каменем і Камінцем.

Комов — а сусідстві Столя і Червня на „україні“ (Іпат. с. 483, 490), а правдоподібністю містить ся в с. Кумові, звістник здавна: в Słowniku geograficznym (sub voce) збудовання місцевого костела датується 1434 р.

Червень — місце сього славного города можна означити з повною правдоподібністю. З літописних звісток видно, що Червень був подалеко русько-польської границі — з одного боку (Іпат. с. 178, 205, 334, 357), й галицько-волинської — з другого (с. 483), недалеко Белза (с. 494, 572, 599), Холма (с. 516), Ухань (с. 483), більш менш на дорозі між Люблином і Володимиром (с. 571). Сих вимогам відповідає вказане ще Ходаковским (Русській историч. збірникъ I. 10) і від тих часів звичайно прийняте як місце історичного Червня с. Чермно на р. Гучві. Дійсно, на ґрунтах Чермна над Гучвою є округле „замчисько“, недалеко нього урочище Монастир, на противнім боці Гучви сідні укріпленя і знов традиція про монастир, а в сусідній селі Ваківі урочище Черменець або Червенець (відомости зібрані у Лонгінова — Червенські города с. 182—184). Се все не лишає сумніву, що маємо тут старий Червень.

Чернечеськ згадується без усяких близких поясненя (Іпат. с. 224), а мусів бути близько русько-польського погранича, чи на руській чи на польській боці. Черничин на полудень від Грубешова має те за собою, що лежить на пограничу, і що місцевости з таким іменем досить рідкі (Гернично в Ченстоковській пов. або Черпец в Сончській сюди не підійдуть), тому гіпотетично міщу Чернечеськ на його місці.

Щекарів — се давнє ім'я теперішнього Красностава, див. витяги з документів у Балінського Starożytna Polska II² с. 948—9.

Г а л и ч и н а.

Бардуїв лежав на дорозі „із Угорь во Ляхы“ (Іпат. с. 523); як звичайно приймають, і се зовсім правдоподібно — се теперішній Бардіїв, інакше Бартфельд на Топлі.

Бикове болото — згадується в Іпат. с. 359 і заховало своє імя досі: lacuna seu lutum Bikowe, по дорозі з Галича до Денисковель, згадується в привілею Володислава Варненського (потвердження Жиґлмунта III у Шараневича *Trzy hist. opisy Halicza* с. 215—6.

Биковен — з однієї згадки (Іпат. с. 488), виходило б, що був він десь недалеко від Галича, на схід. Шараневич вказував на с. Буковно над Дністром, недалеко від Тисьмениці, додаючи, що в актах XV в. воно зветь ся *urbs* (*Trzy opisy Halicza* с. 20 і XXIX); він операв ся на згадці *urbanus de Bukowno*; але в виданих дотепер галицьких актах XV в. (*Akta grodzkie i ziemskie XII*) Буковно нісмом не титулується і зветь ся *Bukowno* (див. *index, sub voce*); супроти того лишається сама подібність імен, і то неповна. П. Білянський (Замітки в *Rocznik kółka nauk. Tarnopolskiego* III с. 38 і в Літературно-науковім вістнику 1900, VI с. 218) висловив здогад, що Биковен був на місці ур. Бикове під Тернополем, на ґрунтах с. Білої; він каже при тім, що пробував на тім урочищу копати й знаходив глиняні урні й кам'яні річи, — отже нахідки до нашої епохи не належать. Можна б вказати ще на Буковно під Жидачовим, на Дністрі, в сусідстві котрого знайдено молотівський скарб XIV в., але воно лежить на захід від Галича. Вкінці треба признати, що Бикове таки ще найбільше має шансів за собою, хоч завжди ся можливість вістається тільки гіпотетичною.

Василів, як видно з Іпат. с. 508, лежав на дорозі від Галича на Прут, притім мабуть на самім Дністрі (поїде король ко Василеву в перейде Днїстръ). Сьому зовсім добре відповідає Василів (Василеу) на Дністрі, коло устя Серета, на котрий вказав іще Зубрицький (Історія III с. 111), а традиції й останки города, на які вказав недавно проф. Кайндль (див. с. 471) потверджують сей вивід.

Домажиря печера (Іпат. с. 527) — Зубрицький поправляв на „Домажиря“, з огляду на печери в околиці підльвівського Домажиря; сю гадку приймає впр. і Петрушевич — Разсужденія о Галичѣ с. 516. Але проф. Верхратський справедливо, як инні здасть ся, виступив проти сеї поправки, вказавши на с. Домажирічі в Тернопільськім та поправляючи сю лекцію вказівкою на боярську родину Домажирічів (Іпат. с. 496) — *Записки Наук. Товариства ім. Шевченка т. V, miscell.* На жаль, лишається незвістним, чи є яка печера коло Домажиря, тому уміщую тут літопису „Домажирю печеру“ тільки гіпотетично.

Кучелеми містять ся на місці нинішнього Кучурника гіпотетично. З оповідання літописи (Іпат. с. 491) виходить, що він був на правім боці Дністра, на полудень від Товмача, в сусідстві Онута, а сьому Кучурник відповідає досить, тільки в тім трудність, що літописне оповідання скорше вказувало б на якусь близшу до Дністра осаду, а Кучурник лежить досить далеко. Вказав на нього Шараневич Исследованіе на поле отечественной географіи и исторіи с. 74.

Лелесів монастир (Іпат. 487) не Лелюхів на Попрадї (Шараневич Исследованіе с. 72, Дашкевич Княженіе Даніила с. 66), а Лелес, з монастирем премонстрантів коло Тися, як справедливо поправив Шараневич в своїй Нуратіос-Chronik с. 50; фундаційна грамота його Fejér III. 1 с. 153.

Онут, як в літописи виходить, лежав на границі „поля“ — стону, недалеко Дністра (Іпат. с. 491). Онут на правім боці Дністра (наше уста Серета), на устю річки Онута, вповні відповідає сьому, і супроти такої повної тотожності імен не може бути сумніву, що маємо тут давній Онут. Чи сусідній „плавъ“ — „покоша возы къ плаву“ треба уважати назвою місця, чи загальним означенням (як „пристаць“ щось), — лишається непевним, і сю другу гадку (висловлену вже у Погодіна IV с. 201) уважав би правдоподібнішою.

Пліснеськ — згадується при кінці XII в. як пограничний галицький город, потім в 30-х рр. XIII в. як держава бояр Арбузовичів — Іпат. с. 445 (варіант Пріснеськ — очевидно хибний) і 513. Третя згадка — в Слові о полку Ігоревім (IX) була б найправішою, але чи належить вона до сього Пліснеська — се трохи непевне. Імя Пліснеська заховало досі старе городище недалеко Підгорець; сусідній Гарбузів може бути пам'яттю по тых його властителях Арбузовичах. Про городище Пліснеська замітка проф. Шараневича в Зорі Галицькій як альбумі на р. 1870. Розкопки городища ведені д. Земецькими, дали деякі, хоч і не численні, предмети староруської культури; дуже інтересні показали ся сусідні могили (судячи по оповіданню — можливо в переходових часів від доганства до християнства на Русь), але на жаль нахідки не були публіковані зовсім; див. про них Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. I, VIII і XI.

Рогожина — згадка літописи про неї (Іпат. с. 491) о стільки не ясна, що не видно, чи се осада, чи місце тільки (або річка): „адоша за Рогожину“. Коли б се була осада, то Рогожина коло Дністра, під Жидачевим, вказане вже у Погодіна (IV с. 201) досить би відповідало обставинам. Зауважу, що в сій місцевості була якась більша осада — на неї вказує знайдений в сусідній селі Молотові (на правім боці Дні-

стра) скарб XIV в. з предметів староруської штуки, описаний мною в Записках Наук. Товариства ім. Шевченка т. XXV.

Телич — варіант Подтелич (Іпат. с. 566) приводить на гадку Шотилч коло р. Рати, описаний уже у Длугоша (I. 45), як *agx quondam notabilis, quem admodum fossata profunda demonstrant*. Але обставини літописної звістки — що Данила наздоганяєть в Томську в дорозі до Угрів, скорше б вказували на якоесь місце ближше угорської границі. Тилич коло Попраду, на звичайній дорозі в Угорщину, дуже добре сьому відповідає.

Угольники (Углинці) згадані лише раз — Іпат. с. 566; з того видно, що ся осада чи місце було на лівім боці Дністра, насупроти Галича. В ілюстрації Галицького староства 1565 р. (Жерела до історії України-Руси II с. 81) згадуєть ся сіножать *in loco Uhelniki*, поруч сіножатей Закозєць, Дячичі й Клинці, що лежать за Дністром при дорозі на Більшів. В інвентарі Галицького староства 1582 р. (Архів коронного скарбу LVI, кн. 1 — копію маю споряджену для своєї збірки інвентарів XVI в.) при селі Більшові стоїть: *Karczma Wegłowa*, і ся корчма заховала до останніх часів своє імя — Углова корчма (в формі *Niewęgłowa karczma*) і місце зветь ся Углово, на правім боці дороги з Галича до Бурштина (Петрушевичъ Ражеужденія о г. Галичъ с. 546). Див. ще про се місце (інакше) у Шараневича *Trzy hist. opisy Halicza* р. VII—IX. Супроти сього всього відпадає здогад Зубрицького (Історія III с. 110), що замість „Углинцѣхъ“ треба тут читати „у Гановцѣхъ“.

Чагрів — чи Чаргів¹⁾ — в літописи не називаєть ся, але не може бути непевности, що село Чагрів, недалеко від Галича, було маєтностю „приятелів“ Ярослава Чагрів, котрих бояре звуть „Чарговою чадю“, правдоподібно свояків Настасії, отже в XII в. уже існувало. Досить привабно також зближати назву поблизького села Настасова з іменем самої Настасії, але се вже буде здогад тільки.

Щекотів — згадуєть ся тільки раз в Іпат. с. 527, без усних ближших пояснень: можна хіба міркувати, що був він на північ від Галича. Городище на горі коло с. Гляньска, де сусідній ліс зветь ся Щекотин, можна з усякою правдоподібністю уважати його місцем: див. статью Р. Ковшевича в Науковім Сборнику Галицько-руської матиці 1865 — „Исѣдованіе мѣстоположенія старинного города Руси Галичской Щекотова или Щекотина“.

¹⁾ В літописи — Чаргів — „Чаргова чадь“, генер Чагрів, представлення звуків досить звичайне.

Зауважені похибки.

Стор.	рядок	надруковано :	мас бути :
21	8 зв.	ти	тим
—	8 зв.	populit	repulit
63	9 зв.	Іпат. с. 341—9	І с. 341—9
76	4 зв.	1985	1085
95	16 зв.	посувати	почувати
104	6 зв.	Русю, а не	не Русню, а
111	8 зв.	не молодших	з молодших
120	1 зв.	війни	війни
123	19 зв.	Володимирка	Ростислава
—	1 зв.	Іпат. с. 536	І с. 536.
148	19 зв.	викреслити	
153	16 зв.	за нього	на нього
155	13 зв.	Новгорода.	Новгорода,
182	5 зв.	Покуте	Понизе
236	18 зв.	1214	1212
272	2 зв.	Подлюбського	Підлюбського
288	16 зв.	Божський	Божський
346	13—5 зв.	Ворьскла“... слізи	Ворьскла... сліз
—	4 зв.	Хоротевское	Хорашевское
381	6 зв.	градѣць мать	градѣць мать
386	12 зв.	Давиду	Давиду
399	18 зв.	Давидовича	Даниловича
404	7 зв.	1280	1282
459	21 зв.	Kükmezö	Kükemezö
491	4 зв.	Moxca	Mokca
496	9 зв.	Sö-bánya	Sö-bánya
497	19 зв.	in vino	et in vino
500	19 зв.	Kurkyrch	Kuskyrch
508	2—3 зв.	ко(ре).. сажень)	мо(ре)... саж(ень)

Показчик імен і річей.

- Ладій, ривбар, с. 381.
Аким оп. туров. с. 305.
Альберт Штадський с. 30.
Андрей м. с. 602.
Андрій Мономахович с. 112, 115, 118, 121, 132, 134—5, 140, 150—1, 396.
Андрій, угор. королевич с. 34.
Андрій Юривич, ки. суздальський с. 184, 189, 191—3, 195—204, 277, 298, 513.
Анна, жінка Ростислава Михайловича, с. 501.
Анна, жінка Ярослава с. 32.
Анна Ярославна, королевича французька с. 33.
Annaplista Saxo с. 23.
Антоній Печерський с. 61.
археологічні пам'ятки с. 263—4, 268—70, 274, 277, 281—2, 285, 334—5, 348—9, 353—6, 515, 519, 579—80.
Аталейота с. 559.
Бакота с. 471.
Бардуів (Bardfa, Bartfeld) с. 458—9, 463, 503—4, 604.
Баруч, м. с. 348.
Багу (Батий) с. 250—2, 541—4.
Бела м. с. 17, 21, 366—7, 371—3, 375, 383, 429. Белзька земля с. 384, 455.
Берег м. і Бережський ком. с. 488—9, 493—5, 498, 501.
Березовичі с. с. 495.
Березой м. с. 597.
Берендичі с. 136, 180, 210, 348, 411, 415—416, 523, 535, 548, 550.
Бересте і Берестейська волость с. 13, 14, 17, 21, 63, 77, 92, 141, 303, 311, 364, 366—7, 374, 387—91, 397—400, 565—8, 576.
Берладники с. 421, 518—21.
Берладник — див. Іван Ростиславич.
Берладь, м. с. 421—2, 520—1.
Бикове болото с. 604.
Биковен м. с. 604.
Біла с. 602.
Біла Вежа, м. па Дону с. 348, 515.
Біла Вежа коло р. Остра с. 320, 348, 597.
Бігород м. с. 58, 148, 167—8, 170, 175, 183—6, 201—2, 205, 230, 278—9, 296.
Бізьск м. с. 369, 389, 400, 455.
Блестів м. с. 597.
Богуслав м. с. 217, 286, 296.
Божський с. 98, 288, 296.
Болгари (дунайські) с. 66, 415—16, 522—3, 524, 545. — Чорні с. 507.

Болдиз с. 597.
 Болеслав Високий, вять Всеволода
 Ольговича с. 143.
 Болеслав Криворотий с. 99, 100,
 392—3.
 Болеслав Кучерявий, вять Всево-
 лода Мстиславича с. 144, 152,
 393.
 Болеслав Сьмилівий с. 13, 15,
 57—60, 62—3, 65, 68, 363.
 Болеслав Хоробрий с. 2, 9—13,
 15, 16, 21, 23, 35, 408.
 Большів с. с. 467.
 Боловос с. 597.
 Бояк, хан с. 15, 83, 88, 89,
 103—4, 124, 180, 532.
 Борис Володимирович (святий)
 с. 3—8, 14, 357, 362.
 Борис Вячеславич с. 52, 68—70.
 Борис Кольоманович с. 117, 152.
 Борис Юрєвич с. 187.
 Боровий м. с. 536—7.
 Боршова, замок с. 493.
 Бохмач с. 320.
 Боян с. 18, 331.
 боярство с. 398, 400—2, 445—52,
 473—82, 497—9.
 Броди м. с. 373, 602.
 Бродники с. 516, 524—6.
 Бронь княж с. 348.
 Брягин м. с. 304.
 Бряньск м. с. 337.
 Брячислав, кн. полоцький с. 17,
 18, 26.
 Бубнище с. 470, 579—80.
 Бужськ м. с. 151, 173, 258, 296,
 360—1, 372, 374—5, 390,
 431.
 Бурандай, вєвода татар. с. 376,
 382.
 Бурхарт, препозит тріський с.
 30, 49, 64, 65.
 Бьхань м. с. 597.
 Заліпапа с. 360.
 Зали с. 281, 287, 349, 352.
 Зарин с. 600.
 Зарлаам, печерський ігумен с.
 379.
 Заряги с. 9, 12—13, 16, 19, 31, 36.

Василів (київський) м. с. 148,
 214, 280.
 Василів (галицький) м. с. 470—1,
 604.
 Василь письменник с. 94, 97, 101,
 120.
 Василько Романович, кн. волин-
 ський с. 387, 398.
 Василько Ростиславич, кн. тере-
 бовельський с. 72, 74, 77,
 90—96, 98—101, 112—113,
 122, 364, 376, 390, 394—5,
 400, 409—17, 523.
 Василько Ярополкович, кн. доро-
 гичин. с. 367, 371, 387—8,
 398.
 Василько Юрєвич 180, 522.
 Верещькі (Vereszka) с. в Берез.
 ком. с. 460.
 Верещин м. с. 370.
 Верхуслава Всеволодівна с. 107,
 144.
 Ветичі, ур. с. 97, 271.
 вигонці с. 241, 520.
 Вигошів с. 173, 258, 430.
 Видобичі, ур. і монастир с. 81,
 84, 89, 270.
 Візна м. с. 369, 393.
 Вир м. с. 185, 327, 597.
 Вислок р. с. 457—8.
 Вислока р. с. 456—8.
 Витебськ м. с. 17.
 Витечев м. с. 88, 169, 281, 541.
 Вишгород м. с. 5, 85, 107, 135,
 139, 145—6, 162—3, 177,
 191, 194, 196—9, 201, 230,
 235, 274—8, 294, 296, 298.
 Вишк (Вишкове), в Мармароші с.
 489, 492—3, 504.
 Візантія — вносини з нею і т. м.
 с. 13, 26, 34—36, 41, 53, 55,
 66, 72, 79, 80, 115—16, 124,
 191, 215, 273, 414, 428—9,
 441—2, 485, 510—12, 518,
 528—9, 532, 536, 545; її
 культура й вплив на Русь с.
 42, 298, 484.
 віче с. 56, 58, 92, 109, 146—7,
 155, 290, 295; див. земля.

- Возвягель м. с. 278, 288—9.
 Воін (пераяславський) м. с. 54, 346, 600.
 Воїнь (підляський) м. с. 370.
 Волинь с. 8, 12, 28, 45, 47, 49, 52—4, 62—3, 67—9, 71—8, 91—2, 95—9, 101, 110, 112—4, 118, 121, 134, 150—2, 162, 166, 188, 196—7, 207, 211, 240—1, 359—414, 423, 427—30, 543.
 Волинь, м. с. 360—1, 375.
 Волинська літопись с. 404.
 Волиняне, нар. с. 360.
 Володава р. і м. с. 371.
 Володар Ростиславич кн. с. 69, 72, 73, 95—6, 98—100, 112—113, 115, 122, 395, 409—18.
 Володарів м. с. 280, 286.
 Володимир волинський місто і князівство с. 63, 74, 76—7, 90, 93, 96—7, 178, 222, 229—30, 239—40, 360, 362—3, 366—8, 375—9, 394—8, 401—3, 494.
 Володимир Андрієвич с. 150, 180, 188, 193—7, 397, 439.
 Володимир Василькович, кн. волинський с. 378—80, 385, 387, 389, 399, 402—4, 495.
 Володимирко Володаревич, кн. галицький с. 417—36, 464, 473—4, 479—80.
 Володимир Всеволодович кн. перяславський с. 235, 343.
 Володимир Глібович, кн. перяславський с. 213, 342, 349—50.
 Володимир Глібович, кн. степанський с. 311.
 Володимир Давидович, кн. чернігівський с. 140, 141, 143, 146, 151, 154—9, 164, 167, 169, 171, 181, 325, 334, 538.
 Володимир Ігорович с. 230—1, 325, 397, 465, 481.
 Володимир Мономах див. Мономах.
 Володимир Мстиславич с. 152, 155, 178—80, 182, 187—9, 193—5, 198, 294, 306, 366.
 Володимир Рюрикович с. 228, 235, 238, 243—48, 273, 310.
 Володимир великий (святий) с. 2—5, 43, 45, 48, 49, 116, 265, 278—80, 315, 351—2, 362—3, 376—7, 487.
 Володимир Святополкович с. 310.
 Володимир Ярославич (XI в.) с. 27, 36—7.
 Володимир Ярославич, галицький с. 208—9, 221, 443—454.
 Володимирко галицький с. 122—3, 142, 144, 151, 153, 162, 165—8, 170, 172—5, 292, 443—9, 452—4, 474, 480.
 Володислав боярин с. 482.
 Володислав Герман, в. кн. польський с. 392.
 Володислав Корнильич, галицький боярин і князь с. 236—7, 401, 482.
 Володислав Лисий с. 34.
 Воргох с. 597—8.
 Воробійна с. 598.
 Вороніж с. 598.
 Ворота руські с. 460, — угорські с. 459.
 Воян (Woyan) с. в Унгвар. ком. с. 495, 498.
 Вручій (Овруч) с. 227, 230, 287—8, 296, 383.
 Всеволод Володимирович кн. волинський с. 363.
 Всеволод Всеволодович, кн. червенський с. 367.
 Всеволод Давидович с. 100, 111, 122, 302.
 Всеволод Константинович с. 343.
 Всеволод Мстиславич (внук Мономаха) с. 71, 118, 121, 131, 132—4, 137.
 Всеволод Мстиславич кн. белзький с. 366—7, 449—50.
 Всеволод Ольгович, кн. київський с. 122—3, 134—6, 139—51, 179, 182, 278, 286, 291—2, 307, 318, 321—2, 325, 334, 420—6.

- Всеволод Святославич Черний** с. 223, 230—2, 322, 324, 339, 343.
Всеволод Юрійвич, кн. суздальський с. 193, 200, 204, 208, 216—231, 279, 342—3, 452—3, 513.
Всеволод Ярославич, кн. київський с. 28, 47—8, 52, 56—8, 61—3, 66—7, 69—83, 95, 126, 265, 270—1, 317, 338—9, 363—4, 367, 392, 395, 400, 409—10, 511, 518.
Всеволод с. 598.
Всеслав Брячиславич, кн. полоцький с. 26, 53, 55—8, 60—2, 78, 100, 266.
Вшиж м. с. 319, 328, 337.
Вятичі с. 45, 47, 141, 159, 221, 313—16, 327, 329, 338.
Вячеслав Мономахович с. 115, 118, 121, 131—6, 138—43, 150—2, 162—6, 168—70, 172, 175—7.
Вячеслав Ярославич, кн. смоленський с. 52.
Вячеслав Ярославич, кн. кляцький с. 122, 307—8.
ґаболтів (Gabolto) м. с. 458, 503.
ґакон (Яку) с. 19.
ґаличина і ґалич с. 13, 47, 54—5, 122—3, 128—30, 136, 146, 153, 162, 166, 173, 194, 197, 201, 207—9, 211, 213, 222—5, 228—31, 233, 236—41, 245—52, 280, 324, 359, 361—4, 370—3, 397, 406, 416—23, 425, 445, 449, 451—3, 465—70, 474—5.
ґалицька літопись с. 483—4.
ґалицько-волинська держава с. 2, 222, 311, 454, ще: ґаличина.
ґаральд Сьвізлавий с. 31—2.
ґарльд, король англійський с. 80.
ґейрих, син Стефана угор. с. 488.
ґейрих, король французький с. 33.
ґейрих IV цїсар с. 63—4, 79.
ґліб Володимирович (святий) с. 3, 4, 7, 8, 14.
ґліб Всеєславович, кн. минський с. 111—12, 270.
ґліб Святославич (XI в., внук Ярослава) с. 53, 68.
ґліб Святославич (XII в., внук Всеволода) с. 205, 233, 235, 326.
ґліб Юрійвич (внук Мономаха) с. 157—8, 173, 178, 9, 184—7, 197—9, 210, 340—2.
ґліб Юрійвич, кн. дубровницький с. 302, 308—9.
ґлібів м. с. 354.
ґлухів м. с. 337.
ґнізда р. с. 373.
ґнійцил м. с. 173, 258, 430.
ґомі гори, ур. с. 372.
ґолтав с. 600.
ґомій с. 336.
ґороден і ґороденське князівство с. 122, 143, 194, 301—2, 304, 306—7, 396.
ґородок в ґаличині с. 465.
ґородок під Київом с. 20, 95, 158.
ґорошин м. с. 78, 346.
ґреки див. Візантія.
ґригорій (Юрій?) Василькович с. 122—3, 417—19.
ґригорій, боярин с. 482.
ґромада с. 96, 136, 394—400, 450—1, 473—8, 482.
ґрузія с. 175, 534, 545.
ґуст (Huszth) м. с. 493, 504.
ґаль Мартин с. 558.
ґейза, король угорський с. 117, 144, 152, 3, 162, 166, 169, 174, 424, 427, 429—32, 436.
ґертруда ж. Іваслава? с. 31.
ґавид Всеєславич с. 124.
ґавид Ігоревич с. 69, 72—7, 91—100, 302, 317, 363—4, 385—6, 390, 392, 396, 408, 410—13, 518.
ґавид Ростиславич, кн. смоленський с. 193—202, 204—7,

- 209, 213, 217, 220-1, 223, 272, 521.
- Давид Святославич, кн. чернигівський с. 72, 81-2, 86, 88-100, 102-3, 109, 111, 118, 318, 332-3.
- Данилів м. с. 602.
- Данило Романович король с. 229, 236, 238-9, 244, 246-8, 250-3, 289, 298, 301, 310-11, 371, 380-7, 389, 394, 398-9, 400-2, 471-2, 475-7, 479, 482-4, 538, 543-4, 547.
- Данія с. 80, 116.
- Дверень с. 214, 286.
- Дешид кн. пинський 310.
- Деян Куденевич богатир с. 358.
- Деревська земля с. 8, 45, 256-8.
- Дівич-гора, ур. с. 286.
- Дідославль м. с. 319.
- Добрихів с. с. 457.
- Доброгніва-Марія Ярославна с. 23.
- Доброслав боярин с. 482.
- Довге поле (Hosszúmező) в Мармароші с. 504.
- Долобське озеро ур. с. 102, 271.
- Домаирия печера ур. с. 604.
- Донець м. с. 320, 346.
- Дорогичин м. і волость с. 367, 371-2, 374, 384, 398-400, 455, 556-8.
- Дорогобуж м. с. 98, 278, 293, 367, 386.
- Дреговичі с. 300-1, 308, 359.
- Дубен м. с. 98.
- Дубиця с. 600.
- Дубровиця місто і князівство с. 302, 304, 308-9.
- Дулби нар. с. 359-61, 374.
- Дюрч с. в Землин. ком. с. 496.
- Евпраксія Всеволодівна, жінка ціс. Генриха IV с. 79.
- Евстафій Мстиславич с. 26.
- Евфимія Глібівна ціс. грецька с. 215.
- Евфимія Мономахівна кор. угорська с. 117.

- Евфрозина Мстиславівна кор. угорська с. 144, 152.
- Єлисавета Ярославівна кор. норвезька с. 32.
- Желань ур. с. 85, 119.
- Желни м. с. 347.
- Жиди с. 108, 110, 267-8, 274, 290.
- Жидичинський монастир с. 385.
- Забуже с. 13, 351, 361-3, 370, 374, 380, 384, 391, 408.
- Закарпатські руські землі с. 29.
- Залуки (Száloka) с. с. 496.
- Зарічеськ м. с. 104.
- Заруб м. с. 103, 148, 169, 281.
- західні впливи й культура на Русь с. 483-5.
- Збараж м. с. 373.
- Звенигород галицький м. с. 77, 123, 142, 230, 372, 409, 417, 419-21, 424-5, 464-5, 472.
- Звенигород київський м. с. 93, 280.
- Звенислава Всеволодівна с. 143.
- Звездень м. с. 93.
- Землин м. с. 488, 491-4, 496-7, 502.
- земля як політичний чинник с. 19, 49-51, 56-9, 109-10, 120, 125, 127, 136, 144-5, 154-63, 165-8, 175-8, 185-8, 194, 215, 224, 280, 282, 292, 310, 317, 322, 324, 339-42, 344; див. віче.
- Золотча ур. с. 102, 271.
- Іван Василькович с. 122-3, 417, 419, 423.
- Іван Глібович, кн. степанський с. 310.
- Іван Ростиславич Берладник с. 182-4, 324, 419-22, 425-6, 438-41, 464, 474, 520-1.
- Ігорь Ольгович с. 139-43, 146-51, 154-7, 292, 333, 335, 424.
- Ігорь Святославич с. 211-2, 223, 326, 350, 444.
- Ігорь Ярославич (XI в.) с. 52, 395.

- Ізяслав Давидович, кн. київський с. 151, 154—5, 157—60, 164, 169, 171—2, 175—9, 181—9, 294, 322, 325, 439—41.
- Ізяслав Мономахович с. 86, 88.
- Ізяслав Мстиславич кн. київський с. 123—4, 133—44, 146, 148—176, 183, 291—3, 295, 365, 393—4, 396, 423, 427—34, 436—9, 513, 549.
- Ізяслав Мстиславич, вуйк Романа (XIII в.) с. 246—8.
- Ізяслав Ярославич, кн. київський с. 23, 45, 47, 49, 51—71, 156, 267, 278, 363, 367, 395—6, 408, 412.
- Іларіон митр. с. 32, 40, 41—2, 44.
- Ілля Ярославич, кн. новгородський с. 27.
- Ігвар Ярославич с. 225—6, 228, 234—5, 259, 367, 394, 401, 444.
- Іскоростень м. с. 267.
- Італія с. 64—5, 273, 512, 514.
- Ізяславичі с. 534, 548.
- Казимир Відновитель с. 22.
- Казимир Справедливий с. 394.
- Калка р. с. 241—2, 541.
- Камень м. с. 369, 380, 602—3.
- Камінець на р. Десні м. с. 389, 400—1, 602—3.
- Камінець коло Случи с. 289, 602—3.
- Камінка Струмилова с. 372.
- Камінь м. с. 145, 179, 189, 191, 195, 213—4, 217, 284—6, 296.
- Каратулі с. с. 348.
- Карачев м. с. 338.
- Карпатські землі с. 360—2, 458—61, див. ще: Галичина, Русь Угорська.
- Касоги с. 18—19, 507, 510.
- Каяла р. с. 212.
- Кенугард с. 16.
- Київ м. с. 1—17, 19, 20, 47, 56—62, 65—72, 80—90, 109—11, 120—3, 125, 126—32; 135—6, 138—55, 158, 160—70, 175—187, 189, 191—4, 196—207, 215—36, 245—53, 383, 533, 543, 562—3. Київські пам'ятки с. 42—3, 46, 67, 145, 197, 265—71, 274, 562—3.
- Київщина с. 13, 25, 55, 62, 82, 88, 99, 104, 127, 240, 254 і далі, 368, 548, 562—3.
- Кирил єп. тировський с. 305.
- Клецьк м. с. 301, 303—4, 306—8.
- Клиж митрополит с. 183, 281.
- книжність, письменство, освіта с. 40—1, 67, 281, 299, 331—3, 337, 357—8.
- Кобринь м. с. 369, 389.
- Кобуля (Kobula) с. с. 458.
- Кобяк, хан с. 212.
- Козельськ м. с. 338.
- Колошия м. с. 460, 471.
- Кольман, король угорський с. 412.
- Колтєськ м. с. 598.
- Комов м. с. 370, 602.
- Конрад кн. мазов. с. 371, 388.
- Кончак, хан с. 106, 210—12, 226, 531, 534.
- Копиль м. с. 303—4.
- Корсунь м. с. 210, 217, 236, 296.
- Корчеськ м. с. 278, 293, 296.
- Котельниця м. с. 190, 296.
- Котян, хан с. 238, 240, 243, 246, 538, 540.
- Коуї с. 336, 348, 534, 548.
- Кошиці (Kaschau) м. с. 504.
- Красно м. с. 78.
- Красностав м. с. 370.
- Кром с. 598.
- Кросна р. с. 370.
- Кросно м. с. 457.
- Куюва (Kükemetz) с. с. 459.
- Кудново с. 600.
- Кульдеюрів м. с. 286, 537, 549.
- Кунгувдій, хан с. 218, 535.
- Курськ м. с. 320, 331, 337, 345.
- Кучальни м. с. 440, 461, 605.

Вада р. с. 370.
ев Данилович, кн. галицький с. 379, 471, 488.
ев Діоген с. 115, 522.
елес (монастир) с. 492, 496, 498—9, 502—3, 605.
евента, угор. королевич с. 34.
еопольд, граф штадський с. 30.
ешек Білий в. кн. поль. с. 370.
иновець с. 598.
иствини м. с. 19.
итва с. 22, 124—5, 310—11.
обинськ с. 598.
юкня с. 549.
опасна с. 319, 598.
опатини м. с. 373.
осна р. с. 373.
тава м. с. 346, 600.
утава м. с. 320.
уцина (Litvnye) с. с. 459.
уцьк м. с. 76, 162, 166, 178, 198, 202—4, 225, 250, 359, 361, 364, 366—8, 373, 376, 384—6, 390, 396—7, 429.
учане, нар. с. 361, 373, 384, 390.
любачів с. 372, 455.
любеч м. с. 10, 14, 312—14, 316, 336.
люблин і Люблинська земля с. 370, 382.
любинь м. с. 369, 379—80.
любче, ур. с. 90, 272.
лурgeschháza м. с. 504.
лямберт, хроніст с. 30.
львів м. с. 383, 471—2.
Шалотини м. с. 600.
ларгона с. с. 458.
лармарош с. 489, 492, 494, 503.
лежибоже с. 151, 288, 297, 368.
дельник м. с. 389.
дельниця м. с. 369.
лешко Старий 456.
лешко II с. 22, 29.
Микола Святосла див. Святосла
дв. Миколай (S. Miklós) с. в. Берез. кон. с. 460.
Минськ і Мянська волость с. 40, 111, 124, 133, 137, 152.

Митуса, сьпівець с. 462.
Михайлів м. с. 206.
Михайло Всеволодич, кн. чернигівський с. 240, 243—53, 322, 324, 326.
Михалко Юрєвич ч. 108, 199—200.
Михайло кн. пинськ. с. 310.
Мичеськ м. с. 168, 278, 288, 293.
Мозир м. с. 296, 304.
Мокролуґ (Sárpatak) с. с. 458.
монастирі с. 40, 81, 110, 145, 265—71, 273, 298—9, 305, 333—4, 354—5, 509.
Монголи с. 240—43, 249—53, 525, 539—45.
монета с. 43.
Мономах с. 49, 62—3, 67, 69, 70, 72, 74, 76—8, 80—2, 84—92, 94, 97—106, 109—121, 126, 130—2, 143—4, 198, 276—7, 302, 316—17, 321, 339—40, 349, 365, 396, 409, 413, 522, 531, 533, 535.
Моровійськ м. с. 136, 320.
Мстислав Андрієвич, кн. суздальський с. 196.
Мстислав Володимирович (тмутороканський) с. 17—22, 25, 26—7, 29, 314—315, 331—5, 347, 510.
Мстислав Глібович, кн. чернягівський с. 247, 249—53.
Мстислав Данилович, кн. волян. с. 378, 399, 400, 402.
Мстислав Ізяславич, кн. (XI в.) с. 58.
Мстислав Ізяславич, кн. ківський с. 172, 175, 177—180, 182—4, 193—8, 294—5, 340, 358.
Мстислав Мономахович, кн. ківський с. 49, 78, 89, 99, 101, 108, 111—3, 116—7, 120—7, 131, 134, 136, 150, 179, 265, 418, 533.
Мстислав Мстиславич Удатний с. 231, 234—44, 538.
Мстислав Романович с. 223, 228, 525.

- Мстислав Ростиславич** с. 183—4, 199—201, 205, 276.
Мстислав Святополкович с. 97.
Мстислав Святославич, кн. чернігівський с. 236, 240, 326, 513.
Мстислав Ярославич Німий с. 259.
Муняч м. с. 493.
Муромсько-рязанська волость с. 46—7, 62—3, 68, 86, 88, 90, 118, 122—3, 154—5, 189, 195, 205, 208, 231, 323, 542.
Мутижир м. с. 278.
Мушина с. с. 459.
Наров р. с. 369.
Настася, жінка Ярослава гал. с. 442—5.
Небль м. с. 304.
Нестор письменник с. 3, 4, 40, 44, 62, 66.
Німеччина, Німці на Русі с. 12, 13, 29—31, 63—4, 79, 153, 273, 376—7, 382, 452, 493, 503—4.
Новгород великий с. 9—10, 12—4, 17, 19, 27—8, 45, 47, 53—4, 61, 68—9, 71, 78, 81, 86, 88, 90—1, 99—101, 111, 121, 129, 132—5, 137—9, 141—2, 152, 154—5, 162, 181, 186, 189, 193, 198—9, 206, 208, 231, 234, 236—7, 244, 249, 269, 273, 323.
Новгород сіверський с. 100, 173, 182, 315, 318, 325—6, 328, 334, 337.
Новосіль м. с. 338.
Норвегія с. 31, 116.
Носів м. с. 599.
Нур р. с. 369, 373, 455.
Обольв с. 599.
Овруч див. Вручий
Огафія Мономахівна с. 111.
Ода графіня с. 30.
Олег Ігорович, кн. курський с. 244, 326.
Олег Святославич, кн. деревський с. 7.
Олег Святославич, кн. новгород-сіверський с. 62, 67—70, 72—3, 78, 85—90, 111, 118, 152, 191, 196, 317—18, 321, 329—31, 588.
Олег Ярославич, кн. галицький с. 209, 443—6, 474, 480.
Олександр Всеволодович, кн. белзький с. 246, 367, 371, 397, 401—2.
Олександр кн. дубров. с. 309.
Олесько м. с. 373.
Олеше м. с. 184, 440, 517—18.
Олика м. с. 368.
Ольга, жінка Ярослава Осмомисла с. 442—4.
Олут м. с. 461, 605.
Ольжичі с. 272.
Орогоць м. с. 599.
Остерський городок с. 142, 163, 169, 172, 187, 320, 340, 344, 355—6.
Острог м. с. 98, 385—6.
Отон Болеславич с. 21.
Отон, саксонський маркграф с. 30.
Отрок, хан с. 105, 211, 531, 533—5.
Переволока с. 600.
Переворськ м. с. 455—6.
Перемішль м. с. 59, 63, 75, 90, 96, 98, 100, 123, 166, 174, 362, 407, 409—10, 412, 417, 419, 429, 431—2, 445, 461—2.
Пересопниця м. с. 278, 386.
Переяслав м. с. 6, 8, 45, 47, 55, 62, 71, 81, 85—6, 88, 99, 118, 121, 125, 131—4, 137, 140—2, 148—9, 153—4, 159, 170—2, 175—9, 184—5, 196, 210—13, 223, 227, 229—32, 235, 244, 246, 249, 313—15, 318, 324, 537.
Переяславщина с. 3, 55, 62, 72, 82, 103—4, 135, 152, 159, 186—7, 338—58, 533, 535, 542, 548, 563—4.
Песочен с. 600.
Песочний городок с. 261.
Петр Власт, боярин с. 415.

Печеніги в. 3, 5, 10—13, 24—6, 29, 54—5, 103—4, 106, 279—80, 345. 348, 352, 505, 526—9, 548.

Пинськ с. 211, 300—2, 304, 306, 308—9.

Плісеськ м. с. 373, 450, 605.

Плоскня воєвода с. 242, 525.

Побоже с. 142, 151, 173, 368, 373, 548.

Побуже с. 358, 369—74, 455.

Поволже с. 62, 88.

Погорина, волость с. 74, 77, 92, 162, 167, 173, 364—8, 374, 386, 390—1, 416, 430, 461.

Подунава с. 280, 519—24, 414—16, 435, 440, 461, 536.

Полкстін с. 601.

Половці с. 26, 54—7, 69, 78, 82—6, 88, 96, 101—7, 113, 120, 121—2, 124, 134, 145—6, 149, 160, 164, 166, 169, 172—3, 176—80, 183—5, 190—1, 195, 197—8, 204—7, 210—15, 220, 225—7, 231, 240—43, 246—48, 294, 321—2, 342, 346—50, 391, 411—16, 423, 440—1, 525—38, 542—3, 549.

Полоний м. с. 210, 296.

Полоцька земля с. 45, 53, 58, 60—2, 100, 118, 122, 124, 130, 133, 135, 137, 201, 208, 220, 240, 323.

Полтва р. с. 372.

Польща, Поляки — їх участь в руських справах с. 10, 12—13, 21—4, 28, 57—9, 65, 79, 96, 99—100, 112—3, 144, 154, 162, 184, 194, 209, 229, 248, 363, 370, 378, 382, 388, 391—3, 397, 406—8, 423, 426, 431, 438, 441, 443—5, 449—53, 565—8, 573—578.

Полянська земля с. 255—6, 297.

Поняв с. 238, 280, 351, 391, 416, 420, 424, 450, 523—4, 548.

Пороса с. 29, 88, 103, 148, 169, 180, 190, 194, 199, 210, 213—14, 282—3.

Посена с. 123, 134, 146, 157, 213, 320, 326—23, 330, 340.

Посуле с. 180, 345—7.

Поток (Шарош-поток) м. с. 489, 493, 502, 504.

Предслава Святославівна с. 333.

Придук (на Побожу) с. 142, 373.

Пряшів (Eperies) с. 503—4.

Псель Михайло с. 559.

Псковська земля с. 45, 47.

Путивль м. с. 328—9, 337.

Радимичі с. 45, 314—15, 327.

Радома с. с. 458.

Радош м. с. 599.

Раславині (Raszlavicz) с. 458.

Рагавець м. с. 204.

Рильськ м. с. 328—9, 337.

Рини, Ринів (м. в Переяславщині) с. 350, 356, 601.

Річчя м. с. 318.

Рогволод Всеславич кн. с. 124.

Рогощина с. 605—6.

Родня м. с. 284—5.

Рожне поле ур. с. 96, 372, 412.

Розгірче с. 470, 579—80.

Роман Ігорович, кн. звенигородський с. 230, 233, 464.

Роман Мономахович с. 111—2, 118.

Роман Мстиславич, кн. галицький с. 136, 207, 209, 217—29, 234, 291, 360, 393, 397—8, 400—1, 405—6, 444, 446—50, 453, 475, 481, 485.

Роман Ростиславич, кн. ківський с. 196, 198—200.

Роман Святославич, ізгой с. 69, 72, 76, 331—2.

Рошен м. с. 346.

Ростислав Володаревич кн. перемишльський с. 122—3, 417—19, 474.

Ростислав Володимирович, кн. галицький с. 46, 53, 75, 363, 408.

- Ростислав Всеволодович кн. с. 81, 84—5.
- Ростислав Іванович Берладничч кн. с. 450—1, 474.
- Ростислав Михайлович кн. (XIII в.) с. 246, 249—50.
- Ростислав Мстиславич, кн. київський с. 136, 139, 160, 169, 172—3, 175—9, 181—6, 188—91, 193—4, 209, 291, 330, 438—9, 441, 518.
- Ростислав Мстиславич, кн. київський (XIII в.) с. 250.
- Ростислав Рюрикович, кн. київський с. 210, 213—18, 228, 233, 279, 537.
- Ростислав Юривич с. 138, 142, 158—9, 161.
- Ростислав кн. пинський с. 309.
- Ростовська земля (Поволже, Суздаль) с. 8, 17, 46, 47, 62, 67—8, 71, 88, 99, 121, 128—9, 134, 158, 191—2, 197, 203, 208, 223, 233, 237, 323, 340—43, 542, 548.
- Росуха с. 599.
- Русь Угорська с. 458—61, 485—504.
- Руська Правда с. 9, 38—9, 118—9, 299.
- Руський порт с. 512, 516.
- Рюрик Ростиславич, кн. київський с. 72, 74—5, 77, 101, 193—4, 198—207, 209—33, 288, 298, 309—10, 342, 408—14, 446, 449—50, 521, 531.
- Рязань див. Муром.
- Саків м. с. 88, 102.
- Сандеччина с. 579.
- Салница р. с. 105.
- Сбислава Святополківна с. 99.
- Свиць, річка с. 599.
- Святогорський монастир с. 379.
- Святополк Володимирович („окаляний“) с. 2—14, 16, 44, 304—5, 363.
- Святополк Ізяславич, кн. київський с. 71, 77, 81—103, 110, 113, 117—8, 193, 281, 283, 290—1, 302, 364—5, 390, 392, 395—6, 410—13.
- Святополк Мстиславич кн. с. 141, 152, 167, 365, 431.
- Святополк Юривич, кн. туровський с. 308—9, 444.
- Святополк Ярославич, кн. туровський с. 197.
- Святослав, кн. руський (X в.) с. 527.
- Святослав Володимирович, кн. деревський с. 6, 7.
- Святослав, син Володимира Давидовича с. 184, 325.
- Святослав Всеволодович, кн. київський с. 141. 150—1, 158, 173, 176—79, 182, 189, 201—16, 224, 231, 265, 297, 322, 324, 326, 335, 365, 393, 439, 450, 531, 534, 537—8.
- Святослав Всеволодович, кн. перяславський с. 343.
- Святослав Ігоревич, кн. володимирський с. 230, 397, 401.
- Святослав Мстиславич с. 228, 366.
- Святослав Мономахович с. 118.
- Святослав Ольгович, кн. чернігівський с. 104, 137—8, 140—1, 147, 149, 151, 154—160, 164, 170—3, 176, 178—9, 182—5, 189, 325, 438—9, 525, 534.
- Святослав Ярославич кн. київський с. 28, 47, 52, 57, 61—70, 268, 315, 317, 331.
- Святославль м. с. 78.
- Святоша Давидович кн. с. 96, 333.
- Сербрянний м. с. 600.
- Серенч м. с. 492, 502.
- Синелець див. Синець.
- Синець м. с. 356—7, 601.
- Синій міст м. с. 599.
- Сіверяне і Сіверщина с. 8, 19, 29, 45, 312—15.
- Скідця с. 559.
- Слуцьк м. с. 188.

- Случ р. с. 368, 374.
 Случеськ м. с. 301, 303—4, 307.
 Смільно (Szemella) с. с. 458.
 Смоленськ і Смоленщина с. 6,
 17, 45, 47, 52—4, 62, 69, 71,
 78, 87, 99, 118, 121, 139,
 152, 154—5, 157—8, 160,
 169, 177—8, 184, 196—7,
 199, 204—8, 209, 217, 219—
 21, 223, 234—5, 240—1, 243.
 Сновськ м. с. 57, 599.
 Снопород м. с. 601.
 Снятин м. (перяславський) с. 346.
 Собень, замок с. 578.
 Собранці (Szobráncs) с. в Унгвар.
 ком. с. 495.
 Сохва (Szolyva, Zolva) с. в Бе-
 реж. ком. с. 460.
 Сосниця м. с. 328.
 Спін с. 488, 504.
 Стародуб м. с. 78, 83, 317, 330,
 336.
 Степань м. с. 302, 304, 309—10.
 Стефан II кор. угор. с. 414, 418,
 427.
 Стир р. і землі по Стиру с. 359,
 361, 373—4.
 Столе м. с. 370.
 Стретва (Стретва) с. в Унгвар.
 ком. с. 497—8.
 Строчня (Szorocsin) с. с. 459.
 Стряков, річка с. 601.
 Субутай с. 540—1.
 Судак м. с. 541.
 Судислав кн. с. 28.
 Судислав, боярина с. 482.
 Сурожці с. 377.
 Суздаль дав. Ростов.
 Сян р. с. 361, 372.
 Сянік м. с. 166, 429, 459, 463.
 Татари дав. Монголи.
 Телич, Тилич м. с. 458, 463, 606.
 Темуджін с. 539—40.
 Теодосій печерський с. 66—7,
 271, 280.
 Теофанія Муцалоніса с. 73.
 Теревовль і Теревовельська во-
 лость с. 90, 99, 100, 174,
 360, 409, 416—17, 423—4,
 436—7, 465.
 Тисмениця с. 370, 420.
 Тихомоль м. с. 173, 430.
 Титмар еп. с. 12, 557—8.
 Тмуторокань і Тмутороканська
 волость с. 17, 18, 29, 45, 47,
 53, 62, 68—70, 73, 78, 85,
 315, 408, 506—14.
 Товарів м. с. 214, 286.
 Тошля р. с. 458, 463.
 торгівля с. 272—4, 280, 290
 313, 508, 517—18.
 Торки с. 25, 26, 54—6, 103—4,
 106, 214, 248, 347—8, 411,
 415—16, 523, 526—30, 532,
 534—5, 548.
 Торків (Tarkó) с. с. 495.
 Торчеськ м. с. 78, 83, 85, 184,
 210, 231, 235, 239, 241, 282
 296, 537.
 Треполь м. с. 84, 184, 189, 213
 217, 227, 231, 281, 296.
 Трубчевськ м. с. 328, 337.
 Тугорхан с. 85, 88—89, 115, 532.
 Тушац м. с. 280.
 Турійськ м. с. 369.
 Туробин м. с. 370.
 Туров і Турово-павська волость
 с. 8, 17, 28, 45, 47, 69, 71,
 77, 92, 98—9, 111, 121, 130,
 132—4, 137, 140—41, 146,
 150, 152, 182, 186—8, 201,
 207—8, 215, 231, 300—11,
 368, 391.
 Турнії с. 348, 534, 548.
 Тячів (Téscő) в Мармароші с.
 504.
 Убедь р. с. 328.
 Угольники ур. с. 466, 606.
 Угорщина с. 6, 7, 12, 34, 79,
 112—3, 117, 136, 152—4,
 162, 166, 169, 172—3, 182,
 209, 229, 236—9, 246, 409,
 412—14, 418—19, 424, 427—
 34, 436, 438—9, 441, 448—
 54, 480, 482, 486, 543, 545
 —6.
 Угоча ком. с. 489, 496.

- Угровськ м. с. 370, 380, 383.
 Ужгород дав. Унгвар.
 „Україна“ с. 370—1.
 Уйвар замок с. 492.
 Унгвар м. с. 488, 491, 483—8,
 502.
 Урич с. 470, 579, 580.
 Усвяч м. с. 17.
 Уста м. с. 88.
 Ушляц м. с. 440.
 Федір, кн. пинський с. 310.
 Федора Рокавівна с. 488.
 Жерсонес (Корсунь) с. 53, 66,
 107.
 Ходина поет (?) с. 332.
 Ходота кн. с. 316.
 Ховари с. 19, 72, 274, 314, 316,
 509, 511, 527.
 Холи м. і волость с. 371—2,
 380—4, 391, 403—4, 455.
 Хорвати нар. с. 359.
 Хоробор м. с. 328, 599.
 Христиня княгиня с. 80, 116.
 Царгород с. 15, 34—7.
 Церков і церковне життя с. 40—
 42, 272, 276—7, 279, 298—
 9, 333—4, 352—3.
 Церковний устав Ярослава с. 39.
 Цабаза (Tiba) с. в Унгвар. ком.
 с. 495, 497—8.
 Чаргів (Чагрів) с. 606.
 Чарговичі бояре с. 442—3.
 Чепель с. 491, 495, 498.
 Червена (Vögdösalma) с. в Шарш.
 ком. с. 495.
 Червенські городи с. 13, 17, 21,
 46, 53, 360—1.
 Червень м. і волость 112, 362,
 366—7, 371, 380—1, 384,
 397, 443, 603.
 Черняхеськ м. с. 603.
 Чернигів і Чернигівська земля с.
 8, 19, 20, 45, 47, 55, 62, 67—
 72, 81, 85, 87, 89, 100, 118,
 122—3, 135, 140, 157, 173,
 176—7, 181, 184, 197, 207—
 8, 213, 219—21, 231—2,
 234, 241, 243—4, 247—8,
 254—5, 313—15, 317—38,
 511, 534, 542, 548, 563—4.
 Черторийськ м. с. 302, 307, 369,
 391.
 Чези с. 14, 62—3, 113, 152—3,
 273.
 Чичер (Чичеровці) с. с. 502.
 Чорна Русь с. 303.
 Чорний Потік (Fekete-patak) с.
 в Угоч. ком. с. 494.
 Черні Клобуки с. 148, 159, 163,
 166—7, 169—70, 175, 183,
 185—6, 193—4, 196, 201,
 212—14, 224, 294, 308, 534
 —5, 548—551.
 Чудець замок с. 456—7.
 Чудь с. 24.
 Чурнаїв м. с. 549.
 Шарш м. с. 488, 491, 493—4,
 496, 501, 504.
 Шарукань, хан цоловецький с.
 531, 534.
 Шарукань м. с. 515.
 Шатор (Satoralja Ujhely) с. 493,
 507.
 Швеція с. 31, 80.
 Шоувар (Sóvár) замок с. 493,
 496, 577.
 Шумськ м. с. 173, 367, 430.
 Щебрешня м. с. 370.
 Щекарів м. с. 370, 603.
 Щекотів м. с. 606.
 Шрець м. с. 123, 419.
 Юрїв м. с. 41, 78, 88, 103,
 283—4.
 Юрїв Боліслав Тройденевич, кн.
 волинський с. 485.
 Юрїв Володимирович, кн. пин-
 ський с. 310.
 Юрїв Всеволодович, кн. сузд. с.
 232—3, 241, 244, 343, 542.
 Юрїв Кончакович, хан цоловець-
 кий с. 531—2, 534, 537, 540.
 Юрїв Львович, король руський с.
 376, 384, 399, 400.
 Юрїв Мономахович с. 104, 121,
 132—5, 138—9, 142, 186—7,
 271, 292—3, 340—1, 396—7,
 428—30, 436.

Юрій Ярославич, кн. туровський с. 122, 187—8, 302, 307—8.
 Яков мнѣх с. 4, 44.
 Янь с. 24.
 Ярополк Ізяславич, кн. волни-
 ський с. 71, 74—7, 267, 363,
 367, 375, 392, 395, 400, 408
 - 10.
 Ярополк Мономахович, кн. кнїв-
 ський с. 107, 118, 121, 125,
 130—8, 339—40, 347, 349,
 533.
 Ярополк Святославич, кн. кнїв-
 ський (X в.) с. 7.
 Ярослав Володимирович, кн. кнїв-
 ський с. 2, 9—49, 126, 219,
 265—7, 305, 363, 377.
 Ярослав Володимирович, кн. га-
 лицький (Осмоисл) с. 151,
 174, 179, 182—4, 189, 207—
 8, 211, 428, 435—46, 474,
 479—80, 523.
 Ярослав Всеволодович, кн. черни-
 гівський с. 211, 213, 218—20,
 223.
 Ярослав Всеволодович, кн. пере-
 яславський (XIII в.) с. 229—

30, 244, 249, 252—3, 326,
 330, 342.

Ярослав Ізяславич, кн. луцький
 с. 158, 182, 194, 197—8, 202
 —4, 259, 366, 385—6, 439, 444.
 Ярослав Інгварович, кн. луцький
 с. 368, 394.
 Ярослав Мстиславич, кн. перея-
 славський с. 342.
 Ярослав Святотолкович, кн. во-
 линський с. 99, 101, 109—14,
 120, 187, 365, 392, 396, 400,
 413.
 Ярослав Святославич, кн. му-
 ромський с. 72, 100, 120,
 122—3, 318.
 Ярослав, син Святослава Ольго-
 вича с. 191, 197.
 Ярослав Юрійович, кн. пинський
 с. 308.
 Ярослав Ярополчич, кн. берестей-
 ський с. 387.
 Ярослав м. с. 431, 463.
 Ясольда р. с. 369.
 Яск с. 20, 507, 510, 540.
 Ясно м. с. 457.
 Ятвяги с. 22, 124, 311, 338.

З М І С Т.

Вступне слово	с. I
I. Ярослав	с. 1—46

Вступні уваги про процес розкладу давньої руської держави (с. 1). Смерть Володимирів і питання про спадщину (с. 2); джерела для цих подій (с. 3); кандидатура Бориса (с. 5); смерть його (с. 6) й князів Володимировичів (с. 7); виступлення Ярослава (с. 8); похід на Київ (с. 10); війна з Болеславом (с. 11); другий похід Ярослава (с. 13); кінець Святволожа (с. 14); історична і поетична традиція цих війн (с. 15). Війни Ярослава з Брячиславом (с. 17) і Мстиславом (с. 18); Листинська битва (с. 19); поділ Володимирової спадщини (с. 20). Притвердження західних земель (с. 21) і участь Руси в польських справах (с. 22). Північні війни (с. 24). Печеніги (с. 25). Смерть Мстислава (с. 26). Внутрішня діяльність Ярослава (с. 27); волости його синів (с. 28); укріплення і залюднення південного пограниччя (с. 29). Заграничні вносини — в Німеччину (с. 30), в Скандинавію (с. 31), в Францію (с. 33) й Угорщину (с. 34), в Візантію (с. 35); останній похід на Царгород (с. 36). Законодатна діяльність Ярослава (с. 38), культурні заходи: монастирі (с. 40), освіта і церковні справи (с. 41); будівництво (с. 42); монета (с. 43). Смерть Ярослава (с. 44); поділ його спадщини (с. 45).

II. Розклад Руської держави в XI—XII в. . . с. 47—125

Загальні уваги: заповіт Ярослава (с. 34); безрадність династії й суспільності супроти розкладу держави (с. 48); вимоги князів до збирання Руської держави (с. 49); перешкоди до того, вплив земель (с. 50). Сильна діяльність старших Ярославичів (с. 51); їх вдобутки (с. 52); перехід в степу (с. 54); унадок Торків (с. 54), напад Половців (с. 55); кийівське повстання 1068 р. (с. 57); вигнання й поворот Ізяслава (с. 58). Кінець солідарності Ярославичів (с. 60). Святослав у Києві (с. 61). Ізяславова Одісея (с. 62); посередництво Генріха IV і папи (с. 64). Діяльність Святослава у Києві (с. 66), його книголюбів (с. 67); смерть Святослава і поворот Ізяслава (с. 68). Перший похід ізгоїв (с. 69) і смерть Ізяслава (с. 70). Всеволод у Києві (с. 71). Ізгої (с. 72), боротьба їх із Всеволодом (с. 73); наділення Давида (с. 74) і Ростиславичів (с. 75) і конфлікт Всеволода з Ярополком (с. 76); поділ Ярополкової спадщини (с. 77). Поховецькі напади (с. 78). Заграничні вносини Всеволода (с. 79) і внутрішня діяльність (с. 80). Смерть

Всеволода і справа київського стола (с. 81). Святотоплк у Києві і його характеристика (с. 82). Половецькі напади, Боякова легенда (с. 83); війна 1093 р. (с. 84); справа Святославичів (с. 85); боротьба за Чернігів (с. 86); війни з Половцями (с. 87); порозуміння з Святославичами (с. 89); в'їзд в Любчу і його постановки (с. 90). Княжі відносини (с. 91); осіплення Василька (с. 92) і волницька справа (с. 95); волницька війна (с. 96) і в'їзд у Ветичах (с. 97); відібрання Волини від Давида (с. 98), політична ситуація на поч. XII в. (с. 99). Агресивна боротьба з Половцями (с. 102), ентузіазм суспільности (с. 105); ослаблення Половців (с. 106). Смерть Святотоплка (с. 107) і справа київської свадщини (с. 108). Київські розрухи і запросини Мономаха (с. 109). Мономах у Києві (с. 110); збирання земель — конфлікт з Глібом київським (с. 111) і Ярославом волницьким (с. 112). Відносини до степу (с. 114), звосини заграничні (с. 115); становище Мономаха в системі Руської держави (с. 117); його законодавство (с. 118); його характер (с. 119). Смерть Мономаха (с. 120), Мстислав у Києві (с. 121). Перемини в політичній ситуації: боротьба серед династії чернігівської (с. 121) і галицької (с. 122) й участь Мстислава; заслання полоцьких князів (с. 124). Смерть Мстислава (с. 125).

III. Упадок Київів . . . . . с. 126—253

Загальні уваги — різні стадії в процесі упадку Київів (с. 126); упадок Поддипровя (с. 128); відокремлення і розклад земель (с. 129). Заповіт Мономаха (с. 130) і його виконання (с. 131); розділ між Мономаховичами через справу київського стола (с. 132); переходи Переслава з рук до рук (с. 133); участь Ольговичів (с. 134) і їх походи (с. 135); смерть Ярополка (с. 136); страти Мономаховичів: Полоцьк і Новгород (с. 137). Вячеслав у Києві (с. 138) і похід Всеволода Ольговича (с. 139). Політика Всеволода (с. 140); компроміс із Мстиславичами (с. 141); галицькі походи (с. 142); Всеволод віддає Київ Ігорю (с. 143); заграничні звязки (с. 144); відносини київської громади до Всеволода (с. 145). Смерть Всеволода (с. 146). Ігор і Кияне (с. 147). Похід Ізяслава Мстиславича (с. 148); Ізяслав у Києві (с. 149); претензії Вячеслава (с. 150). Виступ Юрія (с. 151); союзи князів і участь заграничних держав (с. 152), участь земель (с. 153). Початок боротьби (с. 154), рух у Києві (с. 155), Кияне забирають Ігєря (с. 156); літературне оброблення цього епізоду (с. 157). Справа Ростислава Юриєвича (с. 158); перший похід Юрія (с. 159); переговори під Переславом (с. 160). Юрій у Києві вперше (с. 161). Волницька війна (с. 162). Ізяслав вертає до Київів (с. 163); другий похід Юрія (с. 164); Юрій у Києві вдруге (с. 165); похід Ізяслава 1151 р. (с. 166); Ізяслав у Києві в третє (с. 167). Компроміс з Вячеславом (с. 168); війна 1151 р. (с. 169), оборона Київів (с. 170) і битва на Перепетовім полі (с. 171); квіттуляція Юрія (с. 172) і дальші даремні заходи його (с. 173). Галицькі походи Ізяслава (с. 174), його смерть (с. 175). Ростислав у Києві (с. 176) і погром Мстиславичів (с. 177). Ізяслав Давидович і Юрій (с. 178); половецька справа (с. 179); смерть Юрія (с. 181). Ізяслав Давидович вдруге в Києві (с. 182); Іван Берладник і справа галицького стола (с. 183). Ростислав вдруге в Києві (с. 184). Останній пхід Ізяслава Давидовича (с. 185) і його смерть (с. 186). Відокрем-

ленне земель Переяславської (с. 187), Туровської і Волинської (с. 188). Політичні відносини в 1160-х роках (с. 189), половецька справа (с. 190). Новий політичний центр на півночі (с. 191); політика Андрія Юрєвича (с. 192). Смерть Ростислава (с. 193); Мстислав Ізяславич і інтриги князів (с. 194); охоронні експедиції (с. 195); конфлікт між князями (с. 196). Похід на Київ і погром 1169 р. (с. 197). Ростиславичі і Андрій (с. 198), їх конфлікт (с. 199) і другий похід Андрія на Київ, 1173 р. (с. 201); Ярослав Ізяславич (с. 202); смерть Андрія й упадок суздальського впливу (с. 203). Боротьба за Київ Ростиславичів і Ольговичів (с. 204); пляви Святослава Всеволодича (с. 205); компроміс Рюрика і Святослава Всеволодича (с. 206). Відносини уставиелі компромісом 1180 р. (с. 207). Політична ситуація в 1180-х рр. (с. 207); половецька справа (с. 210); боротьба з Половцями в 1180-х (с. 211) і 1190-х рр. (с. 214). Смерть Святослава (с. 215), Рюрик у Києві (с. 216); інтрига Всеволода Суздальського (с. 217); конфлікт Рюрика з Романом волинським (с. 218) і Ольговичами (с. 219). Роман в Галичині (с. 222); пляни Ольговичів (с. 223); зміни в політичній ситуації (с. 224). Похід Романа на Київ (с. 225); другий погром Києва (с. 226). Смерть Романа і боротьба за його спадщину (с. 229); успіхи Ольговичів (с. 230), боротьба за Київ (с. 231), компроміс з Рюриком (с. 232). Смерть Всеволода суздальського й інші зміни в політиці (с. 233); війна 1212 р. (с. 234) і ситуація по ній (с. 235). Мстислав Удатний і боротьба за Галичину (с. 236). Перший прихід Монголів (с. 240), битва на Калці (с. 241). Політична ситуація в 1230-х рр. (с. 243); боротьба за Київ і Галич (с. 245); кампанія 1234/5 р. (с. 247); зміни князів у Києві (с. 248). Другий прихід Монголів (с. 249); облога Києва (с. 250), похід на захід (с. 251), ситуація в 1240-х рр. (с. 252); останні київські князі (с. 253).

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку — Турово-Пинська земля) . . . . . с. 254—311

Загальні uwagi: термінологія землі й волости (с. 255). Київщина — її склад: Полянська (с. 256), Деревська земля (с. 257), Погорина (с. 258), Побоже (с. 259), Турово-пінська земля (с. 260). Границі Київщини (с. 261). Осади: Київ — його територія і часті (с. 263), їх історія (с. 264); старий город (с. 265), Ярославів город (с. 266), Поділ (с. 268); наддніпрянські часті (с. 269), околиці (с. 270); великість міста (с. 272); чужоземні кольовії (с. 273); багатство (с. 274). Вышгород (с. 275); Білгород (с. 278); поріче Стугни: Василів, Треполь (с. 280), Витчев, Заруб (с. 281); Поросе: Торчеськ (с. 282), Юрів (с. 283), Кавів (з. 284), інші пороські городи (с. 286). Деревська земля: Іскоростень, Вручий (с. 287), Котельниця, Возягель (с. 288), Камінець (с. 289). Внутрішнє житє Київщини: земська аристократія й її впливи (с. 289); політика землі (с. 291), київська улюблена династия (с. 292); політична діяльність громади (с. 293) і її слабкі сили (с. 294); київське віче (с. 295). Неподільність Київщини (с. 296); княжі волости в Київщині (с. 297). Культурне (с. 298) і релігійне (с. 299) значіння Києва. Турово-пінська земля: етнографічний підклад (с. 300), територія (с. 301) і границі (с. 302); головніші городи: Туров (с. 304) і Пинськ (с. 306); політичне житє землі (с. 307); змагання землі до

відокремлення (с. 308); туровська династія (с. 309); становище турово-пинських князів в XIII в. (с. 310).

V. Чернігівщина й Переяславщина . . . . . с. 312—358

Сіверяне, їх територія (с. 312); старі центри (с. 313), їх історія до Ярославового поділу (с. 314); відносини до Києва (с. 315). Радичичі і Вятичі (с. 316). Чернігівщина: її відокремлення (с. 317), її територія (с. 318) і границі (с. 319); Посеме (с. 320). Змагання чернігівських князів (с. 321), боротьба за Київ (с. 322), емуляція з Суздалем (с. 323), галицькі справи (с. 324). Дроблення Чернігівщини: поділ династії на лінії (с. 325), „ліствичнос-восхожденіє“ (с. 326); чернігівські князівства (с. 328). Політична діяльність громади; віче чернігівське (с. 329), стародубське (с. 330). Суспільно-культурне життя: ровій дружинності й дружинної поезії (с. 331); літературні пам'ятки (с. 332); церковне життя (с. 333); матеріальна культура (с. 334). Важливі міста: Чернігів (с. 335), Любеч, Гомій, Стародуб (с. 336), Новгород і Подесеня (с. 337), Посеме (с. 337), вятичькі міста (с. 338). Переяславщина — її відокремлення (с. 339); політика землі (с. 340); переяславська династія (с. 341); зверхня історія землі (с. 342). Територія Переяславщини (с. 344), відносини до степових орд (с. 345), боротьба і колонізація XII в. (с. 346); турські колювії (с. 348); походи в степ (с. 349); „Україна“ (с. 350). Важливі міста: Переяслав (с. 351), легенда про його заснування (с. 352), його околиця (с. 354), Летчів монастир (с. 355), Остерський городок й інші міста (с. 356). Культурне життя (с. 357); остали дружинного епосу (с. 358).

VI. Волинь і Побужжя . . . . . с. 359—406

Питання про етнографічний підклад (с. 359); найдавніші звістки про політичне життя (с. 360); давні політичні центри (с. 361). Сполучення західно-руських земель за Володимира Вол. (с. 362); їх доля в XI в. (с. 363); відокремлення Галичини і волинська війна 1097—1100 р. (с. 364); Волинь в XII в. (с. 365); поділ Волини на волости і дальші переміни в ній (с. 366). Територія Волини — границі східні (с. 368) і північні (с. 369), русько-польське пограниччя (с. 370); Берестейська земля й її границі (с. 371); границі Бельської землі (с. 372); полуднева границя Волини (с. 373); переміни в її території (с. 374). Головні міста: Бужськ (с. 374), Вела і Волян (с. 375), Володимир (с. 376), його церковні пам'ятки (с. 377), Любомль (с. 379), Камень, Червень (с. 380), Холм (с. 381), Угровськ (с. 384), Луцьк, Острог (с. 385), Погорина (с. 386), Берестейсько-дорогичинська земля, Бересте (с. 387), Дорогичин (с. 388), Мельник, Більськ, Камінець, Кобринь (с. 389). Політика волинських князів XI—XII в. (с. 390); відносини до Польщі (с. 391); тенденції Мстиславчів (с. 394). Віче на Волині в XI в. (с. 395), династична політика громади (с. 396), відносини її до Мстиславчів (с. 397); Берестейські корони (с. 398), дорогичинське повстання і королю Берестян 1289 р. (с. 399). Боярство (с. 400), його вплив й політика (с. 401); службні князі (с. 402). Культурне життя (с. 403), остали поетичних творів на волинські теми (с. 404).

VII. Галичина і Угорська Русь . . . . с. 407—504

Русько-польська боротьба (с. 407); Ростислав і Ростиславичі (с. 408); боротьба в Ярополком (с. 409); осліплення Василька (с. 410), його пляни (с. 411), війна 1098—9 рр. (с. 412); галицька політика супроти Волини й Києва (с. 413); відносини до Угорщини і Візантії (с. 414), відносини Польщі (с. 415); полуднева кольонізація (с. 416). Друге покоління Ростиславичів (с. 417), подія Галичини (с. 418) і усобиця (с. 419). Бунт Галича (с. 420); сполучення Галичини в руки Володимирка (с. 421); дальша доля Івана Берладника (с. 422). Політика Володимирка на Руса (с. 423), кампанії 1144 (с. 424) і 1146 р. (с. 425); відносини до Польщі (с. 426) й Угорщини (с. 427); сою з Візантійцем (с. 428), боротьба з Ізяславом 1149—51 (с. 429), галицькі кампанії 1150 (с. 429) і 1152 р. (с. 431); смерть Володимирка (с. 432); оповідання про неї Київської літописи (с. 433—4), характеристика Володимирка (с. 434). Ярослав — його характер і становище (с. 435), відносини до Ізяслава й кампанія 1154 р. (с. 435), перемиї в галицькій політиці супроти Волини (с. 436); справа Івана Берладника (с. 438), його похід на Поппаз (с. 440) й кінець (с. 441); відносини до Угорщини й Візантії (с. 441—2); родинні справи Ярослава (с. 442), повстання галицьких бояр (с. 443), дальші відносини Ярослава до сина (с. 444); смерть Ярослава (с. 445). Галицька усобиця (с. 446), зносини боярства з Романом (с. 447), утеча Володимира (с. 448), перше зацанованнє Романа в Галичу (с. 449), угорська окупація (с. 450), похід Ростислава Берладничича (с. 451), поворот Володимира (с. 452); його смерть (с. 453); кінець династії (с. 454). Територія Галичини — границя волинська (с. 455) і польська (с. 456), карпатське підгірє (с. 457), пограничє русько-польсько-угорське (с. 458), границя угорська (с. 459); полудневе пограничє (с. 460). Значніші осадї: Перемишль (с. 461), Сянок, Ярослав (с. 463), Звенігород (с. 464), Городок, Теребовль (с. 465), Галич (с. 466), його місце (с. 467), його паматки (с. 468), Сяневідсько, свальні замки й печерї на Підгірю (с. 470), Цокуте і Поппаз (с. 471), Львів (с. 472). Внутрішні відносини (с. 473), громада в XII в. (с. 474), її становище супроти династії Романа (с. 475), її антипатії до боярства (с. 476), слабкість громади (с. 477); розвій боярства (с. 478), його сконсолідованнє (с. 479), становище в XII в. (с. 480), його політична програма XII—XIII в. (с. 481), його неудача (с. 482); культурне житє: сполученнє елементів східних і західних — в культурі (с. 483), в явищах житя (с. 485). Угорська Русь (с. 486), матеріал до пізнання її (с. 486); її історія (с. 487); її організація в XII—XIII в. (с. 488), комітати (с. 489), суспільна еволюція XI—XIII в. (с. 490), географічні відмінї в сій еволюції (с. 491); королівські замки (с. 492), розвій привілегованої власности (с. 494), економічні обставини (с. 494—5), господарство (с. 496), суспільні верствки (с. 496), йобадьони (с. 497); їх упадок (с. 498); піддаві панські (с. 499), еманципація невільників (с. 500); етнографічні елементи — руський (с. 501), мадярський (с. 502), пімецький (с. 504).

VIII. Степи . . . . с. 505—551

Останки руської кольонізації в степах (с. 505); Тмуторокань (с. 506), його людність (с. 507); паматки руського житя (с. 508); ру-

ські князі (с. 509); руська політика в Криму (с. 510); ізгої в Тмутороканю (с. 511); Тмуторокань в XII віці (с. 512); кінець залежності його від Русь (с. 513). Русь у Криму (с. 514), на Подоню (с. 515) і на каспійській побережжю (с. 516). Русь на Чорноморю: Олеше (с. 517), інші міста (с. 519), Русь на Подунав'ю (с. 520); Берладь і Берладники (с. 520); подунайські князівства (с. 521) і задунайські міста (с. 522); залежність Подунав'я від Галичини (с. 523). Бродники (с. 524), їх ролі в війні 1223 р. (с. 525). Турецька колонізація степів (с. 525) — Печеніги (с. 526), Торки (с. 527), міграція Печенігів (с. 528), упадок і міграція Торків (с. 529); Половці (с. 330), їх устрій (с. 531) і побут (с. 532), їх напади в XI в. (с. 532), руські походи на поч. XII в. і ослаблення Половців (с. 533); половецька колонізація на Русь (с. 534); повстання Печенігів і Торків на Половців (с. 535); Половці відживають — їх напади при кінці XII в. (с. 536); культурні впливи Русь на Половців (с. 537); Половці в XIII в. (с. 538). Монголи-Татари (с. 539); Темуджін (с. 538—9); перший похід на Чорномор'є (с. 540); смерть Темуджина і поділ його держави (с. 541); похід Бату (с. 542); походи на українсько-руські землі (с. 542—3), похід на Угорщину (с. 543); орда Бату осаджує ся на Чорномор'ю (с. 544), її устрій і культура (с. 544—5). Міграція Половців (с. 545). Половці в Угорщині (с. 546) й на Русь (с. 547). Турецькі колоністи на Русь — Чорні Клобуки (с. 548), їх побут і культура (с. 549), питання про їх дальшу долю (с. 550).

Примітки . . . . . с. 552—585

1. Література до історії Київської держави XI—XIII в.	552
2. Джерела й література кампанії 1018 р.	557
3. Джерела про похід на Царгород 1043 р. і їх суперечності	559
4. Дати Романового походу на Київщину і київського погрому	560
5. Література Київщини й Києва	562
6. Література задніпрянських країв	563
7. Література Волини й Подубжа	564
8. Справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землі при кінці XII віку і васальних князівств польських на Русь	565
9. Література Галичини XI—XIII в.	569
10. Неволь Володаря і галицькі звістки Длугоша	573
11. Оповідання Кадлубка про реституцію галицького князя Казимиром Справ.	574
12. Русько-польсько-угорське пограниччя	577
13. Скальні міста й печери Галичини	579
14. Історична література Угорської Русь	581
15. Література монгольсько-татарської міграції	583
16. Чорноклобуцька колонізація на Русь — її сліди в сучасній топографії й питання про її впливи на український етнічний тип	584

Реєстр київських князів . . . . . с. 586—587

Пояснення до генеалогічних таблиць . . . . . с. 588

Генеалогічні таблиці:

Таблиця I: загальна генеалогія руських князів	}	589—590
Таблиця II: лінія Іяслава Ярославича		
Таблиця III: лінія Святослава Ярославича	}	591—592
Таблиця IV: лінія Всеволода Ярославича		
Таблиця V: лінія Мстислава Мономаховича		593
Таблиця VI: лінія Юрія Мономаховича	}	594
Таблиця VII: лінія Ростислава Іванславича		
Примітки до мап		с. 595—606

Мапи:

I. Київщина і Турово-Пинщина в XI—XIII в.	607—8
II. Чернігівщина й Переяславщина в XI—XIII в.	609—10
III. Західня Україна в XI—XIII в.	611—12
Примітки: Чернігівщина (с. 597), Переяславщина (с. 600), Во- линь (с. 602), Галичина (с. 604).	
Зауважені похибки	с. 613
Показчик імен і річей	с. 614—626
Зміст	с. 627—633

